

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००२-०३

ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA 2002 - 03

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS, PLANNING DEPARTMENT,
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA, MUMBAI.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

२००२-०३

ECONOMIC SURVEY OF
MAHARASHTRA

2002-03

NIEPA DC

D12000

LIBRARY & DOCUMENTATION Centre
National Institute of Educational
Planning and Administration.
17-B, Sri Aurobindo Marg,
New Delhi-110016 D-12000
DOC, No.....23-09-2003.
Date.....23-09-2003.

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी' हे प्रकाशन दरवर्षी तयार करते. सदर मराठी व इंग्रजी अशा संयुक्त स्वरूपातील प्रकाशन २००२-०३ या वर्षासाठी तयार करण्यात आले असून हा या मालिकेतील ४२ वा अंक आहे.

२. महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये प्रकाशनाच्या पहिल्या भागात दिली असून दुसऱ्या भागात सांख्यिकीय तक्ते दिले आहेत.

३. या प्रकाशनात अद्ययावत माहिती देण्याच्या प्रयत्नात काही ठिकाणी अस्थायी स्वरूपाची आकडेवारी देण्यात आली आहे. अंतिम माहिती मिळाल्यावर अशा आकडेवारीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

भा.मा.नगराळे

अर्थ व सांख्यिकी संचालक

नियोजन विभाग

मुंबई,

दिनांक २० मार्च, २००३

PREFACE

The Directorate of Economics and Statistics brings out the publication 'Economic Survey of Maharashtra' every year. The present publication for the year 2002-03 is the 42nd issue in the series and is prepared in combined form in Marathi and English.

2. The salient features of the State's economy are given in Part-I and statistical tables are presented in Part-II of this issue.

3. In attempting to give up-to-date data in this publication, provisional figures have been included at some places and those are likely to be revised after final data become available.

B.M.Nagrle
Director of Economics and Statistics
Planning Department

Mumbai,
Dated 20th March, 2003

भाग एक - पाहणी

PART I - SURVEY

अनुक्रमणिका			CONTENTS		
प्रकरण क्रमांक	विषय	पृष्ठ क्र.	Chapter No.	SUBJECT	Page No.
1.	समग्र आढावा	1	1.	Executive summary	121
2.	आर्थिक दृष्टिक्षेप व आनुषंगिक धोरणे	6	2.	Economic Outlook and Policy Imperatives	127
3.	लोकसंख्या	9	3.	Population	131
4.	लोकवित्त राज्यशासनाची वित्तीय स्थिती स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती	14 14 20	4.	Public Finance Finances of State Government Finances of local bodies	136 136 142
5.	राज्य उत्पन्न	24	5.	State Income	146
6.	संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा व भांडवली बाजार	28	6.	Institutional Finance and Capital Market	150
7.	किंमती व वितरण किंमतीविषयक स्थिती नागरी पुरवठा	33 33 37	7.	Prices and Distribution Price situation Civil supplies	156 156 160
8.	उद्योग	41	8.	Industries	164
9.	कृषि व संलग्न कार्ये कृषि फलोत्पादन सिंचन वने व सामाजिक वनीकरण पशुसंवर्धन दुग्धव्यवसाय मत्स्यव्यवसाय	50 50 54 55 62 63 63 64	9.	Agriculture and allied activities Agriculture Horticulture Irrigation Forests and social forestry Animal husbandry Dairy development Fisheries	174 174 178 179 186 187 188 188
10.	सहकार	65	10.	Co-operation	189
11.	पायाभूत सुविधा ऊर्जा परिवहन व दळणवळण	72 72 78	11.	Infrastructure Energy Transport & Communications	196 196 202
12.	सामाजिक क्षेत्रे दारिद्र्य रोजगार शिक्षण सार्वजनिक आरोग्य	84 84 85 92 98	12.	Social sectors Poverty Employment Education Public Health	208 208 209 217 223
13.	विशेष अभ्यास	107	13.	Special study	233

अनुक्रमणिका / CONTENTS

आलेख पृष्ठ क्रमांक ११० नंतर

Graphs after Page No.110

आलेख	GRAPHS
1. लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण (जनगणनेनुसार)	Population and literacy rate (As per population census)
2. राज्य उत्पन्न	State Income
3. राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी	Sectoral Composition of State Income
4. दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न	Per capita State and National Income
5. अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक	All-India wholesale price index numbers
6. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	Consumer price index numbers for industrial workers
7. महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	Consumer Price Index numbers for urban & rural Maharashtra
8. कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार	Factories and factory employment
9. अन्नधान्य उत्पादन	Foodgrains production
10. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	Index numbers of agricultural production
11. सहकारी संस्थांची वाढ	Growth of co-operative societies
12. प्राथमिक कृषि पत संस्थांनी वितरित केलेल्या कर्जांची स्थिती	Position of advances disbursed by primary agricultural credit societies
13. विजेची एकूण निर्मिती आणि वापर	Total electricity generation and consumption

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र	111	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती	114	Maharashtra's comparison with India
भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशांक	116	Selected socio-economic indicators of States in India

अनुक्रमणिका/CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
1. महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या	T-1	Population of Maharashtra and India
2. राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या	T-1	Rural and Urban population in the State
3. महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारलेले जन्मदर, मृत्युदर व बालमृत्यू दर	T-2	Birth rate, death rate and infant mortality rates based on Sample Registration Scheme, Maharashtra State
4. काम करणाऱ्या लोकांची १९९१ जनगणनेनुसार आर्थिक वर्गवारी	T-3	Economic classification of workers as per population census, 1991
5. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा	T-4	Revenue receipts from taxes on agriculture sector in Maharashtra State
6. महसुली व भांडवली लेखांवरील जमेतील कल	T-5	Trends in receipts on revenue and capital accounts
7. महसुली व भांडवली लेखांवरील खर्चातील कल	T-6	Trends in expenditure on revenue and capital accounts
8. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण	T-8	Economic and purpose classification of Maharashtra State Government Budget
9. महाराष्ट्र राज्य शासनाचा अर्थसंकल्पीय जमा व खर्च	T-10	Budgetary Receipts and Expenditures of Maharashtra State Government
10. राज्य शासनाची भांडवल निर्मिती व त्यासाठी वित्तीय सहाय्य	T-11	The Capital Formation by State Government and its financing
11. महाराष्ट्राची वार्षिक योजना २००२-०३ नियतव्यय / प्रत्यक्ष रकमा	T-12	Annual Plan Maharashtra 2002-03 Outlays/Actuals
12. नागरी संस्थांचे २००१-०२ मधील उत्पन्न व खर्च	T-13	Income and Expenditure of Civic bodies during 2001-02
13. औद्योगिक स्त्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार	T-14	Gross State domestic product by industry of origin at Current prices
14. औद्योगिक स्त्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार	T-15	Gross State domestic product by industry of origin at Constant (1993-94) prices
15. औद्योगिक स्त्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार	T-16	Net State domestic product by industry of origin at Current prices
16. औद्योगिक स्त्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार	T-17	Net State domestic product by industry of origin at Constant (1993-94) prices
17. औद्योगिक स्त्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार	T-18	Net National domestic product by industry of origin National Income at Current prices

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
18. औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न -स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार	T-19	Net National domestic product by industry of origin and National Income at Constant (1993-94) prices
19. निव्वळ जिल्हा उत्पन्न आणि दरडोई जिल्हा उत्पन्न	T-20	Net District Domestic Product and Per Capita Net District Domestic Product
20. महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे	T-22	Deposits and credits of all scheduled commercial banks in rural, semi-urban and urban / metropolitan areas of Maharashtra State
21. अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक	T-23	All-India Wholesale Price Index numbers
22. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-24	All-India Consumer Price Index numbers for industrial workers
23. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-25	Consumer Price Index numbers for industrial workers at selected centres in Maharashtra State
24. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-27	Consumer Price Index numbers for urban non-manual employees
25. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-27	Consumer Price Index numbers for agricultural labourers in Maharashtra and All-India
26. महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचे दर	T-28	Inflation rates based on important price indices
27. महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक	T-29	Groupwise Consumer Price Index Numbers for urban Maharashtra
28. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक	T-30	Groupwise Consumer Price Index Numbers for rural Maharashtra
29. महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू	T-31	Quantity of rice and wheat issued to authorised ration/fair price shops in Maharashtra
30. भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन	T-31	Quantity of rice and wheat allotted by Government of India to Maharashtra State
31. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक	T-32	Index numbers of industrial production in India
32. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी	T-33	Important characteristics of industries in Maharashtra State
33. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २०००-०१	T-35	Percentage distribution of factories by size class of employment in selected industry groups in Maharashtra 2000-01
34. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची स्थिर भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २०००-०१	T-36	Percentage distribution of factories by size class of fixed capital in selected industry groups in Maharashtra 2000-01

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
35. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांकरिता ढोबळ उद्योग गट समुहानुसार महत्त्वाची गुणोत्तरे	T-37	Important ratios for broad groups of industry divisions of industries in Maharashtra State
36. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांना वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य	T-38	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions to the industries in Maharashtra State
37. महाराष्ट्र राज्यातील खनिजांचे उत्पादन	T-39	Minerals production in Maharashtra State
38. कृषि गणनांनुसार महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र	T-40	Total number, area and average size of operational holdings in Maharashtra according to Agricultural Censuses
39. महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी	T-41	Land utilisation statistics of Maharashtra
40. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन	T-42	Area under principal crops, production and yield per hectare in Maharashtra State
41. विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र	T-44	Area irrigated by various sources in Maharashtra State
42. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनांचे पीकनिहाय निर्देशांक	T-45	Cropwise index numbers of agricultural production in Maharashtra State
43. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन आणि कोंबड्या व बदके	T-47	Livestock and poultry in Maharashtra State
44. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (ठळक वैशिष्ट्ये)	T-48	Co-operative societies in Maharashtra State (Salient features)
45. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा	T-50	Electricity supply in Maharashtra State
46. महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची निरनिराळ्या प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)	T-52	Road length by type of roads in Maharashtra State (Maintained by P.W.D. and Z.P.)
47. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने	T-53	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra State
48. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख उद्योग गटांनुसार कारखान्यांतील रोजगार	T-54	Factory employment in major industry divisions in Maharashtra State
49. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यातील रोजगार	T-55	Working factories and factory employment in Maharashtra State
50. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार	T-57	Employment in different industries in Maharashtra State
51. नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेल्या जागा व भरलेल्या जागा ह्याबाबची आकडेवारी	T-58	Statistics about registrations, vacancies notified and placements

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
52. रोजगार व स्वयंरोजगार केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००२ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या	T-59	Number of persons on the live register of employment & Self-employment guidance Centres as at the end of December, 2002
53. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च	T-60	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State
54. महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या केंद्रपुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांची प्रगती	T-61	Performance of Centrally sponsored employment programmes implemented in Maharashtra State
55. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद*	T-62	Industrial disputes in Maharashtra State*
56. महाराष्ट्रातील शिक्षणाची वाढ	T-63	Growth of education in Maharashtra
57. राज्यातील वर्ष २००२-०३ यामधील वैद्यकीय परिचर्या महाविद्यालय/संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेश क्षमता	T-64	Number of Medical Nursing colleges/ institutions in the state and their intake capacity for the year 2002-03
58. राज्यातील वर्ष २००२-०३ मधील तंत्रशिक्षणाची महाविद्यालये /संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेश क्षमता	T-65	Number of Technical colleges/institutions in the state and their intake capacity for the year 2002-03
59. महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा (सार्वजनिक आणि शासन सहाय्यित)	T-66	Medical facilities available in Maharashtra State (Public and Government aided)
60. उपभोग्य वस्तुंच्या गटानुसार दरडोई मासिक खर्च (द.मा.ख.)	T-68	Monthly per capita expenditure (MPCE) by group of items of consumption
61. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गाप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी	T-70	Percentage distribution of population according to monthly per capita expenditure class
62. दृष्टिक्षेपात आर्थिक गणना १९९० आणि १९९८	T-71	Economic Census 1990 and 1998 at a glance
63. प्रमुख उद्योग गटानुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या	T-72	Number of enterprises and persons usually working according to major industry groups

भाग एक
पाहणी

**PART I
SURVEY**

समग्र आढावा

देशातील आर्थिक स्थिती

राष्ट्रीय उत्पन्न

१.१ पूर्वांनुमानानुसार २००२-०३ या चालू वर्षात भारतातील स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचा स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार वृद्धिदर ४.४ टक्के इतका अपेक्षित आहे. हा दर २००१-०२ मध्ये ५.६ टक्के इतका होता. २००२-०३ मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर प्रार्थामिक क्षेत्रात (कृषि व संलग्न कार्ये) (-) ३.१ टक्के, द्वितीय क्षेत्रात ६.१ टक्के व तृतीय क्षेत्रात (सेवा क्षेत्रासाठी) ७.१ टक्के इतके अपेक्षित आहेत. चालू किंमतीनुसार २००१-०२ मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न २०,९४,०१३ कोटी रुपये आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न) १८,६४,२९२ कोटी रुपये होईल असा अंदाज आहे. २००१-०२ मध्ये दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न १७,९०८ रुपये इतके अंदाजित आहे.

मोसमी पाऊस (जून ते सप्टेंबर)

१.२ २००२ हे खराब मोसमी पावसाचे वर्ष होते. ह्या वर्षीचा देशभरातील मोसमी पाऊस सरासरी पर्जन्यमानाच्या १९ टक्के कमी होता. त्यामुळे देशातील १९ टक्के भागात दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली आणि १० टक्के भागात तर तीव्र दुष्काळ पडला. जुलै महिन्यात पडलेल्या अत्यंत कमी पावसामुळे महाराष्ट्रासह देशातील १८ राज्यांवर विपरीत परिणाम झाला. संपूर्ण मोसमात देशातील हवामानशास्त्र विषयक ३६ उपविभागांपैकी २१ उपविभागांत अपुरा (दीर्घकालीन सरासरीच्या ४० ते ८० टक्के) पाऊस पडला. पावसाच्या पूर्ण मोसमात संपूर्ण राजस्थानात तुरळक (६० टक्क्यांपेक्षा कमी) पाऊस पडला.

कृषि उत्पादन

१.३ अन्नधान्याचे उत्पादन २००२-०३ मध्ये १८३.२ दशलक्ष टन इतके अपेक्षित असून ते गेल्या वर्षीच्या २१२ दशलक्ष टन उत्पादनाच्या तुलनेत १३.६ टक्क्यांनी कमी असेल. तेलबियांच्या उत्पादनावर दुष्काळाचा तीव्र परिणाम अपेक्षित असून उत्पादन आधीच्या वर्षातील २०.५ दशलक्ष टनांच्या तुलनेत यावर्षी १५.४ दशलक्ष टन होईल असा अंदाज आहे. कापसाचे उत्पादन ८.९ दशलक्ष गासड्या इतके अपेक्षित असून ते मागील वर्षातील १०.१ दशलक्ष गासड्यांच्या तुलनेत ११.९ टक्क्यांनी कमी असेल. उसाचे उत्पादनसुद्धा गतवर्षीच्या ३००.१ दशलक्ष टन उत्पादनाच्या तुलनेत चालू वर्षात २८५.४ दशलक्ष टनांपर्यंत घसरण्याची शक्यता आहे.

औद्योगिक उत्पादन

१.४ २००२-०३ मधील एप्रिल-डिसेंबर, २००२ या कालावधीकरिता अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या मार्साक निर्देशांकांची (पायाभूत वर्ष १९९३-९४=१००) सरासरी १७०.५ होती व ती २००१-०२ मधील तत्सम कालावधीतील निर्देशांकांच्या सरासरीपेक्षा ५.३ टक्क्यांनी जास्त होती. औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकाच्या एकूण भारापैकी ७९ टक्के भार असलेल्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या उत्पादनाचा सरासरी निर्देशांक एप्रिल-नोव्हेंबर, २००२ या कालावधीत ५.४ टक्क्यांनी वाढला व तो आधीच्या वर्षीच्या तत्सम कालावधीतील २.६ टक्के वाढीच्या तुलनेत बराच चांगला आहे.

सेवा क्षेत्र

१.५ स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात जवळपास ४९ टक्के वाटा असणाऱ्या सेवा क्षेत्राचा वृद्धिदर २००२-०३ मध्ये ७.१ टक्के इतका असेल. हा दर २००१-०२ मध्ये ६.८ टक्के इतका होता. चालू वर्षातील पहिल्या सहा महिन्यांत स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील सेवा क्षेत्राचा वृद्धिदर ७.६ टक्के इतका नोंदविण्यात आला आहे.

लोकवित्त

१.६ केंद्र सरकारच्या वित्तीय तृटीचे स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण २०००-०१ मध्ये ५.६ टक्के होते. ते २००१-०२ मध्ये वाढून ५.९ टक्के इतके झाले. केंद्र शासनाचे कर्ज व इतर दायित्वांचे स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाशी प्रमाण १९९८-९९ च्या ५१.२ टक्के वरून २००१-०२ च्या सुधारित अंदाजानुसार ५८.१ टक्के इतके वाढले आहे.

व्यवहार शेष

१.७ २००१-०२ मध्ये भारताची व्यवहार शेष विषयक परिस्थिती समाधानकारक होती. १९९६-९७ ते २००१-०२ या काळातील गंगाजळीमध्ये दरवर्षी सरासरी ६.२१ अब्ज अमेरिकन डॉलरने वाढ झाल्यामुळे व्यवहार शेष १९९६-९७ पासून सर्वसाधारण शिल्लक दर्शवितो. २००२-०३ मधील पहिल्या सहा महिन्यांत (एप्रिल ते सप्टेंबर) चालू खात्यावर १.६७ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतकी शिल्लक राहिली. चालू खात्यावरील ही शिल्लक प्रामुख्याने खाजगी हस्तांतरणामुळे आलेल्या रकमा आणि सॉफ्टवेअर क्षेत्रातील निर्यातीमुळे शक्य झाली. २००१-०२ मध्ये भारताच्या व्यवहार शेषातील चालू खात्यावर स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या ०.३ टक्के इतकी शिल्लक

होती. कुठित निर्यात आणि आयातीमधील घट यामुळे २००१-०२ मध्ये व्यापार तूट ०.५ टक्क्यांनी कमी झाली.

आयात-निर्यात

१.८ २००२-०३ मध्ये एप्रिल-डिसेंबर, २००२ या कालावधीत अमेरिकन डॉलर मूल्यात देशाच्या निर्यातीत २०.४ टक्के इतक्या लक्षणीय दराने वाढ झाली. एप्रिल-डिसेंबर, २००२ या कालावधीतील अंदाजित निर्यात ३८,११५ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती. याच कालावधीतील अंदाजित आयात ४३,८८२ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तत्सम आयातीच्या तुलनेत १४.५ टक्क्यांनी जास्त होती. एप्रिल-डिसेंबर, २००२ या कालावधीत रुपयांमध्ये निर्यात १,८५,२११ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षातील तत्सम निर्यातीच्या तुलनेत २३.४ टक्क्यांनी अधिक होती. एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीत रुपयांमध्ये आयात २,१३,२२५ कोटी रुपये होती. ती आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील आयातीच्या तुलनेत १७.५ टक्क्यांनी अधिक होती. याच कालावधीतील विदेशी व्यापारातील अंदाजित तूट २८,०१४ कोटी रुपये होती. अमेरिकन डॉलरमध्ये ही तूट ५,७६७ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती. जानेवारी, २००३ अखेर भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे विदेशी चलनाचा साठा ६९,८८८ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतका होता, तर मार्च, २००२ अखेर तो ५१,०४९ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतका होता. एप्रिल, २००२ ते जानेवारी, २००३ या कालावधीतील रुपयाचा अमेरिकन डॉलरशी सरासरी विनिमय दर प्रति डॉलर ४८.५४ रुपये असा होता.

चलन पुरवठा

१.९ ढोबळ चलन पुरवठ्याच्या (M3) वाढीचा वेग हा चलनविषयक बदल दर्शवितो. वर्ष ते वर्ष स्थितीच्या आधारे १० जानेवारी, २००३ रोजी ढोबळ चलन पुरवठ्याच्या वाढीचा अंदाजित वेग (आयसीआयसीआय लि. आणि आयसीआयसीआय बँकेच्या एकत्रीकरणाच्या परिणामानंतर) १२.८ टक्के होता, जो ११ जानेवारी, २००२ रोजीच्या (१४.५ टक्के) तत्सम वाढीच्या वेगापेक्षा कमी होता. चालू वर्षात चलन पुरवठ्याच्या विविध घटकांपैकी, जनतेकडील चलन साठा आणि मुदत ठेवी यामधील वाढीचा वेग (एकत्रीकरणानंतर) कमी होता, तर बँकेतील मागणी ठेवीसाठी हा दर जास्त होता. चालू वर्षात १० जानेवारी, २००३ पर्यंत जनतेकडील चलनातील वाढीचा दर १३.१ टक्के होता, आणि तो आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील १२.८ टक्के वाढीच्या तुलनेत जास्त होता. चलन गुणक - ढोबळ चलनाचे राखीव चलनाशी असलेले गुणोत्तर, जे गेल्या वर्षी ४.३ वरून ४.४ इतके वाढले होते, ते यावर्षी १० जानेवारी, २००३ रोजी आणखी वाढून ४.८ इतके झाले.

किंमतीविषयक स्थिती

१.१० चालू वर्षात अखिल भारतीय घाऊक किंमतीच्या निर्देशांकावर (५२ आठवड्यांच्या सरासरी) आधारित चलनवाढीचा दर वर्षाच्या बहुतांश काळासाठी ३ टक्क्यांपेक्षा कमी होता. हा दर १८ जानेवारी, २००३ रोजी संपणाऱ्या आठवड्यात २.६ टक्के इतका होता. २००२-०३ मधील बिंदू ते

बिंदू आधारित किंमत वाढीचा दर मे, २००२ पर्यंत २ टक्क्यांपेक्षा कमी राहिला, आणि नंतर तो ३ ते ४ टक्क्यांच्या दरम्यान राहिला. चलनवाढीचा हा वार्षिक दर १८ जानेवारी, २००३ रोजी ४.४ टक्के होता व तो आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीसाठी १.४ टक्के इतका नोंदविण्यात आला होता.

१.११ चालू वित्तीय वर्षात औद्योगिक कामगारांसाठीच्या अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर एप्रिल, २००२ मधील ४.७ टक्क्यांवरून कमी होऊन तो डिसेंबर, २००२ मध्ये ३.२ टक्क्यांवर आला. एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीतील सरासरी निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर ४.० टक्के होता, जो आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील दरा इतकाच होता.

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक स्थिती

स्थूल राज्य उत्पन्न

१.१२ पूर्वांनुमानानुसार २००२-०३ मध्ये महाराष्ट्राच्या स्थूल राज्य उत्पन्नात स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार ४.० टक्के दराने वाढ होणे अपेक्षित आहे. हा दर गेल्या वर्षी ६.८ टक्के इतका होता. स्थूल राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर प्राथमिक क्षेत्रात (कृषि व संलग्न कार्ये) (-) ९.१ टक्के, द्वितीय क्षेत्रात ४.९ टक्के व तृतीय क्षेत्रात (सेवा क्षेत्र) ७.३ टक्के इतके अपेक्षित आहेत. २००१-०२ मध्ये स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार महाराष्ट्रातील अंदाजित स्थूल राज्य उत्पन्न १,६६,५१६ कोटी रुपये होते, तर ते २०००-०१ मध्ये १,५५,८७५ कोटी रुपये होते. २००१-०२ मध्ये चालू किंमतीनुसार राज्यातील अंदाजित स्थूल राज्य उत्पन्न २,७९,४०६ कोटी रुपये होते आणि ते आधीच्या वर्षाच्या २,३८,८७५ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १३.६ टक्क्यांनी वाढले होते.

राज्य उत्पन्न

१.१३ प्रारंभिक अंदाजानुसार २००१-०२ मध्ये चालू किंमतीनुसार महाराष्ट्रातील राज्य उत्पन्न (निव्वळ राज्य उत्पन्न) २,४१,८७७ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न २४,७३६ रुपये होते. स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार २००१-०२ मधील अंदाजित राज्य उत्पन्न १,४७,३५९ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न १५,०७० रुपये होते.

लोकवित्त

१.१४ राज्य शासनाच्या महसुली तुटीत वाढ झाली असून ती १९९०-९१ च्या ५५ कोटी रुपयांवरून २००१-०२ मध्ये ६,२४५ कोटी रुपये इतकी वाढली आहे. याच कालावधीत शासनाच्या एकूण खर्चातही वाढ होऊन तो १९९०-९१ च्या १०,४३२ कोटी रुपयांवरून २००१-०२ मध्ये ४२,६६२ कोटी रुपये इतका वाढला. राज्य शासनाची कर्जे १९९०-९१ मधील १०,७२४ कोटी रुपयांवरून २००१-०२ मध्ये ६९,१२३ कोटी रुपये इतकी वाढली आणि त्याच कालावधीत कर्जाच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेल्या प्रमाणातही वाढ होऊन ते १५.९ वरून २०.८ टक्के इतके वाढले. राज्य शासनावरील व्याजाच्या ओझ्यातही वाढ होऊन ते १९९०-९१

च्या ८८१ कोटी रुपयांवरून २००१-०२ मध्ये ६,२८४ कोटी रुपये इतके वाढले. व्याजाचे महसुली जमेशी असलेल्या प्रमाणातही याच कालावधीत वाढ हाऊन ते १०.१ वरून २०.२ टक्के इतके वाढले. राज्य शासनाच्या वित्तीय तुटीतही वाढ होऊन ती १९९०-९१ च्या १,७८१ कोटी रुपयांवरून २००१-०२ मध्ये १०,८०० कोटी रुपये इतकी झाली. वित्तीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण १९९०-९१ मध्ये २.६ टक्के इतके होते. ते वाढून २००१-०२ मध्ये ४.० टक्के इतके झाले.

मोसमी पाऊस

१.१५ राज्यामध्ये नैर्ऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन ११ जून, २००२ रोजी झाले. ३१ ऑक्टोबर, २००२ पर्यंत राज्यभरात दीर्घकालीन सरासरीच्या ८६ टक्के इतका पाऊस पडला. राज्यातील एकूण ३५२ तालुक्यांपैकी ९५ तालुक्यांमध्ये (२७.० टक्के) सरासरीपेक्षा (१०० टक्क्यांपेक्षा) जास्त पाऊस पडला, ९२ तालुक्यांत (२६.१ टक्के) तो ८१ ते १०० टक्के इतका पडला, तर १६५ तालुक्यांत (४६.९ टक्के) पाऊस अपुऱ्या प्रमाणात (८० टक्क्यांपेक्षा कमी) पडला. ह्या १६५ तालुक्यांमध्ये ५७ तालुके विदर्भातील, ५३ तालुके मध्य महाराष्ट्रातील (पुणे आणि नाशिक विभाग), २८ तालुके कोकणातील आणि २७ तालुके मराठवाड्यातील होते. अशा तऱ्हेने ह्या हंगामात राज्यात पडलेल्या पावसाचे एकंदरीत चित्र समाधानकारक नव्हते व त्यामुळे पिकांच्या उत्पादनावर वाईट परिणाम झाला.

कृषि उत्पादन

१.१६ २००२-०३ ह्या वर्षातील कृषि उत्पादन गेल्या दशकातील सर्वांत कमी उत्पादन ठरण्याची शक्यता आहे. चालू वर्षात राज्यात अन्नधान्याचे उत्पादन केवळ ९१.४ लाख टन अपेक्षित असून ते २००१-०२ मधील उत्पादनाच्या तुलनेत सुमारे १८ टक्क्यांनी कमी असेल. कापसाचे (रुई) उत्पादन ३.२७ लाख टन अपेक्षित असून ते आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत जावळपास २८ टक्क्यांनी कमी असेल. तेलबियांच्या उत्पादनातसुद्धा १२ टक्क्यांची घट अंदाजित असून ते १८.६ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. उसाच्या उत्पादनात घट अपेक्षित असून ते आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १८.० टक्क्यांनी कमी म्हणजे ३७० लाख टन होईल असा अंदाज आहे.

पशुधन उत्पादन

१.१७ २००२-०३ ह्या वर्षात राज्यातील अंदाजित दूध उत्पादन ६.२.४ लाख टन अपेक्षित असून ते २००१-०२ मधील ६०.९ लाख टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा २.५ टक्क्यांनी अधिक असेल. २००२-०३ मध्ये अंड्यांचे अंदाजित उत्पादन ३२९ कोटी अंडी इतके अपेक्षित असून ते २००१-०२ मधील ३१९ कोटी अंड्यांच्या अंदाजित उत्पादनापेक्षा ३.१ टक्क्यांनी अधिक असेल. २००२-०३ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन २.२० लाख टन अपेक्षित असून ते २००१-०२ मधील २.१६ लाख टन अंदाजित उत्पादनापेक्षा १.९ टक्क्यांनी अधिक असेल.

१.१८ २००२-०३ मध्ये राज्यातील (बृहन्मुंबई वगळून) शासकीय व साहकारी दुग्धशाळांचे दूध संकलन सरासरी प्रतिदिन ४२.२ लाख लिटर

होईल. ते आधीच्या वर्षाच्या सरासरी प्रतिदिन ४३.७ लाख लिटर दूध संकलनाच्या तुलनेत ३.४ टक्क्यांनी कमी आहे.

मत्स्योत्पादन

१.१९ राज्यातील सागरी क्षेत्रातील वार्षिक मत्स्योत्पादन क्षमता ६.३ लाख टन इतकी अंदाजित करण्यात आली आहे. त्या तुलनेत २००१-०२ मधील मत्स्योत्पादन ४.१४ लाख टन इतके होते, जे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २.७ टक्क्यांनी अधिक होते. याच कालावधीत गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाजे १.२३ लाख टन होते आणि ते २०००-०१ मधील उत्पादनापेक्षा ०.४ टक्क्यांनी कमी होते. २००१-०२ मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील सागरी व गोड्या पाण्यातील एकात्रित मत्स्योत्पादनाचे स्थूल मूल्य १,२६६ कोटी रुपये होते.

खनिज उत्पादन

१.२० राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठे असणारे क्षेत्र ५८ हजार चौरस कि.मी. (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या १९ टक्के) आहे. राज्यातील प्रमुख खनिजांमध्ये, कोळशाचे उत्पादन २००१-०२ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ७.२ टक्क्यांनी वाढून ते ३०.८ दशलक्ष टन झाले. याच कालावधीत बॉक्साइटचे उत्पादन ५.० टक्क्यांनी वाढून ते १०.८ लाख टन इतके झाले. राज्यातील उत्पादित खनिजांचे एकूण मूल्य २००१-०२ मध्ये २,४०२ कोटी रुपये होते व त्यामध्ये कोळशाच्या मूल्याच्या वाटा जवळपास ९४ टक्के (२,२५४ कोटी रुपये) होता.

औद्योगिक उत्पादन

१.२१ उपलब्ध माहितीच्या आधारे चालू आर्थिक वर्षातील (२००२-०३) पहिल्या नऊ महिन्यांकरिता राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण) क्षेत्रात सुधारणा होऊन ते ५.१ टक्के दराने वाढले अशी अपेक्षा आहे. आधीच्या वर्षा म्हणजे २००१-०२ मध्ये संपूर्ण वर्षासाठी ही वाढ ३.१ टक्के होती.

औद्योगिक संबंध

१.२२ २००२ मध्ये कारखान्यातील संप व टाळेबंदीमुळे झालेल्या काम स्थगित्यांची संख्या ४३ होती व ती २००१ मधील तत्सम कालावधीतील ५९ च्या तुलनेत कमी होती. तसेच, २००२ मध्ये काम स्थगित्यांमुळे, आधीपासून चालू असलेल्या काम स्थगित्यांसह, वाया गेलेले मनुष्य दिवस ४१.७९ लाख होते व ते २००१ मधील ५२.३१ लाख या संख्येपेक्षा कमी होते.

महाराष्ट्राचे माहिती तंत्रज्ञान धोरण

१.२३ राज्यात 'सेतू' (निर्यामित लागणारे ८३ प्रकारचे दाखले मागणीनुसार 'सेतू' प्रकल्पामध्ये दिले जातात) नावाने नागरी सुविधा केंद्राची सात ठिकाणी स्थापना करण्यात आली असून राज्याच्या उर्वरित जिल्हा व तालुक्यांच्या ठिकाणी अशी केंद्रे स्थापन करण्याचे शासनाने ठरविले आहे. राज्य शासन राज्यातील निर्निराळ्या भागात माहिती व तंत्रज्ञान पार्क विकसित करित आहे.

नवीन गुंतवणूक प्रस्ताव

१.२४ भारत सरकारने स्वीकारलेल्या आर्थिक उदारीकरणापासून डिसेंबर, २००२ पर्यंत देशातील एकूण प्रस्तावित औद्योगिक गुंतवणुकीपैकी महाराष्ट्रात १०,४४८ औद्योगिक प्रकल्पांसाठी २,३४,३३५ कोटी रुपये गुंतवणूक प्रस्तावित आहे, तर प्रस्तावित रोजगार १८.२५ लाख इतका असेल. या दोन्हीसाठी हा वाटा जवळपास २० टक्के इतका आहे. त्यापैकी ६४,९४५ कोटी रुपये गुंतवणुकीच्या ४,७६७ प्रकल्पांनी प्रत्यक्षात उत्पादन सुरू केले असून अंदाजे ४.२१ लाख रोजगार निर्माण झाला आहे.

विदेशी थेट गुंतवणूक

१.२५ उदारीकरणाचे धोरण (ऑगस्ट, १९९१) स्वीकारल्यापासून नोव्हेंबर, २००२ पर्यंत विदेशी थेट गुंतवणुकी अंतर्गत ४९,३२० कोटी रुपये गुंतवणुकीचे ३,०५५ प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यात सुरू करण्यासाठी भारत सरकारने मंजूर केले आहेत. या मंजूर प्रकल्पांपैकी २९,९९६ कोटी रुपये (६० टक्के) गुंतवणुकीचे ९९२ प्रकल्प (३२ टक्के) कार्यान्वित झाले आहेत. विदेशी थेट गुंतवणुकीखाली देशातील एकूण प्रस्तावित गुंतवणुकीमध्ये महाराष्ट्र आजही प्रथम स्थानावर असून राज्याचा वाटा १७ टक्के आहे.

महाराष्ट्रातील निर्यात

१.२६ महाराष्ट्रातून निर्यात होणाऱ्या उत्पादनात प्रामुख्याने हिरे व आभूषणे, तयार कपडे, सुती धागे, कृत्रिम धागे, यंत्रसामग्री व उपकरणे, धातू, कृषि उत्पादने इत्यादी वस्तूंचा समावेश होतो. देशाच्या एकूण निर्यातीमध्ये राज्याचा अंदाजित हिस्सा जवळपास ३२ टक्के आहे.

किंमतीविषयक स्थिती

१.२७ २००२-०३ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांत राज्यातील किंमतवाढ तुलनेने देशातील किंमतवाढीपेक्षा कमी होती. राज्यातील नागरी व ग्रामीण विभागांसाठी तयार करण्यात येणाऱ्या ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकानुसार एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ ह्या कालावधीत राज्यातील किंमतवाढ माफक होती. या कालावधीत नागरी भागातील ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक ३.० टक्के या दराने वाढला, तर ग्रामीण भागात हाच दर २.६ टक्के होता. एकंदरीत राज्यातील भाववाढ सलग चौथ्या वर्षी माफक राहिली.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१.२८ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत डिसेंबर, २००२ अखेर राज्यात अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांची संख्या ४९,५०२ होती. या दुकानांपैकी ३७,२४१ दुकाने ग्रामीण भागात होती. चालू वर्षात डिसेंबर, २००२ अखेर लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत (दारिद्र्य रेषेखालील) गहू आणि तांदळाच्या उचलीचे एकूण नियतनाशी प्रमाण अनुक्रमे ६४ टक्के आणि ५६ टक्के इतके होते. दारिद्र्य रेषेच्या वरील कुटुंबांच्या बाबतीतही अन्नधान्यांच्या उचलाचे एकूण नियतनाशी प्रमाण केवळ एक टक्का इतके होते. यावरून असे दिसून येते की, ही कुटुंबे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतून बाहेर पडलेली आहेत.

वीज निर्मिती

१.२९ महाराष्ट्रातील विद्युत् निर्मितीची स्थापित क्षमता २००१-०२ मध्ये १५,१४८ मेगॅवॅट होती. २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत त्यामध्ये काहीही वाढ झाली नाही. चालू वर्षात डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत राज्यात विजेची निर्मिती ४७,७४४ दशलक्ष किलोवॅट तास झाली व ती आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्मितीपेक्षा ०.६ टक्क्याने जास्त होती. २००२-०३ मध्ये १३,४१८ मेगॅवॅट विजेची अत्युच्च मागणी २७ नोव्हेंबर, २००२ रोजी नोंदविण्यात आली आणि ती २,४९६ मेगॅवॅट भार नियमनाने पुरी करण्यात आली. राज्यात रात्रीच्या कमी मागणीचा कालावधी (२२.०० वाजता पासून ते ०६.०० वाजेपर्यंत) वगळता संपूर्ण दिवसभरात विजेचा तुटवडा भासतो आणि म्हणून नियमित भारनियमन करावे लागत आहे. महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळाची २००१-०२ मध्ये विजेची पारेषण व वितरणातील हानी मंडळाने वितरित केलेल्या एकूण विजेच्या ३९.२ टक्के होती, जी २०००-०१ मध्ये ३९.५ टक्के इतकी होती. ३१ मार्च, २००२ अखेर राज्यात वीज पुरवठा करण्यात आलेल्या शेती पंपांची संचयी संख्या २३.६७ लाख होती.

परिवहन व दळणवळण

१.३० मार्च, २००२ अखेर राज्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी २.६६ लाख कि.मी. होती. राज्यातील लोहमार्गांची एकूण लांबी मार्च, २००२ अखेर ५,४५९ कि.मी. होती. ती देशातील एकूण लोहमार्गांच्या (६३,१४० कि.मी.) ८.६ टक्के होती. राज्यातील रस्त्यावरील मोटारवाहनांची संख्या १ जानेवारी, २००३ रोजी ७९.२९ लाख होती. मार्च, २००२ अखेर राज्यातील टपाल कार्यालयांची संख्या १२,८३३ होती. त्यापैकी, ११,३५५ टपाल कार्यालये ग्रामीण भागात, तर १,४७८ नागरी भागात होती. ३१ मार्च, २००२ रोजी राज्यात असलेल्या दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या ६०.७४ लाख होती.

लोकसंख्या

१.३१ २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९.६७ कोटी असून ती भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या (१०२.७० कोटी) ९.४ टक्के इतकी आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे उत्तर प्रदेश या राज्यानंतर भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे. राज्याच्या लोकसंख्येपैकी ४२.४ टक्के लोकसंख्या नागरी भागात होती आणि देशातील शहरीकरण झालेल्या प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा तामिळनाडूनंतर (४३.९ टक्के) दुसरा क्रमांक लागतो. राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण, १९९१ मधील ९३४ वरून कमी होऊन २००१ मध्ये आतापर्यंत सर्वात कमी म्हणजे ९२२ इतके झाले. राज्यातील लोकसंख्येची घनता ३१४ व्यक्ती प्रति चौ. कि.मी. इतकी होती. १ मार्च, २००३ रोजीची राज्याची प्रक्षेपित लोकसंख्या सुमारे १०.०९ कोटी इतकी आहे.

दारिद्र्य

१.३२ राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ५५ व्या फेरी अंतर्गत (जुलै, १९९९ ते जून, २०००) गोळा केलेल्या माहितीवरून दिसून येते की, राज्यातील जवळपास एक चतुर्थांश (२५.०२ टक्के) लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली

होती. राज्यातील दारिद्र्याचे हे प्रमाण ग्रामीण भागापेक्षा (२३.७२ टक्के) नागरी भागात (२६.८१ टक्के) जास्त होते.

रोजगार

१.३३.१ गेल्या काही वर्षांत कारखान्यांतील रोजगारात घसरता कल दिसून येतो. कारखान्यांसंबंधीच्या आकडेवारीनुसार डिसेंबर, २००१ अखेर राज्यातील कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार १२.० लाख होता. हा रोजगार डिसेंबर, २००० अखेरच्या मधील सरासरी दैनिक रोजगारापेक्षा १.६ टक्क्यांनी कमी होता.

१.३३.२ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाखाली गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीनुसार राज्यातील सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रामधील आस्थापनांमध्ये ३१ मार्च, २००२ रोजी ३६.३५ लाख रोजगार होता व तो आधीच्या वर्षी ३६.९५ लाख इतका नोंदविण्यात आला होता.

१.३३.३ २००२-०३ ह्या वर्षात राज्यात रोजगार हमी योजनेअंतर्गत एप्रिल-डिसेंबर, २००२ या कालावधीत १२.२२ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीमध्ये ११.१६ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. याशिवाय, संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजनेअंतर्गत एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ ह्या कालावधीत २.३४ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला.

१.३३.४ २००२-०३ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीत रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांत नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ५.०८ लाख होती, तर २००१-०२ मध्ये त्याच कालावधीत ही संख्या ५.२४ लाख होती. २००२-०३ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीत प्रत्यक्षात रोजगार पुरविलेल्या जागा ७ हजार होत्या, ज्या आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीसाठी ९ हजार होत्या. चालू वर्षात रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांतील चालू नोंदवहीमध्ये नोंदलेल्या व्यक्तींची संख्या डिसेंबर, २००२ अखेर ४२.०३ लाख होती. ही संख्या डिसेंबर, २००१ अखेर ४४.२० लाख होती.

शिक्षण

१.३४ चालू वर्षात राज्यात ६८,७३६ प्राथमिक, १६,०१९ माध्यमिक, तर ३,९०३ उच्च माध्यमिक शाळा आहेत. राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या वर्ष २००२-०३ मध्ये अनुक्रमे ११७.०९ लाख, ८३.९७ लाख व १६.९७ लाख अशी होती. महाराष्ट्रातील सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण २००१ मध्ये ७७.३ टक्के इतके होते. साक्षरतेच्या प्रमाणाबाबत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये केरळ राज्यानंतर (९०.९ टक्के) महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो.

प्राथमिक कृषि संस्थाद्वारे पतपुरवठा

१.३५ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांनी २००१-०२ मध्ये ३,७५३ कोटी रुपयांचा कर्ज पुरवठा केला. २००१-०२ मध्ये २,७७९ कोटी रुपयांची कर्जवसुली करण्यात आली होती. ती वसुलीयोग्य कर्जांच्या

रकमेच्या ६२.७ टक्के होती व आधीच्या वर्षी इतकीच होती. कर्जांच्या थकबाकीची रक्कम ३१ मार्च, २००२ रोजी १,६५३ कोटी रुपये होती.

वाणिज्यिक बँका

१.३६ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या कार्यालयांची (शाखा) एकूण संख्या ३० जून, २००२ रोजी ६,३२० इतकी होती व ती देशातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांच्या (६६,३५५) ९.५ टक्के इतकी होती. जून, २००२ अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी २,३४,९१५ कोटी रुपये इतक्या होत्या व त्या आधीच्या वर्षापेक्षा ३३.५ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत ह्या बँकांच्या स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये ५२.२ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो २,१८,४४८ कोटी रुपये इतका झाला. जून, २००२ अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या पतपुरवठ्याचे ठेवींशी असलेले प्रमाण ९३ टक्के इतके होते. ३० जून, २००२ रोजीच्या स्थितीनुसार देशातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व पतपुरवठा ह्या दोन्हीबाबत भारतात महाराष्ट्राचा पहिला क्रमांक आहे.

अल्पबचत

१.३७ २००२-०३ मध्ये अल्पबचत योजनेअंतर्गत राज्यात जानेवारी, २००३ अखेरपर्यंत निव्वळ जमा ५,३४७ कोटी रुपये होती, तर आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत निव्वळ जमा ४,६२७ कोटी रुपये इतकी होती. राज्यात २००१-०२ मध्ये या योजनेअंतर्गत ६,४२० कोटी रुपये इष्टांकाच्या तुलनेत प्रत्यक्ष निव्वळ जमा ६,५३४ कोटी रुपये झाली.

भांडवली बाजार

१.३८ चालू वर्षी ३१ जानेवारी, २००३ पर्यंत संपूर्ण देशामध्ये प्रारंभिक सार्वजनिक देकाराद्वारे ४ कंपन्यांनी ९५१ कोटी रुपये गोळा केले होते. त्यामध्ये महाराष्ट्राचा वाटा जवळपास निम्मा (रु.४६६.०८ कोटी रुपये) होता. २००१-०२ वर्षात महाराष्ट्रातील शेअर बाजारातील उलाढाल ८,२१,७८९ कोटी रुपये होती व ती देशाच्या सर्व शेअर बाजारातील उलाढालीच्या ९२ टक्के एवढी होती.

विशेष अभ्यास

१.३९ राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ५८ व्या फेरीमध्ये (जुलै-डिसेंबर, २००२) 'ग्रामसुविधा', 'झोपडपट्ट्यांचा तपशील', 'अपंग व्यक्ती', 'घरांची स्थिती' आणि 'कुटुंबाचा उपभोग्य बाबींवरील खर्च' या विषयावर माहिती गोळा करण्यात आली. सदर आकडेवारी २९२ गावे व ६३० नागरी गटांमधून गोळा करण्यात आली. या पाहणीमध्ये ३,४३० ग्रामीण व ७,५२८ नागरी कुटुंबांकडून 'घरांच्या स्थितीबाबतची' माहिती गोळा करण्यात आली. सुमारे ९३ टक्के ग्रामीण व ६८ टक्के नागरी कुटुंबे स्वतःच्या मालकीच्या घरात राहत होती. सुमारे ५० टक्के ग्रामीण व ९५ टक्के नागरी कुटुंबांनी पिण्याचा पाण्याचा मुख्य स्रोत नळ असल्याचे सांगितले. सुमारे ५९ टक्के ग्रामीण व ३५ टक्के नागरी कुटुंबांना स्वतंत्र स्नानगृह नव्हते. शौचालय सुविधा सुमारे ८६ टक्के ग्रामीण व १४ टक्के नागरी कुटुंबांना उपलब्ध नव्हती.

आर्थिक दृष्टिक्षेप व आनुषंगिक धोरणे

राज्याची अर्थव्यवस्था

२.१ सध्याच्या लोकसंख्या वृद्धिदरार आधारित प्रक्षेपित अंदाजानुसार महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येने १० कोटींचा आकडा सप्टेंबर, २००२ मध्ये पार केला असावा. देशाच्या लोकसंख्येमध्ये ९ टक्के लोकसंख्या असणाऱ्या महाराष्ट्राचा देशाच्या औद्योगिक उत्पादनातील वाटा २० टक्क्यांपेक्षा जास्त आणि देशांतर्गत स्थूल उत्पादनातील वाटा १३ टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे. राज्याचे २०००-०१ मधील दरडोई उत्पन्न २२,१७९ रुपये असून याबाबतीत देशातल्या प्रमुख राज्यांमध्ये पंजाब व हरियाणा या राज्यांनंतर समृद्धतेच्या बाबतीत महाराष्ट्र तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. तुलनेने अधिक चांगल्या पायाभूत सुविधा, गुंतवणुकीसाठी पोषक वातावरण, कुशल कामगारांची उपलब्धता आणि साक्षरतेचे उच्च प्रमाण यांमुळे महाराष्ट्र हे औद्योगिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीसाठी देशातील सर्वाधिक पसंतीचे राज्य समजले जाते.

२.२ अलिकडील काही वर्षांत १९९० च्या दशकाच्या मध्यापासून महाराष्ट्राच्या आर्थिक वाढीचा वेग काही प्रमाणात मंदावला असून सरासरी वार्षिक वृद्धिदर १९८५-८६ ते १९९४-९५ ह्या कालावधीतील ७.५ टक्क्यांवरून १९९५-९६ ते २००१-०२ ह्या कालावधीत तो ४.२ टक्क्यांपर्यंत खाली आला आहे, तर दारिद्र्याचे प्रमाण गेल्या काही वर्षांत लक्षणीय प्रमाणात घटले असले तरी अद्याप त्याचे प्रमाण तसे जास्तच आहे आणि राज्याची वित्तीय स्थितीही तणावाखाली आहे.

लोकवित्त

२.३ १९९० च्या दशकाच्या पूर्वार्धात देशातील १४ प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्राची महसुली तूट सर्वात कमी होती आणि राजकोषीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असणारे गुणोत्तर किमान असण्याबाबत राज्य दुसऱ्या क्रमांकावर होते. परंतु १९९० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात परिस्थिती बदलली व १९९३-९४ या वर्षी राजकोषीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असणारे २.० टक्के हे गुणोत्तर वाढून वर्ष १९९९-२००० मध्ये ते ४.१ टक्के इतके झाले. नंतर ह्या प्रमाणवाढीचा वेग थोडा कमी झाला. २००२-०३ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार तो २.७ टक्क्यांपर्यंत कमी होण्याची शक्यता आहे. राज्याच्या एकूण कर्जांमध्ये सतत वाढ होत असून ते १९८०-८१ पासून सरासरी वार्षिक १७ टक्के वृद्धिदराने वाढत आहे आणि २००२-०३ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार ते ६९,८०० कोटी रुपये होण्याची शक्यता आहे. राज्याच्या अर्थसंकल्पातील ह्या

असमतोलाची प्रमुख कारणे कर वसुली, कर चुकवेगिरी, कर बुडवेगिरी कमी करण्यामध्ये शासनास आलेले अपयश, शासनाकडून पुरविण्यात येणाऱ्या मोठ्या गुंतवणुकीखालील प्रकल्पांमधून, तसेच सार्वजनिक सुविधांपासून कमी खर्च वसुली, आणि कृषि उत्पादनावर कर आकारणीबाबत राज्याची असमर्थता ही आहेत. मोठ्या प्रमाणावरील कर्मचारीवर्ग, वेतन व निवृत्तीवेतनावरील वाढलेला खर्च, केंद्रपुरस्कृत योजनांचा सुकाळ, अपुरे सैनियंत्रण असणारी कमकुवत वित्तीय व्यवस्थापन पद्धती ही वाढीव खर्चाची कारणे आहेत.

२.४ महाराष्ट्र मध्यम वित्तीय सुधारणा कार्यक्रम २०००-०१ ते २००४-०५ ला अनुसरून मध्यम मुदतीत वित्तीय स्थिरता आणण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासन भारत सरकारबरोबर काम करणार असून त्यादृष्टीने महाराष्ट्र शासन व केंद्र शासन यांनी ऑक्टोबर, २००२ मध्ये सामंजस्य करार केला आहे. महाराष्ट्र शासन निरनिराळ्या सुधारणा कालबद्ध पध्दतीने करील, हे मान्य झालेले आहे. ह्या परिपूर्ण सुधारणांपासून महाराष्ट्र शासनाला पुढीलप्रमाणे फायदे अपेक्षित आहेत- १) राज्याची वित्तीय स्थिती पूर्वपदावर आणणे, २) राज्यकारभार व शासनाकडून मिळणाऱ्या सेवांमध्ये सुधारणा, ३) मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक व ४) भरीव आर्थिक वाढ, गरिबीचे प्रमाण कमी करणे, तसेच सामाजिक निर्देशकांमध्ये सुधारणा. महाराष्ट्र शासनाने सुधारणा विषयक विविध उपाययोजना कालबद्ध पध्दतीने राबविण्याचे मान्य केले आहे. व्याजावरील खर्च कमी करण्यासाठी भारत सरकार महाराष्ट्र शासनाशी चर्चा करून सध्या असलेल्या मोठ्या व्याजाच्या कर्जांचे कमी व्याज असलेल्या कर्जांमध्ये रूपांतर करण्यासाठी मार्ग शोधेल.

लोकसंख्या

२.५ १९०१ पासून साठ वर्षांत महाराष्ट्र राज्याच्या लोकसंख्येत दुपटीने वाढ झाली. परंतु १९६१ नंतरच्या ३० वर्षांतच ती परत दुप्पट झाली. महाराष्ट्र शासनाने लोकसंख्येचे नवीन धोरण जाहीर केले आहे. ह्या धोरणामध्ये सद्यःस्थितीत असलेला 'बालविवाह नोंदणी कायदा, १९७८', 'गर्भलिंग चाचणी कायदा, १९९४' आणि इतर संबंधित कायदे ह्यांची अंमलबजावणी करण्यावर भर देण्यात आला आहे. सध्या राज्यातील लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर २ टक्क्यांच्या जवळपास आहे. सध्याच्या सामाजिक चालीरितींमुळे शासन कुटुंबकल्याण कार्यक्रमावर प्रचंड प्रमाणावर खर्च करीत असले तरी त्याचा परिणाम लोकसंख्येची वाढ कमी करण्यामध्ये म्हणावा तसा होत नाही. १९९९ च्या राष्ट्रीय

कुटुंबआरोग्य सर्वेक्षणानुसार असे निदर्शनास आले आहे की, ग्रामीण भागात सध्या विवाहित असलेल्या स्त्रियांमध्ये त्या वयाची १५ वर्षे पूर्ण होण्यापूर्वी लग्न झालेल्यांचे प्रमाण बरेच होते. यावरून बालविवाह कायद्याच्या अंमलबजावणीत शैथिल्य असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे या कायद्याची कडक अंमलबजावणी होणे अतिशय आवश्यक आहे.

किंमती व वितरण

२.६ २००१-०२ वर्षात, तसेच चालू वर्षात एप्रिल ते डिसेंबर या कालावधीत घाऊक किंमती निर्देशांक व औद्योगिक कामगारांसाठी ग्राहक किंमती निर्देशांकाचा दर जवळपास ४ टक्के होता. सध्याचा चलनवाढीचा कमी दर हा जागतिकीकरण व मोठ्या प्रमाणावरील व्यापारी क्षेत्राचे उदारीकरण यांचा परिणाम असावा. खुल्या व्यापारामुळे भारतीय उद्योग क्षेत्रात स्पर्धा निर्माण झाली असून त्याचा वस्तुनिर्माण उत्पादनांच्या किंमतींवर परिणाम झाला आहे. बहुतांशी प्राथमिक उत्पादनांचा पुरेसा पुरवठा आणि अन्नधान्याचा जास्त पुरवठा हे प्राथमिक क्षेत्रातील चलनवाढ कमी असल्याचे कारण असावे.

२.७ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत केंद्र शासनाकडून राज्य शासनाला तांदूळ व गव्हाचे वाटप करण्यात येते. महाराष्ट्र राज्य अन्नधान्य उत्पादनाच्या बाबतीत तुटीचे राज्य असल्याने ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेवर अवलंबून आहेत. परंतु केंद्र शासनाने वितरित केलेले धान्य (तांदूळ व गहू) व राज्य शासनाने केलेली उचल ह्यामधील तफावत असे दर्शविते की सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेत सुधारणा होण्यास पुरेसा वाव आहे. दुसरे असे की सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी केंद्र शासनाने दिलेल्या किंमतीवरील सवलतीव्यतिरिक्त महाराष्ट्र शासन स्वतःची वेगळी सवलत देत नाही, म्हणून राज्य शासनाने सार्वजनिक वितरण ही व्यवस्था जबाबदारीने राबविणे आवश्यक आहे.

उद्योग

२.८ औद्योगिक क्षेत्रामध्ये द्वितीय क्षेत्राचा महत्त्वाचा भाग असून त्याचा राज्य उत्पादनामध्ये २५ टक्के एवढा वाटा आहे. राज्याच्या जलद आणि आर्थिक विकासामध्ये औद्योगिक क्षेत्राचा महत्त्वाचा सहभाग आहे. औद्योगिकीकरणात महाराष्ट्राने उच्च पातळी गाठली आहे हे देशातील एकूण औद्योगिक उत्पादनामध्ये महाराष्ट्राच्या सततच्या २० टक्क्यांपेक्षा जास्त असणाऱ्या वाट्यावरून दिसून येते. परंतु गेल्या काही वर्षात राज्यातील नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्रात चढउतार दिसत असून तो कमी पातळीवर आहे. नित्य व्यवहार आणि गुंतवणूक यामध्ये होणारे अनेक रचनात्मक आणि चक्रीय बदल, देशांतर्गत व बाहेरील मागणीचा अभाव, विकसित देशाच्या तुलनेत सतत उच्च पातळीवरील व्याज दर, ऊर्जा व दळणवळण या पायाभूत क्षेत्रातील अडथळे, जमीन व कामगार विषयक कायद्यामधील सुधारणांचा अभाव ही औद्योगिक क्षेत्रातील घटीची मुख्य कारणे असावीत.

२.९ निर्यात कमी होण्यामध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेतील मंदी कारणीभूत असण्याची शक्यता असू शकेल. त्यामुळे उद्योगाचे विकेंद्रीकरण करणे या धोरणाचा आढावा घेणे गरजेचे आहे. जागतिक

व्यापार संघटनेने निर्धारित केलेल्या मुक्त किंमती धोरणाचा फायदा घेण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने विशेष आर्थिक क्षेत्र बळकट करणे, कामगार कायद्यात सुधारणा, उत्तम दर्जाच्या विश्वसनीय पायाभूत सुविधा निर्माण करणे आणि ऊर्जेची उपलब्धता यांवर भर देणे आवश्यक आहे. सेवा क्षेत्रातील महाराष्ट्राचे प्रभुत्व विचारात घेता राज्याने यासाठी गरजेनुसार तांत्रिक मनुष्यबळ निर्माण करण्यासाठी शिक्षणावरील खर्चाचा ओघ बदलून केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

कृषि

२.१० राज्यातील एकूण लागवडीखालील जमिनीपैकी जवळपास ८४ टक्के क्षेत्र मोसमी पावसावर प्रत्यक्षतः अवलंबून आहे. राज्याच्या क्षेत्रफळापैकी जवळपास एक-तृतीयांश भाग हा पर्जन्य छायेखालील क्षेत्रात येत असून या भागात पाऊस अपुरा व अनियमित स्वरूपाचा असतो. शिवाय महाराष्ट्रातील जमीन, भौगोलिक रचना आणि हवामान हे घटक शेतीसाठी फारसे अनुकूल नाहीत. परिणामी महाराष्ट्रातील पिकांचे सरासरी प्रति हेक्टर उत्पादन हे देशपातळीवरील सरासरीच्या तुलनेत सर्वसाधारणपणे कमी आहे. मागील दोन वर्षांतील असमाधानकारक पावसाचा राज्याच्या शेती उत्पन्नावर विपरीत परिणाम झाला आहे.

२.११ कृषि हा राज्याच्या सूचीतील विषय असल्याने देशाने जागतिक संघटनेशी केलेला करार व स्वीकारलेल्या शर्तीचा परिणाम राज्यावरही होणार आहे. सध्या देण्यात येणारे कृषीवरील अर्थसहाय्य राज्याला अडचणीचे ठरू शकते, कारण असे अर्थसहाय्य करारानुसार निषिद्ध अर्थसहाय्यामध्ये येते. सध्याच्या पाणीपट्टी, वीज आणि सवलतीचा दराने दिलेला पतपुरवठा या निविष्टांवरील सध्या देण्यात येणारी अनुदाने यावर दंडात्मक कारवाई होऊ शकते. त्यामुळे जागतिक व्यापार संघटनेच्या चौकटीत राहूनही राज्याला स्पर्धा करता येणे शक्य होईल, अशा तऱ्हेने राज्य शासनाने धोरणाची आखणी केली पाहिजे.

वीज

२.१२ महाराष्ट्र राज्यातील ३१ मार्च, २००२ रोजीची विद्युत् निर्मितीची स्थापित क्षमता देशात सर्वात जास्त (१२,९६३ मे.वॅ.) आहे. विजेच्या दरडोई वापराबाबत देशातील सर्व राज्यांत महाराष्ट्राचा क्रमांक गुजरातनंतर दुसरा लागतो. राज्यातील ८० टक्के लोकसंख्येला वीज उपलब्ध आहे. औद्योगिक वापरासाठी विजेला महाराष्ट्रात मोठी मागणी असून एकूण वीज वापरापैकी ४२ टक्के वीज वापर औद्योगिक क्षेत्रासाठी आणि २३ टक्के वापर कृषिक्षेत्रासाठी होतो. राज्यात पायाभूत भारक्षमता पुरेशी असली तरी कमाल मागणीच्या काळात विजेचा तुटवडा भासतो. महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळाला वीज वितरण व पारेषण यामध्ये मोठ्या प्रमाणात हानी होत आहे. ही हानी जगातील विकसित देशांच्या सरासरी हानीच्या तुलनेत फार मोठी आहे. १६ व्या विद्युत् ऊर्जा पाहणीमध्ये राज्याचा एकूण वीज वापर २००४-०५ पर्यंत ७९,००० दशलक्ष किलो वॅट तास इतका होण्याचे अंदाजित आहे. आगामी काळातील वाढती मागणी पुरविण्यासाठी २७०० ते ३००० मेगॅवॅट अतिरिक्त स्थापित क्षमतेची आवश्यकता लागेल व त्यासाठी १० हजार कोटी रुपयांची गुंतवणूक

अपेक्षित आहे. भविष्यातील विजेची अंदाजित मागणी पूर्ण करण्याकरिता वीज निर्मिती, पारेषण व वितरणात खाजगी क्षेत्राला प्रवेश देण्याबरोबरच महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळाची कार्यप्रणाली सुधारणे, विशेष विद्युत लेखा परीक्षण लागू करणे, जबाबदारी निश्चित करणे व मोठ्या प्रमाणात दुहेरी अर्थसहाय्य कमी करणे यासारख्या महत्त्वाच्या उपाययोजना त्वरित हाती घेणे आवश्यक आहेत.

रस्ते

२.१३ मार्च, २००२ अखेर राज्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी २.६६ लाख कि.मी. होती व प्रति १०० चौ.कि.मी. क्षेत्रफळामागे तिचे प्रमाण ८६ कि.मी. होते. ग्रामीण भागातील ४०,४१२ गावांपैकी ३६,९९६ गावे (जवळजवळ ९० टक्के) बारमाही रस्त्यांनी, तर २,१९२ गावे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती. रस्त्यावरील वाहनांच्या संख्येत वेगाने वाढ होत असून मागील दोन दशकांत ती आठ पटीपेक्षा अधिक वाढली आहे. मोटार वाहनांच्या वाढत्या संख्येच्या तुलनेत राज्यातील रस्तेविषयक पायाभूत सुविधा अपुऱ्या आहेत. रस्त्यांचा दर्जा समाधानकारक नसून तो वेगवान व कार्यक्षम वाहतुकीची गरज भागवू शकत नाही. चांगल्या रस्त्यांमुळे इंधन व वेळेची बचत होते व अपघातांमुळे होणारे नुकसान कमी होते. सध्याच्या आर्थिक तणावामुळे नवीन रस्ते प्रकल्प हाती घेण्यावर व अस्तित्वात असलेल्या रस्त्यांच्या देखभालीकरिता खर्च करण्यावर मर्यादा आहे. जनहितार्थ दाखल करण्यात आलेल्या याचिका निकाली काढण्यामध्ये होणाऱ्या विलंबामुळे रस्त्यांची कामे खोळंबून राहतात.

२.१४ या अडचणीवर मात करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात वाहतुकीची वर्दळ असणारे मार्ग द्रुतगती करणे, नियोजित केलेली व विविध टप्प्यांत असलेली उड्डाणपुलांची नियोजित कामे त्वरित पूर्ण करणे, मोठ्या शहरांभोवती रिंगरोड रस्ते तयार करणे आणि अस्तित्वात असलेले राजमार्ग आणि प्रमुख जिल्हा रस्ते ह्यांचा दर्जा वृद्धिंगत करणे या गोष्टी करण्याची आवश्यकता आहे.

शिक्षण

२.१५ मानवी संपत्तीत शिक्षण हे महत्त्वाचे अंग समजण्यात येते. आर्थिक प्रगतीमध्ये शिक्षणाचा सहभाग असून लोकसंख्या नियंत्रण, आयुर्मर्यादा, बालमृत्यू, पोषण क्षमता वाढविणे व नागरी संस्थांचे बळकटीकरण करणे या सर्वांवर शिक्षणाचा प्रभाव असतो. मागील काही दशकांत शाळांमधील सर्व स्तरांवरील विद्यार्थ्यांची पटनोंदणी सतत वाढली आहे. राज्याने सर्वसाधारण साक्षरतेच्या प्रमाणात, तसेच स्त्री साक्षरतेच्या प्रमाणात चांगली प्रगती केली आहे. तथापि शिक्षण पद्धतीचे व्यवस्थापन, मोठ्या प्रमाणातील गळतीचे प्रमाण आणि शिक्षण क्षेत्रातील खालावणारा दर्जा या शिक्षण क्षेत्रातील महत्त्वाच्या समस्या आहेत.

२.१६ नवीन अभ्यासक्रम, पुस्तके व शिक्षकांचे सेवाअंतर्गत प्रशिक्षण यांच्या सहाय्याने राज्य शासन प्राथमिक स्तरावरील मूलभूत शिक्षणातील शिकण्याचा स्तर उंचावण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. याचा दीर्घकालीन परिणाम विद्यार्थ्यांचा दर्जा उंचवण्यात होईल. अशाच प्रकारच्या उपाययोजना तयार करून माध्यमिक शिक्षणा करिताही राबविणे आवश्यक आहे.

सार्वजनिक आरोग्य

२.१७ १९८० च्या सुमारास राज्याच्या ग्रामीण भागात आरोग्य विषयक सुविधांत वाढ केल्यामुळे आंतरविभागीय आणि ग्रामीण व नागरी भागात मिळणाऱ्या आरोग्य सेवेतील दर्जातील तफावत कमी झाली आहे. परंतु अलिकडील कालावधीत, विशेषतः ग्रामीण भागातील आरोग्य सुविधांवरील गुंतवणूक व खर्च कमी होत चालला आहे. आता ग्रामीण व शहरी भागात पायाभूत आरोग्य सुविधांमध्ये दर्जात्मक व संख्यात्मक असा मोठा फरक पडला आहे. शहरी भागामध्ये दवाखाने व शुश्रूषागृहे, तसेच निष्णात डॉक्टर्स मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत. बहुसंख्य सार्वजनिक दवाखाने हे शहर, जिल्हा आणि उपविभागीय स्तरावरील शहरांमध्ये आहेत. राज्यातील सार्वजनिक रुग्णालयातील एकूण खाटांपैकी ८० टक्क्यांपेक्षा अधिक खाटा नागरी भागात आहेत, जिथे एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास ४० टक्के लोक राहतात.

२.१८ तेव्हा ग्रामीण आरोग्य सुविधा अधिक बळकट करणे व त्या सुविधांची रोगांवरील उपचारात्मक बाबींची क्षमता वाढविणे आवश्यक आहे. यासाठी गरजेनुसार वित्त पुरवठ्याची आवश्यकता भासेल व त्यामुळे आर्थिक तरतुदीमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण व नागरी अशा दोन्ही भागांतील गरिबांना वैद्यकीय सेवा मोफत/सवलतीच्या दरांत पुरविण्याची बांधिलकी मानणारे न्यास, स्वयंसेवी संस्था यांनी चालविलेल्या खाजगी क्षेत्रातील आरोग्य सुविधांबाबत निश्चिती करणेदेखील गरजेचे आहे.

रोजगार

२.१९ राज्यातील कारखान्यांतील मागील काही वर्षांत रोजगार कमी होत आहे. राज्यातील कारखाने बंद झाल्याने, खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील आस्थापनांमध्ये स्वेच्छानिवृत्ती योजना राबविल्यानेही प्रश्न अधिकच गंभीर झाला आहे. या सर्वांचा राज्याच्या रोजगारावर मोठा परिणाम झाला आहे. २००१ च्या जनणनेनुसार कृषि क्षेत्रातील रोजगारावरील अवलंबित्व कमी होत चालले आहे. त्यामुळे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊ शकणारे सेवा क्षेत्र हे एकमेव क्षेत्र आहे. वित्तीय सेवा, पर्यटन, माहिती, जैवतंत्रज्ञान आणि मनोरंजन या उद्योगांत रोजगाराच्या मोठ्या संधी उपलब्ध होण्याची शक्यता आहे.

उपसंहार

२.२० सध्या महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेला विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. तथापि, शासनाने योजलेल्या उपाययोजनांमुळे अर्थव्यवस्था सुधारून अधिक वाढेल. राज्य शासनाने धोरणकर्त्यांशी संवाद साधण्यासाठी एका कृतिदलाची स्थापना केली आहे. कृतिदलाने 'महाराष्ट्र व्हिजन २००५' या प्रकाशनामध्ये याबाबत विविध उपाययोजना सुचविल्या आहेत. या उपाययोजना राजकीय, कायदेविषयक, सामाजिक व आर्थिक बाबींशी संबंधित असल्यामुळे त्या महत्त्वाच्या आहेत. कृतिदलाच्या या शिफारशींवर कार्यवाही करण्याकरिता राज्य शासनाने कालबद्ध कार्यक्रम तयार करणे आवश्यक आहे.

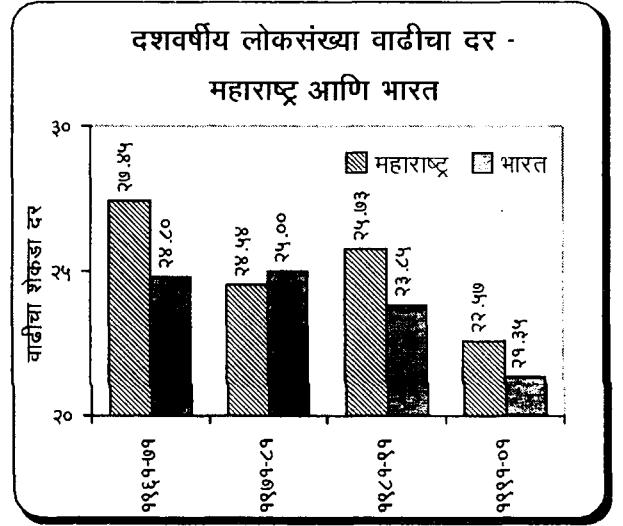

लोकसंख्या

३.१ २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९.६७ कोटी असून, ती भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या (१०२.७० कोटी) ९.४ टक्के इतकी आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे उत्तर प्रदेश या राज्यांनंतर भारतातील दुस-या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे. १९९१-२००१ या दशकात राज्याच्या लोकसंख्येत १.७८ कोटीची भर पडली. लोकसंख्येतील ही वाढ ऑस्ट्रेलिया या देशाच्या लोकसंख्येइतकी आहे. लोकसंख्येचा सध्याचा वृद्धिदर विचारात घेता, महाराष्ट्राने १०० दशलक्ष लोकसंख्येचा आकडा सप्टेंबर, २००२ मध्येच पार केला असावा. १ मार्च, २००३ रोजीची राज्याची प्रक्षेपित लोकसंख्या सुमारे १०.०९ कोटी इतकी आहे.

३.२ १९९१-२००१ या दशकात राज्याची लोकसंख्या २२.६ टक्क्यांनी वाढली. आधीच्या दशकात तत्सम वाढ २५.७ टक्के होती. १९९१-२००१ या दशकातील वृद्धिदर ३.१ इतक्या टक्के अंकानी कमी होता. राज्याचा मागील सहा दशकातील लोकसंख्येचा दशवर्षीय वृद्धिदर, १९७१-८१ या दशकाचा अपवाद वगळता, भारताच्या तत्सम वृद्धिदरापेक्षा जास्त होता. १९९१-२००१ या कालावधीत राज्यातील लोकसंख्येत झालेली वाढ ही प्रामुख्याने ठाणे (५४.९ टक्के), औरंगाबाद (३१.९ टक्के) आणि पुणे (३०.६ टक्के) या जिल्ह्यांतील लोकसंख्येत झालेल्या मोठ्या वाढीचा परिणाम आहे. १९९१-२००१ या कालावधीत महाराष्ट्रातील लोकसंख्येचा वार्षिक सरासरी चक्रवाढ वृद्धिदर २.०६ टक्के होता व तो भारताच्या तत्सम वाढीपेक्षा (१.९५ टक्के) जास्त होता. जनगणनेच्या निष्कर्षानुसार दक्षिणेतील आंध्र प्रदेश (१३.८६ टक्के), कर्नाटक (१७.२५ टक्के), केरळ (९.४२ टक्के) आणि तामिळनाडू (११.१९ टक्के) या प्रमुख चार राज्यांचा दशवर्षीय लोकसंख्या वृद्धिदर राष्ट्रीय वृद्धिदरापेक्षा (२१.४ टक्के) कमी होता.

३.३ राज्याबाहेरून राज्यात स्थलांतरित होणारी लोकसंख्या हे राज्यातील मोठ्या प्रमाणातील लोकसंख्या वृद्धिदराचे एक मुख्य कारण आहे. जनगणना २००१ वर आधारित स्थलांतराविषयीची आकडेवारी अद्याप उपलब्ध नाही. तथापि, लोकसंख्येतील प्रत्यक्ष वाढ व नैसर्गिक वाढ यातील फरक विचारात घेऊन राज्यातील निव्वळ स्थलांतरितांच्या लोकसंख्येचा अंदाज करता येऊ शकतो. १९९१ ते २००० या कालावधीतील जन्मदर व मृत्यूदराच्या फरकाचा विचार करता १९९१-२००१ या कालावधीत प्रति वर्ष राज्यातील लोकसंख्येतील नैसर्गिक वृद्धिदर १.७ टक्के होता. यावरून राज्यात प्रतिवर्ष स्थलांतरित होणाऱ्यांची निव्वळ संख्या सुमारे ४ लाख

इतकी येते. यावरून असे दिसून येते की, १९९१-२००१ या कालावधीत राज्यातील लोकसंख्या वाढीत स्थलांतरितांचा हिस्सा २३ टक्के होता. म्हणजेच, गत दशकामध्ये लोकसंख्येत झालेल्या वाढीतील प्रत्येक चार व्यक्तीमधील एक व्यक्ती स्थलांतरित होती.

३.४ आयुर्मर्यादा (जन्मवेळेची) वाढत असल्यामुळे वृद्ध व्यक्तींची (६०+) लोकसंख्या वाढणे क्रमप्राप्त आहे. जनगणना २००१ वर आधारित लोकसंख्येचे वयोगटानुसार वर्गीकरण अद्याप उपलब्ध नाही. तथापि, मागील जनगणनेवरील आकडेवारीवरून राज्यातील वृद्ध व्यक्तींचे (६०+) प्रमाण १९६१ मधील ५.२ टक्क्यावरून १९९१ मध्ये ६.९ टक्के इतके वाढल्याचे दिसते. हे प्रमाण २००१ मध्ये आणखी वाढण्याची शक्यता असून, परिणामी राज्यातील अवर्लीबितांची लोकसंख्या वाढून काम करणाऱ्यांच्या संख्येत घट होईल. अशा स्थितीत वृद्ध व्यक्तींची काळजी घेण्यासाठी राज्यात वेळीच धोरण आखणे आवश्यक आहे.

३.५ नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित निष्कर्षावरून १९९८ या वर्षासाठी राज्याचा स्थूल प्रजोत्पादन दर १.३ होता आणि तो अखिल भारताच्या १.५ या स्थूल प्रजोत्पादन दरापेक्षा कमी आहे. राज्यातील लोकसंख्या स्थिर राहण्यासाठी राज्याला निव्वळ प्रजोत्पादन दर 'एक' इतका कमी करावा लागेल. त्यासाठी त्या दिशेने राज्याला कठोर प्रयत्न करावे लागतील. हे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी राज्याला पुढील उपाय योजावे लागतील.

अ) बालमृत्यू ; विशेषतः अर्भकमृत्यू दर (एक महिन्यापेक्षा कमी वयाची मुले) कमी करणे.

ब) विवाहाच्या वेळेच्या वयामध्ये वाढ करण्यासाठी कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी करण्याव्यतिरिक्त शिक्षण ब समुपदेश याद्वारे लोकांच्या मनोभूमिकेत सकारात्मक बदल करणे.

क) जननदर घटना कमी होण्यासाठी दोन मुलांमध्ये अंतर राखण्यासारख्या व इतर कुटुंब नियोजन पध्दतींचा अवलंब करण्यासाठी तरुण जोडप्यांना उद्युक्त करणे.

ड) एक / दोन मुलानंतर नसबंदी करून घेण्यासाठी जोडप्यांना उद्युक्त करणे.

इ) मुलगा असावा या आत्यंतिक मनोवृत्तीमुळे गर्भलिंग निवडीनुसार बेकायदेशीर गर्भपात टाळण्यासाठी मूलींची विधायक प्रतिमा तयार करण्यासाठी शिक्षण व समुपदेशन आणि स्वयंसेवी संस्था याद्वारे प्रयत्न करणे.

फ) एक मूल एक कुटुंब या मानकाचा प्रचार आणि प्रसार करणे.

ग) प्रसूतीपूर्व काळातील आरोग्यसेवेची व्याप्ती व उपलब्धता वाढविणे आणि व्यावसायिक आरोग्य तज्ज्ञांच्या देखरेखीखाली प्रसूती व्यवस्थेच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे.

ह) कुटुंब नियोजनाचा संदेश जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचावा म्हणून इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा परिणामकारक वापर करणे .

३.६ २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र आणि भारताच्या लोकसंख्येची काही ठळक वैशिष्ट्ये तक्ता क्र. ३.१ मध्ये दर्शविली आहेत.

तक्ता क्र. ३.१

२००१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्याविषयक आकडेवारी

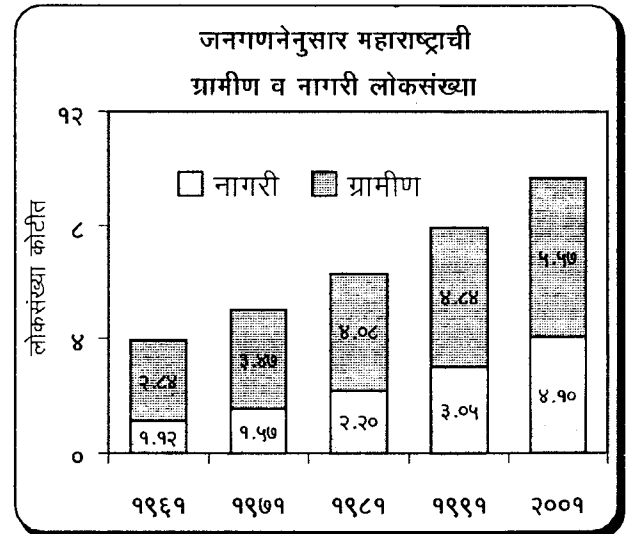
बाब (१)	महाराष्ट्र (२)	भारत (३)
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)		
एकूण		
व्यक्ती	९.६७	१०२.७०
पुरुष	५.०३	५३.१३
स्त्रिया	४.६४	४९.५७
ग्रामीण		
व्यक्ती	५.५७	७४.१७
पुरुष	२.८५	३८.१२
स्त्रिया	२.७२	३६.०५
नागरी		
व्यक्ती	४.१०	२८.५३
पुरुष	२.१९	१५.०१
स्त्रिया	१.९१	१३.५२
दशवर्षीय वाढ टक्केवारीत (१९९१-२००१)	२२.६	२१.४
नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी	४२.४	२७.८
स्त्री-पुरुष प्रमाण(प्रति १००० पुरुषामागे स्त्रिया)	९२२	९३३
क्षेत्रफळ (लाख चौ.कि.मी. मध्ये)	३.०८	३२.८७
लोकसंख्येची घनता(प्रति चौ.कि.मी.)	३१४	३१२
साक्षरतेची टक्केवारी (७वर्ष व त्यावरील)	७७.३	६५.४
लोकसंख्येकरिता)		

लोकसंख्येची घनता

३.७ जनगणना २००१ नुसार राज्यातील लोकसंख्येची घनता (लोकसंख्या प्रति चौ.कि.मी.) (३१४) असून ती जवळपास भारताच्या लोकसंख्या घनतेइतकीच (३१२) होती. जनगणना १९९१ नुसार राज्यातील लोकसंख्येची घनता २५७ इतकी होती. १९९१-२००१ या दशकात प्रति चौ.कि.मी. ५७ व्यक्तींची भर पडली.

नागरी लोकसंख्या

३.८ २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्याच्या लोकसंख्येपैकी ४२.४ टक्के (४.१० कोटी) लोकसंख्या नागरी भागात होती, तर भारतासाठी हे प्रमाण २७.८ टक्के (२८.५३ कोटी) होते. अशा रितीने राज्याच्या नागरी भागातील लोकसंख्येचे प्रमाण भारताच्या तत्सम प्रमाणापेक्षा बरेच जास्त होते. राज्यातील नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण १९९१ मध्ये ३८.७ टक्के होते, ते वाढून २००१ मध्ये ४२.४ टक्के इतके झाले. नागरी लोकसंख्येच्या प्रमाणाच्या बाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये तामीळनाडूनंतर (४३.९ टक्के) महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो. राज्यातील एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी सुमारे निम्मी लोकसंख्या बृहन्मुंबई, पुणे, नागपूर, ठाणे, कल्याण-डोंबिवली, नाशिक आणि पिंपरी-चिंचवड या सात शहरांत केंद्रित झाली आहे. राज्यातील नागरी लोकसंख्येच्या एक-तृतीयांश आणि एकूण लोकसंख्येच्या १२.३ टक्के लोकसंख्या केवळ बृहन्मुंबई शहरात होती. भारतातील जास्त दाट लोकवस्ती असलेल्या पहिल्या १५ शहरसंकुलामध्ये महाराष्ट्रातील बृहन्मुंबई (क्रम-१), पुणे (क्रम-८) व नागपूर (क्रम-१३) या तीन शहरांचा समावेश होतो.

३.९ जनगणना-२००१ नुसार राज्यातील शहरे व नगरांचे लोकसंख्येच्या आकारानुसार वर्गीकरण तक्ता क्र. ३.२ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ३.२

जनगणना २००१ वर आधारित महाराष्ट्रातील शहरांच्या आकारवर्गानुसार
नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी

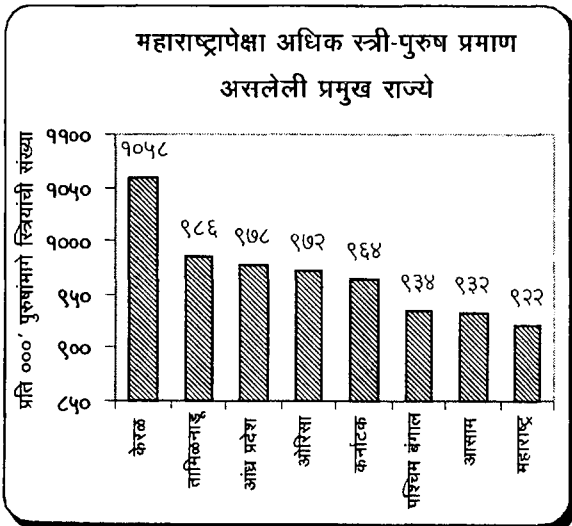
अ. क्र. (१)	शहरांचा आकार वर्ग (२)	शहरांची संख्या (३)	एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी (४)
१	१० लाख व त्यावरील	७	५७.०
२	५ लाख ते ९,९९,९९९	६	७.२
३	१ लाख ते ४,९९,९९९	२७	१५.५
४	५०,००० ते ९९,९९९	४४	६.७
५	२०,००० ते ४९,९९९	१३४	९.४
६	१०,००० ते १९,९९९	१०२	३.३
७	५,००० ते ९,९९९	५०	०.८
८	५,००० पेक्षा कमी	८	०.१
	एकूण	(३७८)	१००.० (४,१०,१९,७३४)

ग्रामीण लोकसंख्या

३.१० २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या (५.५७ कोटी) एकूण लोकसंख्येच्या (९.६७ कोटी) ५७.६ टक्के इतकी होती. १९९१-२००१ या दशकात राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या १५.१ टक्क्यांनी वाढली. ही वाढ भारताच्या तत्सम वाढीपेक्षा (१८.० टक्के) कमी होती. राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्येची १९९१-२००१ या दशकातील वाढीची टक्केवारी ही मागील १९८१-९१ या दशकातील वाढीपेक्षा (१८.६ टक्के) थोडीशी कमी होती. १९९१-२००१ या दशकामध्ये राज्यातील गावांची एकूण (वस्ती नसलेली गावे धरून) संख्या ४३,०२५ वरून वाढून ४३,७२२ इतके झाले.

स्त्री-पुरुष प्रमाण

३.११ जनगणना २००१ च्या निष्कर्षानुसार महाराष्ट्र राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण, प्रति हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या, १९९१ मधील

१३४ वरून कमी होऊन २००१ मध्ये आतापर्यंत सर्वांत कमी म्हणजे ९२२ इतकी झाली. राष्ट्रीय स्तरावर स्त्री-पुरुष प्रमाणांमध्ये वाढ होत असतांना राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाणांतील ही घट चिंताजनक बाब आहे.

स्त्री-पुरुष प्रमाण (वयोगट ०-६ वर्षे)

३.१२ जनगणना २००१ च्या निष्कर्षानुसार राज्यातील ०-६ वर्षे वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाण १९९१ मधील ९४६ वरून कमी होऊन ९१७ इतके झाले. केरळ राज्यात हे प्रमाण ९५८ वरून ९६३ इतके सुधारले असतांना महाराष्ट्रात मात्र उलट चित्र दिसते. राष्ट्रीय स्तरावरदेखील ०-६ वर्षे वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाणसुद्धा (९२७) महाराष्ट्र राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाणापेक्षा जास्त आहे. मुलगा असावा अशी आत्यंतिक मानसिकता असलेला समाज व गर्भलिंग निश्चितीची सहज उपलब्धता यामुळे कदाचित लिंग निवडीनुसार गर्भपात करण्याचे प्रमाण वाढले असण्याची शक्यता आहे. संगोपनात मुलीकडे होणारे दुर्लक्ष त्यामुळे ०-६ वर्षे वयोगटातील मुलींच्या मृत्यूंचे जास्त प्रमाण हे सुद्धा असावे. त्यामुळे मुलांतील स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी होण्याचे हे आणखी एक कारण असू शकेल.

साक्षरता

३.१३ भारतातील प्रमुख राज्यांपैकी महाराष्ट्र राज्याने साक्षरता वाढीमध्ये प्रभावी कामगिरी केल्याचे जनगणना २००१ चे निष्कर्ष दर्शवितात. महाराष्ट्रातील सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण १९९१ मध्ये ६४.९ टक्के होते ते वाढून २००१ मध्ये ७७.३ टक्के इतके झाले.

उत्कृष्ट कामगिरी करणाऱ्या कांही प्रमुख राज्यांकरिता
साक्षरता प्रमाण (२००१)

अखिल भारत	-	६५.४
केरळ	-	९०.९
महाराष्ट्र	-	७७.३
तामिळनाडू	-	७३.५
गुजराथ	-	६९.९
पंजाब	-	६९.९
कर्नाटक	-	६७.४
मध्य प्रदेश	-	६४.९
आंध्र प्रदेश	-	६१.९

साक्षरता प्रमाणातील १२.४ टक्के अंक बाढ ही गत चार दशकामधील सर्वाधिक वाढ होती. महाराष्ट्र राज्याची साक्षरतेची सरासरी राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा नेहमीच वर राहिलेली आहे. अखिल भारताचे २००१ करिताचे साक्षरतेचे प्रमाण ६५.४ टक्के इतके होते.

३.१४ साक्षरतेच्या प्रमाणाबाबत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये केरळ राज्यानंतर (९०.९ टक्के) महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो. जनगणना-२००१ वर आधारित ग्रामीण व नागरी भागातील स्त्री आणि पुरुषांचे साक्षरता प्रमाण तक्ता क्र. ३.३ मध्ये दिले आहेत.

तक्का क्र. ३.३

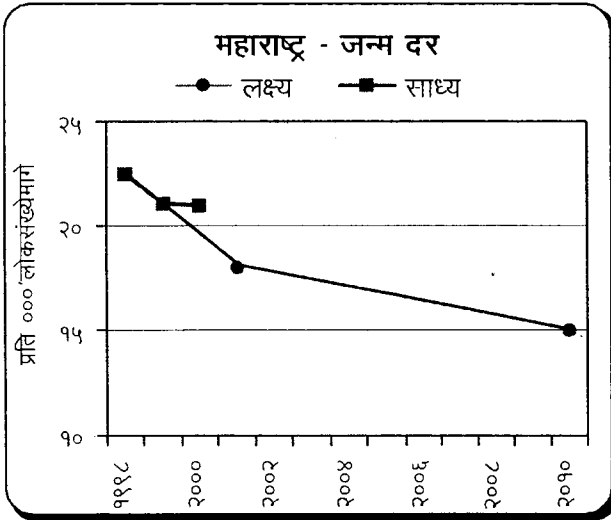
महाराष्ट्राचे क्षेत्रनिहाय साक्षरतेचे प्रमाण - जनगणना २००१
(टक्केवारीत)

क्षेत्र	व्यक्ती	पुरुष	स्त्रिया
(१)	(२)	(३)	(४)
एकूण	७७.३	८६.३	६७.५
ग्रामीण	७०.८	८२.२	५९.१
नागरी	८५.८	९१.४	७९.३

३.१५ १९९१-२००१ या दशकामध्ये राज्यात साक्षरता प्रमाणात भरीव वाढ झाली असली तरी अद्याप सुमारे १.९० कोटी व्यक्ती निरक्षर असून त्यापैकी सुमारे ६९ टक्के स्त्रिया आहेत.

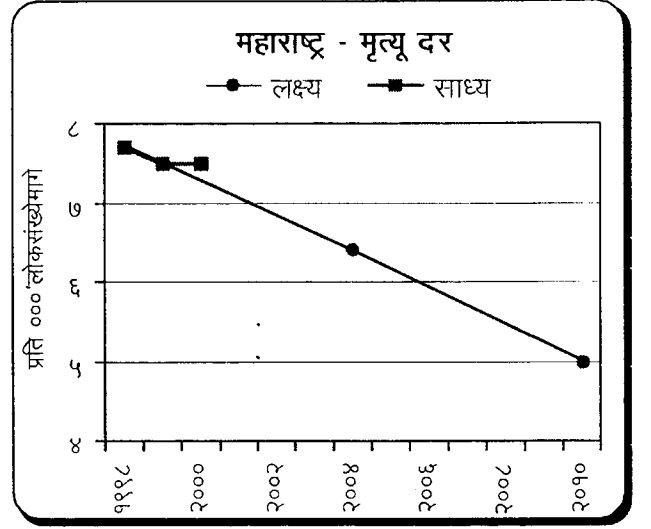
जन्मदर, मृत्यूदर व बालमृत्यू दर

३.१६ १९७१-२००० या कालावधीसाठी राज्यवार व भारताकरिता नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्यूदर आणि बालमृत्यू-दराबाबतची माहिती उपलब्ध आहे. २००० मध्ये महाराष्ट्रातील जन्मदर, मृत्यूदर आणि बालमृत्यू दर अनुक्रमे २१.०, ७.५ व ४८.० होते. हे दर भारताच्या तत्सम दरापेक्षा कमी होते. भारताकरिता हे दर अनुक्रमे २५.८, ८.५ आणि ६८.० होते. महाराष्ट्र आणि भारतासाठीचे हे दर भाग-२ मधील तक्का क्र. ३ मध्ये दिले आहेत.

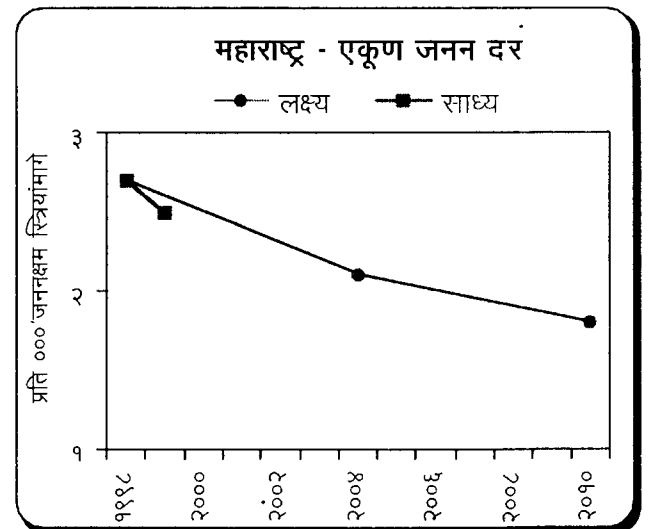
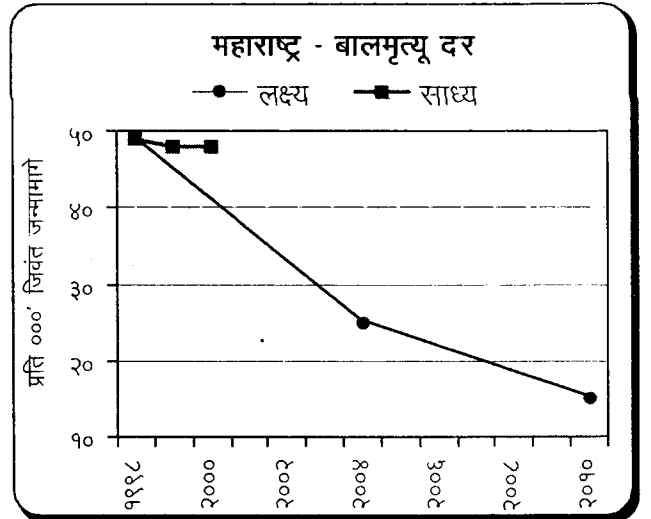

नवे लोकसंख्या धोरण

३.१७ विविध राष्ट्रीय कार्यक्रम राबविण्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य हे नेहमीच आघाडीवर राहिले आहे. राज्य शासन कुटुंब कल्याणाच्या विविध योजना राबवीत असल्यामुळे त्याचा परिणाम म्हणून जन्मदर, मृत्यूदर व बालमृत्यूदर कमी होत आहेत. राज्य शासनाने कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रमसुद्धा प्रभावीपणे राबविला आहे. एवढे सर्व प्रयत्न करूनसुद्धा राज्यातील लोकसंख्या १९६१-२००१ या कालावधीत अडीच पट झाली आहे. त्यामुळे राज्याची लोकसंख्या नियंत्रणात ठेवण्यासाठी राज्य शासनाने

मे, २००० मध्ये नवीन लोकसंख्या धोरण जाहीर केले आहे. नवीन लोकसंख्या धोरणामध्ये निश्चित करण्यात आलेली लक्ष्ये तक्का क्र.३.४ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता क्र. ३.४

नवीन लोकसंख्या धोरणानुसार महाराष्ट्राची निर्धारित लक्ष्ये

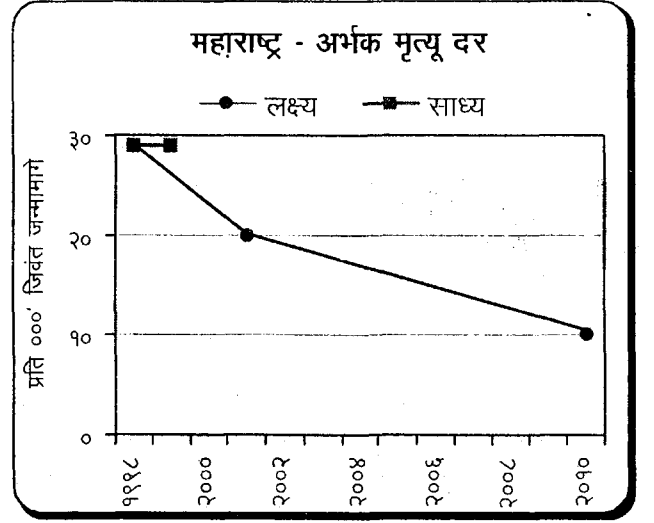
निर्देशक	२००४पर्यंत	२०१०पर्यंत
(१)	(२)	(३)
जन्मदर *	१८	१५
मृत्यूदर *	६.४	५
एकूण जननदर #	२.१	१.८
बालमृत्यूदर @	२५	१५
अर्भकमृत्यूदर @	२०	१०

* जन्मदर व मृत्यूदर प्रति हजार लोकसंख्येमागे

@ बालमृत्यूदर व अर्भकमृत्यूदर प्रति हजार जिवंत जन्मांमागे

१५ ते ४९ वर्षे या जननक्षम वयोगटातील प्रति १००० स्त्रियांमागे .

३.१८ नवीन लोकसंख्या धोरणाप्रमाणे निर्धारित केलेली लक्ष्ये व वर्ष २००० पर्यंतची साध्ये विचारात घेता, २००४ साठी ठरविण्यात

आलेली लक्ष्ये साध्य करणे कठीण दिसते. त्यामुळे २०१० साठी निर्धारित केलेली लक्ष्ये साध्य करण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

राज्य शासनाची वित्तीय स्थिती

४.१ गेल्या काही वर्षांपासून राज्याची वित्तीय स्थिती तीव्र तणावाखाली आहे. चांगल्या वित्तीय व्यवस्थापनाबाबत प्रसिद्ध असणारे महाराष्ट्र राज्य १९९० या दशकाच्या मध्यापासून तणावाखाली येण्यास सुरुवात झाली. राज्याची वित्तीय स्थिती खालावण्यास मुख्यत्वे पाचव्या वेतन आयोगामुळे मोठ्या प्रमाणावर वेतन व निवृत्तीवेतन यावर होणारा खर्च, अर्थसंकल्प बाह्य कर्जाची मोठी उचल, साखर, कापूस व कांदा यांच्या पणनामधील राज्य शासनाचा सहभाग आणि शासनामार्फत देण्यात येणाऱ्या सार्वजनिक सुविधांवरील मोठ्या प्रमाणातील आर्थिक सवलती कारणीभूत आहेत. 'महसुली तूट' हा राज्याची आर्थिक स्थिती दाखविणारा महत्त्वाचा निर्देशक, राज्याची आर्थिक स्थिती ढासळल्याचे दर्शवितो. महसुली तूट वाढत असून २००१-०२ च्या सुधारित अंदाजामध्ये ही तूट ६,२४५ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचल्याचे दिसून येते. राज्याने सतत घेतलेल्या वाढत्या कर्जांमुळे १९९०-९१ मध्ये असलेले १०,७२४ कोटी रुपये ऋण, यामध्ये मोठी वाढ होऊन ते २००१-०२ यावर्षी ६१,१२३ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचले आहे. यामध्ये सरकारने हमी दिलेल्या कर्जाचा समावेश नाही. गेली काही वर्षे भांडवली खर्चाचे प्रमाण सतत कमीकमी होत असून राज्य शासनाचा वस्तू व सेवांवरील चालू खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. राज्याच्या प्रचंड वाढत्या कर्जांमुळे 'कर्जांचे व्यवस्थापन व ऋणसेवा' हे मोठे आव्हान तयार झाले आहे. या पार्श्वभूमीवर राज्य अर्थसंकल्प २००२-०३ सादर करण्यात आला.

४.२ आर्थिक प्रगतीचा वेग वाढवून राज्य प्रगतीपथावर नेण्यासाठी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे व गरीबी निर्मूलन ही उद्दिष्टे ठरवून, २००२-०३ च्या अर्थसंकल्पात राज्याला आर्थिक स्थिरता आणण्यासाठी राज्याची वित्तीय धोरणे मजबूत करण्यावर राज्याच्या मध्यम मुदत आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाद्वारे भर देण्यात आला आहे. याचप्रमाणे पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ करून ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत करणे, ज्ञानाधिष्ठ उद्योग स्थापण्यास मदत करणे, परंपरागत उद्योगांचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी सहाय्य करणे या बाबींवर भर देण्यात आला आहे. वेळ व श्रमाची बचत करून करप्रणालीचे सुसूत्रीकरण करणे, कार्यालयीन कामाचे संगणकीकरण करणे व कामात वृद्धी तसेच प्रशासकीय पद्धतीत बदल, भूपृष्ठीय सिंचन पद्धतीचे व्यवस्थापन आणि

पिण्याच्या पाण्याची सोय इत्यादि क्षेत्रातील उपाययोजना या अर्थसंकल्पात सुचविण्यात आल्या आहेत.

४.३ महाराष्ट्र शासनाने राज्यासमोरील वित्तविषयक प्रश्नांचे स्वरूप जाणून वेतनावरील खर्च कमी करणे, महसुली उत्पन्न वाढविणे, अर्थसहाय्य गरीबांभिमुख करून त्याचा खर्च कमी करणे इत्यादि उपाययोजना या अर्थसंकल्पात योजिल्या आहेत. याच दृष्टीकोनातून राज्याची आर्थिक स्थिती सुधारावी म्हणून महाराष्ट्र शासनाने मध्यम मुदत आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम राबविण्याचे ठरविले असून त्याप्रमाणे ऑक्टोबर, २००२ मध्ये राज्य शासनाने केंद्र शासनाबरोबर एक सामंजस्य करार केला आहे. मध्यम मुदत आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमांद्वारे राज्याची एकत्रित महसुली तूट ही पुढील काही वर्षात कमी करून ती आगामी २००४-०५ या वर्षापर्यंत निरंक करण्याचे उद्दिष्ट ठरविले आहे. याशिवाय निरनिराळ्या करप्रणालीचे सुसूत्रीकरण करून राज्याचा महसुल वाढविणे तसेच खर्चातील सुधारणा कार्यक्रम राबवून खर्च कमी करणे या बाबींची अंमलबजावणी करण्याचे शासनाने ठरविले आहे.

अर्थसंकल्पीय स्थिती २००२-०३

४.४ राज्य अर्थसंकल्प २००२-०३ मध्ये महसुली तूट ही ५,५३२ कोटी रुपये दाखविली आहे, तर भांडवली लेख्यामध्ये ५,४३० कोटी रुपयांचे आधिक्य दाखविले आहे. अशाप्रकारे २००२-०३ च्या अर्थसंकल्पातील अर्थसंकल्पीय तूट ही १०२ कोटी रुपये दिसून येते. २००२-०३ या वर्षाची सुरुवातीची शिल्लक ४६९ कोटी रुपये असल्यामुळे सदरील अर्थसंकल्प ३६७ कोटी रुपयांचे आधिक्य दाखवितो परंतु अर्थसंकल्पात तरतूद न करण्यात आलेला ७१२ कोटी रुपयाचा नियतव्यय लक्षात घेता राज्याची वित्तीय स्थिती २००२-०३ या वर्षाकरिता ३४५ कोटी रुपयांची तूट दाखविते.

दृष्टीक्षेप

४.५ १९९३-९४ मध्ये राज्याची महसुली तूट व राजकोषीय तूट ही स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या अनुक्रमे ०.१ टक्के आणि २.० टक्के होती. त्यानंतर राज्याच्या वित्तीय परिस्थितीमध्ये वेगाने व लक्षणीयरीत्या बदल घडून राज्याची वित्तीय स्थिती खालावत गेल्याचे दिसून येते. २००१-०२ मध्ये महसुली तूट व राजकोषीय तूट स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या अनुक्रमे २.३ टक्के व ४.० टक्के इतकी झाल्याचे दिसते.

तक्ता क्रमांक ४.१

अर्थसंकल्पीय स्थिती २००२-०३

(रुपये कोटीत)

बाब	जमा	खर्च	आधिक्य (+)/ तूट (-)
(१)	(२)	(३)	(४)
अ. महसुली लेखा	३४,६१९.९५	४०,१५१.६६	(-)५,५३१.७१
ब. भांडवली लेखा	६३,०२९.८३	५७,६००.१६	५,४२९.६७
(१ ते ८)			
(१) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च	०.००	२,८३२.१३	(-)२,८३२.१३
(२) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	१८,५९९.९१	१२,२८९.२०	६,३१०.७१
(३) केंद्र शासनाकडून कर्ज व आगाऊ रकमा	१,९०६.६५	१,१२४.०२	७८२.६३
(४) राज्य शासनाने दिलेली कर्ज व आगाऊ रकमा	३१७.३८	१,०८०.९६	(-)७६३.५८
(५) आंतरराज्यीय तडजोड	०.००	०.००	०.००
(६) आकस्मिकता निधीत केलेली विनियोजने	०.००	०.००	०.००
(७) आकस्मिकता निधी	०.००	०.००	०.००
(८) लोक लेखा	४२,२०५.८९	४०,२७३.८५	१,९३२.०४
क. अर्थसंकल्पीय स्थिती (अ+ब)	९७,६४९.७८	९७,७५१.८२	(-)१०२.०४
(१) वर्ष २००२-०३ ची सुरुवातीची शिल्लक			४६९.२४
(२) २००२-०३ चा अर्थसंकल्पात समाविष्ट न केलेला नियतव्यय			७१२.१५
(३) वर्ष २००२-०३ ची एकूण वित्तीय स्थिती			(-)३४४.९५

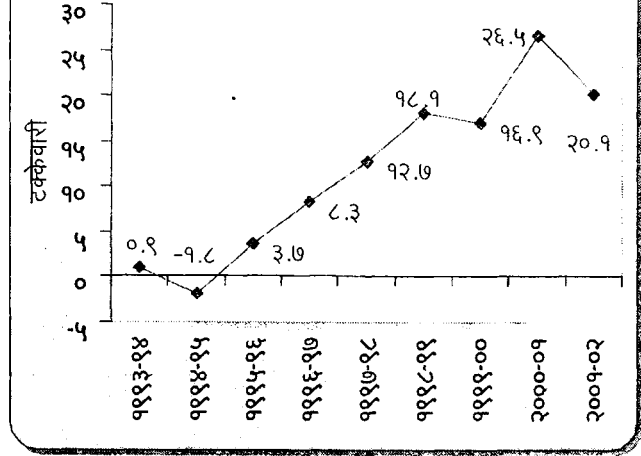
तक्ता क्रमांक ४.२

महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थसंकल्पातील तुटीचे कल

वर्ष	महसुली तूट	प्राथमिक तूट	राजकोषीय तूट
(१)	(२)	(३)	(४)
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी			
१९८०-८१	(-)०.७	२.०	२.६
१९९०-९१	०.१	१.३	२.६
१९९१-९२	०.४	१.८	३.३
१९९२-९३	०.८	०.६	२.०
१९९३-९४	०.१	०.७	२.०
१९९४-९५	(-)०.२	१.५	२.८
१९९५-९६	०.४	१.५	२.८
१९९६-९७	०.९	१.३	२.७
१९९७-९८	१.३	१.९	३.४
१९९८-९९	१.८	२.१	३.८
१९९९-००	१.८	२.१	४.१
२०००-०१	३.३	१.४	३.६
२००१-०२(सु.अं.)	२.३	१.७	४.०
२००२-०३(अ.अं.)	१.९	०.६	३.१

सु.अं. - सुधारित अंदाज अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज

महसुली तूट व तिची महसुली जमेशी टक्केवारी

४.६ २००२-०३ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजात महसुली तूट ६,२४५ कोटी रुपयांवरून ५,५३२ कोटी रुपये होईल असे अपेक्षित आहे आणि स्थूल राज्य उत्पन्नाशी तिची टक्केवारी २.३ टक्क्यांवरून १.९ टक्के इतकी कमी होईल असे अपेक्षित आहे. याच कालावधीत राजकोषीय तूट १०,८०० कोटी रुपयांवरून ९,१२५ कोटी रुपये होईल अशी अपेक्षा आहे. स्थूल राज्य उत्पन्नाशी राजकोषीय तुटीची टक्केवारी ४.० टक्क्यांवरून ३.१ टक्के अशी कमी होईल असे अपेक्षित आहे.

४.७ राजकोषीय तुटीमधून व्याज प्रदान रकमा वजा केल्यानंतर मिळणारी प्राथमिक तूट ही राज्याच्या चालू आर्थिक स्थितीचा अधिक योग्य निर्देशक मानला जातो. २००१-०२ मध्ये प्राथमिक तूट ही ४,५१६ कोटी रुपये इतकी होती ती २००२-०३ मध्ये १,८३९ कोटी रुपये इतकी खाली येईल असे अपेक्षित आहे आणि तिचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण १.७ टक्क्यांवरून ०.६ टक्के इतकी कमी होईल असे अपेक्षित आहे. जमा आणि खर्चाचे २००२-०३ मधील कल लक्षात घेता महसुली तूट ही आणखी वाढण्याची शक्यता वाटते. राज्य अर्थसंकल्प २००२-०३ चा तपशील याच प्रकाशनामध्ये भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ९ मध्ये दाखविण्यात आलेला आहे.

स्थूल राजकोषीय तूट

४.८ स्थूल राजकोषीय तुटीचे तीन भाग आहेत. १) महसुली तूट, २) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च आणि ३) राज्य शासनाने दिलेली निव्वळ कर्ज व आगाऊ रकमा. वाढत्या महसुली तुटीमुळे राज्याची स्थूल राजकोषीय तूट ही सतत वाढतच गेल्याचे दिसून येते. मोठ्या प्रमाणात वाढणारा महसुली खर्च आणि अपुरी महसुली जमा यामुळे महसुली तूट ही सतत वाढतच राहिलेली दिसते. स्थूल राजकोषीय तुटीत महसुली तुटीचे प्रमाण हे अधिकतम असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्रमांक ४.३

स्थूल राजकोषीय तूट

(रुपये कोटीत)

बाब	१९९९-०० (प्रत्यक्ष)	२०००-०१ (प्रत्यक्ष)	२००१-०२ (सु.अं.)	२००२-०३ (अ.अं.)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१ महसुली तूट	४,२६९	७,८३४	६,२४५	५,५३२
२ महसुली लेख्या- बाहेरील भांडवली खर्च	३,७६९	४,४६३	३,३१५	२,८३२
३ राज्य शासनाने दिलेली निव्वळ कर्ज व आगाऊ रकमा	३,६७६	(-)३,३२९	१,६७९	७६४
एकूण स्थूल राजकोषीय तूट	११,७०६	८,९७६	११,२३९	९,१२८
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(४.८)	(३.८)	(४.१)	(३.२)

सु.अं. - सुधारित अंदाज अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज

राज्य निहाय स्थूल राजकोषीय तूट व तिची
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी

अ.क्र. (१)	राज्य (२)	२००१-०२ (३)
१.	गुजरात	८.१
२.	पश्चिम बंगाल	७.१
३.	बिहार	६.२
४.	राजस्थान	६.२
५.	आंध्रप्रदेश	६.०
६.	पंजाब	५.८
७.	उत्तर प्रदेश	४.७
८.	कर्नाटक	४.४
९.	तामीळनाडू	४.३
१०.	महाराष्ट्र	४.१

कर महसूल

४.९ राज्याच्या एकूण कर महसुलाचे दोन भाग आहेत. (१) राज्याचा स्वतःचा कर महसूल आणि (२) केंद्रीय करातील राज्याचा हिस्सा.

४.१० राज्याचा एकूण कर महसूल २०००-०१ यावर्षी २२,५०८ कोटी रुपये होता. तो २००१-०२ मध्ये २५,७१४ कोटी रुपये इतका वाढला आणि २००२-०३ मध्ये तो २७,४६३ कोटी रुपयापर्यंत वाढेल असे अपेक्षित आहे.

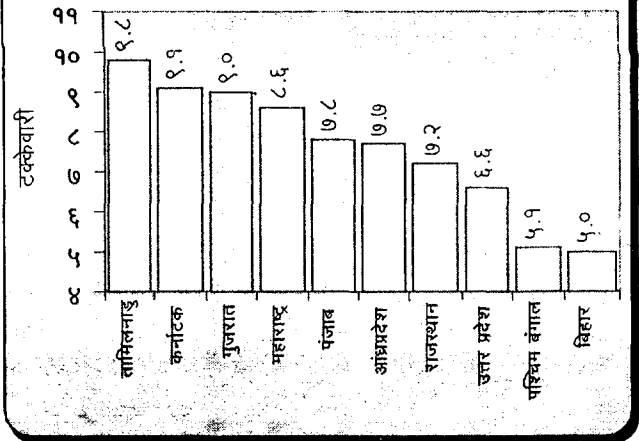
तक्ता क्रमांक ४.४

महाराष्ट्र राज्याचा कर महसूल

(रुपये कोटीत)

बाब	२०००-०१ प्रत्यक्ष	२००१-०२ सु.अं.	२००२-०३ अ.अं.
(१)	(२)	(३)	(४)
१ राज्याचा स्वतःचा कर महसूल	१९,७२७	२३,२६३	२४,६२३
२ केंद्रीय करातील राज्याचा हिस्सा	२,७८१	२,४५१	२,८४०
एकूण कर महसूल	२२,५०८	२५,७१४	२७,४६३
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(९.४)	(९.५)	(९.५)

सु.अं. - सुधारित अंदाज अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज

राज्यनिहाय, राज्याचा स्वतःचा कर महसूल व स्थूल
राज्य उत्पन्नाशी त्याची टक्केवारी वर्ष-२००१-०२

दरडोई राज्याचा स्वतःचा कर महसूल (रुपयांत)

अ.क्र. (१)	राज्य (२)	२००१-०२ (३)
१.	महाराष्ट्र	२,३७९
२.	पंजाब	२,३५०
३.	तामीळनाडू	२,२५१
४.	गुजरात	२,०८९
५.	कर्नाटक	२,०४७
६.	आंध्रप्रदेश	१,५४५
७.	राजस्थान	१,०९४
८.	पश्चिम बंगाल	९९९
९.	उत्तर प्रदेश	७७७
१०.	बिहार	३०३

४.११ राज्याच्या एकूण कर महसुलात 'राज्याचा स्वतःचा कर महसूल' याची महत्वाची भूमिका असते. एकूण कर महसुलात त्याचा वाट २०००-०१ ते २००२-०३ या वर्षामध्ये अनुक्रमे ८७.६ टक्के, ९०.५ टक्के आणि ८९.७ टक्के इतका दिसून येतो. राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलाची, स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी याची आंतरराज्यीय तुलना करून पाहिल्यास तामिळनाडू प्रथम क्रमांकावर येतो. त्यानंतरच कर्नाटक, गुजरात आणि महाराष्ट्राचा नंबर लागतो. तथापि महाराष्ट्र राज्याचा स्वतःच्या कर महसुलाचा दरडोई हिस्सा हा देशात प्रथम क्रमांकावर असल्याचे दिसून येते.

४.१२ राज्याच्या महसूल संकलनामध्ये विक्रीकर हा एक प्रमुख स्रोत आहे. वर्ष २०००-०१ ते २००२-०३ या कालावधीत राज्याचा स्वतःच्या कर महसुलातील विक्रीकराचा वाटा अनुक्रमे ६१.८ टक्के, ५६.७ टक्के आणि ५९.६ टक्के इतका दिसून येतो. २००१-०२ मध्ये विक्रीकर महसुलाची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी ४.९ इतकी होती. इतर राज्याशी तुलना करता महाराष्ट्रातील विक्रीकर महसूल हा तामिळनाडू, गुजरात, आंध्रप्रदेश व कर्नाटक यांच्यानंतर पाचव्या क्रमांकावर दिसतो.

केंद्रीय करातील महाराष्ट्राचा हिस्सा

४.१३ केंद्रीय करातून राज्याला मिळणाऱ्या हिस्स्याचे प्रमाण सातत्याने घटत आहे. दुसऱ्या वित्त आयोगाच्या कालावधीत राज्याला आयकरापासून मिळणारे १५.९७ टक्के हे प्रमाण दहाव्या वित्त आयोगाच्या कालावधीत ६.१२ टक्के इतके खाली घसरले आहे. होच बाब, केंद्रीय उत्पादन शुल्काच्या बाबतीत देखील १२.१७ टक्क्यावरून ६.१२६ टक्के इतकी खाली आल्याचे दिसते. अकराव्या वित्त आयोगाच्या काळात (वर्ष २०००-२००५) केंद्रीय करातून महाराष्ट्राला मिळणाऱ्या हिस्स्याचे प्रमाण ४.६३२ टक्के इतके खाली आल्याचे दिसून येते. केंद्रीय करातून राज्याला मिळणाऱ्या हिस्स्याच्या बाबतीत महाराष्ट्र शासनाने जास्तीत जास्त मागणी करणे आवश्यक आहे.

केंद्रीय करातून राज्याला मिळणारा हिस्सा

वर्ष (१)	केंद्रीय करातील हिस्सा (कोटी रुपये) (२)	राज्य महसुलाशी टक्केवारी (३)
१९९३-९४	१,५४१	११.९
१९९४-९५	१,७२०	११.४
१९९५-९६	१,६७७	१०.१
१९९६-९७	२,२७५	११.८
१९९७-९८	१,७३२	८.५
१९९८-९९	२,९२२	१३.४
१९९९-००	२,६०९	१०.३
२०००-०१	२,७८१	९.४
२००१-०२	२,४५१	७.९
२००२-०३	२,८४०	८.२

४.१४ केंद्रीय करातून राज्याला मिळणाऱ्या हिस्स्याचे, स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण हळूहळू कमी होत आहे. १९९०-९१ मध्ये १.५ टक्के असणारे प्रमाण २०००-०१ मध्ये १.२ टक्के इतके खाली घसरले आहे.

२००१-०२ मध्ये हे प्रमाण ०.९ टक्के इतके खाली आले असून २००२-०३ या अर्थसंकल्पीय वर्षामध्ये १.० टक्के अशी अल्प वाढ अपेक्षित आहे.

तक्ता क्रमांक ४.५

केंद्र शासनाकडून महाराष्ट्राला मिळणाऱ्या रकमा

बाब (१)	१९९०-९१ (प्रत्यक्ष) (२)	२०००-०१ (प्रत्यक्ष) (३)	२००१-०२ (सु.अं.) (४)	२००२-०३ (अ.अं.) (५)
------------	-------------------------------	-------------------------------	----------------------------	---------------------------

महसुली जमेशी टक्केवारी

१. केंद्रीय करातील हिस्सा	११.४	९.४	७.९	८.२
२. केंद्र शासनाकडून अनुदाने	९.१	४.९	७.०	६.८

स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी

१. केंद्रीय करातील हिस्सा	१.५	१.२	०.९	१.०
२. केंद्र शासनाकडून अनुदाने	१.२	०.६	०.८	०.८

सु.अं. - सुधारित अंदाज अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज

४.१५ राज्याला मिळणाऱ्या केंद्रीय अनुदानाचे प्रमाण १९९०-९१ मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १.२ टक्के होते. २०००-०१ या वर्षी ते बरेच खाली म्हणजे ०.६ टक्के इतके झाले आहे. २००२-०३ या अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार हे प्रमाण थोडेसे वाढून ०.८ टक्के इतके अपेक्षित आहे.

केंद्रीय करातून राज्याला मिळणारा हिस्सा व राज्याच्या एकूण करमहसुलाशी त्याची टक्केवारी

अ.क्र. (१)	राज्य (२)	२००१-०२ (३)
१.	बिहार	७४.२
२.	उत्तर प्रदेश	४७.५
३.	पश्चिम बंगाल	३८.४
४.	राजस्थान	३५.२
५.	आंध्रप्रदेश	२७.३
६.	कर्नाटक	२२.१
७.	तामीळनाडू	१८.९
८.	गुजरात	१४.१
९.	पंजाब	११.०
१०.	महाराष्ट्र	९.५

कराव्यतिरिक्त महसूल

४.१६ कराव्यतिरिक्त महसूलांमध्ये एकूण तीन बाबी येतात. यामध्ये १) व्याजविषयक जमा रकमा, २) केंद्र शासनाकडील अनुदाने आणि ३) कराव्यतिरिक्त असणारा इतर महसूल उदा. शुल्क, दंड इत्यादि.

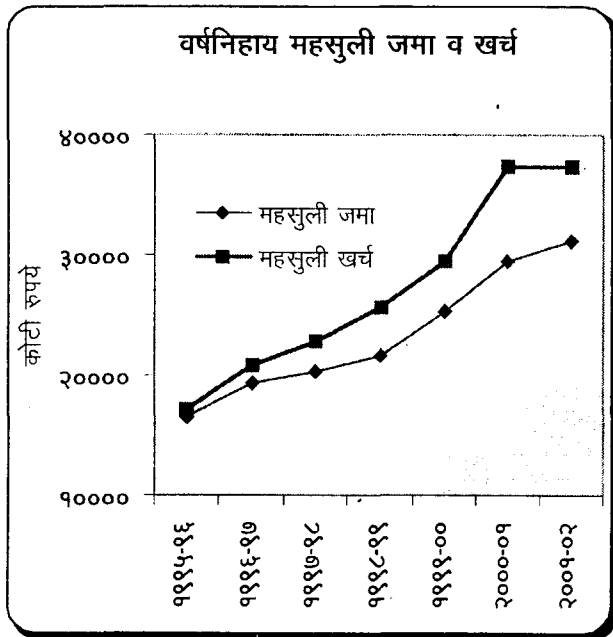
तक्ता क्रमांक ४.६
कराव्यतिरिक्त महसूल

बाब	(रुपये कोटीत)		
	२०००-०१ प्रत्यक्ष	२००१-०२ सु.अं.	२००२-०३ अ.अं.
(१)	(२)	(३)	(४)
१ व्याजविषयक जमा रकमा	३,१६२	९३३	१,१३७
२ केंद्रीय अनुदाने	१,४६३	२,१६७	२,३५२
३ कराव्यतिरिक्त इतर महसूल	२,४३४	२,३४०	३,६६८
एकूण कराव्यतिरिक्त महसूल	७,०५९	५,४४०	७,१५७
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(३.०)	(२.०)	(२.५)
सु.अं. - सुधारित अंदाज	अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज		

४.१७ २०००-०१ मध्ये कराव्यतिरिक्त महसूल ७,०५९ कोटी रुपये होता. तो २३ टक्क्यांनी कमी होऊन २००१-०२ च्या सुधारित अंदाजा मध्ये ५,४४० कोटी रुपये इतका झाला. २००१-०२ यावर्षी कराव्यतिरिक्त महसूलाचे प्रमाण स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २ टक्के इतके दिसून येते.

महसुली जमा व खर्च

४.१८ १९८०-८१ मध्ये राज्याची महसुली जमा २,०३८ कोटी रुपये होती. ती १९९०-९१ मध्ये ८,६९९ कोटी रुपये इतकी झाली आणि पुढे २००१-०२ मध्ये ही महसुली जमा ३१,१५४ कोटी रुपये झाली. देशातील आर्थिक मंदीमुळे २००१-०२ या वर्षाच्या महसुली जमेत अपेक्षित

वाढ झालेली नाही यामुळे २००१-०२ यावर्षी आणखी कर्ज उभारावे लागले व पर्यायाने राजकोषीय तुटीत अधिकच भर पडली. २००१-०२ या अर्थसंकल्पीय वर्षात महसुली तूट २,९९१ कोटी रुपये व राजकोषीय तूट ७,७७३ कोटी रुपये इतकी दाखविण्यात आली होती. २००१-०२ च्या सुधारित अंदाजामध्ये याच तुटी अनुक्रमे ६,२४५ कोटी रुपये आणि १०,८०० कोटी रुपये अशा वाढलेल्या दिसून येतात. सदरील महसुली तूट व राजकोषीय तूट, महसुली जमेत मोठी घट झाल्यामुळे दिसून येते. २००२-०३ च्या अर्थसंकल्पानुसार महसुली जमा ३४,६२० कोटी रुपये इतकी अपेक्षित आहे.

तक्ता क्रमांक ४.७

योजनांतर्गत व योजनेतर महसूली खर्च

बाब	(रुपये कोटीत)		
	२०००-०१ प्रत्यक्ष	२००१-०२ सु.अं.	२००२-०३ अ.अं.
(१)	(२)	(३)	(४)
महसूली खर्च			
१ योजनांतर्गत	२,८६४ (७.७)	३,४१३ (९.१)	३,११६ (७.८)
२ योजनेतर	३४,५३७ (९२.३)	३३,९८६ (९०.९)	३७,०३६ (९२.२)
एकूण महसूली खर्च	३७,४०१ (१००.०)	३७,३९९ (१००.०)	४०,१५२ (१००.०)

सु.अं. - सुधारित अंदाज अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज

४.१९ २०००-०१ चा महसूली खर्च ३७,४०१ कोटी रुपये होता तो २००१-०२ यावर्षी किंचीतसा कमी म्हणजे ३७,३९९ कोटी रुपये इतका झाला आणि २००२-०३ या वर्षात तो ४०,१५२ कोटी रुपये इतका वाढण्याचे अपेक्षित आहे. २०००-०१ आणि २००१-०२ च्या महसूली खर्चातील योजनेतर खर्च हा ९२.३ टक्के आणि ९०.९ टक्के इतका होता. पुढे तो २००२-०३ मध्ये ९२.२ टक्के इतका अपेक्षित आहे.

भांडवली जमा व खर्च

४.२० १९९०-९१ मध्ये असणारी निव्वळ भांडवली जमा १,९६० कोटी रुपयांवरून २०००-०१ मध्ये १२,२४२ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली आणि पुढे २००१-०२ यावर्षी ती कमी होऊन ११,५१९ कोटी रुपये इतकी झाली. २०००-०१ आणि २००१-०२ च्या निव्वळ भांडवली जमेत 'कर्जे व इतर दायित्व' यांचा हिस्सा अनुक्रमे ७५.५ टक्के आणि ९३.९ टक्के इतका होता.

४.२१ १९९०-९१ मध्ये भांडवली खर्च १,६७८ कोटी रुपये होता तो वाढून २०००-०१ आणि २००१-०२ या वर्षांमध्ये अनुक्रमे ३,७३७ कोटी

रुपये आणि ५,२६३ कोटी रुपये इतका झाला. महाराष्ट्र राज्य अर्थसंकल्प २००२-०३ चा तपशील याच प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तका क्र.९ मध्ये दिला आहे.

ऋणस्थिती

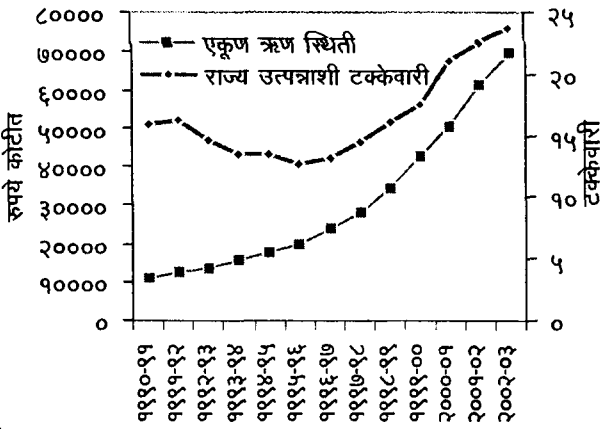
४.२२ राज्य शासनाच्या एकूण ऋणस्थितीमध्ये पुढील बाबींचा समावेश असतो. १) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण (खुल्या बाजारामधील कर्जे व वित्तीय संस्थाकडील कर्जे), २) केंद्र शासनाकडील कर्जे आणि ३) लोकलेखाशी संबंधित असलेली भविष्य निर्वाह निधी, राखीव निधी आणि नागरी ठेवी यामधील व्याजी गठबंधने इत्यादिमधील कर्जांचा समावेश असतो.

४.२३ राज्य शासनाची एकूण ऋण स्थिती १९८०-८१ या वर्षामध्ये २,२३४ कोटी रुपये इतकी होती ती १९९०-९१ या वर्षी १७ टक्के या वार्षिक सरासरी वृद्धी दराने वाढून ती १०,७२४ कोटी रुपये

राज्यनिहाय ऋणस्थिती आणि स्थूल राज्य उत्पन्नाशी तिची टक्केवारी २००१-०२

अ.क्र.	राज्य	ऋणस्थिती	
(१)	(२)	(रु.कोटीत)	टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१.	बिहार	३८,९८३	७०.९
२.	पंजाब	३२,२७८	४२.५
३.	राजस्थान	३५,७४१	४१.७
४.	उत्तर प्रदेश	७९,४३९	३९.९
५.	पश्चिम बंगाल	५७,३५८	३७.२
६.	गुजरात	३८,८१५	३१.५
७.	आंध्रप्रदेश	४४,९९४	३०.६
८.	तामीळनाडू	३४,२७६	२३.५
९.	कर्नाटक	२७,१४९	२३.४
१०.	महाराष्ट्र	६१,१२३	२२.५

महाराष्ट्राची एकूण ऋण स्थिती व तिची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी

तक्का क्रमांक ४.८

महाराष्ट्र राज्याची एकूण ऋणस्थिती

(रुपये कोटीत)

बाब	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-२००१	२००१-२००२	२००२-०३
(१)	(प्रत्यक्ष)	(प्रत्यक्ष)	(प्रत्यक्ष)	(सु.अं.)	(अ.अं.)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१. सरकारी ऋण (अ + ब)	१,८६८	८,८२५	३८,१७१	४६,४४७	५३,५४०
अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	३७१	१,०००	६,४८२	१४,०५४	२०,३६५
ब) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	१,४९७	७,८२५	३१,६८९	३२,३९३	३३,१७५
२. भविष्य निर्वाह निधी इ.	३१५	१,२१४	६,५०९	७,१३१	७,७८३
३. इतर व्याजी गठबंधने - (राखीव निधी व नागरी ठेवीमधून)	५१	६८५	५,६३९	७,५४५	८,४७७
एकूण ऋण (१ + २ + ३)	२,२३४	१०,७२४	५०,३१९	६१,१२३	६९,८००
राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(१२.४)	(१५.९)	(२१.९)	(२२.५)	(२४.१)

रुपये व ५,२२५ कोटी रुपये इतका वाढल्याचे दिसून येते. २००२-०३ मध्ये हा खर्च अंदाजे ७,२८६ कोटी रुपयांवर जाऊन पोहोचेल असे दिसते.

४.२६ १९८०-८१ चा व्याज प्रदान रकमांचा खर्च महसुली जमेच्या ५.४ टक्के इतका होता तो १९९०-९१ यावर्षी १०.१ टक्के इतका झाला. २०००-०१ आणि २००१-०२ यावर्षी तो १७.७ टक्के आणि २०.२ टक्के इतका वाढला आहे. २००२-०३ मध्ये तो महसुली जमेच्या २१ टक्के इतका होईल असे अपेक्षित आहे.

वेतन व मजुरी यावरील खर्च

४.२७ राज्य सरकारी कर्मचारी यांच्या वेतनावरील खर्चात अनुक्रमे वेतन, मजुरी व निवृत्तीवेतन यांचा समावेश असतो सदरील खर्च १९९३-९४ यावर्षी २१९७ कोटी रुपये होता तो १९९९-२००० यावर्षी ७,३७० कोटी रुपये इतका वाढला. २००२-०३ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजात हा खर्च ७,४६३ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचेल असे अपेक्षित आहे. १९९३-९४ या वर्षीचा वेतनावरील खर्च, महसुली जमेच्या १६.९ टक्के होता तो १९९९-२००० मध्ये वाढून २९.२ टक्के इतका झाला. पाचव्या वेतन आयोगाच्या शिफारशीची अंमलबजावणी झाल्यामुळे हा खर्च वाढलेला दिसून येतो. पुढे २०००-०१ नंतर वेतनावरील खर्च, महसुली जमेच्या तुलनेत कमी होऊन २००२-०३ या अर्थसंकल्पीय वर्षात २१.६ टक्के इतका होईल असे अपेक्षित आहे.

राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांचा वेतन, मजुरी व निवृत्तीवेतन यावरील खर्च

वर्ष	वेतनावरील खर्च (कोटी रुपये)	महसुली जमेशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)
१९९३-९४	२,१९७	१६.९
१९९४-९५	२,५३८	१६.८
१९९५-९६	२,९५६	१७.९
१९९६-९७	३,४५३	१७.९
१९९७-९८	४,०३२	१९.८
१९९८-९९	४,१७३	१९.२
१९९९-००	७,३७०	२९.२
२०००-०१	७,२२५	२४.४
२००१-०२	७,२३५	२३.२
२००२-०३	७,४६३	२१.६

४.२८ महसुली अनुदानावरील खर्च (अशी अनुदाने स्थानिक स्वराज्य संस्था, शैक्षणिक व इतर अनुदानित संस्था यांना दिली जातात) १९९३-९४ यावर्षी ३,४७३ कोटी रुपये होता तो २००२-०३ या अर्थसंकल्पीय वर्षात १२,२६२ कोटी रुपये इतका वाढण्याची अपेक्षा आहे. या अनुदानामधील बहुतांश भाग कर्मचाऱ्यांच्या वेतन व भत्यावर खर्च होतो याबाबत निश्चित माहिती उपलब्ध नसल्याने वेतन अनुषंगिक खर्चाची माहिती स्वतंत्रपणे देण्यात आलेली नाही.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती

४.२९ राज्यात मार्च, २००२ अखेर २७,८३२ ग्रामपंचायती (नगरपंचायतीसह), ३३ जिल्हा परिषदा, २२४ नगरपरिषदा, १९ महानगरपालिका आणि ७ कटक मंडळे या विविध प्रकारच्या स्थानिक स्वराज्य संस्था कार्यरत होत्या.

४.३० आरंभीची शिल्लक धरून या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २००१-०२ मधील एकत्रित उत्पन्न १७,७८२.२० कोटी रुपये होते. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा २००१-०२ मधील एकूण खर्च १५,७६२.१६ कोटी रुपये होता. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २००१-०२ मधील उत्पन्न व खर्च संस्थांच्या प्रकारानुसार तक्ता क्र. ४.९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ४.९

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २००१-०२ मधील उत्पन्न व खर्च

संस्थेचा प्रकार	संख्या	उत्पन्न		खर्च	
		आरंभीची शिल्लक	जमा एकूण		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१. ग्रामपंचायत	२७,८३२	१७,७८२.२०	५६०.३०	७३३.०५	५२९.३६
२. जिल्हा परिषद	३३	४६०.४७	६,१७८.२३*	६,६३८.७०*	६,०५६.२५*
३. नगरपरिषद	२२४	१६६.३४	१,३५०.१५	१,५१६.४९	१,३२७.९३
४. महानगरपालिका	१९	६११.२०	८,९८४.५९	८,७९५.७९	७,७६४.५६
५. कटक मंडळ	७	११.६६	८६.५९	९८.२५	८४.०६
एकूण	...	१,४२२.४२	१६,३५९.७८	१७,७८२.२०	१५,७६२.१६

* सुधारित अंदाज

ग्रामपंचायती

४.३१.१ सर्व ग्रामपंचायतींचे २०००-०१ आणि २००१-०२ या वर्षासाठीचे प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न व त्यांचा प्रमुख शीर्षनिहाय खर्च तक्ता क्र.४.१० मध्ये दर्शविला आहे.

४.३१.२ राज्यात २००१-०२ मध्ये सर्व ग्रामपंचायतींची एकूण जमा मागील वर्षाच्या तुलनेत ३१ टक्के इतक्या लक्षणीय प्रमाणात वाढून ती ५६० कोटी रुपये इतकी झाली. २००१-०२ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत सरासरी जमा २.०१ लाख रुपये होती. २००१-०२ मध्ये ग्रामपंचायतींच्या एकूण जमेमध्ये करांपासून होणाऱ्या जमेचा हिस्सा मागील वर्षाच्या तुलनेत ४० टक्क्यांवरून ४६ टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे, तर त्याच कालावधीमध्ये शासकीय अनुदानाचा हिस्सा ३० टक्क्यांवरून २६ टक्क्यांपर्यंत खाली आला.

४.३१.३ २००१-०२ या वर्षात सर्व ग्रामपंचायतींचा एकूण खर्च ५२९.३६ कोटी रुपये इतका होता व तो मागील वर्षातील खर्चापेक्षा ३३ टक्क्यांनी जास्त होता. २००१-०२ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत सरासरी खर्च १.९० लाख रुपये होता. ग्रामपंचायतींच्या एकूण खर्चापैकी ३४ टक्के खर्च सार्वजनिक बांधकाम आणि २८ टक्के आरोग्य व स्वच्छता या बाबींवर झाला. प्रशासनावरील खर्च १९ टक्के होता.

तक्ता क्रमांक ४.१०
ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न व खर्च

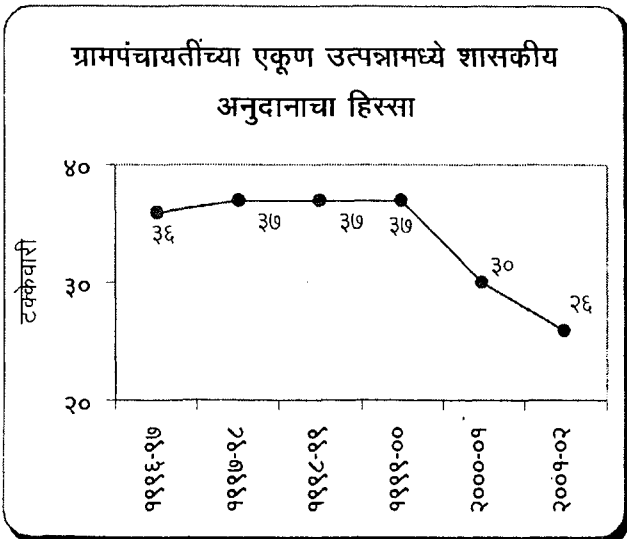
(रुपये कोटीत)

बाब (१)	२०००-०१		२००१-०२	
	प्रत्यक्ष (२)	% @ (३)	प्रत्यक्ष (४)	% @ (५)
उत्पन्न				
अ) आरंभीची शिल्लक	१३५.५१	-	१७२.७५	-
ब) जमा				
१. कर				
i) घरे व इतर मालमत्ता यांबरील कर	९४.६४	२२.०	१४४.३१	२५.८
ii) इतर कर	७८.१८	१८.२	११०.३९	१९.७
एकूण कर (i+ii)	१७२.८२	४०.२	२५४.७०	४५.५
२. शासकीय अनुदाने	१२९.५४	३०.२	१४६.९८	२६.२
३. अंशदान व देणग्या	७३.९३	१७.२	१०८.९०	१९.४
४. इतर जमा	५३.०६	१२.४	४९.७२	८.९
एकूण जमा (ब)	४२९.३५	१००.०	५६०.३०	१००.०
एकूण उत्पन्न (अ+ब)	५६४.८६	-	७३३.०५	-
खर्च				
१. प्रशासन	६७.८२	१७.०	१०२.६८	१९.४
२. आरोग्य व स्वच्छता	१०७.२६	२६.९	१४६.०६	२७.६
३. सार्वजनिक बांधकामे	१३४.२७	३३.६	१७७.७७	३३.६
४. सार्वजनिक दिवाबत्ती	२३.५२	५.९	३२.४२	६.१
५. शिक्षण	६.००	१.५	८.७२	१.६
६. लोककल्याण	३१.७८	८.०	३९.४६	७.५
७. इतर खर्च	२८.६६	७.१	२२.२५	४.२
एकूण खर्च (१ ते ७)	३९९.३१	१००.०	५२९.३६	१००.०

@ एकूण जमेशी / खर्चाशी टक्केवारी

शासकीय अनुदाने

४.३१.४ सर्व ग्रामपंचायतीच्या एकूण जमेमध्ये शासकीय अनुदाने हा उत्पन्नाचा एक प्रमुख स्रोत आहे. १९९६-९७ मध्ये एकूण जमेत शासकीय अनुदानाचा हिस्सा ३६ टक्के होता, तर २००१-०२ मध्ये तो २६ टक्के होता.

जिल्हा परिषदा

४.३२.१ राज्यातील सर्व जिल्हा परिषदांचे प्रमुख स्रोतानुसार २०००-०१ आणि २००१-०२ मधील उत्पन्न तक्ता क्र. ४.११ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.११
जिल्हा परिषदांचे उत्पन्न

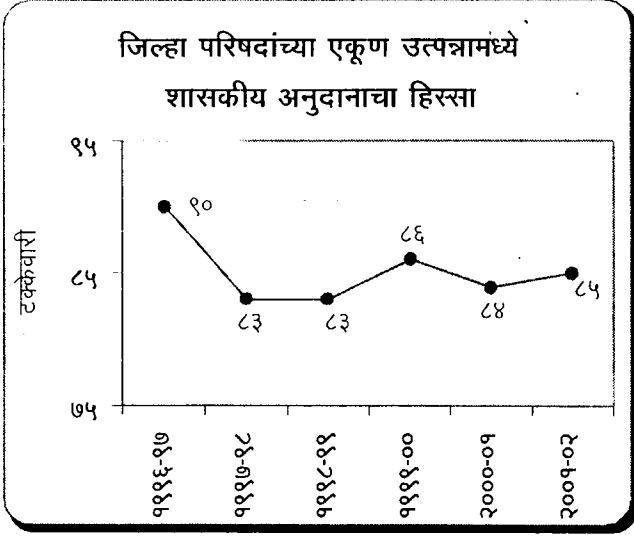
बाब (१)	२०००-०१		२००१-०२	
	प्रत्यक्ष (२)	% @ (३)	सुधारित अंदाज (४)	% @ (५)
अ) आरंभीची शिल्लक	४१०.१०	-	४६०.४७	-
ब) महसुली जमा				
१. स्वनिर्मित साधनांपासून	१३९.८२	२.२	१४६.७६	२.४
२. शासकीय अनुदाने				
२.१ सांविधिक अनुदाने				
अ) सहेतुक	३,२०३.७१	५२.१	१,९६१.९०	३१.८
ब) आस्थापना	८४०.१६	१३.७	१,६९६.०१	२७.४
क) योजना अंतर्गत	५३७.५१	८.७	३८०.३७	६.२
ड) इतर	२९२.१९	४.७	८७९.२५	१४.२
एकूण (२.१)	४,८७३.५७	७९.२	४,९१७.५३	७९.६
२.२ अधिकरण योजनांसाठी	३०६.६१	५.०	३३८.८२	५.५
एकूण (२)	५,१८०.१८	८४.२	५,२५६.३५	८५.१
एकूण महसुली जमा (ब)(१+२)	५,३२०.००	८६.४	५,४०३.१९	८७.५
क) भांडवली जमा	८३४.९२	१३.६	७७५.१२	१२.५
ड) एकूण जमा (ब+क)	६,१५४.९२	१००.०	६,१७८.२३	१००.०
एकूण उत्पन्न (अ+ड)	६,५६५.०२	६,६३८.७०

@ एकूण जमेशी टक्केवारी

४.३२.२ २००१-०२ या वर्षात जिल्हा परिषदांच्या एकूण जमेपैकी (सुधारित अंदाजानुसार) महसुली जमा ८७.५ टक्के होती, तर भांडवली जमा १२.५ टक्के होती. एकूण जमेत ८५ टक्के इतका मोठा वाटा शासकीय अनुदानाचा आणि स्वनिर्मित साधनांपासूनचा वाटा केवळ २ टक्के होता. जिल्हा परिषदांच्या स्वनिर्मित साधनांपासूनची महसुली जमा २००१-०२ मध्ये १४७ कोटी रुपये असून ती मागील वर्षाच्या तुलनेत ५ टक्क्यांनी अधिक होती. मागील वर्षाच्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये जिल्हा परिषदांच्या एकूण महसुली जमेमध्ये देखील २ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे आढळते.

शासकीय अनुदाने

४.३२.३ जिल्हा परिषदांच्या एकूण जमेमध्ये शासकीय अनुदानाचा हिस्सा मोठा होता. १९९६-९७ मध्ये एकूण जमेमध्ये शासकीय अनुदानाचा हिस्सा ९० टक्के होता. त्यानंतरच्या वर्षात शासकीय अनुदानाचा हिस्सा ८३ ते ८६ टक्के होता.

४.३२.४ जिल्हा परिषदांचा २०००-०१ व २००१-०२ या वर्षातील प्रमुख शीर्षनिहाय खर्च तक्ता क्र.४.१२ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१२
जिल्हा परिषदांचा खर्च

बाब	२०००-०१		२००१-०२	
	प्रत्यक्ष	% @	सुधारित अंदाज	% @
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
अ) महसुली खर्च				
१. सामान्य प्रशासन	४६५.६६	७.७	४६१.९८	७.६
२. कृषि	६७.३४	१.१	५२.६३	०.९
३. पशुसंवर्धन	६९.७७	१.०	६३.७३	१.०
४. वने	७.१७	०.१	५.७०	०.१
५. पाटबंधारे	१२९.०२	२.१	१०५.०५	१.७
६. इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकामे)	४११.५६	६.८	३२५.५५	५.४
७. सामूहिक विकास	११४.६२	१.९	११५.१७	१.९
८. शिक्षण	२,६३०.४२	४३.२	२,९९६.२६	४९.५
९. वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा	३७२.४२	६.१	३९८.२५	६.६
१०. सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी	२०४.८०	३.४	१५२.९४	२.५
११. समाजकल्याण	१०२.३१	१.७	१७९.४८	३.०
१२. इतर खर्च	७७०.३३	१२.६	६०२.०८	९.९
एकूण (अ)	५,३३७.४२	८७.७	५,४५८.८२	९०.१
ब) भांडवली खर्च				
	७४७.५४	१२.३	५९७.४३	९.९
एकूण खर्च (अ+ब)	६,०८४.९६	१००.०	६,०५६.२५	१००.०

@ एकूण खर्चाशी टक्केवारी

४.३२.५ २००१-०२ च्या सुधारित अंदाजांप्रमाणे जिल्हा परिषदांच्या महसुली खर्चात २०००-०१ च्या तुलनेत दोन टक्क्यांनी वाढ झाली. २००१-०२ मधील एकूण खर्चांमध्ये शिक्षण या बाबीवरील खर्च (५० टक्के) सर्वात जास्त होता. परंतु २०००-०१ मधील ७४८ कोटी रुपयांच्या झालेल्या भांडवली खर्चात २० टक्के इतकी लक्षणीय घट होवून २००१-०२ मध्ये भांडवली खर्च ५९७ कोटी रुपये झाला आहे ही बाब चिंताजनक आहे.

नागरी संस्था

४.३३.१ नागरी संस्थांमध्ये महानगरपालिका, नगरपरिषदा आणि कटक मंडळे यांचा समावेश होतो. २००१-०२ अखेर राज्यात १९ महानगरपालिका होत्या. राज्यातील २२४ नगरपरिषदांपैकी २१ 'अ' वर्गीय (लोकसंख्या एक लाखापेक्षा जास्त), ६२ 'ब' वर्गीय (लोकसंख्या ४०,००० पेक्षा जास्त आणि एक लाख पेक्षा अधिक नाही) आणि १४१ 'क' वर्गीय (लोकसंख्या ४०,००० किंवा त्या पेक्षा कमी) होत्या. या व्यतिरिक्त २००१-०२ अखेर राज्यात ७ कटक मंडळे होती. नागरी संस्थांचे २०००-०१ व २००१-०२ मधील उत्पन्न व खर्च तक्ता क्र.४.१३ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१३
नागरी संस्थांचे उत्पन्न व खर्च

बाब	२०००-०१		२००१-०२	
	प्रत्यक्ष	% @	सुधारित अंदाज	% @
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
अ) नगरपरिषदा				
१. संख्या	२२८		२२४	
२. उत्पन्न				
२.१ आरंभीची शिल्लक	१८४.५७		१६६.३४	
२.२ जमा	१,४७०.५८		१,३५०.१५	
एकूण (२)	१,६५५.१५		१,५१६.४९	
३. खर्च	१,४६५.९२		१,३२७.९३	
ब) महानगरपालिका				
१. संख्या	१५		१९	
२. उत्पन्न				
२.१ आरंभीची शिल्लक	८१.५६		६११.२०	
२.२ जमा	७,१३६.७७		८,१८४.५१	
एकूण (२)	७,२१८.३३		८,७९५.७१	
३. खर्च	६,६१५.४७		७,७६४.५६	
क) कटक मंडळ				
१. संख्या	७		७	
२. उत्पन्न				
२.१ आरंभीची शिल्लक	८.१३		११.६६	
२.२ जमा	७७.९०		८६.५९	
एकूण (२)	८६.०३		९८.२५	
३. खर्च	७४.३७		८४.०६	

४.३३.२ नागरी संस्थांचे २००१-०२ मधील प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न आणि मुख्य शीर्षनिहाय खर्च ह्या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. १२ मध्ये दिला आहे.

४.३३.३ महानगरपालिकांना २००१-०२ या वर्षात मिळालेल्या एकूण जमेपैकी ५१ टक्के रक्कम पट्टी, कर इत्यादींपासून मिळाली होती. ही टक्केवारी 'अ' वर्ग नगरपरिषदांसाठी १८, 'ब' वर्ग नगरपरिषदांसाठी २१, 'क' वर्ग नगरपरिषदांसाठी २० आणि कटक मंडळांसाठी ३४ अशी होती. एकूण जमेपैकी शासकीय अनुदानाचा वाटा 'अ' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ५१ टक्के, 'ब' आणि 'क' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ५५ टक्के आणि कटक मंडळांच्या बाबतीत १३ टक्के होता. महानगरपालिकांच्या बाबतीत एकूण जमेत शासकीय अनुदानाचा वाटा केवळ ८ टक्के होता.

४.३३.४ २००१-०२ मध्ये महानगरपालिकांच्या एकूण खर्चापैकी सर्वात जास्त खर्च (२५ टक्के) प्रशासनावर (करवसुली खर्चासह) होता. त्या खालोखाल खर्च पाणीपुरवठा (१२ टक्के), सार्वजनिक आरोग्य (१० टक्के) आणि शिक्षण (८ टक्के) यांवरील होता. २००१-०२ या वर्षाकरिता 'अ', 'ब' आणि 'क' या सर्व वर्गांच्या नगरपरिषदांच्या खर्चापैकी ३७ टक्के खर्च प्रशासनावर (करवसुली खर्चासह), १४ टक्के बांधकाम आणि ९ टक्के पाणीपुरवठ्यावर झाला. कटक मंडळांच्या एकूण खर्चापैकी प्रशासन, बांधकाम आणि सार्वजनिक आरोग्य या बाबींवरील खर्चाचा वाटा अनुक्रमे ३४ टक्के, १५ टक्के आणि ३ टक्के असा होता.

राज्य उत्पन्न

स्थूल राज्य उत्पन्न आणि स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे २००२-०३ वर्षाचे पूर्वानुमान

५.१ पूर्वानुमानानुसार महाराष्ट्राचे स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न २००२-०३ मध्ये ४.० टक्के इतक्या माफक दराने वाढेल असे अपेक्षित आहे. राज्यातील खराब कृषि हंगामामुळे प्राथमिक क्षेत्रात मोठी घट अपेक्षित असून त्याचा वृद्धिदर (-) ९.१ टक्के अनुमानित आहे. उपलब्ध माहितीच्या संकेतानुसार, २००२-०३ मध्ये औद्योगिक उत्पादनात ५.१ टक्के इतकी वाढ अपेक्षित आहे. परिणामी द्वितीय क्षेत्रात ४.९ टक्के इतकी वाढ होईल. २००२-०३ मध्ये तृतीय क्षेत्रात ७.३ टक्के इतकी वाढ अपेक्षित आहे.

५.२ केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेने प्रसिद्ध केलेल्या पूर्वानुमानानुसार २००२-०३ मध्ये स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात ४.४ टक्क्यांनी घाट अपेक्षित आहे. देशातील दुष्काळी परिस्थितीमुळे २००२-०३ या वर्षात प्राथमिक क्षेत्रात २.४ टक्के इतकी घट अपेक्षित आहे. तर द्वितीय व तृतीय क्षेत्रात अनुक्रमे ६.२ टक्के व ७.१ टक्के इतकी वाढ अपेक्षित आहे.

२००२-०३ मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नातील अपेक्षित वाढीचे दर (टक्के)

क्षेत्र	महाराष्ट्र	भारत
प्राथमिक	(-) ९.१	(-) २.४
द्वितीय	४.९	६.२
तृतीय	७.३	७.१
एकूण	४.०	४.४

स्थूल राज्य उत्पन्न

५.३ प्रारंभिक अंदाजानुसार, महाराष्ट्राच्या २००१-०२ मधील स्थूल राज्य उत्पन्नात स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार २०००-०१ च्या तुलनेत ६.८ टक्के इतकी लक्षणीय वाढ झाली. २०००-०१ या वर्षातील ६.८ टक्के घटीच्या पार्श्वभूमीवर २००१-०२ या वर्षात कृषि क्षेत्रात सुधारणा झाली. त्यामुळे प्राथमिक क्षेत्रात ३.० टक्के वाढ झाली. द्वितीय क्षेत्रात ४.० टक्के इतकी माफक वाढ झाली व ती मुख्यत्वे बांधकाम क्षेत्रातील वाढीमुळे (११.१ टक्के) झाली. तृतीय क्षेत्रातील वाढ ९.६ टक्के

इतकी होती. तृतीय क्षेत्राची ही वाढ मुख्यत्वे दळणवळण (१२.५ टक्के) व इतर सेवा (२७.१ टक्के) या क्षेत्रांतील वाढीमुळे झाली. स्थूल राज्य उत्पन्नाचे स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय (ढोबळ व तपशीलवार) वृद्धिदर तक्ता क्र. ५.१ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्र. ५.१ महाराष्ट्राचे स्थूल राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर * स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार

क्षेत्र	मागील वर्षाच्या तुलनेत बदलाची टक्केवारी	
	२०००-०१	२००१-०२
(१)	(२)	(३)
प्राथमिक क्षेत्र	(-)५.६	३.०
१. कृषि	(-)६.८	३.३
२. वन संवर्धन आणि ओडके पाडणे	६.२	(-)४.९
३. मासेमारी	(-)६.२	९.२
४. खाणकाम आणि दगड खाणकाम	६.७	२.४
द्वितीय क्षेत्र	(-)११.२	४.०
१. वस्तुनिर्माण		
(अ) नोंदणीकृत	(-)१४.५	३.१
(ब) अनोंदणीकृत	(-)१७.१	३.०
२. बांधकाम	८.६	११.१
३. वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	(-)२.०	(-)१.१
तृतीय क्षेत्र	२.३	९.६
१. रेल्वे	४.३	५.९
२. परिवहन व साठवण	५.१	४.७
३. दळणवळण	१०.९	१२.५
४. व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	२.६	८.८
५. बँका व विमा उद्योग	(-)२.१	६.८
६. व्यापार मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यवसाय सेवा		
७. सार्वजनिक प्रशासन	(-)०.९	४.२
८. इतर सेवा	५.९	२७.१
एकूण	(-)३.४	६.८

* अस्थायी

५.४ प्रारंभिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे २००१-०२ मधील स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न १,६६,५१६ कोटी रुपये होते, तर २०००-०१ मध्ये ते १,५५,८७५ कोटी रुपये इतके होते. चालू किंमतीनुसार २००१-०२ मधील अंदाजित स्थूल राज्य उत्पन्न २,७१,४०६ कोटी रुपये होते व ते २०००-०१ मधील २,३८,८७५ कोटी रुपये उत्पन्नापेक्षा १३.६ टक्क्यांनी अधिक होते.

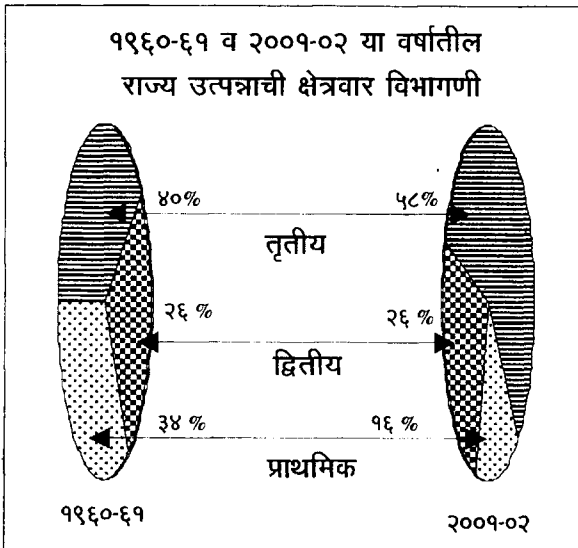
राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न

५.५ प्रारंभिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे २००१-०२ मधील राज्य उत्पन्न म्हणजेच निव्वळ राज्य उत्पन्न, स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार १,४७,३५९ कोटी रुपये होते व ते २०००-०१ मधील १,३७,६९० कोटी रुपये राज्य उत्पन्नापेक्षा ७.० टक्क्यांनी जास्त होते. चालू किंमतीनुसार २००१-०२ मधील राज्य उत्पन्न २,४१,८७७ कोटी रुपये होते व ते २०००-०१ मधील २,१३,०४० कोटी रुपये राज्य उत्पन्नापेक्षा १३.५ टक्क्यांनी जास्त होते. २००१-०२ मध्ये प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचे उत्पन्न अनुक्रमे १,९२२ कोटी रुपये, ७,७०७ कोटी रुपये व १९,२०८ कोटी रुपयांनी वाढले, या सर्वांचा एकत्रित परिणाम होऊन राज्य उत्पन्नात २८,८३७ कोटी रुपये इतकी वाढ झाली.

५.६ २००१-०२ मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न (दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न) स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार १५,०७० रुपये होते व ते २०००-०१ मधील १४,३३५ रुपयांपेक्षा ५.१ टक्क्यांनी वाढले होते. चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न २००१-०२ मध्ये २४,७३६ रुपये असून, ते मागील वर्षाच्या २२,१७९ रुपये दरडोई राज्य उत्पन्नापेक्षा ११.५ टक्क्यांनी जास्त होते.

राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी

५.७ २००१-०२ या वर्षातील चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या ढोबळ क्षेत्रनिहाय विभागणीप्रमाणे असे दिसून येते की, प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे १६.० टक्के, २५.७ टक्के व ५८.३ टक्के इतका होता. १९९३-९४ मध्ये याच क्षेत्रांचा तत्सम वाटा अनुक्रमे २१.२ टक्के, ३१.२ टक्के व ४७.६ टक्के होता.

५.८ १९६०-६१ ते २००१-०२ या कालावधीत राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रनिहाय विभागणीत लक्षणीय बदल झालेले आहेत. या कालावधीत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा ३४.४ टक्क्यांवरून १६.० टक्क्यापर्यंत खाली आलेला आहे, तर तृतीय क्षेत्रांचा वाटा ३९.९ टक्क्यांवरून ५८.३ टक्के इतका वाढला आहे.

वाढीचे कल

५.९ १९९३-९४ ते २००१-०२ या आठ वर्षांच्या कालावधीत स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ४.८ टक्के होता. या कालावधीत दरडोई राज्य उत्पन्नातील तत्सम वृद्धिदर २.८ टक्के होता. याच कालावधीत राज्यातील सरासरी वार्षिक वृद्धिदर द्वितीय क्षेत्रासाठी २.९ टक्के आणि तृतीय क्षेत्रासाठी ७.१ टक्के इतका होता. तथापि, प्राथमिक क्षेत्रातील कमी (१.९ टक्के) वृद्धिदरामुळे, राज्याचा एकूण वृद्धिदर कमी होऊन ४.८ टक्के इतका झाला.

आंतरराज्य तुलना

५.१० १९९३-९४ ते २०००-०१ या कालावधीचे राज्यनिहाय राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांचे वार्षिक वृद्धिदर आणि २०००-०१ या वर्षातील दरडोई राज्य उत्पन्नाची चालू किंमतीनुसार आकडेवारी तक्ता क्र. ५.२ मध्ये देण्यात आली आहे. दरडोई राज्य

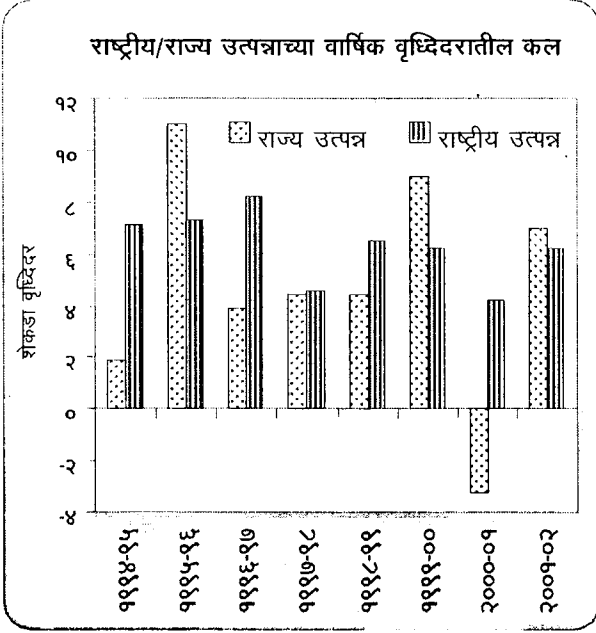
तक्ता क्र ५.२

प्रमुख राज्यांचे वृद्धिदर व दरडोई राज्य उत्पन्न

अनु. क्र.	राज्य	* वार्षिक वृद्धिदर (टक्के)		चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न
		राज्य उत्पन्न	दरडोई राज्य उत्पन्न	
				२०००-०१ (रु.)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१.	आंध्र प्रदेश	५.५	४.१	१६,३७३
२.	आसाम	२.४	०.८	१०,१९८
३.	बिहार	४.०	१.३	५,१०८
४.	गुजरात	५.३	३.६	१९,२२८
५.	हरियाणा	५.६	३.६	२३,७४२
६.	हिमाचल प्रदेश	६.५	४.७	१८,९२०
७.	कर्नाटक	८.१	६.५	१८,०४१
८.	केरळ	५.१	३.९	२१,०४६
९.	मध्य प्रदेश	४.३	२.३	१०,८०३
१०.	महाराष्ट्र	५.०	२.९	२२,१७९
११.	ओरिसा	२.५	१.३	८,५४७
१२.	पंजाब	४.९	२.९	२५,०४८
१३.	राजस्थान	६.५	३.८	११,९७८
१४.	तामिळनाडू	६.१	५.०	१९,८८९
१५.	उत्तर प्रदेश	४.०	१.८	९,७२१
१६.	पश्चिम बंगाल	७.२	५.५	१६,०७२
	भारत	६.३	४.३	१६,७०७

* स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार १९९३-९४ ते २०००-०१

उत्पन्नाच्या बाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यात महाराष्ट्र राज्य हे पंजाब व हरियाणा यांच्या खालोखाल तिस-या क्रमांकावर होते.

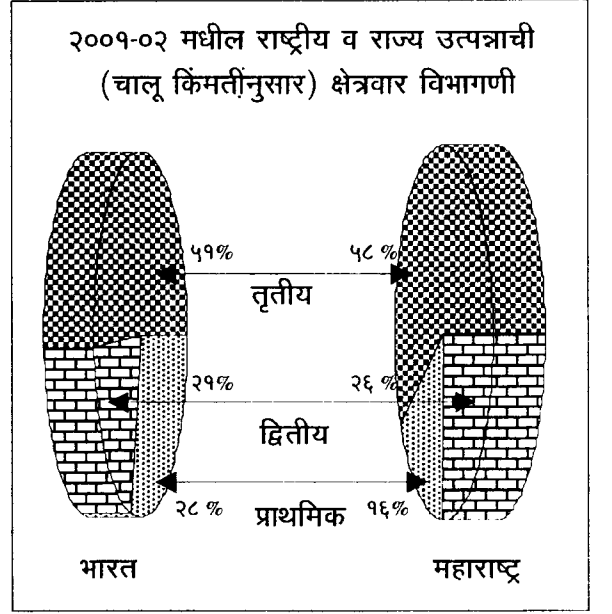
राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना

५.११ चालू किमतीनुसार २००१-०२ मध्ये अंदाजित राष्ट्रीय उत्पन्न १८,६४,२९२ कोटी रुपये असून ते २०००-०१ मधील १७,०२,४५४ कोटी रुपये राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा ९.५ टक्क्यांनी अधिक होते. राज्य उत्पन्नातील तत्सम वाढ १३.५ टक्के इतकी होती. २००१-०२ मध्ये चालू किमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न १७,९७८ रुपये होते. तर दरडोई राज्य उत्पन्न २४,७३६ रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न अधिक असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे राज्यातील नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण आणि तृतीय क्षेत्राचे प्राबल्य हे होय.

५.१२ २०००-०१ च्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये स्थिर (१९९३-९४) किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ६.२ टक्क्यांची वाढ दिसून आली. याच कालावधीत राज्य उत्पन्नात स्थिर (१९९३-९४) किमतीनुसार ७.० टक्के वाढ झाली.

५.१३ चालू किमतीनुसार २००१-०२ या वर्षातील राज्य उत्पन्नात प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा वाटा अनुक्रमे १६.० टक्के, २५.७ टक्के व ५८.३ टक्के होता. राष्ट्रीय उत्पन्नात तत्सम वाटा अनुक्रमे २८.३ टक्के, २१.१ टक्के व ५०.६ टक्के होता.

५.१४ चालू व स्थिर (१९९३-९४) किमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न व राज्य उत्पन्न आणि राष्ट्रीय उत्पन्न यांच्याबाबतचा क्षेत्रनिहाय तपशिल या प्रकाशनातील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक १३ ते १८ मध्ये दर्शविला आहे.

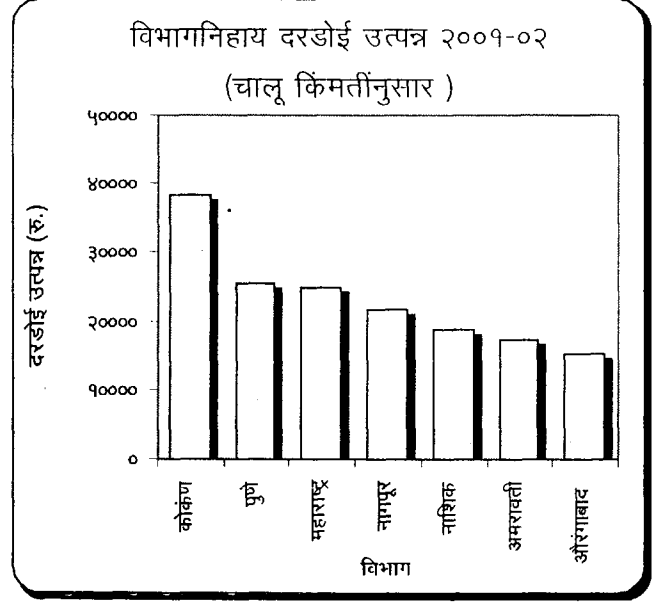
जिल्हा उत्पन्न

५.१५ राज्य उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्याकरिता वापरण्यात येणा-या पध्दतीप्रमाणेच 'उत्पन्न स्रोत पध्दती' या संकल्पनेचा अवलंब करून जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्यात आलेले आहेत. जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अचूक अंदाज करण्यासाठी 'प्रदेशात संचायित होणारे उत्पन्न' ही संकल्पना वापरणे अधिक चांगले असले तरी जिल्हास्तरावरील आर्थिक उलाढालीचा परिणाम जिल्हयापुरताच मर्यादित रहात नसल्याने संबंधित जिल्हयाला बाहेरून प्राप्त होणा-या व संबंधित जिल्हयातून बाहेर जाणा-या उत्पन्नाचे मोजमाप करणे शक्य नसल्याने सदर पध्दतीचा वापर करता येत नाही. त्यामुळे राज्य उत्पन्न अंदाजातील सर्व अंगभूत मर्यादा जिल्हा उत्पन्न अंदाजाबाबतही लागू पडतात. जिल्हा उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्याकरिता लागणारी जिल्हावार मूलभूत माहिती अजूनही समाधानकारकरित्या उपलब्ध नाही. प्राथमिक क्षेत्राकरिता बहुतांश आकडेवारी उपलब्ध आहे. मात्र इतर क्षेत्रांकरिता आकडेवारी अतिशय अल्प प्रमाणात उपलब्ध आहे. त्यामुळे ज्या क्षेत्राकरिता जिल्हास्तरावरील आकडेवारी उपलब्ध आहे, त्या क्षेत्राकरिता जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अंदाज राज्य उत्पन्न अंदाज तयार करण्याची कार्यपध्दती अवलंबून तयार केले आहेत. अशी माहिती ज्या क्षेत्रांकरिता उपलब्ध नाही, त्या क्षेत्रांकरिता जिल्हावार अनुरूप असे निर्देशक वापरून त्याआधारे राज्यस्तरावरील उत्पन्नाची जिल्हयांमध्ये विभागणी करण्यात आली आहे. आकडेवारीच्या उपलब्धतेचा अभाव, अनुरूप निर्देशकाचा वापर तसेच पध्दतीमधील अंगभूत उणीवा या सर्वांमुळे जिल्हा उत्पन्नाचे अचूक अंदाज बांधण्यामध्ये मर्यादा येत असल्याने, हे अंदाज ढोबळ मानाने जिल्हयातील उत्पन्नाची पातळी अजमाविण्याकरिता वापरावेत. या प्रकाशनात प्रकाशित केलेले जिल्हा उत्पन्नाचे अंदाज वापरताना वरील मर्यादा विचारात घ्याव्यात.

दरडोई जिल्हा उत्पन्न

५.१६ २००१-०२ मधील चालू किंमतीनुसार जिल्हावार दरडोई उत्पन्नाचा विचार करता बृहन्मुंबई जिल्हयांचे दरडोई उत्पन्न राज्यात सर्वाधिक म्हणजे ४९,९०६ रुपये इतके होते. त्या खालोखाल पुणे (३१,७५३ रुपये), ठाणे (२९,७५४ रुपये), रायगड (२९,६२० रुपये) व नागपूर (२७,७५९ रुपये) या जिल्हयांचा क्रम लागतो. गडचिरोली जिल्हयाचे दरडोई उत्पन्न सर्वात कमी (१२,४४३ रुपये) होते.

५.१७ विभागावार उत्पन्नाचा विचार करता असे दिसून येते की, २००१-०२ च्या राज्य उत्पन्नामध्ये कोकण विभागाचा वाटा सर्वाधिक म्हणजे ३९.७६ टक्के इतका होता. त्या खालोखाल पुणे (२१.२० टक्के) व नाशिक (१२.३० टक्के) या विभागांचा क्रम लागतो. अमरावती विभागाचा वाटा सर्वात कमी (७.१४ टक्के) होता.

संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

अनुसूचित बँका

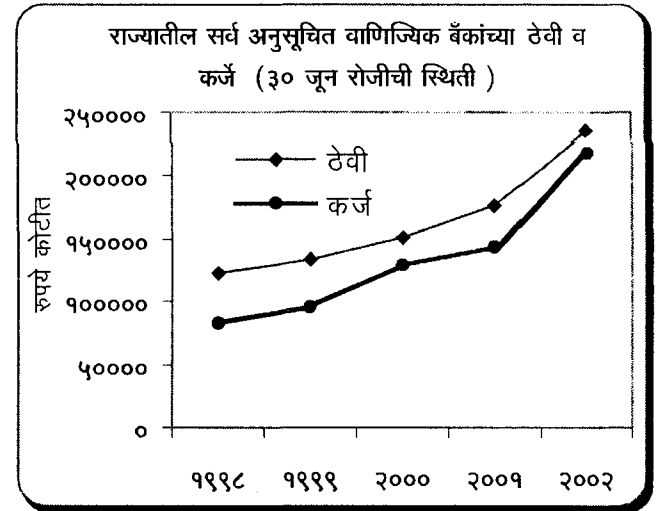
६.१ भारतातील अनुसूचित बँकांची रचना भारतीय रिझर्व्ह बँक अधिनियम, १९३४ च्या दुसऱ्या अनुसूचित समाविष्ट असलेल्या बँकांवर आधारित आहे. अनुसूचित बँकांचे वर्गिकरण अनुसूचित वाणिज्यिक बँका आणि अनुसूचित सहकारी बँका अशा दोन प्रकारांत केले आहे. अनुसूचित सहकारी बँकांच्या कार्याबाबत प्रकरण १० - सहकार मध्ये ऊहापोह करण्यात आलेला आहे. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, खाजगी क्षेत्रातील बँका, विदेशी बँका आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँकांचा समावेश होतो. बँकाँग क्षेत्र हे ठेवीची जमवाजमव करणे, अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांसाठी पतपुरवठा करणे व त्याद्वारे विकास साधणे यामध्ये महत्वाची भूमिका बजावते.

राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

६.२ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या कार्यालयांची (शाखा) एकूण संख्या ३० जून, २००२ रोजी ६,३२० इतकी होती व ती देशातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांच्या (६६,३५५) ९.५ टक्के इतकी होती. मागील वर्षाच्या तुलनेत राज्यातील बँक कार्यालयांच्या संख्येत नाममात्र ०.४१ टक्के इतकी वाढ झाली. राज्यातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांपैकी ३६ टक्के कार्यालये ग्रामीण भागात, १७ टक्के कार्यालये निमनागरी (लोकसंख्या १०,००० पेक्षा जास्त व १ लाखापेक्षा कमी) भागात, तर ४७ टक्के कार्यालये नागरी भागात होती. राज्याच्या नागरी भागातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी ५० टक्के बँक कार्यालये एकट्या बृहन्मुंबईमध्ये होती. भारतातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी ग्रामीण, निमनागरी आणि नागरी भागात अनुक्रमे ४९, २२ आणि २९ टक्के बँक कार्यालये होती. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे असलेल्या बँक कार्यालयांची संख्या ३० जून, २००२ रोजी ६.४ इतकी होती व ती जवळपास अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम संख्येइतकीच (६.३) होती.

६.३ ३० जून, २००२ रोजीच्या स्थितीनुसार बँकांच्याकडील एकूण ठेवी आणि स्थूल बँक पतपुरवठा या दोन्हीबाबत महाराष्ट्राचा भारतात पहिला क्रमांक लागतो. भारतातील एकूण बँक कार्यालयांच्या संख्येमध्ये राज्याचा हिस्सा जरी फक्त ९.५ टक्के इतका असला तरी एकूण ठेवींमध्ये व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये राज्याचा हिस्सा मोठा म्हणजे अनुक्रमे २० टक्के व ३३ टक्के इतका होता. जून, २००२ अखेर राज्यातील अनुसूचित

वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी २,३४,९१५ कोटी रुपये इतक्या होत्या व त्या आधीच्या वर्षापेक्षा ३३.५ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत ह्या बँकांच्या स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये ५२.२ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो २,१८,४४८ कोटी रुपये इतका झाला. अखिल भारतीय स्तरावर या बँकांच्या एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये झालेली तत्सम वाढ अनुक्रमे १८.४ टक्के व २०.६ टक्के इतकी होती.

६.४ राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागातील एकूण ठेवी व पतपुरवठा ३० जून, २००२ अखेर अनुक्रमे १८,२९५ कोटी रुपये व ११,४१६ कोटी रुपये इतका होता आणि मागील वर्षाच्या तुलनेत ठेवी व पतपुरवठ्यामध्ये अनुक्रमे ८.९ टक्के व २४.५ टक्के वाढ झाली. देशातील ग्रामीण व निमनागरी भागातील एकूण ठेवी व पतपुरवठ्यामध्ये झालेली तत्सम वाढ अनुक्रमे १३.५ टक्के व १५.८ टक्के इतकी होती. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या राज्यातील एकूण शाखांपैकी ५३ टक्के शाखा जरी ग्रामीण व निमनागरी भागात होत्या, तरी एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये त्यांचा हिस्सा अनुक्रमे केवळ ७.८ टक्के आणि ५.२ टक्के इतकाच होता.

६.५ राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँक शाखांच्या संख्येमध्ये एकट्या बृहन्मुंबईचा हिस्सा २३.२ टक्के होता आणि ठेवी व पतपुरवठ्यातील बृहन्मुंबईचा हिस्सा अनुक्रमे ७७ टक्के व ८७ टक्के इतका जास्त होता.

६.६ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व पतपुरवठ्याचा १९७१ ते २००२ पर्यंतचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्र.२० मध्ये दिला आहे.

६.७. राज्यातील ह्या बँकांची ३० जून, २००२ रोजी दरडोई ठेवीची रक्कम २३,६६७ रुपये इतकी होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम रकमेच्या (१०,९०१ रुपये) दुप्पटीपेक्षा जास्त होती. राज्यातील ह्या बँकांचा दरडोई पतपुरवठा २२,००८ रुपये होता आणि तो अखिल भारतीय स्तरावरील अशा रकमेच्या (६,२७३ रुपये) साडेतीन पटीहून अधिक होता. बृहन्मुंबई वगळता राज्यातील दरडोई ठेव व पतपुरवठा अनुक्रमे केवळ ६,२७६ रुपये आणि ३,२७६ रुपये होता आणि तो अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम दरडोई रकमाच्या ५० टक्के पेक्षा थोडा अधिक होता.

६.८ राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी प्रमाण जून, २००२ अखेर ९३ टक्के इतके होते, तर मागील वर्षी ते ८२ टक्के होते. बृहन्मुंबईतील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी प्रमाण जून, २००२ अखेर १०५ टक्के इतके बरेच जास्त होते. ग्रामीण व निमनागरी भागातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील एकत्रित पतपुरवठ्याचे ठेवीशी प्रमाण ६२ टक्के होते, तर मागील वर्षी ते ५५ टक्के इतके होते. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी असलेले प्रमाण (९३ टक्के) हे अखिल भारतीय स्तरावरील अशा प्रमाणापेक्षा (५८ टक्के) बरेच जास्त होते.

६.९ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची विविध क्षेत्रांतील येणे कर्जाबाबतची अगदी अलिकडील उपलब्ध असलेली माहिती दि.३१ मार्च, २००१ रोजीची असून ती तक्ता क्र. ६.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.१

महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची क्षेत्रवार येणे कर्जे

(रुपये कोटीत)

अनु. क्र. (१)	क्षेत्र (२)	३१ मार्च, २००० रोजी		३१ मार्च, २००१ रोजी	
		येणे कर्जे टक्केवारी (३)	एकूणशी टक्केवारी (४)	येणे कर्जे (५)	एकूणशी टक्केवारी (६)
१.	कृषि व संलग्न कार्ये	४,७५०	३.७९	४,९८०	३.४६
२.	खाणकाम व दगड खाणकाम	१,३९५	१.१२	३,१९१	२.२१
३.	वस्तुनिर्माण *	६१,०५४	४८.७६	६०,७०७	४२.१३
४.	वीज निर्मिती, वायू व पाणीपुरवठा	१,६०२	१.२८	२,५३०	१.७६
५.	बांधकाम	२,१४४	१.७१	२,३४५	१.६३
६.	परिवहन	२,४२१	१.९४	३,४९५	२.४३
७.	व्यावसायिक सेवा व इतर सेवा	२,८७०	२.२९	४,५०७	३.१३
८.	व्यापार	२२,४९६	१७.९७	३१,५५९	२१.९१
९.	व्याक्तिगत कर्जे	८,०९०	६.४६	९,६९९	६.७३
१०.	इतर	१८,३८४	१४.६८	२१,०५१	१४.६१
एकूण		१,२५,२०६	१००.००	१,४४,०६४	१००.००

* न्यापैकी कुशल कारागार, ६,६६४ ५.३२ ७,०६७ ४.९१
ग्रामोद्योग व इतर लघु उद्योग यांना

६.१० राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची ३१ मार्च, २००१ रोजी एकूण येणे कर्जे १,४४,०६४ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षीपेक्षा १५.१ टक्क्यांनी जास्त होती. देशातील एकूण येणे कर्जांमध्ये ३१ मार्च, २००१ रोजी महाराष्ट्र राज्याचा हिस्सा २७ टक्के इतका होता व तो इतर राज्यांच्या तुलनेत सर्वात अधिक होता. मार्च, २००१ अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण येणे कर्जांमध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा ४२.१ टक्के इतका भरीव होता, त्या खालोखाल व्यापार क्षेत्राचा वाटा (२१.९ टक्के) होता. कृषि व संलग्न कार्ये या क्षेत्राचा वाटा फक्त ३.५ टक्के इतका होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असलेल्या कुशल कारागार, ग्रामोद्योग आणि इतर लघु उद्योग यांचा एकूण येणे कर्जांमधील वाटा ४.९ टक्के होता.

वार्षिक पतपुरवठा योजना

६.११ ग्रामीण पतपुरवठा वाटप व्यवस्थेत सुधारणा करण्याकरिता भारतीय रिझर्व्ह बँकेने क्षेत्र सेवा पध्दती (सर्व्हिस एरिया ऑप्रोच) ही योजना कार्यान्वित केली आहे. ह्या क्षेत्र सेवा पध्दतीनुसार, खेड्यांच्या एका समूहातील ग्रामीण जनतेच्या पतपुरवठ्याबाबतच्या सर्व गरजा पुरविण्याचे काम एकाच वित्तीय संस्थेकडे सोपविण्यात येते. या योजनेखाली पतपुरवठा वितरणाची वार्षिक लक्ष्ये वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि सहकारी बँका यांनी एकत्रितपणे साध्य करणे अपेक्षित असते. प्रत्येक जिल्ह्यासाठी पतपुरवठा वितरणाचे लक्ष्य जिल्ह्याशी संबंधित अग्रणी बँकेकडून निश्चित करण्यात येते. राज्यामध्ये या योजनेचे सैनियंत्रण करण्यासाठी महाराष्ट्र बँक ही निमंत्रक बँक आहे. या योजनेअंतर्गत पतपुरवठा वितरणाबाबतची २००१-०२ आणि २००२-०३ या वर्षांसाठीची लक्ष्ये व साध्ये पुढील तक्ता क्र. ६.२ मध्ये दर्शविली आहेत.

६.१२ वार्षिक पतपुरवठा योजनेअंतर्गत २००१-०२ मध्ये राज्याच्या ग्रामीण भागात एकूण ६,६५६ कोटी रुपयांच्या पतपुरवठ्याचे वितरण करण्यात आले. यामध्ये, कृषि व संलग्न कार्ये यांचा हिस्सा ७३ टक्के होता. २००२-०३ ह्या चालू वित्तीय वर्षामध्ये डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत ५,७२९ कोटी रुपये पतपुरवठ्याचे वितरण ६.१८ लाख लाभधारकांना करण्यात आले. या लाभधारकांपैकी ४.७७ लाख (७७ टक्के) कृषि व संलग्न कार्ये ह्या क्षेत्रातील, तर त्या खालोखाल १.३५ लाख (२२ टक्के) लाभधारक हे इतर क्षेत्रातील होते. आधीच्या वर्षामध्ये ७.१५ लाख लाभधारकांना लाभ देण्यात आला होता. वार्षिक पतपुरवठा योजना २००३-०४ अंतर्गत पतपुरवठा वितरणाचे प्रस्तावित लक्ष्य १०,०२० कोटी रुपये इतके ठेवण्यात आले आहे.

स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेअंतर्गत सहाय्य

६.१३ भारत सरकारने एकात्मिक ग्रामीण विकास प्रकल्प व इतर स्वरोजगार कार्यक्रमांची पुनर्रचना करून स्वर्णजयंती ग्रामस्वरोजगार योजना एप्रिल, १९९९ पासून सुरू केली आहे. ह्या योजनेमध्ये दारिद्र्यनिर्मूलनाचे उद्दिष्ट ठेऊन समूहपध्दतीवर भर देण्यात येत आहे. ह्या कार्यक्रमांमध्ये गरिबांना एकात्र आणून स्वसहायता गट स्थापन करणे,

तक्का क्र. ६.२

वार्षिक पतपुरवठा योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र राज्यात केलेले पतपुरवठ्याचे वितरण

(रुपये कोटीत)

अनु. क्र.	क्षेत्र	२००१-०२			२००२-०३		
		लक्ष्य	साध्य	लाभधारक संख्या	लक्ष्य	डिसेंबर, २००२ पर्यंत साध्य	लाभधारक संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१.	कृषि व संलग्न कार्ये	५,४९४.७७	४,८८६.९९ (८९)	५,६१,७२३	६,२०१.२८	४,२४५.५३ (६८)	४,७७,०२५
२.	ग्रामीण कारागीर, ग्राम व कुटीर उद्योग आणि लघु उद्योग	७५५.९५	४५६.८२ (६०)	५,६९६	७०७.५८	४२६.६६ (६०)	५,४३५
३.	इतर क्षेत्रे	१,४३०.५५	१,३१२.६६ (९२)	१,४७,९८८	१,७८०.७४	१,०५६.७५ (५९)	१,३५,४८०
एकूण		७,६८१.२७	६,६५६.४७ (८७)	७,१५,४०७	८,६८९.६०	५,७२८.९४ (६६)	६,१७,९४०

(टीप : कंसांतील आकडे लक्षाशी टक्केवारी दर्शवितात.)

प्रशिक्षण, पतपुरवठा, तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा व पणन यांसारख्या स्वयंरोजगारासंबंधीच्या सर्व बाबींचा समावेश आहे. स्वर्णजयंती ग्रामस्वरोजगार योजनेसाठी केंद्र सरकार व राज्य शासनाकडून ७५:२५ ह्या प्रमाणात निधी पुरविला जातो.

६.१४ योजनेच्या सुरुवातीपासून मार्च, २००२ पर्यंत २,४६,५९४ स्वरोजगारींना एकूण ६७०.४२ कोटी रुपये सहाय्य (अनुदान २११.१७ कोटी रुपये आणि कर्ज ४५९.२५ कोटी रुपये) वितरित करण्यात आले. २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ पर्यंत एकूण २२,६६३ स्वरोजगारींना ६२.६८ कोटी रुपयांचे (अनुदान २२.५६ कोटी रुपये + कर्ज ४०.१२ कोटी रुपये) वितरण करण्यात आले. त्या तुलनेत मागील वर्षात तत्सम कालावधीत ३२,५२२ स्वरोजगारींना ९१.९१ कोटी रुपयांचे (अनुदान ३१.५५ कोटी रुपये + कर्ज ६०.३६ कोटी रुपये) वितरण करण्यात आले होते. डिसेंबर, २००२ अखेर पर्यंत प्रतिलाभधारक एकत्रित खर्च २७,२२७ रुपये एवढा आलेला आहे.

संयुक्त भांडवली संस्था

६.१५ महाराष्ट्र राज्यात ३१ मार्च, २००२ रोजी १,२९,०४४ संयुक्त भांडवली संस्था होत्या व त्या मागील वर्षापेक्षा ३.७ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत अखिल भारतीय स्तरावर संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत ३.६ टक्क्यांनी वाढ झाली. मार्च, २००२ अखेर भारतात असलेल्या एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी २१.९ टक्के संस्था महाराष्ट्रात होत्या. राज्यातील एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी १,१६,८७७ (९०.६ टक्के) खाजगी मर्यादित संस्था आणि १२,१६७ (९.४ टक्के) सार्वजनिक मर्यादित संस्था होत्या. २००१-०२ मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत राज्यातील सार्वजनिक मर्यादित संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत एक टक्का घट व खाजगी मर्यादित संस्थांच्या संख्येत चार टक्के वाढ झाली. राज्यातील या संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल मार्च, २००१

अखेर असलेल्या ६८,६९३ कोटी रुपयांवरून वाढून मार्च, २००२ अखेर ७४,९७४ कोटी रुपये इतके झाले. ही वाढ ९.१ टक्के होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील वाढीपेक्षा (८.३ टक्के) जास्त होती. अखिल भारतीय स्तरावर अशा संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल मार्च, २००१ अखेर आणि मार्च, २००२ अखेर अनुक्रमे ३,५७,२४७ कोटी रुपये आणि ३,८७,०२४ कोटी रुपये होते. मार्च, २००२ अखेर भारतातील संयुक्त भांडवली संस्थांच्या भरणा केलेल्या भांडवलामध्ये महाराष्ट्राचा वाटा १९.४ टक्के होता.

अल्पबचत

६.१६ राज्यात २००१-०२ मध्ये अल्पबचत योजनेअंतर्गत गोळा झालेली निव्वळ जमा ६,५३४ कोटी रुपये होती व ती ६,४२० कोटी रुपये या इष्टांकापेक्षा जास्त होती. २०००-०१ मध्ये अल्पबचतीची निव्वळ जमा ६,७४१ कोटी रुपये होती. या योजनेअंतर्गत २००१-०२ मध्ये राज्य शासनास भारत सरकारकडून ५,४७२ कोटी रुपये इतके कर्जसहाय्य प्राप्त झाले. २००२-०३ मध्ये जानेवारी, २००३ अखेर पर्यंत या योजनेअंतर्गत निव्वळ जमा ५,३४७ कोटी रुपये इतकी झाली, तर मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीत निव्वळ जमा ४,६२७ कोटी रुपये इतकी झाली होती. वर्ष २००२-०३ मध्ये जानेवारी, २००३ अखेरपर्यंत राज्य शासनास भारत सरकारकडून ६,२९० कोटी रुपये कर्जसहाय्य प्राप्त झाले आहे.

लॉटरी

६.१७ राज्य शासनाने सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी निधी उभारण्याकरिता राज्यामध्ये १ मार्च, १९६९ पासून लॉटरी योजना सुरू केली. या योजनेखाली मासिक, साप्ताहिक आणि दैनिक सोडती काढण्यात येतात. २००१-०२ मध्ये लॉटरीपासून ८.१४ कोटी रुपये निव्वळ नफा झाला होता आणि तो मागील वर्षाच्या १७.०२ कोटी रुपये

निव्वळ नफ्याच्या तुलनेत ४८ टक्क्यांनी कमी होता. २००२-०३ मध्ये नोव्हेंबर, २००२ पर्यंत लॉटरीपासून निव्वळ नफा ४.५५ कोटी रुपये होता, तर त्याच्या तुलनेत मागील वर्षी तत्सम कालावधीत ५.१४ कोटी रुपये होता व तो ११ टक्क्यांनी कमी होता.

ऑन लाईन संगणकीय लॉटरी

६.१८ महाराष्ट्र शासनाने दिनांक १४ डिसेंबर, २००२ पासून 'मेगॅविन' या नावाने ऑन लाईन संगणकीय लॉटरी सुरू केली आहे. त्यासाठी शासनाने ई-कूल गेमिंग सोल्युशन्स प्रा.लि. या संस्थेशी करार केला आहे. या करारामध्ये निर्धारित केल्याप्रमाणे शासनास ऑन लाईन लॉटरीपासून डिसेंबर, २००२ ते मार्च, २००३ पर्यंतच्या कालावधीत २५ कोटी रुपये मिळणे अपेक्षित आहे.

भांडवली बाजार

६.१९ घरगुती क्षेत्राकडील अतिरिक्त बचत उत्पादक कार्याकडे वळवून अर्थव्यवस्थेचा विकास करण्यामध्ये भांडवली बाजार महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो. महाराष्ट्रामध्ये मुंबई शेअर बाजार (बीएसई), राष्ट्रीय शेअर बाजार (एनएसई) व पुणे शेअर बाजार (पीएसई) असे तीन प्रमुख शेअर बाजार कार्यरत आहेत. त्याशिवाय ओव्हर दि कॉऊंटर स्टॉक एक्सचेंज (ओटीसीएसई) व इंटर कनेक्ट स्टॉक एक्सचेंज (आयसीएसई) हे शेअर बाजार सुध्दा कार्यरत आहेत. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये भांडवली बाजारांचे महत्त्व चांगल्या प्रकारे असल्याने गेल्या दोन दशकात दिसून आले आहे, कारण त्यामुळे उत्पादक स्वरूपाची उत्पादने निर्माण होतात, रोजगार निर्मिती होते आणि शासनास महसूल मिळतो.

भांडवली मूल्यांचा बाजारातील कल

६.२० भारतीय शेअर बाजारातील समभागाच्या भांडवल मूल्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात चढउतार असल्याचे अनुभवास येते. राष्ट्रीय शेअर बाजारातील मूल्य मार्च, २००१ अखेर ६,५७,८४७ कोटी रुपये होते व ते डिसेंबर, २००१ अखेर ५,५२,९०८ कोटी रुपयांपर्यंत खाली आले. त्यानंतर मार्च, २००२ मध्ये ६,३६,८६१ कोटी रुपयांपर्यंत पुन्हा वाढले. अशा तऱ्हेने वर्ष २००१-०२ मध्ये राष्ट्रीय शेअर बाजारातील समभागाच्या भांडवली मूल्यांत ३ टक्के घट झाली. याउलट, मुंबई शेअर बाजारात मात्र त्याच कालावधीत समभागाच्या भांडवली मूल्यांत मार्च, २००१ मधील ५,७१,५५३ कोटी रुपयांवरून मार्च, २००२ अखेर ६,१२,२२४ कोटी रुपयांपर्यंत म्हणजे ७ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसते. प्रत्यक्ष रकमामध्ये विचार करता एप्रिल, २००१ ते मार्च, २००२ मध्ये राष्ट्रीय शेअर बाजारातील समभागाचे भांडवली मूल्य १६,८५९ कोटी रुपयांनी कमी झाले तर मुंबई शेअर बाजारातील मूल्य ४४,४९५ कोटी रुपयांनी वाढले.

प्राथमिक रोखे बाजार

प्रारंभिक सार्वजनिक देकार

६.२१ चालू वर्षी ३१ जानेवारी, २००३ पर्यंत संपूर्ण देशामध्ये प्रारंभिक सार्वजनिक देकाराद्वारे ४ कंपन्यांनी ९५१ कोटी रुपये गोळा केले

होते. या तुलनेत मागील वर्षी (२००१-०२ मध्ये) सहा कंपन्यांनी प्रारंभिक सार्वजनिक देकारातून १,२०७ कोटी रुपये जमा केले होते. चालू वर्षी दोन कंपन्यांनी प्रारंभिक सार्वजनिक देकाराद्वारे उभारण्यात आलेल्या रकमेमध्ये महाराष्ट्राचा वाटा जवळपास निम्मा, (४६६.०८ कोटी रुपये) इतका होता. आधीच्या वर्षी महाराष्ट्र राज्यात कोणत्याही कंपनीने प्रारंभिक सार्वजनिक देकारातून काहीही रक्कम उभारली नव्हती.

तक्ता क्र. ६.३

वर्षनिहाय प्रारंभिक सार्वजनिक देकाराद्वारे जमा केलेले भांडवल

वर्ष	भारत		महाराष्ट्र		महाराष्ट्राचा हिस्सा (टक्केवारीत)
	कंपन्यांची संख्या	(रुपये कोटीत)	कंपन्यांची संख्या	(रुपये कोटीत)	
२०००-०१	११२	२,६६४.४२	१९	१,३६५.७८	५१
२००१-०२	६	१,२०६.५७	-	-	-
२००२-०३*	४	९५१.०८	२	४६६.०८	४९

आधार : सीएमआयई, मुंबई.

* ३१ जानेवारी, २००३ पर्यंत.

२००१-०२ मधील भांडवल उभारणी

६.२२ भारतामधील प्राथमिक रोखे बाजारातील २०००-०१ मधील रोखे व शेअर्समधील गुंतवणुकीमध्ये कमी कामगिरी होती त्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये त्यामध्ये सुधारणा होऊन २३.५ टक्क्यांनी वाढ झाली. तर २०००-०१ मध्ये २१.९ टक्क्यांनी घट झाली होती.

६.२३ वर्ष २००१-०२ मध्ये ३५ समभागाद्वारे (सार्वजनिक व हक्क समभाग धरून) उभारलेले भांडवल ७,५४३ कोटी रुपये एवढे होते, त्या तुलनेत २०००-०१ मध्ये १५१ समभागाद्वारे (सार्वजनिक व हक्क समभाग धरून) एकूण ६,१०८ कोटी रुपये उभारले होते.

दुय्यम रोखे बाजार

उलाढाल

६.२४ सर्व शेअर बाजारातील रोखे व्यवहारात गेल्या काही वर्षांत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येते. भारतातील सर्व २३ शेअर बाजारातील वर्ष १९९४-९५ मधील एकूण उलाढाल १,६४,०५७ कोटी रुपये होती व ती २०००-०१ मध्ये २८,८०,९९० कोटी रुपयांपर्यंत वाढलेली दिसून येते. असे असले तरी वर्ष २००१-०२ मध्ये सर्व शेअर बाजार मिळून एकूण उलाढालीत ६९ टक्के घट होऊन ती ८,९५,८२६ कोटी रुपये झाली. २००१-०२ वर्षात महाराष्ट्रातील शेअर बाजारातील उलाढाल ८,२१,७८९ कोटी रुपये होती, ती देशातील सर्व शेअर बाजाराच्या उलाढालीच्या ९२ टक्के एवढी होती. महाराष्ट्रातील शेअरनिहाय व देशातील उर्वरित शेअर बाजारांची एकत्रित उलाढाल पुढील तक्ता क्र. ६.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.४

महाराष्ट्रातील शेअर बाजारनिहाय व देशातील उर्वरित शेअर बाजारातील
उलाढाल

शेअर बाजार	उलाढाल (रुपये कोटी)		उलाढालातील हिस्सा (एकूणशी टक्केवारी)	
	२०००-०१	२००१-०२	२०००-०१	२००१-०२
राष्ट्रीय	१३,३९,५१०	५,१३,१६७	४६.५	५७.३
मुंबई	१०,००,०३२	३,०७,३९२	३४.७	३४.३
पुणे	६,१७१	१,१७१	०.२	०.१
आयसीएसई	२३३	५५	-	-
ओटीसीईआय	१२६	४	-	-
भारतातील उर्वरित	५,३४,९१८	७४,०३७	१८.६	८.३
एकूण	२८,८०,९९०	८,९५,८२६	१००.०	१००.०

आधार :- सेबी वार्षिक अहवाल २००१-०२

राष्ट्रीय शेअर बाजार

६.२५ राष्ट्रीय शेअर बाजार एप्रिल, १९९३ पासून मान्यताप्राप्त शेअर बाजार म्हणून सुरू झाला व तो भारतातील रोखे बाजारातील सुधारणासंबंधी ही एक महत्त्वाची घटना आहे. राष्ट्रीय शेअर बाजार स्थापन्याची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत. अ) सर्व प्रकारच्या रोखे व्यवहारासाठी देशभर सुविधा निर्माण करणे, ब) संपर्क जाळे उभारून त्याद्वारे देशातील सर्व गुंतवणुकदारांसाठी व्यवहाराची समान संधी उपलब्ध करून देणे, क) इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे सुयोग्य कार्यक्षेत्रे व पारदर्शकता पुरवून रोखे बाजाराच्या सुविधांचा उपयोग करून देणे, ड) कमी वेळात व्यवहार पूर्ण करणे आणि हिशोबाच्या पुस्तकी नोंदी पूर्ण करणे व इ) शेअरबाजाराचा सद्यःस्थितीतील आंतरराष्ट्रीय दर्जा प्राप्त करून देणे.

राष्ट्रीय शेअर बाजारातील उलाढाल

६.२६ २०००-०१ मध्ये राष्ट्रीय शेअर बाजारात झालेल्या एकूण १३,३९,५१० कोटी रुपयाच्या उलाढालीच्या तुलनेत वर्ष २००१-०२ मध्ये ६१.९ टक्के घसरण होऊन ती ५,१३,१६७ कोटी रुपये इतकी झाली.

व्हीसॅट

६.२७ ३१ डिसेंबर, २००२ रोजी देशातील ३५७ शहरांमध्ये ऑनलाईन व्यवहार करण्यासाठी २,७९६ व्हीसॅट टर्मिनल्स चालू होते. त्यापैकी ६९६ व्हीसॅट टर्मिनल्स (२५ टक्के) महाराष्ट्रातील २० शहरात होती.

मुंबई शेअर बाजार

६.२८ शंभर वर्षांहून अधिक काळ कार्यरत असलेला मुंबई शेअर बाजार, देशाला २१ व्या शतकात मार्गदर्शन करण्यास सज्ज आहे. इतर शेअर बाजारप्रमाणे २००१-०२ मध्ये मुंबई शेअर बाजारातील उलाढालीतसुद्धा घटीचा कल दिसून आला. मुंबई शेअर बाजारातील उलाढाल ६९ टक्के

इतकी घट झाली असून आणि ती २०००-०१ मध्ये १०,००,०३२ कोटी रुपयांवरून २००१-०२ मध्ये ३,०७,३९२ कोटी रुपयांपर्यंत कमी झालेली आहे.

सेक्युरिटी अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडिया (सेबी)

६.२९ गुंतवणुकदारांना संरक्षण व बाजाराचा विकास या उद्दिष्टाची पूर्तता सेबी अधिनियम, १९९२ च्या तरतुदीनुसार करीत आहे. बाजाराचे व्यवहार कार्यक्षम करून गुंतवणुकदारांचे हितसंवर्धन व्हावे या उद्देशाने सध्याच्या धोरणाचे व कार्यक्रमाचे सेबी सतत पुनर्मूल्यांकन करीत असून त्याद्वारे नवीन धोरणात्मक बाबींचे अधिनियम करण्यामध्ये गुंतली आहे.

रोखे दलाल

६.३० २०००-०१ रोजी संपूर्ण देशात नोंदणी केलेल्या दलालांची संख्या एकूण ९,७८२ होती. त्यामध्ये अल्पशी घट होऊन ती संख्या २००१-०२ मध्ये ९,६८७ इतकी झाली. नोंदणी झालेल्या एकूण रोखे दलालांपैकी महाराष्ट्रातील रोखे दलालांची टक्केवारी २९.१ (२,८२३) इतकी होती.

६.३१ शेअर बाजारानुसार दलाल व उपदलालांची संख्या तक्ता क्र. ६.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.५

शेअर बाजारानुसार नोंदणी झालेल्या दलाल व उपदलालांची संख्या

शेअर बाजार	२०००-०१		२००१-०२	
	दलाल संख्या	उपदलाल संख्या	दलाल संख्या	उपदलाल संख्या
राष्ट्रीय	१,०७४	२,६८४	१,०६५	३,९६१
मुंबई	६८९	५,५५३	६६०	६,४९५
पुणे	२०१	१६९	१९६	१६२
आयसीएसई	५९५	-	६३०	-
ओटीसीईआय	८९६	३४	९०२	३७
भारतातील उर्वरित	६,३२७	१,५१७	६,२३४	१,५५३
एकूण	९,७८२	९,९५७	९,६८७	१२,२०८

आधार :- सेबी वार्षिक अहवाल २००१-०२

नॅशनल सेक्युरिटीज अँड डिपॉजिटरी लिमिटेड

६.३२ रोखे खरेदी विक्रीच्या भौतिक व्यवहारातील असणाऱ्या अनंत अडचणी दूर करण्याच्या हेतूने राष्ट्रीय शेअर बाजाराने भारतीय औद्योगिक विकास बँक व युटीआय यांच्या सहभागाने रोख्यांचे अभौतिकीकरण (Dematerialisation) करण्यासाठी एनएसडीएल ची स्थापना केली असून तिचे कार्य नोव्हेंबर, १९९६ पासून सुरू झाले आहे. त्यामुळे रोख्यांचे कागदाच्या स्वरूपातील अस्तित्व नाहीसे केले असून रोख्यांचे व्यवहार आपोआप होण्याची कार्यपध्दती विकसित केली आहे. मुंबई शेअर बाजार आणि राष्ट्रीय शेअर बाजारातील रोख्यांच्या एकूण उलाढालीपैकी ९९.७ टक्के उलाढाल अभौतिकीकरणाद्वारे होते.

किंमती व वितरण

किंमतीविषयक स्थिती

७.१ किंमतीत होणा-या बदलांचा परिणाम जनतेच्या विशेषतः गरीब जनतेच्या राहणीमानावर होतो. त्यामुळे किंमतीवर सतत लक्ष ठेवणे आवश्यक झाले आहे. विशिष्ट कालावधीत किंमतीत होणारे बदल किंमतीचे निर्देशांक या सांख्यिकीय पध्दतीने मोजले जातात. किंमतीचे निर्देशांक घाऊक व किरकोळ अशा दोन्ही किंमतींच्या आधारे तयार केले जातात. अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचा निर्देशांक हा घाऊक व्यापार व देवाणघेवाण यातील वस्तूंच्या किंमतींतील बदल मोजण्यासाठी वापरला जातो तर, ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक हे सर्वसाधारणपणे दैनंदिन उपभोग्य वस्तूंच्या किरकोळ किंमतींच्या संनियंत्रणासाठी वापरले जातात. घाऊक किंमती निर्देशांक प्रत्येक आठवड्याकरिता तयार केला जातो व तो दोन आठवडे इतक्या कमी अवधीत उपलब्ध होतो. त्यामुळे घाऊक किंमती निर्देशांक हा शासन, व्यापार व उद्योग यांमध्ये अर्थ व्यवस्थेतील चलनवाढीचा दर मोजणारा निर्देशक म्हणून मोठ्या प्रमाणावर वापरला जातो. २ ते ५ टक्क्यांपर्यंतचा सौम्य चलन वाढीचा दर हा अर्थव्यवस्थेत उत्पादन आणि रोजगार यांच्या वाढीला प्रेरणादायी ठरू शकतो.

अ. भारतातील किंमतीविषयक स्थिती

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचा निर्देशांक

७.२ अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचा निर्देशांक हा अर्थव्यवस्थेतील बृहद् आर्थिक स्थिरता दर्शवणारा एक महत्त्वाचा निर्देशक आहे. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकावर (पायाभूत वर्ष-१९९३-९४) आधारित १९९९-२००० मधील वार्षिक (५२ आठवड्यांची सरासरी) चलन वाढीचा दर हा, १९९९ पासून आर्थिक सुधारणा लागू केल्या नंतरच्या काळातील देशातील सर्वात कमी म्हणजे ३.३ टक्के इतका होता. एलपीजी, रॉकेल इत्यादि पेट्रोलियम उत्पादनांच्या नियंत्रित किंमतीत सप्टेंबर, २००० मध्ये झालेल्या वाढीच्या परिणामी २०००-०१ या वित्तीय वर्षात चलन वाढीचा दर एकदम ७.१ टक्के पर्यंत पोहोचला. नंतर मात्र २००१-०२ मध्ये तो खाली घसरून ३.६ टक्के इतका झाला. तेव्हापासून चलन वाढीचा दर ५ टक्क्यांपेक्षा कमी पातळीखाली नियंत्रणात राहिला. वित्तीय वर्ष २००२-०३ मध्ये एप्रिल, २००२ ते जानेवारी, २००३ या काळात सुद्धा चलन वाढीचा दर २.९ टक्के इतका माफक राहिला. याचे कारण दैनंदिन वापराच्या वस्तूंची सहज उपलब्धता आणि वस्तूनिर्माण उत्पादनाच्या सध्याच्या कमी किंमती हे

आहे. वित्तीय वर्ष २००२-०३ ची सुरुवात जरी १.५ टक्के या चलन वाढीच्या कमी दराने झाली असली तरी जानेवारी, २००३ मध्ये हा दर ४.१ टक्के इतका झाला. अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे प्रमुख गटांनुसार अलिकडच्या काळाकरिता निर्देशांक आणि चलन वाढीचे दर तक्ता क्रमांक ७.१ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्रमांक. ७.१

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे प्रमुख गटवार निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष १९९३-९४=१००)

वर्ष/महिना	प्राथमिक वस्तू	इंधन,शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण	वस्तूनिर्माण उत्पादने	सर्व वस्तू	चलन वाढीचा दर
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
भार	२२.०२	१४.२३	६३.७५	१००.००	-
१९९८-९९	१५६.२	१४८.५	१३३.६	१४०.६५	५.९४
१९९९-२०००	१५८.०	१६२.०	१३७.२	१४५.३३	३.३३
२०००-०१	१६२.५	२०८.१	१४१.७	१५५.६९	७.१३
२००१-०२	१६८.४	२२६.७	१४४.३	१६१.३२	३.६२
२००१-०२*	१६८.७	२२६.१	१४४.३	१६१.३१	४.०३
२००२-०३*	१७३.३	२३७.२	१४७.६	१६५.९८	२.९०
एप्रिल, २००२	१६९.०	२३०.४	१४४.९	१६२.३०	१.५०
जानेवारी, ०३	१७३.४	२४१.५	१४९.२	१६७.६०	४.१०

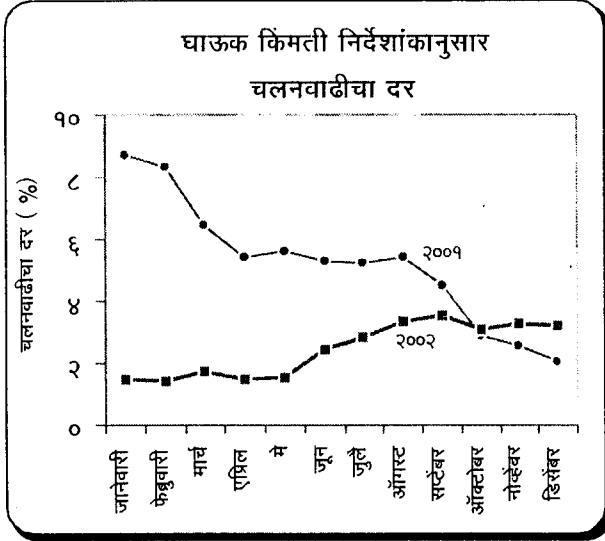
(अ)

* १० महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते जानेवारी) (अ) अस्थायी

७.३ 'प्राथमिक वस्तू' या प्रमुख गटाचा एप्रिल, २००२ ते जानेवारी, २००३ या कालावधीचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षातील त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा २.८ टक्क्यांनी वाढला. ही वाढ 'खाद्यवस्तू' (१.८ टक्के) आणि 'खाद्येतर वस्तू' (५.६ टक्के) या उपगटांच्या सरासरी निर्देशांकात झालेल्या वाढीचा एकत्रित परिणाम होता.

७.४ 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या प्रमुख गटाच्या सरासरी निर्देशांकात एप्रिल, २००२ ते जानेवारी, २००३ या कालावधीत ४.९ टक्के वाढ झाली. ही वाढ मुख्यत्वे 'खनिज तेल' (एल पी जी, रॉकेल इत्यादी) आणि 'विद्युत' या उपगटांच्या सरासरी निर्देशांकात झालेल्या वाढीच्या परिणामी होती.

७.५ 'वस्तुनिर्माण उत्पादने' या प्रमुख गटाच्या सरासरी निर्देशांकात एप्रिल, २००२ ते जानेवारी, २००३ या कालावधीत माफक (२.३ टक्के) वाढ झाली. आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीत ही वाढ २.२ टक्के होती.

७.६ २००२-०३ या चालू वित्तीय वर्षातील मासिक अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक एप्रिल, २००२ मध्ये १६२.३ होता तो ३.३ टक्क्यांनी वाढून जानेवारी, २००३ मध्ये १६७.६ झाला.

तक्ता क्रमांक. ७.२

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष १९८२=१००)

वर्ष/महिना	खाद्यपदार्थ	पान,सुपारी,तंबाखू व मादक पदार्थ	इंधन व दिवाबत्ती	निवास	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व साधारण निर्देशांक	चलन वाढीचा दर
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
भार	५७.००	३.१५	६.२८	८.६७	८.५४	१६.३६	१००.००	-
१९९८-९९	४४५	५१५	३५३	३८९	२९६	३८६	४१३.६७	१३.१३
१९९९-२०००	४४६	५६५	३७९	४३७	३०६	४१६	४२७.८३	३.४२
२०००-०१	४५३	५९२	४५४	४६३	३१५	४४२	४४४.१७	३.८२
२००१-०२	४६६	६२०	४८३	५१४	३२५	४६३	४६३.३३	४.३१
२००१-०२*	४६७	६१८	४७५	५०४	३२४	४६०	४६२.११	४.०५
२००२-०३*	४७८	६३०	५२९	५५१	३३१	४८६	४८०.७८	४.०४
एप्रिल, २००२	४६३	६२६	५२२	५४१	३३०	४७७	४६९.००	४.६९
डिसेंबर, २००२	४७९	६३४	५४२	५५६	३३१	४९६	४८४.००	३.२०

* ९ महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते डिसेंबर)

अलिकडच्या वर्षामध्ये पहिल्यांदाच चलनवाढीच्या दरात जानेवारी, २००३ मध्ये सतत वाढीचा कल दिसून आला आणि ८ फेब्रुवारी, २००३ मध्ये संपलेल्या आठवड्यात तो ५ टक्क्यांच्या पातळीच्या वर गेला.

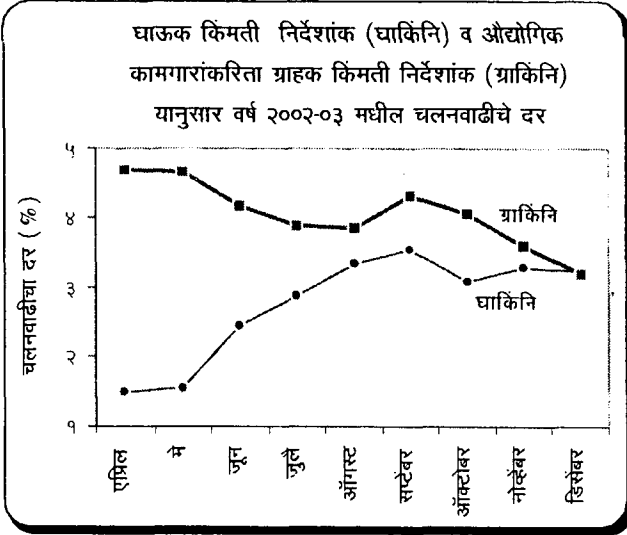
ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

७.७ ग्राहक किंमती निर्देशांकाद्वारे उपभोक्त्यांच्या विविध गटांकरिता जीवनावश्यक वस्तूंच्या किरकोळ किंमतीत होणारे बदल मोजले जातात. अर्थव्यवस्थेतील विविध सामाजिक व आर्थिक गटांकरिता सध्या तीन प्रकारचे ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक असून त्याबाबत खाली विवेचन करण्यात आले आहे.

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक

७.८ देशातील औद्योगिक दृष्ट्या विकसित ७० केंद्रांमधील जीवनावश्यक वस्तू व सेवा यांच्या किरकोळ मासिक किंमतीतील बदल या निर्देशांकाद्वारे मोजले जातात. ह्या ७० केंद्रांपैकी मुंबई, पुणे, नागपूर, सोलापूर आणि नाशिक ही पाच केंद्रे महाराष्ट्रातील आहेत. या शिवाय, राज्यातील जळगांव, नांदेड, औरंगाबाद, कोल्हापूर व अकोला या पाच अतिरिक्त केंद्रांकरिता सुध्दा औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक राज्य शासनाद्वारे काढले जातात. सर्वात अलिकडच्या काळाकरिता प्रमुख गटानुसार औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक आणि चलन वाढीचे दर तक्ता क्रमांक ७.२ मध्ये दिले आहेत.

७.९ औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकांवर (पायाभूत वर्ष-१९८२) आधारित चलन वाढीचा दर वित्तीय वर्ष २००२-०३ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीकरिता पाच टक्क्यांपेक्षा कमी राहिला. चलन वाढीचा दर मागील दोन वर्षांत म्हणजे २०००-०१ (३.८ टक्के) आणि २००१-०२ (४.३ टक्के) मध्येसुद्धा बराच कमी पातळीवर होता. वित्तीय वर्ष २००२-०३ च्या सुरुवातीला चलन वाढीचा दर ४.७ टक्के इतका होता. तो पुढील महिन्यांत सतत कमी होऊन ऑगस्ट, २००२ मध्ये ३.९ टक्के इतका झाला. तथापि, त्यानंतर पुढील दोन महिन्यांत त्यात किंचित वाढ झाली आणि नंतर तो कमी होऊन डिसेंबर, २००२ मध्ये ३.२ टक्के इतका झाला. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचा एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीतील सरासरी निर्देशांक (४८१), हा आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ४.० टक्क्यांनी अधिक होता. चालू वित्तीय वर्षात डिसेंबर, २००२ मध्ये औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक ४८४ होता. मार्च, २००२ मधील निर्देशांकापेक्षा (४६८) तो ३.४ टक्क्यांनी अधिक होता. केंद्रीय कर्मचा-यांची वेतन भरपाई सदर निर्देशांकातील बदलानुसार केली जाते.

अखिल भारतीय नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक

७.१० अखिल भारतीय नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक (पायाभूत वर्ष-१९८४-८५) दरमहा देशातील ५९ शहरांकरिता केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेकडून प्रकाशित केले जातात. यापैकी मुंबई, औरंगाबाद, नागपूर, पुणे, सोलापूर ही पाच शहरे महाराष्ट्रातील आहेत. हा निर्देशांक विविध शहरांतील जीवनावश्यक वस्तू आणि सेवा यांच्या किरकोळ किंमतीतील बदलांचा वेध घेतो. बँका आणि परकीय राजदूतावासातील कर्मचा-यांच्या वेतन भरपाई करिता या निर्देशांकांचा उपयोग करण्यात येतो. नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिताच्या ग्राहक किंमती

निर्देशांकानुसार २००२-०३ या वर्षातील (एप्रिल ते डिसेंबर) चलन वाढीचा दर गतवर्षाच्या तत्सम कालावधीच्या तुलनेत ३.८ टक्के होता. २००१-०२ या संपूर्ण वर्षासाठी तो ५.१ टक्के होता.

शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

७.११ श्रम केंद्र, सिमला हे देशासाठी व राज्यपातळीवरील शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता स्वतंत्रपणे ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक (पायाभूत वर्ष-१९८६-८७) मासिक मालिकेच्या स्वरूपात प्रकाशित करते. २००२-०३ या वर्षामध्ये एप्रिल ते डिसेंबर या कालावधीसाठी शेतमजूर व ग्रामीण मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकाचा चलन वाढीचा दर या दोन्हीसाठी ३ टक्क्यांपेक्षा कमी नांदविला गेला. शेतमजुरांकरिता असलेला ग्राहक किंमती निर्देशांक कृषि क्षेत्रातील किमान वेतन ठरविण्याकरिता आणि ते सुधारित करण्याकरिता वापरण्यात येतो.

ब. महाराष्ट्रातील किंमतीविषयक स्थिती

७.१२ देशातील किंमतीविषयक स्थितीत होणा-या बदलाचा परिणाम राज्यातील किंमतीच्या स्थितीवर होतो. राज्यातील किंमतीविषयक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी नागरी आणि ग्रामीण भागातील निवडक केंद्रातून जीवनावश्यक वस्तूंच्या किरकोळ किंमती व ग्राहकांनी सेवांसाठी दिलेला मोबदला या बाबतची माहिती महाराष्ट्र शासनाचे अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियमितपणे गोळा करते. या किंमतींच्या आधारावर राज्याच्या नागरी आणि ग्रामीण भागाकरिता वेगवेगळे ग्राहक किंमतीचे मासिक निर्देशांक (पायाभूत वर्ष-१९८२) तयार करण्यात येतात. अशाप्रकारे राज्यासाठी तयार केलेल्या निर्देशांकानुसार २००२-०३ मध्ये राज्यातील नागरी व ग्रामीण भागातील चलनवाढीचा दर अखिल भारतीय पातळीवरील चलनवाढीच्या दराप्रमाणेच किमान पातळीवर राहिला.

राज्याच्या नागरी भागातील किंमतीतील कल

७.१३ २००२-०३ मधील एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीतील नागरी ग्राहक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक गतवर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ३.० टक्क्यांनी जास्त होता. २००१-०२ मधील तत्सम वाढ ३.९ टक्के होती.

७.१४ मार्च, २००२ (४५६) च्या तुलनेत डिसेंबर, २००२ चा (४६७) नागरी ग्राहक किंमती निर्देशांक २.४ टक्क्यांनी अधिक होता. या वाढीस प्रामुख्याने 'खाद्यतेले' व 'भाजीपाला व फळे' या गटातील वस्तूंच्या किंमतीतील वाढ कारणीभूत होती. अलिकडील काही वर्षांकरिता महाराष्ट्राच्या नागरी भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक आणि चलनवाढीचा दर तक्ता क्रमांक ७.३ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्रमांक ७.३

महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष १९८२=१००)

वर्ष/महिना	खाद्यपदार्थ	पान,सुपारी, तंबाखू	इंधन, वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व वस्तू	चलन वाढीचा दर
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भार	५४.१२	२.०२	६.६७	५.९५	३१.२४	१००.००	-
१९९८-९९	४३६	५३१	२६१	५०५	३९४	४१७.१४	१३.६४
१९९९-२०००	४२४	५७६	२७३	५१२	४२९	४२३.७२	१.५८
२०००-०१	४२१	५९४	३८०	५१८	४५४	४३७.७६	३.३१
२००१-०२	४३०	६०८	४२०	५३८	४८१	४५५.२७	४.००
२००१-०२*	४३२	६०९	४१८	५३७	४७८	४५५.०४	३.९३
२००२-०३*	४४२	६२४	४५७	५३८	४९४	४६८.४७	२.९५
एप्रिल, २००२	४२८	६०६	४५३	५३९	४९१	४५९.३५	३.६४
डिसेंबर, २००२ (अ)	४४३	६२०	४५६	५२३	४९३	४६७.४२	१.६०

*९ महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते डिसेंबर) (अ) अस्थायी

राज्याच्या ग्रामीण भागातील किंमतीतील कल

७.१५ २००२-०३ मधील एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीतील ग्रामीण ग्राहक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक गतवर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा २.६ टक्क्यांनी वाढला. तथापि २००१-०२ मधील तत्सम वाढ फक्त १.५ टक्के होती.

७.१६ ग्रामीण ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक मार्च, २००२ (४४०) च्या तुलनेत डिसेंबर, २००२ (४५४) मध्ये ३.१ टक्क्यांनी जास्त होता. ही वाढ मुख्यत्वे 'खाद्यतेले' व 'भाजीपाला व फळे' या गटांतील वस्तूंच्या किंमतीत झालेल्या वाढीमुळे होती. अलिकडील काही वर्षांकरिता महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक व चलन वाढीचे दर तक्ता क्रमांक ७.४ मध्ये दिले आहेत.

महाराष्ट्रातील शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

७.१७ श्रम केंद्र, सिमलाकडून प्रकाशित करण्यात आलेल्या राज्यातील शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकांनुसार २००२-०३ या कालावधीतील एप्रिल ते डिसेंबर या काळात शेतमजुरांकरिताचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ४.० टक्क्यांनी जास्त होता. ग्रामीण मजुरांकरिताचा

सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक सुध्दा ह्या कालावधीत आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ३.९ टक्क्यांनी जास्त राहिला.

तक्ता क्रमांक ७.४

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक (पायाभूत वर्ष - १९८२=१००)

वर्ष/महिना	खाद्यपदार्थ	इंधन व दिवाबत्ती	कापड संकीर्ण	सर्व वस्तू	चलन वाढीचा दर
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
भार	६१.६६	७.९२	७.७८	२२.६४	१००.००
१९९८-९९	४४९	३२८	३७१	४२५	४२७.७२
१९९९-२०००	४४५	३४२	३७८	४६८	४३६.५६
२०००-०१	४१५	४०५	३८०	५०३	४३१.२४
२००१-०२	४१५	४३६	३८३	५१८	४३७.७३
२००१-०२*	४१५	४३३	३८२	५१८	४३६.८७
२००२-०३*	४२७	४५४	३९१	५२२	४४८.१६
एप्रिल, ०२	४१२	४५३	३९१	५२०	४३८.२३
डिसेंबर, ०२ (अ)	४३६	४५४	३९४	५२६	४५४.२०

* ९ महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते डिसेंबर) (अ) अस्थायी

७.१८ प्रमुख गटवार घाऊक आणि ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक व चलन वाढीचे दर या प्रकाशनाच्या भाग - २ मधील तक्ता क्रमांक २१ ते २८ मध्ये देण्यात आले आहेत.

नागरी पुरवठा

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

७.१९ ठरावीक जीवनावश्यक वस्तू परवडणाऱ्या किंमतीत उपलब्ध करून देण्याचे सार्वजनिक वितरण व्यवस्था हे प्रमुख माध्यम असून ते दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमातील एक महत्त्वाचा घटक आहे.

त्रिस्तरीय पुरवठापत्रिका योजना

७.२० सधन कुटुंबे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतून सहसा धान्य विकत घेत नाहीत, असा अनुभव आहे. केवळ गरजू कुटुंबांना धान्य मिळावे या उद्देशाने राज्य शासनाने १ मे, १९९९ पासून त्रिस्तरीय पुरवठापत्रिका योजना सुरु केली आहे. कुटुंबांच्या वार्षिक उत्पन्नानुसार कुटुंबांना पुरवठापत्रिका पुरविण्यात येतात. ज्या कुटुंबांचे वार्षिक उत्पन्न १५,००० रुपयापेक्षा कमी आहे त्यांना पिवळ्या रंगाच्या, ज्या कुटुंबांचे वार्षिक उत्पन्न १५,००१ रुपये ते एक लाख रुपये आहे अशा कुटुंबांना केशरी रंगाच्या तर ज्या कुटुंबांचे वार्षिक उत्पन्न एक लाख रुपयांपेक्षा जास्त आहे अशा कुटुंबांना पांढऱ्या रंगाच्या पुरवठापत्रिका देण्यात येते. पांढऱ्या रंगाच्या पुरवठापत्रिका धारकांना धान्य, खाद्यतेल, साखर व डाळीचा पुरवठा बंद करण्यात आला आहे.

७.२१ राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत तांदूळ, गहू, साखर आणि केरोसिन यांचे वितरण २००२-०३ वर्षामध्ये चालू राहिले. वरील वस्तुशिवाय विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजनेअंतर्गत आदिवासी क्षेत्रात आयोडिनयुक्त मीठ, चहा पावडर, स्नानाचा साबण आणि धुण्याचा साबण या वस्तुसुद्धा वितरित करण्यात येत आहेत.

७.२२ राज्यात डिसेंबर, २००१ अखेर अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांची संख्या ४८,६५५ होती. त्यात वाढ होऊन डिसेंबर, २००२ अखेर ती ४९,५०२ इतकी झाली. या ४९,५०२ दुकानांपैकी ३७,२४१ दुकाने ग्रामीण भागात व उर्वरित १२,२६१ नागरी भागात होती. एप्रिल, २००२ पासून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत केशरी पुरवठा पत्रिका धारकांना धान्यवाटपाचे प्रमाण दरमहा प्रति पुरवठापत्रिका ३५ किलो इतके सुधारित करण्यात आले असून तांदूळ आणि गहू यांची विक्री किंमत १०.०० रुपये आणि ७.२५ रुपये प्रति किलो ठेवण्यात आली आहे.

लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

७.२३ गरीब जनता केंद्रस्थानी मानून सर्वसाधारण किमान गरजा कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक वितरण व्यवस्था कार्यक्षम करण्याचा निर्णय केंद्र शासनाने घेतला व त्यानुसार 'लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' लागू केली. ही व्यवस्था दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी असून ती जून, १९९७ पासून संपूर्ण राज्यात राबविण्यात येत आहे. या व्यवस्थेअंतर्गत केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्याकरिता दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची संख्या ६५.३४ लाख इतकी निश्चित केली आहे.

७.२३.१ या व्यवस्थेअंतर्गत प्रत्येक पिवळी पुरवठापत्रिका धारक दरमहा ३५ किलो धान्य (गहू व/किंवा तांदूळ) मिळण्यास पात्र आहे.

या व्यवस्थेअंतर्गत १ ऑक्टोबर, २००१ पासून गहू व तांदूळ यांच्या किरकोळ किंमती अनुक्रमे ५ रुपये प्रति किलो व ६ रुपये प्रति किलो अशा आहेत.

अंत्योदय अन्न योजना

७.२४ लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था अधिक प्रभावशाली आणि गरिबाभिमुख करण्यासाठी डिसेंबर, २००० मध्ये केंद्र शासनाने अंत्योदय अन्न योजना सुरु केली.

७.२४.१ या योजनेत गरिबातील अत्यंत गरीब कुटुंबांच्या शोध घेऊन त्यांना प्रत्येक महिन्यास ३५ किलो धान्य कमी दराने (गहू २ रुपये प्रति किलो व तांदूळ ३ रुपये प्रति किलो) वाटप करणे अपेक्षित आहे. केंद्र शासनाने या योजनेसाठी महाराष्ट्रातील अशा कुटुंबांची संख्या १०.०२ लाख निश्चित केली आहे. ही योजना राज्यामध्ये मे, २००१ पासून राबविण्यात येत आहे.

अन्नधान्याचे नियतन आणि उचल

७.२५. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत धान्य वितरित करण्यासाठी राज्य शासनाला भारत सरकारने भारतीय अन्न महामंडळामार्फत तांदूळ व गव्हाचे नियतन करणे चालू ठेवले आहे. सध्या केंद्रशासनाकडून राज्यास दरमहा २.१७ लाख टन तांदूळ (लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील ०.६८ लाख टन आणि अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत ०.१२ लाख टन समाविष्ट) आणि ४.०२ लाख टन गहू (लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील १.२५ लाख टन आणि अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत ०.२३ लाख टन समाविष्ट) प्राप्त होत आहे.

७.२५.१ २००१-०२ या वर्षात अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत गहू आणि तांदळाच्या उचलीचे या योजनेअंतर्गत एकूण नियतनाशी शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ८२ टक्के आणि ७९ टक्के होते, हेच प्रमाण २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ पर्यंत अनुक्रमे ८९ टक्के आणि ८५ टक्के एवढे आहे. गहू आणि तांदूळ यांच्या अत्यल्प किंमती असतानाही नियतन आणि उचल यांच्यात लक्ष्यात येण्याजोगा फरक या योजनेअंतर्गत दिसतो. वर्षनिहाय नियतन आणि उचल यांची माहिती तक्ता क्रमांक ७.५ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक.७.५

अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत नियतन आणि उचल

(लाख टन)

वर्ष	नियतन		उचल	
	तांदूळ	गहू	तांदूळ	गहू
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
२००१-०२	०.९४	१.७४	०.७७	१.३८
			(८२)*	(७९)*
२००२-०३	१.१०	२.०५	०.९८	१.७४
माहे डिसें., ०२ पर्यंत			(८९)*	(८५)*

* कंसातील आकडेवारी ही उचलीचे नियतनाशी टक्केवारी दर्शवितात.

७.२५.२ २००१-०२ या वर्षात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत (दारिद्र्य रेषेखालील, अंत्योदय अन्न योजना वगळून) गहू आणि तांदळाच्या उचलीचे या योजनेअंतर्गत एकूण नियतनाशी शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ७६ टक्के आणि ६७ टक्के एवढे होते तर हेच प्रमाण वर्ष २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ पर्यंत अनुक्रमे ६४ टक्के आणि ५६ टक्के एवढे आहे. या योजनेबाबत वर्षनिहाय नियतन आणि उचल तक्ता क्रमांक ७.६ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक.७.६
दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी अन्नधान्यांचे
नियतन आणि उचल

(लाख टन)

वर्ष	नियतन		उचल	
	तांदूळ	गहू	तांदूळ	गहू
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
२००१-०२	५.६१	१०.४२	४.२५	६.९३
			(७६)*	(६७)*
२००२-०३	६.०९	११.३७	३.८८	६.४०
माहे डिसें., ०२ पर्यंत			(६४)*	(५६)*

* कंसातील आकडेवारी ही उचलीचे नियतनाशी टक्केवारी दर्शवितो.

७.२५.३ अंत्योदय अन्न योजना आणि लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (अंत्योदय अन्न योजना वगळून) या दोन्हीही योजनांच्या बाबतीत अन्नधान्यांचे नियतनाच्या प्रमाणात उचल कमी असल्याचे दिसून येते. या दोन्हीही योजना गरीब लोकांकरीता राबविण्यात येत आहेत. त्यामुळे कमी उचल असण्याची कारणे शोधून योग्य त्या उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

७.२५.४. दारिद्र्य रेषेवरील कुटुंबाची अन्नधान्यांची उचल अत्यंतकमी म्हणजे एकूण नियतनाशी शेकडा प्रमाण ५ टक्क्यापेक्षा कमी आहे, यावरून असे दिसून येते की, ही कुटुंबे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतून बाहेर पडलेली आहेत. वर्षनिहाय नियतन आणि उचल यांची माहिती तक्ता क्रमांक ७.७ मध्ये दर्शविली आहे.

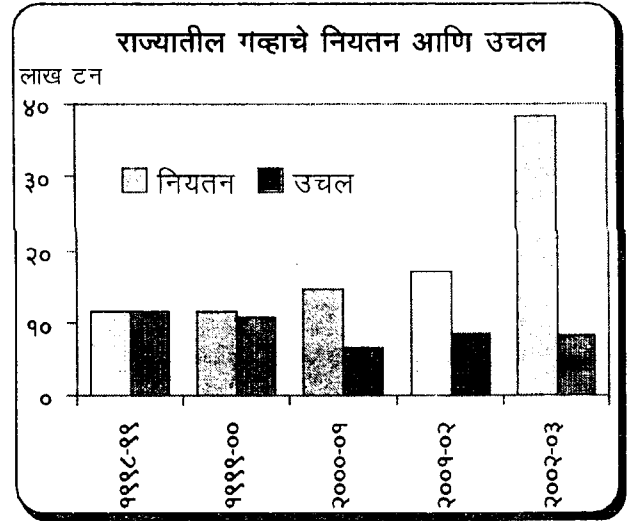
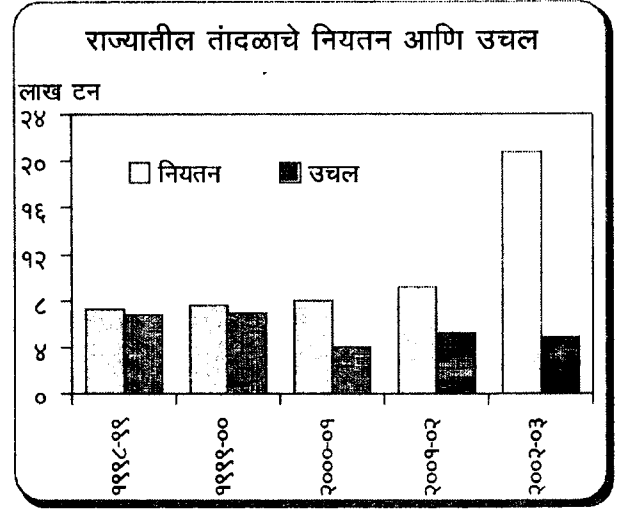
तक्ता क्रमांक. ७.७

दारिद्र्य रेषेवरील कुटुंबासाठी (ए.पी.एल.)अन्नधान्यांचे
नियतन आणि उचल

(लाख टन)

वर्ष	नियतन		उचल	
	तांदूळ	गहू	तांदूळ	गहू
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
२००१-०२	२.६८	४.९६	०.१६	०.२२
			(६)*	(४)*
२००२-०३	१३.४७	२४.९१	०.११	०.२०
माहे डिसें., ०२ पर्यंत			(१)*	(१)*

* कंसातील आकडेवारी ही उचलीचे नियतनाशी टक्केवारी दर्शवितो.

७.२५.५ सर्व बाबतीत सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत एकूण अन्नधान्यांच्या नियतनाच्या प्रमाणात उचल अत्यंत कमी आहे. यास पुढील बाबी कारणीभूत असाव्यात असे वाटते. (१) खुल्या बाजारातील आणि सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत अन्नधान्यांच्या जवळपास सारख्या किंमती (२) दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची अपुरी क्रयशक्ती.

विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना

७.२६ आदिवासींची अपुरी क्रयशक्ती विचारात घेऊन राज्य शासनाने राज्यातील आदिवासी क्षेत्रांकरिता विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना नोव्हेंबर, १९९२ पासून सुरु केली असून ही योजना आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या १५ जिल्ह्यांतील ६८ तालुक्यांत राबविण्यात येत आहे. तसेच १२ जिल्हातील ५६ अवर्षण प्रवण तालुक्यात ही योजना राबविण्यात येत आहे. हया योजनेअंतर्गत वितरित केल्या जाणाऱ्या अतिरिक्त वस्तू, त्यांचे दरमहा प्रति पुरवठापत्रिकेस प्रमाण आणि किरकोळ विक्रीचे दर तक्ता क्रमांक ७.८ मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता क्रमांक ७.८

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्र तसेच अवर्षण प्रवण क्षेत्रातील विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजनेअंतर्गत वितरित केल्या जाणा-या अतिरिक्त वस्तूंचे प्रमाण व त्यांची सध्याची किरकोळ विक्रीची किंमत वर्ष २००२-०३

वस्तू	प्रति पुरवठा पत्रिका दरमहा परिमाण (कि.ग्रॅ.)	किरकोळ विक्रीची प्रति किलो किंमत (रू.)
(१)	(२)	(३)
१. आयोडिनयुक्त मीठ	१	१.६५ आदिवासी क्षेत्रासाठी २.९० अवर्षण प्रवण क्षेत्रासाठी.
२. चहा पावडर	३ पाकिटे (प्रत्येकी १०० ग्रॅम)	१०.५० (प्रति १०० ग्रॅम)
३. स्नानाचा साबण	२ वड्या (प्रति १०० ग्रॅम)	३.४० (प्रति वडी)
४. धुण्याचा साबण	२ वड्या (प्रति १२५ ग्रॅम)	२.४० (प्रति वडी)

७.२७ २००१-०२ मध्ये एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प तसेच अवर्षण प्रवण क्षेत्रातील इतर वस्तूंचे वाटप तक्ता क्र. ७.९ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक ७.९

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्र तसेच अवर्षण प्रवण क्षेत्रासाठी २००१-०२ मधील इतर वस्तूंचे वाटप.

वस्तू	वाटप
(१)	(२)
१. आयोडिनयुक्त मीठ	१,४८५.०
२. चहा पावडर	१३६.५
३. स्नानाचा साबण	६.७
४. धुण्याचा साबण	९.०

द्वार वितरण योजने:

७.२८ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा एक भाग म्हणून द्वार वितरण योजना राज्यातील आदिवासी भागात राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत शासकीय गोदामांपासून रास्त भाव दुकानांपर्यंत वस्तूंची वाहतूक शासकीय वाहनांचा वापर करून व शासकीय खर्चाने केली जाते. सध्या या योजनेअंतर्गत सुमारे ५,००० रास्त भाव दुकाने समाविष्ट असून त्यासाठी १६२ वाहने वापरली जातात. आदिवासी विभागात ही योजना महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळामार्फत राबविली जाते आणि त्यासाठी या संस्थेकडे ही १६२ वाहने सुपूर्द करण्यात आलेली आहेत.

७.२८.१ द्वार वितरण ही योजना १ एप्रिल, १९९८ पासून अवर्षण प्रवण क्षेत्रामध्येही राबविण्यात येत आहे. यासाठी ९० वाहने वापरण्यात

येत असून ती ही योजना राबविण्याच्या महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन संघाकडे सुपूर्द केली आहेत.

७.२८.२ या संस्थांना दैनंदिन खर्च भागविणे, वाहने सुस्थितीत ठेवणे, दुरूस्ती आणि सुटे भाग बदलणे, इंधन खर्च, चालकांचे वेतन, इत्यादी खर्च भागविणे शक्य व्हावे यासाठी वाहतूक केलेल्या वस्तूकरिता प्रति क्विंटल १२.४० रुपये एकात्मिक आदिवासी प्रकल्प क्षेत्रासाठी व प्रति क्विंटल १०.४० रुपये अवर्षण प्रवण क्षेत्र प्रकल्पासाठी परताव्याच्या रूपात दिले जातात.

नियंत्रित (लेव्ही) साखर

७.२९ जानेवारी, २००२ पासून महाराष्ट्राला सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना वाटपाकरिता दरमहा १३,९१९ टन इतके नियंत्रित साखरेचे नियतन मिळते. नियंत्रित साखरेच्या वितरणाचे प्रमाण दारिद्र्य रेषेखालील पुरवठापत्रिका धारकांना दरमहा दरडोई ५०० ग्रॅम इतके आहे. भारत सरकारने दिनांक १ मार्च, २००२ पासून नियंत्रित साखरेचा किरकोळ विक्रीचा दर प्रति किलो १३.२५ रुपयांवरून १३.५० रुपये इतका वाढविला आहे.

७.२९.१ भारत सरकारकडून नियंत्रित साखरेच्या नेहमीच्या मासिक नियतनाव्यतिरिक्त ऑगस्ट, २००२ मध्ये ४,५०७ टन इतकी अतिरिक्त साखर सणासुदीसाठी प्राप्त झाली. नेहमीच्या मासिक परिमाणासह ऑगस्ट, २००२ या महिन्यात दरडोई ७०० ग्रॅम या प्रमाणात पात्र पुरवठापत्रिका धारकांना साखर उपलब्ध करण्यात आली. तसेच ऑक्टोबर, २००२ मध्ये मासिक नियतनाव्यतिरिक्त केंद्र शासनाकडून ९,०१४ टन नियंत्रित साखरेचे अतिरिक्त नियतन प्राप्त झाल्याने, सदर साखर दारिद्र्य रेषेखालील पुरवठापत्रिकाधारक कुटुंबांना २ किलो या प्रमाणात वितरण करण्यात आले. त्याचप्रमाणे केंद्रशासनाकडून नोव्हेंबर, २००२ महिन्यात मासिक नियतनाव्यतिरिक्त सणासुदीसाठी ४,५०७ टन इतके अतिरिक्त नियतन प्राप्त झाल्याने नोव्हेंबर, २००२ महिन्यात ते माणशी ७०० ग्रॅम ह्या वाढीव प्रमाणात वितरणासाठी उपलब्ध करण्यात आले.

खाद्य तेल

७.३० खुल्या बाजारातील खाद्यतेलाच्या किंमतीत २००२-०३ मध्ये वाढ झाल्याने केंद्रशासनाकडे ६०,००० टन पामतेलाची मागणी सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत पुरवठापत्रिका धारकांना वाटप करण्यासाठी नोंदविण्यात आलेली आहे.

केरोसिन

७.३१ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत एप्रिल, २००२ पासून राज्यास १,४६,४०८ किलोलिटर केरोसिनचे नियतन प्राप्त होत आहे. सदर नियतन राज्याच्या मासिक गरजेच्या तुलनेत अपुरे असल्याने, नियतनात वाढ होण्याबाबत राज्य शासनाच्या विनंतीचा विचार करून केंद्रशासनाने राज्यास सहा महिन्यासाठी दरमहा ३,५०० किलोलिटर

अतिरिक्त नियतन मंजूर केल्याने, राज्यास मे ते ऑक्टोबर, २००२ या कालावधीत दरमहा १,४९,९०८ किलोलिटर नियतन प्राप्त झाले व आता नोव्हेंबर, २००२ या महिन्यापासून पूर्वीचेच नियतन १,४६,४०८ प्राप्त होत आहे. नोव्हेंबर महिन्यात मासिक नियतनात कपात झाल्यामुळे मुंबई, ठाणे या शिधावाटप क्षेत्रात पसरलेला तीव्र असंतोष लक्षात घेऊन केंद्रशासनाने केवळ नोव्हेंबर, २००२ या महिन्याकरिता या क्षेत्रासाठी १,००० किलोलिटर अतिरिक्त नियतन मंजूर केले होते.

७.३१.१ मुंबई शिधावाटप क्षेत्रात केरोसिनचे किरकोळ विक्री दर ९.२६ रुपये प्रतिलिटर तर उर्वरित जिल्ह्यांमध्ये ९.२२ रुपये ते ११.२० रुपये या दरम्यान आहेत.

७.३१.२ राज्यात केरोसिनच्या विक्रीसाठी एकूण ६०,१९६ परवानाधारक आहेत, त्यापैकी ७९० घाऊक विक्रेते आहेत.

आधारभूत किंमत योजना

७.३२ राज्य शासनाने २००२-०३ मध्येही पूर्वीप्रमाणेच महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ व महाराष्ट्र राज्य आदिवासी विकास महामंडळामार्फत आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत भात, सर्वसाधारण (एफ.ए.क्यू.) ज्वारी, बाजरी व मका खरेदी करण्याची व्यवस्था केली आहे. २००२-०३ च्या हंगामाकरिता भाताच्या श्रेणी 'अ' व साधारण प्रतीसाठी आधारभूत किंमती आधीच्या हंगामाप्रमाणेच अनुक्रमे ५६० रुपये व ५३० रुपये प्रति क्विंटल अशा आहेत. सर्वसाधारण दर्जाच्या ज्वारी, बाजरी व मक्याची २००२-०३ मध्ये आधारभूत किंमत आधीच्या हंगामाप्रमाणेच ४८५ रुपये प्रति क्विंटल आहे. या योजनेअंतर्गत २००१-०२ पणन हंगामामध्ये १,४७,४०१ टन भात, २८,२७६ टन ज्वारी, ६,०८५ टन बाजरी आणि २३,२५५ टन मका खरेदी करण्यात आले. तथापि केंद्र शासनाने यावर्षी भात ('अ' आणि सर्वसाधारण प्रत)

२० रुपये प्रति क्विंटल, ज्वारी, मका ५ रुपये प्रति क्विंटल, बाजरी १० रुपये प्रति क्विंटल दुष्काळी मदत जाहीर केलेली आहे. सदर दुष्काळी मदत नोव्हेंबर, डिसेंबर, २००२ आणि जानेवारी, २००३ मध्ये खरेदी होणाऱ्या धान्यास लागू आहे. चालू वर्षात खरीप पिकांच्या हंगामात जानेवारी, २००३ अखेर १,२४,३९७ टन भात, ५०,३७३ टन ज्वारी, ४.४ टन बाजरी आणि १,३५५ टन मका खरेदी करण्यात आला.

भात गिरणी धारकांकडून सक्तीची तांदूळ वसुली

७.३३ महाराष्ट्र राईस (लेव्ही ऑन राईस मिलर्स) आदेश, १९८९ (राज्य आदेश) हा आदेश अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ अंतर्गत लागू करण्यात आला आहे. या आदेशान्वये राज्यातील भात गिरणी धारकांनी भरडाई केलेल्या एकूण तांदळाच्या ३० टक्के तांदूळ विहित केलेल्या किंमतीत शासनाने देणे बंधनकारक केले आहे, यामधून हलर, काही प्रमाणात शेतकरी व शेतमजुरासाठी करण्यात येणारी तांदळाची खावटी भरड मुक्त आहे. २००१-०२ च्या हंगामात फेब्रुवारी, २००२ अखेरपर्यंत ३०,४९५ टन लेव्ही तांदळाची वसुली झाली. खरेदी हंगाम २००२-०३ साठी भातगिरणी मालकांकडून ऐच्छिकरित्या लेव्ही वसुली करण्याचे शासनाने ठरविले आहे.

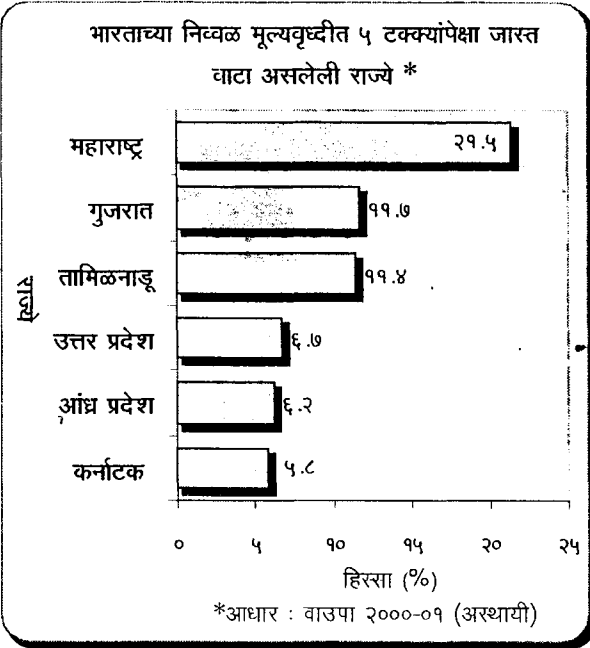
अन्नधान्य साठवणूक सुविधा

७.३४ राज्यामध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत अन्नधान्य साठवणुकीसाठी एकूण १,००९ गोदामे असून त्यांची साठवणूक क्षमता ५.८९ लाख टन आहे. २००१-०२ या वर्षात राज्य शासनाने सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत धान्य साठविण्यासाठी एकूण ९६८ गोदामे वापरली त्यापैकी १४८ गोदामे भाड्याने घेतलेली होती. या सर्व गोदामांची साठवणूक क्षमता ६.८८ लाख टन एवढी आहे.

उद्योग

८.१ राज्याच्या जलद व समतोल आर्थिक विकासामध्ये औद्योगिक क्षेत्राची भूमिका फार महत्त्वाची आहे. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील एकूण उत्पादन मूल्यामध्ये राज्याचा वाटा सतत २० टक्क्यांपेक्षा जास्त असून राज्याने औद्योगिकीकरणाची उच्चपातळी गाठलेली असल्याचे यातून दिसून येते. या क्षेत्रासंबंधीची माहिती वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा) मार्फत गोळा केली जाते. संघटित औद्योगिक क्षेत्रामध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा मोठा वाटा असून या प्रकरणांमध्ये मुख्यतः सदर क्षेत्राबाबतचे विवेचन केले आहे. अगदी अलिकडील वाउपाच्या (२०००-०१) निष्कर्षानुसार देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील निव्वळ मूल्यवृद्धीतील राज्याचा वाटा २१.५ टक्के असून राज्याने औद्योगिक क्षेत्रामधील आपले आघाडीवरील स्थान कायम राखले आहे.

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचा (वस्तुनिर्माण) निर्देशांक

८.२ औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक या मध्ये खाणकाम, वस्तुनिर्माण व वीज या क्षेत्रांचा समावेश असून देशातील औद्योगिक वाढ मोजण्याचे हे एक साधन आहे. अखिल भारतासाठी असे निर्देशांक केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेकडून मासिक मालिकेच्या स्वरूपात प्रकाशित करण्यात येतात.

२००२-०३ या वर्षाच्या एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या पहिल्या नऊ महिन्यांच्या काळात औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकानुसार (पायाभूत वर्ष १९९३-९४) औद्योगिक वाढ ५.३ टक्के होती. औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकांमध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा भार ७९ टक्के आहे. २००२-०३ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांतील औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकानुसार २००१-०२ मधील मंदी नंतर वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये वाढ दिसून आली. एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीमधील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील वाढ २००१-०२ मधील तत्सम कालावधीच्या तुलनेत ५.४ टक्के होती. २००१-०२ या संपूर्ण वर्षाकरिता सदर वाढ २०००-०१ च्या तुलनेत २.९ टक्के इतकीच होती. डिसेंबर, २००२ चा औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक (वस्तुनिर्माण) १९३.१ (अस्थायी) होता. डिसेंबर, २००१ च्या निर्देशांकापेक्षा तो ५.३ टक्क्यांनी जास्त होता.

महाराष्ट्राचे औद्योगिक चित्र

८.३ अखिल भारतीय आणि राज्याच्या औद्योगिक उत्पादनामध्ये रसायने व रासायनिक उत्पादने, खाद्य उत्पादने, शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने, यंत्रे व यंत्र सामग्री, वस्त्रोद्योग, मूलभूत धातू, मोटार वाहने, ट्रेलर्स इ. आणि इतर परिवहन सामग्री ह्या उद्योग गटांचा महत्त्वाचा वाटा आहे असे दिसून येते. राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीमध्ये या गटांचा एकत्रित वाटा २०००-०१ मध्ये ८० टक्क्यांपेक्षा जास्त होता आणि संपूर्ण देशाकरिता तो ६८ टक्के होता. ह्या उद्योग गटांच्या अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनांच्या सरासरी निर्देशांकाच्या आधारे, राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण) २००२-०३ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांमध्ये (एप्रिल ते डिसेंबर) २००१-०२ च्या तत्सम कालावधीतील उत्पादनापेक्षा सुधारणा होऊन ५.१ टक्क्यांनी वाढले असे अनुमान आहे. २००१-०२ ह्या संपूर्ण वर्षासाठीचे औद्योगिक उत्पादन त्या आधीच्या वर्षाच्या उत्पादनापेक्षा ३.१ टक्क्यांनी अधिक होते. आर्थिक सुधारणा (१९९१-९२) सुरू करण्यापूर्वीच्या दशकातील उत्पादन मूल्याचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ८ टक्के होता, तर नंतरच्या दशकात सदर वृद्धिदर ६ टक्के होता.

८.४ वार्षिक उद्योग पाहणीच्या अगदी अलिकडील २०००-०१ निष्कर्षानुसार देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील राज्याचा वाटा स्थूल उत्पादन मूल्यात १९.९ टक्के आणि निव्वळ मूल्यवृद्धीत २१.५ टक्के होता, तर स्थिर भांडवल आणि उत्पादक भांडवलात प्रत्येकी १६.९ टक्के

असा होता. वाउपा अंतर्गत समाविष्ट दोन अंकी संकेतांकांच्या स्तरावरील (राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण, १९९८) प्रमुख २५ उद्योग गटांपैकी १८ उद्योग गटांच्या उत्पादन मूल्याच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्य २०००-०१ या वर्षात देशातील आघाडीवरील पहिल्या तीन राज्यांपैकी एक होते. या १८ उद्योग गटांपैकी १० उद्योग गटात महाराष्ट्राचे स्थान प्रथम क्रमांकावर होते. ते उद्योग गट (१) खाद्य व पेये, (२) प्रकाशन व मुद्रण, (३) पेट्रोलियम, (४) रबर व प्लास्टिक, (५) धातूच्या वस्तू, (६) यंत्रे, (७) गणक यंत्रे/संगणक, (८) विद्युत यंत्रे, (९) फर्निचर, (१०) इतर उद्योग हे होत. देशातील सात उद्योग गटात एकूण उत्पादन मूल्यात किंवा मूल्यवृद्धीत किंवा दोन्हीमध्ये राज्याचा वाटा एक-चतुर्थांशपेक्षा जास्त होता.

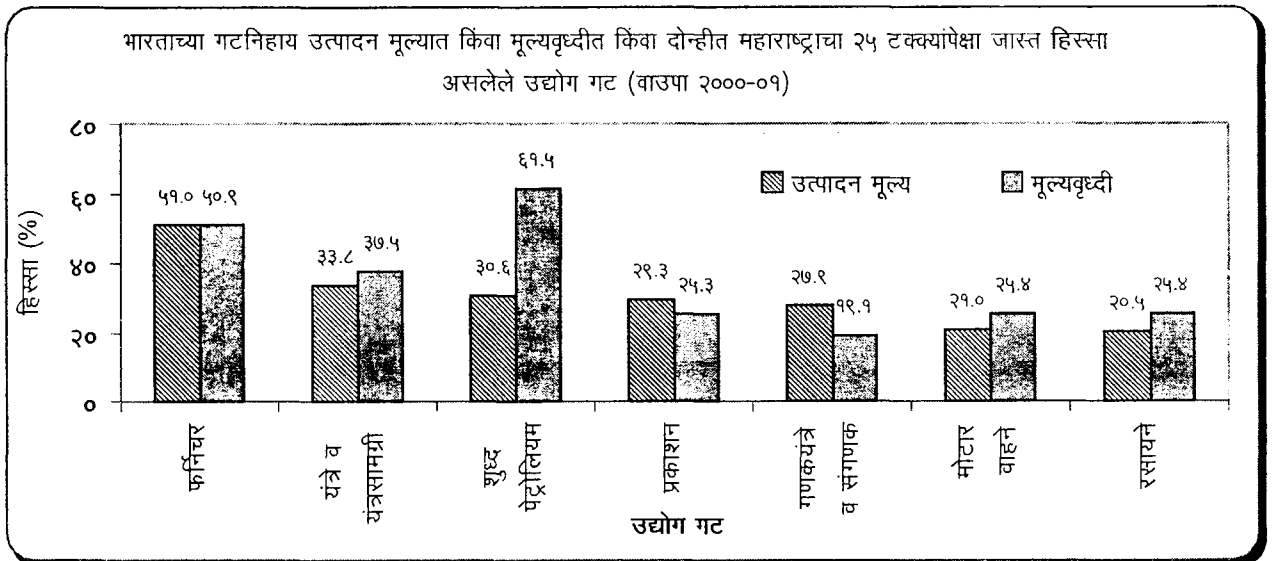
८.५ वाउपा २०००-०१ च्या निष्कर्षानुसार राज्यातील प्रति नोंदणीकृत कारखान्यामागे सरासरी स्थिर भांडवल गुंतवणूक ३४५ लाख रुपये होती. अखिल भारतीय पातळीवर सरासरी गुंतवणूक ३०४ लाख रुपये होती. सरासरी निष्कर्षानुसार राज्यातील प्रति कारखाना वस्तू व सेवा यांच्या उत्पादनाचे एक्स-फॅक्टरी मूल्य ९७० लाख रुपये होते आणि प्रति कारखाना निव्वळ मूल्यवृद्धी १५९ लाख रुपये होती. त्याचप्रमाणे राज्यात प्रति कारखान्यामागे ६३ लोकांना रोजगार मिळाला होता. अखिल भारतीय पातळीवर प्रति कारखाना वस्तू व सेवा यांच्या उत्पादनांचे एक्स-फॅक्टरी मूल्य ७०७ लाख रुपये होते आणि प्रति कारखाना निव्वळ मूल्यवृद्धी ११० लाख रुपये होती. अखिल भारतीय पातळीवर प्रति कारखान्यामागे ६१ लोकांना रोजगार मिळाला होता.

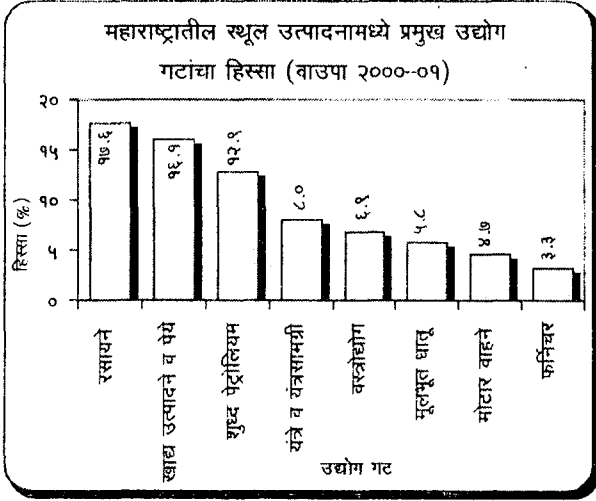
८.६ वाउपा २०००-०१ नुसार राज्यातील औद्योगिक उत्पादनातील सुमारे ७५ टक्के एकत्रित वाटा असलेले उद्योग गट म्हणजे (१) रसायने व रासायनिक उत्पादने (१७.६ टक्के), (२) खाद्य उत्पादने (१६.१ टक्के), (३) शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने (१२.९ टक्के), (४) यंत्रे व यंत्रसामग्री (८.० टक्के), (५) वस्त्रोद्योग (६.९ टक्के), (६) मूलभूत धातू (५.८ टक्के),

वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा)

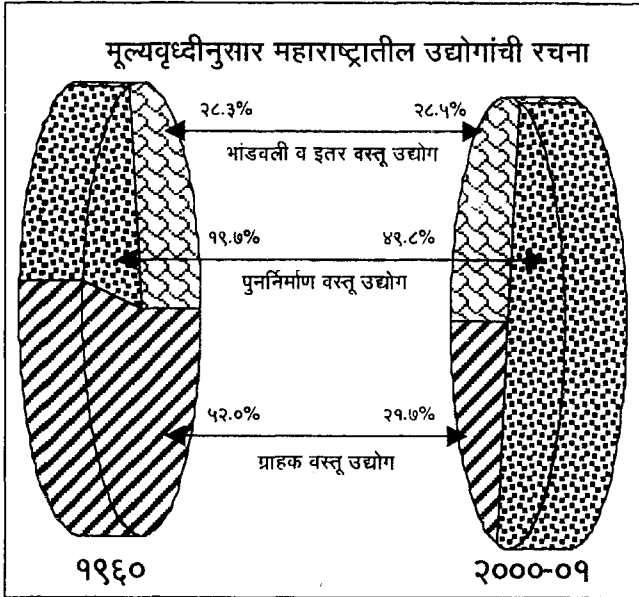
औद्योगिक आकडेवारीकरिता वार्षिक उद्योग पाहणी हा मुख्य स्रोत असून देशामध्ये सदर पाहणी राष्ट्रीय नमूना पाहणी संघटना, केंद्र सरकार मार्फत केली जाते. त्या पाहणीत कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग- २ एम् (एक) आणि २ एम् (दोन) खाली नोंद झालेल्या सर्व कारखान्यांचा आणि विडी व सिगार कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६ खाली नोंद झालेल्या विडी व सिगारेट आस्थापना यांचा समावेश आहे. यात केंद्रीय वीज प्राधिकरणाखाली नोंद झालेले वीज उपक्रम, तसेच शीतगृहे, पाणीपुरवठा व मोटार वाहनांची दुरुस्ती इत्यादी सारख्या काही सेवा यांचा सुद्धा समावेश होतो. वार्षिक उद्योग पाहणीतील नमुन्याची रचना व व्याप्ती या मध्ये १९९७-९८ व पुन्हा १९९८-९९ मध्ये सुधारणा करण्यात आली आहे. वाउपा खाली तो पर्यंत पूर्णतः समाविष्ट असलेले सार्वजनिक उपक्रम पाहणीच्या सर्वसाधारण नमुन्यामध्ये समाविष्ट असलेल्या इतर वस्तुनिर्माण उद्योगांप्रमाणे मानण्यात येत असून काही विभागीय उपक्रम व सर्व वीज उपक्रम पाहणीमधून वगळण्यात आलेले आहेत. या शिवाय १९९८-९९ पासून पाहणीसाठी राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण, १९९८ चा वापर सुरू करण्यात आला आहे.

(७) मोटार वाहने, ट्रेलर्स (४.७ टक्के) आणि (८) फर्निचर (३.३ टक्के) हे होत. त्याचप्रमाणे निव्वळ मूल्यवृद्धीच्या वापराबाबतीत राज्यातील सर्व उद्योगांतील वापरामध्ये वरील प्रमुख उद्योग गटांचा वाटा सुमारे ७५ टक्के होता. तसेच गुंतवणुकीच्या बाबतीत सुद्धा वरील उद्योग गटांचा एकूण स्थिर भांडवलामध्ये वाटा ७३ टक्के होता.

८.७ महाराष्ट्रातील संघटित उद्योग क्षेत्रातील घटकांच्या रचनेत गेल्या काही दशकांत लक्षणीय बदल झाल्याचे वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आकडेवारीवरून दिसून येते. १९६० मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचे स्थान महत्त्वाचे होते आणि सर्व उद्योगांच्या एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीत त्यांचा वाटा सुमारे ५२ टक्के होता. राज्यातील ग्राहक वस्तू उद्योगांचे सापेक्ष महत्त्व हळूहळू कमी होऊन पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांचे महत्त्व वाढले आहे. २०००-०१ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचा एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीतील हिस्सा केवळ २२ टक्के इतकाच होता.

८.८ वार्षिक उद्योग पाहणीमध्ये गोळा करण्यात आलेल्या माहितीवर आधारित राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राची १९९९-२००० व २०००-०१ मधील ठळक वैशिष्ट्ये या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३२ मध्ये दिली आहेत. वार्षिक उद्योग पाहणी अंतर्गत समाविष्ट सर्व उद्योगांची राज्यातील निव्वळ मूल्यवृद्धी २०००-०१ मध्ये ३०,५५६ कोटी रुपये होती व ती १९९९-२००० मधील निव्वळ मूल्यवृद्धीपेक्षा १० टक्क्यांनी कमी होती.

८.९ उद्योगांच्या एकंदर कामगिरीची कल्पना येण्यासाठी काही आर्थिक निर्देशक तक्ता क्रमांक ८.१ मध्ये देण्यात आले आहेत. वर्ष

वार्षिक उद्योग पाहणी; २०००-०१ च्या निष्कर्षानुसार महाराष्ट्रातील दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धी (रुपये ३,१८५) संपूर्ण देशासाठीच्या दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धीच्या (रुपये १,४१७) २.२ पट होती.

२०००-०१ मध्ये राज्यातील कामगार उत्पादकता व प्रति कामगार उत्पादन ही गुणोत्तरे अखिल भारतीय पातळीपेक्षा जास्त होती. त्याच प्रमाणे राज्यातील वेतनदर सुद्धा अखिल भारतीय पातळीपेक्षा जास्त असल्याचे दिसून आले.

तक्ता क्रमांक ८.१

उद्योगासंबंधी काही आर्थिक निर्देशक

निर्देशक (१)	१९९९-२००० (२)	२०००-०१ (३)
१) कामगार उत्पादकता गुणोत्तर *		
महाराष्ट्र	५.८८	५.२४
भारत	५.५२	४.९२
२) प्रति कामगार उत्पादन (रुपये लाखात)		
महाराष्ट्र	२१.०२	२२.०२
भारत	१४.२९	१५.१३
३) प्रति कामगार वार्षिक वेतन (रुपयात)		
महाराष्ट्र	६५,८३८	६८,७५८
भारत	४४,७५०	४७,८३५

* कामगारांच्या प्रति एक रुपया वेतनामागे झालेली निव्वळ मूल्यवृद्धी

८.१० १९९८-९९ ते २०००-०१ या वर्षासाठी ढोबळ उद्योग गटांनुसार राज्यातील संघटित उद्योगाबाबत आर्थिक दृष्ट्या महत्त्वाची गुणोत्तरे भाग २ मधील तक्ता क्रमांक ३५ मध्ये दिली आहेत. स्थिर भांडवल व मूल्यवृद्धी यांचे गुणोत्तर १ रुपया निव्वळ मूल्यवृद्धी तयार करण्याकरिता आवश्यक भांडवलाचे मोजमाप दाखविते. हे गुणोत्तर १९९९-२००० मध्ये २.१ होते तर २०००-०१ मध्ये ते २.२ झाले. निव्वळ मूल्यवृद्धीचे स्थूल उत्पादनाशी गुणोत्तर उद्योगांची कार्यक्षमता दर्शविते. हे गुणोत्तर १९९९-२००० मध्ये ०.१८ होते ते २०००-०१ मध्ये घटून ०.१६ झाले. कार्यक्षमता कमी झाल्याच्या कारणामुळे राज्यातील उद्योगांचे आधुनिकीकरण करणे आवश्यक आहे.

औद्योगिक प्रदूषण

८.११ राज्याच्या आर्थिक विकासासाठी उद्योगांची नितांत आवश्यकता असली तरी त्यांच्या उत्पादन प्रक्रियेमधून जे टाकाऊ पदार्थ व उत्सर्जने निर्माण होतात, त्यामुळे होणारे प्रदूषण आरोग्यासाठी हानिकारक ठरते. वार्षिक उद्योग पाहणी १९९७-९८ नुसार महाराष्ट्रातील एकूण कारखान्यांपैकी जवळजवळ ५० टक्के कारखाने प्रदूषणकारी होते. राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादन व मूल्यवृद्धी यामध्ये सदर कारखान्यांचा वाटा अनुक्रमे सुमारे ५८ व ५० टक्के होता, तसेच सुमारे ५० टक्के कामगार प्रदूषणकारी कारखान्यांत कार्यरत होते. या तुलनेत देशातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादनात सदर कारखान्यांचा वाटा ६८ टक्के होता व ६० टक्के कामगार प्रदूषणकारी उद्योगांमध्ये कार्यरत होते. अर्थ व्यवस्थेच्या दृष्टीने प्रदूषणकारी कारखाने बंद करणे परवडणारे नाही. त्यामुळे प्रदूषण कमी करण्यासाठीच्या उपाययोजनां अशा प्रदूषणकारी उद्योगामध्ये राबविण्यासाठी संबंधित प्राधिकरणाने कठोरपणे पाठपुरावा करणे आवश्यक आहे.

औद्योगिक धोरण

८.१२ भारत सरकारने जुलै, १९९१ मध्ये जाहीर केलेल्या औद्योगिक धोरणाचे मुख्य हेतू भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिक अर्थव्यवस्थेशी सुसूत्रिकरण करण्यासाठी उदारीकरणाचे धोरण अंगीकारणे, विदेशी थेट गुंतवणुकीवरील बंधने काढून टाकणे, तसेच स्थानिक उद्योजकांना एकाधिकार व प्रतिबंधक व्यवसाय पध्दती (एम.आर.टी.पी.) अधिनियमाच्या बंधनातून मुक्त करणे हे होते. त्यानुसार भारत सरकारने या उपाययोजना अवलंबण्यास सुरुवात केली आहे. उदारीकरणाची ही प्रक्रिया २००२-०३ मध्येही चालू होती.

राज्य शासनाचे औद्योगिक धोरण

८.१३ महाराष्ट्र औद्योगिक धोरण, २००१ चे उद्दिष्ट पर्यावरण विषयक नियोजन योग्य प्रकारे करून माहिती तंत्रज्ञान, उच्च तंत्रज्ञान, ज्ञानाधिष्ठित व जैव-तंत्रज्ञान क्षेत्रातील उद्योगांना उत्तेजन देऊन उद्योग व पायाभूत सुविधा याकडे गुंतवणुकीचा ओघ आणखी वाढविणे, राज्यातील औद्योगिक घटकांकडून होत असलेली निर्यात वाढविणे आणि रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणावर निर्माण करणे हे आहे. विक्रीकरावर आधारित प्रोत्साहने रद्द करण्याबाबत राष्ट्रीय पातळीवर जनमत जागृत होत असतांना संरचनात्मक बदल घडवून सातत्यपूर्ण औद्योगिक विकास साधणे, उच्च तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील व इतर क्षेत्रांतील उद्योगांचा विकास करणे, आर्थिक प्रोत्साहने देण्याबरोबरच राज्यात उद्योग क्षेत्रास पोषक असे औद्योगिक वातावरण निर्माण करणे आणि या प्रयत्नांद्वारे राज्यातील उद्योगांस उच्चतम स्पर्धात्मक दर्जा प्राप्त करून देणे हा या धोरणाचा दृष्टिकोन आहे.

८.१४ औद्योगिक धोरण, २००१ ची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत: १) नवीन सामूहिक प्रोत्साहन योजनेखाली राज्याच्या मागास भागातील नवीन औद्योगिक घटकांना विद्युत शुल्क माफी, मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क माफी आणि जकात/प्रवेश कर परतावा, २) मागास भागात नवीन लघु उद्योग घटक स्थापन करण्यासाठी अनुदानाच्या स्वरूपात विशेष भांडवली प्रोत्साहन आणि नवीन वस्त्रोद्योग, होजिअरी व निटवेअर लघु उद्योग घटकांना व्याज अनुदान, ३) सर्व खादी आणि ग्रामोद्योगांना विक्रीकरातून सूट, ४) माहिती तंत्रज्ञान उत्पादनांवर किमान विक्रीकर, ५) थकबाकी भरण्यास आजारी लघु उद्योग घटकांना सुलभ हप्त्यांची सोय, ६) बृहन्मुंबईतील कापडगिरण्यांच्या जमिनींवर माहिती तंत्रज्ञान/जैव-तंत्रज्ञान घटकांची उभारणी, ७) माहिती तंत्रज्ञान घटकांसाठी वाढीव चटई क्षेत्र निर्देशांक, ८) राज्याच्या विविध बारा ठिकाणी स्वयंशासित औद्योगिक वसाहतींची स्थापना, ९) अपारंपरिक उर्जेचा विकास, १०) विशेष आर्थिक क्षेत्रांची निर्मिती, ११) औद्योगिक क्षेत्रे/वसाहतींमध्ये राष्ट्रीय तथा आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या शैक्षणिक व संशोधन संस्थांना सवलतीच्या दरात जागा उपलब्ध करून देणे आणि १२) खाजगी वापरासाठी (कॅपिटल) विद्युत निर्मितीला परवानगी.

८.१५ औद्योगिक विकासासह समतोल विभागीय विकासासाठी वित्तीय प्रोत्साहनांसह संरचनात्मक बदलांवर भर देत राज्याने आर्थिक सुधारणांच्या दुसऱ्या टप्प्यात प्रवेश केला आहे. नवीन सामूहिक प्रोत्साहन योजना १ एप्रिल, २००१ पासून अंमलात आली असून ती ३१ मार्च, २००६ पर्यंत कार्यरत राहिल.

८.१६ राज्यात विदेशी थेट गुंतवणूक आकर्षित व्हावी आणि देशातील निर्यातीला चालना मिळावी यासाठी शासनाने विशेष आर्थिक क्षेत्रांचा विकास करण्याची योजना आखली आहे. सदर योजनेखाली द्रोणागिरी (नवी मुंबई) येथे सिडकोमार्फत विशेष आर्थिक क्षेत्राची उभारणी केली जात आहे. तसेच बुटीबोरी (नागपूर), कागल (कोल्हापूर), सिन्नर (नाशिक), शेंद्रे (औरंगाबाद) आणि गुहागर (रत्नागिरी) येथे विशेष आर्थिक क्षेत्रे निर्माण करण्याचे प्रस्तावित केले आहे. शेती उद्योगांना पुरेशी संधी उपलब्ध करून देणे आणि प्रक्रियायुक्त शेतमालाकरिता निर्यातीच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी नाशिक, पुणे, सांगली, अहमदनगर व सातारा येथे शेतमाल निर्यात क्षेत्रे विकसित करण्याचे प्रस्तावित केले आहे. सदर कामाअंतर्गत, राज्यात विंचूर (नाशिक) व पलूस (सांगली) येथे द्राक्षे मद्य पार्क विकसित करण्यात येत आहेत. त्याशिवाय महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळामार्फत अलकुड-मणेरजुरी (सांगली) आणि बुटीबोरी (नागपूर) येथे फूड पार्कस् तर तळेगाव (पुणे) येथे पुष्पसंवर्धन (फ्लोरोकल्चर) पार्क विकसित करण्यात येत आहे. शासन नवापूर (नंदूरबार) येथे हिरे व आभूषणे पार्क व बुटीबोरी (नागपूर) येथे टेक्सटाईल पार्क विकसित करीत आहे.

माहिती तंत्रज्ञान धोरण

८.१७ राज्य शासनाने १९९८ मध्ये 'महाराष्ट्राचे माहिती तंत्रज्ञान धोरण' जाहीर केले. या धोरणाचे घोषवाक्य 'संपर्क जाळ्याद्वारे अधिकार प्रदान' हे असून 'केव्हाही, कसाही व कुठेही' संपर्क साधण्याची क्षमता असणारी यंत्रणा राज्यात निर्माण करणे हे उद्दिष्ट आहे. या धोरणात राज्याचे आघाडीचे स्थान बळकट करण्याची आणि राज्यातील माहिती तंत्रज्ञान उद्योगास जागतिक पातळीवर स्पर्धाक्षम करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाची बांधीलकी अंतर्भूत आहे. या प्रयत्नांना योग्य बळ देण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने मनुष्यबळ विकास, पायाभूत सुविधा, माहिती तंत्रज्ञान उद्योगास प्रोत्साहन आणि नागरिक व शासन यांच्यातील संवादाकरिता संगणकाचा वापर, या सर्वांसाठी अनेक धोरणात्मक निर्णय घेतले आहेत. माहिती व तंत्रज्ञान धोरणानुसार शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको) आणि महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (एम.आय.डी.सी.) ही महामंडळे राज्यातील निरनिराळ्या भागात माहिती व तंत्रज्ञान (आय.टी.) पार्कस् विकसित करीत आहेत. त्यानुसार राज्यात द्रोणागिरी (नवी मुंबई) येथे माहिती व तंत्रज्ञान हार्डवेअर पार्क, वाशी (नवी मुंबई) येथे इंटरनेशनल इन्फोटेक पार्क, महापे (ठाणे) येथे मिलेनिअम बिझिनेस पार्क, पुणे जिल्ह्यात हिंजवडे, तळवडे व भोसरी येथे, नागपूर जिल्ह्यात सदर व परसोडी येथे, चिखलठाणा/वाळुंज (औरंगाबाद) येथे, बेलापूर (नवी मुंबई), अंधेरी (मुंबई), अंबड (नाशिक), लातूर, सोलापूर, सांगली,

सातारा, कोल्हापूर, अहमदनगर, अमरावती आणि ठाणे येथे माहिती व तंत्रज्ञान पार्कस् उभारण्यात येत आहेत. राज्याच्या ई-गव्हर्नन्स योजनेचा मुख्य हेतू नागरिकांना उच्चतम सुविधा पुरविणे, कार्यक्षमतेत वाढ करणे, राज्याच्या महसुलात वाढ करणे आणि अंतिमतः प्रशासनात पारदर्शकता आणणे हा आहे. त्यानुसार 'सेतू' नावाने नागरी सुविधाकेंद्रांची २३ जिल्ह्यांत स्थापना करण्यात आली असून राज्याच्या उर्वरित जिल्हा व तालुक्यांच्या ठिकाणी अशी केंद्रे स्थापन करण्याचे शासनाने ठरविले आहे. नियमित लागणारे ८३ प्रकारचे दाखले मागणीनुसार 'सेतू' सुविधा केंद्रात दिले जातात. भूमि अभिलेख, शासकीय लेखे, सार्वजनिक बांधकाम विभागाची निविदा विषयक कामे, विक्रीकर विभागाची कामे, न्यायालयीन कामे, ग्रामपंचायत दस्तऐवज, इत्यादींचे संगणकीकरण करण्याचे शासनाने योजिले आहे.

नवीन गुंतवणूक प्रस्ताव

८.१८ भारत सरकारने स्वीकारलेले उदारीकरणाचे धोरण व त्या अनुषंगाने राज्य सरकारने उचललेल्या अनुकूल पावलांमुळे राज्यात औद्योगिक गुंतवणूक आकर्षित होत आहे. उदारीकरणाचे धोरण (ऑगस्ट, १९९१) स्वीकारल्यापासून डिसेंबर, २००२ पर्यंत एकूण २,३४,३३५ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे १०,४४८ औद्योगिक प्रकल्प महाराष्ट्रात उभारणीसाठी भारत सरकारकडे नोंदविण्यात आले आहेत. उभारण्यात येणाऱ्या

प्रस्तावित प्रकल्पांची संख्या व त्यातील गुंतवणूक या दोन्ही बाबतीत महाराष्ट्र देशात प्रथम क्रमांकावर आहे. या प्रकल्पांमधून जवळपास १८.२५ लाख रोजगार निर्माण होण्याची अपेक्षा आहे. एकूण प्रस्तावित गुंतवणुकीपैकी डिसेंबर, २००२ पर्यंत जवळपास ४९ टक्के गुंतवणूक कोकण विभागात तर त्या खालोखाल २० टक्के पुणे विभागात, ११ टक्के नाशिक विभागात आणि ९ टक्के नागपूर विभागात प्रस्तावित आहे. एकूण नोंदणी झालेल्या १०,४४८ प्रकल्पांपैकी जास्तीत जास्त म्हणजे सुमारे २० टक्के प्रकल्प अन्न प्रक्रिया क्षेत्रातील व सुमारे १९ टक्के रासायनिक व खते या क्षेत्रातील होते. या १०,४४८ प्रकल्पांपैकी ६६,१६७ कोटी रुपये गुंतवणुकीच्या ५,०६१ प्रकल्पांनी उत्पादन सुरु केले असून या प्रकल्पांमध्ये ४.४५ लाख इतका रोजगार निर्माण झाला आहे. उर्वरित प्रकल्प अंमलबजावणीच्या विविध टप्प्यांवर आहेत. नोंदणी झालेल्या व प्रत्यक्षात कार्यान्वित झालेल्या महाराष्ट्रातील प्रकल्पांची संख्या तक्ता क्र ८.२ मध्ये दिली आहे. एकूण नोंदणी झालेल्या १०,४४८ प्रकल्पांपैकी फक्त ४८ टक्के प्रकल्प प्रत्यक्षात कार्यान्वित झाले असून एकूण अपेक्षित रोजगारापैकी जवळपास २४ टक्के रोजगार प्रत्यक्षात निर्माण झाला आहे. आर्थिक उदारीकरणापासून डिसेंबर, २००२ पर्यंत देशातील एकूण प्रस्तावित औद्योगिक गुंतवणूक व रोजगारामध्ये महाराष्ट्राचा वाटा सर्वाधिक म्हणजे जवळपास २० टक्के इतका आहे.

तक्ता क्रमांक ८.२

नोंदणी झालेल्या व महाराष्ट्रात कार्यान्वित झालेल्या प्रकल्पांची संख्या

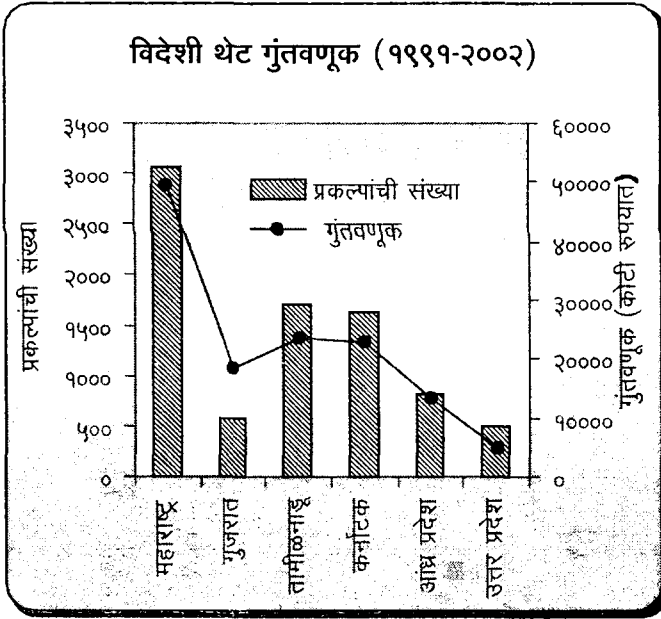
वर्ष	नोंदणी झालेले प्रकल्प			कार्यान्वित झालेले प्रकल्प		
	संख्या	गुंतवणूक (कोटी रुपयात)	अपेक्षित रोजगार (हजारात)	संख्या	गुंतवणूक (कोटी रुपयात)	रोजगार निर्मिती (हजारात)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
*१९९१-९२	७७८	२०,६७३	१५०.५३	४४१	११,८१४	६४.९७
१९९२-९३	९९४	२१,१७२	१७८.२८	५४२	८,४४२	६७.७३
१९९३-९४	१,४८०	१८,०९२	२२९.६५	८५०	९,६६९	८०.९३
१९९४-९५	९७९	१९,६५४	१६०.३४	५७६	१०,८३४	५३.७३
१९९५-९६	१,०७७	२०,७८०	२१०.३५	६११	१०,६४१	४४.६१
१९९६-९७	८१२	१६,५६८	१२९.८२	४५८	३,४१३	२६.९३
१९९७-९८	५७६	६,९४७	८४.५४	३४७	२,८२९	२४.८९
१९९८-९९	१,३०३	४२,४६८	२९१.५१	४३०	३,८९४	३९.१९
१९९९-२०००	८४१	३७,७८९	१५०.४६	३३३	२,४४८	१६.९९
२०००-०१	७२४	१५,११४	१२०.१७	२७३	१,५७८	१५.२०
२००१-०२	७०३	९,९९७	१००.६३	१६८	५४०	८.७३
२००२-०३**	१८१	५,०८१	१९.१४	३२	६५	०.८३
एकूण	१०,४४८	२,३४,३३५	१,८२५.४१	५,०६१	६६,१६७	४४४.७३

* ऑगस्ट, १९९१ पासून

** डिसेंबर, २००२ पर्यंत

विदेशी थेट गुंतवणूक

८.१९ अनिवासी भारतीय/विदेशी थेट गुंतवणूकदार यांचा सहभाग हे आर्थिक उदारीकरणानंतर झालेल्या औद्योगिक विकासाचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. उदारीकरणाचे धोरण (ऑगस्ट, १९९१) स्वीकारल्यापासून नोव्हेंबर, २००२ पर्यंत विदेशी थेट गुंतवणुकी अंतर्गत ४९,३२० कोटी रुपये गुंतवणुकीचे ३,०५५ प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यात सुरु करण्यासाठी भारत सरकारने मंजूर केले आहेत. या मंजूर प्रकल्पांपैकी ३०,१९१ कोटी रुपये (६१ टक्के) गुंतवणुकीचे १,०९७ (३६ टक्के) प्रकल्प नोव्हेंबर, २००२ पर्यंत कार्यान्वित झाले आहेत. उदारीकरणानंतर विदेशी थेट गुंतवणुकीखाली देशातील एकूण प्रस्तावित गुंतवणुकीमध्ये महाराष्ट्राचे प्रथम स्थान कायम असून राज्याचा वाटा जवळपास १७ टक्के आहे.

औद्योगिक परवाने

८.२० एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीत उद्योजकांकडून भारत सरकारकडे राज्यात औद्योगिक घटक स्थापन करण्यासाठी ३९५ आवेदन पत्रे प्राप्त झाली आहेत. या मध्ये प्रामुख्याने प्लास्टिक, वस्त्रोद्योग, लोखंड व पोलाद, अभियांत्रिकी आणि माहिती तंत्रज्ञान या उद्योगांचा समावेश आहे. याच कालावधीत राज्यात उद्योग स्थापन करण्यासाठी भारत सरकारने फक्त दोन इरादा पत्रे (अभियांत्रिकी संबंधित) व चार औद्योगिक परवाने दिले आहेत.

सामूहिक प्रोत्साहन योजना

८.२१ मुंबई-वणे-पुणे पट्ट्यातील उद्योगांचा राज्यातील इतर अविकसित व विकसित भागात प्रसार होण्यासाठी राज्य सरकार १९६४ पासून सामूहिक प्रोत्साहन योजनेखाली उद्योगांना प्रोत्साहन देत आहे. सदर योजना सिकॉम मर्यादित व जिल्हा उद्योग केंद्रमार्फत राबविली जाते. सदर

योजनेत वेळोवेळी बदल करण्यात आले आहेत. नवीन सामूहिक प्रोत्साहन योजना १ एप्रिल, २००१ पासून अंमलात आली असून ती पाच वर्षे कार्यरत राहिल. सामूहिक प्रोत्साहन योजना, १९९३ अंतर्गत जे उद्योग पात्र होते ते नवीन योजने अंतर्गत सुद्धा पात्र असतील. या शिवाय माहिती तंत्रज्ञान, जैव-तंत्रज्ञान, अपारंपरिक उर्जा क्षेत्रातील नवीन उद्योग तसेच बायो-गॅस, नागरी विभागातील घनकचरा, इ. पासून वीज निर्मिती करणारे नवीन उद्योग आणि पारंपरिक नवीन उर्जा उद्योग सुद्धा या योजनेखाली पात्र आहेत. २००१-०२ या आर्थिक वर्षात विक्रीकरासाठी बिनव्याजी कर्ज म्हणून वाटप करण्यासाठी २ कोटी रुपये उपलब्ध करून देण्यात आले तसेच १०.५२ कोटी रुपये अनुदान म्हणून आणि २०६.८५ कोटी रुपये रोखे विक्रीच्या माध्यमाद्वारे अर्थसहाय्य म्हणून उपलब्ध करून देण्यात आले. २००२-०३ या आर्थिक वर्षात नोव्हेंबर, २००२ पर्यंत राज्य शासनाकडून लघु उद्योग घटकांना वाटप करण्याकरिता विक्रीकरासाठी बिनव्याजी कर्ज आणि अनुदान उपलब्ध करून देण्यात आलेले नाही.

लघु उद्योग क्षेत्रातील विकास

८.२२ उत्पादन, रोजगार व निर्यातीमधील लक्षणीय वाढ्यामुळे लघु उद्योग क्षेत्र अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा घटक ठरला आहे. हे क्षेत्र कमी भांडवली खर्चात जास्त रोजगारांच्या संधी निर्माण करते. राज्यात लघु उद्योग क्षेत्राची जलद गतीने वाढ होण्यासाठी राज्य शासनाने लघु उद्योगांच्या नोंदणी प्रक्रियेत या आधीच सुलभता आणली आहे. लघु उद्योग घटकांसाठी गुंतवणूक मर्यादा ३ कोटी रुपयांवरून १ कोटी रुपयांपर्यंत कमी करण्यात आली आहे. छोट्या उद्योगांकरिता ही मर्यादा ५ लाख रुपयांवरून २५ लाख रुपयांपर्यंत वाढविली आहे. सेवा व व्यापार क्षेत्रातील लघु उद्योग घटकांसाठी गुंतवणूक मर्यादा १० लाख रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. लघु उद्योगांकरिता कॉम्पोजिट टर्म लोनची मर्यादा २ लाख रुपयांवरून ५ लाख रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. हस्त अवजारे (हँड टूल्स) व होजिअरी संबंधीत लघु उद्योग घटकांची गुंतवणूक मर्यादा ५ कोटी रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. ३० नोव्हेंबर, २००२ अखेर राज्यातील नोंदणीकृत लघु उद्योगांची संख्या ३.७१ लाख होती. नोंदणीच्या वेळेस या घटकांतील एकूण गुंतवणूक व रोजगार अनुक्रमे ४८,८८८ कोटी रुपये आणि २६.९८ लाख होता.

महाराष्ट्रातील निर्यात

८.२३ औद्योगिक वाढ आणि राज्याचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी राज्य शासनाने निर्यातीवर भर दिला आहे. राज्यातून प्रामुख्याने निर्यात होणारी उत्पादने हिरे व आभूषणे, तयार कपडे, सुती धागे, इतर कृत्रिम धागे, यंत्र सामग्री व उपकरणे, धातु उत्पादने, कृषि उत्पादने, इत्यादी ही आहेत. २००१-०२ या कालावधीत राज्यातून झालेली निर्यात ६६,९३८ कोटी रुपयांची होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत ३२ टक्क्याने अधिक होती. यामध्ये हिरे व आभूषणे यांचा वाटा सर्वात जास्त (२६ टक्के) होता. त्या खालोखाल वाटा तयार कपड्यांचा होता.

सहकारी औद्योगिक वसाहती

८.२४ राज्याच्या नागरी भागात केंद्रीत झालेल्या उद्योगांचे ग्रामीण भागात स्थलांतर व्हावे आणि त्याद्वारे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या अधिक संधी निर्माण करणे हा सहकारी औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्यामागे मुख्य उद्देश आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्राव्यतिरिक्त इतर ठिकाणी सहकारी तत्वावर औद्योगिक वसाहतीचा विकास करण्याचा कार्यक्रम राज्य शासनाने हाती घेतला आहे. सहकारी औद्योगिक वसाहत स्थापन करण्यासाठी राज्य शासन एकूण प्रकल्प खर्चाच्या २० टक्के इतके भाग भांडवल देते व वित्तीय संस्था यांच्याकडून एकूण प्रकल्प खर्चाच्या ६० टक्के कर्ज शासकीय हमीवर उपलब्ध करून देते आणि प्रकल्प खर्चाची उर्वरित २० टक्के रक्कम सहकारी औद्योगिक वसाहतीतील उद्योग स्थापन करण्याच्या सभासदांना भाग भांडवल म्हणून जमा करावी लागते. नोव्हेंबर, २००२ पर्यंत राज्यात १३६ नोंदणीकृत सहकारी औद्योगिक वसाहती होत्या. यापैकी ९४ वसाहती कार्यान्वित असून ६ वसाहती दिवाळखोरीत गेल्या आहेत. उर्वरित ३६ वसाहती अजून कार्यान्वित व्हावयाच्या आहेत. आतापर्यंत ९१ वसाहतींना आर्थिक सहाय्य देण्यात आले आहे. नोव्हेंबर, २००२ अखेर एकूण ८,४४३ गाळे बांधण्यात आले होते व ६,९५० घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली होती. या औद्योगिक वसाहतींच्या एकूण भागभांडवलामध्ये राज्य शासनाचा १०.४७ कोटी रुपयांचा वाटा होता. सहकारी औद्योगिक वसाहतींसाठी आवश्यक असलेल्या जमिनीचे संपादन महाराष्ट्र औद्योगिक विकास अधिनियमाद्वारे करण्यात येते. तसेच छोट्या औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचा कार्यक्रमही सहकारी औद्योगिक चळवळीद्वारे राबविण्याचे प्रस्तावित आहे. या धोरणानुसार सहकारी औद्योगिक वसाहतींना योजनाबद्ध आखणी व पाण्याचे स्रोत, इत्यादी तांत्रिक बाबींबाबत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाकडून सहाय्य देणे अपेक्षित आहे.

आजारी उद्योगांचे पुनर्वसन

८.२५ आजारी उद्योगांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी औद्योगिक वित्तीय पुनर्बांधणी मंडळाची स्थापना मे, १९८७ मध्ये करण्यात आली. मंडळाच्या स्थापनेपासून नोव्हेंबर, २००२ पर्यंत मंडळाकडे आजारी उद्योग कंपनी (खास) कायदा, १९८५ अंतर्गत ७५४ प्रकरणे प्राप्त झाली असून त्यापैकी १३५ कंपन्यांना पुनर्वसनासाठी मंजुरी देण्यात आली आहे तर ९५ कंपन्या गुंडाळण्याची शिफारस करण्यात आली तर १०८ प्रकरणे फेटाळण्यात आली आहेत.

उद्योगांना सहाय्य

८.२६ राज्याचा औद्योगिक विकास होण्यासाठी आणि राज्याच्या अविकसित भागात उद्योग सुरु करण्यासाठी उद्योगांना आवश्यक त्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचे आणि आर्थिक प्रोत्साहन उपलब्ध करून देण्याचे धोरण राज्य शासनाने पुढे चालू ठेवले आहे. राज्य शासन हे उद्दिष्ट तांत्रिक व वित्तीय सहाय्य देऊन महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ, इत्यादी संस्थामार्फत साध्य करित असते. वरील राज्यस्तरीय संस्थाव्यतिरिक्त देश पातळीवरील संस्था जसे-भारतीय औद्योगिक विकास बँक (आयडीबीआय), आयसीआयसीआय मर्यादित,

इत्यादी सारख्या केंद्र शासनाच्या अंगीकृत वित्तीय संस्थासुद्धा राज्यातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्य करतात. या सर्व संस्थांकडून राज्यातील उद्योगांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील पुढील परिच्छेदात थोडक्यात दिला आहे.

(अ) राज्यस्तरीय विकास संस्था

(i) महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

८.२७ राज्यातील औद्योगिक क्षेत्रात उद्योगांची वाढ व विकास शीघ्र व सुनियोजित पध्दतीने करण्याकरिता महाराष्ट्र औद्योगिक विकास कायदा, १९६१ अंतर्गत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची स्थापना १९६२ मध्ये झाली. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ उद्योजकांना औद्योगिक क्षेत्रांतर्गत रस्ते, पाणी, वीज व इतर अंतर्गत सेवा यासारख्या आवश्यक त्या पायाभूत सुविधांसह विकसित भूखंड उपलब्ध करून देते. राज्य शासन पुढील महत्वाच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाद्वारे करित आहे: (१) राज्याच्या संपूर्ण भागात ६१ विकास केंद्रांची स्थापना, (२) राज्यातील सर्व तालुक्यात छोट्या औद्योगिक क्षेत्रांची स्थापना, (३) केंद्र शासन सहाय्यात ५ विकास केंद्रांची स्थापना आणि (४) राज्याच्या 'उद्योग, व्यापार व वाणिज्य विषयक धोरण, १९९५' मध्ये घोषित करण्यात आलेल्या १० ठिकाणी 'पंचताराकित' औद्योगिक क्षेत्रांची उभारणी.

८.२८ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने निवडक औद्योगिक क्षेत्रात गाळे बांधले आहेत. मार्च, २००२ अखेर महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाकडे २६४ औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचे काम सोपविण्यात आले होते. यामध्ये १०० मोठी क्षेत्रे, ६६ विकास केंद्रे (६१ राज्य शासनाची व ५ केंद्र शासनाच्या सहाय्याने) व ९८ छोटी औद्योगिक क्षेत्रे होती. ३१ मार्च, २००२ अखेर महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे एकूण नियोजित क्षेत्र ८७,६३४ हेक्टर इतके असून त्यापैकी ५२,२२३ हेक्टर (६० टक्के) क्षेत्र महामंडळाच्या ताब्यात होते. वाटप करण्यात आलेल्या भूखंडाचे एकूण क्षेत्र १८.१ हजार हेक्टर होते. महामंडळाची एकूण पाणीपुरवठा क्षमता प्रतिदिन जवळपास १,९४१ दशलक्ष लिटर होती. महामंडळाने २०००-०१ व २००१-०२ या वर्षात केलेल्या कार्याची माहिती तक्ता क्रमांक ८.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ८.३

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे कार्य

बाब	२०००-०१	२००१-०२	२००१-०२ च्या अखेरीस एकत्रित
(१)	(२)	(३)	(४)
विकसित केलेले भूखंड	१,१३१	९७५	५१,८५६
वाटप केलेले भूखंड	६९४	६६५	४३,०४८
बांधलेले गाळे	६०	२४	४,०५९
वाटप केलेले गाळे	१८	१,२८४	४,९७०
उत्पादन सुरु केलेले घटक	५३४	५९३	२३,२९०
उभारणी चालू असलेले घटक	-	९५	३,२७४
घटकांमध्ये गुंतविलेले एकूण भांडवल (कोटी रुपयात)	-	४,८०५	२२,१५५

(ii) महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ

८.२९ लघु उद्योगांच्या विकासास सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने राज्यात महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची स्थापना १९६२ साली करण्यात आली. महामंडळाची प्रमुख कार्ये: १) लघु उद्योगांना लागणाऱ्या कच्च्या मालाची प्राप्ती करणे व त्याचे वितरण करणे, २) तयार मालाच्या विक्रीसाठी मदत पुरविणे आणि मालाच्या साठवणीकरिता गोदामाची व मालाच्या चढ उतारणीची सुविधा उपलब्ध करून देणे, ३) लघु उद्योगांना आयात आणि निर्यातीसाठी सहाय्य करणे, ४) हस्तकला कारागिरांना मदत करणे आणि ५) प्रदर्शने आयोजित करणे ही आहेत. २००१-०२ मध्ये महामंडळाची एकूण उलाढाल १००.०१ कोटी रुपये असून मागील वर्षाच्या तुलनेत ती २८ टक्क्यांनी कमी होती. एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीत एकूण उलाढाल ५८.१४ कोटी रुपये होती. त्यापैकी ७.५० कोटी रुपये कच्च्या मालाच्या खरेदी व विक्री संबंधीची आणि ५०.६४ कोटी रुपये लघु उद्योग घटकांच्या तयार मालाच्या विक्री संबंधीची होती.

(iii) महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ

८.३० मुंबई खादी आणि ग्रामोद्योग अधिनियम, १९६० अन्वये महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाची स्थापना १९६२ मध्ये करण्यात आली. राज्यातील खादी आणि ग्रामोद्योगातील उपक्रमांचे संघटन, विकास आणि विस्तार करणे ही मंडळाची मुख्य कार्ये आहेत. व्यक्ती, नोंदणीकृत संस्था व सहकारी संस्थांना मंडळ आर्थिक सहाय्य पुरविते. तसेच लाभार्थी व्यक्तींना तांत्रिक मार्गदर्शन व प्रशिक्षण आणि ग्रामोद्योगातील उत्पादनांच्या विक्रीची व्यवस्था, इत्यादी कामे मंडळाकडून केली जातात.

८.३१ राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला विविध वित्तीय संस्था व राज्य शासन यांनी उपलब्ध करून दिलेल्या वित्तीय सहाय्याचा तपशील तक्ता क्रमांक ८.४ मध्ये दिला आहे.

८.३२ खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राच्या कक्षेत सध्या ११६ प्रकारचे उद्योग आहेत. कारागीर रोजगार हमी योजने अंतर्गत मागील वर्षाच्या ३.५४ लाख कारागिरांना पुरविण्यात आलेल्या रोजगार संधीच्या तुलनेत

२००१-०२ मध्ये ३.५८ लाख कारागिरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या. २००२-०३ मध्ये ३.६२ लाख कारागिरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात येतील असे अपेक्षित आहे.

८.३३ राज्याच्या पश्चिम घाट विभागात मधुमक्षिका पालनाची विशेष योजनासुद्धा मंडळ राबवीत आहे. २००१-०२ अखेर पर्यंत २४,५६७ मधुमक्षिका पेटयांचे वाटप मंडळाने केले होते. ह्या मधुमक्षिका पेटयांपासून ३,८६३ किलोग्रॅम मधाचे उत्पादन झाले.

८.३४ मंडळाचे खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राकरिता सर्व कार्यक्रमांतर्गत एकत्रित साध्य तक्ता क्रमांक ८.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक ८.५

महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाद्वारे कार्यान्वित कार्यक्रमांचे साध्य

वर्ष	सहाय्यित घटकांमध्ये झालेल्या उत्पादनाचे मूल्य (कोटी रुपयात)	पुरविलेला रोजगार (कारागीर संख्या लाखात)
(१)	(२)	(३)
२०००-०१	१,०३६	४.८५
२००१-०२	१,०५८	४.९२
२००२-०३ (अंदाजित)	१,०७६	५.०२

(iv) महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ

८.३५ राज्यात महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळाची स्थापना १९६६ मध्ये झाली. महामंडळ संचालित गिरण्यांना मोठ्या प्रमाणावर तोटा झाल्यामुळे राज्य शासनाने गिरण्या बंद करण्याचा निर्णय जानेवारी, २००१ मध्ये घेतला आहे. डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत सहा गिरण्या बंद केल्या असून महामंडळाच्या ताब्यात आता तीन गिरण्या आहेत. महामंडळाच्या ताब्यातील या तीन गिरण्यांत मिळून सुमारे ३,३०० कामगार होते. या सर्व गिरण्यांकडे मिळून ७९,००० चात्या व एक हजार माग होते. महामंडळाच्या ताब्यातील सर्व गिरण्यांच्या २०००-०१ मधील १०८.२३

तक्ता क्रमांक ८.४

संस्थेच्या प्रकारानुसार खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला उपलब्ध करून दिलेले वित्तीय सहाय्य

(लाख रुपयात)

संस्था	२०००-०१			२००१-०२			२००२-०३ (अपेक्षित)		
	कर्ज (२)	अनुदान (३)	एकूण (४)	कर्ज (५)	अनुदान (६)	एकूण (७)	कर्ज (८)	अनुदान (९)	एकूण (१०)
खादी व ग्रामोद्योग आयोग	१२६	-	१२६	३०१	-	३०१	-	-	-
बँक *	२,९८५	-	२,९८५	३,९७३	-	३,९७३	६४६	-	६४६
राज्य शासन	-	१,२७६	१,२७६	-	१,३४८	१,३४८	-	१,०६७	१,०६७
एकूण	३,१११	१,२७६	४,३८७	४,२७४	१,३४८	५,६२२	६४६	१,०६७	१,७१३

* यामध्ये राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी बँका व इतर वित्तीय संस्थांचा समावेश होतो.

कोटी रुपये एवढ्या एकत्रित उलाढालीच्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये एकत्रित उलाढाल ७३.२७ कोटी रुपये होती. एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ मधील उत्पादनाचे मूल्य २४ कोटी रुपये होते व ते मागील वर्षी याच कालावधीसाठी ५८ कोटी रुपये होते.

(ब) राज्य व केंद्रस्तरीय वित्तीय संस्था

८.३६ केंद्र तसेच राज्यस्तरीय वित्तीय संस्था महाराष्ट्रातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्य पुरवितात. २००१-०२ या वर्षात महाराष्ट्रातील उद्योगांना या सर्व संस्थांनी मिळून एकूण ४८,५३० कोटी रुपयांचे वित्तीय सहाय्य मंजूर केले तर ३४,५७८ कोटी रुपयांचे वाटप केले असून मागील वर्षाच्या तुलनेत वित्तीय सहाय्य मंजूरीमध्ये जवळपास ५३ टक्के तर वाटपामध्ये ७७ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. या सर्व संस्थांनी अखिल भारतात केलेल्या वित्तीय सहाय्य व वाटपाच्या रकमेपैकी महाराष्ट्र राज्यासाठीचे प्रमाण अनुक्रमे २२ टक्के व २४ टक्के इतके होते. यामध्ये आयसीआयसीआय मर्यादित, भारतीय औद्योगिक विकास बँक, भारतीय जीवन विमा निगम आणि भारतीय लघु उद्योग विकास बँक या संस्थांचा मोठा वाटा होता. वित्तीय संस्थांनी महाराष्ट्रातील उद्योगांना मंजूर केलेल्या व वाटप केलेल्या वित्तीय सहाय्याचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३६ मध्ये दिला आहे.

खनिजे

८.३७ राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठे असणारे सुमारे ५८ हजार चौरस कि.मी. (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या १९ टक्के) इतके क्षेत्र आहे. हे क्षेत्र प्रामुख्याने भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, यवतमाळ, कोल्हापूर, सातारा, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग व ठाणे या जिल्ह्यांत केंद्रित झाले आहे.

८.३८ उत्पादन राशी विचारात घेता कोळसा, चुनखडी, बॉक्साईट, कच्चे मँगनीझ, सिलिका सॅन्ड आणि लॅटेराईट ही राज्यातील प्रमुख खनिजे आहेत. २००१-०२ मधील राज्यातील महत्वाच्या खनिजांच्या उत्पादनाचा तपशील तक्ता क्रमांक ८.६ मध्ये दिला आहे. राज्यातील महत्वाच्या खनिजांचे उत्पादन व मूल्य भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३७ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्रमांक ८.६

२००१-०२ मधील महत्वाच्या खनिजांच्या उत्पादनाचा तपशील

प्रमुख खनिजे	उत्पादन (लाख टनात)	मागील वर्षाच्या तुलनेत वाढ/घट टक्के
(१)	(२)	(३)
कोळसा	३०८.३०	७.२
लॅटेराईट	१.१७	४१.०
कच्चे मँगनीझ	३.८८	६.९
बॉक्साईट	१०.७८	५.०
सिलिका सॅन्ड	१.२५	-२५.६
चुनखडी	६२.४९	३.०

८.३९ राज्यातील २००१-०२ या कालावधीत खनिजांच्या उत्पादनाचे एकूण मूल्य २,४०२ कोटी रुपये असून मागील वर्षाच्या तुलनेत मूल्यातील वाढ ७.२ टक्के आहे. २००१-०२ मध्ये उत्खनन केलेल्या कोळशाचे मूल्य (२,२५४ कोटी रुपये) खनिजांच्या एकूण मूल्याच्या ९४ टक्के होते.

कृषि व संलग्न कार्ये

महाराष्ट्रातील स्थिती

१.१ महाराष्ट्र हे जरी देशातील सर्वाधिक औद्योगिकीकरण झालेले राज्य असले तरी राज्यात अद्यापही कृषि व संलग्न कार्यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. जनगणना २००१ अनुसार राज्यातील जवळपास ५५ टक्के जनता चरितार्थासाठी शेतीवर अवलंबून आहे. तथापि राज्य उत्पन्नातील कृषिक्षेत्राचा वाटा गेल्या काही वर्षांत घटत चालला आहे. राज्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ ३.०८ लाख चौ.कि.मी. असून त्यापैकी लागवडीखालील क्षेत्र १.७६ लाख चौ.कि.मी. म्हणजे ५७.३ टक्के इतके आहे. राज्यातील लागवडीखालील क्षेत्राचे हे प्रमाण देशपातळीवरील तशा प्रमाणापेक्षा (४३.४ टक्के) तुलनेने जास्त असले तरी राज्यातील शेती ही देशपातळीवरील शेतीइतकी उत्पादक नाही, कारण महाराष्ट्रातील जमीन, भौगोलिक रचना आणि हवामान हे शेतीच्या दृष्टीने फारसे अनुकूल नाही. राज्यातील जवळपास एक-तृतीयांश क्षेत्र हे पर्जन्यछायेच्या भागात येते, जिथे पाऊस अत्यंत अपुरा आणि अनिश्चित स्वरूपाचा असतो. सिंचनाखालील स्थूल क्षेत्राचे पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी प्रमाण देशपातळीवर ३८.२ टक्के असून महाराष्ट्रात ते केवळ १६.४ टक्के इतके आहे. परंतु सत्तरीच्या दशकाच्या सुरुवातीस राज्याने अनुभवलेल्या तीव्र स्वरूपाच्या दुष्काळांनंतर शासनाने राज्यास स्वयंपूर्ण करण्यासाठी कृषि उत्पादन व फलोत्पादन वाढविण्याकरिता एकत्रित प्रयत्न केले असून त्यांच्या परिणामी 'हरित क्रांती' साध्य करण्यात काही प्रमाणात यश मिळविले आहे. परंतु अद्याप महाराष्ट्रातील सरासरी प्रतिहेक्टर पीक उत्पादन हे देशपातळीवरील सरासरीपेक्षा सर्वसाधारणपणे कमी असून ह्या बाबतीत अद्याप बरेच काही करणे आवश्यक आहे.

कृषि हंगाम २००२-०३

१.२ मे, २००२ च्या दुसऱ्या पंधरवड्यात राज्यातील काही भागांत मान्सूनपूर्व पाऊस पडला आणि तो खरीप पिकांच्या पेरणीपूर्व मशागतीच्या कामांसाठी उपयुक्त ठरला. राज्यात नैऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन चार दिवस उशीराने म्हणजे ११ जून, २००२ च्या सुमारास झाले. ३१ ऑक्टोबर, २००२ पर्यंत राज्यात दीर्घकालीन सरासरीच्या ८६ टक्के इतका पाऊस पडला. राज्यातील ३३ जिल्हांपैकी (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर हे जिल्हे वगळता) १२ जिल्हांमध्ये भारतीय हवामानशास्त्र विभागाच्या निकषांनुसार अपुरा म्हणजे सरासरीच्या ४१ ते ८० टक्के इतका पाऊस पडला. ज्या जिल्हांमध्ये ८० टक्क्यांपेक्षा जास्त पाऊस पडला तिथेदेखील पावसाचा

वक्तशीरपणा आणि व्याप्ती समाधानकारक नव्हती. १४ जिल्हांमध्ये ८१ ते १०० टक्के इतका पाऊस पडला. जिल्ह्यात पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार जिल्हांचे वर्गीकरण पुढील तक्ता क्र. १.१ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक १.१

२००२-०३ च्या मान्सूनमध्ये पडलेल्या पावसाच्या टक्केवारीनुसार जिल्हांचे वर्गीकरण

अनु. क्र.	पडलेल्या पावसाचे सरासरीशी टक्केवारीनुसार गट	जिल्हांची संख्या
(१)	(२)	(३)
१	४० पर्यंत	- (०.०%)
२	४१ - ८०	१२ (३६.४%)
३	८१ - १००	१४ (४२.४%)
४	१०१ - ११९	४ (१२.१%)
५	१२० व अधिक	३ (९.१%)
एकूण		३३ (१००.०%)

१.३ पर्जन्यमानाबाबतच्या तालुकावार आकडेवारीवरून असे दिसून येते की राज्यातील एकूण ३५२ तालुक्यांपैकी ४ तालुक्यांत भारतीय हवामानशास्त्र विभागाच्या निकषांनुसार अत्यंत अपुरा (म्हणजे सरासरीच्या ४० टक्क्यांपर्यंत) पाऊस पडला, १६१ तालुक्यांमध्ये अपुरा (४१ ते ८० टक्के), तर ४४ तालुक्यांमध्ये अतिरिक्त प्रमाणात (सरासरीपेक्षा २० टक्क्यांनी अथवा त्यापेक्षा जास्त) पाऊस पडला. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. १.२ मध्ये दिला आहे. ज्या तालुक्यांमध्ये सरासरीच्या केवळ ८० टक्क्यांपर्यंतच पाऊस पडला, त्या १६५ तालुक्यांमध्ये ५७ तालुके विदर्भ विभागातील, ५३ तालुके मध्य महाराष्ट्रातील (नाशिक व पुणे विभाग), २८ तालुके कोकण विभागातील आणि २७ तालुके मराठवाड्यातील होते. अशा तऱ्हेने ह्या वर्षीच्या मान्सून हंगामात राज्यात पडलेल्या पावसाबाबतचे एकंदरीत चित्र समाधानकारक नव्हते. त्यामुळे त्याचा खरीप व रब्बी ह्या दोन्ही पिकांच्या उत्पादनावर गंभीर परिणाम झाला आहे.

तक्ता क्रमांक ९.२
२००२-०३ च्या मान्सूनमध्ये पडलेल्या पावसाच्या
टक्केवारीनुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण

अनु. क्र.	पडलेल्या पावसाचे सरासरीशी टक्केवारीनुसार गट	तालुक्यांची संख्या
(१)	(२)	(३)
१	४० पर्यंत	४ (१.१%)
२	४१ - ८०	१६१ (४५.८%)
३	८१ - १००	९२ (२६.१%)
४	१०१ - ११९	५१ (१४.५%)
५	१२० व त्यापेक्षा जास्त	४४ (१२.५%)
एकूण		३५२ (१००.०%)

९.४ तालुक्यात पडलेल्या पावसाच्या मात्रेनुसार ३५२ तालुक्यांचे वर्गीकरण तक्ता क्र.९.३ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक ९.३

तालुक्यात पडलेल्या पावसाच्या मात्रेनुसार (मि.मी.) तालुक्यांचे वर्गीकरण

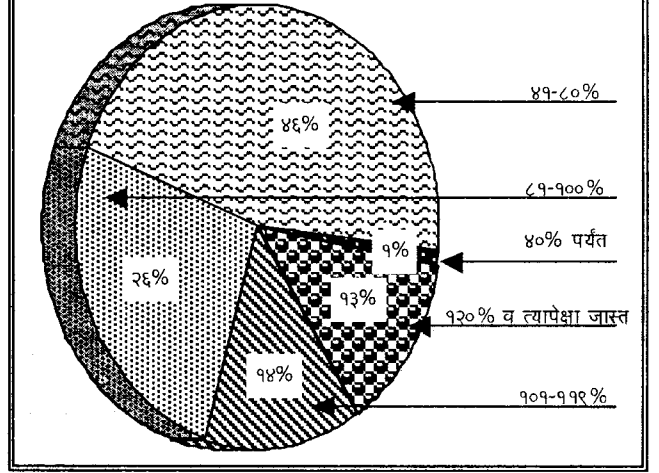
अनु. क्र.	हंगामातील पाऊस (मि.मी.)	पडलेल्या पावसानुसार मान्सून २००२-०३ मध्ये	तालुक्यांची संख्या	दीर्घकालीन सरासरीनुसार
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१	२५० पर्यंत	४	-	
२	२५१ - ५००	६०	३२	
३	५०१ - ७५०	९५	१०१	
४	७५१ - १,०००	७३	८८	
५	१,००१ - २,०००	७२	७८	
६	२,००१ - ५,०००	४८	४९	
७	५,००० पेक्षा जास्त	-	४	
एकूण		३५२	३५२	

९.५ वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की दीर्घकालीन सरासरीनुसार राज्यात ७५० मि.मी. पर्यंत पाऊस असणारे १३३ तालुके आहेत, तथापि मान्सून २००२-०३ मध्ये अशा तालुक्यांची संख्या १५९ इतकी होती.

जलाशयांतील उपयुक्त जलसाठ्याची स्थिती

९.६ राज्यातील सर्व मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) प्रकल्पांमध्ये दिनांक २९ ऑक्टोबर, २००२ रोजी एकूण उपयुक्त जलसाठा २१,५८५ दशलक्ष घनमीटर (दलघमी) इतका होता आणि तो प्रकल्पीय क्षमतेच्या जवळपास ६९ टक्के इतका होता. ही टक्केवारी वर्ष २००१ मधील तत्सम दिनांकास ६४ आणि वर्ष २००० मधील तत्सम

तालुक्यात पडलेल्या पावसाचे सरासरीशी असलेल्या टक्केवारीनुसार तालुक्यांचे प्राण

दिनांकास ६३ इतकी होती. तक्ता क्र. ९.४ मध्ये याबाबत विभागवार माहिती दिली असून त्यावरून राज्यभरात पडलेला पाऊस अपुऱ्या प्रमाणात पडल्याचे दिसून येते आणि उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी कोकण (९२) व अमरावती (८६) ह्या विभागांत तुलनेने जास्त असल्याचे आणि ती नागपूर (५६) व मराठवाडा (५२) ह्या विभागांत तुलनेने कमी असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्रमांक ९.४

जलाशयांतील उपयुक्त जलसाठ्याची २९ ऑक्टोबर रोजीची स्थिती

अनु. क्र.	विभागाचे नाव	प्रकल्पीय संख्या	उपयुक्त जलसाठा (दलघमी)		२९ ऑक्टोबर रोजी उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी		
			२९.१०.०२	रोजी	२००२	२००१	२०००
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	कोकण	१०३	४८७	४४८	९२	९४	९३
२	नाशिक	३१३	३,७९६	२,९६१	७८	७०	५८
३	पुणे	४८८	९,७९७	६,७१३	६९	६२	५८
४	औरंगाबाद	४६७	६,२०३	३,२१५	५२	५५	७३
५	अमरावती	३१६	२,२७६	१,९५५	८६	६८	६३
६	नागपूर	३५८	३,४४७	१,९३९	५६	४६	३६
इतर*		१४	५,४५२	४,३५४	८०	८३	८०
एकूण		२,०५९	३१,४५८	२१,५८५	६९	६४	६३

* पिण्याच्या पाण्यासाठीचे जलसाठे व जलविद्युत् प्रकल्प (दलघमी - दशलक्ष घनमीटर)

२००२-०३ मधील कृषि उत्पादन

९.७ प्रारंभिक पूर्वानुमानानुसार २००२-०३ मधील अन्नधान्याचे राज्यातील एकूण उत्पादन केवळ ९१.४ लाख टन, म्हणजे आधीच्या

वर्षातील १११.१ लाख टन उत्पादनाच्या तुलनेत १७.८ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. उत्पादनातील ही घट ही चिंतेची बाब आहे, कारण ही घट २००१-०२ ह्या मागील वर्षाच्या, म्हणजे पीक उत्पादनाच्या दृष्टीने प्रतिकूल अशाच वर्षाच्या तुलनेत झालेली आहे. पाऊस असमाधानकारक झाल्यामुळे २००२-०३ मध्ये पिकांच्या उत्पादनात घट दिसून येते. अन्नधान्यांच्या उत्पादनाबाबतचा ढोबळ तपशील तक्ता क्र. १.५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक १.५

महाराष्ट्रातील अन्नधान्यांचे उत्पादन

(हजार टनांत)

पीक	२००१-०२ (अंतिम अंदाज)	२००२-०३ (तात्पुरते)	वाढ (+)/ घट (-) (टक्के)
(१)	(२)	(३)	(४)
खरीप + रब्बी			
(i) तृणधान्ये	९,२३२	७,४७७	(-) १९.०
(ii) कडधान्ये	१,८८०	१,६६२	(-) ११.६
एकूण अन्नधान्ये	११,११२	९,१३९	(-) १७.८
तेलबिया	२,१११	१,८५६	(-) १२.१

खरीप पिके

१.८ २००२-०३ मध्ये राज्यातील खरीप पिकांखालील क्षेत्र आणि त्या पिकांचे उत्पादन यांबाबतीतील स्थिती पुढीलप्रमाणे होती.

खरीप तृणधान्ये

१.८.१ २००२-०३ मध्ये खरीप तृणधान्यांच्या पिकांखालील क्षेत्र ५४.३ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा ५.२ टक्क्यांनी जास्त होते. मात्र २००२-०३ मध्ये खरीप तृणधान्यांचे उत्पादन आधीच्या वर्षातील ६१.९ लाख टनांपेक्षा ६.३ टक्क्यांनी कमी म्हणजे ५८.० लाख टन इतके होईल, असा अंदाज आहे. २००२-०३ मध्ये भात पिकाखालील क्षेत्र १४.९ लाख हेक्टर, म्हणजे जवळपास आधीच्या वर्षातील क्षेत्राइतकेच होते. परंतु त्याचे उत्पादन मात्र केवळ १९.४ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा २५.१ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. खरीप ज्वारीखालील क्षेत्र १७.० लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा ४.५ टक्क्यांनी कमी होते, परंतु उत्पादन आधीच्या वर्षापेक्षा १.५ टक्क्याने अशा अल्प प्रमाणात जास्त म्हणजे २१.० लाख टन होईल, अशी अपेक्षा आहे. बाजरीखालील क्षेत्र (१६.२ लाख हेक्टर) हे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १५.८ टक्क्यांनी जास्त होते आणि बाजरीचे उत्पादन १०.० लाख टन म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २०.८ टक्क्यांनी जास्त होईल, अशी अपेक्षा आहे.

खरीप कडधान्ये

१.८.२ राज्यातील २००२-०३ मधील खरीप कडधान्यांखालील क्षेत्र २७.४ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ९.८ टक्क्यांनी जास्त होते, परंतु त्यांचे उत्पादन १२.५ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ८.६ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. खरीप कडधान्यांपैकी तुरीखालील क्षेत्र २००२-०३ मध्ये ११.३ लाख हेक्टर म्हणजे १०.८ टक्क्यांनी जास्त होते, परंतु उत्पादन ७.१२ लाख टन, म्हणजे ७.७ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे.

खरीप तेलबिया

१.८.३ २००२-०३ मध्ये खरीप तेलबियांखालील क्षेत्र २०.८ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा २१.१ टक्क्यांनी जास्त होते, परंतु उत्पादन १७.२ लाख टन इतके कमी, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ७.३ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. खरीप भुईमुगाच्या बाबतीत २००२-०३ मधील क्षेत्र ३.५५ लाख हेक्टर, म्हणजे जवळपास आधीच्या वर्षातील क्षेत्राइतकेच होते, परंतु उत्पादन २.८९ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २४.३ टक्क्यांनी कमी असेल, असा अंदाज आहे.

कापूस

१.८.४ राज्यातील २००२-०३ मधील कापसाखालील क्षेत्र २६.२ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा १५.७ टक्क्यांनी कमी होते, आणि कापसाचे (रुई) उत्पादन केवळ ३.२७ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा २८.४ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे.

ऊस

१.८.५ २००२-०३ मध्ये उसाखालील क्षेत्र ५.९९ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ३.६ टक्क्यांनी जास्त होते, मात्र उसाचे उत्पादन ३७० लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षातील उत्पादनापेक्षा १८.० टक्क्यांनी कमी असेल, असा अंदाज आहे.

१.८.६ राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन तक्ता क्रमांक १.६ मध्ये दिले आहे.

रब्बी पिके

१.९ २००२-०३ मध्ये रब्बी अन्नधान्यांखालील क्षेत्र (उन्हाळी भात वगळता) ४६.३ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ९.३ टक्क्यांनी कमी होते. २००२-०३ मध्ये रब्बी ज्वारीखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा ११.३ टक्क्यांनी कमी असेल, तर गव्हाखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षापेक्षा ७.९ टक्क्यांनी कमी असेल, असा अंदाज आहे. रब्बी कडधान्यांच्या बाबतीतदेखील त्या पिकांखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा २.० टक्क्यांनी कमी असेल, असा अंदाज आहे. ढोबळ अनुमानानुसार २००२-०३ मध्ये रब्बी अन्नधान्यांचे उत्पादन (उन्हाळी भात वगळता) जवळपास २०.९ लाख टन, म्हणजे २००१-०२ मधील

तक्का क्रमांक ९.६
महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

(क्षेत्र हजार हेक्टरांत)
(उत्पादन हजार टनांत)

पिक	क्षेत्र			उत्पादन		
	२००१-०२ (अंतिम अंदाज)	२००२-०३ (तात्पुरते)	२००१-०२ च्या तुलनेत/ वाढ (+)/घट (-) (टक्के)	२००१-०२ (अंतिम अंदाज)	२००२-०३ (तात्पुरते)	२००१-०२ च्या तुलनेत/ वाढ (+)/घट (-) (टक्के)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
तांदूळ	१,४८७	१,४९३	०.४	२,५९०	१,९३९	(-) २५.१
बाजरी	१,३९९	१,६२०	१५.८	८३१	१,००४	२०.८
खरीप ज्वारी..	१,७८०	१,७००	(-) ४.५	२,०७३	२,१०४	१.५
इतर खरीप तृणधान्ये ..	४९४	६१३	२४.१	६९९	७५६	८.२
एकूण खरीप तृणधान्ये	५,१६०	५,४२६	५.२	६,१९३	५,८०३	(-) ६.३
तूर	१,०१७	१,१२७	१०.८	७७१	७१२	(-) ७.७
इतर खरीप कडधान्ये ..	१,४८३	१,६१७	९.०	५९४	५३५	(-) ९.९
एकूण खरीप कडधान्ये	२,५००	२,७४४	९.८	१,३६५	१,२४७	(-) ८.६
एकूण खरीप अन्नधान्ये	७,६६०	८,१७०	६.७	७,५५८	७,०५०	(-) ६.७
भुईमूग (शेंगा) ..	३५३	३५५	०.६	३८२	२८९	(-) २४.३
इतर तेलबिया ..	१,३६७	१,७२८	२६.४	१,४६८	१,४२६	(-) २.९
एकूण खरीप तेलबिया	१,७२०	२,०८३	२१.१	१,८५०	१,७१५	(-) ७.३
कापूस (रुई) ..	३,१०५	२,६१७	(-) १५.७	४५७	३२७	(-) २८.४
ऊस	५७८*	५९९*	३.६	४५,१४०	३७,०१५	(-) १८.०
एकूण	१३,०६३	१३,४६९	३.१	-	-	-

* = तोडणीक्षेत्र

तक्का क्रमांक ९.७
महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

(क्षेत्र हजार हेक्टरांत)
(उत्पादन हजार टनांत)

पिक	क्षेत्र			उत्पादन		
	२००१-०२ (अंतिम अंदाज)	२००२-०३ (तात्पुरते)	२००१-०२ च्या तुलनेत/ वाढ (+)/घट (-) (टक्के)	२००१-०२ (अंतिम अंदाज)	२००२-०३ (तात्पुरते)	२००१-०२ च्या तुलनेत/ वाढ (+)/घट (-) (टक्के)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
रब्बी ज्वारी	३,३५७	२,९७७	(-) ११.३	१,८३६	९४१	(-) ४८.७
गहू	७७६	७१५	(-) ७.९	१,०७७	६६६	(-) ३८.२
इतर रब्बी तृणधान्ये	८३	६९	(-) १६.९	१२६	६७	(-) ४६.८
एकूण रब्बी तृणधान्ये	४,२१६	३,७६१	(-) १०.८	३,०३९	१,६७४	(-) ४४.९
हरभरा	७५६	७९२	४.८	४५१	३९२	(-) १३.१
इतर रब्बी कडधान्ये	१३१	७७	(-) ४१.२	६४	२३	(-) ६४.१
एकूण रब्बी कडधान्ये	८८७	८६९	(-) २.०	५१५	४१५	(-) १९.४
एकूण रब्बी अन्नधान्ये	५,१०३	४,६३०	(-) ९.३	३,५५४	२,०८९	(-) ४१.२
तेलबिया (रब्बी)	५५७	४८४	(-) १३.१	२६१	१४१	(-) ४६.०
एकूण	५,६६०	५,११४	(-) ९.६	३,८१५	-	-

३५.५ लाख टन उत्पादनापेक्षा ४१.२ टक्क्यांनी कमी असेल असा अंदाज आहे. आधीच्या वर्षातील उत्पादनाच्या तुलनेत २००२-०३ मध्ये ढोबळ अंदाजानुसार रब्बी ज्वारीचे उत्पादन ४८.७ टक्क्यांनी, गव्हाचे ३८.२ टक्क्यांनी, रब्बी कडधान्यांचे १९.४ टक्क्यांनी आणि रब्बी तेलबियांचे उत्पादन ४६.० टक्क्यांनी कमी होण्याची शक्यता आहे. राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबत माहिती तक्ता क्र.९.७ मध्ये दिली आहे.

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

९.१० महाराष्ट्रातील कृषि उत्पादनाचा २००१-०२ चा निर्देशांक (पाया : त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००) १३५.२ होता आणि तो २०००-०१ साठीच्या १२७.४ निर्देशांकापेक्षा ६.१ टक्क्यांनी जास्त होता. ही वाढ सर्व पीकगटांमध्ये, विशेषतः तंतू पिके, कडधान्ये आणि तृणधान्ये यांच्या बाबतीत अनुक्रमे ४९.२ टक्के, १५.३ टक्के आणि ९.२ टक्के इतकी दिसून येते. १९८२-८३ ते २००१-०२ ह्या कालावधीकरिता कृषि उत्पादनाचा वार्षिक वृद्धिदर १.० टक्क्यापेक्षा कमी आहे. २००२-०३ मधील कृषि उत्पादनाबाबतच्या आगाऊ अंदाजांनुसार ह्या वर्षी अन्नधान्यांच्या उत्पादनाचा निर्देशांक सुमारे ९८.८ म्हणजे २००१-०२ मधील ११८.८ ह्या तत्सम निर्देशांकापेक्षा सुमारे १६.८ टक्क्यांनी कमी असेल. तक्ता क्र. ९.८ मध्ये पिकांच्या विविध गटांसाठी कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक दिले आहेत. राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक भाग-२ मधील तक्ता क्र. ४२ मध्ये दिले आहेत. राज्यातील कृषि उत्पादनाचा वार्षिक वृद्धिदर अखिल भारतीय पातळीवरील वृद्धिदरापेक्षा सर्वसाधारणपणे कमी आहे. निर्देशांकांतील चढउतार महाराष्ट्रातील कृषि उत्पादन हे बरेचसे अनिश्चित स्वरूपाचे आहे, असे दाखवितात.

फलोत्पादन विकास

९.११ फळपिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादन हे पारंपरिक अन्नधान्यांच्या तुलनेत बरेच जास्त असते. १९९०-९१ पर्यंत राज्यातील फळपिकांखालील एकूण क्षेत्र २.४२ लाख हेक्टर इतके होते. राज्य शासन विविध फळपिकांची चांगल्या प्रतीची रोपे निर्माण करून ती शेतकऱ्यांना पुरवण्यासाठी फळरोपवाटिकांची स्थापना करणे आणि शेतकऱ्यांना निवडक फळझाडे वाढविण्यासाठी अनुदान देणे यांद्वारे फलोत्पादन विकासास चालना देण्यासाठी कार्यक्रम राबवित आहे. १९९०-९१ पासून फलोत्पादन विकासाची सांगड रोजगार हमी योजनेशी (रोहयो) घालण्यात आली आहे. २००२-०३ मध्ये ०.२८ लाख हेक्टर जमीन फळपिकांखाली आणण्यात आली असून त्याचा लाभ ०.०५ लाख शेतकऱ्यांना देण्यात आला आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली १५ नोव्हेंबर, २००२ पर्यंत एकूण १०.१४ लाख हेक्टर क्षेत्र फळपिकांखाली आणण्यात आले असून त्याचा लाभ १३.५२ लाख शेतकऱ्यांना देण्यात आला आहे.

९.१२ मार्च, २००२ अखेरपर्यंत राज्यातील रोहयो निर्गाडित योजनेखालील क्षेत्र धरून एकूण १२.८८ लाख हेक्टर क्षेत्र फळपिकांखाली होते आणि त्यामध्ये काही प्रमुख फळपिकांचा वाटा पुढीलप्रमाणे होता. आंबा : ४.०९ लाख हेक्टर, काजू : १.५३ लाख हेक्टर, संत्री : १.५४ लाख हेक्टर, डाळिंब : ०.७७ लाख हेक्टर, मोसंबी : ०.७६ लाख हेक्टर, केळी : ०.७२ लाख हेक्टर आणि द्राक्षे : ०.३२ लाख हेक्टर, इ.

९.१३ पारंपरिक अन्नधान्यांच्या पिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादनमूल्य केवळ ४ हजार ते १२ हजार रुपये इतके असते. यातुलनेत २००१-०२ मधील आकडेवारीवर आधारित काही प्रमुख फळपिकांची प्रतिहेक्टर उत्पादनमूल्ये पुढीलप्रमाणे होती. द्राक्षे : रु. २.५९ लाख,

तक्ता क्रमांक ९.८

पिकांच्या गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

(पाया : त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००)

पिकांचा गट	वर्ष							
	भार	१९८२-८३	१९८७-८८	१९९२-९३	१९९७-९८	१९९९-२०००	२०००-०१	२००१-०२
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
तृणधान्ये	४२.२२	८८.५	१०३.३	१३१.३	९०.४	११४.६	९१.९	१००.४
कडधान्ये	१०.४४	९९.२	१३९.३	१८०.३	११५.६	२२५.१	१६७.३	१९२.९
एकूण अन्नधान्ये	५२.६६	९०.६	११०.४	१४१.१	९५.४	१३६.५	१०६.८	११८.८
तेलबिया	९.१६	७३.३	१३३.४	१२१.०	९९.६	१११.५	९०.६	९०.०
तंतू पिके	९.९३	११०.१	१०२.७	१२९.३	११९.९	२११.८	१२३.२	१८३.८
संकीर्ण	२८.२५	११३.३	१०२.८	१२७.४	१५३.१	१९१.३	१७९.०	१६३.४
एकूण अन्नधान्येतर	४७.३४	१०४.९	१०८.७	१२६.६	१३५.७	१८०.२	१५०.२	१५३.४
सर्व गट	१००.००	९७.४	१०९.६	१३४.२	११४.५	१५७.२	१२७.४	१३५.२

तक्का क्रमांक ९.९

राज्यातील काही प्रमुख फळपिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन

(क्षेत्र ०० हेक्टरांत, उत्पादन ०० मेट्रिक टनांत)

अनु क्र.	फळपिकाचे नाव	वाव	१९९०-९१	१९९५-९६	१९९७-९८	१९९८-९९	१९९९-२०००	२०००-०१	२००१-०२
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१.	केळी	क्षेत्र	२९०	३८५	५३२	५८७	६१३	७२१	७२१
		उत्पादन	१६,०४०	२२,१६८	३१,२९९	३४,३८०	३६,७८०	४३,३०५	४३,३३३
२.	संत्रा	क्षेत्र	३००	५३४	१,००७	१,२२९	१,४११	१,३२२	१,५४२
		उत्पादन	२,२९०	५,५७८	१०,७७८	१२,९५३	१३,२३३	१०,७७६	८,३३१
३.	द्राक्षे	क्षेत्र	१५०	२७५	२४४	२६२	२९८	२९८	३२४
		उत्पादन	२,४५०	६,७८४	५,५२८	६,६३५	७,७९२	७,७९०	९,३७०
४.	आंबा	क्षेत्र	७७६	२,६५९	३,२४९	३,५०७	३,७६४	४,०३५	४,०९५
		उत्पादन	२,४४४	३,५१०	४,२८९	४,६६४	५,००५	५,००५	५,५९०
५.	काजू	क्षेत्र	१५०	१९९	३१४	६७७	१,३०५	१,३८४	१,५३३
		उत्पादन	११२	१६१	११९	७५६	९५५	१,०१५	१,२५२

मोसंबी : रु. ३.६३ लाख, केळी : रु. १.२० लाख आणि आंबा : रु. १.१९ लाख. फळपिकांखालील अतिरिक्त क्षेत्रामुळे राज्यातील कृषि उत्पादनाच्या स्थूल मूल्यात भरघव वाढ होईल, अशी अपेक्षा आहे. राज्यातील काही प्रमुख फळपिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबतची १९९०-९१ पासूनची माहिती तक्का क्र. ९.९ मध्ये दिली आहे.

सिंचन

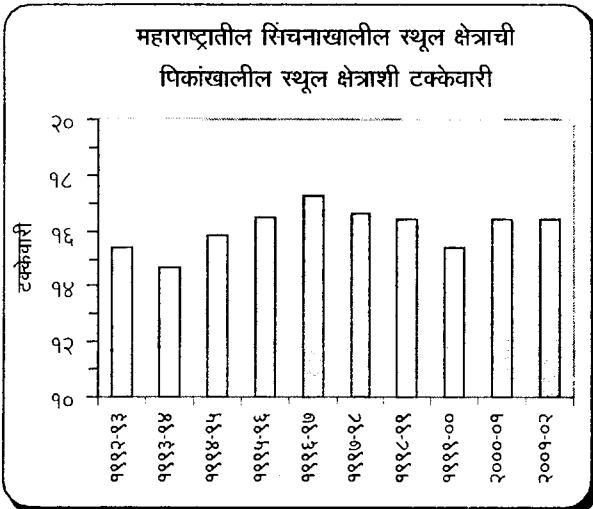
९.१४ २००१-०२ मध्ये राज्यातील सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्र २९.८ लाख हेक्टर होते आणि ते आधीच्या वर्षातील सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्राच्या तुलनेत अल्पांशाने म्हणजे ०.५ टक्क्याने जास्त होते. २००१-०२ मधील २९.८ लाख हेक्टर सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी विहिरीच्या पाण्याने सिंचित क्षेत्र १९.२ लाख हेक्टर होते. २००१-०२ मध्ये सिंचनाखालील स्थूल क्षेत्र ३६.७ लाख हेक्टर होते व ते आधीच्या वर्षातील ३६.५ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या तुलनेत अल्पांशाने म्हणजे ०.५

टक्क्याने जास्त होते. २००१-०२ मध्ये सिंचनाखालील स्थूल क्षेत्राची पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी १६.४ होती. ही टक्केवारी १९९०-९१ मध्ये १५.२ इतकी होती आणि ह्याबाबतीत गेल्या ११ वर्षांमध्ये विशेष प्रगती झाल्याचे दिसून येत नाही. विविध स्रोतांनुसार राज्यातील सिंचित क्षेत्र भाग-२ मधील तक्का क्र.४१ मध्ये दिले आहे.

सिंचन प्रकल्प

९.१५ महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगाने त्यांच्या १९९९ च्या अहवालामध्ये राज्याची भूपृष्ठावरील व भूगर्भातील अशा दोन्ही प्रकारच्या जलस्रोतांद्वारे अंतिम सिंचन क्षमता १२६ लाख हेक्टर इतकी अंदाजित केली आहे. त्यामध्ये भूपृष्ठावरील जलसाठ्यांचा वाटा सुमारे ८५ लाख हेक्टर इतका आहे. राज्यातील जास्तीत जास्त क्षेत्र सिंचनाखाली आणण्यासाठी राज्य शासनाने अनेक मोठे, मध्यम व लघु पाटबंधारे प्रकल्प हाती घेतले आहेत. राज्यातील विविध पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या आणि त्यांपासून निर्माण करण्यात आलेली सिंचनक्षमता याबाबतचा तपशील तक्का क्र. ९.१० मध्ये दिला आहे.

९.१६ राज्यातील सर्व प्रकारच्या पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे जून, २००२ अखेरपर्यंत निर्माण करण्यात आलेली एकत्रित सिंचनक्षमता ४९.२६ लाख हेक्टर इतकी होती. निर्माण करण्यात आलेल्या एकूण सिंचनक्षमतेमध्ये मोठे, मध्यम, लघु (राज्य क्षेत्र) आणि लघु (स्थानिक क्षेत्र) पाटबंधारे प्रकल्पांचा वाटा अनुक्रमे ४५.८ टक्के, १२.७ टक्के, १८.९ टक्के आणि २२.६ टक्के इतका होता. २००१-०२ मध्ये निर्माण करण्यात आलेली अतिरिक्त सिंचनक्षमता १.०४ लाख हेक्टर इतकी होती आणि त्यामुळे जून, २००१ अखेर साध्य करण्यात आलेल्या संचयी सिंचनक्षमतेमध्ये २.१६ टक्क्यांनी वाढ झाली होती. जून, २००१ अखेरपर्यंत निर्माण करण्यात आलेल्या ४८.२२ लाख हेक्टर इतक्या सिंचनक्षमतेच्या तुलनेत

तक्ता क्र. १.१०

राज्यातील पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या व त्यापासून निर्माण झालेली सिंचनक्षमता

अनु. क्र.	बाब	पाटबंधारे प्रकल्प								एकूण (३+४+५फ)
		मोठे	मध्यम	लघु (राज्य क्षेत्र)	लघु (स्थानिक क्षेत्र)				एकूण लघु (५फ)	
					को.प. बंधारे (५ब)	पाझर तलाव (५क)	उपसा जलसिंचन (५ड)	इतर (५इ)		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५अ)	(५ब)	(५क)	(५ड)	(५इ)	(५फ)	(६)
१.	३०.६.२००२ पर्यंत पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांची संख्या **	३१	१७६	२,१५०	८,१६२	१५,८४३	२,९०९	१९,७१४	४८,७७८	-
२.	३०.६.२००२ पर्यंत बांधकामाधीन प्रकल्पांची संख्या **	२१	३०	२५२	१,७६६	२,१८९	१२८	१,७४३	६,०७८	-
३.	वरील अनु.क्र. १ व २ येथील प्रकल्पांद्वारे ३०.६.२००२ पर्यंत निर्मित सिंचनक्षमता (लाख हेक्टर)	२२.५५*	६.२७*	९.३०	२.५५	५.०७	०.३६	३.१६	२०.४४	४९.२६
४.	३०.६.२००१ पर्यंत निर्मित सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)	२२.३४	६.२२	९.१३	२.२१	५.०७	०.३६	२.८९	१९.६६	४८.२२
५.	सिंचनक्षमतेचा २००१-०२ मधील प्रत्यक्ष वापर (वरील अनु.क्र.२ व ४ पैकी) (लाख हेक्टर)	८.५५	१.६९	२.२६	०.७७	१.२७	०.१४	१.२९	५.७३	१५.९७
६.	अनु.क्र. ५ व्यतिरिक्त लाभक्षेत्रातील विाहरीखालील सिंचनक्षेत्र (लाख हेक्टर)	३.४९	०.६१	०.४८	-	-	-	-	०.४८	४.५८

* अस्थायी ** सिंचनक्षमता निर्माण झालेले प्रकल्प

२००१-०२ मध्ये सिंचनक्षमतेचा प्रत्यक्ष वापर १५.९७ लाख हेक्टर (३३.१ टक्के) इतका होता.

पाटबंधारे क्षेत्रातील सुधारणा

सहकारी पाणी वापर संस्थांची स्थापना

१.१७ राज्य शासनाने सहकारी पाणी वापर संस्था स्थापन करण्याचा आणि सर्व पाटबंधारे प्रकल्पांमधील सिंचन व्यवस्थापन ह्या संस्थांकडे तीन वर्षांच्या कालावधीत हस्तांतरित करण्याचा धोरणात्मक निर्णय २३ जुलै, २००१ रोजी घेतला आहे. ह्या धोरणामागील प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत. १) निर्माण करण्यात आलेली सिंचनक्षमता आणि प्रत्यक्ष सिंचन केलेले क्षेत्र यांतील तफावत कमी करणे, २) सिंचन व्यवस्थापनाची पाणीवापर क्षमता वाढविणे, ३) सिंचन प्रणालीच्या देखभाल व दुरुस्तीवरील खर्च मर्यादित ठेवणे आणि ४) शासकीय पाणीपट्टीची वसुली प्रभावीपणे करणे. राज्यात २००१-०२ अखेर १.०१ लाख हेक्टर कार्यक्षेत्र असलेल्या एकूण २८३ पाणीवापर संस्था पूर्णतः कार्यरत होत्या. याव्यतिरिक्त ७६ पाणीवापर संस्थांच्या बाबतीत (क्षेत्र २५ हजार हेक्टर) सामंजस्य करार पूर्ण करण्यात आला होता आणि ४१४ संस्था (क्षेत्र १.३१ लाख हेक्टर) नांदणीकृत झाल्या होत्या. ३९५ पाणीवापर संस्थांचे प्रस्ताव विचाराधीन होते.

सिंचन विकास महामंडळे

१.१८ राज्यातील सिंचन प्रकल्प जलद गतीने पूर्ण करण्यासाठी शासनाने राज्यात पुढील पाच सिंचन विकास महामंडळांची स्थापना केली आहे. १) महाराष्ट्र कृष्या खोरे विकास महामंडळ, २) गोदावरी-मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ, ३) विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ, ४) तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ आणि ५) कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ. महामंडळांच्या अधिकारक्षेत्रांतील प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी या महामंडळांनी मार्च, २००२ पर्यंत खुल्या बाजारातून ९,७७७ कोटी रुपयांचा निधी उभारला आहे. २००२-०३ मध्ये २,११४ कोटी रुपयांचा निधी उभारण्याचे नियोजन आहे. या महामंडळांचा तपशील तक्ता क्र. १.११ मध्ये दिला आहे.

एकात्मिक पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रम

१.१९ राज्यातील कृषि उत्पादन हे प्रामुख्याने पर्जन्याश्रयो शेतीवर आधारित असल्याने राज्यात मृदसंधारणाची कामे मोठ्या प्रमाणावर करण्यात येत आहेत. कोरडवाहू शेतीतील उत्पादन वाढविणे, त्यातील सातत्य टिकविणे व नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास थांबविणे यासाठी राज्यामध्ये १९८३ पासून पाणलोटक्षेत्र आधारित मृद व जलसंधारणाची कामे राबविण्यात येत आहेत. विविध कार्यक्रमांची पुनर्आखणी करून

तक्ता क्रमांक ९.११

राज्य शासनाने स्थापन केलेल्या विविध पाटबंधारे विकास महामंडळांचा तपशील

अनु. क्र.	महामंडळाचे नाव व स्थापनेचा महिना	समाविष्ट पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या	एकूण आवश्यक निधी (कोटी रु.)	शासनाचे भागभांडवल १) एकूण २) २००१-०२ पर्यंत \$ ३) २००१-०२ पर्यंत ठेवीवरील व्याज \$\$ (कोटी रु.)	कर्जरोख्यांद्वारे उभारावयाचा निधी (कोटी रु.)	२००१-०२ पर्यंत कर्जरोख्यांद्वारे उभारलेला निधी (कोटी रु.)	२००२-०३ मध्ये उभारावयाचा निधी (कोटी रु.)	सिंचन क्षमतेचे लक्ष्य (लाख हे.)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१.	महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ (जानेवारी, १९९६)	२३* ५०** ३२४@ १२+	९,५६४	३,५०० १,४२५ १,७५९	८,१६०	५,४६३	४१४	१०.८५
२.	विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ (मार्च, १९९७)	१४* २७** ५५@	७,६०७	२,२४५ २६५ ४३७	५,९०१	१,४७२	८१२	११.००
३.	तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ (मार्च, १९९७)	८* ३७** ११५@ १०+	५,१९७	१,४०० १०२ १४८	३,२७५	१,०५४	१५३	५.२३
४.	कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ (डिसेंबर, १९९७)	१* ४** ३३@	९३७	२७३ ४९ ६३	६१७	३९८	१५४	१.०९
५.	गोदावरी-मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ (ऑगस्ट, १९९८)	१३* २४** २३७@	३,२६६	१,३०० २४१ २१८	२,६००	१,३९०	५८१	५.६१

* मोठे, ** मध्यम, @ लघु, + उपसा सिंचन योजना, \$ २००१-०२ अखेरपर्यंत अदा केलेले भागभांडवल, \$\$ ही रक्कम शासनाने संबंधित महामंडळांना दिली आहे.

ते एकात्मिक पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रमाखाली राबविण्यात येत आहेत. ह्या कार्यक्रमांतर्गत ठरवून देण्यात आलेल्या निकषांनुसार राज्यात एकूण १४,५८७ गावांची निवड करण्यात आली असून त्यापैकी १०,६४९ गावांमध्ये २१,८१० पाणलोटक्षेत्रांत कामे प्रत्यक्षात हाती घेण्यात येत आहेत. ह्या कार्यक्रमावर २००१-०२ मध्ये २४८ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. ह्या कार्यक्रमावर २००२-०३ ह्या वर्षात २६० कोटी रुपये खर्च करण्याचे प्रस्तावित असून त्यापैकी ऑक्टोबर, २००२ पर्यंत १३५ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले होते. २००१-०२ मध्ये तत्सम कालावधीत १२८ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले होते. हा कार्यक्रम १९९२ मध्ये कार्यान्वित केल्यापासून ऑक्टोबर, २००२ अखेरपर्यंत त्यावर करण्यात आलेला एकूण संचयी खर्च २,३९२ कोटी रुपये इतका होता.

सुधारित बियाणे

९.२० राज्यातील कृषि उत्पादन वाढविण्यासाठी करण्यात येत असलेल्या विविध उपाययोजनांमध्ये विविध पिकांच्या संस्कारित व सुधारित वाणांच्या प्रमाणित/दर्जेदार बियाण्यांचे वितरण ही एक महत्त्वाची उपाययोजना आहे. महाराष्ट्रात सार्वजनिक व खाजगी ही दोन्ही क्षेत्रे अशा बियाण्यांच्या वितरणामध्ये लक्षणीय भूमिका बजावतात. महाराष्ट्रात बियाणे बदलाचा कार्यक्रम बहुतांश पिकांच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात येतो. खरीप २००१ हंगामात एकूण ६.७६ लाख किंवल व रब्बी २००१ हंगामात एकूण २.७१ लाख किंवल बियाणे वितरित करण्यात आले. काही प्रमुख पिकांच्या बियाणे वितरणाबाबतची माहिती

तक्ता क्र. १.१२ मध्ये दिली आहे. खरीप २००२ हंगामात सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांमार्फत अनुक्रमे ४.५८ लाख क्विंटल व ४.४७ लाख क्विंटल प्रमाणित/दर्जेदार बियाणे वितरित करण्यात आले, असा अंदाज आहे. २००२-०३ मध्ये २५ पिकांच्या १६० जातींचे बियाणे शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देण्यात आले.

तक्ता क्रमांक १.१२

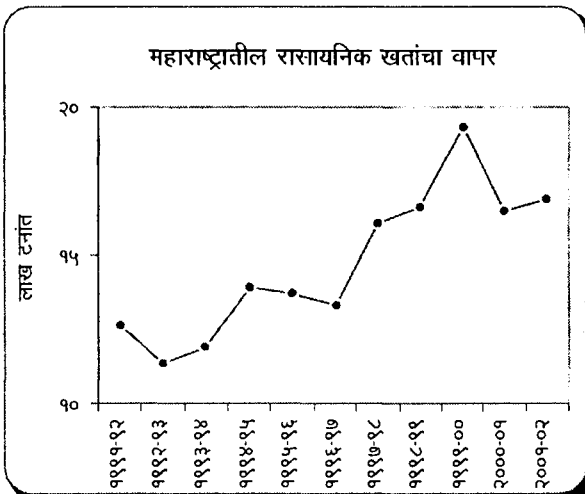
काही महत्त्वाच्या पिकांच्या प्रमाणित/दर्जेदार बियाण्यांचे महाराष्ट्रात करण्यात आलेले वितरण

(क्विंटलमध्ये)

अनु. (१)	पिकाचे नाव (२)	१९९०-९१ (३)	१९९९-२००० (४)	२०००-०१ (५)	२००१-०२ (६)
खरीप					
१.	सोयाबीन	५,२८१	२,४०,५७३	२,८२,०१२	२,४८,५१६
२.	संकरित ज्वारी	१,४८,४४६	१,३३,६७५	१,२९,०१०	१,१३,६३८
३.	भात	१४,०९२	७२,९०२	७५,४७४	८०,६२१
४.	संकरित कापूस	१८,९७३	४९,७५२	४५,३५०	४७,७९२
५.	संकरित बाजरी	८,४३२	३०,९०४	३३,६८२	२६,१४२
रब्बी					
१.	गहू	८३,७६४	२,४७,४८६	२,०५,८६१	२,२१,८९९
२.	हरभरा	२३,३१६	३८,६९८	२६,७८८	२३,८०६
३.	ज्वारी	१६,८८०	२८,६६२	२४,२६९	१६,३१५

रासायनिक खते व कीटकनाशके

१.२१ राज्यातील २००२-०३ मधील खतांचा वापर १८.१ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षातील १६.९ लाख टन खतांच्या वापरापेक्षा ७.१ टक्क्यांनी जास्त असेल असा अंदाज आहे. राज्यात २००१-०२ मध्ये शेतकऱ्यांना खतांचे वितरण २९,९२७ खत वितरण केंद्रांमार्फत करण्यात आले. त्यापैकी ४,२३३ केंद्रे सहकारी क्षेत्रात, २२१ सार्वजनिक क्षेत्रात, तर २५,४७३ केंद्रे खाजगी क्षेत्रात होती. २००१-०२ मध्ये राज्यात

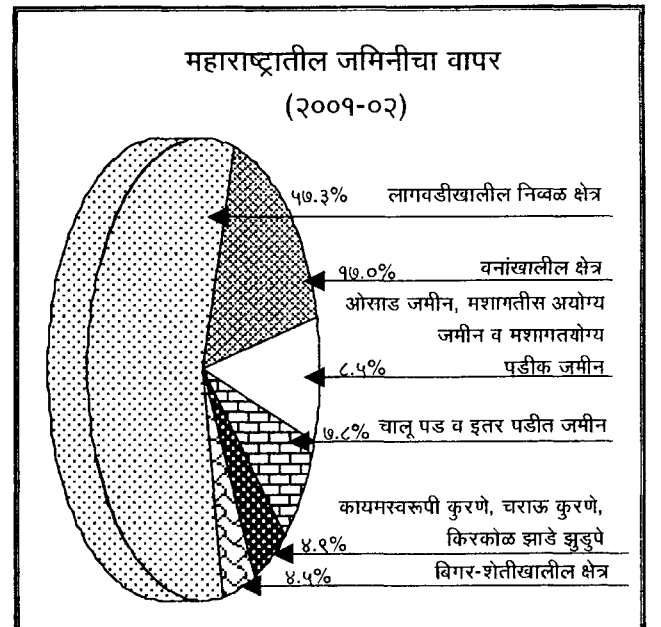
तांत्रिक दर्जाच्या ३,१३५ टन कीटकनाशकांचा वापर करण्यात आला, जो गेल्या वर्षातील वापरापेक्षा २.३ टक्क्यांनी कमी होता. खरीप २००२ मध्ये कीटकनाशकांचा वापर १,८५० टन इतका होऊन, तो खरीप २००१ मधील १,७२५ टन वापराच्या तुलनेत ७.२ टक्क्यांनी जास्त असेल असा अंदाज आहे.

तुषार व ठिबक सिंचन

१.२२ तुषार व ठिबक सिंचन पद्धतींचा अवलंब केल्याने सिंचनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पाण्याच्या मात्रेमध्ये २८ ते ५६ टक्क्यांची बचत होते आणि त्यामुळे २५ ते ४० टक्के अतिरिक्त क्षेत्र सिंचनाखाली आणणे शक्य होते. शिवाय त्यामुळे जमिनीची धूप हाण्याचे प्रमाण कमी होते, मशागतीची कामे सुलभ होतात, खतांची कार्यक्षमता वाढते, कीटकांमुळे होणारे नुकसान घटते आणि परिणामी पीक उत्पादनात पिकाच्या प्रकारानुसार १२ ते ३१ टक्के इतकी वाढ होते. शेतकऱ्यांनी ह्या सिंचनपद्धतींचा अवलंब करावा यासाठी राज्य शासन त्यांना तुषार/ ठिबक सिंचन संच खरेदी करण्यासाठी त्याकरिता आखलेल्या योजनांमधून अनुदान देऊन उत्तेजन देते. मार्च, २००२ अखेरपर्यंत राज्यामध्ये तुषार व ठिबक सिंचनाखाली आणलेले एकूण क्षेत्र अनुक्रमे ८७,८७४ हेक्टर व २,१७,४४७ हेक्टर इतके होते आणि त्यासाठी शासनाने शेतकऱ्यांना दिलेल्या अनुदानाची रक्कम अनुक्रमे १०० कोटी रुपये व ३३२ कोटी रुपये होती.

जमिनीचा वापर

१.२३ २००१-०२ मधील जमीनवापराबाबतच्या आकडेवारीनुसार राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रामध्ये लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राचा (१७६.२ लाख हेक्टर) वाटा सर्वाधिक म्हणजे ५७.२८ टक्के इतका होता. महाराष्ट्र राज्यातील जमीनवापराबाबतची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३९ मध्ये दिली आहे.

राष्ट्रीय कृषि विमा योजना

९.२४ भारत सरकारने ठरवून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार सर्वकष पीक विमा योजना महाराष्ट्रात १९८५-८६ पासून राबविण्यात येत होती. ह्या योजनेत बदल करण्यात आला असून भारत सरकारने 'राष्ट्रीय कृषि विमा योजना' ह्या नावाने नवीन पीक विमा योजना जाहीर केली आहे. ही नवीन योजना राज्यामध्ये रब्बी हंगाम १९९९-२००० पासून राबविण्यात येत आहे.

९.२५ नवीन योजनेमध्ये मूळ योजनेमधील भात, ज्वारी, बाजरी, तूर, भुईमूग, सूर्यफूल, कारळे, तीळ, सोयाबीन व नाचणी ही दहा खरीप पिके आणि ज्वारी, गहू, हरभरा, करडई, सूर्यफूल, उन्हाळी भुईमूग व उन्हाळी भात ही सात रब्बी पिके, ह्या पिकांव्यतिरिक्त ऊस, कांदा, मका, मूग, उडीद व कापूस यांचा समावेश करण्यात आला असून यापैकी ऊस वर्ष २००२ पासून वगळण्यात आला आहे.

९.२६ राष्ट्रीय कृषि विमा योजनेच्या कार्यान्वयनाबाबतचा, ती योजना रब्बी हंगाम १९९९ मध्ये सुरू करण्यात आल्यापासूनचा तपशील तक्ता क्र. ९.१३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ९.१३

राष्ट्रीय कृषि विमा योजनेच्या कार्यान्वयनाबाबत तपशील

हंगाम	लाभ दिलेल्या शेतकऱ्यांची संख्या (लाखात)	विम्याची एकूण रक्कम (कोटी रु.)	गोळा केलेली हप्त्यांची रक्कम (कोटी रु.)	दिलेली भरपाई (कोटी रु.)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
रब्बी १९९९-२०००	१.३३	१२९	१.३८	५.०८*
खरीप २०००-०१	२५.२९	१,७३९	४३.८०	१४०.५४*
रब्बी २०००-०१	४.२१	४६४	५.१३	२६.७२*
खरीप २००१-०२	२६.०६	१,७०२	७७.६३	७१.८८
रब्बी २००१-०२	०.८५	२०	०.५०	२.१२

* उसाच्या पिकाची भरपाई धरून.

वहिती खातेदार

९.२७ १९९५-९६ च्या कृषिगणनेचे निष्कर्ष अद्याप उपलब्ध झालेले नाहीत. १९९०-९१ मध्ये महाराष्ट्रात घेण्यात आलेल्या कृषिगणनेनुसार राज्यात वहिती खातेदार ९४.७ लाख होते. त्याआधी घेण्यात आलेल्या १९८५-८६ च्या गणनेनंतरच्या पाच वर्षांत वहिती खातेदारांच्या संख्येत १६.९ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसून येते. तथापि, वहितीचे एकूण क्षेत्र १९८५-८६ मधील एकूण २१३.५ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या तुलनेत

१९९०-९१ मध्ये २.० टक्क्यांनी कमी म्हणजे २०९.३ लाख हेक्टर होते. वहिती खातेदारांकडील सरासरी क्षेत्र १९८५-८६ मध्ये २.६४ हेक्टर होते, ते १९९०-९१ मध्ये २.२१ हेक्टर इतके कमी झाले. दोन दशकांआधी म्हणजे १९७०-७१ मध्ये झालेल्या कृषि गणनेनुसार प्रत वहिती खातेदार सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर होते व ते १९९०-९१ मधील सरासरी क्षेत्राच्या जवळजवळ दुप्पट होते. भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३८ मध्ये १९७०-७१, १९८०-८१, १९८५-८६ व १९९०-९१ मध्ये घेण्यात आलेल्या कृषिगणनेनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र याबद्दलची माहिती दिली आहे.

कृषि वित्तपुरवठा

९.२८ राज्यात प्रत्यक्ष कृषि वित्तपुरवठा करण्याशी संबंधित अशा वित्तीय संस्था म्हणजे स्वतःच्या सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे देणाऱ्या प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, शेतकऱ्यांना मुदतीची कर्जे देणारी महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँक, शेतकऱ्यांना अल्प मुदतीची व दीर्घ मुदतीची कर्जे देणाऱ्या वारिणज्यिक व प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि कृषि क्षेत्राच्या विकासासाठी पतपुरवठा करणाऱ्या पतसंस्थांना पुनर्वित्तीय सहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ह्या होत.

९.२९ २००१-०२ अखेर राज्यातील प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची संख्या २०,६१९ होती आणि त्यांच्या सभासदांची एकूण संख्या १०३.४ लाख होती. ह्या संस्थांनी २००१-०२ मध्ये शेतकऱ्यांना ३,७५३ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. त्यापैकी १,३५४ कोटी रुपयांची म्हणजे ३६.१ टक्के रकमेची कर्जे अल्पभूधारक व सीमांतिक शेतकऱ्यांना देण्यात आली होती.

९.३० महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने २००१-०२ मध्ये ७ लाख रुपयांचे कर्जवाटप केले. या तुलनेत आधीच्या वर्षी ९.४८ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप करण्यात आले होते. २००२-०३ मध्ये ऑक्टोबर, २००२ पर्यंत ह्या बँकेने काहीही कर्जवाटप केले नाही.

९.३१ सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी राज्यात कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी २०००-०१ मध्ये केलेला प्रत्यक्ष वित्तपुरवठा १,३८९ कोटी रुपये होता. तो १९९९-२००० मध्ये केलेल्या १,५०८ कोटी रुपये वित्तपुरवठ्यापेक्षा ७.९ टक्क्यांनी कमी होता. २०००-०१ मध्ये केलेल्या एकूण वित्तपुरवठ्यापैकी १,१९४ कोटी रुपये (८६ टक्के) वित्तपुरवठा केवळ कृषीसाठी होता. उर्वरित वित्तपुरवठा (१९५ कोटी रुपये) दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय इत्यादींसारख्या कृषिसंलग्न व्यवसायांसाठी केला होता. कृषि क्षेत्रासाठी दिलेल्या ३४२ कोटी रुपये मुदतीच्या कर्जापैकी २९.८ टक्के वाटा ट्रॅक्टर्स, कृषि अवजारे व यंत्रसामग्री यांच्या खरेदीसाठी होता आणि २४.० टक्के वाटा सिंचन योजनांसाठी होता. ह्या बँकांची राज्यात कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी दिलेल्या कर्जाबाबतची जून, २००१ च्या अखेरच्या शुक्रवारी येणे बाकी ३,१८७ कोटी रुपये इतकी होती व ती १०.८ लाख कर्जदारांकडून येणे होती.

कर्जाच्या एकूण येणे रकमेपैकी केवळ कृषीसंबंधीचा वाटा २,५४४ कोटी रुपये (७९.८ टक्के) होता. ह्या येणे रकमेपैकी जवळपास ४७.९ टक्के रक्कम मुदतीच्या कर्जाची होती. केवळ कृषीसंबंधीच्या एकूण २,५४४ कोटी रुपये येणे रकमेपैकी ६९४ कोटी रुपये (२७.३ टक्के) येणे एक हेक्टरपर्यंत जमीन धारण करणाऱ्या २.६२ लाख खातेदारांकडील होते व ६१२ कोटी रुपये (२४.१ टक्के) येणे एक ते दोन हेक्टर जमीन धारण करणाऱ्या २.७२ लाख खातेदारांकडील होते.

९.३२ खाजगी क्षेत्रातील बँकांनीसुध्दा २०००-०१ मध्ये कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी राज्यात ११७ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. ह्या बँकांची कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी दिलेल्या कर्जाबाबतची जून, २००१ अखेर येणे रक्कम २६३ कोटी रुपये होती.

नाबार्ड

९.३३ राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही शेतीच्या व ग्रामीण विकासास हातभार लावून उत्तेजन देणारी देशातील शिखर बँक आहे. ह्या बँकेने राज्यात २००१-०२ मध्ये पुढील महत्त्वाची भूमिका बजावली.

पतमर्यादा

९.३३.१ नाबार्डने २००१-०२ मध्ये राज्यातील सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांच्यामार्फत शेतीच्या हंगामी कामांना आधार पुरविण्यासाठी एकूण ३११ कोटी रुपयांची अल्पमुदतीची पतमर्यादा मंजूर केली. या तुलनेत आधीच्या वर्षी मंजूर केलेली मर्यादा ३४१ कोटी रुपये इतकी होती. येणे कर्जाची उच्चतम पातळी २१६ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली आणि ही रक्कम, मंजूर करण्यात आलेल्या पतमर्यादेच्या ६१ टक्के इतकी होती. याशिवाय नाबार्डने राज्यातील शेतीच्या हंगामी कामांव्यतिरिक्त इतर उपक्रमांसाठी प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना ८.४० कोटी रुपये मंजूर केले होते व त्यापैकी येणे रक्कम अधिकतम ७.८५ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली.

९.३३.२ नाबार्डने राज्यात २००१-०२ मध्ये मंजूर केलेल्या योजनांची संख्या १४ होती, तर २०००-०१ मध्ये ती २६ होती. नाबार्डने राज्यात २००१-०२ मध्ये गुंतवणूक पतपुरवठाअंतर्गत विविध पतपुरवठा अभिकरणांना ७४१ कोटी रुपयांचे पुनर्वित्तीय सहाय्य वितरित केले व ते आधीच्या वर्षात वितरित केलेल्या सहाय्यापेक्षा २० टक्क्यांनी जास्त होते. नाबार्डकडून २००१-०२ मध्ये पुनर्वित्तीय सहाय्य मिळालेल्या देशातील प्राप्तकर्त्या राज्यांमध्ये महाराष्ट्र राज्य दुसऱ्या क्रमांकावर होते आणि देशातील एकूण सहाय्यामध्ये महाराष्ट्राचा वाटा ११ टक्के इतका होता. उत्तर प्रदेश हे सर्वाधिक प्राप्तकर्ता म्हणून १५.४ टक्के वाट्यासह प्रथम क्रमांकावर होते. राज्यात वितरण करण्यात आलेली संचयी रक्कम ३१ मार्च, २००२ रोजी ५,८८७ कोटी रुपयांच्या पातळीपर्यंत पोहोचली.

ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी

९.३३.३ नाबार्डने २००१-०२ मध्ये राज्य शासनास राज्यातील १,२७२ ग्रामीण प्रकल्पांसाठी ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीच्या (आर्. आय्. डी. एफ्.) 'लेखा-७' अंतर्गत ५३० कोटी रुपये वित्तीय सहाय्य मंजूर केले. त्यामुळे सदर निधीच्या सर्व लेखांच्या अंतर्गत एकूण ५,८२६ ग्रामीण प्रकल्पांसाठी मंजूर केलेले संचयी सहाय्य २,२९४ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचले. यामध्ये ३१ मध्यम व ३१४ लघु सिंचन प्रकल्प, २२८ ग्रामीण पाणीपुरवठा योजना, ९९९ ग्रामीण पूल आणि ४,२५४ ग्रामीण रस्त्यांचा समावेश होता. मंजूर रकमांपैकी २००१-०२ मध्ये ३२६ कोटी रुपये वितरित करण्यात आले व त्यामुळे ३१ मार्च, २००२ पर्यंतची एकत्रित वितरित रक्कम १,३९७ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली. २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ पर्यंत नाबार्डने राज्य शासनास १३० कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य वितरित केले व त्यामुळे वितरित अर्थसहाय्याची एकूण रक्कम १,५२७ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली.

महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा

९.३४ शेतजमीननिषेधक पध्दतीत सुधारणा करण्याचे धोरण पुढे चालू आहे. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ या कालावधीत जारी करण्यात आलेल्या कृळकायद्यांच्या अंमलबजावणीच्या परिणामी मार्च, २००२ अखेरपर्यंत १४.९२ लाख कुळांना १७.३६ लाख हेक्टर जमिनीची मालकी प्रदान करण्यात आली होती.

९.३५ राज्यातील प्रत्येक भूधारकास त्याच्या जमिनीच्या अर्भलेखा-बाबतची योग्य कागदपत्रे ठेवावी लागतात व ती अद्ययावत् ठेवावी लागतात. याकरिता प्रत्येक भूधारकास खातेपुस्तिका पुरविण्यात आली आहे. ३१ मार्च, १९९८ पर्यंत ९२.५९ लाख भूधारकांपैकी ७३.११ लाख भूधारकांना खातेपुस्तिका पुरविण्यात आल्या आहेत. राज्य शासनाने भूधारकांना दरवर्षी अद्ययावत् गाव नमुना क्र. ७/१२ वितरित करण्याची योजना ४ मे, १९९९ पासून सुरू केली आहे. शिवाय शासनाने गाव नमुना क्र. ७/१२ पोस्टाने वितरित करण्याची योजना ३ जानेवारी, २००२ पासून सुरू केली आहे आणि दरवर्षी ७ डिसेंबर रोजी अद्ययावत् गाव नमुना क्र. ७/१२ उताऱ्यांचे प्रत्येक तलाठी सजेच्या ठिकाणी वितरण करण्याबाबत ऑगस्ट, २००२ मध्ये आदेश दिले आहेत. अशा तऱ्हेने शासनाने भूधारकांना त्यांच्या जमिनीबाबतचे अद्ययावत् अर्भलेख उपलब्ध करून देण्यासाठी पुरेशी काळजी घेतली आहे.

९.३६ राज्यात कमाल शेत जमीनधारणा अर्धनियमाखाली सप्टेंबर, २००२ अखेरपर्यंत २.९९ लाख हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून घोषित करण्यात आली. ह्या अतिरिक्त जमिनीपैकी ३४.५ हजार हेक्टर जमीन शासनाच्या मालकीच्या महाराष्ट्र राज्य शेती महामंडळास मंजूर करण्यात आली असून २.६० लाख हेक्टर जमीन १.४० लाख भूमिहीन व्यक्तींना व ७५ सहकारी शेती संस्थांना वाटप करण्यात आली आहे. आतापर्यंत वाटप केलेल्या २.६० लाख हेक्टर जमिनीपैकी १.०६ लाख हेक्टर जमीन ७१,७६३ मागासवर्गीय भूमिहीन व्यक्तींना सप्टेंबर, २००२ पर्यंत वाटप करण्यात आली आहे.

१.३७ अतिरिक्त जमिनीच्या अर्भहस्तांकितांना अर्थसहाय्य देण्याच्या योजनेखाली सुरुवातीपासून (१९७५-७६) ते मार्च, १९९८ अखेरपर्यंत १.३७ लाख लाभार्थ्यांना सुमारे १९.१४ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले. राज्य शासनाने ही योजना २०००-०१ पासून राज्य क्षेत्रातील योजना म्हणून पुढे चालू ठेवण्याचा निर्णय घेतला आहे. वार्षिक योजना २००२-०३ मध्ये ह्या योजनेखाली ४.०७ लाख रुपयांची तरतूद करण्यात आली असून त्यापैकी ०.८१ लाख रुपये आदिवासी लाभधारकांसाठी, ०.३२ लाख रुपये विशेष घटक योजनेसाठी आणि उर्वरित २.९४ लाख रुपये सर्वसाधारण योजनेसाठी प्रस्तावित करण्यात आले आहेत.

कृति आराखडा

१.३८ देशातील वेगवेगळ्या राज्यांमधील शेती व हवामानविषयक स्थितींमध्ये वैविध्य असल्याकारणाने वेगवेगळ्या राज्यांतील शेतकऱ्यांसाठी समान प्रकारच्या योजना राबविणे शक्य नसते. हे विचारात घेऊन गरजांनुरूप आधारित व अधिक लाभदायी अशा योजनांची पध्दती सुधारित करण्याबाबत केंद्र सरकारकडे सातत्याने पाठपुरावा करण्यात आला होता. गरजांनुरूप आधारित योजना तयार करण्यासाठी राज्यांना स्वातंत्र्य देण्याच्या संकल्पनेस २०००-०१ मध्ये मान्यता देण्यात आली. त्यानुसार महाराष्ट्र राज्याने १९ जुन्या केंद्रपुरस्कृत योजनांऐवजी ४६ नवीन योजना तयार केल्या. राज्यास कृति आराखडा योजनेअंतर्गत दरवर्षी सुमारे ९० ते १०० कोटी रुपये केंद्रीय सहाय्य मिळत आहे.

कृति आराखड्यातील योजनांसंबंधातील साध्य झालेल्या बाबी पुढीलप्रमाणे होत्या.

१) राज्यात दोन ठिकाणी कीडनाशक उर्वरित अंश तपासणी प्रयोगशाळांची स्थापना करण्यात आली.

२) २९ मृदु सर्वेक्षण व मृदु चाचणी प्रयोगशाळा, ४ खत चाचणी प्रयोगशाळा, ४ कीटकनाशक चाचणी प्रयोगशाळा, ३ बियाणे तपासणी प्रयोगशाळा, एक शिखर प्रशिक्षण संस्था, ७ विभागीय प्रशिक्षण संस्था आणि ११२ कृषि बर्हुचिकित्सालयांचे बळकटीकरण करण्यात आले.

३) शेतकऱ्यांसाठी सुधारित नवीन तंत्रज्ञानावर आधारित प्रशिक्षण आणि प्रात्यक्षिक कार्यक्रम, मृदु व पाणी तपासणी आणि कीड रोग निदान सुविधा पुरविण्यात येत आहेत.

४) गांडूळ खत निर्मितीसारख्या लहान प्रकल्पांना सहाय्य देण्याच्या योजना राबविण्यात येत आहेत.

५) जागतिक व्यापार संघटनेने उभ्या केलेल्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी कृषि पणनावर आधारित ९ योजना मंजूर करण्यात आल्या आहेत.

६) शेतकऱ्यांना हरितगृहे व कांदाचाळी उभारण्यासाठी अर्थसहाय्य देण्यात आले आहे.

७) फळे, भाजीपाला, काजू व मसाला पिके यांसाठी एकात्मिक कीड नियंत्रण व्यवस्थापनाकरिता अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली आहे.

दोहा जाहीरनामा

१.३९ जागतिक व्यापार संघटनेची चौथी मंत्रिपरिषद नोव्हेंबर, २००१ मध्ये दोहा, कतार येथे भरली होती. दोहा मंत्रिपरिषदेच्या जाहीरनाम्यात विकसनशील आणि अल्प विकसित अशा देशांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्याची गरज असल्याचे स्पष्टपणे मान्य करण्यात आले. ह्या देशांसाठी विशेष व वेगळी वागणूक देण्याच्या तरतुदीचे महत्त्वदेखील मान्य करण्यात आले. पर्यावरण व कामगार विषयक धोरणासंबंधित मुद्द्यांची नोंद घेण्याव्यतिरिक्त विकसनशील देशांच्या अंमलबजावणीसंबंधित अडचणींबाबतही चर्चा करण्यात आली. ह्या जाहीरनाम्यात शेतमालाच्या व्यापारावरील संरक्षण दूर करण्याबाबतही आवाहन करण्यात आले असून त्याचवेळी विकसनशील देशांच्या शेतीच्या व्यापारविषयक बाबी वगळता इतर अडचणींची दखल घेण्यात आली आहे. ह्या पार्श्वभूमीवर ज्या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे अशा पुढील महत्त्वाच्या क्षेत्रांवर भर द्यावा लागेल.

१) लोकशिक्षण - जागतिक व्यापार करार आणि अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण यामुळे उपलब्ध होणाऱ्या संधीबाबत आणि समोर उभ्या ठाकलेल्या आव्हानांबाबत देखील जनतेमध्ये जाणीव निर्माण करणे. याबाबत अगदी उत्पादकापासून ग्राहकापर्यंत आणि संशोधकापासून शासनाच्या अंमलबजावणी यंत्रणेपर्यंत, अशा अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक घटकाला शिक्षित करणे गरजेचे आहे. जागतिक व्यापार परिषदेबाबतची माहिती विविध प्रकाशने, वेबसाइट्स, कार्यशाळा आणि चर्चासत्रे यांद्वारे कृषि विभागाकडून प्रसृत करण्यात येत आहे.

२) उत्पादकतेत वाढ - स्पर्धेत उतरण्यासाठी आणि ग्राहकांना दर्जेदार मालाचा पुरवठा अधिक स्वस्त दरांत देण्यासाठी उत्पादकता वाढविणे जरुरीचे आहे.

३) काढणीपश्चात् तंत्रज्ञानाचा प्रसार - भारत हा अनेक कृषि उत्पादनांबाबत प्रमुख उत्पादक देश आहे. परंतु योग्य अशा पायाभूत सुविधांच्या अभावी मालाचा वाया जाण्याचे प्रमाण बरेच जास्त आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेमध्ये भारताचा वाटादेखील अत्यंत नगण्य आहे. ह्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी अगदी प्रतवारीपासून शीतगृहात साठवण, शीतसाखळी, प्रक्रिया, वेष्टन करणे व पणन अशा काढणीपश्चात् सुविधा निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे.

जैवतंत्रज्ञान क्षेत्रातील कार्यवाही

१.४० वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागवण्यासाठी कृषि उत्पादन वाढविण्याकरिता कृषि क्षेत्रामध्ये जैवतंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे गरजेचे झाले आहे. त्यानुसार राज्य शासनाने मे, १९९९ मध्ये जैविक व्याप्ती व विकास समितीची स्थापना केली आहे. महाराष्ट्र शासनाने जानेवारी, २००२ मध्ये जैवतंत्रज्ञान धोरण-२००१ जाहीर केले असून त्यामध्ये पुढील बाबी आहेत. १) अधिक उत्पादन देणाऱ्या, दुष्काळ व रोगप्रतिकारक जैवशास्त्रीय दृष्ट्या सुधारित आणि सध्याच्या हवामानात

तम धरू शकणाऱ्या पिकांच्या विविध जाती शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देणे, २) जैवतंत्रज्ञान उत्पादनांच्या व्याख्या ठरविणे, ३) जैवतंत्रज्ञान संशोधन व विकासासाठी सेंटर्स ऑफ एक्सलन्स स्थापन करण्यास उतेजन देणे, ४) जैवतंत्रज्ञान प्रकल्पांमध्ये शासनाचा समभागाच्या माध्यमातून सहभाग, ५) जैवतंत्रज्ञान उद्योगांना कुशल मनुष्यबळाचा पुरवठा करणाऱ्या केंद्रांना सक्षम व बहुउद्देशीय बनविणे आणि ६) जैवतंत्रज्ञानाचे मूल्य व फायदे यांचा विस्तृत प्रमाणावर प्रसार करण्यासाठी शास्त्रज्ञ, उद्योजक, विस्तारयंत्रणा, शेतकरी व ग्राहक यांच्यामध्ये सहकार्याची नवीन पद्धती विकसित करणे आणि कृषि विद्यापीठे, तसंच पुणे विद्यापीठातील मिडिया रिसर्च सेंटर अशा संस्थांना विशिष्ट प्रकल्प हाती घेण्यास प्रोत्साहित करणे, इ.

वने

१.४१ राज्यातील वनांखालील क्षेत्र २००१-०२ अखेरीस ६१.९ हजार चौ.कि.मी. (वन विभागाने ताब्यात घेतलेले ०.५६ हजार चौ.कि.मी. खाजगी वनक्षेत्र धरून) इतके होते. ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या २०.१ टक्के होते. यापैकी ५५.९ हजार चौ.कि.मी. क्षेत्र वन विभागाच्या, २.४ हजार चौ. कि.मी. क्षेत्र महसूल विभागाच्या आणि ३.३ हजार चौ.कि.मी. क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या व्यवस्थापनाअंतर्गत होते. प्रतिमेच्या दृक्स्पष्टीकरणाच्या आधारावर जमिनीच्या केलेल्या वनव्याप्तीच्या सातव्या निधारणानुसार (१९९९) एकूण वनक्षेत्राच्या सुमारे ५७.० टक्के क्षेत्र घनदाट जंगलाचे होते, ४२.८ टक्के क्षेत्र अवनतीमुळे तुलनात्मक दृष्ट्या कमी दाट असलेल्या जंगलाचे (खुले जंगल म्हणून वर्गीकृत) होते, तर ०.२ टक्के क्षेत्रावर पाणथळ वनस्पती होत्या. २००१-०२ मध्ये वन विभाग व महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ यांच्याकडून सुमारे ३२ हजार हेक्टर जमिनीवर विविध वनीकरण कार्यक्रम राबविण्यात आले.

वन उत्पादने

१.४२ पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी शासनाने वनक्षेत्रातील वृक्षतोडीवर निर्बंध घातले आहेत. त्यामुळे वृक्षतोड मर्यादित प्रमाणातच करण्यात येते. २००२-०३ मध्ये इमारती लाकडाचे अपेक्षित उत्पादन सुमारे १.०२ लाख घन मीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य ५४.५ कोटी रुपये आहे. २००१-०२ मध्ये हे उत्पादन ०.९९ लाख घन मीटर होते व त्याचे मूल्य ५४.२ कोटी रुपये होते. २००२-०३ मध्ये जळाऊ लाकडाचे अपेक्षित उत्पादन ४.२८ लाख घन मीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य ११.६ कोटी रुपये आहे. २००१-०२ या वर्षी हे उत्पादन २.३६ लाख घन मीटर होते व त्याचे अंदाजे मूल्य १२.३ कोटी रुपये होते. २००२-०३ मध्ये गौण वन उत्पादनांचे अंदाजित मूल्य ७२.८ कोटी रुपये आहे. त्यात तेंदूची पाने व बांबू यांचे मूल्य अनुक्रमे ४२.६ कोटी रुपये व २८.९ कोटी रुपये आहे. २००१-०२ मधील गौण वन उत्पादनांच्या ८१.८ कोटी रुपये अंदाजित मूल्यात तेंदूची पाने व बांबू यांचे मूल्य अनुक्रमे ४३.३ कोटी रुपये व ३६.५ कोटी रुपये होते.

सामाजिक वनीकरण

१.४३ सामूहिक जमिनीवर वृक्षारोपण करणे आणि खाजगी जमिनीवर वृक्षारोपणास प्रोत्साहन देणे यांद्वारे पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी राज्यात विविध वृक्षारोपण कार्यक्रम हाती घेण्यात आले आहेत. २००१-०२ मध्ये वन विभागाने केलेल्या वृक्षारोपणाव्यतिरिक्त सामाजिक वनीकरण विभागाकडून सामूहिक जमिनीवरील सुमारे ३.६ हजार हेक्टर क्षेत्रावर वृक्षारोपण करण्यात आले आणि खाजगी जमिनीवरील वृक्षारोपणासाठी सुमारे ५.९४ कोटी रोपे पुरविण्यात आली. २००२-०३ ह्या वर्षात डिसेंबर, २००२ पर्यंत सामूहिक जमिनीवरील सुमारे २.७६ हजार हेक्टर क्षेत्रावर वृक्षारोपण करण्यात आले आणि खाजगी जमिनीवरील वृक्षारोपणाकरिता ५.०१ कोटी रोपे पुरविण्यात आली. गेल्या वर्षी तत्सम कालावधीत ३.६० हजार हेक्टर क्षेत्रावर वृक्षारोपण करण्यात आले आणि ४.८८ कोटी रोपे पुरविण्यात आली होती.

रेशीम उत्पादन

१.४४ रेशीम उद्योग हा एक शेतीवर आधारित कुटीरोद्योग असून त्यामध्ये ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती करण्याची आणि शेतकऱ्यांची उन्नती करण्याची मोठी क्षमता आहे. राज्य शासनाच्या रेशीम उद्योग विकास कार्यक्रमाअंतर्गत २००१-०२ मध्ये आणि २००२-०३ मधील नोव्हेंबर, २००२ अखेरपर्यंत रेशीम उत्पादन, शेतकऱ्यांना दिलेला लाभ आणि निर्माण झालेला रोजगार याबाबत करण्यात आलेल्या कार्यवाहीबाबतचा तपशील तक्ता क्र. १.१४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. १.१४

रेशीम उत्पादन उपक्रमांतर्गत कार्यवाही

अनु.	बाब	मलवेरी		तुती	
		२००१-०२	२००२-०३ (३० नोव्हें. पर्यंत)	२००१-०२	२००२-०३ (३० नोव्हें. पर्यंत)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१.	मातृवृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र (हेक्टर)	२,६७५	२,८३०	१,१००	१,१००
२.	रेशीम सूत उत्पादन (किलो)	१७,५८१	१०,७९७	४१६	४७७
३.	उत्पादित रेशमाचे मूल्य (लाख रुपये)	१७५.८१	९१.७७	७.३२	८.४०
४.	रेशीम कोश खरेदीद्वारे शेतकऱ्यांना दिलेली रक्कम (लाख रुपये)	३६५	२४३	१९.९९	२७.००
५.	निर्मित रोजगार (व्यक्तींची संख्या)	३५,०००	४०,०००	५,०००	५,०००

पशुसंवर्धन

१.४५ कृषिसंलग्न व्यवसायांमध्ये पशुसंवर्धन हे एक महत्वाचे क्षेत्र आहे. १९९७ च्या पशुगणनेनुसार महाराष्ट्रात पशुधन सुमारे ३.९६ कोटी इतके होते. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. १.१५ मध्ये दर्शविला आहे. राज्यातील पशुधन आणि कॉंबड्या-बदके यांच्या संख्येबाबतची पशुगणनांनुसार माहिती भाग-२ मधील तक्ता क्र. ४३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १.१५

१९९७ च्या पशुगणनेनुसार महाराष्ट्रातील पशुधन आणि कॉंबड्या-बदके (हजारांत)

अनु. क्र. (१)	प्रकार (२)	एकूण पशुधन (३)
१	गाई-बैल	१८,०७१
२	म्हशी-रेडे	६,०७३
३	मेंढ्या आणि शेळ्या	१४,८०२
४	इतर पशुधन	६९२
	एकूण पशुधन	३९,६३८
५	एकूण कॉंबड्या व बदके	३५,३९२

१.४६ १९९२ च्या पशुगणनेनुसार भारतात ४७.० कोटी पशुधन होते. त्यामध्ये महाराष्ट्रातील पशुधनाचा वाटा ७.७ टक्के इतका होता. १९९७ च्या पशुगणनेचे देशपातळीवरील निष्कर्ष अद्याप उपलब्ध झालेले नाहीत.

१.४७ दूध, अंडी, मांस व लोकर ही पशुधनापासून मिळणारी मुख्य उत्पादने आहेत. राज्यातील एकूण अंदाजित दूध उत्पादन २००१-०२ मध्ये ६,०९० हजार टन इतके होते. ते २०००-०१ मधील ५,८५० हजार टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा ४.१ टक्क्यांनी अधिक होते. २००१-०२ मध्ये दुधाची दरडोई दैनिक उपलब्धता १७२ ग्रॅम्स होती. गेल्या तीन दशकांत कृत्रिम रेतनाद्वारे संकरित गोपैदास कार्यक्रम महाराष्ट्र राज्यात मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात आला असून त्याच्या परिणामी गाईपासून मिळणाऱ्या दूध उत्पादनात वाढ झालेली आहे. २००१-०२ मध्ये राज्यातील गाईपासूनचे अंदाजित दूध उत्पादन २,९३४ हजार टन इतके होते आणि त्यामध्ये संकरित गाईच्या दुधाचा वाटा ६१ टक्के (१,७७५ हजार टन) होता. २००१-०२ मध्ये अंड्यांचे अंदाजित उत्पादन ३१९ कोटी इतके होते. २०००-०१ मधील ३१० कोटी अंदाजित उत्पादनापेक्षा ते २.९ टक्क्यांनी अधिक होते. २००१-०२ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन २१६ हजार टन होते. ते २०००-०१ मधील २११ हजार टन उत्पादनापेक्षा २.४ टक्क्यांनी अधिक होते. २००१-०२ मध्ये लोकराचे अंदाजित उत्पादन १६.४५ लाख किलो इतके होते आणि ते २०००-०१ मधील १६.२८ लाख किलो उत्पादनापेक्षा थोडेसे (१.० टक्का) अधिक होते. २००१-०२ मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील पशुधनापासूनच्या उत्पादनाचे स्थूल मूल्य

११,४९४ कोटी रुपये होते. कृषिक्षेत्रापासून मिळालेल्या एकूण स्थूल मूल्याच्या ते सुमारे ३३.३ टक्के इतके होते.

१.४८ प्रारंभिक पूर्वांनुमानानुसार २००२-०३ मध्ये ६,२३५ हजार टन दूध, ३२९ कोटी अंडी, २२० हजार टन मांस व १६.५९ लाख किलो लोकर यांचे उत्पादन होईल, असा अंदाज आहे.

१.४९ राज्यामध्ये ३१ मार्च, २००२ रोजी राज्य क्षेत्र व स्थानिक क्षेत्र यांत मिळून एकूण ३१ पशुवैद्यकीय बर्हाचिकित्सालये, १,४३४ पशुवैद्यकीय दवाखाने, २,०७५ प्राथमिक पशुवैद्यकीय उपचार केंद्रे आणि ६१ फिरती पशुवैद्यकीय चिकित्सालये होती. कृत्रिम रेतन कार्यक्रमाखाली राज्यक्षेत्रामध्ये २९ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे, ४९ विभागीय कृत्रिम रेतन केंद्रे व त्याखालील ६७० उपकेंद्रे आणि ४८ आधारभूत ग्रामकेंद्रे व त्याखालील ४६८ उपकेंद्रे कार्यरत होती. त्याशिवाय स्थानिक क्षेत्रामध्ये ३,४८७ कृत्रिम रेतन उपकेंद्रे होती. गोठित वीर्याच्या उत्पादनासाठी राज्यामध्ये तीन प्रयोगशाळा होत्या. २००१-०२ मध्ये एकूण विदेशी जातींची ३.३० लाख व संकरित जातींची ९.४६ लाख कृत्रिम रेतने (प्रथम)करण्यात आली, तर आधीच्या वर्षातील ह्या संख्या अनुक्रमे ३.२३ लाख व ८.५२ लाख इतक्या होत्या. २००१-०२ मध्ये जन्मलेल्या संकरित वासरांची संख्या ४.२९ लाख होती, तर २०००-०१ मध्ये ती ४.४५ लाख इतकी होती.

कुक्कुट विकास

१.५० सुधारित जातींच्या कुक्कुटवर्गीय पक्ष्यांच्या संख्येत अलिकडच्या काळात लक्षणीय वाढ झालेली आहे. कुक्कुट विकासाचा कार्यक्रम प्रामुख्याने चार मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे, १६ सघन कुक्कुट विकास गट आणि दोन कुक्कुट विस्तार केंद्रे यांद्वारे राबविला जातो. ह्या केंद्रांनी २००१-०२ मध्ये पुरवठा केलेल्या पक्ष्यांची संख्या १०.९८ लाख इतकी होती, तर २०००-०१ मध्ये ती १०.८३ लाख होती. सहकारी तत्त्वावर कुक्कुटपालन सहकारी संस्था स्थापन करण्याच्या योजनेअंतर्गत १९८५-८६ ते २००१-०२ ह्या कालावधीत शासनाने अशा एकूण ७३ सहकारी कुक्कुटपालन संस्थांच्या प्रकल्पांना मंजुरी दिली आणि सध्या त्यापैकी ४७ प्रकल्प कार्यरत आहेत.

शासकीय व सहकारी दुग्धसंस्था यांद्वारे दूध संकलन

१.५१ २००२-०३ मध्ये राज्यातील प्रक्रिया दुग्धशाळांची संख्या ६३ होती. ह्या सर्व प्रक्रिया दुग्धशाळांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ६९.६५ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती. २००१-०२ मध्ये प्रक्रिया दुग्धशाळांची संख्या ६१ होती व त्यांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ६७.३ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती. ह्या प्रक्रिया दुग्धशाळांविद्यतिरक्त राज्यात २००२-०३ मध्ये ११७ शासकीय/सहकारी दूधशीतकरण केंद्रे कार्यरत होती आणि त्यांची एकत्रित क्षमता २१.३ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती. २००१-०२ मध्ये अशा दूधशीतकरण केंद्रांची संख्या ११५ होती आणि त्यांची एकत्रित क्षमता २१.१ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती.

१.५२ राज्यातील शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे एकत्रित सरासरी दैनिक दूधसंकलन (बृहन्मुंबई वगळून) २००२-०३ मध्ये ४२.२१ लाख लिटर इतके होईल असा अंदाज असून ते २००१-०२ मधील सरासरी दैनिक ४३.७१ लाख लिटर दूध संकलनाच्या तुलनेत ३.४३ टक्क्यांनी कमी असेल.

मत्स्यव्यवसाय

१.५३ महाराष्ट्र राज्याला सुमारे ७२० कि.मी. लांबीचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. राज्यातील नद्यांची लांबी सुमारे ३.२ हजार कि.मी. असून कालव्यांची लांबी सुमारे १२.८ हजार कि.मी. आहे. राज्यात १.१२ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्र सागरी मच्छीमारीसाठी, ३.२० हजार चौ.कि.मी.(३.२० लाख हेक्टर) क्षेत्र गोड्या पाण्यातील मच्छीमारीसाठी आणि १८.६ हजार हेक्टर क्षेत्र निमखान्या पाण्यातील (१० हजार हेक्टर शासकीय खाजण जमीन व ८.६ हजार हेक्टर खाजगी खाजण जमीन) मच्छीमारीसाठी योग्य असे आहे. महाराष्ट्र राज्याचे सागरी प्रादेशिक जलक्षेत्र जरी १.३२ लाख चौ.कि.मी. असले तरी त्यातील १८० मी. खोलीपर्यंतचा केवळ १.१२ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्रफळाचा पट्टा खंडातर उताराचे क्षेत्र (कॉन्टिनेन्टल शेल्फ) आहे. यापैकी केवळ ७२ मीटर म्हणजेच ३० ते ४० वाव (फॅदम) खोलीपर्यंत मच्छीमारी होते. सागरी क्षेत्राची वार्षिक मत्स्योत्पादन क्षमता ६.३ लाख टन इतकी अंदाजित करण्यात आली आहे. त्या तुलनेत २००१-०२ मधील मत्स्योत्पादन ४.१४ लाख टन इतके होते. शासन आता सागरी आर्थिक क्षेत्रातील म्हणजेच २०० मीटर खोलीपर्यंतच्या क्षेत्रातील मत्स्यसंपत्ती मिळविण्यासाठी मध्यम आकाराच्या मच्छीमार नौकांचा वापर सुरू करण्याचे नियोजन करित आहे. ते वास्तवात आल्यास मत्स्योत्पादन पूर्ण क्षमतेपर्यंत (६.३ लाख टन) पोहोचू शकेल.

त्यासाठी आतापर्यंत मध्यम आकाराच्या ३१ मच्छीमार नौकांना अर्थसहाय्य देण्यात आले आहे.

१.५४ राज्यात सागरी मच्छीमारीसाठी वापरलेल्या नौकांची संख्या २०००-०१ मध्ये २०,२४० इतकी होती, ती वाढून २००१-०२ मध्ये २१,५३९ इतकी झाली. त्यापैकी ११,४६२ यांत्रिकी नौका (५३ टक्के) होत्या. राज्याच्या सागरी किनाऱ्यावर मासळी उतरविण्याची १८४ केंद्रे होती. २००१-०२ मध्ये मिळविलेले सागरी मत्स्योत्पादन अंदाजे ४.१४ लाख टन होते. ते २०००-०१ मधील उत्पादनापेक्षा २.७ टक्क्यांनी जास्त होते. त्यापैकी २.८२ लाख टन मासे ताज्या स्वरूपात वापरण्यात आले, ०.०७ लाख टन मासे खारविण्यासाठी पाठविण्यात आले आणि १.२५ लाख टन मासे सुकविण्यात आले. २००१-०२ मध्ये ७८५ कोटी रुपये किंमतीचे ९७ हजार टन मासे निर्यात करण्यात आले. सागरी क्षेत्रात ६ जेट्टींचे काम प्रगतिपथावर असून ७ बंदरे व २६ जेट्टींचे काम प्रस्तावित करण्यात आले आहे.

१.५५ २००१-०२ मधील गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाजे १.२३ लाख टन होते आणि ते २०००-०१ मधील उत्पादनापेक्षा ०.४ टक्क्याने कमी होते. गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन शक्य तितक्या प्रमाणात वाढविण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. २००१-०२ मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील सागरी व गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादनाचे एकत्रित स्थूल मूल्य १,२६६ कोटी रुपये होते.

१.५६ राज्यात मत्स्यबीज उत्पादन कार्यक्रमाखाली २००१-०२ मध्ये ७० मत्स्यबीज उत्पादन/संगोपन केंद्रे होती व राज्यातील मत्स्यबीजांचे उत्पादन २७.५० कोटी इतके होते.

सहकार

१०.१ देशामध्ये सहकारी चळवळीच्या सुदृढ वाढीसाठी केलेल्या सातत्यपूर्ण, कौशल्यपूर्ण व सुनियोजित प्रयत्नांमुळे सहकारी चळवळीची नेत्रदीपक प्रगती झाली आहे. वेगवेगळ्या आर्थिक कार्यांमध्ये कार्यरत असलेल्या दुबळ्या व असंघटित लोकांना संरक्षण देण्यामध्ये सहकाराची भूमिका महत्त्वाची आहे. छोटे शेतकरी, कारागीर, भूमिहीन लोक इत्यादी यांचे भांडवलदारांपासून होणाऱ्या शोषणास प्रतिबंध करण्यात व आर्थिक दर्जा उंचावण्यास सहकारी चळवळीने मदत केली आहे. नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यात, उत्पादक क्षमता वाढविण्यात व समाजातील गरीब वर्गांमध्ये स्पर्धात्मक क्षमता वाढविण्यामध्ये सुध्दा सहकाराने मदत केली आहे. तथापि, आता सहकारी चळवळीला उदारीकरण व जागतिकीकरणाचे धोरण आणि गॅटमधील सहभाग यामुळे निर्माण होणाऱ्या नवीन आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ

१०.२ महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीने राज्याच्या, विशेषतः ग्रामीण भागाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासामध्ये महत्त्वाची आणि

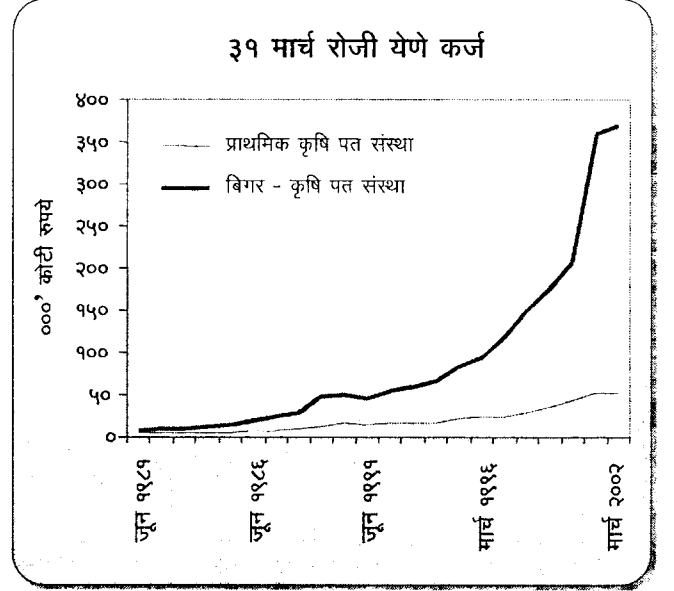
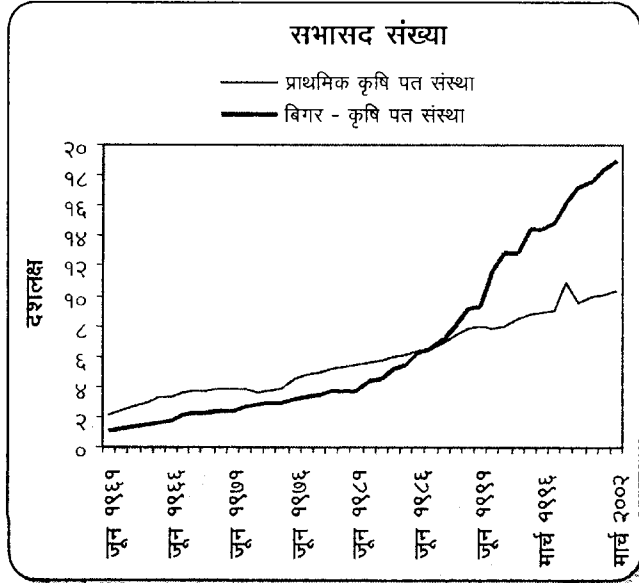
प्रभावी भूमिका बजावली आहे. सुरुवातीला ही चळवळ प्रामुख्याने कृषि पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रापुरतीच मर्यादित होती. त्यानंतर ही चळवळ शेतमाल प्रक्रिया, शेतमाल पणन, ग्रामीण उद्योग, ग्राहक भांडारे, सामाजिक सेवा इत्यादींसारख्या इतर क्षेत्रांत वेगाने पसरली. याचा परिणाम ग्रामीण भागातील जनतेचे राहणीमान लक्षणीयरीत्या उंचावण्यात झाला आहे. उदारिकीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या नवीन आर्थिक स्थितीला सामोरे जाण्यासाठी व बाजारपेठेतील तीव्र स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी सहकार क्षेत्राने विविध पर्यायांचा शोध घेणे आवश्यक आहे.

१०.३ राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारच्या सहकारी संस्थांची १९६१ पासूनची झालेली प्रगती तक्ता क्र. १०.१ मध्ये दर्शावली आहे.

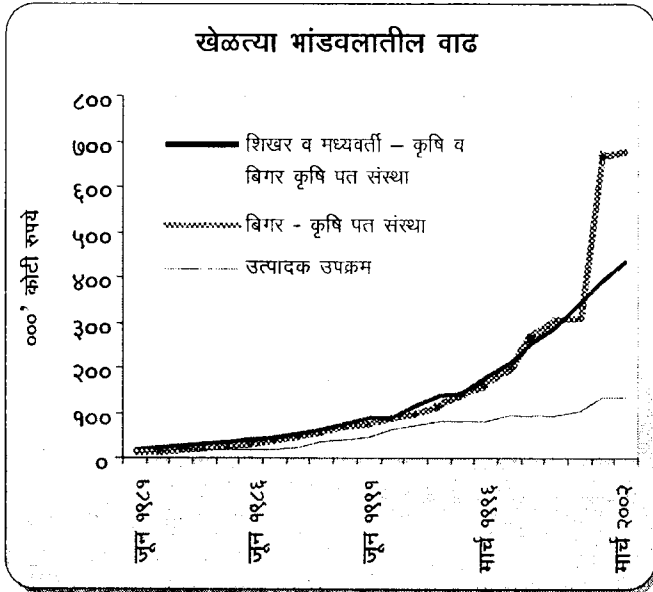
१०.४ राज्यातील सहकारी संस्थांच्या संख्येमध्ये झालेली भरिव वाढ ही मुख्यतः समाजसेवी, बिगर-कृषि पतपुरवठा व उत्पादक उपक्रम या प्रकारातील संस्थांच्या संख्येमध्ये झालेल्या भरिव वाढीमुळे दिसून येते. ३० जून, १९६१ रोजी राज्यातील सहकारी संस्थांमधील सभासद संख्या ४१.९ लाख इतकी होती, ती ३१ मार्च, २००२ पर्यंत १०.५ पटीने वाढून

तक्ता क्रमांक १०.१						
महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची प्रगती						
(संख्या)						
अनुक्रमांक (१)	सहकारी संस्थेचा प्रकार (२)	३० जून रोजी			३१ मार्च रोजी	
		१९६१ (३)	१९८१ (४)	१९९१ (५)	२००१ (६)	२००२ † (७)
१	शिखर व मध्यवर्ती-पत संस्था					
	i) कृषि	३७	२८	३२	३२	३२
	ii) बिगर-कृषि	२	३	२	२	२
२	प्राथमिक कृषि पत संस्था	२१,४००	१८,५७७	१९,५६५	२०,५५१	२०,६७४
३	बिगर-कृषि पत संस्था	१,६३०	५,४७४	११,२९१	२२,०१४	२३,५५५
४	पणन संस्था	३४४	४२३	९३१	१,११५	१,१४०
५	उत्पादक उपक्रम*	४,३०६	१४,३२७	२८,९५४	३९,०७०	३९,५२१
६	समाजसेवी व इतर सहकारी संस्था**	३,८४६	२१,९१५	४३,८४५	७५,२३२	८०,८६५
एकूण संस्था		३१,५६५	६०,७४७	१,०४,६२०	१,५८,०१६	१,६५,७८९
* साखर कारखाने, भात गिरण्या, दुग्ध संस्था इत्यादी						
** ग्राहक भांडारे, गृहनिर्माण इत्यादी † अस्थायी						

४३९.३९ लाख इतकी झाली. या संस्थांचे एकूण खेळते भांडवल जून, १९६१ अखेर २९१ कोटी रुपये होते त्यामध्ये अनेक पटीने वाढ होऊन ते ३१ मार्च, २००२ रोजी १,४१,००४ कोटी रुपये इतके झाले. या सर्व संस्थांचे एकूण येणे कर्ज ३० जून, १९६१ रोजी १७० कोटी रुपये इतके होते ते वाढून मार्च, २००२ अखेर ७१,०२५ कोटी रुपये इतके झाले.

१०.७ ३१ मार्च, २००२ रोजी एकूण भरणा केलेल्या भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा १,१६१ कोटी रुपये (१४.७ टक्के) होता. एकूण १,६५,७८९ संस्थांपैकी ३४ टक्के संस्था नफ्यामध्ये, २६ टक्के संस्था तोट्यामध्ये, ६ टक्के संस्था ना नफा ना तोटा स्थितीमध्ये आणि नफा किंवा तोटा यांची स्थिती उपलब्ध नसलेल्या ३४ टक्के संस्था होत्या.

१०.५ महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्थांची सभासद संख्या, खेळते भांडवल, कर्जपुरवठा, येणे कर्ज व उलाढाली याबाबतचा तपशील या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र.४४ मध्ये दिला आहे.

१०.६ राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या काही महत्त्वाच्या बाबीसंबंधीची एकत्रित माहिती २०००-०१ आणि २००१-०२ ह्या दोन वर्षांकरिता तक्ता क्रमांक १०.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १०.२
राज्यातील सहकारी संस्थांसंबंधीत महत्त्वाच्या बाबी
(रुपये कोटीत)

बाब (१)	मार्च अखेर		शेकडा बदल (४)
	२००१ (२)	२००२* (३)	
१. संस्थांची संख्या	१,५८,०१६	१,६५,७८९	४.९
२. सभासदांची संख्या (लाखात)	४३०	४३९	२.१
३. i) भरणा केलेले भाग भांडवल	७,५६०	७,८७६	४.२
ii) पैकी राज्य शासनाचा वाटा	१,१५०	१,१६१	१.०
४. ठेवी	७४,४६२	८०,१३१	७.६
५. खेळते भांडवल	१,३४,४४०	१,४१,००४	४.९
६. कर्ज वाटप (निव्वळ)	४३,३९२	४९,१८१	१३.३
७. नफा झालेल्या संस्था			
i) संख्या	५२,९२८	५५,८९५	५.६
ii) नफा	१,३०२	१,३३७	२.७
८. तोटा झालेल्या संस्था			
i) संख्या	४१,००२	४२,८५३	४.५
ii) तोटा	९४३	१,०३६	९.९
९. नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्थांची संख्या	९,४२८	९,७५८	३.५
१०. नफा किंवा तोटा यांची स्थिती उपलब्ध नसलेल्या संस्था	५४,६५८	५७,२८३	४.८

* अस्थायी

शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्था

१०.८ राज्यातील ३४ शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्थांमध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक, महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँक, सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक, महाराष्ट्र राज्य गृहनिर्माण वित्त महामंडळ व ३० जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका यांचा समावेश आहे. या सर्व शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्थांचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००२ रोजी ४३,३४४ कोटी रुपये होते व ते मागील वर्षांपेक्षा १०.४ टक्क्यांनी जास्त होते आणि सर्व सहकारी संस्थांच्या एकत्रित खेळत्या भांडवलामध्ये ते ३०.७ टक्के इतके होते. या ३४ संस्थांनी केलेल्या कर्जवाटपाची एकत्रित रक्कम ३१ मार्च, २००२ रोजी २९,६१६ कोटी रुपये होती. सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांनी केलेल्या कर्जवाटपापैकी ३७.६ टक्के कर्जवाटप शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्थांनी केले होते. ३१ मार्च, २००२ रोजी या संस्थांची येणे कर्जाची रक्कम २५,५३३ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षांच्या अशा रकमेपेक्षा १०.४ टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांमधील एकूण रोजगार मार्च, २००१ अखेरीस ३६,६२५ इतका होता.

१०.८.१ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या ठेवी ३१ मार्च, २००२ रोजी १०,१९७ कोटी रुपये होत्या आणि त्या ३१ मार्च, २००१ रोजीच्या ९,१३६ कोटी रुपये ठेवींच्या तुलनेत ११.६ टक्क्यांनी जास्त होत्या. या बँकेचे खेळते भांडवल १३,९९९ कोटी रुपये होते आणि बँकेने ९,१७० कोटी रुपयांचे स्थूल कर्जवाटप केले होते. या बँकेची येणे कर्जे ८,८३० कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षांपेक्षा ५.८ टक्क्यांनी जास्त होती. बँकेची थकबाकीची रक्कम ९९७ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ११.३ टक्के होते. हे प्रमाण मागील वर्षांच्या अशा प्रमाणापेक्षा (८.१ टक्के) जास्त होते.

१०.८.२ राज्यातील ३० जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांतील ठेवी ३१ मार्च, २००२ रोजी १९,५७३ कोटी रुपये होत्या व त्या मागील वर्ष अखेरच्या १७,६८३ कोटी रुपये ठेवींच्या तुलनेमध्ये ९.६ टक्क्यांनी जास्त होत्या. या बँकांचे ३१ मार्च, २००१ रोजी २४,२७८ कोटी रुपये असणारे खेळते भांडवल १३.३ टक्क्यांनी वाढून २७,४९९ कोटी रुपये इतके झाले. या बँकांची येणे कर्जाची रक्कम १५,५७६ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षांच्या अशा रकमेपेक्षा १४.६ टक्क्यांनी जास्त होती. ह्या बँकांची ३० जून, २००१ आणि ३० जून, २००२ रोजी वसुलीपात्र कर्जाची रक्कम अनुक्रमे ४,२५६ कोटी रुपये आणि ४,९३१ कोटी रुपये इतकी होती. ३० जून, २००२ रोजी संपलेल्या वर्षात २,१८७ कोटी रुपयांची शेतकी कर्जाची वसुली झाली. ही वसुली मागील वर्षांतील वसुलीपेक्षा १५ टक्क्याने कमी होती. कर्ज वसुलीचे वसुलीपात्र रकमेशी प्रमाण २००१-०२ मध्ये ४४.४ टक्के होते. २०००-०१ मध्ये हेच प्रमाण ५९.४ टक्के होते. ३१ मार्च, २००२ रोजी कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम ३,४१५ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे कर्जाशी प्रमाण २१.९ टक्के होते. हे प्रमाण मागील वर्षांमध्ये १८.३ टक्के होते.

१०.८.३ महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेची ३१ मार्च, २००१ रोजी थकबाकी ४२८ कोटी रुपये होती त्यात वाढ होवून ती ३१ मार्च, २००२ रोजी ४६८ कोटी रुपये इतकी झाली. २०००-०१ मध्ये बँकेने ९.४८ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

१०.८.४ सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळ ह्या राज्यातील दोन बिगर-कृषि पत पुरवठा शिखर संस्था आहेत.

१०.८.५ ३१ मार्च, २००२ रोजी सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँकेची सभासद संख्या जवळपास दोन हजार होती. बँकेच्या ठेवींची रक्कम ३९ कोटी रुपये होती आणि खेळते भांडवल ५५ कोटी रुपये होते. २००१-०२ मध्ये मागील वर्षांच्या तुलनेत बँकेच्या ठेवीमध्ये १६.७ टक्के तर खेळत्या भांडवलात १८.६ टक्के इतकी घट झाली. या बँकेने २००१-०२ मध्ये २३ कोटी रुपये रकमेची कर्जे दिली, जी २०००-०१ मध्ये दिलेल्या २२ कोटी रुपये कर्जाच्या तुलनेत ६ टक्क्यांनी जास्त होती.

१०.८.६ महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळाची सभासद संख्या ३१ मार्च, २००२ रोजी ११,६८७ होती. या महामंडळाच्या ठेवींची रक्कम ६ कोटी रुपये होती आणि ३१ मार्च, २००१ रोजीच्या ठेवींच्या तुलनेत त्यामध्ये ६९.२ टक्क्यांनी घट झाल्याचे दिसून येते. या महामंडळाचे खेळते भांडवल ४१० कोटी रुपये होते आणि ते मागील वर्षामधील ४४९ कोटी रुपये खेळत्या भांडवलापेक्षा कमी होते. दिलेल्या कर्जाची रक्कम २०००-०१ मध्ये १.९५ कोटी रुपये होती ती ६५ टक्क्यांनी वाढून ३.२१ कोटी रुपये इतकी झाली.

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

१०.९ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था ह्या निम्नतम स्तरावरील सहकारी पतपुरवठा संस्था असून अल्प मुदतीच्या कृषिविषयक कर्जांचे वितरण प्रभावीपणे करण्यामध्ये त्यांची भूमिका महत्त्वाची आहे. मोठ्या प्रमाणावरील थकबाकी, शेतकऱ्यांना कर्जे उपलब्ध करून देण्याकरिता असलेला अपुरा व अनिर्णित निधी व साधनसामग्री संघर्षात करून वापर करण्यामधील अडचणी ही प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था कमकुवत राहण्यामधील प्रमुख कारणे राहिली आहेत.

१०.९.१ राज्यात ३१ मार्च, २००२ रोजी २०,६७४ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या आणि त्यांची सभासद संख्या १०३ लाख होती. या संस्थांमध्ये प्राथमिक शेती पत संस्था (१९,६१४), कृषक सेवा संस्था (२१), आदिवासी सहकारी संस्था (९८४), धान्य बँका (२६) व प्राथमिक भूविकास बँका (२९) यांचा समावेश आहे. या संस्थांचे खेळते भांडवल मार्च, २००२ अखेरीस आधीच्या वर्षातील ६,९८८ कोटी रुपये खेळत्या भांडवलापेक्षा २१.५ टक्क्यांनी वाढून ८,४८९ कोटी रुपये झाले. या संस्थांनी २००१-०२ या वर्षी ३,७५३ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला

आणि तो २०००-०१ मधील ३,७३४ कोटी रुपये कर्ज पुरवठ्याच्या तुलनेत ०.५ टक्क्यांनी जास्त होता. ह्या कर्जाचे वाटप ३५.२ लाख सभासदांना करण्यात आले, त्यापैकी ८.६ लाख सभासद हे अल्पभूधारक होते व जवळपास १० लाख सभासद हे अत्यल्प भूधारक होते. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या एकूण कर्जदार सभासदांपैकी ५३ टक्के सभासद अल्प व अत्यल्प भूधारक होते. तथापि, प्रति अत्यल्प व अल्प भूधारक सभासदांना केलेला सरासरी कर्ज पुरवठा अनुक्रमे ६,२०९ रुपये व ८,५६४ रुपये होता व तो प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या प्रति सभासद वाटप केलेल्या सरासरी कर्ज पुरवठ्याच्या १०,६६९ रुपये या रकमेपेक्षा बराच कमी होता. वहितधारक वर्गनिहाय प्राथमिक कृषि पत पुरवठा संस्थांनी २००१-०२ या वर्षात केलेल्या कर्ज पुरवठ्याचा तपशील तक्ता क्र.१०.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र.१०.३				
वहित धारकवर्गनिहाय प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी केलेला कर्जपुरवठा				
आकारमान वर्ग (हेक्टर)	एकूण सभासद (लाखात)	कर्जदार सभासद (लाखात)	स्तंभ-३ ची स्तंभ-२ शी टक्केवारी	प्रति कर्जदार सभासद (कर्ज पुरवठा) (रुपये)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१. एक पर्यंत	२४.७६	९.९९	४०.३५	६,२०९
२. १ - २	२५.७१	८.५७	३३.३३	८,५६४
३. २ - ४	१८.६९	७.१४	३८.२०	११,६८४
४. ४ - ८	११.६३	५.६८	४८.८४	१४,१४०
५. ८ पेक्षा जास्त	६.२२	३.४२	५४.९८	२२,१९५
६. इतर	१६.३७	०.३८	२.३२	१,३६४
एकूण	१०३.३८	३५.१८	३४.०२	१०,६६९

१०.९.२ सर्व प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची येणे कर्जाची रक्कम ३१ मार्च, २००२ रोजी ५,३३५ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षाच्या अखेरीस असलेल्या ५,३०८ कोटी रुपयांपेक्षा ०.५ टक्क्यांनी जास्त होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची वसुलीयोग्य कर्जाची रक्कम ३१ मार्च, २००२ रोजी ४,४३२ कोटी रुपये इतकी होती तर ३१ मार्च, २००१ रोजी ही रक्कम ४,४१० कोटी रुपये इतकी होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी २००१-०२ मध्ये २,७७९ कोटी रुपयांची कर्जवसुली केली, ही कर्जवसुलीची रक्कम २०००-०१ मधील २,७६५ कोटी रुपये कर्ज वसुलीच्या रकमेपेक्षा ०.५ टक्क्यांनी जास्त होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या कर्जवसुलीची वसुलीयोग्य कर्जाशी असलेली टक्केवारी ६२.७ होती व ती आधीच्या वर्षाइतकीच होती. कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम ३१ मार्च, २००२ रोजी १,६५३ कोटी रुपये होती. थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ३१ मार्च, २००२ रोजी ३१ टक्के इतके होते. हे प्रमाण मागील वर्षाइतकेच होते. ३१ मार्च, २००२ रोजी असलेल्या एकूण थकबाकीपैकी ५३ टक्के थकबाकी ही दोन वर्षांपेक्षा कमी कालावधीमधील होती. प्राथमिक कृषि पत पुरवठा संस्थांमधील रोजगार मार्च, २००१ अखेरीस २९,०४२ इतका होता.

१०.९.३ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी २००१-०२ मध्ये अल्प व अत्यल्प भूधारकांना केलेल्या कर्जवाटपाचा तपशील तक्ता क्रमांक १०.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक १०.४			
प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी २००१-०२ या वर्षामध्ये केलेले कर्जवाटप			
बाब	सभासदाचा प्रकार		
	अत्यल्प भूधारक	अल्प भूधारक	एकूण सभासद
(१)	(२)	(३)	(४)
१. केलेला कर्जपुरवठा (कोटी रुपये)	६२०	७३४	३,७५३
२. कर्जपुरवठ्यामधील शेकडा हिस्सा	१६.५	१९.६	१००.०
३. येणे कर्ज (कोटी रुपये)	९३९	१,०३८	५,३३५
४. येणे कर्जामधील शेकडा हिस्सा	१७.६	१९.५	१००.०
५. प्रति कर्जदार सभासद येणे कर्ज (रुपये)	९,३९५	१२,११४	१५,१६६

बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्था

१०.१० ३१ मार्च, २००२ रोजी राज्यातील प्राथमिक बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांची संख्या २३,५५५ होती. या सर्व संस्थांची सदस्य संख्या १८९ लाख होती व ती मागील वर्षातील सदस्य संख्येपेक्षा २.३ टक्क्यांनी जास्त होती. सर्व सहकारी संस्थांच्या एकूण सभासदांपैकी ४३ टक्के सभासद हे बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांतील होते. या संस्थांच्या ठेवी ३१ मार्च, २००२ रोजी ४८,६७० कोटी रुपये होत्या व त्या मागील वर्षाच्या तुलनेत ६.३ टक्क्यांनी जास्त होत्या. सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या एकूण खेळत्या भांडवलामधील जवळपास अर्धे खेळते भांडवल बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांचे होते. ३१ मार्च, २००२ रोजी या संस्थांचे खेळते भांडवल ६७,९४७ कोटी रुपये होते व ते सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या एकूण खेळत्या भांडवलाच्या ४८.२ टक्के इतके होते. सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांनी दिलेल्या एकूण कर्जामध्ये बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांचा वाटा ५७ टक्के इतका होता. ह्या पतपुरवठा संस्थांनी २००१-०२ मध्ये ४५,०३२ कोटी रुपयांची कर्ज दिली व मागील वर्षाच्या कर्जपुरवठ्याच्या तुलनेत ती १४.७ टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांची येणे कर्जाची रक्कम ३१ मार्च, २००२ रोजी ३६,८०७ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षाच्या अखेरीस असलेल्या ३५,९०८ कोटी रुपयांपेक्षा २.५ टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांच्या कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम ३१ मार्च, २००२ रोजी २,८०७ कोटी रुपये होती तर मागील वर्षाच्या अखेरीस ती २,६७४ कोटी रुपये होती.

सहकारी पणन

१०.११ सहकारी पणनाचे मूळ उद्दिष्ट म्हणजे शेतकऱ्यांचे व्यापाऱ्यांकडून होणारे शोषण टाळणे आणि शेती उत्पादनाच्या खरेदी व

विक्रीची व्यवस्था करून शेतकऱ्यास वाजवी भाव मिळवून देणे, त्याचप्रमाणे ग्राहकास वाजवी किंमतीमध्ये चांगल्या प्रतीचा माल उपलब्ध करून देणे हे आहे. ही उद्दिष्टे लक्षात घेऊन सहकारी पणन संस्थांना राज्य शासनाकडून भागभांडवल व कर्ज या स्वरूपात अर्थसहाय्य दिले जाते. अलिकडील कांही वर्षांत कृषि उत्पादनाच्या खरेदी व विक्री व्यवहारामध्ये भरीव वाढ झाल्याचे दिसून येते.

१०.११.१ जिल्हा/मध्यवर्ती पणन संस्था आणि पणन महासंघ धरून सहकारी पणन संस्थांची एकूण संख्या मार्च, २००२ अखेर १,१४० होती. या संस्थांची सभासद संख्या ८.४५ लाख आणि खेळते भांडवल १,२४७ कोटी रुपये होते. या संस्थांच्या २०००-०१ मधील ३,२०५ कोटी रुपये उलाढालीच्या तुलनेत २००१-०२ या वर्षामधील उलाढाल ४,४०८ कोटी रुपये होती.

१०.११.२ महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००२ रोजी ३९ कोटी रुपये होते. एकूण भरणा केलेले भाग भांडवल १२.९ कोटी रुपये होते, त्यापैकी राज्य शासनाचा वाटा १२.४ कोटी रुपये होता. एकूण भरणा केलेल्या भाग भांडवलापैकी राज्य शासनाचा वाटा ९५ टक्के इतका होता. या महासंघाची २००१-०२ मधील एकूण उलाढाल ३३७ कोटी रुपये होती व त्यामध्ये शेतीविषयक साधनांचा वाटा ७२ टक्के होता.

१०.११.३ महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००२ रोजी ८९३ कोटी रुपये होते. या महासंघाची २००१-०२ मधील एकूण उलाढाल २,६९४ कोटी रुपये होती, तर २०००-०१ मध्ये ती १,५२१ कोटी रुपये होती.

कापूस एकाधिकार खरेदी

१०.१२ महाराष्ट्र कच्चा कापूस (प्रापण, संस्करण व पणन) अधिनियम, १९७१ ची मुदत पाच वर्षांने म्हणजे ३० जून, २००६ पर्यंत वाढविण्यात आली आहे. २००२-०३ हंगामातील कापूस खरेदी महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघामार्फत करण्याचा तसेच कापसाच्या प्रत्येक वाणाची प्रतवारी मागील हंगामाप्रमाणे एफ.ए.क्यू. (फेअर अॅक्चरेज क्वालिटी), फेअर, फडतर व कवडी अशा चार ग्रेडसमध्ये करण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. २००२-०३ च्या हंगामाकरिता राज्य शासनाने जाहीर केलेल्या कापसाच्या (सरकीसह) जातवार व प्रतवार प्रति क्विंटल खरेदी किंमती (हमी किंमत) एफ.ए.क्यू. ग्रेडसाठी १,५६० रुपये ते १,९७५ रुपये, फेअर ग्रेडसाठी १,३६० रुपये ते १,७७५ रुपये, फडतर ग्रेडसाठी १,००५ रुपये ते १,२१० रुपये आणि कवडी ग्रेडसाठी ६५० रुपये अशा आहेत. २००२-०३ या हंगामातील कापूस खरेदीस ७ नोव्हेंबर, २००२ पासून विदर्भ, मराठवाडा व खानदेश ह्या मुख्य कापूस उत्पादक पट्ट्यात सुरुवात करण्यात आली. २००२-०३ या हंगामात ३१ जानेवारी, २००३ पर्यंत ३८३.२८ कोटी रुपये किंमतीचा २३.२३ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला.

१०.१२.१ ह्या योजनेअंतर्गत २००१-०२ मध्ये ३,०३२ कोटी रुपयांचा १५३.१७ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला, तर २०००-०१ मध्ये १,५६० कोटी रुपयांचा ७४.५५ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला होता. २००१-०२ मध्ये खरेदी केलेल्या कापसावर प्रक्रिया करून त्यापासून ३२.२८ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या व ९६.०३ लाख क्विंटल सरकी मिळाली. तयार करण्यात आलेल्या ३२.२८ लाख गासड्यांपैकी अंदाजे २,०२६ कोटी रुपये किंमतीच्या ३१.१७ लाख गासड्यांच्या विक्रीचे करार ४ फेब्रुवारी, २००३ पर्यंत करण्यात आले. उर्वरित गासड्यांच्या विक्रीतून सुमारे ७२ कोटी रुपये मिळणे अपेक्षित आहे. ९६.०३ लाख क्विंटल सरकी ७०३ कोटी रुपयांना विकण्यात आली. २००१-०२ मध्ये गासड्यांच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रति गासडी ६,५०० रुपये (सुमारे) आणि सरकीच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रति क्विंटल ७३२ रुपये होती.

१०.१२.२ कापूस एकाधिकार खरेदी योजनेचे २००१-०२ च्या हंगामामधील अंतिम लेखे अजून पूर्ण व्हावयाचे आहेत. तथापि, जवळपास १,००३ कोटी रुपयांची तूट अपेक्षित आहे. या योजनेखाली २०००-०१ च्या हंगामात ६६३ कोटी रुपये इतकी तूट आली होती.

उत्पादक उपक्रम

१०.१३ कृषि उत्पादनावर प्रक्रिया करण्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. सहकारी तत्वांवरील प्रक्रियेमुळे शेतकऱ्यांना चांगला मोबदला मिळतो व ग्रामीण कृषि उद्योगामध्ये शोषणरहित औद्योगिक वातावरण निर्माण होण्यास मदत होते.

१०.१३.१ उत्पादक उपक्रमांत गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या ३१ मार्च, २००२ रोजी ३९,५२१ होती. ३१ मार्च, २००२ रोजी या सर्व सहकारी संस्थांची सभासद संख्या ६४.०८ लाख व खेळते भांडवल १३,४२१ कोटी रुपये होते. त्यापैकी ८४९ संस्था स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या होत्या. या ८४९ संस्थांपैकी, ३१ मार्च, २००२ रोजी राज्यात २०१ नोंदणीकृत साखर कारखाने होते व त्यापैकी १३५ कारखाने २००१-०२ मध्ये कार्यरत होते. २००१-०२ या वर्षात १३५ साखर कारखान्यांनी ४८४ लाख टन उसाचे गाळप केले आणि ५६.२८ लाख टन साखर उत्पादन केले. हंगामपूर्व अंदाजानुसार २००२-०३ या वर्षात अंदाजे ५०७ लाख टन उसाचे गाळप होऊन अंदाजे ५९.११ लाख टन साखर उत्पादन होईल असे अपेक्षित आहे.

१०.१३.२ ३१ मार्च, २००२ रोजी स्वतंत्ररित्या प्रक्रिया करणाऱ्या ६४८ नोंदणीकृत इतर सहकारी संस्था होत्या व त्यापैकी ५८९ सहकारी संस्था २००१-०२ या वर्षामध्ये उत्पादन करीत होत्या. या संस्थांची एकत्रित सदस्य संख्या ५.५१ लाख होती व भरणा केलेले भागभांडवल ४८ कोटी रुपये होते. त्यामध्ये शासनाचा वाटा ९ कोटी रुपये (१९ टक्के) इतका होता. या संस्थांचे एकत्रित खेळते भांडवल २३१ कोटी रुपये इतके होते. या संस्थांचे येणे कर्ज १६१ कोटी रुपये इतके होते.

१०.१३.३ कापूस पिंजणी करणा-या व कापसाच्या गासड्या बांधणा-या २६३ संस्थांनी २००१-०२ मध्ये ६.०६ लाख टन कापसावर प्रक्रिया केली आणि ही राशी मागील वर्षाच्या तुलनेत ६ टक्क्यांनी जास्त होती. ८८ भात गिरण्यांनी १.०९ लाख टन भातावर प्रक्रिया केली आणि ही राशी मागील वर्षाच्या तुलनेत १.८ टक्क्यांनी जास्त होती.

१०.१३.४ स्वतंत्र उत्पादक उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या सहकारी संस्थांबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक १०.५ मध्ये दिला आहे.

१०.१४ राज्यामध्ये ३१ मार्च, २००१ अखेर एकूण २३० सहकारी सूत गिरण्या होत्या. या सहकारी सूत गिरण्यांची सदस्य संख्या ६.९८ लाख इतकी होती. त्यांचे भरणे केलेले भाग भांडवल ५५२ कोटी रुपये होते, त्यापैकी ४६२ कोटी रुपये भाग भांडवल राज्य शासनाचे होते. एकूण भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा ८३.७ टक्के इतका होता. या गिरण्यांचे खेळते भांडवल १,६७४ कोटी रुपये होते. ३१ मार्च, २००२ रोजी सूत गिरण्यांचे येणे कर्ज ७०५ कोटी रुपये होते. राज्यातील २३० सहकारी सूत गिरण्यांपैकी फक्त ४४ सूत गिरण्या उत्पादन करित होत्या व त्यांच्याकडील चात्यांची संख्या ८ लाख होती. या गिरण्यांनी २००१-०२ या वर्षामध्ये ४४६ कोटी रुपये किंमतीच्या सुताचे उत्पादन केले.

१०.१५ राज्यात २००१-०२ अखेर ७०५ सहकारी हातमाग संस्था व १,०८० सहकारी यंत्रमाग संस्था होत्या. या संस्थांकडे असलेल्या चालू स्थितीतील हातमागांची व यंत्रमागांची संख्या अनुक्रमे १५ हजार व २३ हजार होती. २०००-०१ मधील ९६ कोटी रुपये किंमतीच्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये हातमाग संस्थांनी ७५ कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादित केले. यंत्रमाग संस्थांनी मागील वर्षाच्या २९५ कोटी रुपये किंमतीच्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये २९७ कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादित केले.

१०.१६ राज्यात २००१-०२ मध्ये २३,४८४ प्रार्थामिक सहकारी दुग्ध संस्था व ७२ दुग्ध संघ होते आणि त्यांची सदस्यसंख्या अनुक्रमे १७.१७ लाख व ४८,१६२ होती. ह्या दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांचे खेळते भांडवल अनुक्रमे ३९१ कोटी रुपये आणि ७८८ कोटी रुपये होते. २००१-०२ मध्ये दुग्ध संस्थांनी विक्री केलेल्या दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या विक्रीची एकत्रित किंमत १,४११ कोटी रुपये आणि दुग्धसंघाची ती १,३१९ कोटी रुपये होती. २०००-०१ मध्ये ती अनुक्रमे १,१५२ कोटी रुपये आणि १,०५९ कोटी रुपये होती.

१०.१७ राज्यात २००१-०२ मध्ये २,५५३ प्रार्थामिक मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था, २८ मत्स्यव्यवसाय संघ आणि एक मत्स्यव्यवसाय महासंघ कार्यरत होता. या सर्व संस्थांची सदस्यसंख्या १.७५ लाख होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल ७८ कोटी रुपये होते. त्यांनी मासळी व मासळीपासूनची उत्पादने यांच्या केलेल्या विक्रीची किंमत ९५ कोटी रुपये होती. २०००-०१ मध्ये अशा विक्रीची किंमत ९८ कोटी रुपये होती.

समाजसेवी आणि इतर सहकारी संस्था

१०.१८ राज्यात मार्च, २००२ अखेर शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १४४ घाऊक ग्राहक भांडारे व ३,४४२ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. या ग्राहक भांडारांनी मागील वर्षाच्या तुलनेत अधिक मालाची विक्री केली असली तरी त्यांना मागील वर्षाच्या तुलनेत यावर्षी झालेला तोटा अधिक होता. शिखर ग्राहक महासंघास मार्च, २००२ अखेर ८४ लाख रुपयांचा तोटा झाला तर ३१ मार्च, २००१ रोजी हा तोटा ३० लाख रुपये इतका होता. सर्व ग्राहक भांडारांची २००१-०२ मधील एकूण विक्री ९४५ कोटी रुपये होती तर मागील वर्षी ती ९३३ कोटी रुपये होती.

तक्ता क्रमांक १०.५

स्वतंत्ररित्या प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी संस्था

अनुक्रमांक	संस्थेचा प्रकार	एकूण संस्था		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या		प्रक्रिया केलेला माल † (हजार टनांत)	
		२०००-०१	२००१-०२	२०००-०१	२००१-०२*	२०००-०१	२००१-०२*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	साखर कारखाने	१९७	२०१	१२८	१३५	५७,६४१	४८,३९७
२	सरकी काढणाऱ्या व कापसाच्या गासड्या बांधणाऱ्या संस्था	२८९	२८१	२७१	२६३	६२४	६०६
३	भात गिरण्या	९१	९०	९०	८८	१११	१०९
४	तेल गिरण्या	२२	२१	२०	१८	३०	२७
५	इतर	२५२	२५६	२१९	२२०	५३	५३
	एकूण	८४१	८४९	७२८	७२४

† प्रक्रिया केलेला माल ऊस, कापूस, भात, तेलबिया या स्वरूपात

*अस्थायी

शिखर ग्राहक महासंघाची २००१-०२ मधील एकूण विक्री २३ कोटी रुपये होती तर २०००-०१ मध्ये ती २९ कोटी रुपये होती.

१०.१९ मार्च, २००२ अखेर राज्यात ५६,७३७ सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या आणि त्यांची सदस्य संख्या १९.४७ लाख होती. या संस्थांमधील रोजगार मार्च, २००१ अखेरीस ४०,५०७ इतका होता. घरबांधणीसाठी महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तपुरवठा महामंडळाकडून कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या सदनिकांची एकूण संख्येची संख्या ३१ डिसेंबर, २००२ रोजी २.१६ लाख होती. ३१ मार्च, २००२ पर्यंत त्यापैकी जवळजवळ १.१२ लाख सदनिका बांधून पूर्ण करण्यात आल्या होत्या.

१०.२० राज्यात २००१-०२ च्या अखेरीस कंत्राटी पद्धतीवर काम घेणाऱ्या मजुरांच्या सहकारी संस्थांची संख्या ९,३८७ होती व त्यांच्या सभासदांची संख्या ५.५७ लाख होती. २००१-०२ ह्या वर्षामध्ये ह्या सहकारी संस्थांनी ५५६ कोटी रुपयांची कामे केली तर मागील वर्षामध्ये ५५१ कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली होती. या संस्थांमध्ये मार्च, २००१ अखेरीस ७७,०३८ इतका रोजगार होता.

१०.२१ मार्च, २००२ अखेर राज्यामध्ये २६९ वन श्रमिक संस्था होत्या व त्यांच्या सभासदांची संख्या ७१ हजार होती. २००१-०२ मध्ये ह्या संस्थांनी लाकूड व इतर वन उत्पादनांची केलेली विक्री ४६ कोटी रुपये होती.

पायाभूत सुविधा

११.१ १९९१ मध्ये सुरु करण्यात आलेल्या आर्थिक सुधारणांचा परिणाम शासनाच्या 'सेवा पुरविणारे' या भूमिकेत बदल होऊन ती 'सेवांचे सुलभोकरण करणारे व नियमन करणारे' असा झाला. याचाच पुढील परिणाम म्हणून नियम व कार्यपध्दती सोप्या करून त्याद्वारे खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवून पायाभूत सेवांचा विकास होण्यामध्ये झाला आहे. पायाभूत सुविधांमधील विकासांमुळे अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रांची सतत आर्थिक वाढ होते. राज्यातील विविध पायाभूत सुविधांबाबतच्या प्रगतीबाबतची माहिती खाली दिली आहे.

ऊर्जा

वीज

११.२ वीज ही आर्थिक विकासाच्या प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वाच्या घटकांपैकी एक आहे. आर्थिक क्षेत्रातील शेती, वाणिज्य आणि उद्योग या महत्त्वाच्या घटकांची प्रगती विजेची उपलब्धता, तिची किंमत व दर्जा यावर पूर्णपणे अवलंबून आहे. महाराष्ट्र हे देशातील मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिकीकरण व शहरीकरण झालेले राज्य असल्याने राज्यात विजेची मागणी फार मोठी आहे.

११.३ महाराष्ट्रात वीज पुरवठा विविध संस्थांद्वारे होतो. राज्यातील विद्युत निर्मिती व वितरणामध्ये महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची (मराविमं) सर्वात महत्त्वाची भूमिका आहे. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाशिवाय टाटा इलेक्ट्रिक कंपनी व मुंबई उपनगर विद्युत पुरवठा केंद्र (बीएसईएस) या परवानाधारक संस्थांना विद्युत निर्मितीची व विशिष्ट विभागात विद्युत वितरणाची परवानगी देण्यात आली आहे. याव्यतिरिक्त राज्याला केंद्र सरकारच्या विद्युत प्रकल्पांकडूनही राज्याच्या हिस्स्याची वीज प्राप्त होते.

स्थापित क्षमता

११.४ महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेत २००१-०२ मध्ये ४ मेगॅवॅट इतकी अल्पशी वाढ होऊन ३१ मार्च, २००२ रोजी ती १२,९६३ मेगॅवॅट झाली. ही वाढ कारंजवणे (३ मेगॅवॅट) व माजलगाव (०.७५ मेगॅवॅट) हे जलजन्य प्रकल्प सुरु झाल्याने झाली. राज्याच्या एकूण १२,९६३ मेगॅवॅट इतक्या स्थापित क्षमतेत मराविमं चा वाटा ७५ टक्के इतका मोठा, टाटाचा १४ टक्के, बीएसईएसचा ४ टक्के, दाभोळ

वीज प्रकल्पाचा (डीपीसी) ६ टक्के आणि तारापूरचा १ टक्का असा होता. परंतु डीपीसीची स्थापित क्षमता मे, २००१ पासून वापरात नाही.

११.४.१ वरील स्थापित क्षमतेव्यतिरिक्त राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाच्या आणि अणुशक्ती महामंडळाच्या स्थापित क्षमतेत राज्याचा २,१८५ मेगॅवॅट इतका वाटा आहे. अशा प्रकारे ३१ मार्च, २००२ रोजी राज्यासाठी उपलब्ध असलेली विद्युत निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता १५,१४८ मेगॅवॅट होती. २०००-०१ व २००१-०२ ह्या वर्षातील विद्युत निर्मितीच्या प्रकारानुसार राज्यासाठी उपलब्ध असलेल्या स्थापित क्षमतेचा तपशील तक्ता क्रमांक ११.१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ११.१

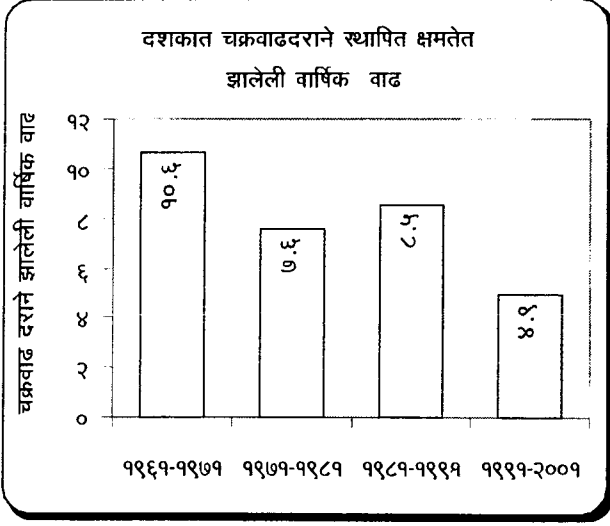
विद्युत निर्मितीच्या प्रकारानुसार महाराष्ट्र राज्यासाठी उपलब्ध असलेली स्थापित क्षमता

(मेगॅवॅट)

निर्मितीचा प्रकार (१)	३१ मार्च रोजी	
	२००१ (२)	२००२ (३)
(अ) राज्यातील		
१) औष्णिक	८,०७५	८,०७५
२) जलजन्य	२,८७४	२,८७८
३) नैसर्गिक वायुजन्य	१,८२०	१,८२०
४) अणुशक्तिजन्य (राज्याचा वाटा)	१९०	१९०
(एकूण अ)	१२,९५९	१२,९६३
(ब) राज्याचा वाटा *	२,१८५	२,१८५
एकूण (अ + ब)	१५,१४४	१५,१४८

* राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ/अणुशक्ती महामंडळातील वाटा

११.४.२ राज्याच्या विद्युत निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेत १९६०-६१ पासून २००१-०२ पर्यंत या ४१ वर्षात दरवर्षी ७.५ टक्के चक्रवाढ दराने वाढ झाली. १९६१-७१ या दशकात राज्याच्या स्थापित क्षमतेत दरवर्षी १०.६ टक्के चक्रवाढ दराने वाढ झाली. १९९१-२००१ या कालावधीत राज्याच्या स्थापित क्षमतेत प्रतिवर्षी पाच टक्के चक्रवाढ दराने वाढ झाली. जी पहिल्या दशकातील वाढीच्या दराच्या निम्मी होती. विजेची मागणी वाढतांना मागील दशकात स्थापित क्षमतेत झालेल्या वाढीचा वेग मंदावल्याने गंभीर परिणाम होत आहेत.

११.४.३ ३१ मार्च, २००२ रोजी राज्यातील एकूण १२,९६३ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेत औष्णिक विद्युत निर्मितीचा वाटा ६२.३ टक्के होता. त्या खालोखाल जलजन्यचा वाटा २२.२ टक्के, नैसर्गिक वायुजन्यचा १४.० टक्के आणि अणुशक्तिजन्यचा (महाराष्ट्र राज्याचा वाटा) १.५ टक्के असा होता. राज्यातील सर्व विद्युत निर्मिती संयंत्रांची दिनांक ३१ मार्च, २००२ रोजीची अर्वावधीत क्षमता १२,९०४ मेगॅवॅट होती.

११.४.४ २००२-०३ या वर्षात ३१ डिसेंबर, २००२ पर्यंत राज्याच्या विद्युत निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेत वाढ झालेली नाही.

विद्युत निर्मिती

११.५ मागील वर्षाच्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये एकूण विद्युत निर्मितीत (सहनिर्मिती समाविष्ट करून) २.९ टक्क्यांनी वाढ झाली असून विद्युत निर्मिती ६४,१३८ दशलक्ष किलोवॅट तास होती. त्यामध्ये औष्णिक व अणुशक्तिजन्य विद्युत निर्मिती अनुक्रमे ६.६ टक्के व ३.७ टक्क्यांनी वाढली असून जलजन्य व नैसर्गिक वायुजन्य विद्युत निर्मिती अनुक्रमे १.८ टक्के व २४.६ टक्क्यांनी कमी झाली. गॅस अॅथॉरिटी ऑफ इंडियाने नैसर्गिक वायुचा कमी पुरवठा केल्याने नैसर्गिक वायुजन्य विद्युत निर्मितीत घट झाली. राज्यात एकूण विद्युत निर्मितीत औष्णिक विद्युत निर्मितीचा वाटा ८२ टक्के होता. एकूण विद्युत निर्मितीत टाटा व बीएसईएसचा वाटा अनुक्रमे १५.२ टक्के व ५.९ टक्के होता. २०००-०१ व २००१-०२ या वर्षातील विद्युत निर्मितीचा तपशील तक्ता क्रमांक ११.२ मध्ये दिला आहे.

११.५.१ राज्याच्या विद्युत निर्मितीमध्ये १९६०-६१ ते २००१-०२ या कालावधीत दरवर्षी चक्रवाढ दराने ७.५ टक्के वाढ झाली. तर १९९६-९७ ते २००१-०२ या कालावधीत दरवर्षी ३.७ टक्के चक्रवाढ दराने वाढ झाली.

११.५.२ याशिवाय २००१-०२ मध्ये राज्याला राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाकडून ११,६५० दशलक्ष किलोवॅट तास, अणुशक्ती महामंडळाकडून १,८४५ दशलक्ष किलोवॅट तास व भद्रावती जलजन्य विद्युत प्रकल्पाकडून (बीएचईपी) ३१ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज मिळाली.

तक्ता क्रमांक ११.२
महाराष्ट्र राज्यातील विद्युत निर्मिती
(दशलक्ष किलोवॅट तास)

निर्मितीचा प्रकार	२०००-०१	२००१-०२	शेकडा बदल
(१)	(२)	(३)	(४)
१. औष्णिक	४९,३७७	५२,६४७	६.६२
२. जलजन्य	४,८८९	४,९७९	(-)१.८०
३. नैसर्गिक वायुजन्य	६,९४३	५,२३५	(-)२४.६०
४. अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	१,०९७	१,१३८	३.७३
५. इतर	११	१३९	११६३.६३
एकूण	६२,३१७	६४,१३८	२.९२

११.५.३ २००२-०३ या वर्षात डिसेंबर, २००२ अखेर पर्यंत राज्यात ४७,७४४ दशलक्ष किलोवॅट तास विद्युत निर्मिती झाली व ती २००१-०२ या वर्षातील तत्सम कालावधीतील निर्मितीपेक्षा ०.६ टक्क्यांनी अधिक होती. राज्यास एप्रिल, २००२ ते सप्टेंबर, २००२ या कालावधीत राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ, अणुशक्ती महामंडळ व बीएचईपी (डॉडसन) कडून ६,९९५ दशलक्ष किलोवॅट तास, इतकी वीज मिळाली. तर २००१-०२ मध्ये तत्सम कालावधीत ६,६९९ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज मिळाली.

विजेचा वापर

११.६ राज्यात इतर राज्यांना केलेली वीज विक्री वगळून २००१-०२ मध्ये विजेचा वापर ४६,३३८ दशलक्ष किलोवॅट तास इतका झाला व तो २०००-०१ मधील एकूण ४७,२८९ दशलक्ष किलोवॅट तास विजेच्या वापराच्या तुलनेत २.०१ टक्क्यांनी कमी झाला. औद्योगिक क्षेत्रातील आणि कृषि क्षेत्रातील विजेचा वापर अनुक्रमे ५ टक्के आणि १२ टक्क्यांनी कमी झाल्यामुळे राज्यातील विजेच्या वापरात घट झाली आहे. तथापि, २०००-०१ च्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये वाणिज्यिक, घरगुती आणि सार्वजनिक दिवाबत्ती या प्रकारच्या वीज वापरात वाढ आढळते. राज्यातील विजेचा वापर औद्योगिक क्षेत्रात सर्वात मोठ्या प्रमाणात (३७.६ टक्के), त्या खालोखाल घरगुती (२५.७ टक्के) व कृषि (१८.८ टक्के) या क्षेत्रात झाल्याचे दिसून येते. राज्यातील एकूण वीज वापरामध्ये या तीन क्षेत्रांचा वाटा ८२.१ टक्के होता. २०००-०१ व २००१-०२ मधील महाराष्ट्रातील विजेच्या वापराची माहिती तक्ता क्रमांक ११.३ मध्ये दिली आहे.

११.६.१ २००१-०२ मध्ये जरी वीज निर्मितीत थोडी वाढ झाली असली तरी विजेचा वापर मात्र कमी झाला आहे. पारेषण आणि वितरणातील हानी हे याचे एक कारण असू शकेल. गेल्या दोन वर्षात औद्योगिक आणि कृषि क्षेत्रात विजेचा वापर कमी झाला असून ही चिंतेची बाब आहे.

तक्ता क्रमांक ११.३
महाराष्ट्रातील विजेचा वापर

(दशलक्ष किलोवॅट तास)

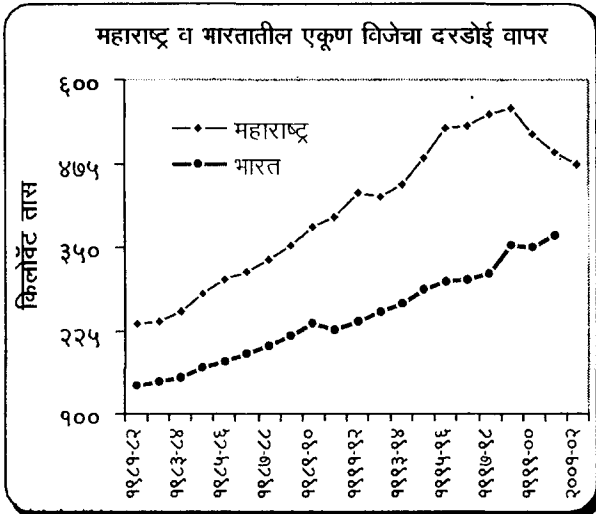
प्रकार (१)	२०००-०१ (२)	२००१-०२ (३)	शेकडा बदल (४)
१. घरगुती	११,१७२	११,९०१	६.५३
२. वाणिज्यिक	४,१०५	४,३९३	६.९९
३. औद्योगिक	१८,३६३	१७,४३५	(-)५.०५
४. कृषि	९,९४०	८,७३०	(-)१२.१७
५. सार्वजनिक दिवाबत्ती	५५१	६४८	१७.५४
६. रेल्वे	१,५८१	१,६४०	३.७३
७. सार्वजनिक पाणीपुरवठा	१,१९९	१,२२४	२.११
८. संकीर्ण	३७८	३६७	(-)२.९४
एकूण	४७,२८९	४६,३३८	(-)२.०१

टीप : तक्त्यात दर्शविलेल्या विजेच्या वापरात इतर राज्यांना केलेल्या वीज विक्रीचा समावेश नाही.

११.६.२ २००१-०२ या वर्षात महाराष्ट्रातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती प्रकारातील वापर अनुक्रमे ४७३.९ किलोवॅट तास, १७८.३ किलोवॅट तास व १२१.७ किलोवॅट तास होता. अगदी अलिकडील उपलब्ध आकडेवारीनुसार २०००-०१ या वर्षात अखिल भारतातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ३६८.३ किलोवॅट तास, १०७.० किलोवॅट तास आणि ७५.२ किलोवॅट तास होता.

इतर राज्यांना केलेली वीज विक्री

११.६.३ २००१-०२ या वर्षात महाराष्ट्राने इतर राज्यांना ६२.४ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज विकली. तर २०००-०१ या वर्षात १७५.८ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज विकली होती.

महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ (मराविमं)

११.७ शासन अंगीकृत महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, विद्युत निर्मिती व वितरणात राज्यात महत्वाची भूमिका बजावते. राज्यात ३१ मार्च, २००२ रोजी असलेल्या एकूण स्थापित क्षमतेत (१२,९६३ मेगॅवॅट) मंडळाचा वाटा ७५ टक्के होता. २००१-०२ मध्ये मंडळाने ४९,०१८ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज निर्मिती केली व ती राज्याच्या एकूण वीज निर्मितीच्या सुमारे ७६ टक्के इतकी होती.

११.७.१ मराविमंने २००१-०२ मध्ये विकलेल्या विजेतील वीज वापराच्या प्रकारानुसार शेकडा हिस्सा व त्यापासून मिळालेल्या महसुली जमेचा शेकडा हिस्सा तक्ता क्रमांक ११.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ११.४

मराविमंने २००१-०२ मध्ये विकलेल्या विजेतील वीज वापराच्या प्रकारानुसार व त्यापासून मिळालेल्या महसुली जमेचा शेकडा हिस्सा

वापराचा प्रकार (१)	विजेच्या वापरातील शेकडा हिस्सा (२)	महसुली जमेतील शेकडा हिस्सा (३)
१. घरगुती	२०.८९	१४.२८
२. वाणिज्यिक	४.६९	६.४२
३. औद्योगिक	४२.११	४९.८४
४. रेल्वे	२.६६	३.०३
५. सार्वजनिक दिवाबत्ती	१.५९	१.०२
६. कृषि	२३.८४	८.४०
७. सार्वजनिक पाणीपुरवठा	३.४२	३.३०
८. संकीर्ण	०.८०	१३.७१
एकूण *	१००.०० (३४,८६१ दशलक्ष किलोवॅट तास)	१००.०० (रु. १२,०१५ कोटी)

* आंतरराज्य वीज विक्री वगळून

११.७.२ मराविमंने २००१-०२ मध्ये एकूण वितरित केलेल्या विजेच्या वापरापैकी औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा ४२.१ टक्के असून त्याचा वीज विक्रीपासून मिळालेल्या एकूण महसुली जमेमध्ये ४९.८ टक्के वाटा आहे. जरी कृषि क्षेत्राचा विजेच्या वापरातील वाटा २३.८ टक्के असला तरी मराविमंच्या एकूण महसुली जमेमध्ये त्या क्षेत्राचा हिस्सा केवळ ८.४ टक्के इतका आहे. २००१-०२ मध्ये एकूण वापरापैकी फक्त ७२ टक्के युनिटस् मीटरद्वारे मोजली होती. विजेचा वापर मीटरने न मोजता वीज पुरविलेले ग्राहक बहुतांशी शेती, यंत्रमाग व काही सार्वजनिक पाणी पुरवठा क्षेत्रातील होते. महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाच्या आदेशानुसार प्रति युनिट वीज पुरविण्याचा सरासरी खर्च रु.३.१५ आहे. परंतु सर्व ग्राहकांना

समान दराने वीज बिलाची आकारणी केली जात नाही. विविध प्रकारच्या ग्राहकांना आकारले जाणारे प्रति युनिट शुल्क आणि प्रति युनिट सरासरी दराने प्रति युनिट वीज पुरवठ्याच्या खर्चाशी प्रमाण याचा तपशील तक्ता क्र. ११.५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक. ११.५

प्रकारानुसार प्रति युनिट आकारलेल्या सरासरी शुल्काचे प्रति युनिट वीज पुरवठा खर्चाशी प्रमाण

ग्राहकाचा प्रकार	आकारलेले सरासरी शुल्क (रु.प्रति युनिट)	प्रति युनिट आकारलेल्या सरासरी शुल्काचे प्रति युनिट पुरवठ्याच्या खर्चाशी प्रमाण (%)
(१)	(२)	(३)
कमी दाबाने वीज पुरवठा		
१. घरगुती	२.७७	८८
२. अनिवासी	४.६०	१४६
३. सर्वसाधारण प्रेरक शक्ती	३.५८	११४
४. सार्वजनिक पाणीपुरवठा		
अ) नागरी	२.८३	९०
ब) ग्रामीण	०.९९	३२
५. शेती	१.५२	४८
६. सार्वजनिक दिवाबत्ती	२.९७	९४
उच्च दाबाने वीज पुरवठा	४.०३	१२८

टीप : प्रति युनिट वीज पुरवठ्याचा सरासरी खर्च रु.३.१५

संयंत्र उपलब्धता आणि भार अंक

११.७.३ २००१-०२ मध्ये मराविमंच्या औष्णिक विद्युत केंद्राचा तसेच टाटा विद्युत मंडळाचा सरासरी संयंत्र उपलब्धता अंक अनुक्रमे ८६.५ टक्के आणि ९१.७ टक्के असा होता. तसेच, मराविमंचा संयंत्र भार अंक ७४.३ टक्के आणि टाटा विद्युत केंद्राचा संयंत्र भार अंक ७२.७ टक्के होता. राष्ट्रीय स्तरावर २००१-०२ मध्ये सरासरी संयंत्र भार अंक ६९.९ टक्के होता. मराविमं आणि टाटा विद्युत मंडळाकरिता संयंत्र उपलब्धता अंक व संयंत्र भार अंक यामधील तफावत अनुक्रमे १२.२ टक्के अंक आणि १९.० टक्के अंक होती. तत्वतः संयंत्र उपलब्धता अंक आणि संयंत्र भार अंक हे जवळपास सारखेच असणे आवश्यक आहे. कोळशाचा दर्जा, देखभालीचा दर्जा तसेच संयंत्राचा कार्य कालावधी अशा अनेक घटकांचा संयंत्र उपलब्धता अंकावर परिणाम होतो. तथापि, संयंत्र भार अंक हा भार व्यवस्थापनाच्या दर्जावर अवलंबून असतो.

कमाल मागणी

११.७.४ २००१-०२ मध्ये १२ डिसेंबर, २००१ रोजी ११,८९५ मेगॅवॉट विजेची कमाल मागणी १,०७२ मेगॅवॉटचे भार नियमन करून भागविण्यात

आली. २००२-०३ या चालू वर्षात, २७ नोव्हेंबर, २००२ रोजी २,४९६ मेगॅवॉटचे भार नियमन करून १३,४१८ मेगॅवॉटची कमाल मागणी भागविण्यात आली.

११.७.५ मराविमंची वीज निर्मितीची उपलब्ध स्थापित क्षमता (डीपीसी-१ वगळून) १२,२३५ मेगॅवॉट आहे. विजेची अत्युच्च उपलब्ध क्षमता ८५००-९००० मेगॅवॉट दरम्यान आहे तर इतर वेळेस ही उपलब्धता साधारणतः ७,२०० मेगॅवॉट आहे. विजेची कमाल मागणी ९,००० मेगॅवॉट ते १०,५०० मेगॅवॉट दरम्यान आहे. दिवसाची सर्वसाधारण मागणी ७,५००-७,६०० मेगॅवॉट दरम्यान आहे. त्यामुळे मराविमंला रात्रीचे कमी मागणीचे तास (रात्री १० ते सकाळी ६ वाजेपर्यंत) वगळता संपूर्ण दिवस विजेची उणीव भासते. त्यामुळे मराविमंला भार नियमन करावे लागते. सायंकाळी कमाल मागणी असताना १,००० ते १,२०० मेगॅवॉट, सकाळी कमाल मागणी असताना ८०० ते १,००० मेगॅवॉट आणि इतर कमी मागणीच्या वेळात (सकाळी ११ ते सायंकाळी ६ वाजेपर्यंत) ४०० ते ५०० मेगॅवॉट एवढ्या वीजेचे भारनियमन केले जाते.

११.७.६ पारेषण व वितरणातील हानी प्रतिवर्षी २ टक्के दराने कमी होईल असे गृहित धरून दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस विजेची अंदाजित कमाल मागणी ११,७०१ मेगॅवॉट एवढी असेल. मागणी व पुरवठा यांमधील ही तफावत भरून काढण्याकरिता दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये १,०२१ मेगॅवॉट एवढी स्थापित क्षमता वाढविणे आवश्यक आहे.

पारेषण व वितरणातील हानी

११.७.७ महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची २००१-०२ मध्ये विजेची पारेषण व वितरणातील हानी मंडळाने वितरित केलेल्या एकूण विजेच्या ३९.२ टक्के (अस्थायी) होती. ती २०००-०१ मध्ये ३९.५ टक्के होती. जगातील विकसित देशांच्या सरासरी हानीच्या (१० टक्क्यांपेक्षा कमी) तुलनेत ही हानी फार मोठ्या प्रमाणात होती. पारेषण व वितरणातील ही मोठ्या प्रमाणातील हानी प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील विस्तृत क्षेत्रात विशेषतः दुर्गम ग्रामीण भागात तुरळकपणे विभागलेला विजेचा भार, पारेषण यंत्रणेतील अपुरी आर्थिक गुंतवणूक व मोठ्या प्रमाणातील विजेच्या चोरीमुळे होत असावी.

११.७.८ मराविमंने स्वतःच्या कामगिरीत सुधारणा करून त्यात सातत्य राखण्याच्या दृष्टीने अनेक जुन्या वीजनिर्मिती प्रकल्पांचे नुतनीकरण, आधुनिकीकरण आणि वाढ करण्यासाठी कार्यक्रम हाती घेतला आहे. पारेषण प्रणाली ही विद्युत केंद्रे आणि भार केंद्रे यामधील दुवा असून विद्युत जाळ्यात ती महत्त्वाची भूमिका बजावते. पारेषण यंत्रणा सुधारित करण्यासाठी २००१-०२ या वर्षात मराविमंने ९८१ परिपथ कि.मी. अत्युच्च दाबाचे जाळे उभारले असून त्याची एकूण लांबी ३२,७३१ परिपथ कि.मी. झाली. २००१-०२ या वर्षात, १,८५६.५ एमव्हीए एवढी परिवर्तन क्षमता वाढविण्यात येऊन एकूण परिवर्तन क्षमता ४४,३५१ एमव्हीए झाली.

तांत्रिक हानी कमी करण्यासाठी कमी दाब व उच्च दाबाच्या विद्युतधारांचे प्रमाण एक असणे आवश्यक आहे. ३१ मार्च, २००२ रोजी कमी दाबाच्या विद्युतधारांचे उच्च दाब विद्युतधारांशी प्रमाण २.३४ होते. २००१-०२ या वर्षात ५,९७० वितरण ट्रान्सफॉर्मर्स स्थापित केले व त्यांची एकूण संख्या १,८९,३६६ झाली.

११.७.९ विजेच्या चोऱ्या शोधून काढण्यासाठी व चोऱ्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी राज्याच्या निरनिराळ्या भागांत २६ भरारी पथके कार्यरत आहेत. सदर फिरत्या पथकांना २००१-०२ मध्ये ७,७४४ विद्युत संच नियमबाह्य/अनधिकृत आढळून आले. यापैकी ३९२ वीज चोरीची प्रकरणे होती.

११.७.१० महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची २०००-०१ व २००१-०२ या वर्षाची वित्तीय आकडेवारी तक्ता क्रमांक ११.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.६

महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची वित्तीय आकडेवारी
(कोटी रुपये)

बाब (१)	२०००-०१ (२)	२००१-०२(अ) (३)
१.अ. महसूलो जमा	१२,२६०.९५	१२,७०२.३३
ब. राज्य शासनाकडून अनुदान	(-)३७३.२५	-
एकूण जमा (अ+ब)	११,८८७.७०	१२,७०२.३३
२.अ. खर्च	१४,००३.४७	१३,५४९.४६
ब. वजा : भांडवली खर्च		
(१) व्याज आणि वित्तीय सेवा	१६१.६४	१०१.१२
(२) इतर खर्च	२०५.७९	२२०.२५
एकूण (१+२)	३६७.४३	३२१.३७
क. इतर खर्च	२३३.६५	२०४.२३
एकूण खर्च (अ-ब+क)	१३,८६९.६९	१३,४३२.३२
३.अ. करपूर्व नफा	(-)१,९८१.९९	(-)७२९.९९
ब. पूर्वकालीन खर्च	(-)८५९.५२	१९०.५३
तूट (-)	(-)२,८४१.५१	(-)५३९.४६

अ : अस्थायी

११.७.११ मराविमंला २००१-०२ यावर्षी १२,७०२ कोटी रुपये इतका एकूण महसूल (शासकीय अनुदान वगळून) प्राप्त झाला. हा महसूल मागील वर्षाच्या तुलनेत ३.६ टक्क्यांनी अधिक होता. २००१-०२ मध्ये मंडळाचा एकूण खर्च १३,२४१ कोटी रुपये इतका झाला व तो मागील वर्षापेक्षा १० टक्क्यांनी कमी होता. सतत सवलतीच्या दरात वीज पुरवठा केल्यामुळे तसेच कमी महसुली उत्पन्नामुळे मराविमंला वित्तीय स्थितीवर वाईट परिणाम झाला आहे.

ग्रामीण विद्युतीकरण

११.७.१२ लघुउद्योगांच्या वाढीस उत्तेजन देण्यासाठी, तसेच संतुलित व वैविध्यपूर्ण अर्थव्यवस्थेस चालना देण्यासाठी ग्रामीण विद्युतीकरण

तातडीने करणे गरजेचे होते. त्यासाठी राज्यस्तरावर जोमाने पाठपुरावा करण्यात आला. महाराष्ट्र राज्याने मार्च, १९८९ अखेर १०० टक्के गावांचे विद्युतीकरण साध्य केले आहे. ३१ मार्च, १९९८ अखेर राज्यातील विद्युतीकरण शक्य असलेल्या सर्व हरिजन वस्त्यांचे (३३,७११) विद्युतीकरण पूर्ण केले आहे. २००१-०२ मध्ये १७० वाड्यांचे विद्युतीकरण करण्यात आले असून विद्युतीकरण झालेल्या वाड्यांची एकूण संख्या ३७,४८१ झाली आहे.

११.७.१३ २००१-०२ मध्ये ३८,०५२ शेतीपंपांना वीज पुरवठा करण्यात आला असून त्यामुळे राज्यात वीज पुरविण्यात आलेल्या शेतीपंपांची एकूण संख्या मार्च, २००२ अखेर २३.६७ लाख इतकी झाली. ३१ मार्च, २००२ रोजी शेतीपंपांसाठी वीज पुरविण्यासंबंधी प्रलंबित अर्जांची संख्या ३.७२ लाख होती, तर ३१ मार्च, २००१ रोजी ती ३.५५ लाख इतकी होती.

महाराष्ट्र वीज नियामक आयोग

११.८ उर्जा क्षेत्रातील वित्तीय व्यवस्थापनेसाठी महाराष्ट्र राज्याने वीज नियामक आयोग कायदा, १९९८ अंतर्गत महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाची स्थापना केली आहे. या आयोगाकडे प्रामुख्याने तर्कशुद्धरित्या व पारदर्शकतेने वीजदर ठरविण्याचे काम सोपविले आहे.

महाराष्ट्रातील वीज क्षेत्र सुधारणा

११.९ महाराष्ट्र राज्याने ऑगस्ट, २००२ मध्ये महाराष्ट्रातील वीज क्षेत्रातील सुधारणांवर “श्वेत पत्रिका” प्रकाशित केली आहे. “महाराष्ट्र वीज सुधारणा विधेयक” प्रस्तावित असून त्यामधील ठळक बाबी पुढीलप्रमाणे आहेत. अ) कार्यक्षमता, स्वायत्तता व निर्णयक्षमता वाढविण्याच्या दृष्टीने, मराविमंलाची पुनर्रचना करणे, ब) नजीकच्या काळात परिणामकारक ठरेल असा वीज चोरीला आळा घालण्यासाठी कायदा संमत करणे, क) कृषि ग्राहकासाठी विजेचे मीटर बसविणे, ड) विजेची तांत्रिक व वाणिज्यीक हानी कमी करणे इ.

विद्युत निर्मितीचे खाजगीकरण

११.१० पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या संदर्भात भारत सरकारने घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयास सुसंगत राहून राज्य शासनाने वीज निर्मिती क्षेत्रामध्ये खाजगी क्षेत्राला सहभागी करून घेण्यासाठी सक्रिय पुढाकार घेतला आहे.

बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मिती

११.११ औद्योगिक घटकाने प्रामुख्याने स्वतःच्या वापरासाठी वीज निर्मितीकरिता उभारलेल्या विद्युत संचास बंदिस्त विद्युत निर्मिती संच असे म्हणतात. औद्योगिक घटकाने उभारलेल्या बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मिती घटकाच्या स्वतःच्या वीज वापरासाठी मर्यादा पातळी विहित करण्यात आली असून अतिरिक्त वीज विकण्याची अनुमती त्यांना देण्यात

आली आहे. या धोरणाला अनुसरून मंडळाने एकूण १,८२४ मेगॅवॅट क्षमतेच्या ९६ प्रकल्पांना पारंपरिक ऊर्जेवर आधारित बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मितीस अनुमती देऊन ना-हरकत प्रमाणपत्र दिले आहे. आतापर्यंत अशा प्रकल्पांपैकी कार्यान्वित झालेल्या प्रकल्पांची विद्युत निर्मिती क्षमता ६४१ मेगॅवॅट आहे. याशिवाय मराविमंने एकूण २३३ मेगॅवॅट विद्युत निर्मिती क्षमतेच्या बंदिस्त सहनिर्मितीच्या २५ प्रकल्पांना ना-हरकत प्रमाणपत्रे दिली आहेत.

अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत

११.१२ भारत सरकारने अपारंपरिक व पुनर्वापरयोग्य ऊर्जा स्रोतांच्या विकासाला उच्च प्राधान्य दिले आहे. अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत विकासांतर्गत कार्यक्रम महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (मेडा) या संस्थेतर्फे राबविण्यात येतात. भारत सरकारच्या अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत मंत्रालयातर्फे प्रकल्प व योजना यांच्या स्वरूपानुसार अर्थसहाय्य दिले जाते.

११.१२.१ औद्योगिक क्षेत्रात ऊर्जा बचतीच्या योजना मेडाने प्राधान्याने हाती घेतल्या आहेत. उत्पादन यंत्रसामग्रीत अतिरिक्त गुंतवणूक न करता ऊर्जा वापरात बचत करण्याचे या योजनांचे उद्दिष्ट आहे.

सहकारी साखर कारखान्यांकडून विजेची सहनिर्मिती

११.१२.२ महाराष्ट्रातील आठ सहकारी साखर कारखान्यांनी, त्यापैकी सहा कारखान्यांनी उसाच्या चिपाडापासून, तर दोन कारखान्यांनी जैविक वायूवर आधारित विजेची सहनिर्मिती सुरू केली असून महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या पारेषण जाळ्यास ऑगस्ट, २००२ अखेरपर्यंत ११४.७ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज दिली आहे. महाराष्ट्रात सुमारे १,००० मेगॅवॅट विद्युत निर्मितीची क्षमता असलेले १३५ साखर कारखाने आहेत. सध्या २४ साखर कारखान्यातील एकूण ४४० मेगॅवॅट क्षमतेच्या प्रकल्पांचे काम चालू आहे.

११.१२.३ महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने एमईआरसीच्या आदेशानुसार एकूण २४.५ मेगॅवॅट क्षमतेच्या पाच साखर/ कागद कारखान्यांकडून वीज खरेदी करण्यासाठी कराराचे नुतनीकरण केले आहे.

पवन ऊर्जा

११.१२.४ अपारंपरिक ऊर्जा मंत्रालयाने पवन ऊर्जा निर्मितीसाठी प्रति तास १८ किलोमीटरपेक्षा जास्त वा-याचा वेग असलेली महाराष्ट्रातील २८ स्थाने घोषित केली आहेत. त्यांची एकूण पवन ऊर्जेची क्षमता अंदाजे २,००० मेगॅवॅट आहे. ३१ मार्च, २००२ रोजी महाराष्ट्रातील पवन ऊर्जा निर्मितीची स्थापित क्षमता ३९७ मेगॅवॅट होती. यात मेडा व मराविमंने स्थापित केलेल्या पथदर्शक पवन ऊर्जा प्रकल्पाच्या ६.५३ मेगॅवॅट क्षमतेचा समावेश आहे. राज्यातील पवन ऊर्जेची वार्षिक सरासरी निर्मिती २२५ दशलक्ष किलोवॅट तास आहे. पवन ऊर्जा निर्मितीमध्ये महाराष्ट्र राज्य देशात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.

ऊर्जा संधारण कार्यक्रम

११.१२.५ ऊर्जेचा अकार्यक्षमपणे होणारा वापर शोधून काढण्यासाठी या कार्यक्रमांतर्गत विविध औद्योगिक आस्थापनांची ऊर्जा तपासणी केली जाते आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेस बाधा न आणता ऊर्जेची बचत करण्यासाठी मार्ग व उपाय सुचविण्यात येतात. २००१-०२ ह्या वर्षात तज्ज्ञांच्या सहाय्याने अशा ३८ ऊर्जा तपासण्या यशस्वीरित्या पूर्ण करण्यात आल्या. या तपासणी अहवालांतील सूचनांची अंमलबजावणी केल्याने तपासणीनंतरच्या कालावधीत २.५ कोटी रुपयांची बचत झाली.

११.१२.६ मेडातर्फे राबविल्या जाणा-या इतर महत्वाच्या योजनांची प्रगती तक्ता क्रमांक ११.७ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.७

मेडातर्फे राबविल्या जाणाऱ्या इतर महत्वाच्या योजनांची प्रगती

बाब	२००१-०२ मध्ये	सुरुवातीपासून
		मार्च, २००२ पर्यंत
(१)	(२)	(३)
(१) सौर औष्णिक कार्यक्रम		
(अ) विकलेले सौर कुकसं (संख्या)	१,२००	४५,२८७
(ब) पाणी गरम करण्याच्या सौर संयंत्रांची एकूण क्षमता (लाख लिटर प्रतिदिन)	३.२८	४८.४९
(क) पाणी क्षारविरहित करण्यासाठी स्थापन केलेली सौर संयंत्रे (संख्या)	-	९५४
(ड) स्थापित केलेले फोटोव्होल्टेक पद्धतीचे सौर कंदील (संख्या)	१,५००	८,४३७
(इ) वितरित केलेले फोटोव्होल्टेक सौर बॅटरी चार्जर्स (संख्या)	५	३१५
(फ) पुरविलेले सौर फोटोव्होल्टेक स्प्रेअर्स (संख्या)	-	१७९
(२) बायोगॅस कार्यक्रम		
(अ) स्थापित केलेली सामूहिक बायोगॅस संयंत्रे (संख्या)	-	७२
(ब) स्थापित केलेली संस्था बायोगॅस संयंत्रे (संख्या)	७	३२
(क) स्थापित केलेली मलावर आधारित बायोगॅस संयंत्रे (संख्या)	२७	३२४
(३) बायोमास गॅसिफायर कार्यक्रम		
(अ) स्थापित केलेल्या सुधारित शववाहिन्या (संख्या)	७३	७९३
(ब) स्थापित केलेले गॅसिफायर संघ (संख्या)	-	३१२

परिवहन व दळणवळण

११.१३ परिवहन क्षेत्रात रस्ते, मार्ग परिवहन, मोटार वाहने, रेल्वे, बंदरे, नागरी विमान चालन यांचा समावेश असून दळणवळण क्षेत्रात डाक व दूरसंचार यांचा समावेश होतो.

रस्ते

११.१४ मार्च, २००२ अखेर राज्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी २.६६ लाख कि.मी. होती. या रस्त्यांची देखभाल सार्वजनिक बांधकाम विभाग, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका/नगरपरिषदा इत्यादी विविध संस्थांद्वारे केली जाते. मार्च, २००२ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्याकडून देखभाल होत असलेल्या रस्त्यांची एकत्रित लांबी २.२३ लाख कि.मी. होती. या लांबीचे रस्त्यांच्या प्रकारानुसार वर्गीकरण तक्ता क्र. ११.८ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता क्रमांक ११.८

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची प्रकारानुसार ३१ मार्च, २००२ ची लांबी

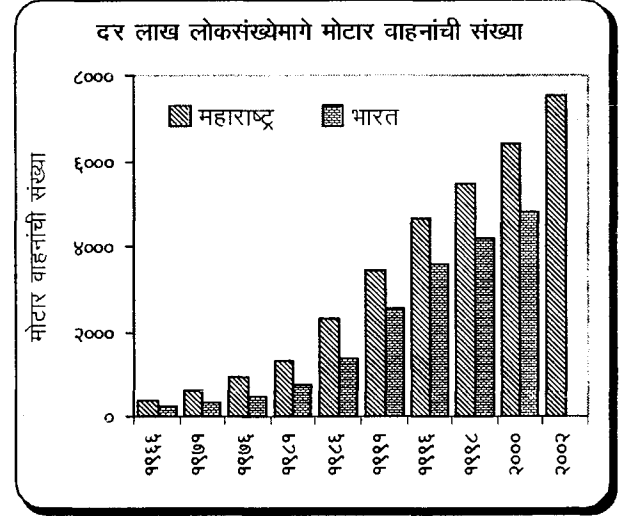
रस्त्याचा प्रकार (१)	रस्त्यांची लांबी (कि.मी. मध्ये) (२)	एकूणशी टक्केवारी (३)
राष्ट्रीय महामार्ग	३,७१०	१.७
राज्य महामार्ग	३३,४०५	१५.०
प्रमुख जिल्हा रस्ते	४७,९२७	२१.५
इतर जिल्हा रस्ते	४३,९०६	१९.७
ग्रामीण रस्ते	९३,६५२	४२.१
एकूण	२,२२,६००	१००.०

११.१५ मार्च, २००२ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकत्रित लांबी मागील वर्षाच्या तुलनेत २.६० टक्क्यांनी वाढली. मार्च, २००२ अखेर राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते आणि ग्रामीण रस्ते धरून इतर जिल्हा रस्त्यांची लांबी अनुक्रमे ०.६०, ०.५८ टक्के, २.५२ टक्के व ३.१९ टक्क्यांनी वाढली. मार्च, २००२ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांनी देखभाल केलेल्या रस्त्यांच्या एकत्रित लांबीपैकी पृष्ठांकित आणि अपृष्ठांकित रस्त्यांच्या लांबीचे प्रमाण अनुक्रमे ८४.५९ टक्के व १५.४१ टक्के होते.

११.१६ मार्च, २००२ अखेर राज्यात दर १०० चौरस कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी ८६ कि.मी. होती आणि दर लाख लोकसंख्येमागे ही लांबी २६९ कि.मी. होती.

११.१७ मार्च, २००२ अखेर राज्यातील वस्ती असलेल्या एकूण ४०,४१२ गावांपैकी (जनगणना १९९१ नुसार) ३६,९९६ गावे बारमाही रस्त्यांनी, तर २,१९२ गावे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती. उर्वरित १,२२४ गावे कोणत्याही प्रकारच्या रस्त्याने जोडलेली नव्हती. या १,२२४

गावांपैकी ३०९ गावे (पैकी १२५ गावे डोंगरी भागातील) आदिवासी क्षेत्रातील, तर ९१५ गावे (पैकी १७५ गावे डोंगरी क्षेत्रातील) बिगर-आदिवासी क्षेत्रातील होती.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ

११.१८ खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवून रस्ते विकासाच्या कार्यक्रमासाठी लागणा-या निधीची कमतरता दूर करण्यासाठी १९९६ मध्ये महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. महामंडळाने बांधा, वापरा व हस्तांतरित करा या तत्वावर हाती घेतलेल्या प्रमुख प्रकल्पांची यादी तक्ता क्रमांक ११.९ मध्ये दिली आहे. २००१-०२ मध्ये महामंडळाचे उत्पन्न मागील वर्षापेक्षा ११.८६ टक्क्यांनी वाढून १६१.७९ कोटी रुपये झाले. महामंडळाचा स्थूल नफा २००१-०२ मध्ये १७.८० टक्क्यांनी वाढून १४८.५५ कोटी रुपये झाला. तथापि, २००१-०२ मध्ये कर्जावरील व्याज, घसारा मूल्य, कर वजा जाता महामंडळास एकूण १६६.९६ कोटी रुपये निव्वळ तोटा झालेला आहे. मागील वर्षी महामंडळाचा निव्वळ तोटा ६३.९१ कोटी रुपये होता. महामंडळामार्फत चालू असलेल्या योजनांची सद्यःस्थिती पुढीलप्रमाणे आहे.

११.१९ मुंबई-पुणे नवीन द्रुतगती मार्गाच्या एकूण ९५ कि.मी. लांबीपैकी ८५ कि.मी. मार्गाचे काम पूर्ण झाले असून उर्वरित काम चालू आहे. मुंबईतील ५० उड्डाण पुलांपैकी ३६ उड्डाण पुलांचे काम पूर्ण झाले असून ते वाहतुकीसाठी खुले करण्यात आले आहेत, तर २ उड्डाण पुलांचे काम प्रगतिपथावर आहे. महाराष्ट्रातील २१ प्रस्तावित रेल्वे उड्डाण पुलांपैकी २० पुलांचे काम पूर्ण झाले असून ते वाहतुकीसाठी खुले करण्यात आले आहेत. औरंगाबाद शहरातील एकात्मिक रस्ते विकास प्रकल्पांतर्गत १ उड्डाण पूल व रेल्वेवरील २ उड्डाण पुलांची बांधकामे पूर्ण झाली असून इतर कामे प्रगतीत आहेत. ठाणे-घोडबंदर रस्त्याचे रुंदीकरण करणे या कामाच्या दोन टप्प्यांची कामे पूर्ण करण्यात आलेली असून शेवटच्या टप्प्याचे काम प्रगतीत आहे. तक्ता क्र. ११.९ मध्ये दर्शविलेल्या इतर प्रकल्पांची कामे प्रगतिपथावर आहेत. या शिवाय आणखी रस्ते विकासाचे १२ प्रस्ताव महामंडळाकडे विचाराधीन असून त्यापैकी काही कामे प्रगतिपथावर आहेत.

तक्ता क्रमांक ११.९
महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने हाती घेतलेल्या
प्रमुख प्रकल्पांची यादी

(रुपये कोटीत)

प्रकल्पाचे नाव	एकूण किंमत	खर्च डिसेंबर, २००२ अखेर
१. मुंबई-पुणे नवीन द्रुतगती महामार्ग	२,१३६	१,९३९
२. मुंबईतील उड्डाणपूल	१,६१७	१,१९२
३. महाराष्ट्रातील रेल्वे उड्डाणपूल	१९५	१८७
४. नागपूर-औरंगाबाद-सिन्नर-घोटी रस्ता सुधारित करून राष्ट्रीय महामार्गाच्या दर्जाचा करणे	७००	१११
५. नागपूर शहरातील एकात्मिक रस्ते विकास कार्यक्रम	४५०	११३
६. औरंगाबाद शहरातील एकात्मिक रस्ते विकास कार्यक्रम	१४२	११
७. पुणे शहरातील एकात्मिक रस्ते विकास कार्यक्रम	२८०	७
८. लातूर येथील उड्डाणपूल आणि लातूर शहराभोवतालचा वर्तुळाकार रस्ता सुधारणा	२०	१८
९. सातारा-कोल्हापूर ते महाराष्ट्र राज्य सीमेपर्यंत (राष्ट्रीय महामार्ग क्र. ४ चा भाग) रस्त्यांचे चौपदरीकरण करणे	७२५	८९
१०. ठाणे-घोडबंदर रस्त्याचे रुंदीकरण करणे	८१	३७
११. वांद्रे-वरळी सागरीपूल प्रकल्प	६६९	२३०
१२. इतर प्रकल्प	७१०	६५
एकूण	७,७२५	३,९९९

मोटार वाहने

११.२० १ जानेवारी, २००३ रोजी राज्यातील रस्त्यावरील मोटार वाहनांची संख्या ७९.२९ लाख होती व ही संख्या मागील वर्षाच्या तुलनेत १०.२६ टक्के वाढ दर्शविते. त्यापैकी १३.९ टक्के वाहने एकट्या बृहन्मुंबईतील होती. राज्यात १ जानेवारी, २००३ रोजी रस्त्यावर चाललेल्या मोटार वाहनांपैकी ६८.५० टक्के दुचाकी वाहने (मोटर सायकल, स्कूटर्स आणि मोपेड्स), १३.४३ टक्के हलकी मोटार वाहने (कार, जीप, स्टेशन वॅगन्स), ७.५४ टक्के सार्वजनिक प्रवासी वाहने (टॅक्सी, ऑटो रिक्शा, स्टेज कॅरेज, कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेज, स्कूल बस, रुग्णवाहिका व खाजगी प्रवासी वाहने), ७.९८ टक्के माल वाहतुकीची वाहने (ट्रक, लॉरी, टॅकर, डिलिव्हरी व्हॅन व ट्रेलर), २.४२ टक्के ट्रॅक्टर आणि उर्वरित इतर प्रकारची वाहने ०.१३ टक्के होती. राज्यात निवडक वर्षाकरिता १ जानेवारी रोजी रस्त्यावर असलेल्या मोटार वाहनांचा तपशील या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ४७ मध्ये दर्शविला आहे.

११.२१ ३१ मार्च, २००२ रोजी राज्यात रस्त्यावरील वाहनांची संख्या ७४.१३ लाख होती व दर लाख लोकसंख्येमागे वाहनांची संख्या ७,५०६ होती. ३१ मार्च, २००० रोजी महाराष्ट्र व भारतातील रस्त्यावरील

मोटार वाहनांची तुलनात्मक आकडेवारी तक्ता क्र. ११.१० मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.१०

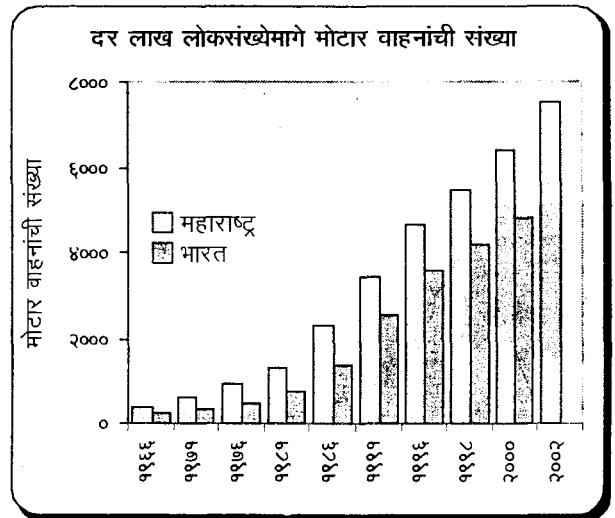
भारत व महाराष्ट्रातील ३१ मार्च, २००० रोजीची मोटार वाहने

बाब	महाराष्ट्र	भारत
रस्त्यावरील मोटार वाहनांची संख्या(लाखात)	६१.१४	४८३.९३
देशात राज्याचा वाटा.(%)	१२.६३	
दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहने (संख्या)	६,४२९	४,७९०

११.२२ मार्च, २००२ अखेर राज्यात मोटार वाहने चालविण्यासाठी वैध अनुज्ञप्तीची संख्या ११७.३२ लाख होती, तर ती मार्च, २००१ अखेर ११०.२० लाख होती. यावरून राज्यातील प्रत्येक ९ व्या व्यक्तीकडे वाहन चालविण्यासाठी वैध अनुज्ञप्ती असल्याचे दिसून येते. मार्च, २००२ अखेर राज्यात १,२९५ मान्यताप्राप्त प्रदूषण नियंत्रण तपासणी केंद्रे होती.

११.२३ २०००-०१ मध्ये मोटार वाहनांवरील करांपासून राज्य शासनास मिळालेल्या ८७३ कोटी रुपये महसुलात १३.९७ टक्के वाढ होऊन २००१-०२ मध्ये ९९५ कोटी रुपये महसूल प्राप्त झाला.

११.२४ वर्ष २००१-०२ मध्ये प्राप्त झालेल्या एकूण महसुलापैकी मुंबई मोटार वाहन करांची व प्रवासी करांची टक्केवारी अनुक्रमे ८३.१० टक्के व ६.३३ टक्के होती. सीमा तपासणी नाका, भरारी पथक, अवैध मार्गांनी केलेली मालवाहतूक, प्रदूषण नियंत्रण तपासणी केंद्रे व अतिभार मालवाहतुकीपासून २०००-०१ मध्ये गोळा केलेल्या ८४.५५ कोटी रुपयांच्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये १०२.२४ कोटी रुपये गोळा करण्यात आले.

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

११.२५ महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची २०००-०१ व २००१-०२ ची वाहतूक विषयक आकडेवारी तक्ता क्रमांक ११.११ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.११

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वाहतूक विषयक आकडेवारी

बाब	परिमाण	वर्ष		२०००-०१ च्या तुलनेत झालेला शकडा बदल
		२०००-०१	२००१-०२	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१. वर्ष अखेरीस वाहतूक करण्यात येत असलेले मार्ग	संख्या	१९,६७९	१९,४२९	(-) १.२७
२. वर्ष अखेरीस मार्गांची लांबी	लाख कि.मी.	१३.५७	१३.४४	(-)०.९६
३. वाहतूक केलेले प्रतिदिन सरासरी सार्थ कि.मी.	लाख	४९.१६	४८.८४	(-)०.६५
४. वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी	लाख	६५.११	६२.१७	(-)४.५२
५. महामंडळाच्या मालकीच्या गाड्यांची सरासरी संख्या	संख्या	१६,९१६	१६,७९४	(-)०.७२
६. मार्गस्थ असणा-या गाड्यांची प्रतिदिन सरासरी	संख्या	१५,९२०	१५,८०५	(-)०.७२
७. बस ताफ्याचा सरासरी वापर	टक्के	९४.११	९४.११	-
८. मार्गस्थ गाड्यांच्या आसन क्षमतेचा सरासरी वापर	टक्के	५९.७५	६०.०५	०.३०
९. वाहतूकीपासून वर्षातील एकूण जमा	कोटी रुपये	२,४८०.६१	२,५८९.३१	४.३८

११.२६ महामंडळाच्या वाहतूकीपोटी झालेल्या आधीच्या वर्षाच्या एकूण जमेत ४.३८ टक्के वाढ होऊन ती २००१-०२ मध्ये २,५८९ कोटी रुपये झाली. २०००-०१ मध्ये वाहतूकीपोटी प्रत्येक गाडीमागे जमा १५.५८ लाख रुपये होती. त्यात वाढ होऊन २००१-०२ मध्ये प्रत्येक बसमागे १६.३८ लाख रुपये प्राप्त झाली. मार्गस्थ बसेसच्या आसन क्षमतेचा सरासरी वापर ०.३० टक्के अंकांनी वाढून २००१-०२ मध्ये तो ६०.०५ टक्के इतका झाला. २००१-०२ मध्ये वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी संख्या ६२.१७ लाख होती, जी आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ४.५२ टक्क्यांनी कमी होती.

११.२७ मार्च, २००२ अखेर राज्यातील १.४८ टक्के ग्रामीण जनतेला, जी ३.९९ टक्के खेड्यांतील आहे, जवळच्या बसथांब्यावर पोहोचण्यासाठी ५ कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते. महामंडळाच्या बसमध्ये प्रवासासाठी विद्यार्थी, ज्येष्ठ नागरिक (६५ वर्षांवरील), कर्करोग रुग्ण, स्वातंत्र्यसैनिक इत्यादींना बस भाड्यामध्ये सवलती दिल्या जातात. दुर्गम भागातील जनतेला सेवा पुरविण्यासाठी कमी उत्पन्न देणा-या फेऱ्या चालविल्यामुळे महामंडळाला २००१-०२ मध्ये १४९ कोटी रुपयांचे नुकसान सोसावे लागले. हे नुकसान २०००-०१ च्या तुलनेत १८ कोटी रुपयांनी कमी होते.

११.२८ राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी तक्ता क्रमांक ११.१२ मध्ये दर्शविली आहे.

११.२९ २००१-०२ मध्ये महामंडळाची एकूण जमा २,६४१ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षातील जमेपेक्षा ४.३३ टक्क्यांनी जास्त होती. तथापि, चालन खर्चात मागील वर्षाच्या तुलनेत २.६० टक्क्यांनी वाढ झाली. परिणामी, करपूर्व नफ्यात २०००-०१ मधील २६९ कोटी रुपये रकमेच्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये वाढून तो ३१९ कोटी रुपये इतका झाला. कर भरल्यानंतर महामंडळाला २००१-०२ मध्ये ७० कोटी रुपये टांटा झाला. मागील वर्षामध्ये हा टांटा १०० कोटी रुपये होता.

तक्ता क्रमांक ११.१२

राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी

		(रुपये कोटीत)	
अ.क्र.	बाब	२०००-०१	२००१-०२
१	एकूण जमा	२,५३१.८६	२,६४१.४९
२	एकूण खर्च (कर वगळून)	२,२६३.३०	२,३२२.९९
	पैकी		
	(१) चालन खर्च	२,२२३.३७	२,२८१.२४
	(२) चालनेतर खर्च	३९.९३	४१.७५
३	करपूर्व नफा (१ - २)	२६८.५६	३१८.५०
४	एकूण कर	३६८.६९	३८८.०३
	पैकी		
	(१) प्रवासी कर	३५९.०६	३७७.८९
	(२) मोटार वाहन व इतर कर	९.६३	१०.१४
५	एकूण खर्च (२ + ४)	२,६३१.९९	२,७११.०२
६	निव्वळ नफा (+) / तोटा (-) (१ - ५)	(-)१००.१३	(-)६९.५३

शहरांतर्गत वाहतूक

११.३० राज्यातील ३४ शहरांत सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध आहे. या ३४ शहरांपैकी २१ शहरांत राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ व उर्वरित शहरांत संबंधित महापालिका/नगरपालिका सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था पुरवित आहेत. यापैकी महापालिका क्षेत्रात शहरांतर्गत वाहतूक सुविधा पुरविणा-या मुंबई, नवी मुंबई, ठाणे, पुणे, पिंपरी-चिंचवड, सोलापूर व कोल्हापूर या ७ महानगरपालिका संस्थांची २००१-०२ मधील एकत्रित सरासरी बस संख्या ५,११७ असून त्यापैकी ३,४१० बसेस (६६.६४ टक्के) मुंबईतील बेस्टच्या मालकीच्या होत्या. या ७ शहरांतर्गत

वाहतूक पुरविणा-या संस्थांनी २००१-०२ मध्ये दररोज सरासरी ९.७१ लाख कि.मी. व ५०.६९ लाख प्रवाशांची वाहतूक केली. तोट्यात असणाऱ्या या ७ शहरांतर्गत वाहतूक पुरविणाऱ्या संस्था २००१-०२ मध्ये देखील तोट्यात होत्या व एकूण तोट्याची रक्कम १९७.३८ कोटी रुपये होती.

रेल्वे

११.३१ महाराष्ट्रातील लोहमार्गांची एकूण लांबी मार्च, २००२ अखेर ५,४५९ कि.मी. होती. ती देशातील एकूण लोहमार्गांच्या लांबीच्या (६३,१४० कि.मी.) ८.६ टक्के होती. रेल्वे मार्गांचे दोन रुळांमधील अंतर मीटरमध्ये विचारात घेऊन ब्रॉड गेज (१.६७६ मी.) मीटर गेज (१ मी.) व नॅरो गेज (०.७६२ मी. व ०.६१० मी.) असे वर्गीकरण केले जाते. राज्यातील लोहमार्गांच्या एकूण लांबीपैकी ब्रॉडगेजची लांबी ७७.९ टक्के, मीटरगेजची लांबी ८.३ टक्के आणि उर्वरित १३.८ टक्के लांबी नॅरोगेजची होती. अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे ७१.४, २३.४ व ५.२ होती. ३१ मार्च, २००२ अखेर दर १,००० चौरस कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे लोहमार्गांची लांबी राज्यात १८ कि.मी., तर देशात १९ कि.मी. होती. मार्च, २००२ अखेर राज्यातील लोहमार्गांच्या एकूण लांबीपैकी ३५.४ टक्के लोहमार्गांचे विद्युतीकरण झाले होते. अखिल भारतीय पातळीवर हे प्रमाण २५.३ टक्के होते. राज्यात दुपदरीकरण झालेल्या रेल्वे मार्गांचे मार्च, २००२ अखेर प्रमाण ३१.४ टक्के होते, तर अखिल भारतीय स्तरावर हे प्रमाण २४.४ टक्के होते. बांधकामाखाली असलेल्या राज्यातील रेल्वेमार्गांची यादी तक्ता क्रमांक ११.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.३३

कामे चालू असलेले महाराष्ट्र राज्यातील रेल्वेमार्ग

३१ मार्च, २००२ रोजीची स्थिती

मार्गाचे नाव	लांबी (कि.मी.)	अंदाजित किंमत (रुपये कोटीत)
नवीन मार्ग		
अमरावती-नरखेड	१३८	१७५.३
अहमदनगर-बीड-परळी वैजनाथ	२५०	३५३.१
पनवेल- कर्जत	२८	१०६.९
बारामती-लोनंद	५४	७५.०
पुणतांबा-शिर्डी	१७	३२.०
गंज रूपांतर		
मिरज-लातूर	३५९	३२९.०
मुदखेड-आदिलाबाद	१६७	१७०.५
अकोला-पूर्णा	२१०	२२८.०
दुपदरीकरण		
पनवेल-रोहा (जमीन संपादन)	७५	४.१
दिव्या-कल्याण (५वा व ६वा मार्ग)	११	४९.०
पनवेल-जसई-जेएनपीटी (उरण)	२९	४८.०

११.३२ तक्त्यात नमूद केलेल्या कामाव्यतिरिक्त दौड-भिवण (२८ कि.मी.) मार्गाच्या दुपदरीकरणाचे काम पूर्ण झाले आहे. सिकंदराबाद-मुदखेड लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतर करण्याच्या कामापैकी मुदखेड-धर्माबाद-निझामाबाद (४० कि.मी.) व जानखपेट-बोलधन (२० कि.मी.) या मार्गांचे काम पूर्ण झाले असून हे मार्ग ऑक्टोबर, २००२ पासून वाहतुकीसाठी खुले करण्यात आले आहेत.

राज्यातील चालू असलेल्या रेल्वेच्या कामांची स्थिती खाली दिली आहे.

११.३२.१ अमरावती ते नरखेड या नवीन ब्रॉडगेज लोहमार्गाचे काम प्रगतिपथावर आहे. या कामाच्या प्रथम टप्प्यात अमरावतीकडून ४४ कि.मी. लांबीचे काम नियोजित करण्यात आले आहे. या मार्गावरील २९ लहान व ८ मोठे पूल आणि अमरावती रेल्वे स्टेशन बांधण्याचे काम पूर्ण झाले आहे.

११.३२.२ अहमदनगर-बीड-परळी वैजनाथ या नवीन लोहमार्गाच्या अहमदनगरपासून १५ कि.मी. अंतिम पाहणीचे काम पूर्ण झाले असून उर्वरित पाहणीचे काम प्रगतिपथावर आहे.

११.३२.३ बारामती-लोनंद व पुणतांबा-शिर्डी या नवीन लोहमार्गांच्या अंतिम पाहणीचे काम पूर्ण झाले असून जमीन संपादनाची प्रक्रिया सुरू आहे.

११.३२.४ मिरज-लातूर नॅरोगेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतर करण्याचे काम टप्प्याटप्प्याने करण्यात येत आहे. प्रथम टप्प्यात कुर्दुवाडी ते पंढरपूर (५२ कि.मी.) रूपांतर पूर्ण झालेला लोहमार्ग मार्च, २००१ मध्ये सुरू करण्यात आलेला आहे. दुसऱ्या टप्प्यातील लातूर ते लातूर रोड (३३ कि.मी.) भागाचे काम जवळपास पूर्ण झालेले असून हा भाग मार्च, २००३ मध्ये वाहतुकीस खुला होण्याचा अंदाज आहे. तिसरा टप्पा कुर्दुवाडी ते लातूर (१५२ कि.मी.) या मार्गाचे काम हाती घेण्यात आले आहे. या मार्गाच्या मातीकाम व भरावाचे काम राज्याच्या रोजगार हमी योजनेतून करण्याचे प्रस्तावित आहे. उस्मानाबाद ते पांगरी दरम्यानच्या क्षेत्रात अभयारण्य घोषित झाल्यामुळे या मार्गांची सुधारित मांडणी करण्याचे निश्चित झाले आहे. मिरज-पंढरपूर (१३७ कि.मी.) या मार्गाचे काम शंबटच्या चौथ्या टप्प्यात पूर्ण करण्यात येणार आहे.

११.३२.५ मुदखेड-आदिलाबाद या मार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतर करण्याचे काम प्रगतिपथावर आहे.

११.३२.६ अकोला-पूर्णा या मीटर गंज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतर करण्याच्या कामाची अंतिम पाहणी प्रगतिपथावर आहे.

११.३२.७ पनवेल-जसई-जेएनपीटी (उरण) मार्गाचे दुपदरीकरण करण्यासाठी अंतिम पाहणी पूर्ण झाली आहे.

११.३२.८ पनवेल-कर्जत नवीन लाहमार्गासाठी जमीन संपादनाचे काम १०.६४ हेक्टर वन जमिनीव्यतिरिक्त पूर्ण करण्यात आले असून मातीकाम, लहान पूल व बोगद्याचे काम ही कामे प्रगतिपथावर आहेत.

११.३२.९ पनवेल-रोहा मार्गाचे दुपदरीकरण करण्यासाठी अंतिम पाहणी पूर्ण झाली आहे. या मार्गासाठी लागणारी जमीन संपादन करण्याचे काम सुरू आहे.

११.३२.१० मुंबईतील गर्दी कमी करण्यासाठी आणि नवी मुंबई विकसित करण्यासाठी पुढील कामे प्रगतिपथावर आहेत.

(१) ४०३ कोटी रुपये खर्चाचा ठाणे-तुर्भे-नेरूळ-वाशी लोहमार्ग (२२.६ कि.मी.), (२) ४९५ कोटी रुपये खर्चाची बेलापूर/नेरूळ सिवूड ते उरण (२७ कि.मी.) मार्गाचे दुपदरीकरण, (३) १५२ कोटी रुपये खर्चाचे कुर्ला ते ठाणे दरम्यान (१८.० कि.मी.) ५ वा व ६ वा लोहमार्ग टाकण्याचे काम, (४) ४०२ कोटी रुपये खर्चाचे बोरिवली-विरार लोहमार्गाचे (२५.८४ कि.मी.) चौपदरीकरण आणि (५) २९ कोटी रुपये खर्चाचे विरार-डहाणू रोड या दरम्यान मेमू (MEMU) ची सुविधा सुरू करणे व डहाणू रोड येथे टर्मिनल सुविधा सुरू करणे.

या शिवाय मुंबईतील रेल्वे वाहतुकीची क्षमता वाढविण्यासाठी खालील प्रकल्प पूर्ण करण्यात आलेले आहेत. (१) सांताक्रुझ ते बोरिवली दरम्यान ५ वा मार्ग, (२) बेलापूर ते पनवेल मार्गाचे दुपदरीकरण आणि (३) विरार ते डहाणू रोड मार्गातील स्वयंचलित सिग्नल यंत्रणा उभारणे.

बंदरे

११.३३ राज्यास ७२० कि.मी. लांबीची किनारपट्टी लाभली आहे. या किनारपट्टीवर मुंबई व न्हावा शेवा ही दोन मोठी बंदरे व ४८ अधिसूचित लहान बंदरे आहेत. मुंबई पोर्ट ट्रस्टकडून मुंबई बंदरातील प्रवासी व माल वाहतूक केली जाते तर जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्टकडून न्हावा-शेवा बंदरात मालवाहतूक केली जाते. अवजड माल, पेट्रोलियम व रसायने कंटेनर्स या सारख्या सर्व प्रकारच्या जहाजी मालवाहतुकीची क्षमता असलेल्या बहुउपयोगी बंदर सुविधांचा विकास करण्यासाठी राज्य शासनाने बांधा, मालक व्हा, चालवा व हस्तांतरित करा या तत्वावर खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाद्वारे अंजनवेल, जयगड, गणेशगुळे, विजयदुर्ग, रेड्डी, दिधी व रेवस-आवारे या ७ बंदरांचा विकास करण्याचे ठरविले आहे. त्याकरिता १९९६ मध्ये महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्डाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. पहिल्या टप्प्यात या ७ बंदरांपैकी रेवस-आवारे व दिधी हे दोन बंदरे विकसित करण्याचे राज्य शासनाने ठरविले आहे.

११.३४ २००१-०२ मध्ये मुंबई पोर्ट ट्रस्टने २४७ लाख टन मालाची वाहतूक केली. त्यातील ८१.३ लाख टन किनारी माल वाहतूक व १६५.६ लाख टन समुद्रपार माल वाहतूक होती. आधीच्या वर्षी वाहतूक केलेल्या २४३.८ लाख टनापैकी ८८.२ लाख टन किनारी मालवाहतूक व १५५.६ लाख टन समुद्रपार मालवाहतूक होती. २००१-०२ मध्ये केलेल्या वाहतुकीत १५८.० लाख टन आयाती मालवाहतूक व ८८.८ लाख टन निर्याती संबंधातल मालवाहतूक होती. २००१-०२ मध्ये मुंबई बंदरांतल एकूण प्रवासी वाहतूक ८.३ हजार इतकी होती. त्यापैकी ०.३ हजार किनारी आणि ८ हजार समुद्रपार वाहतूक होती. २००२-०३ मध्ये

फेब्रुवारी, २००३ अखेरपर्यंत १५५ लाख टन आयात व ९५ लाख टन निर्यात मालाची वाहतूक करण्यात आली. आधीच्या वर्षी याच कालावधीत १६१ लाख टन आयात व ८४ लाख टन निर्यात मालाची वाहतूक करण्यात आली होती.

११.३५ २००१-०२ मध्ये जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्टने २२५ लाख टन मालाची वाहतूक केली होती. त्या आधीच्या वर्षी ही वाहतूक १८६ लाख टन इतकी होती. चालू वर्षात डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत २०० लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली. ही वाहतूक मागील वर्षाच्या त्याच कालावधीत केलेल्या वाहतुकीपेक्षा १९ टक्क्यांनी जास्त होती.

११.३६ २००१-०२ मध्ये ४८ छोट्या बंदरांनी मिळून १३१.९१ लाख प्रवाशांची वाहतूक केली. त्यापैकी यांत्रिक बोटीतून ११२.४७ लाख व बिगर-यांत्रिक बोटीतून १९.४४ लाख प्रवाशांची वाहतूक झाली. चालू वर्षात सप्टेंबर, २००२ अखेरपर्यंत या बंदरांतून ६०.१३ लाख प्रवासी वाहतूक झाली. आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ५७.६० लाख इतकी प्रवासी वाहतूक झाली होती.

११.३७ २००१-०२ मध्ये ४८ छोट्या बंदरांनी मिळून ४९.७७ लाख टन माल वाहतूक केली. ही वाहतूक मागील वर्षाच्या ६०.४० लाख टन केलेल्या वाहतुकीपेक्षा १७.६० टक्क्यांनी कमी आहे. २००१-०२ मध्ये केलेल्या ४९.७७ लाख टन माल वाहतुकीपैकी ४४.८२ लाख टन आयाती व ४.९५ लाख टन निर्याती संबंधित माल होता. २००१-०२ या वर्षात निर्याती माल वाहतुकीत २६.८४ टक्क्यांनी वाढ झाली. चालू वर्षात सप्टेंबर, २००२ अखेरपर्यंत या बंदरांतून ३७.१० लाख टन माल वाहतूक करण्यात आली व गतवर्षी तत्सम कालावधीत १५.३६ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली होती.

नागरी विमान वाहतूक

११.३८ महाराष्ट्र राज्यात मुंबईतील छत्रपती शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय विमान तळ हा एकच आंतरराष्ट्रीय विमानतळ आहे. राज्यातील आंतरराष्ट्रीय विमान तळावरून व देशांतर्गत पाच विमानतळांवरून करण्यात आलेल्या विमान वाहतुकीची प्रवासी व माल वाहतुकीबाबतची माहिती तक्ता क्र. ११.१४ मध्ये देण्यात आली आहे. या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की मागील वर्षाच्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये आंतरराष्ट्रीय व देशांतर्गत विमानतळांवरून विमान उड्डाणे वाढली असली तरी प्रवासी, तसेच माल व टपाल वाहतूक थोडी कमी झाली आहे.

दळणवळण

११.३९ मार्च, २००२ अखेर राज्याच्या ग्रामीण भागात ११,३५५ व नागरी भागात १,४७८ टपाल कार्यालये होती. डिसेंबर, २००२ अखेर ग्रामीण भागात ११,४३० व नागरी भागात १,४८३ टपाल कार्यालये होती. माहे मार्च, २००२ अखेर टपाल पेट्यांची संख्या ग्रामीण भागात ४१,२४५ तर नागरी भागात ९,२७२ होती. तसेच मार्च, २००२ अखेर ग्रामीण भागात ९४८ व शहरी भागात ७,३२५ पोस्टमन होते.

११.४० दूरसंचार सेवा पुरविण्यासाठी ऑक्टोबर, २००० मध्ये भारत संचार निगम मर्यादित ही सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्था स्थापन करण्यात आली. ३१ मार्च, २००२ रोजी राज्यात महानगर टेलिफोन निगम मर्यादित, मुंबई व भारत संचार निगम मर्यादित यांच्या व्यवस्थापनेखाली ६०.७४ लाख दूरध्वनी होते. ते आधीच्या वर्षापेक्षा १४.० टक्क्यांनी अधिक होते. डिसेंबर, २००२ अखेर राज्यातील दूरध्वनींच्या संख्येत वाढ होऊन ती ६१.९० लाख झाली. ग्राहकांच्या या ६०.७४ लाख दूरध्वनींपैकी १७.६ टक्के ग्रामीण भागात व ८२.४ टक्के शहरी भागात होते. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे मार्च, २००२ अखेर ६,१५० दूरध्वनी होते. राज्यातील एकूण ६०.७४ लाख दूरध्वनींपैकी ४० टक्के दूरध्वनी मुंबईत महानगर टेलिफोन निगम मर्यादित, मुंबई यांच्या व्यवस्थापनेखाली होते, तर इतर भारत संचार निगम मर्यादित, मुंबई यांच्या

व्यवस्थापनेखाली होते. मुंबईतील दूरध्वनीची संख्या २००१-०२ मध्ये मागील वर्षापेक्षा ३.५५ टक्क्यांनी वाढली. मात्र डिसेंबर, २००२ अखेर मुंबईतील दूरध्वनीची संख्या मार्च २००२ च्या तुलनेत १.०७ टक्क्यांनी कमी झाली. मार्च, २००२ अखेर, राज्यात सार्वजनिक दूरध्वनी केंद्रांची संख्या १,६१,५९८ होती, तर देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय सुविधा असलेल्या सार्वजनिक दूरध्वनी केंद्रांची संख्या ८१,१८८ होती. डिसेंबर, २००२ अखेर राज्यात सार्वजनिक दूरध्वनी केंद्रांच्या संख्येत वाढ होऊन ती १,०२,५०२ झाली तर देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय सुविधा असलेल्या सार्वजनिक दूरध्वनी केंद्रांची संख्या २,३४,३२८ झाली. राज्यात भारत संचार निगम व महानगर टेलिफोन निगमने मार्च, २००२ पर्यंत दिलेल्या मोबाईल दूरध्वनि जोडण्यांची एकत्रित संख्या २.६६ लाख होती, तर डिसेंबर, २००२ अखेर ही संख्या २.७० लाख होती.

तक्ता क्रमांक ११.१४

वर्ष २०००-०१ व २००१-०२ मधील विमान उड्डाणे, राज्यातील प्रवासी व माल वाहतूक

विमानतळ	विमान उड्डाणे		प्रवासी वाहतूक				माल व टपाल वाहतूक (टनात)			
			प्रवासी		उतारू		पाठविलेला		आलेला	
	२०००-०१	२००१-०२	२०००-०१	२००१-०२	२०००-०१	२००१-०२	२०००-०१	२००१-०२	२०००-०१	२००१-०२
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
देशांतर्गत										
मुंबई	९६,७२८	१,००,६३६	३६,२७,७७५	३३,९१,०६१	३६,१४,३०२	३३,६३,७७५	४१,००५	३९,३६०	४९,७७७	४८,७०४
औरंगाबाद	१,४६२	१,६४९	५२,७३९	४७,६७६	५२,१३३	४४,२८१	३१९	४४७	२६८	३३१
नागपूर	३,५६८	३,६०७	१०१,९९०	१,०१,००४	९६,७०३	८६,२२१	३८३	३९२	१,००८	१,०७३
पुणे	४,८९०	४,९७४	२,०६,८३६	१,८५,०१५	२,०८,४२२	१,८७,५०५	१,३५९	१,६४५	१,९८१	२,०३६
कोल्हापूर	-	१५६	-	४२६	-	३५६	-	-	-	-
एकूण	१,०६,६४८	१,१०,८६६	३९,८९,३४०	३७,२५,१८२	३९,७१,५६०	३६,८२,१३८	४३,०६६	४१,८४४	५३,०३४	५२,१४४
आंतरराष्ट्रीय										
मुंबई	३४,५९७	३५,८९१	२४,२६,२५८	२३,१२,९६०	३५,००,३६८	३२,५२,५५०	१,३९,४५२	१,३४,२१६	७६,३८२	७०,७०२

सामाजिक क्षेत्रे

दारिद्र्य

१२.१ उपभोग्य वस्तुंवरील खर्चाबाबतची सर्वात अलिकडील मोठ्या नमुना सर्वेक्षणावर आधारित माहिती राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेने (रा.न.पा.सं.) तिच्या ५५ व्या फेरीतील पाहणीमधून (जुलै, १९९९-जून, २०००) उपलब्ध करून दिली असून त्यानुसार कुटुंबाच्या ३० दिवसांच्या खर्चाच्या माहितीवर आधारित राज्यातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण २५.०२ टक्के इतके अंदाजित करण्यात आले आहे आणि ते देशपातळीवरील अशा प्रमाणापेक्षा (२६.१० टक्के) कमी आहे. तरी सुध्दा अद्याप राज्यात २.५० कोटी पेक्षा जास्त लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली असून त्यापैकी १.४० कोटी लोकसंख्या ग्रामीण भागातील आहे.

१२.२ दारिद्र्याचे प्रमाण हे दारिद्र्यरेषेच्या खाली जीवन जगणाऱ्या लोकसंख्येच्या टक्केवारीमध्ये व्यक्त केले जाते आणि राज्यामध्ये ही टक्केवारी १९७३-७४ मधील ५३.२४ टक्क्यांवरून १९९३-९४ मध्ये ३६.८६ टक्क्यांपर्यंत व पुढे १९९९-२००० मध्ये २५.०२ टक्क्यांपर्यंत सतत कमी झाल्याचे दिसून येते. याच काळात देशातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येची टक्केवारी १९७३-७४ मधील ५४.९ टक्क्यांवरून कमी होऊन १९९९-२००० मध्ये ती २६.१ टक्के झाली. यावरून दारिद्र्य कमी होण्याचा महाराष्ट्रातील दर हा जवळपास देशपातळीवरील दराइतकाच होता असे स्पष्ट दिसते. राज्यातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्याबाबतची ही स्थिती जरी छाप पाडणारी वाटली, तरी समान दरडोई उत्पन्न असलेल्या इतर राज्यांशी तुलना करता ती उत्साहवर्धक नाही. महाराष्ट्र, पंजाब व हरियाणा ह्या राज्यांचे १९९९-२००० मधील दरडोई उत्पन्न हे जवळपास सारखेच होते. परंतु पंजाब (६.१६ टक्के) व हरियाणा (८.७४ टक्के) ह्या राज्यांतील दारिद्र्याचे प्रमाण हे महाराष्ट्रातील प्रमाणापेक्षा बरेच कमी आहे. त्याचप्रमाणे कर्नाटक व केरळ राज्यातील १९७३-७४ मधील दारिद्र्याचे प्रमाण जवळपास महाराष्ट्राइतकेच होते. परंतु सदर राज्यांतील

सध्याचे दारिद्र्याचे प्रमाण हे महाराष्ट्र राज्यापेक्षा बरेच कमी आहे. १९९९-२००० मधील अंदाजानुसार देशातील १६ मोठ्या राज्यांपैकी (लोकसंख्या १ कोटीपेक्षा जास्त) १० राज्यांमध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण हे महाराष्ट्र राज्यापेक्षा कमी आहे. हे सर्व लक्षात घेता राज्यामध्ये दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमाचा अधिक चांगला परिणाम दिसून येण्याच्या दृष्टीने सदर कार्यक्रम अधिक जोमदारपणे राबविण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे.

राज्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील दारिद्र्य

१२.३ दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्याचा दर राज्यातील ग्रामीण भागामध्ये नागरी भागाच्या तुलनेत जास्त होता. राज्यातील ग्रामीण भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण १९७३-७४ मधील ५७.७१ टक्क्यांवरून १९९९-२००० मध्ये २३.७२ टक्क्यांपर्यंत कमी झाले. याच कालावधीत राज्यातील नागरी भागातील असे प्रमाण ४३.८७ टक्क्यांवरून २६.८१ टक्क्यांपर्यंत कमी झाले. सध्या दारिद्र्याचे प्रमाण राज्यातील ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागामध्ये जास्त आहे. रानपाच्या केंद्रीय नमुना पाहणीच्या विविध वर्षांच्या निष्कर्षांवर आधारित राज्यातील दारिद्र्याच्या प्रमाणाबाबतची माहिती तक्ता क्र. १२.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १२.१

महाराष्ट्रातील दारिद्र्याचे प्रमाण

(टक्केवारी)

भाग/क्षेत्र	१९७३-७४	१९९३-९४	१९९९-२०००
(१)	(२)	(३)	(४)
ग्रामीण	५७.७१	३७.९३	२३.७२
शहरी	४३.८७	३५.१५	२६.८१
एकूण	५३.२४	३६.८६	२५.०२

रोजगार

१२.४ देशातील अलिकडील दशवर्षीय जनगणना, २००१ प्रमाणे इतर बाबींबरोबरच काम करणा-यांचे प्रमाण आणि त्यांचे वर्गीकरण या संबंधी माहिती उपलब्ध होते. एकूण काम करणा-यांची (मुख्यतः व सीमांतिक) एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी असे काम करणा-यांचे प्रमाण याची व्याख्या करण्यात येते. जनगणनेनुसार काम करणा-यांचे मुख्य दोन प्रकारात वर्गीकरण करण्यात आले आहे. (१) मुख्यतः काम करणारे, म्हणजे वर्षभरात जास्त काळ (६ महिने वा त्यापेक्षा अधिक) काम केलेले व (२) सीमांतिक काम करणारे, म्हणजे ज्याने वर्षभरात ६ महिन्यांपेक्षा कमी काळ काम केलेले.

राज्यातील काम करणा-यांचे प्रमाण

१२.५ जनगणना, २००१ नुसार महाराष्ट्रातील काम करणा-यांचे प्रमाण (४३.५ टक्के) भारताच्या अशा प्रमाणापेक्षा (३९.३ टक्के) जास्त होते. जनगणना, १९९१ नुसार राज्यातील काम करणा-यांचे प्रमाण ४३.० टक्के होते तर देशासाठी तत्सम प्रमाण ३७.७ टक्के होते. दोन्ही जनगणनेतील निष्कर्ष, राज्याच्या लोकसंख्येतील बहुतांश लोकसंख्या (सुमारे ५७ टक्के) अवर्लंबितांची असल्याचे दर्शविते. राज्याच्या ग्रामीण भागातील काम करणा-यांचे २००१ मधील प्रमाण (५०.४ टक्के) हे नागरी भागातील अशा प्रमाणापेक्षा (३४.० टक्के) बरेच जास्त होते.

२००१ मध्ये काम करणा-यांचे प्रमाण (%)

महाराष्ट्रापेक्षा जास्त असलेली प्रमुख राज्ये

१)	छत्तीसगड	४६.५
२)	आंध्रप्रदेश	४५.८
३)	तामिळनाडू	४४.८
४)	कर्नाटक	४४.६

काम करणा-या पुरुषांचे प्रमाण

१२.६ राज्यातील एकूण पुरुष लोकसंख्येपैकी काम करणा-या पुरुषांचे प्रमाण १९९१ मध्ये ५२.२ टक्के होते ते २००१ मध्ये ५३.५ टक्के झाले. हे प्रमाण भारताच्या अशा प्रमाणापेक्षा (५१.९ टक्के) १.६ टक्क्यांनी जास्त आहे. राज्यातील एकूण काम करणा-यांमधील पुरुषांचे प्रमाण १९९१ मधील ६२.८ टक्क्यांवरून वाढून २००१ मध्ये ते ६४.० टक्के इतके झाले.

२००१ मध्ये काम करणा-यां पुरुषांचे प्रमाण (%) महाराष्ट्रापेक्षा जास्त असलेली प्रमुख राज्ये

१)	तामिळनाडू	५८.१
२)	कर्नाटक	५६.९
३)	आंध्रप्रदेश	५६.४
४)	गुजरात	५५.०
५)	पश्चिम बंगाल	५४.२
६)	पंजाब	५४.१

काम करणा-या स्त्रियांचे प्रमाण

१२.७ राज्यातील एकूण स्त्रियांपैकी काम करणा-या स्त्रियांचे प्रमाण १९९१ मधील ३३.१ टक्क्यांवरून थोडे कमी होऊन २००१ मध्ये ते ३२.६ टक्के झाले, तरी ते प्रमाण तुलनेत देशातील अशा प्रमाणापेक्षा (२५.७ टक्के) ६.९ टक्क्यांनी जास्त होते. एकूण काम करणा-यांमधील स्त्रियांचे प्रमाण १९९१ मधील ३७.२ टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये ३६.० टक्के इतके झाले.

२००१ मध्ये काम करणा-या स्त्रियांचे प्रमाण (%)

महाराष्ट्रापेक्षा जास्त असलेली प्रमुख राज्ये

१)	छत्तीसगड	४०.०
२)	आंध्रप्रदेश	३४.९
३)	राजस्थान	३३.५
४)	मध्य प्रदेश	३३.१

ग्रामीण व नागरी भागातील काम करणा-यांचे प्रमाण

१२.८ ग्रामीण व नागरी भागातील काम करणा-या पुरुषांच्या प्रमाणांमधील फरक कमी असला तरी काम करणा-या स्त्रियांबाबत असा फरक बराच जास्त होता.

ग्रामीण व नागरी भागातील काम करणा-यांचे प्रमाण (%)

	१९९१		२००१	
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
पुरुष	५३.२	५०.६	५४.२	५२.६
स्त्रिया	४६.०	११.४	४६.५	१२.७

काम करणा-यांचे वर्गीकरण

१२.९ २००१ मधील काम करणा-यांच्या वर्गीकरणावरून असे दिसून येते की, राज्यातील मुख्यतः काम करणा-यांचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण १९९१ मधील ३९.३ टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये ते ३६.८ टक्के झाले. तथापि, सीमांतिक काम करणा-यांचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण १९९१ मधील ३.७ टक्क्यांवरून मोठ्या प्रमाणात वाढून २००१ मध्ये ते ६.७ टक्के इतके झाले. एकूण काम करणा-यांमध्ये मुख्यतः काम करणा-यांचे प्रमाण १९९१ मधील ९१.४ टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये ते ८४.८ टक्के झाले. परंतु १९८१ व १९९१ या दोन्ही जनगणनेमध्ये सीमांतिक काम करणा-यांचे हे प्रमाण जवळजवळ (९ टक्के) स्थिर होते ते वाढून २००१ मध्ये १५ टक्के इतके झाले. यावरून गेल्या दशकात मुख्यतः काम करणा-यांपैकी (वर्षभर काम असलेले) काही लोकांना सीमांतिक काम करावे लागल्याचे दिसून येते.

१२.१० सीमांतिक काम करण्याचे पुरुषांमधील प्रमाण स्त्रियांमधील प्रमाणापेक्षा बरेच कमी असल्याचे जनगणना, २००१ वरून दिसून येते. राज्यातील पुरुषांमधील सीमांतिक काम करणा-यांचे प्रमाण केवळ ४.९ टक्के होते तर स्त्रियांमधील सदर प्रमाण ८.६ टक्के होते. सीमांतिक काम करणा-यांचे प्रमाण नागरी भागाच्या (२.६ टक्के) तुलनेत ग्रामीण भागात (९.७ टक्के) बरेच जास्त आढळते. या वरून ग्रामीण भागात काम करणा-यामध्ये साधारणपणे हंगामी काम करणारे जास्त असल्याचे दिसतात.

१२.११ १९९१ व २००१ च्या जनगणनेनुसार (मुख्यतः व सीमांतिक) काम करणा-यांची ढोबळ आर्थिक वर्गीकरणानुसार (४ गटांनुसार) टक्केवारी तक्ता क्रमांक १२.२ मध्ये दिली आहे.

१२.१२ राज्यातील शेतक-यांचे प्रमाण १९९१ मधील ३४.० टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये ते २८.६ टक्के इतके झाले. याच कालावधीत राज्यातील शेतमजुरांचे प्रमाण सुध्दा २८.१ टक्क्यांवरून कमी होऊन २६.९ टक्के इतके झाले. राज्यात ग्रामीण भागातील शेतक-यांचे प्रमाण १९९१ मधील ४६.७ टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये ४१.७ टक्के झाले असले तरी शेतमजुरांच्या संदर्भात हे प्रमाण १९९१ मध्ये ३७.४ टक्के होते, त्यात २००१ मध्ये (३८.४ टक्के) अल्पशी वाढ झाल्याचे दिसते. घरगुती उद्योगातील काम करणा-यांच्या प्रमाणात १९९१ मधील १.७ टक्क्यांवरून लक्षणीय वाढ होऊन ते २००१ मध्ये २.५ टक्के झाल्याचे दिसून येते. २००१ मधील काम करणा-यांच्या वर्गीकरणानुसार गेल्या दशकात काम करणा-यांचा ओघ कृषि क्षेत्राकडून इतर क्षेत्राकडे वळल्याचे दिसते. रोजगाराबाबत अर्थव्यवस्थेचे कृषि क्षेत्रावरील अवलंबित्व कमी झाल्याचे दिसून येते. ते राज्याच्या विकासाच्या दृष्टीने चांगले लक्षण आहे.

कारखान्यांतील रोजगार

१२.१३ कारखान्यांतील रोजगारामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग २ एम् (एक), २ एम् (दोन) व विभाग ८५ खाली नोंद झालेल्या कारखान्यांतील रोजगाराचा समावेश होतो. अखिल भारतीय स्तरावर कारखान्यांतील रोजगारासंबंधी उपलब्ध असलेली अगदी अलिकडची आकडेवारी २००० या वर्षाची असून त्यानुसार कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगाराच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्याने देशातील सर्व राज्यांमध्ये प्रथम क्रमांक कायम राखला आहे.

१२.१४ मागील काही वर्षांच्या आकडेवारीनुसार राज्यातील कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार कमी होत असल्याचे दिसून येते. राज्यातील कारखाने बंद होत असावेत हे याचे कारण असू शकते. ही बाब फार चिंताजनक असून सदर परिस्थिती सुधारण्याच्या दृष्टीने कार्यवाही होणे जरूरीचे आहे. राज्यातील कारखान्यांतील रोजगाराबाबत अगदी अलिकडील (२००१) उपलब्ध माहिती नुसार महाराष्ट्रात कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार १२.० लाख होता तो २००० मधील सरासरी दैनिक रोजगारापेक्षा (१२.२ लाख) १.६ टक्क्यांनी कमी झाला. तसेच गेल्या दशकात कारखान्यांतील एकूण रोजगारामधील स्त्रियांचे प्रमाण ७ टक्के इतके स्थिर राहिल्याचे आढळले. कारखान्यांतील एकूण रोजगारांमध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा ९३ टक्के असून त्या अंतर्गत ग्राहक वस्तू उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग यांचा समावेश होतो. प्रमुख उद्योग गटानुसार कारखान्यांतील रोजगार या प्रकाशनाच्या भाग २ मधील तक्ता क्रमांक ४८ मध्ये दर्शावला आहे.

तक्ता क्रमांक . १२.२

जनगणना १९९१ व २००१ नुसार काम करणा-यांची (मुख्यतः व सीमांतिक) ढोबळ आर्थिक वर्गीकरणानुसार (४ वर्गांकरिता) टक्केवारी

काम करणा-यांचा वर्ग	ग्रामीण		नागरी		एकूण	
	१९९१	२००१	१९९१	२००१	१९९१	२००१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१. शेतकरी	४६.७२	४१.६९	३.१७	२.११	३४.०४	२८.५६
२. शेतमजूर	३७.४२	३८.३९	५.४८	३.५९	२८.११	२६.८५
३. घरगुती उद्योग *	१.४६	२.०९	२.१०	३.२९	१.६५	२.४९
४. इतर वर्ग	१४.४०	१७.८३	८९.२५	९१.०१	३६.२०	४२.१०
एकूण	१००.००	१००.००	१००.००	१००.००	१००.००	१००.००
एकूण काम करणारे (०००)	(२४,०३३)	(२८,१०७)	(९,८७७)	(१३,९४७)	(३३,९१०)	(४२,०५३)

* घरगुती उद्योगातील उत्पादन, प्रक्रिया, सेवा, दुरुस्ती किंवा वस्तू तयार करणे आणि विकणे यांचाशी संबंधित.

१२.१५ कारखान्यांतील रोजगार विचारात घेता ग्राहक वस्तू उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग यांच्या सापेक्ष महत्त्वात १९६१ ते २००१ या कालावधीत लक्षणीय बदल झाला आहे. १९६१ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचे एकूण कारखान्यांतील रोजगारात प्राबल्य होते व त्यांचा हिस्सा ६५ टक्के इतका होता. त्यांचा हा हिस्सा कमी होऊन तो २००१ मध्ये ३८ टक्के इतका झाला. याउलट, याच कालावधीत पुनर्निर्माण वस्तू व भांडवली वस्तू उद्योगात भरीव वाढ दिसून आली कारण त्यांचा रोजगारातील एकत्रित हिस्सा जो १९६१ मध्ये ३२ टक्के होता तो वाढून २००१ मध्ये ५५ टक्के इतका झाला.

१२.१६ कारखान्यांतील एकूण रोजगारातील ग्राहक वस्तू उद्योगामधील रोजगाराचा हिस्सा कमी होण्याचे प्रमुख कारण वस्त्रोद्योग गटातील रोजगारात झालेली मोठ्या प्रमाणावरील घट हे आहे. वस्त्रोद्योग गटातील रोजगार १९६१ मधील ३.७ लाखावरून २००१ मध्ये २.२ लाख इतका कमी झाला.

१२.१७ गेल्या ४१ वर्षांत ग्राहक वस्तू उद्योगातील रोजगारात घट झाली असली तरी पुनर्निर्माण वस्तू आणि भांडवली वस्तू उद्योगांतील रोजगारात लक्षणीय वाढ झाली आहे. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांतील रोजगार १९६१ मधील १.३ लाखावरून वाढून २००१ मध्ये तो ३.५ लाख इतका झाला. याच कालावधीत भांडवली वस्तू उद्योगांमधील रोजगार १.२ लाखावरून वाढून तो ३.१ लाख इतका झाला.

दीर्घकालीन वृद्धिदर

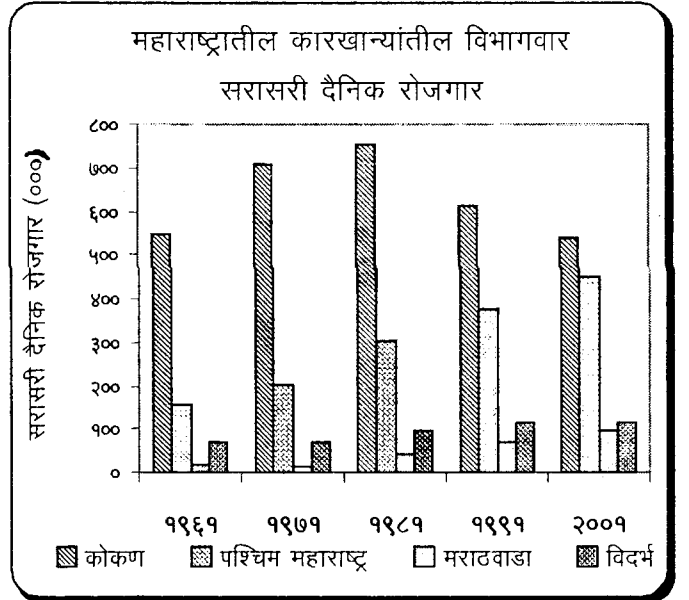
१२.१८ १९६१ ते २००१ या कालावधीत कारखान्यांतील रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर १.०५ टक्के इतका होता. परंतु याच कालावधी करिता पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग आणि भांडवली वस्तू उद्योग यांच्या एकत्रित रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर बराच जास्त म्हणजे २.०५ टक्के होता. कारखान्यातील रोजगाराचा १९६१ ते १९९० या कालावधीतील वार्षिक वृद्धिदर (१.३१ टक्के) १९९१ ते २००१ या कालावधीतील अशा वृद्धिदरापेक्षा (०.४३ टक्के) फार जास्त होता. कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने (३.५ टक्के), पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक (३.३ टक्के), रसायने व रासायनिक उत्पादने (३.१ टक्के), खाद्य उत्पादने आणि पेये इत्यादी (३.१ टक्के) आणि मूलभूत धातू व धातूची उत्पादने (२.३ टक्के) या उद्योग गटांबाबत १९६१ ते २००१ या कालावधीतील कारखान्यांतील रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर, सर्व उद्योगांसाठी मिळून असलेल्या वृद्धिदरापेक्षा (१.०५ टक्के) दुप्पटीने जास्त होता. त्याच कालावधीत कारखान्यांच्या संख्येचा वार्षिक वृद्धिदर बराच जास्त म्हणजे ३.७२ टक्के होता.

नवीन नोंदणी झालेले कारखाने

१२.१९ कारखाने अधिनियम, १९४८ अंतर्गत राज्यात २००१ मध्ये २,३०३ नवीन कारखाने नोंदले गेले. या कारखान्यांतील रोजगार ६९

हजार इतका होता. नवीन नोंदलेल्या कारखान्यांपैकी ८२ टक्के कारखाने प्रत्येकी ५० पेक्षा कमी कामगार असणारे होते. या नवीन नोंदणी झालेल्या कारखान्यांत जास्त प्रमाण (१) खाद्य उत्पादने आणि पेये (१७.१७ टक्के), (२) वस्त्रोद्योग (१६.३८ टक्के), (३) मूलभूत धातू व धातूची उत्पादने (११.८२ टक्के), (४) रसायने (११.०५ टक्के), (५) यंत्रे व यंत्रसामग्री (७.२८ टक्के), या उद्योग गटांचे होते.

१२.२० मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, ठाणे व पुणे या औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत जिल्हयांव्यतिरिक्त इतर भागात उद्योग स्थापन करण्यास प्रोत्साहन देण्याचे शासकीय धोरण आहे. या धोरणाच्या परिणामी राज्यातील कारखान्यांतील एकूण रोजगारात वरील चार जिल्हे वगळता इतर जिल्हयांचा वाटा जो १९७५ मध्ये असलेल्या २३ टक्क्यांवरून तो २००१ मध्ये ४५ टक्क्यांपर्यंत वाढला.

रोजगार क्षेत्र माहिती

१२.२१ सेवायोजन कार्यालये (रिक्त पदे अधिसूचित करण्याची सक्ती करणारा) कायदा, १९५९ खाली रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमामध्ये सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील आस्थापनांची संख्या व त्यातील रोजगार याबाबत दर तिमाहीस आकडेवारी गोळा केली जाते. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत, सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील बृहन्मुंबईत ज्या आस्थापनांमध्ये २५ किंवा अधिक कर्मचारी कार्यरत आहेत आणि राज्यातील उर्वरित भागांत ज्या आस्थापनांमध्ये १० किंवा अधिक कर्मचारी आहेत, अशा आस्थापनांकडून आकडेवारी गोळा करण्यात येते. या आस्थापनांमध्ये ३१ मार्च, २००२ रोजी एकूण ३६.३५ लाख रोजगार होता व तो ३१ मार्च, २००१ रोजीच्या ३६.९५ लाख रोजगाराच्या तुलनेत १.६ टक्क्यांनी कमी होता. मागील काही वर्षांपासून सार्वजनिक व खाजगी या दोन्ही क्षेत्रांमधील रोजगारात सातत्याने घट होत आहे. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत माहितीवरून क्षेत्रनिहाय रोजगार तक्ता क्रमांक १२.३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १२.३

रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत रोजगार

(लाखात)

मार्च अखेर (१)	सार्वजनिक क्षेत्र (२)	खाजगी क्षेत्र (३)	एकूण (४)
१९९७-९८	२३.३२	१५.१६	३८.४८
१९९८-९९	२३.०५	१५.०५	३८.१०
१९९९-००	२२.९०	१४.७०	३७.६०
२०००-०१	२२.६१	१४.३४	३६.९५
२००१-०२	२२.३३	१४.०२	३६.३५

१२.२२ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत माहितीवरून मार्च, २००२ अखेरीच्या एकूण ३६.३५ लाख रोजगारापैकी २२.३३ लाख रोजगार हा सार्वजनिक क्षेत्रात होता. या तुलनेत ३१ मार्च, २००१ रोजी तो २२.६१ लाख इतका होता. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगारामध्ये स्थानिक संस्थांमधील रोजगाराचा वाटा ३० टक्के, राज्य शासनाचा २२ टक्के, केंद्र शासन १९ टक्के, निम-केंद्र शासकीय संस्था १८ टक्के आणि निम-राज्य शासकीय संस्था ११ टक्के असा होता. खाजगी क्षेत्रात मार्च, २००२ अखेरीस १४.०२ लाख रोजगार होता, तर आधीच्या वर्षाअखेरीस तो १४.३४ लाख होता. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मार्च, २००२ अखेरीच्या रोजगारापैकी १५.४ टक्के स्त्रिया होत्या.

महाराष्ट्रातील राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील रोजगार

१२.२३ शासकीय कर्मचारी गणना, २००१ नुसार नियमित व इतर आस्थापनांवरील कर्मचाऱ्यांची संख्या राज्य शासनामध्ये ६.०३ लाख, जिल्हा परिषदांमध्ये ४.५० लाख, नगरपरिषदांमध्ये ०.७८ लाख व महानगरपालिकांमध्ये (बृहन्मुंबई वगळून) १.०६ लाख इतकी होती. एकूण रोजगारात स्त्री कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण जिल्हा परिषदांमध्ये सर्वात जास्त ४४ टक्के होते, त्या खालोखाल ते महानगरपालिकांमध्ये २९.२ टक्के, नगरपरिषदांमध्ये २६.९ टक्के व राज्य शासनामध्ये १५ टक्के इतके होते. १ जुलै, २००१ रोजी राज्य शासन व जिल्हा परिषदांमधील नियमित आस्थापनांवरील कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत आधीच्या वर्षाशी तुलना करता अनुक्रमे २.७ टक्के व २.६ टक्के इतकी घट झाली. तथापि, याच कालावधीत नगरपरिषदांमधील कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत १.३ टक्क्यांनी वाढ झाली होती. महानगरपालिकांमधील रोजगारात याच कालावधीत अल्पशी घट झाली होती. राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील (बृहन्मुंबई महानगरपालिका वगळून) १ जुलै, २००१ रोजीची कर्मचाऱ्यांची संख्या तक्ता क्रमांक १२.४ मध्ये देण्यात आली आहे.

रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रे

१२.२४ महाराष्ट्र राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांत २००१-०२ मध्ये नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ६.३८ लाख होती व २०००-०१ मध्ये नवीन नोंदणी झालेल्या ६.६८ लाख व्यक्तींच्या संख्येच्या तुलनेत ४.५ टक्क्यांनी कमी होती. चालू वर्षी एप्रिल

तक्ता क्रमांक १२.४

राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील (बृहन्मुंबई महानगरपालिका वगळून) १ जुलै, २००१ रोजीची कर्मचाऱ्यांची संख्या

(लाखात)

प्रकार (१)	नियमित (२)	इतर @ (३)	एकूण (४)	पैकी, स्त्रिया (५)
१. राज्य शासन	५.३१	०.७२	६.०३	०.९०
२. जिल्हा परिषदा (३३)	३.२७	१.२३	४.५०	१.९८
३. नगरपरिषदा (२२८)	०.७०	०.०८	०.७८	०.२१
४. महानगरपालिका * (१४)	१.०६	-	१.०६	०.३१
(बृहन्मुंबई वगळून)				
एकूण	१०.३४	२.०३	१२.३७	३.४०

टीप : @ यात रोजंदारीवरिल/कार्यव्ययी कर्मचाऱ्यांचा समावेश आहे.

* नियमित व इतर कर्मचारी अशी विगतवारी उपलब्ध नाही.

ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीत नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ५.०८ लाख होती, तर आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ही संख्या ५.२४ लाख होती. २००१-०२ मध्ये अधिसूचित केलेल्या रिक्त जागांची संख्या ३३ हजार होती व ती २०००-०१ मधील तत्सम कालावधीतील ४० हजार संख्येच्या तुलनेत १७.५ टक्क्यांनी कमी होती. प्रत्यक्षात भरलेल्या जागांची संख्या २००१-०२ मध्ये ११,८२७ होती, तर २०००-०१ मध्ये ती १७,१२० होती. २००२-०३ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीत अधिसूचित केलेल्या रिक्त जागांची संख्या २५ हजार होती, तर आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ती २७ हजार होती. चालू वर्षी एप्रिल ते डिसेंबर, २००२ या कालावधीत प्रत्यक्षात भरलेल्या जागा ७ हजार होत्या व त्या आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीमध्ये भरलेल्या ९ हजार जागांच्या तुलनेत २२ टक्क्यांनी कमी होत्या. नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेल्या रिक्त जागा व भरलेल्या जागा ह्याबाबतची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५१ मध्ये दर्शविली आहे.

१२.२५ रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्राच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००२ अखेरीस असलेल्या व्यक्तींची संख्या ४२.०३ लाख होती, त्यापैकी ८.८१ लाख (२०.९६ टक्के) स्त्रिया होत्या. चालू नोंदवहीत नोंद झालेल्या व्यक्तींपैकी निरक्षर धरून सुमारे १९ टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिक्षण झालेल्या होत्या. सुमारे ५० टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण होत्या आणि ९ टक्के व्यक्ती विविध शाखांतील पदवीधर होत्या. बहुतांश पदवीधर हे अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान व वैद्यकीय शाखा वगळता इतर शाखांतील होते. चालू नोंदवहीत पदव्युत्तर पदवीधरांचे प्रमाण एक टक्क्यांपेक्षा कर्म (०.८४ टक्के) होते व त्यापैकी बहुतेक सर्व पदव्युत्तर पदवीधर हे अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान व वैद्यकीय शाखा वगळता इतर शाखांतील होते. रोजगार व स्वयंरोजगार केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००२ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या भाग-२ मधील तक्ता क्र.५२ मध्ये दिली आहे.

राज्य पुरस्कृत रोजगार योजना/कार्यक्रम

(१) रोजगार हमी योजना

१२.२६ राज्यात १९७२ पासून रोजगार हमी योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेचा मूलभूत उद्देश राज्यातील ग्रामीण भागांत व 'क' वर्ग नगरपरिषदांच्या क्षेत्रात ज्यांना रोजगाराची जरूरी आहे व जे शारीरिक श्रमाचे अकुशल काम करण्यास तयार आहेत त्यांना 'मार्गेल त्याला काम' या तत्वानुसार लाभदायक व उत्पादक रोजगार पुरविणे हा आहे. रोजगार हमी योजने अंतर्गत फलोत्पादन विकास कार्यक्रम, जवाहर विहिरी योजना, नापीक जमिनीवर वृक्ष लागवड व रेशीम उद्योग या उपयोजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते. रोजगार हमी योजनेखाली २००१-०२ या वर्षात १६.१७ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले, तर आधीच्या वर्षी ११.१२ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले होते. चालू वर्षी डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत १२.२२ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले. या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ११.१६ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले होते. रोजगार हमी योजने अंतर्गत २००१-०२ या वर्षी कामगारांची प्रतिदिन सरासरी उपस्थिती ३.०२ लाख होती, तर ती २०००-०१ या वर्षी प्रतिदिन सरासरी १.७० लाख होती. रोजगार हमी योजनेच्या आरंभापासून डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत वेगवेगळ्या प्रकारची ३.९४ लाख कामे घेण्यात आली व त्यापैकी ३.८० लाख कामे पूर्ण करण्यात आली. पूर्ण झालेल्या कामांपैकी ६३ टक्के कामे ही मृदसंधारण व भू-विकासाची आणि १२ टक्के कामे सिंचनाची होती. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५३ मध्ये देण्यात आला आहे.

(२) रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

१२.२७ या कार्यक्रमाखाली सुशिक्षित बेरोजगारांना नोकरी मिळविण्यासाठी उपयोगी होईल असे कौशल्य संपादन करण्याकरिता किंवा कौशल्याचा दर्जा वाढविण्याकरिता प्रशिक्षण दिले जाते. २००१-०२ मध्ये प्रशिक्षणाथ्यांची संख्या २,०९८ होती व ती २०००-०१ मधील १,१२४ ह्या प्रशिक्षणाथ्यांची संख्येच्या ८६.७ टक्क्यांनी जास्त होती. २००१-०२ मध्ये प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या प्रशिक्षणाथ्यांची संख्या १,५७८ होती व ती २०००-०१ मधील ७७५ प्रशिक्षणाथ्यांच्या संख्येच्या जवळजवळ दुप्पट होती. प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी निरनिराळ्या नोकऱ्यांमध्ये सामावून घेतलेल्या उमेदवारांची संख्या २००१-०२ मध्ये ५६० होती, तर आधीच्या वर्षी ती १३१ होती. २००१-०२ मधील २,०९८ प्रशिक्षणाथ्यांपैकी १७३ (८.२ टक्के) प्रशिक्षणाथ्यां स्त्रिया होत्या. २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत प्रशिक्षण घेतलेल्या २,५४० उमेदवारांपैकी १३२ उमेदवार (५.२ टक्के) स्त्रिया होत्या, या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत प्रशिक्षण घेतलेल्या १,१४७ उमेदवारांपैकी ७५ उमेदवार (६.५ टक्के) स्त्रिया होत्या.

(३) सुशिक्षित बेरोजगारांच्या सहाय्यार्थ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

१२.२८ इयत्ता सातवीची परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतून प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना त्यांच्या प्रकल्प खर्चाच्या १५ ते २२.५ टक्क्यांपर्यंत व जास्तीत जास्त १.५ लाख रुपये मर्यादेपर्यंत 'बीज भांडवल अर्थसहाय्य' देण्यात येते. या कार्यक्रमाखाली २००१-०२ या वर्षात ९६३ लाभार्थ्यांना ४.३७ कोटी रुपयांचे सहाय्य करण्यात आले, तर त्या आधीच्या वर्षी १,४९४ लाभार्थ्यांना ६.८५ कोटी रुपयांचे सहाय्य देण्यात आले होते. चालू वर्षी डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत ७१२ लाभार्थ्यांना ३.१४ कोटी रुपयांचे सहाय्य देण्यात आले.

(४) शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम

१२.२९ विविध व्यवसाय शाखांत २००२-०३ मध्ये प्रशिक्षण घेत असलेल्या शिकाऊ उमेदवारांची संख्या ३९.०४ हजार आहे व ती २००१-०२ मधील २५.४० हजार उमेदवारांच्या संख्येच्या ५३.७ टक्क्यांनी जास्त आहे.

(५) उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम

१२.३० या कार्यक्रमाचा उद्देश सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना स्वयंरोजगारासाठी प्रवृत्त करणे व प्रशिक्षण देणे हा आहे. या कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राकडून पध्दतशीर प्रशिक्षणाद्वारे उद्योजकतेचा विकास घडवून आणण्यासाठी १ ते ३ आठवड्यांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. ह्या कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षण दिलेल्या तरुणांची संख्या २००१-०२ मध्ये ९,०९६ होती, तर २०००-०१ मध्ये ती ९,९३७ होती. २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत ४,१२९ तरुणांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रम

(१) संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना

१२.३१ भारत सरकारने दहाव्या पंचवर्षिक योजनेत संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना ही दारिद्र्य निर्मूलनाची महत्वाची योजना म्हणून दर्शविलेली आहे. १५ ऑगस्ट, २००१ रोजी मा. पंतप्रधान महोदयांनी धान्याच्या हमीशी निर्गडित असलेली संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना या नवीन योजनेची घोषणा केली होती. त्यानुसार आध्यासित रोजगार योजना व जवाहर ग्राम समृद्धी योजना या दोन योजनांचे विलीनीकरण करून उपरोल्लिखित योजना भारत सरकार देशात सप्टेंबर, २००१ पासून राबवीत आहे. महाराष्ट्र राज्यात ही योजना जानेवारी, २००२ पासून राबविण्यात येत आहे. संपूर्ण ग्रामीण भागांत अतिरिक्त रोजगार पुरविणे व त्याद्वारे गरीब जनतेला धान्याची हमी देऊन आहार स्तर सुधारणे असा या योजनेचा प्राथमिक उद्देश आहे. या योजनेचा दुय्यम उद्देश ग्रामीण भागांत सामूहिक, सामाजिक व आर्थिक टिकाऊ मालमत्ता निर्माण करणे व पायाभूत सोयींचा विकास करणे असा आहे. ही योजना केंद्र पुरस्कृत असून योजनेच्या निधीतील केंद्र व राज्य यांचा हिस्सा ७५:२५ या

प्रमाणात ठेवण्यात आला आहे. या योजनेतर्गत केंद्र शासनाकडून राज्यास अन्नधान्यांचा वस्तुरूपात मोफत पुरवठा करण्यात येतो. या योजने अंतर्गत मजुरांना प्रति मनुष्यदिवस ५ कि.ग्रॅ. अन्नधान्य (गहू/तांदूळ) उपलब्ध करून देण्यात येते असून प्रति कि.ग्रॅ. ५ रुपये दराने गहू व प्रति कि.ग्रॅ. ६ रुपये दराने तांदूळ उपलब्ध करून देण्यात येतो. मजुरी प्रदान करताना एकूण मजुरीतून अन्नधान्यांची किंमत वजा करून उर्वरित मजुरी रोखीने देण्यात येते.

१२.३२ संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना दोन स्तरावर राबविण्यात येते. पहिल्या स्तरामध्ये ही योजना जिल्हा व पंचायत समितीसाठी राबविण्यात येते व दुस-या स्तरावर ती ग्रामपंचायतीसाठी राबविण्यात येते. या योजने अंतर्गत उपलब्ध निधीचे व अन्नधान्यांचे दोन्ही स्तरावर समान वाटप करण्यात येते.

१२.३३ पहिल्या स्तरासाठी उपलब्ध निधी व अन्नधान्यांचे जिल्हा परिषद व पंचायत समिती यामध्ये ४०:६० या प्रमाणात वाटप करण्यात येते. त्यापैकी २२.५ टक्के भाग दारिद्र्यरेषेखालील अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमाती कुटुंबांकरिता वैयक्तिक लाभदायी योजनांकरिता पुरविण्यात येतो. २००१-०२ मध्ये पहिल्या स्तरांतर्गत २.१९ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. चालू वर्षी डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत १४६.३१ कोटी रुपये (मागील वर्षाचा अर्खचित निधी धरून) निधी उपलब्ध करून देण्यात आला व त्यापैकी ९८.११ कोटी रुपये खर्च झाले असून १.१८ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला.

१२.३४ दुस-या स्तरासाठी उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या निधी व अन्नधान्यांपैकी कमीत कमी ५० टक्के भाग अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातीच्या वस्त्या/वाड्यांमध्ये आवश्यकतेनुसार ग्रामीण पायाभूत सोयी निर्माण करण्यासाठी वापरण्यात येतो. २००१-०२ या वर्षी ह्या स्तरांतर्गत २.२९ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. चालू वर्षी डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत ११४.५७ कोटी रुपये (मागील वर्षाचा अर्खचित निधी धरून) निधी उपलब्ध करून देण्यात आला व त्यापैकी ९५.३४ कोटी रुपये खर्च झाला असून १.१६ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता.

(२) स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना

१२.३५ भारत सरकारने एकात्मिक ग्रामीण विकास प्रकल्प व इतर स्वरोजगार कार्यक्रमांची पुनर्रचना करून स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना हा कार्यक्रम एप्रिल, १९९९ पासून सुरू केला आहे. बँकेचे कर्ज व शासकीय अनुदान एकत्रीत करून याद्वारे योजनेतील लाभधारक गरिब कुटुंबांना कायमस्वरूपी उत्पन्न निर्माण करणारी मत्ता पुरवून तीन वर्षात दारिद्र्यरेषेच्या वर आणणे हा स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेसाठी वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र व राज्य शासन यामध्ये ७५:२५ या प्रमाणात आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली एकतर एका व्यक्तीला किंवा अनेक व्यक्ती मिळून बनलेल्या स्वसहाय्य गटांना सहाय्य केले जाते व या कार्यक्रमाखालील लाभधारकांना स्वरोजगारी म्हणून ओळखले जाते. या कार्यक्रमांतर्गत ग्रामीण गरिबांना स्वसहाय्यीत गटांमध्ये संघटीत

करण्यावर अधिक भर देण्यात आला आहे. २००१-०२ मध्ये ह्या कार्यक्रमाखाली ७०,६०२ स्वरोजगारींना (व्यक्ती व स्वसहाय्य गट) ६९.४३ कोटी रुपयांचे शासन अनुदान व १३१.४२ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले. चालू वर्षी डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत २२,६६३ स्वरोजगारींना २२.५६ कोटी रुपयांचे शासन अनुदान व ४०.१२ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ३२,५२२ स्वरोजगारींना ३१.५५ कोटी रुपयांचे अनुदान व ६०.३७ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले होते. चालू वर्षी डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत प्रति स्वरोजगारी सरासरी ९,९५५ रुपये अनुदान व १७,७०३ रुपये कर्ज वाटप करण्यात आले. २००१-०२ मधील ७०,६०२ स्वरोजगारींपैकी ३१,४१४ स्वरोजगारी (४४.५ टक्के) स्त्रिया होत्या. २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ अखेरीच्या एकूण स्वरोजगारींमध्ये स्त्री स्वरोजगारींचे प्रमाण ४६.३ टक्के होते.

१२.३६ २००१-०२ मधील एकूण ७०,६०२ स्वरोजगारींपैकी २५,३५७ स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (२,३५० स्वसहाय्य गटांतील) होते व त्यांना २८.९० कोटी रुपयांचे शासन अनुदान व ३९.९३ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले. २००२-०३ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत एकूण २२,६६३ स्वरोजगारींपैकी १०,५४६ स्वसहाय्य गट स्वरोजगारींना (९२८ स्वसहाय्य गटांतील) १०.९७ कोटी रुपयांचे शासन अनुदान व १५.५५ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले. या तुलनेत गत वर्षाच्या तत्सम कालावधीत एकूण ३२,५२२ स्वरोजगारींपैकी ९,०३८ स्वसहाय्य गट स्वरोजगारींना (८४६ स्वसहाय्य गटांतील) १०.४१ कोटी रुपयांचे अनुदान व १४.३० कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले होते. चालू वर्षी डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत स्वसहाय्य गटातील प्रति स्वरोजगारीस सरासरी १०,४०२ रुपये अनुदान व १४,७४५ रुपये कर्ज वाटप करण्यात आले. स्वसहाय्य गट स्वरोजगारींमध्ये स्त्री स्वरोजगारींचे प्रमाण २००१-०२ मध्ये ६७.८ टक्के होते. चालू वर्षी डिसेंबर, २००२ अखेरीस ते ६४.७ टक्के होते.

(३) स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना

१२.३७ केंद्र शासनाने नेहरू रोजगार योजना, नागरी भागातील गरिबांसाठी असलेली मूलभूत सेवा योजना आणि पंतप्रधानांचा एकात्मिक नागरी दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम या तीन योजनांऐवजी स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना डिसेंबर, १९९७ मध्ये सुरू केली आहे. या योजनेसाठी वित्तपुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र व राज्य शासन यामध्ये ७५:२५ या प्रमाणात आहे. ही योजना दारिद्र्यरेषेखालील इयत्ता नववीपर्यंत शिकलेल्या शहरी बेरोजगारांना किंवा अर्धरोजगार्यांना स्वयंरोजगार उपक्रम उभारण्यासाठी प्रोत्साहित करून किंवा मजुरी रोजगार मिळविण्यासाठी सहाय्य करते. या योजनेत शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम आणि शहरी मजुरी रोजगार कार्यक्रम या दोन उपयोजनांचा समावेश आहे.

१२.३८ शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रमाखाली २००१-०२ मध्ये ३.५६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व लाभधारकांची संख्या १०,८८९ होती. चालू वर्षी डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत १.७३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व लाभार्थ्यांची संख्या ५,८१८ होती, तर आधीच्या वर्षी

तत्सम कालावधीत १.०४ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व लाभार्थ्यांची संख्या ३,२२९ होती. २००१-०२ मध्ये ३२,२१७ लाभार्थ्यांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी ४.८९ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. चालू वर्षी डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत १८,९५५ लाभार्थ्यांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी १.४३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. या तुलनेत मागील वर्षी तत्सम कालावधीत १०,४३६ लाभार्थ्यांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी १.१५ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले होते. शहरी मजुरी रोजगार कार्यक्रमांतर्गत २००१-०२ मध्ये १३.६६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व ५.७२ लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला होता. २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत ७.९१ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व ३.१६ लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला. या तुलनेत मागील वर्षी तत्सम कालावधीत ५.९१ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व २.३७ लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला होता.

(४) पंतप्रधान रोजगार योजना

१२.३९ भारत सरकारने सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी पंतप्रधान रोजगार योजना हा पूर्णतः केंद्रपुरस्कृत कार्यक्रम सुरू केला आहे. ही योजना राज्याच्या नागरी व ग्रामीण भागांत जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविण्यात येते. या योजने अंतर्गत १८ ते ३५ वर्षे वयोगटातील (अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती, स्त्रिया, माजी सैनिक, शारीरिक दृष्ट्या अपंग उमेदवाराला वयोमर्यादेत १० वर्षांपर्यंत सूट) किमान इयत्ता ८ वी किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेची परीक्षा उत्तीर्ण किंवा कमीत कमी ६ महिन्यांचा शासन पुरस्कृत तांत्रिक शिक्षण अभ्यासक्रम उत्तीर्ण असलेली व ज्याच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ४० हजार रुपयांपेक्षा अधिक नाही अशी व्यक्ती या योजनेखाली सहाय्य मिळण्यास पात्र आहे. या योजनेत व्यवसायासाठी १ लाख रुपयांपर्यंत आणि उद्योग/सेवांसाठी २ लाख रुपयांपर्यंतच्या प्रकल्प प्रस्तावांचा समावेश करण्यात येतो. उद्योजकाने प्रकल्प किंमतीच्या ५ ते १६.२५ टक्के दरम्यान सीमांतिक रक्कम रोख भरणे आवश्यक असते. उर्वरित रक्कम बँक कर्जाच्या स्वरूपात मंजूर करते. या योजनेखाली २००१-०२ मध्ये २७,७६३ लाभार्थ्यांना १६२.७० कोटी रुपयांचे कर्ज मंजूर करण्यात आले, तर २०००-०१ मध्ये ३७,०१५ लाभार्थ्यांना २१६.१६ कोटी रुपयांचे कर्ज मंजूर करण्यात आले होते. २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत १०,७८४ लाभार्थ्यांना ६३.१३ कोटी रुपयांचे कर्ज मंजूर करण्यात आले.

एकूण रोजगार निर्मिती

१२.४० वर नमूद केलेल्या सर्व केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांतर्गत २००१-०२ मध्ये एकूण ४.५४ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला. चालू वर्षी डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत २.३७ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला. या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत २.१२ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला होता. महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या केंद्रपुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमाची प्रगती भाग-२ मधील तक्ता क्र. ५४ मध्ये देण्यात आली आहे.

औद्योगिक संबंध

१२.४१ राज्यात संप व टाळेबंदीमुळे काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या २००२ मध्ये ४३ होती, तर आधीच्या वर्षी ती ५९ होती. काम थांबण्याच्या प्रकारामुळे बाधित कामगारांची संख्या २००२ मध्ये फक्त ८ हजार होती, ती आधीच्या वर्षाच्या २४ हजार कामगार संख्येच्या तुलनेत एक-तृतीयांश होती. संप व टाळेबंदीमुळे वाया गेलेल्या मनुष्यदिवसांची २००२ मधील संख्या ४१.७९ लाख होती व ती आधीच्या वर्षाच्या ५२.३१ लाख या संख्येच्या तुलनेत २०.१ टक्क्यांनी कमी होती. २००२ मध्ये वाया गेलेल्या ४१.७९ लाख मनुष्यदिवसांपैकी ६.०९ लाख मनुष्यदिवस कापड गिरण्यांमध्ये वाया गेले होते व २३.२६ लाख मनुष्यदिवस अभियांत्रिकी कारखान्यांमध्ये वाया गेले होते, तर आधीच्या वर्षी त्यामध्ये अनुक्रमे १०.६३ लाख व २५.७९ लाख मनुष्यदिवस वाया गेले होते. २००२ मध्ये संप, टाळेबंदी व वाया गेलेल्या मनुष्यदिवसांची निम्म्यापेक्षा आंधक संख्या अभियांत्रिकी कारखान्यातील होती. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवादांची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्र. ५५ मध्ये दिली आहे.

बंद उद्योग

१२.४२ २००१-०२ या वर्षात ३०,७६९ कामगार नोकरीस असलेले ५,७२६ लघु उद्योग व २७,८०७ कामगार नोकरीस असलेले २०३ मध्यम व मोठे उद्योग बंद झाले होते. या तुलनेत आधीच्या वर्षी २५,२०९ कामगार नोकरीत असलेले ४,९५२ लघु उद्योग व ५२,९०७ कामगार नोकरीस असलेले ३३३ मध्यम व मोठे उद्योग बंद झाले होते. चालू वर्षी डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत २८,९९६ कामगार नोकरीस असलेले ६,२४९ लघु उद्योग व ४५,५०९ कामगार नोकरीस असलेले ३३९ मध्यम व मोठे उद्योग बंद झाले होते, तर मागील वर्षी तत्सम कालावधीत २१,२७८ कामगार नोकरीस असलेले ५,८०४ लघु उद्योग व ४७,९३२ कामगार नोकरीस असलेले २१६ मध्यम व मोठे उद्योग बंद झाले होते. बंद झालेले लघु, मध्यम व मोठे उद्योग आणि बाधित कामगारांची संख्या तक्ता क्रमांक १२.५ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. १२.५

बंद झालेले लघु, मध्यम व मोठे उद्योग आणि बाधित कामगारांची संख्या

वर्ष	लघु उद्योग		मध्यम व मोठे उद्योग	
	बंद (संख्या)	बाधित कामगार (संख्या)	बंद (संख्या)	बाधित कामगार (संख्या)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१९९८-९९	९,२७४	४७,१६६	२४५	१३,६०२
१९९९-००	९४१	२,८९१	९५	१,५२६
२०००-०१	४,९५२	२५,२०९	३३३	५२,९०७
२००१-०२	५,७२६	३०,७६९	२०३	२७,८०७
२००२-०३ (डिसेंबर अखेरपर्यंत)	६,२४९	२८,९९६	३३९	४५,५०९

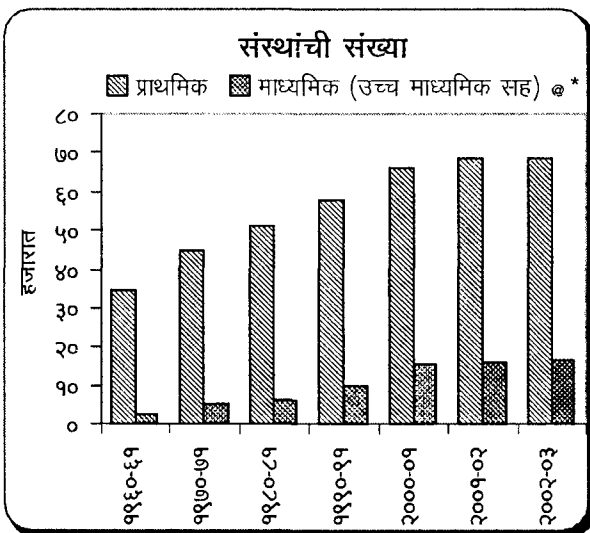
शिक्षण

१२.४३ राष्ट्राच्या आर्थिक विकासात शिक्षणास अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. व्यक्तीच्या वैयक्तिक तसेच राष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक विकासामध्ये शिक्षण हे महत्त्वाचे साधन आहे. देशाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासातील शिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका व घटनात्मक दायित्व लक्षात घेऊन केंद्र व राज्य शासनाकडून शिक्षण विषयक विविध कार्यक्रम राबविले जातात. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण हे उद्दिष्ट आहे. केंद्र शासन राज्याच्या सहभागाने 'सर्व शिक्षा अभियान' हा कार्यक्रम राबवित आहे. राज्य शासनाने सर्व शिक्षण मोहीम (सर्व शिक्षा अभियान) सुरू करण्याचा निर्णय २००१-०२ मध्ये घेतला आहे. सर्व शिक्षण मोहिमेची मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत : (१) २००३ पर्यंत सर्व मुलामुलींना शाळेत, शिक्षण हमी केंद्रामध्ये, पर्यायी शिक्षण केंद्रामध्ये दाखल करणे, (२) २००७ पर्यंत सर्व मुलामुलींचे पाच वर्षांचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करणे, (३) २०१० पर्यंत सर्व मुलामुलींचे आठ वर्षांचे शालेय शिक्षण पूर्ण करणे, (४) जीवनोपयोगी शिक्षणावर भर देऊन प्राथमिक शिक्षणाचा दर्जा वाढविणे, (५) सामाजिक वर्गामधील आणि स्त्री-पुरुष स्तरावरील तफावत प्राथमिक शिक्षणाबाबत २००७ पर्यंत व प्रारंभिक शिक्षणाच्याबाबत २०१० पर्यंत नाहीशी करणे व (६) २०१० पर्यंत शाळांमध्ये संपूर्ण उपस्थितीचे उद्दिष्ट साध्य करणे. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाच्या मोहिमेचा भाग म्हणून किमान २०० लोकसंख्या असलेल्या वस्तीसाठी १.५ कि.मी. च्या परिसरात प्राथमिक शाळा उघडण्याचे प्रमाणक शासनाने निश्चित केले आहे. आदिवासी क्षेत्रासाठी हे प्रमाणक १०० लोकसंख्या व १.० कि.मी. परिसर असे आहे. दुर्गम/डोंगराळ भाग, वाड्या, वस्त्या, तांडे इ. ठिकाणी राहणाऱ्या मुलांकरिता प्राथमिक शाळेत जाणे गैरसोयीचे असल्याने शासन 'वस्तीशाळा योजना' राबवित आहे. २००२-०३ मध्ये या योजनेअंतर्गत २,२२६ वस्तीशाळा सुरू

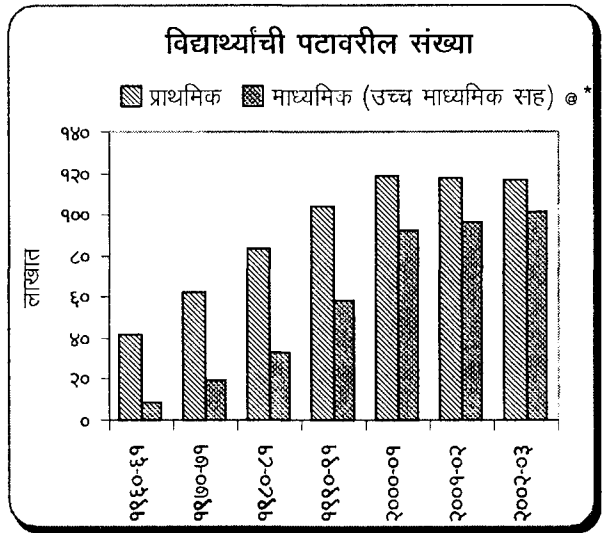
केल्या आहेत आणि या सर्व शाळा एकशिक्षकी आहेत. हलाखीच्या आर्थिक स्थितीमुळे शिक्षणापासून वंचित राहिलेले बालकामगार, तसेच निराधार बालकांकरिता 'महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना' राबविली जात आहे. या योजनेअंतर्गत २००२-०३ या वर्षात राज्यातील १५,४२६ केंद्रांमधून ३.०१ लाख विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण व्हावे म्हणून महाराष्ट्र शासनाने यापूर्वीच मुलांना इयत्ता १० वी पर्यंतचे व मुलींना इयत्ता १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत केले आहे. राज्य शासनाने सर्व शाळांत इंग्रजी हा विषय इयत्ता पहिलीपासून सुरू करण्याचा क्रांतिकारी निर्णय वर्ष २०००-०१ मध्ये घेतला. इंग्रजी भाषेची लवकर ओळख झाल्याने विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चांगल्या प्रकारे स्पर्धा करणे सुकर होईल.

१२.४४ राज्य शासनाच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील सुनियोजित प्रयत्नांमुळे विद्यार्थ्यांच्या पटावरील संख्येत मोठी वाढ झालेली आहे. १९६०-६१ च्या तुलनेत २००२-०३ मध्ये प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या तिप्पट झाली, तर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक संस्थांतील विद्यार्थ्यांच्या पटावरील संख्येत अकरा पटींनी वाढ झाली. १९६०-६१ पासून २००२-०३ पर्यंत प्राथमिक शाळांसाठी प्रति शिक्षक विद्यार्थ्यांची संख्या जवळजवळ सारखीच म्हणजे ३८ एवढी राहिली आहे. तथापि, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांसाठी एकत्रितरित्या हे प्रमाण १९६०-६१ मधील २५ विद्यार्थ्यांवरून २००२-०३ मध्ये ३८ विद्यार्थी इतके वाढले आहे. राज्यातील प्राथमिक शाळांच्या संख्येत २०००-०१ मधील ६५,९६० वरून २००२-०३ मध्ये ६८,७३६ इतकी वाढ झाली आहे. तथापि, मागील तीन वर्षांत प्राथमिक शाळेतील पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या सारखीच राहिली आहे. या तुलनेत माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची एकत्रित संख्या २०००-०१ मधील १५,३८९ वरून २००२-०३ मध्ये १६,६४७ एवढी झाली. त्याचबरोबर पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येतही वाढ झाली आहे. राज्यातील शैक्षणिक वाढीसंबंधीची १९६०-६१ पासूनची आकडेवारी या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. ५६ मध्ये दिली आहे.

राज्यातील शिक्षणाची वाढ

* शालेय पातळीवरील व्यवसाय शिक्षण संस्थामधील विद्यार्थी वगळून

@ १९९४-९५ पासून कनिष्ठ महाविद्यालये व त्यातील विद्यार्थी धरून

१२.४५ २००१-०२ व २००२-०३ या वर्षांसाठी राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची संख्या व पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या तक्ता क्र. १२.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.६

महाराष्ट्र राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची व पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या (शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी यांची संख्या हजारात)

शैक्षणिक संस्थेचा@ प्रकार	२००१-०२*	२००२-०३#	शेकडा वाढ (+)/ घट (-)
(१)	(२)	(३)	(४)

१. प्राथमिक

१) शाळा	६८,३९४	६८,७३६	०.५
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	११,७३८	११,७०९	(-)०.२
(ब) त्यापैकी मुली	५,६२२	५,६२०	†
३) शिक्षक	३१०	३०७	(-)१.०

२. माध्यमिक

१) शाळा	१५,४९७	१६,०१९	३.४
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	८,०८२	८,३९७	३.९
(ब) त्यापैकी मुली	३,६७२	३,८३३	४.४
३) शिक्षक	२३१	२३६	२.२

३. उच्च माध्यमिक

(इ.११ वी व १२ वी)

१) शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालये	३,८१६	३,९०३	२.३
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	१,५५४	१,६९७	९.२
(ब) त्यापैकी मुली	६४३	६९८	८.६
३) शिक्षक	३२	३३	३.१

@ शालेय पातळीवरील व्यवसाय शिक्षण संस्था वगळून

* अस्थायी # अंदाजित † नगण्य

१२.४६ २००२-०३ या वर्षात उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या पटावरील संख्येत ९.२ टक्क्यांनी वाढ झाली तर प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या पटावरील संख्येत घट झाली आहे. २००२-०३ मध्ये राज्यात प्रति शिक्षक विद्यार्थ्यांची संख्या प्राथमिक शाळांकरिता ३८, माध्यमिक शाळांकरिता ३६ व उच्च माध्यमिक शाळांकरिता ५१ होती.

१२.४७ १९६०-६१ मध्ये प्रति माध्यमिक शाळेमागे १४ प्राथमिक शाळा होत्या. हे प्रमाण कमी होऊन २००२-०३ मध्ये प्रति माध्यमिक शाळेमागे ४.१ प्राथमिक शाळा असे झाले आहे. याबाबतची आकडेवारी तक्ता क्रमांक १२.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.७

महाराष्ट्रातील शाळांच्या संख्येतील वाढ

वर्ष	प्राथमिक शाळा	माध्यमिक/ उच्च माध्यमिक शाळा	प्रति माध्यमिक शाळेशी प्राथमिक शाळा
(१)	(२)	(३)	(४)
१९६०-६१	३४,५९४	२,४६८	१४.०
१९७०-७१	४५,१४३	५,३३९	८.५
१९८०-८१	५१,०४५	६,११९	८.३
१९९०-९१	५७,७४४	९,९७२	५.८
२०००-०१	६५,९६०	१५,३८९	४.३
२००१-०२	६८,३९४	१६,११९	४.२
२००२-०३#	६८,७३६	१६,६४७	४.१

अंदाजित

१२.४८ राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील शाळांमधील इयत्ता गटनिहाय पटावरील संख्या २००१-०२ व २००२-०३ या वर्षांकरिता तक्ता क्र. १२.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.८

इयत्ता गटानुसार पटावरील एकूण विद्यार्थी संख्या

(आकडे हजारात)

इयत्ता गट	२००१-०२*	२००२-०३#	शेकडा वाढ (+)/ घट (-)	
(१)	(२)	(३)	(४)	
१ ते ४	ग्रामीण	५,३१८	५,२९३	(-)०.५
	नागरी	३,५४५	३,५२९	(-)०.५
५ ते ८	ग्रामीण	४,५०७	४,६२७	२.७
	नागरी	३,६८७	३,७८६	२.७
९ व १०	ग्रामीण	१,४३७	१,४९३	३.९
	नागरी	१,३२६	१,३७८	३.९
११ व १२	ग्रामीण	५४४	५९४	९.२
	नागरी	१,०१०	१,१०३	९.२

* अस्थायी # अंदाजित

१२.४९ इयत्ता गटानुसार ५ ते ८, ९ व १० आणि ११ व १२ या गटांतील पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येत वाढ होत असल्याचे दिसते, तर इयत्ता १ ते ४ या गटातील ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात घट होत असल्याचे दिसते.

स्त्री शिक्षण

१२.५० राज्यात २००१-०२ मध्ये केवळ मुलींसाठी २,०५५ प्राथमिक शाळा, ८५६ माध्यमिक शाळा व २५६ उच्च माध्यमिक संस्था कार्यरत होत्या. राज्यात २००१-०२ मध्ये प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा व उच्च माध्यमिक संस्थांमधील एकूण विद्यार्थ्यांमध्ये मुलींचे शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ४८, ४५ व ४१ होते. १९८५-८६ मध्ये जेव्हा मुलींसाठी १० वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले तेव्हा हे शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ४४, ३६ आणि ३२ होते.

१२.५१ राज्यभर दर्जेदार शिक्षणाचा सतत प्रसार करण्यासाठी बऱ्याच मोठ्या निधीची आवश्यकता असते. २००१-०२ यावर्षात राज्याचा प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावरील खर्च ६,१७१ कोटी रुपये होता व हा २००१-०२ मधील राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाच्या २.५ टक्के होता. २००१-०२ मध्ये प्रति विद्यार्थी सरासरी शासकीय खर्च प्राथमिक शाळांकरिता २,२७७ रुपये (इयत्ता १ ते ७), माध्यमिक शाळांकरिता ६,१९७ रुपये आणि उच्च माध्यमिक शाळांकरिता २,६७७ रुपये होता.

शालेय शिक्षणासंबंधित माहिती तंत्रज्ञान धोरण

१२.५२ केंद्र शासनाने गठित केलेल्या माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील तज्ज्ञ व तंत्रज्ञांच्या कार्यबल समितीच्या शिफारसी राज्य शासनाने स्वीकारल्या असून त्या अनुषंगाने शालेय शिक्षणासंबंधित 'माहिती व तंत्रज्ञान धोरण' वर्ष १९९९ मध्ये जाहीर केले. या धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट अध्ययन व अध्यापनात संगणकाच्या वापरास प्रोत्साहन देणे असे आहे. विद्यार्थ्यांनी व शिक्षकांनी संगणकाच्या विविध क्षमतांची ओळख करून घेऊन आवश्यक त्या सॉफ्टवेअर वापराचे कौशल्य संपादन करून संगणकाद्वारे शिक्षण साध्य करणे आवश्यक आहे. यानुसार माहिती व तंत्रज्ञान हा विषय आठवी ते दहावीच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यात आला आहे. संपूर्ण राज्यात २००१-०२ मध्ये एकूण ६,१२७ शाळांत २२,८२० संगणक स्थापित करण्यात आले.

महाराष्ट्र छात्र सेना

१२.५३ या योजनेचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांत नेतृत्व, बंधुत्व, खिलाडूवृत्ती, राष्ट्रीय ऐक्य, समाजसेवा यासारख्या गुणांचे संवर्धन करणे हा आहे. या योजनेची २००० मध्ये पुनर्रचना करण्यात आली असून ही योजना सर्व शाळांमध्ये आठवी व नववीमधील विद्यार्थ्यांसाठी लागू करण्यात आली आहे. तथापि विद्यार्थ्यांसाठी ही योजना ऐच्छिक आहे. शाळेमध्ये कमीत कमी एक छात्र सेना तुकडी असावी. प्रत्येक छात्र सेना तुकडीत कमीत कमी १०० विद्यार्थी नागरी भागासाठी, ५० विद्यार्थी ग्रामीण भागासाठी व ३० विद्यार्थी आदिवासी व डोंगराळ भागासाठी समाविष्ट असावेत. तसेच मुलामुलींचे प्रमाण शक्यतो ५०:५० असे असावे. २००१-०२ मध्ये या योजनेखाली १९.४९ लाख विद्यार्थ्यांचा सहभाग होता व २००२-०३ मध्ये या योजनेखाली २१.४४ लाख विद्यार्थ्यांचा सहभाग अपेक्षित आहे.

प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांसाठी पोषण आहार

१२.५४ प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची उपस्थिती वाढविण्याच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना पोषण आहार पुरविण्याची योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. ही योजना पूर्णतः केंद्र पुरस्कृत असून राज्यामध्ये १९९६-९७ पासून प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांकरिता राबविण्यात येत आहे. या योजनेखाली राज्यातील शासकीय व शासकीय अनुदानित शाळांतील इयत्ता १ ते ५ मधील दरमहा किमान ८० टक्के उपस्थिती असणा-या विद्यार्थ्यांस दरमहा तीन किलो तांदूळ पोषण आहार म्हणून दिला जातो. २००१-०२ मध्ये या योजनेखाली २.४४ लाख टन तांदळाचे वाटप करण्यात आले व ८१.५१ लाख विद्यार्थ्यांनी त्याचा लाभ घेतला आणि २००२-०३ मध्ये अंदाजे २.९८ लाख टन तांदळाचे वाटप करण्यात येईल व ९९.३१ लाख विद्यार्थ्यांना त्याचा लाभ होईल.

निवडक पंचायत समिती क्षेत्रांतील प्राथमिक विद्यार्थ्यांना क्रमिक पुस्तकांचे मोफत वाटप

१२.५५ ज्या पंचायत समितीच्या भागात स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण राष्ट्रीय साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा (१९९१ च्या जनगणनेनुसार ३९.३ टक्के) कमी आहे, अशा १०३ पंचायत समिती भागात साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ होण्यास उत्तेजन देण्यासाठी राज्य शासन १९९६-९७ पासून प्राथमिक शाळेतील इयत्ता १ ते ४ च्या सर्व विद्यार्थ्यांना मोफत क्रमिक पुस्तके पुरवित आहे. वर्ष २००१-०२ मध्ये या योजनेंतर्गत ७.१६ लाख विद्यार्थ्यांना पुस्तकांचे वाटप करण्यात आले होते, तर २००२-०३ मध्ये १०.०१ लाख विद्यार्थ्यांना पुस्तकांचे वाटप करणे अपेक्षित आहे.

सैनिकी शाळा

१२.५६ १९९६-९७ मध्ये राज्य शासनाने अशासकीय संस्थांना प्रत्येक जिल्ह्यात सैनिकी शाळा सुरू करण्यास परवानगी देण्याचा निर्णय घेतला. या योजनेखाली २००२-०३ अखेरीस १८ जिल्ह्यांत २० सैनिकी शाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत. यापैकी पुणे येथे स्थापन करण्यात आलेली एक शाळा केवळ मुलींसाठी आहे. या शाळांतील इयत्ता बारावी पर्यंतच्या प्रत्येक तुकडीसाठी प्रवेश क्षमता ४० इतकी निर्धारित करण्यात आली आहे आणि या सर्व सैनिकी शाळांमध्ये एकूण ५,०८२ विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत.

गळतीचे प्रमाण

१२.५७ १९८०-८१ मध्ये शाळेतील इयत्ता पाचवीमधील मुलांचे आणि मुलींचे गळतीचे शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ५३ टक्के व ६३ टक्के इतके होते. २०००-०१ मध्ये मुलांचे आणि मुलींचे गळतीचे प्रमाण कमी होऊन अनुक्रमे १५ टक्के व १९ टक्के झाले. जरी गेल्या २० वर्षांत इयत्ता १० वी मधील मुलांचे व मुलींचे गळतीचे प्रमाण कमी झाले असले तरी ते दोहोंच्या बाबतीत अद्यापही ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक आहे. मुलांचे व मुलींचे इयत्ता ८ वी व १० वी पर्यंतचे गळतीचे प्रमाण जास्त असण्याचे

कारण कुटुंबाच्या आर्थिक व घरगुती कार्यांमध्ये त्या विद्यार्थ्यांच्या सहभागाची गरज हे असू शकेल. २०००-०१ या वर्षीच्या गळतीच्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, गळती झालेल्या एकूण मुलामुलीपैकी ८० टक्के मुला-मुलींनी प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले, ६० टक्के मुला-मुलींनी ८ वी पर्यंत व ४६ टक्क्यांपेक्षा कमी मुला-मुलींनी माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केले. १९८०-८१, १९९०-९१ व २०००-०१ या वर्षांकरिता गळतीचे प्रमाण तक्ता क्र. १२.९ मध्ये दिले आहेत.

२०००-०१ मधील इयत्ता दहावी	=	१०० (१ - ब/अ)
साठीचा गळतीचा दर		
ज्यामध्ये,	अ =	नऊ वर्षांपूर्वीची (१९९१-९२) इयत्ता पहिलीमधील विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या
	ब =	इयत्ता दहावी (२०००-०१) मधील विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या

तक्ता क्रमांक १२.९
इयत्तानुसार गळतीचे शेकडा प्रमाण

इयत्ता	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१
(१)	(२)	(३)	(४)
५ वी मुले	५३	२९	१५
मुली	६३	३९	१९
८ वी मुले	६५	४७	३५
मुली	७८	६२	४१
१० वी मुले	७४	६४	५२
मुली	८६	७५	५७

अहिल्याबाई होळकर योजना

१२.५८ मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाने १९९६-९७ मध्ये अहिल्याबाई होळकर योजना सुरू केली. या योजनेखाली ग्रामीण भागातील इयत्ता ५ वी ते १० वी मधील मुलींना त्यांच्या गावात माध्यमिक शाळा उपलब्ध नसेल तर माध्यमिक शाळेत जाण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या बसमधून मोफत प्रवास करण्याची सवलत देण्यात आली आहे. या योजनेखाली २००१-०२ मध्ये सुमारे ४.५ लाख मुलींनी लाभ घेतला आणि २००२-०३ मध्ये साधारणपणे तितक्याच मुली लाभ घेतली असे अपेक्षित आहे. या योजनेखालील एकूण खर्चापैकी एक-तृतीयांश खर्च राज्य शासनाकडून महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळास देण्यात येतो. या योजनेवर २००१-०२ मध्ये झालेल्या खर्चाचा राज्य शासनाचा हिस्सा ४५.५३ कोटी रुपये होता व ही रक्कम राज्य परिवहन महामंडळाकडून शासनास देय असलेल्या प्रवासी करातून समायोजित करण्यात आली.

प्राथमिक शाळेतील मुलींना उपस्थिती भत्ता

१२.५९ शाळेत जाणाऱ्या मुलींच्या गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी व उपस्थितीचे प्रमाण वाढविण्याच्या दृष्टीने आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांतील सर्व मुलींना व उर्वरित क्षेत्रातील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांतील मुलींकरिता ही योजना राज्यात १९९२ पासून राबविली जात आहे. या योजनेअंतर्गत इयत्ता १ ली ते ४ थी मधील लाभधारक मुलींना प्रतिदिन एक रुपया दराने उपस्थिती भत्ता देण्यात येतो. २००१-०२ मध्ये या योजनेअंतर्गत ४.७५ लाख मुलींना लाभ देण्यात आला आणि २००२-०३ मध्ये अंदाजित ५.६७ लाख मुलींना लाभ देण्यात येईल असे अपेक्षित आहे.

पुस्तक पेढी योजना

१२.६० या योजनेअंतर्गत अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती व भटक्या जमाती या समाजातील आणि इतर दुर्बल घटक वर्गातील विद्यार्थ्यांना क्रमिक पुस्तकांचे संच पुरविले जातात. जिल्हा परिषद, नगरपरिषद, महानगरपालिकांतर्फे संचालित प्राथमिक शाळा व जिल्हा परिषद, नगरपरिषद, महानगरपालिका तर्फे संचालित तसेच मान्यताप्राप्त / अनुदानित माध्यमिक शाळांतील मुलांकरिता शासनाने पुस्तक पेढ्या स्थापित केल्या आहेत. पुस्तक पेढीद्वारे वितरित केलेले संच शैक्षणिक वर्षांच्या अखेरीस पुस्तक पेढीस परत करावयाचे असतात. या योजनेत इयत्ता १० वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांचा समावेश आहे. २००१-०२ मध्ये या योजनेअंतर्गत ६.१८ लाख विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला, तसेच २००२-०३ मध्ये ३.४९ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ होईल असे अपेक्षित आहे.

शिक्षण सेवक योजना

१२.६१ शिक्षणाचा विस्तार आणि गुणात्मक वाढ होण्यासाठी राज्य शासनाने विविध प्रकारच्या योजना सुरू केलेल्या आहेत. या विविध प्रकारच्या योजना आणि शिक्षणाचा विस्तार यामुळे खर्चात होणारी वाढ व आर्थिक तरतुदीची कमतरता यास्तव शासनाने वर्ष २००० पासून शिक्षकांची रिक्त पदे शिक्षण सेवक योजनेद्वारे भरण्याचा निर्णय घेतला आहे. शासनाने सर्व मान्यताप्राप्त / अनुदानित प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालये इत्यादी ठिकाणी शिक्षण सेवक नियुक्त करण्यास परवानगी दिलेली आहे. या शिक्षण सेवकांना प्राथमिक शाळेसाठी दरमहा ३,००० रुपये, माध्यमिक शाळेसाठी दरमहा ४,००० रुपये, उच्च माध्यमिक शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालये यासाठी दरमहा ५,००० रुपये मानधन दिले जाते. शिक्षण सेवक पदावरील नियुक्ती प्रथमतः तीन शैक्षणिक वर्षांसाठी करण्यात येईल. या पदावर तीन वर्षे समाधानकारक काम केल्यानंतर संबंधित उमेदवारांना शिक्षकाच्या पदावर नियमित वेतनश्रेणीत नियुक्ती दिली जाईल. राज्य शासनाने २००२-०३ या वर्षात प्राथमिक शाळांसाठी ११,७९० व माध्यमिक / उच्च माध्यमिक शाळांसाठी ४,३३५ शिक्षण सेवकांची पदे भरण्यास मान्यता दिली आहे.

प्रौढ शिक्षण

१२.६२ १५ ते ३५ वर्षे वयोगटातील प्रौढांच्या निरक्षरतेच्या निर्मूलनाबाबत नवीन धोरण विशिष्ट कालमर्यादेत यशस्वीपणे राबविण्यासाठी केंद्र शासनाने १९८८ मध्ये 'राष्ट्रीय साक्षरता मिशन' (रा.सा.मि.) स्थापन केले. रा.सा.मि. ने जिल्ह्यात संपूर्ण साक्षरता अभियान राबविण्यासाठी सविस्तर मार्गदर्शक तत्त्वे विहित केली आहेत. त्यानुसार राज्याच्या सर्व जिल्ह्यांत टप्प्याटप्प्याने 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' राबविण्याचा धोरणात्मक निर्णय राज्य शासनाने घेतला असून त्यासाठी जिल्हा साक्षरता प्रसार समित्या गठित करण्यात आल्या आहेत.

१२.६३ राज्यातील सर्व ३५ जिल्ह्यांत 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत ६८.३७ लाख प्रौढ निरक्षरांना साक्षर करण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले होते. या तुलनेत ६४.४५ लाख प्रौढ निरक्षरांची नोंदणी करण्यात आली व त्यापैकी ५३.३१ लाख प्रौढ निरक्षरांनी 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' अंतर्गत विहित केलेल्या प्राथमर अभ्यासक्रमाचे सर्व तीनही भाग पूर्ण केले.

१२.६४ 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' पूर्ण झालेल्या जिल्ह्यात साक्षरोत्तर कार्यक्रम राबविण्यात येतो. साक्षरोत्तर कार्यक्रम राबविण्यामागचा दृष्टिकोन व दिशा लोकशिक्षण केंद्रामार्फत नवसाक्षरांपर्यंत शिक्षण पोहोचविणे असा आहे. 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' पूर्ण झालेल्या ३५ जिल्ह्यांपैकी २१ जिल्ह्यांत साक्षरोत्तर कार्यक्रम पूर्ण झालेला असून इतर ११ जिल्ह्यांत तो प्रगतिपथावर आहे. उर्वरित धुळे, नंदुरबार व ठाणे जिल्ह्यांत हा कार्यक्रम येणाऱ्या वर्षात कार्यान्वित होणार आहे.

उच्च शिक्षण

१२.६५ राज्यात एकूण ५ कृषि विद्यापीठे (त्यापैकी एक पशुवैद्यकीय शास्त्र विद्यापीठ) आणि ११ बिगर कृषि विद्यापीठे असून त्यामध्ये केवळ स्त्रियांसाठी असणारे श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठ, अनौपचारिक शिक्षणासाठी असलेले यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ आणि संस्कृत भाषेचा प्रसार व विकास करण्यासाठी व प्राचीन संस्कृत वाङ्मय व शास्त्र याचा अभ्यास व संशोधन करण्यासाठी स्थापन केलेल्या कवि कुलगुरू कालीदास विद्यापीठ यांचा समावेश आहे. या व्यतिरिक्त राज्यात ८ अभिमत विद्यापीठे असून ती उच्च शिक्षण देतात.

सामान्य उच्च शिक्षण

१२.६६ राज्यात २००२-०३ मध्ये एकूण १,७८६ सामान्य शिक्षण महाविद्यालये व उच्च शिक्षणाच्या इतर शैक्षणिक संस्था (वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व कृषि महाविद्यालये वगळता) असून आधीच्या वर्षांपेक्षा ही संख्या ६.३ टक्क्यांनी जास्त आहे. यामध्ये १,१९५ विज्ञान, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालये आणि इतर ५९१ उच्च शिक्षणाच्या संस्था असून त्यामध्ये ५९ विधि महाविद्यालये, १४५ शिक्षण शास्त्र/शारीरिक शिक्षण महाविद्यालये व ३८७ इतर उच्च शिक्षणाची महाविद्यालये याचा समावेश आहे. या सर्व १,७८६ महाविद्यालयांतील व इतर संस्थामधील विद्यार्थ्यांची एकत्रित संख्या

१०.३५ लाख असून ती २००१-०२ च्या तुलनेत ८.४ टक्क्यांनी जास्त आहे. २००२-०३ मध्ये या महाविद्यालये/संस्थांतील मुलींच्या संख्येत गतवर्षीच्या तुलनेत ८.४ टक्क्याने वाढ झाली. सर्वसाधारण महाविद्यालये व उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था आणि विद्यार्थ्यांची संख्या तक्ता क्रमांक १२.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.१०

महाराष्ट्रातील महाविद्यालये आणि उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था यांची संख्या व पटावरील विद्यार्थी

(शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी यांची संख्या हजारात)

शैक्षणिक संस्थेचा प्रकार	२००१-०२*	२००२-०३#	शेकडा वाढ (+)/ घट (-)
(१)	(२)	(३)	(४)
१. सामान्य शिक्षणाची महाविद्यालये			
१) संस्था	१,०८९	१,१९५	९.७
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	८०६	८८५	९.८
(ब) त्यापैकी मुली	३४६	३८०	९.८
३) शिक्षक	२३	२३	-
२. उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था			
१) संस्था @	५९१	५९१	-
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	१४९	१५०	०.७
(ब) त्यापैकी मुली	६०	६०	-
३) शिक्षक	१३	१३	-
३. एकूण			
१) संस्था @	१,६८०	१,७८६	६.३
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	९५५	१,०३५	८.४
(ब) त्यापैकी मुली	४०६	४४०	८.४
३) शिक्षक	३६	३६	-

* अस्थायी #अंदाजित

@ कनिष्ठ, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व कृषि महाविद्यालये आणि पदवीपूर्व व्यवसाय शिक्षण संस्था वगळून

कृषि शिक्षण

१२.६७ राज्यात ५ कृषि विद्यापीठे (त्यापैकी एक पशुवैद्यकीय शास्त्र विद्यापीठ) आहेत. या विद्यापीठांना २० कृषि, ६ बहुशाखी (कृषि व फलोत्पादन), २ वनीकरण, १ मत्स्यव्यवसाय, ४ कृषि अभियांत्रिकी, १ कृषि तंत्रज्ञान, १ गृहशास्त्र, ६ पशुवैद्यकीय व १ दुग्धव्यवसाय अशी विविध महाविद्यालये संलग्न आहेत. कृषि महाविद्यालयांपैकी ४ महाविद्यालयांमध्ये पदव्युत्तर शिक्षणाची आणि सर्व ६ पशुवैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये पदव्युत्तर शिक्षणाची सोय उपलब्ध आहे. २००१-०२ मध्ये सर्व कृषि महाविद्यालयांत मिळून १२,४८० विद्यार्थी होते व त्यापैकी २,०८३ मुली (१६.७ टक्के) होत्या.

वैद्यकीय शिक्षण

१२.६८ राज्यात २००२-०३ मध्ये ३४ ॲलोपॅथिक, ५६ आयुर्वेदिक, ४२ होमिओपॅथिक, ६ युनानी व २० दंत पदवी महाविद्यालये/संस्था आहेत. त्यांची संस्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय, शासकीय अनुदानित, विनाअनुदानित) प्रवेशक्षमता भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५७ मध्ये दिली आहे. राज्य शासनाने सर्व पदवी स्तरावरील वैद्यकीय शिक्षणाचे एकत्रीकरण करण्यासाठी १९९८ मध्ये नाशिक येथे महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना केली आहे. राज्यातील पदवी पर्यंत वैद्यकीय शिक्षण देणारी सर्व महाविद्यालये/संस्था या विद्यापीठाशी संलग्न करण्यात आल्या आहेत.

इतर वैद्यकीय अभ्यासक्रम

१२.६९ इतर विविध अभ्यासक्रम देखील आरोग्य विज्ञान अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून गणले जातात. २००२-०३ करिता त्या अभ्यासक्रमाची प्रवेशक्षमता व संस्थांची संख्या तक्ता क्र. १२.११ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.११

वर्ष २००२-०३ मधील इतर वैद्यकीय अभ्यासक्रमाच्या राज्यातील संस्थांची संख्या व प्रवेशक्षमता

विद्याशाखा	संस्थांची संख्या	प्रवेश क्षमता
(१)	(२)	(३)
१. डी.एम.एल.टी.	१०	१७६
२. फिजिओथेरेपी	१२	५५०
३. व्यवसायोपचार	७	१५०
४. स्पीचथेरेपी व ऑडिऑलॉजी	२	२५
५. प्रोस्थेटिक्स व ऑर्थोटिक्स	१	५
६. निसर्गोपचार व योगा	२	१२०

परिचर्या शिक्षण

१२.७० राज्यात मूलभूत परिचर्या पदवीच्या ७ व मूलभूत परिचर्या पदवी नंतरच्या ५ आणि इतर परिचर्या पदविका शिक्षणाच्या ११८ संस्था आहेत. त्यांची संस्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय, शासकीय अनुदानित, विनाअनुदानित) प्रवेशक्षमता भाग-२ तक्ता क्रमांक ५७ मध्ये दिली आहे.

तंत्र व व्यावसायिक शिक्षण

१२.७१ २००२-०३ या वर्षात राज्यात १४७ अभियांत्रिकी पदवी, ३१ वास्तुशास्त्र पदवी व ८६ व्यवस्थापन शास्त्राची महाविद्यालये/संस्था आहेत. याव्यतिरिक्त ८ हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान पदवी, ५२

औषधनिर्माण शास्त्र पदवी व २२० अभियांत्रिकी पदविका आणि ६१२ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था आहेत. यांची संस्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय, शासकीय अनुदानित, विनाअनुदानित) प्रवेशक्षमता भाग-२ तक्ता क्रमांक ५८ मध्ये दिली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तंत्रज्ञान विद्यापीठ, लोणेरे, तालुका माणगाव, जि. रायगड या संस्थेचा अभियांत्रिकी पदवी संस्थामध्ये समावेश आहे.

१२.७२ २००२-०३ या वर्षासाठी विद्यापीठनिहाय अभियांत्रिकी पदवी (अभियांत्रिकी, वास्तुशास्त्र व हॉटेल व्यवस्थापन) महाविद्यालये / संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता याबाबतची माहिती तक्ता क्रमांक १२.१२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक.१२.१२

विद्यापीठनिहाय अभियांत्रिकी पदवी महाविद्यालये/ संस्थांची संख्या व प्रवेश क्षमता २००२-०३

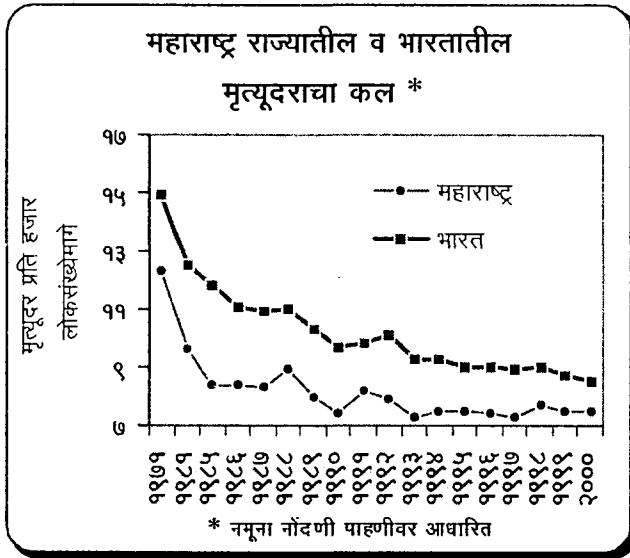
विद्यापीठ	संस्थांची संख्या	प्रवेश क्षमता
(१)	(२)	(३)
१. मुंबई विद्यापीठ	५१	१२३४५
२. पुणे विद्यापीठ	४५	१०७४०
३. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव	१४	३३९५
४. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद	१५	३५४७
५. स्वामी रामानंद तीर्थ विद्यापीठ, नांदेड	५	१६२०
६. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	१८	४७८०
७. अमरावती विद्यापीठ	११	३१९०
८. नागपूर विद्यापीठ	२५	५९००
९. एस.एन.डी.टी.विद्यापीठ,मुंबई	१	१८०
१०. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठ, लोणेरे, रायगड	१	३९०

क्रीडा प्रबोधिनी

१२.७३ ८ ते १४ वर्षे वयोगटातील विद्यार्थ्यांची निवड करून ८ ते १० वर्षांच्या प्रशिक्षणाद्वारे त्यांच्यामधून राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे खेळाडू तयार करण्याच्या उद्देशाने राज्यात पुणे येथे मध्यवर्ती क्रीडा केंद्र आणि राज्यात विविध ठिकाणी क्रीडा प्रबोधिनी स्थापन करण्याचा निर्णय राज्य शासनाने १९९५ मध्ये घेतला. यानुसार राज्यात ११ ठिकाणी क्रीडा प्रबोधिनी सुरू करण्यात आल्या असून त्यात प्रशिक्षणार्थ्यांना शालेय अभ्यासक्रम, तसेच क्रीडाविषयक प्रशिक्षण देण्यात येते. २००२-०३ मध्ये या योजनेअंतर्गत ५०५ प्रशिक्षणार्थ्यांची निवड झाली व त्यापैकी ६५ मुली होत्या.

सार्वजनिक आरोग्य

१२.७४ राज्याच्या कानाकोप-यांमध्ये प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, त्यांची उपकेंद्रे आणि सामूहिक आरोग्य केंद्रे अशा आरोग्यविषयक पायाभूत सुविधा पोहोचविण्यासाठी या सुविधांचे एकत्रीकरण करण्यावर सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्रामध्ये भर दिला जात आहे. अगदी अलिकडे मानसिक आरोग्य, दक्षता, एड्स नियंत्रण, कर्करोग नियंत्रण आणि आदिवासी क्षेत्रांमध्ये विशेष आरोग्य सुविधा या कार्यक्रमावर भर दिलेला आहे. मलेरिया, गॅस्ट्रो आणि पाण्याद्वारे होणाऱ्या इतर रोगांचा पावसाळ्यामध्ये प्रादुर्भाव होतो. हा प्रादुर्भाव विशेषतः ठाणे, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, अमरावती व गडचिरोली या आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये होतो. या व इतर रोगांवर नियंत्रण ठेवण्याकरिता राज्यामध्ये विविध आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. राज्यात २००२ अखेर १,१०२ सार्वजनिक व शासन अनुदानित रुग्णालये, १,५४४ दवाखाने, १,७६८ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि ९,७२५ उपकेंद्रे हे कार्यक्रम राबवीत होती. ह्या सर्व आरोग्य सेवांमुळे राज्यातील जनतेचा आरोग्याचा दर्जा उल्लेखनीयरीत्या सुधारण्यास मदत होत असल्याचे २००० या वर्षासाठी भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र राज्यातील कमी असणारे मृत्यू दर (७.५) व बालमृत्यू दर (४८) यावरून दिसून येते. हे दर अखिल भारतासाठी अनुक्रमे ८.५ आणि ६८ इतके होते. राज्यातील जीवनविषयक सांख्यिकी आणि उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा याबाबतची सविस्तर माहिती भाग - दोन मधील अनुक्रमे तक्ता क्र. ३ व ५९ मध्ये दिली आहे.

कुटुंब कल्याण

१२.७५ लोकसंख्येमध्ये स्थिरता आणणे व लोकांच्या जीवनाचा दर्जा वाढविणे हा कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश आहे. लोकसंख्या नियंत्रण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविल्यामुळे २००० ह्या वर्षाकरिता राज्यातील २१.० हा जन्मदर अखिल भारताच्या २५.८ या

जन्मदराच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसून येते. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणी १९९८ (राकुआपा-२) नुसार राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत कुटुंब नियोजनाच्या विविध पध्दतींनी संरक्षित जननक्षम जोडप्यांचे प्रमाण ६०.९ टक्के होते, तर अखिल भारताकरिता हे प्रमाण ४८.२ टक्के होते. राज्यातील एकूण जननक्षम जोडप्यांपैकी ५२.२ टक्के जोडपी नसबंदी पध्दतीने संरक्षित होती. राज्यात २००१-०२ या वर्षात ६.९८ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या, तर २०००-०१ या वर्षात ६.८० लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आलेल्या होत्या. राज्यात २००२-०३ मध्ये ऑक्टोबर, २००२ अखेरपर्यंत २.३७ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. ही संख्या २००१-०२ मधील तत्सम कालावधीतील शस्त्रक्रियांच्या संख्येपेक्षा २४ टक्क्यांनी कमी आहे.

१२.७६ कुटुंबकल्याण कार्यक्रमात पूर्वी जरी मुख्य भर नसबंदीवर होता, तरी दोन अपत्यांच्या जन्मात योग्य अंतर ठेवणे ही बाब तितकीच महत्त्वाची आहे. म्हणून तांबी, इन्ट्रायुटेरिन साधने (आय.यू.डी.), पारंपरिक संतती प्रतिबंधक साधने, इत्यादी पध्दतींच्या प्रसारावर शासन जास्त भर देत आहे. याचा परिणाम म्हणून एकूण संरक्षित जोडप्यांपैकी नसबंदी शस्त्रक्रिये व्यतिरिक्त इतर कुटुंब नियोजन पध्दतींनी संरक्षित जोडप्यांची टक्केवारी ८.७ होती (राकुआपा-२). २००२-०३ मध्ये ऑक्टोबर, २००२ अखेरपर्यंत तांबी स्वीकारणाऱ्यांची संख्या १.७७ लाख इतकी होती व ती २००१-०२ च्या तत्सम कालावधीतील संख्येपेक्षा २० टक्क्यांनी कमी आहे.

१२.७७ कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा जनन क्षमतेवर प्रभावी परिणाम होण्यासाठी ज्यांना एक किंवा दोन ह्यात मुले आहेत अशा तरुण जोडप्यांनी त्याचा स्वीकार करणे आवश्यक आहे. पुरुष नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ह्यात मुलांची सरासरी संख्या १९७९-७२ मधील ४.३० वरून २००१-०२ मध्ये २.५८ इतकी कमी झाली आणि स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ती ४.५० वरून २.६५ इतकी कमी झाली. आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत ती १९७९-८० मधील २.३० वरून २००१-०२ मध्ये १.४९ इतकी कमी झाली. तसेच, त्याच कालावधीत, कुटुंब नियोजन पद्धती स्वीकारल्या वेळेचे सरासरी वय, पुरुष नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ३९.५ वर्षावरून २८.९ वर्षे इतके कमी झाले, तर स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ते ३२.४ वर्षावरून २७.५ वर्षे इतके कमी झाले, आणि आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत ते २७.४ वर्षावरून २४.९ वर्षे इतके कमी झाले ही चांगली बाब आहे.

प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम

१२.७८ या कार्यक्रमाचा उद्देश बालमृत्यू व मातामृत्यू यांचे प्रमाण कमी करणे हा आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली तीन उपक्रम घेण्यात येतात. ह्या उपक्रमांचा तपशील आणि कार्यक्रमांची प्रगती तक्ता क्र. १२.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १२.१३
प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमाखालील
महाराष्ट्रातील लाभधारकांची संख्या

(आकडे लाखात)

अ.क्र.	योजनेचे नाव	२००१-०२	२००२-०३*
(१)	(२)	(३)	(४)
(अ)	फॉलिक अॅसिड व फेरस सल्फेट		
	गोळ्यांचे वितरण		
१.	गरोदर स्त्रियांना गोळ्यांचे वितरण -		
(i)	प्रतिबंधात्मक	१५.७४	३.८९
(ii)	उपचारात्मक	८.४०	२.११
२.	१-५ वर्षे वयोगटातील मुलांना	३३.५१	७.०१
	गोळ्यांचे वितरण		
(ब)	लसीकरण		
१.	त्रिगुणी तिसरा डोस	२१.००	६.५५
२.	पोलियो तिसरा डोस	२१.०३	६.५५
३.	क्षय प्रतिबंधक	२२.०३	७.०९
४.	गोवर प्रतिबंधक	२०.३१	६.४०
५.	धनुर्वात प्रतिबंधक (गरोदर स्त्रियांना)	२१.२२	६.५७
(क)	वयोगटानुसार इतर प्रतिबंधक लस/मात्रा		
१.	धनुर्वात प्रतिबंधक (१ ते १० वर्षे)	२१.८३	७.०७
२.	धनुर्वात प्रतिबंधक (१० ते १६ वर्षे)	१९.८२	६.३२
३.	मुखाद्वारे 'अ' जीवनसत्व (९ महिने ते ३ वर्षे)	७६.५७	२३.००

* ऑक्टोबर, २००२ पर्यंत

पल्स पोलियो कार्यक्रम

१२.७९ जागतिक आरोग्य संघटनेने जग पोलिओमुक्त करण्याचे ध्येय निश्चित केले आहे. त्याचा एक भाग म्हणून भारत सरकारच्या आरोग्य विभागाने पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम संपूर्ण देशात राबविण्याचा निर्णय घेतला. पोलिओचे देशातून निर्मूलन करण्यासाठी १९९५-९६ ते २००१-०२ (१९९९-२००० खेरीज)या कालावधीतील पोलिओच्या नियमित लसीकरण कार्यक्रमाव्यतिरिक्त ०-५ वर्षे वयोगटातील मुलांना प्रत्येक वर्षी पोलिओचे दोन अतिरिक्त डोस, तर १९९९-२००० या वर्षात चार डोस देण्यात आले. २००१-०२ या वर्षात राज्यातील सुमारे १२० लाख मुलांना दोन अतिरिक्त डोस देण्यात आले. २००२-०३ मध्ये जानेवारी व फेब्रुवारी, २००३ मध्ये दोन अतिरिक्त डोस देण्यात आले.

विशेष शालेय आरोग्य कार्यक्रम

१२.८० या कार्यक्रमाखाली दरवर्षी इयता पहिली ते चौथी मधील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करण्यात येते. २००१-०२ या वर्षात असा कार्यक्रम ऑक्टोबर, २००१ मध्ये घेण्यात आला आणि राज्यातील ६५,३५६ शाळांमधील सुमारे ६९ लाख विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करण्यात आली. किरकोळ आजारपणासाठी प्राथमिक स्वरूपाचे औषधोपचार करण्यात आले व गंभीर स्वरूपाच्या आजाराबाबत तज्ज्ञसेवा पुरविण्यात आल्या. या योजनेखाली २००२-०३ मध्ये १.१६ कोटी रुपये खर्च होतील अशी अपेक्षा आहे.

सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना

१२.८१ राज्याच्या लोकसंख्या विषयक नविन धोरणानुसार सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजनेत १ एप्रिल, २००० पासून बदल करण्यात आला आहे. एक किंवा दोन मुली असताना व मुलगा नसलेल्या आणि नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्या दारिद्र्य रेषेखालील जोडप्यांना सदर योजना लागू करण्यात आली आहे. सदर योजना दोन टप्प्यात राबविण्यात येते, योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात, एक मुलगी असताना व मुलगा नसताना नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्या जोडप्यांच्या मुलीच्या नावे १०,००० रुपये १८ वर्षांच्या मुदत ठेवीच्या स्वरूपात देण्यात येतात. जर लाभार्थी जोडप्यास दोन मुली असतील तर प्रत्येक मुलीस ५,००० रुपये प्रमाणे १८ वर्षांच्या मुदत ठेवीच्या स्वरूपात देण्यात येतात. योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्यात प्रत्येक लाभार्थी मुलीस तिने १० वी पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केल्यास व वयाची २० वर्षे पूर्ण होण्याअगोदर लग्न न केल्यास अतिरिक्त अनुदान ५,००० रुपये पाच वर्षांच्या मुदत ठेवीच्या स्वरूपात देण्यात येते.

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१२.८२ राष्ट्रीय एड्स (अक्वायर्ड इम्युनो डेफिशियन्सी सिन्ड्रोम) नियंत्रण प्रकल्प ही १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना आहे. सदर योजना देशभरात जागतिक बँकेच्या सहाय्याने राबविण्यात येत आहे. सदर योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात प्रकल्पास सप्टेंबर, १९९२ ते मार्च, १९९९ या कालावधीत मान्यता मिळाली होती.

१२.८३ एप्रिल, १९९९ पासून प्रकल्पाचा दुसरा टप्पा महाराष्ट्र एड्स नियंत्रण संस्थेमार्फत राज्यात (बृहन्मुंबई व्यतिरिक्त) राबविण्यात येत आहे. प्रकल्पाचा दुसरा टप्पा देखील जागतिक बँकेच्या सहाय्याने १९९९-२००४ या कालावधीसाठी नियोजित करण्यात आला आहे.

१२.८४ २००१-०२ व २००२-०३ या वर्षांमध्ये महाराष्ट्र एड्स नियंत्रण संस्थेला अनुक्रमे ५.१३ कोटी रुपये व ५.५० कोटी रुपये एवढा निधी प्राप्त झाला. सदर संस्थेने २००१-०२ मध्ये ८.८३ कोटी रुपये आणि २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत ६.८० कोटी रुपये खर्च केले. महाराष्ट्र राज्यातील एड्स नियंत्रण कार्यक्रम विषयक आकडेवारी तक्ता क्र.१२.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १२.१४

महाराष्ट्र राज्यातील एड्स विषयक आकडेवारी २००२

(संख्या)

अ.क्र.	बाब	नोव्हेंबर पर्यंत	नोव्हेंबर पर्यंत संचित
(१)	(२)	(३)	(४)
१.	अतिजोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्ती	७०,२५५	७,४८,०९८
	अ) दोन चाचण्यांवरून एचआयव्ही बाधित	१२,०५१	१,०५,३८९
	ब) एचआयव्ही बाधित प्रमाण (टक्के)	१७.२	१४.१
२.	एड्स रुग्ण	४,४६५	१५,१६२
३.	एड्सने मृत्यु	३५१	१,३८६
४.	तपासलेले रक्त नमुने	६,३१,७९६	६०,८८,८२०
५.	एलिसा रिअॅक्टिव्ह रक्त नमुने	६,१२३	८०,१२७
६.	एलिसा रिअॅक्टिव्हिटी प्रमाण	०.९७	१.३२

कौटुंबिक आरोग्य जागृती मोहीम

१२.८५ राज्यातील १५ ते ४९ वर्ष वयोगटातील व्यक्तींना गुप्तरोगांची लागण होण्याचे प्रमाण १.१४ टक्के असल्याचे निदर्शनास आले आहे. गुप्तरोगांचे वेळीच निदान झाल्यास व त्यावर उपचार झाल्यास एच.आय.व्ही. चा प्रादुर्भाव सुमारे ४० टक्क्यांनी कमी करणे शक्य आहे. ह्याकरिता राज्यात आतापर्यंत ५ मोहिमा आयोजित करण्यात आल्या त्यामध्ये गुप्तरोगांची लागण झालेल्या ६.२७ लाख व्यक्तीं आढळून आल्या. सदर व्यक्तींवर महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्थेच्या वतीने उपचार करण्यात येतात. त्याचबरोबर जनसामान्यांमध्ये या विषयी जनजागृती निर्माण करण्यासाठी आरोग्य कार्यकर्त्यांनी घरोघरी भेटी दिल्या.

१२.८६ १९९४ पासून इयत्ता ८ वी, ९वी व ११ वी च्या विद्यार्थ्यांसाठी एड्स प्रतिबंधक शैक्षणिक कार्यक्रम महाराष्ट्र शासन गुनिसेफच्या तांत्रिक आणि आर्थिक सहाय्याने राबवित आहे. राज्यातील आश्रम शाळा, मुलींसाठीच्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा आणि नागरी भागात झोपडपट्ट्यांतील शाळांमधील विद्यार्थ्यांवर विशेष लक्ष पुरविण्यात येत आहे.

बृहन्मुंबईसाठी एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१२.८७ मुंबई महानगरामध्ये राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यासाठी मुंबई महानगरपालिकेने जुलै, १९९८ मध्ये मुंबई जिल्हे एड्स नियंत्रण संस्थेची स्थापना केली आहे.

१२.८८ मुंबईमध्ये एचआयव्ही/एड्सचा प्रश्न गंभीर स्वरूप धारण करू पाहत आहे. केंद्रीय सर्वेक्षणानुसार राज्यामध्ये याचे प्रमाण गर्भवती स्त्रियांमध्ये २.१४ टक्के, कर्माशिल सेक्स वर्कर्समध्ये ५२.२६ टक्के तर रक्तदान करणाऱ्यांमध्ये १.३२ टक्के आढळले. २००१ मध्ये मुंबई महानगरात १,९०९ एड्स रुग्ण आणि १७८ एड्समुळे मृत्यु नोंदले गेले. नोव्हेंबर, २००२ पर्यंत मुंबई महानगरात ४,२६२ एड्स रुग्ण आणि ३७२ एड्समुळे मृत्यु नोंदले गेले.

१२.८९ २००१-०२ मध्ये मुंबई जिल्हा एड्स नियंत्रण संस्थेस ५.८५ कोटी रुपये निधी प्राप्त झाला व संस्थेने ४.४१ कोटी रुपये खर्च केले. २००२-०३ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत संस्थेस ४.२८ कोटी रुपये निधी प्राप्त झाला व संस्थेने ३.४१ कोटी रुपये खर्च केले.

१२.९० मुंबई जिल्हे एड्स नियंत्रण संस्था एड्स नियंत्रण कार्यक्रम २१ सेवाभावी संस्थांच्या सहाय्याने मुंबईमधील वेगवेगळ्या २५ ठिकाणी राबवत आहे. सदर संस्थेने महानगरात ९ गुप्तरोग निदान केंद्रे आणि १९ स्वयंसेवी समोपदेशन रक्त तपासणी केंद्रे स्थापित केली आहेत. तसेच मातेकडून मुलाला होणाऱ्या एच.आय.व्ही., संसर्ग प्रतिबंधासाठी ५ प्रकल्प सुरु केले आहेत. तसेच सदर संस्थेने एड्सबाबत संपूर्ण मुंबई महानगरात जनजागृती मोहीम सुरु केली आहे.

राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रम

१२.९१ राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रमांतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना आर्थिक सहाय्य पुरविण्याचे धोरण प्रस्तुत करण्यात आले आहे. याबाबतची राज्य व केंद्र शासनाच्या समवर्ती जबाबदारीची जाणीव ठेवून घटनेच्या कलम ४१ व ४२ मधील मार्गदर्शक तत्वांची परिपूर्ती करण्याच्या दृष्टीने हा कार्यक्रम एक महत्वाचा टप्पा आहे. राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रामध्ये खालील दोन योजनांचा समावेश आहे.

१) राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन योजना - या योजनेअंतर्गत ६५ वर्ष व त्यापेक्षा जास्त वयाच्या निराधारांना दरमहा प्रत्येकी ७५ रुपये केंद्र शासनाकडून व १७५ रुपये राज्य शासनाकडून देण्यात येतात.

२) राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना : - दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील मिळवती व्यक्ती मृत्यू पावल्यास या योजनेअंतर्गत त्या कुटुंबास १०,००० रुपये देण्यात येतात.

१२.९२ २००१-०२ मध्ये या दोन योजनांखाली अनुक्रमे २७.५२ कोटी रुपये व ५.१९ कोटी रुपये खर्च झाले. २००१-०२ मध्ये राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन या योजनेखाली राज्यातील ५,९८,०१३ लाभधारकांना लाभ देण्यात आला तर राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजनेखाली १०,५३७ लाभधारकांना लाभ देण्यात आला. २००२-०३ मध्ये सप्टेंबर, २००२ अखेरपर्यंत या दोन योजनाखाली अनुक्रमे २६.३७ कोटी रुपये व ८.६७ कोटी रुपये खर्च झाले.

संजय गांधी निराधार/आर्थिक दुर्बलांसाठी अनुदान योजना

१२.९३ एप्रिल, २००१ मध्ये संजय गांधी निराधार योजनेचे नाव 'संजय गांधी निराधार/आर्थिक दुर्बलांसाठी अनुदान योजना' असे बदलण्यात आले. सदर योजनेअंतर्गत निराधार व्यक्तीस दरमहा २५० रुपये सहाय्य देण्यात येते.

१२.९४ सदर योजनेचा लाभ मिळविण्यासाठी पात्रतेच्या मुख्य अटी खालीलप्रमाणे आहेत.

१) (अ) अंध, अपंग, पक्षाघात, प्रमस्तिष्कघात, कर्करोग, क्षयरोग यासारख्या दुर्धर शारीरिक व मानसिक आजारांमुळे स्वतःची उपजीविका चालवू न शकणाऱ्या ६० वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या स्त्रिया व ६५ वर्षांपेक्षा कमी वयाचे पुरुष किंवा (ब) आर्थिकदृष्ट्या निराधार असलेल्या व स्वतःच्या अज्ञान मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी असलेल्या विधवा. किंवा (क) वर अ व ब मध्ये नमूद केलेल्या व्यक्तींवर अवलंबून असलेली त्यांची १८ वर्षांखालील मुले.

पात्रतेच्या इतर अटी-

२) व्यक्ती किमान १५ वर्षे महाराष्ट्र राज्याची रहिवासी असावी.

३) ती व्यक्ती, धर्मादाय संस्थेने चालविलेल्या कोणत्याही संस्थेची किंवा निवासाची अंतर्वासी नसावी.

४) सदर व्यक्तीस १८ वर्षे किंवा त्यापेक्षा अधिक वयाचे आर्थिक मदत करणारे कोणीही नातेवाईक असू नयेत.

५) सदर व्यक्तीची स्थावर किंवा जंगम मालमत्ता नसावी व तिला उत्पन्नाचे कोणतेही साधन नसावे.

१२.९५ २००१-०२ मध्ये या योजनेखाली १,९६,२९४ लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला. त्याकरिता एकूण १२१.९८ कोटी रुपये खर्च झाले.

संजय गांधी स्वावलंबन योजना

१२.९६ महाराष्ट्र राज्यात किमान १५ वर्षे वास्तव्य असलेल्या बेराजेगार/निम्मरोजगार अशा गरजू व्यक्तींना स्वयंरोजगारांसाठी लहान व्यवसाय सुरु करण्याकरिता २,५०० रुपयांपर्यंत बिनव्याजी कर्ज पुरविण्यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली. कर्जाची परतफेड कर्ज वितरित केल्यापासून दोन वर्षांनंतर आठ समान वार्षिक हप्त्यात करावयाची असते. २००१-०२ मध्ये या योजनेखाली ८,५६० लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला असून त्याकरिता ०.८८ कोटी रुपये खर्च झाले.

इंदिरा गांधी निराधार आणि भूमिहीन शेतमजूर महिला अनुदान योजना

१२.९७ 'इंदिरा गांधी वृद्ध भूमिहीन शेतमजूर सहाय्य' योजनेचे नाव 'इंदिरा गांधी निराधार आणि भूमिहीन शेतमजूर महिला अनुदान योजना' असे बदलण्यात आले आहे. सदर योजनेतर्गत पात्र महिला लाभार्थीस दरमहा २५० रुपये अनुदान देण्यात येते. मात्र अशा लाभार्थीस संजय गांधी निराधार योजना किंवा त्यासारख्या इतर कोणत्याही योजनांचा लाभ मिळत नसला पाहिजे. एखाद्या कुटुंबात दोन पेक्षा अधिक लाभार्थी असल्यास त्या कुटुंबास दरमहा फक्त ६२५ रुपये देण्यात येतात. सदर योजना ग्रामीण भागाप्रमाणे नागरी भागात यापूर्वी संजय गांधी निराधार अनुदान योजनेचा लाभ मिळत असलेल्या लाभार्थी महिलांसाठीच राबविण्यात येत आहे.

सदर योजनेच्या अटी व शर्ती खालीलप्रमाणे आहेत.

१) लाभार्थी महिला ६० ते ६५ वर्षे वयोगटातील निराधार / आर्थिकदृष्ट्या निराधार व स्वतःच्या अज्ञान मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी असणाऱ्या विधवा व भूमिहीन शेतमजूर असावी.

पात्रतेच्या इतर अटी -

२) व्यक्ती किमान १५ वर्षे महाराष्ट्र राज्याची रहिवासी असावी.
३) ती व्यक्ती, धर्मादाय संस्थेने चालविलेल्या कोणत्याही संस्थेची किंवा निवासाची अंतर्वासी नसावी.

४) सदर व्यक्तीस १८ वर्षे किंवा त्यापेक्षा अधिक वयाचे आर्थिक मदत करणारे कोणीही नातेवाईक असू नयेत.

५) सदर व्यक्तीची स्थावर किंवा जंगम मालमत्ता नसावी व तिला उत्पन्नाचे कोणतेही साधन नसावे.

१२.९८ सदर योजनेतर्गत २००१-०२ मध्ये १,२९,२८३ लाभार्थींना लाभ देण्यात आला असून त्यावर ११३.४५ कोटी रुपये खर्च झाला.

पोषण कार्यक्रम

१२.९९ लहान मुले, गरोदर स्त्रिया व स्तन्यदा माता यांच्या किमान पोषणाच्या गरजा भागविण्यासाठी व त्यांना आरोग्य सुविधा पुरविण्याच्या दृष्टीने राज्य शासन पोषण कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना राबविते. या योजनांखाली केलेले कार्य खालीलप्रमाणे आहे.

एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

ग्रामिण भागासाठी

१२.१०० ह्या योजनेखाली अंगणवाडीमध्ये नाव नोंदविलेल्या दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील सहा वर्षाखालील मुलांना आणि गरोदर स्त्रियांना व स्तन्यदा मातांना पूरक पोषक आहार देण्यात येतो. भारत सरकारने या योजने अंतर्गत डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत राज्याच्या ग्रामीण व आदिवासी भागातील ३०५ प्रकल्पांना मंजूरी दिलेली असून राज्य शासनानेही ह्या प्रकल्पांना मंजूरी दिली आहे आणि सदर सर्व प्रकल्प डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत कार्यरत होते. ह्या प्रकल्पांपैकी ४० प्रकल्प आदिवासी भागात आहेत. २००१-०२ मध्ये सदर ३०५ प्रकल्पांतर्गत ५०,७४० कार्यरत अंगणवाड्यांमध्ये ५०.२५ लाख लाभार्थ्यांची नोंदणी झाली होती. त्यापैकी ४२.४६ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण आहाराचा लाभ देण्यात आला आणि त्याकरिता १२२.४५ कोटी रुपये खर्च झाले. २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत ३०५ प्रकल्पांतील ५१,४०९ कार्यरत अंगणवाड्यांमध्ये ५०.४० लाख लाभार्थ्यांची नोंदणी झाली होती. त्यापैकी ४०.५८ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषक आहाराचा लाभ देण्यात आला आणि त्याकरिता ९७.४८ कोटी रुपये खर्च झाले.

नागरी भागासाठी

१२.१०१ नागरी भागातील या प्रकल्पांतील लाभार्थ्यांना ग्रामीण एकात्मिक बालविकास सेवा प्रकल्पांप्रमाणेच पोषक आहार देण्यात येतो. २००१-०२ मध्ये असे २६ प्रकल्प राज्याच्या नागरी भागात कार्यरत होते. सदर प्रकल्पांतर्गत २,८७९ कार्यरत अंगणवाड्यांमधून २.४६ लाख लाभार्थ्यांची नोंद झाली होती त्यापैकी २.३४ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषक कार्यक्रमाचा लाभ देण्यात आला व त्यासाठी १०.४० कोटी रुपये खर्च झाले. २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत २,९३९ अंगणवाड्या कार्यरत होत्या आणि २.२७ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण कार्यक्रमांचा लाभ देण्यात आला व त्यासाठी ६.०१ कोटी रुपये खर्च झाले.

नागरी झोपडपट्ट्यांकरिता विशेष पोषण कार्यक्रम

१२.१०२ या कार्यक्रमांतर्गत नागरी भागातील झोपडपट्ट्यात राहणाऱ्या समाजाच्या दुर्बल घटकांतील सहा वर्षाखालील मुले, गरोदर स्त्रिया व स्तन्यदा माता यांना पोषक आहार देण्यात येतो. या योजनेअंतर्गत २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत ६५४ केंद्रे कार्यरत होती व ४.०९ लाख लाभार्थ्यांना पौष्टिक आहार पुरविण्यात आला व त्याकरिता ७.८७ कोटी रुपये खर्च झाले.

महिलांसाठी धोरण

१२.१०३ महिलांबाबत होणारे सर्व प्रकारचे भेदभाव दूर करण्यासंबंधी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेने १९७९ मध्ये ठराव संमत केला होता. महिलांबाबत सर्वप्रकारचे भेदभाव दूर करणे हे या ठरावावर सही केलेल्या सर्व देशांना बंधनकारक आहे. सन १९९४ मध्ये महिला धोरण तयार करणारे महाराष्ट्र राज्य हे भारतातील पहिले राज्य आहे. भारत सरकारने ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती करून सर्व स्तरांवर महिलांसाठी १/३ आरक्षण ठेवण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला. महाराष्ट्र शासनाच्या १९९४ च्या महिलाविषयक धोरणामध्ये दर ३ वर्षांनी आढावा घेण्याची तरतूद आहे. त्यानुसार महिला धोरण २००१ मध्ये शिफारशी/उपाययोजनांची तरतूद करण्यात आली आहे. महिलांचा सहभाग, त्यांना संरक्षण, त्यांची आर्थिक उन्नती, त्यांच्या क्षमतेचे संवर्धन आणि या सर्वांसाठी अनुकूल वातावरण निर्मिती या सर्वांचा ह्या महिला धोरणात समावेश आहे.

महिला व बाल कल्याण

१२.१०४ महिला व बालकांचा विकास वेगाने व परिणामकारकपणे साधण्यासाठी महिला व बाल कल्याण हा स्वतंत्र विभाग राज्यात जून, १९९३ मध्ये निर्माण करण्यात आला. राज्यातील महिलांच्या उन्नतीसाठी महत्वाच्या योजनांखाली केलेले कार्य तक्ता क्र. १२.१५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्र. १२.१५

राज्यात महिलांच्या उन्नतीसाठी महत्वाच्या योजनांखाली २००१-०२ मध्ये केलेले कार्य

अ.क्र.	योजनेचे नाव	खर्च (रु.लाखात)	लाभधारकांची संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)
१.	व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी महिलांना विद्यावेतन	२३.२०	३,८६६
२.	स्वयंरोजगार कार्यक्रमाखाली वैयक्तिक आर्थिक सहाय्य	२८.०६	५,६१२
३.	देवदासींचे पुनर्वसन	१.२६	२४०
४.	निराधार महिलांसाठी शासकीय योजना	२१५.७८	४११
५.	महिला मंडळाना प्रशिक्षणासाठी सहाय्यक अनुदान	५२.००	८,६५७
६.	देवदासी निर्वाह योजना	१०६.४४	२,९५६
७.	स्वयंसेवी आधारगृहे	१६.००	९४०
८.	निराधार विधवांच्या मुलीच्या विवाहासाठी अनुदान	९.५४	४७७
९.	हुंडा पद्धती निर्मुलन	०.९७	३५*
१०.	नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतीगृह	११.०५	६,३४८
११.	महिलांसाठी व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र (नोराड)	१९९.००	३,३६०
१२.	महिला बहुउद्देशीय सामूहिक केंद्र	७.००	५**

* समिती ** केंद्र

१२.१०५ राज्यात बालकल्याण कार्यक्रमांतर्गत विविध शासकीय/स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत. बालकल्याण योजनांची प्रगती तक्ता क्र. १२.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १२.१६

राज्यात बालकांच्या विकासासाठी महत्वाच्या योजनांखाली २००१-०२ मध्ये केलेले कार्य

अ.क्र.	योजनेचे नाव	खर्च (रु.लाखात)	लाभधारकांची संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)
१.	शासकीय व स्वयंसेवी निरीक्षणगृहे	४२०.५०	२,४२९
२.	शासकीय व स्वयंसेवी बालगृहे	७८३.९७	८,५२९
३.	बालसदन संस्था	१९९.६४	३,९०९
४.	अनाथ निराधार मुलांसाठी बालकाश्रम संस्था	१८८.३५	३,०९७
५.	अनाथालये	५४.८५	१,११८
६.	पुरुष राज्यगृह	११.९०	२५
७.	शासकीय व स्वयंसेवी बाल मार्गदर्शन केंद्रे	५.१४	८००
८.	शासकीय बहुउद्देशीय केंद्रे	६.०४	४००
९.	बालसंगोपन बालकल्याण योजना	१८.२०	६३०
१०.	शिशुगृह योजना	४२.१३	३०५
११.	रस्त्यांवरील मुलांकरीता कल्याणकारी योजना	३३.४३	२,२००

गृहनिर्माण

१२.१०६ अन्न व वस्त्र याव्यतिरिक्त पुरेशा गृह सुविधांसह निवारा ही मानवाची आवश्यक व मूलभूत गरज आहे. ग्रामीण तसेच नागरी भागातील पुरेशा गृह सुविधांची वाढती कमतरता विचारात घेऊन गृहनिर्माण क्षेत्राचे महत्त्व त्या दृष्टिकोनातून पाहणे आवश्यक आहे. नागरी लोकसंख्येतील वाढ, वेगाने होणारे औद्योगिकीकरण आणि प्रादेशिक विकास ह्या बाबी महाराष्ट्राच्या शहरे व नगरातील निवासाची समस्या अधिक बिकट होण्यास कारणीभूत आहेत. निवासाची समस्या सोडविण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा) आणि शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको) मर्यादित यांची स्थापना केलेली आहे. गृहनिर्माणाच्या समस्या काही प्रमाणात सोडविण्यासाठी या दोन संस्थांच्याद्वारे आणि राज्य व केंद्र शासनाच्या विविध योजनांद्वारे प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

नागरी गृहनिर्माण

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा)

१२.१०७ म्हाडाची स्थापना १९७७ मध्ये करण्यात आली. म्हाडाचे प्रमुख उद्दिष्ट राज्यातील नागरी भागातील निवासाची गरज भागविणे हे आहे. म्हाडा हे गृहनिर्माण कार्यक्रमासाठी लागणारा निधी गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळ (हुडको), भारतीय आयुर्विमा महामंडळ आणि

राज्य शासनाच्या योजनांतर्गत नियतव्ययाद्वारे मिळविते. म्हाडाने २००१-०२ या वर्षात १,०१३ सदनिका आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटासाठी, ३,५४९ सदनिका अल्प उत्पन्न गटासाठी, ४१८ सदनिका मध्यम उत्पन्न गटासाठी, २२३ सदनिका उच्च उत्पन्न गटासाठी आणि ५७ इतर सदनिका बांधल्या. म्हाडाने सुरवातीपासून मार्च, २००२ अखेरपर्यंत आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत गटासाठी ६५,८०३ निवासी घटक (गाळे + भूखंड), १,५१,२३९ सदनिका अल्प उत्पन्न गटासाठी, ३१,८६७ सदनिका मध्यम उत्पन्न गटासाठी, १८,६६१ सदनिका उच्च उत्पन्न गटासाठी, २२,८१२ सदनिका झोपडपट्टी निर्मूलन कार्यक्रमांतर्गत आणि ३९,४८७ सदनिका अनुदानित औद्योगिक गृहनिर्माण योजनेंतर्गत बांधल्या आहेत. याशिवाय म्हाडाने दुकाने व व्यापारी संकुले, समाजमंदिरे, आरोग्य केंद्रे आणि पोलिस चौक्या इ. बांधल्या आहेत. म्हाडाने सुरवातीपासून मार्च, २००२ अखेरपर्यंत एकूण ३,८४,२४६ सदनिका बांधल्या आहेत.

१२.१०८ म्हाडाने मागील पाच वर्षात बांधलेल्या सदनिकांची संख्या व खर्च तक्ता क्र. १२.१७ मध्ये दाखविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १२.१७

म्हाडामार्फत बांधण्यात आलेल्या सदनिकांची संख्या

(रुपये लाखात)

अ.क्र.	वर्ष	सदनिकांची संख्या	खर्च
(१)	(२)	(३)	(४)
१.	१९९७-९८	३,४२२	७,५९७
२.	१९९८-९९	३,४६२	१५,१०२
३.	१९९९-००	१२,२२३	१५,२८५
४.	२०००-०१	४,१५४	९,८५६
५.	२००१-०२	५,२६०	१५,२३५

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

१२.१०९ योजनेच्या सुरवातीपासून नोव्हेंबर, २००२ पर्यंत सदर योजनेंतर्गत ९४८ प्रस्ताव प्राप्त झाले, त्यापैकी ५४१ प्रस्तावांना झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाकडून मंजुरी देण्यात आली. मंजुरी देण्यात आलेल्या ५४१ प्रस्तावांपैकी ३७३ प्रस्तावांना ४२,५१० सदनिकांच्या बांधकामासाठी प्रमाणपत्र देण्यात आले. आतापर्यंत १९,०९३ सदनिका पूर्णपणे बांधून संबंधित झोपडपट्टीवासियांना नोव्हेंबर, २००२ पर्यंत वितरित करण्यात आल्या.

शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादित

१२.११० बृहन्मुंबईतील ४० लाख झोपडपट्टीवासियांना मोफत घरे पुरविण्यासाठी शासनाने "शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादित" हा प्रकल्प म्हाडाचा एक घटक म्हणून स्थापन केला. त्यानंतर त्याचे सप्टेंबर, १९९८ मध्ये पूर्णतः शासकीय कंपनीमध्ये रूपांतर करण्यात आले.

१२.१११ शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्पाच्या स्थापनेपासून (सप्टेंबर, १९९८) नोव्हेंबर, २००० अखेरपर्यंत या प्रकल्पाकडे एकूण १३१ प्रस्ताव

प्राप्त झाले, त्यापैकी २५ प्रस्ताव तपशिलवार आराखडे परिपूर्ण होते. सदर प्रकल्पांतर्गत कंपनीने १४,८१७ सदनिका बांधण्यासाठी एकंदरीत १५ योजनांना ६०५.२३ कोटी रुपये रक्कमेच्या योजनांना प्रशासकीय मंजुरी दिली आहे. सदर १५ योजनांपैकी १० योजनांमध्ये १०,७३० सदनिकांच्या बांधकामास सुरवात केली आहे. सदर योजनांपैकी ४ योजनांतील कामे पूर्ण झाली आहेत व उर्वरित ३ योजनांची कामे प्रगतिपथावर आहेत. या कार्यक्रमांतर्गत ५३ इमारतीमधून ४,३३७ सदनिकांचे काम पूर्ण झाले आहे व ५,६७४ सदनिकांचे काम प्रगतिपथावर आहे.

लोक आवास योजना

१२.११२ शासनाने राष्ट्रीय झोपडपट्टी सुधार कार्यक्रम ऑक्टोबर, १९९९ पासून सुरु केला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध होणाऱ्या निधीतून किमान १० टक्के रक्कम घरबांधणी व निवारा सुधार याकरिता खर्च करण्यात येते. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासनाने (ऑक्टोबर, २००० मध्ये) शासन निर्णयाद्वारे मुंबई व्यतिरिक्त ६१ शहरांमध्ये ५०,००० सदनिका आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटातील कुटुंबांसाठी बांधण्याचा निर्णय घेतला आहे. सदर योजनेस लोक आवास योजना असे संबोधण्यात येते. सदर योजना म्हाडामार्फत राबविली जात असून प्रत्येक घराची किंमत ३०,००० रुपये इतकी आहे. मागासवर्गीयांसाठी राष्ट्रीय झोपडपट्टी सुधार कार्यक्रमाखाली ११,००० रुपये व विशेष घटक योजनेखाली सामाजिक न्याय विभागाकडून ९,००० रुपये इतके अनुदान प्रत्येक कुटुंबाला मिळणार आहे. बिगरमागासवर्गीयांसाठी १०,००० रुपये इतके अनुदान उपलब्ध आहे. लाभार्थीचा स्वतःचा हिस्सा ५,००० रुपये इतका असून उर्वरित रक्कम कर्ज रुपाने हुडकोकडून घेण्यात येणार आहे. या योजनेखाली २२० झोपडपट्ट्यामधून १९,३९४ सदनिका बांधण्यासाठी ५९.१० कोटी रुपये इतक्या खर्चाकरिता शासनाने प्रशासकीय मान्यता दिली आहे. सदर योजनेंतर्गत डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत २,०२९ सदनिका बांधून पूर्ण झाल्या आहेत व ३,३०१ सदनिकांचे बांधकाम प्रगतिपथावर आहे.

शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको) मर्यादित

१२.११३ महाराष्ट्र प्रादेशिक आणि नगर नियोजन अधिनियम, १९६६ अन्वये नवी मुंबईच्या विकासासाठी शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (महाराष्ट्र) मर्यादित (सिडको) ची स्थापना मार्च, १९७० मध्ये करण्यात आली. १९५६ च्या कंपनी अधिनियमांतर्गत सिडको ही महाराष्ट्र शासनाच्या पूर्ण मालकीची कंपनी आहे. समाजातील सर्व थरातील लोकांना शाळा, रुग्णालये, समाज केंद्रे, खेळाची मैदाने, करमणुकीची ठिकाणे, सार्वजनिक सुविधा, परिवहन व दूरसंचार, रमणीय भूप्रदेश इ. सर्व संरचनेसह घरे देण्याचा महत्वाकांक्षी विकास कार्यक्रम सिडकोने तयार केला आहे.

१२.११४ सिडकोने बांधलेल्या सदनिका व त्यावरील खर्च तक्ता क्र १२.१८ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्का क्र. १२.१८
सिडकोने बांधलेल्या सदनिका व खर्च

(रुपये कोटीत)			
अ.क्र.	ठिकाण	सदनिकांची संख्या*	खर्च*
(१)	(२)	(३)	(४)
१.	नवी मुंबई	१,१०,१६६	९७२
२.	औरंगाबाद	२०,७७६	४२
३.	नाशिक	२४,५४४	४२
४.	नांदेड	७,८८४	९
५.	वाळुंज (औरंगाबाद)	९७२	९

*स्थापनेपासून ते मार्च, २००२ पर्यंत

ग्रामीण गृहनिर्माण

इंदिरा आवास योजना

१२.११५ ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना घरकुले मोफत पुरविणे, हे इंदिरा आवास योजनेचे उद्दिष्ट आहे. चांगल्या दर्जाची टिकाऊ घरे बांधण्यासाठी राज्य शासनाने प्रतिघरकुल रुपये ३०,००० इतकी किंमत निश्चित केली आहे. या योजनेतील निधीच्या रचनेत एप्रिल, १९९९ पासून बदल करण्यात आलेला आहे. सध्या घर बांधण्यासाठी निधीचा पुरवठा खालील प्रमाणे आहे.

अ) केंद्र शासन हिस्सा (७५ टक्के) रुपये १५,०००

ब) राज्य शासन हिस्सा (२५ टक्के) रुपये ५,०००

उप एकूण रुपये २०,०००

क) राज्य शासनाचा अतिरिक्त हिस्सा रुपये ८,५००

ड) लाभार्थ्यांचा हिस्सा रुपये १,५००

एकूण रुपये ३०,०००

१२.११६ इंदिरा आवास योजनेच्या सध्याच्या स्वरूपानुसार नवीन घरे बांधण्यासाठी मर्यादित वाव आहे. तथापि, ग्रामीण भागामधील वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची सुधारणा करणे गरजेचे झाले आहे. त्यामुळे वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची सुधारणा करण्यासाठी अंशतः वित्त पुरवठा करणे अधिक परिणामकारक ठरेल असे वाटल्याने, शासनाने इंदिरा आवास योजनेमध्ये त्यानुसार योग्य त्या सुधारणा करण्याचे ठरविले. या सुधारित योजनेनुसार इंदिरा आवास योजनेखालील ८० टक्के निधी नवीन घरे बांधण्यासाठी तर २० टक्के निधी अस्तित्वात असलेल्या परंतु वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची सुधारणा करण्यासाठी वापरावयाचा आहे. त्यासाठी प्रति घटक १०,००० रुपये निश्चित करण्यात आले आहेत. हा २० टक्के निधी घरांची शौचालये सुधारणे व निर्धूर चुलीची सुधारणा करणे यासाठीही जेथे गरज असेल तेथे वापरावयाचा आहे.

१२.११७ नवीन घरे बांधण्यासाठी २००१-०२ मध्ये १६८ कोटी रुपयांचा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला होता (त्यामध्ये मागील

वर्षातील अर्खचित निधीचा समावेश आहे), त्यापैकी १५७ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००१-०२ मध्ये ५७,७३२ नवीन घरकुले बांधण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले होते. त्यापैकी ६२,०६० नवीन घरकुले बांधण्यात आली ब २७,१५४ नवीन घरकुलांची कामे प्रगतिपथावर होती. या योजनेअंतर्गत २००२-०३ मध्ये ७७ कोटी रुपये (यामध्ये मागील वर्षातील अर्खचित निधीचा समावेश आहे) एवढा निधी सप्टेंबर, २००२ अखेरपर्यंत उपलब्ध करून देण्यात आला आणि २५ कोटी रुपये नवीन घरे बांधण्यावर खर्च करण्यात आले. २००२-०३ मध्ये ८८,६२५ नवीन घरकुले बांधण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले असून सप्टेंबर, २००२ पर्यंत १२,३२१ नवीन घरकुले बांधण्यात आली व २४,०२५ नवीन घरकुलांचे बांधकाम प्रगतिपथावर होते.

१२.११८ इंदिरा आवास योजनेखाली वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांचा दर्जा सुधारण्यासाठी २००१-०२ मध्ये ३१ कोटी रुपयांचा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला होता, तर २७ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००१-०२ मध्ये वापरयोग्य नसलेल्या २८,८६८ घरांचा दर्जा सुधारण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले होते. त्यापैकी २६,७१३ घरांचा दर्जा सुधारण्यात आला. २००२-०३ मध्ये सप्टेंबर, २००२ अखेरपर्यंत १५ कोटी रुपये इतका निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आणि ५ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००२-०३ ह्या वर्षाच्या नविन घरकुलासंबंधीच्या लक्षामध्ये कच्च्या घरांच्या सुधारणेबाबतचे लक्ष समाविष्ट करण्यात आले आहे. २००२-०३ मध्ये सप्टेंबर, २००२ अखेरपर्यंत ५,८१० घरांचा दर्जा सुधारण्यात आला आणि १५,३०८ घरांचा दर्जा सुधारण्याचे काम प्रगतिपथावर होते.

पाणी पुरवठा

१२.११९ आठव्या पंचवर्षिक योजनेच्या अखेरपर्यंत राज्यातील २४० शहरात/नगरात नळ पाणीपुरवठ्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली होती. नवव्या पंचवर्षिक योजनेत दोन शहरात पाणी पुरवठ्यांच्या नवीन योजनांची कामे, २४३ शहरांत आवर्धन योजनांची कामे व १४ शहरांत मलनिःसारण योजनांची कामे घेण्यात आली. यापैकी २००१-०२ पर्यंत ११२ योजना पूर्ण झाल्या. २००२-०३ च्या आर्थिक वर्षात नागरी पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रम यासाठी ३११.४४ कोटी रुपये एवढी तरतूद करण्यात आली आहे.

१२.१२० भारत सरकारने आणि राज्य शासनाने पिण्याच्या पाणीपुरवठा कार्यक्रमास अत्युच्च प्राधान्य दिले असून वर्ष २००४ पर्यंत राज्यातील सर्व जनतेस पिण्याच्या पाण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे. या कार्यक्रमाचा वीस कलमी कार्यक्रमात, तसेच राष्ट्रीय किमान गरजा कार्यक्रमातही अंतर्भाव करण्यात आला आहे. २०००-०१ मध्ये केंद्र शासनाने पंतप्रधान ग्रामोदय योजना जाहीर केली आहे. ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणीपुरवठा योजना ह्या गावातील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत, भूप्रदेश व लोकसंख्या यानुसार नळ पाणीपुरवठा, विंधण विहिरी अथवा विहिरी अशा सोयी पुरवून राबविण्यात येतात.

१२.१२१ नवव्या पंचवर्षिक योजनेच्या कालावधीत (१९९७-२००२) ३०,७४१ गावे/वाड्यातील पाण्याच्या समस्या हाताळण्यात आल्या.

राज्यात १ एप्रिल, २००२ रोजी पिण्याच्या पाण्याची समस्या असलेली २२,८७० गावे/वाड्या होत्या. २००२-०३ च्या वार्षिक योजनेत ग्रामीण पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रमासाठी ४११.४४ कोटी रुपये नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे. २००२-०३ मध्ये डिसेंबर, २००२ अखेरपर्यंत ४९५ गावे/वाड्यातील पाण्याच्या समस्या हाताळण्यात आल्या आणि त्याकरिता २०८.७८ कोटी रुपये खर्च झाला.

१२.१२२ राज्यामध्ये अपुन्या पावसामुळे दरवर्षी बऱ्याच गावांत पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई निर्माण होते. अशा गावांत राज्य शासनाला तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना हाती घ्याव्या लागतात. हा कार्यक्रम राबविण्याचे व संनियंत्रणाचे पुरेसे अधिकार शासनाने जिल्हाधिकार्यांना दिलेले आहेत. दरवर्षी हा कार्यक्रम ऑक्टोबर ते जून ह्या कालावधीत राबविला जातो. परंतु ह्या वर्षी या कार्यक्रमास ३० सप्टेंबर, २००२ पर्यंत मुदतवाढ देण्यात आली. ऑक्टोबर, २००१ ते सप्टेंबर, २००२ ह्या कालावधीत हा कार्यक्रम राबविण्यात आलेल्या गावे/वाड्यांची योजनानिहाय संख्या तक्ता क्र. १२.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १२.१९

ऑक्टोबर, २००१ ते सप्टेंबर, २००२ या कालावधीत
तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना राबविण्यात आलेल्या
गावे/वाड्यांची योजना निहाय संख्या

अ.क्र. (१)	योजनेचे नांव (२)	गावे (३)	वाड्या (४)
१.	नवीन विंधण विहिरी बांधणे	५,५८९	१,६४४
२.	नळ पाणी पुरवठा योजने बाबत विशेष दुरुस्त्या	१,७००	२३४
३.	विंधण विहिरीच्या विशेष दुरुस्त्या	४,१२३	४११
४.	तात्पुरत्या पूरक नळपाणी पुरवठा योजना	५९७	८५
५.	टँकर/बेलगाडीने पाणीपुरवठा	२,९२७	३,०३९
६.	खाजगी विहिरींचे अधिग्रहण करणे	२,६२२	१५६
७.	अस्तित्वात असलेल्या खाजगी विहिरी खोल करणे/दुरुस्त करणे	१,३०१	१११
८.	बुडक्या विहिरी तयार करणे	१३९	१९

१२.१२३ राज्यात पाणी पुरवठ्याच्या विविध योजनांवर १९९७-९८ पासून २००१-०२ पर्यंत झालेला खर्च तक्ता क्र. १२.२० मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. १२.२०

पाणी पुरवठ्याच्या विविध योजनांवरील खर्च
(रु. कोटीत)

अ.क्र. (१)	वर्ष (२)	खर्च (३)
१.	१९९७-९८	१,३२६.५४
२.	१९९८-९९	१,१४७.४८
३.	१९९९-००	१,४७४.५७
४.	२०००-०१	९८१.१८
५.	२००१-०२	५७२.४१

पर्यावरण (हवा व जल प्रदूषण प्रतिबंध)

१२.१२४ गेल्या काही दशकात भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाढ वेगाने झाली असून त्यात उद्योगक्षेत्रातील वाढ हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. त्याचबरोबर उद्योग व वाहनांची रहदारी यापासून होणारे मोठे प्रदूषण, वनांचा न्हास इत्यादी कारणांमुळे नैसर्गिक पर्यावरणाची मोठ्या प्रमाणावर हानी होत आहे. पर्यावरणाशी संबंधित समस्या हाताळण्याकरिता महाराष्ट्र शासनाने १९८५ मध्ये स्वतंत्र पर्यावरण विभाग निर्माण केला. तथापि, त्या आधीपासूनच महाराष्ट्र जलप्रदूषण प्रतिबंध अधिनियम, १९६९ अन्वये १९७० मध्ये स्थापन केलेले 'महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ' पर्यावरणाशी संबंधित समस्या सोडविण्यासाठी कार्यरत होते.

१२.१२५ जेम्स व मिनार्स प्रकल्पांतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळातर्फे राज्यातील मुख्य नद्यांच्या ३८ ठिकाणच्या पाण्याच्या नमुन्यांचे पृथक्करण दरमहा नियमितपणे करण्यात येते. २००१-०२ मध्ये करण्यात आलेल्या पाण्याच्या पृथक्करण अहवालावरून असे दिसून येते की, ३८ पैकी १५ ठिकाणी पाणी दूषित झालेले होते. या व्यतिरिक्त महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून १७७ ठिकाणच्या पाण्याच्या नमुन्यांचे पृथक्करण करण्यात आले त्यापैकी ६२ ठिकाणचे पाणी बायोऑक्सीजनचे प्रमाण मर्यादेबाहेर असल्यामुळे दूषित झालेले आढळले. त्याची प्रमुख कारणे - घरगुती सांडपाणी प्रक्रिया न करता नदीत सोडणे आणि पावसाळ्यानंतर नद्यांमधील पाण्याचा कमी झालेला प्रवाह ही कारणे आहेत.

१२.१२६ मुंबई शहरात बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून ६ ठिकाणी हवेची प्रदूषणाच्या दृष्टिने गुणवत्ता तपासण्यात येते. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने महाराष्ट्र राज्यात नाकाम (NAAQM) प्रकल्पांतर्गत हवेची गुणवत्ता तपासण्यासाठी एकूण २६ ठिकाणे निश्चित केलेली असून, यापैकी ५ ठिकाणी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून हवेची गुणवत्ता तपासली जाते व उर्वरित २१ ठिकाणी हवेची गुणवत्ता शैक्षणिक संस्थाकडून तपासली जाते. २००१-०२ मध्ये २ ठिकाणी हवेतील नायट्रोजन ऑक्साईडचे व ६ ठिकाणी धूलिकणांचे प्रमाण विहित मर्यादेपेक्षा अधिक आढळून आले.

१२.१२७ भारत सरकारने अलिकडेच जैविक वैद्यकीय (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम १९९८ तयार केला असून अंमलबजावणी करणारे प्राधिकरण म्हणून महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची नियुक्ती केली आहे. जैविक वैद्यकीय कचरा निर्माण करणाऱ्या दवाखाने/वैद्यकीय संस्थांची सूची तयार करण्याच्या कामास मंडळाने आधीच सुरुवात केली आहे. मंडळाने मार्च, २००२ अखेरपर्यंत ७४३ वैद्यकीय संस्थांना अधिकार पत्रे दिली आहेत.

१२.१२८ नियोजनबद्ध औद्योगिक विकासासाठी विभागीय नकाशे तयार करण्याचे काम महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या सहकार्याने हाती घेतले आहे. रत्नागिरी जिल्ह्यासाठी विभागीय नकाशे तयार करण्याचे काम पूर्ण झाले असून औरंगाबाद व पुणे या जिल्ह्यांचे काम अंतिम टप्प्यात असून ते मार्च, २००३ पर्यंत पूर्ण होण्याची अपेक्षा आहे.

१२.१२९ मंडळ राज्यातील सर्व प्रमुख आस्थापनांकडून जल व वायू प्रदूषणाबाबत विविध बाबींवर माहिती गोळा करते. तसेच त्याबाबत नियमितपणे संनियंत्रण करते. मंडळाने जल व वायू प्रतिबंध अधिनियमाखाली २००१-०२ मध्ये ८,९७६ विविध उद्योगांना स्थापना किंवा विस्ताराबाबत अनुमती दिली. त्या तुलनेत २०००-०१ मध्ये ७,४३० उद्योगांना अनुमती देण्यात आली होती. २००२-०३ मध्ये सप्टेंबर, २००२ अखेर पर्यंत मंडळाने ३,०६७ विविध उद्योगांना अनुमती दिली आहे. अधिनियमातील तरतुदीनुसार मंडळ विशिष्ट उद्योगाकडून व स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून वापरलेल्या पाण्याकरिता पाणीपट्टी वसूल करते. २०००-०१ व २००१-०२ मध्ये मंडळाने पाणीपट्टी म्हणून अनुक्रमे ६.४५ कोटी रुपये व १२.६७ कोटी रुपये वसूल केले.

१२.१३० प्रदूषण नियंत्रणाबाबत उद्योगांनी केलेल्या उपाययोजनांची तपासणी मंडळातर्फे केली जाते आणि तपासणीत दोषी आढळलेल्याविरुद्ध कायदेशीर कारवाई करण्यात येते. दोषी उद्योगांविरुद्ध करण्यात आलेल्या कायदेशीर कारवाईचा तपशील तक्ता क्र. १२.२१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र.१२.२१

महाराष्ट्रातील दोषी उद्योगांविरुद्ध मंडळाने केलेल्या कायदेशीर कारवाईचा तपशील

कलमान्वये केलेल्या कायदेशीर कारवाईची संख्या				
वर्ष	पाणी (पी अँड सीपी)अधिनियम १९७४चे कलम ३३ अ		हवा (पी अँड सीपी)अधिनियम १९८१ चे कलम ३१ अ	
	प्रस्तावित	अंतिम	प्रस्तावित	अंतिम
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१९९८-९९	३११	१२४	३९	१६
१९९९-००	३०२	२३०	६९	३६
२०००-०१	३१७	१३६	३५	५
२००१-०२	२९८	६७	१०३	२०
२००२-०३*	६९	१७	१७४	८

*(सप्टेंबर, २००२ पर्यंत)

राष्ट्रीय नदी कृती योजना

१२.१३१ राष्ट्रीय नदी कृती योजना महाराष्ट्र राज्यात १९९५ मध्ये सुरु करण्यात आली. ही योजना १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत होती.

दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत केंद्र सरकारने त्यात बदल केलेला असून त्यानुसार खर्चाचा ७० टक्के हिस्सा केंद्र शासनाचा व ३० टक्के हिस्सा संबंधीत महानगरपालिका/नगरपालिकांचा राहिल. या योजनेचा मुख्य उद्देश नागरी सांडपाण्यामुळे होणारे नदीच्या पाण्याचे प्रदूषण रोखण्यासाठी उपाययोजना करणे हा आहे. या योजनेत महाराष्ट्रात गोदावरी नदीवरील नाशिक व नांदेड, कृष्णा नदीवरील सांगली व कराड या शहरांचा समावेश आहे. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत त्यात त्र्यंबकेश्वर शहराचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. या योजने अंतर्गत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र उभारणे, सांडपाणी अडविणे व वळविणे, नदी घाटाचा विकास करणे, कमी किमतीची स्वच्छतागृहे बांधणे, शवदाहिन्या बांधणे व वनीकरण यासारख्या उपयोजना घेण्यात येतात. सदर योजनेचा संचित खर्च तक्ता क्र. १२.२२ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १२.२२

राष्ट्रीय नदी कृती योजनेअंतर्गत शहरनिहाय झालेला संचित खर्च

(रुपये लाखात)

अ.क्र.	शहराचे नांव	डिसेंबर, २००२ पर्यंत झालेला खर्च
(१)	(२)	(३)
१	नाशिक	३,२६१.३८
२.	नांदेड	१,०१२.७४
३.	कराड	१०९.३१
४.	त्र्यंबकेश्वर	२०७.९४
५.	सांगली	- - -

राष्ट्रीय सरोवर संवर्धन योजना

१२.१३२ केंद्र शासनाने देशातील महत्त्वाच्या सरोवरांचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी राष्ट्रीय सरोवर संवर्धन योजना अंमलात आणण्याचे ठरविले आहे. योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात देशातील ११ तलावांची निवड करण्यात आली असून त्यात मुंबईतील पवई सरोवराचा समावेश करण्यात आला आहे. ही योजना १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत आहे. या कामाकरिता केंद्र शासनाने ६.६२ कोटी रुपये अनुदान मंजूर केले असून त्यापैकी ४ कोटी रुपये एवढी रक्कम मुंबई महानगरपालिकेस दिली आहे.

विशेष अभ्यास

१३.१ भारत सरकार राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेमार्फत नियमितपणे सामाजिक व आर्थिक बाबींविषयी पाहण्या घेत असते. महाराष्ट्र शासन या पाहण्यांमध्ये अनुरूप नमुना तत्वावर सहभागी होऊन राज्य नमुन्यावरील आकडेवारी गोळा करून तिचे विश्लेषण करते. आतापर्यंत अशा ५८ पाहण्या घेण्यात आल्या असून ५९ व्या पाहणीचे क्षेत्रकाम प्रगतिपथावर आहे.

१३.२ ५८ व्या पाहणीत (जुलै-डिसेंबर, २००२), 'ग्रामसुविधा', 'झोपडपट्ट्यांचा तपशील', 'अपंग व्यक्ती', 'घरांची स्थिती' आणि 'कुटुंबाचा उपभोग्य बाबींवरील खर्च' या विषयांबाबत माहिती गोळा करण्यात आली. राज्य नमुन्यातील निवडक बाबींच्या शीघ्र तक्तीकरणेवर आधारित काही महत्वाचे निष्कर्ष खाली दिले आहेत. हे निष्कर्ष नमुना आकडेवारीवर आधारित असून त्याकरिता सांख्यिकीय अंदाज पद्धतीचा वापर केलेला नाही व ते अस्थायी आहेत. हे निष्कर्ष २९२ गावांमधून आणि ६३० नागरी गटांमधून गोळा केलेल्या आकडेवारीवर आधारित आहेत.

१३.३ या पाहणीत वापरण्यात आलेल्या काही व्याख्या व संकल्पना खाली दिल्या आहेत.

राहते घर : राहत्या घरामध्ये बैठक खोली, स्वयंपाकगृह, कोठार, स्नानगृह, शौचालय, गॅरेज, खुला व बंद व्हरांडा, इत्यादींचा समावेश होतो.

खोली : सर्व बाजूंनी भिंतींचे बांधकाम किंवा इतर विभाजक असणाऱ्या व किमान एक दरवाजा व वर छत असलेल्या बांधकामास खोली असे म्हणतात.

बैठक खोली : ज्या खोलीचे जमिनीचे (चटई) क्षेत्रफळ किमान ४ चौ.मी. व छताच्या सर्वोच्च टोकाची उंची किमान २ मी. असेल आणि जी निवासासाठी वापरली जात असेल अशा खोलीस बैठक खोली असे संबोधण्यात येते.

इतर खोली : ४ चौ.मी. जमिनीचे (चटई) क्षेत्रफळ व छताच्या सर्वोच्च टोकाची किमान २ मी. उंची असा निकष पूर्ण करीत नसलेली किंवा जी खोली जरी असे निकष पूर्ण करीत असेल परंतु निवासासाठी वापरली जात नसेल तर अशा खोलीस इतर खोली असे समजण्यात येते.

अपंग व्यक्ती : या पाहणीमध्ये १) मतिमंद, २) दृष्टिदोष, ३) श्रवणदोष, ४) वाचादोष आणि ५) पंगुत्व या पाच प्रकारच्या अपंगत्वाचा समावेश करण्यात आलेला होता.

(१) **मतिमंद** : ज्या व्यक्तीस सर्वसाधारण सूचना समजण्यास अडचणी येतात, जे समवयस्क व्यक्तीप्रमाणे कार्ये पार पाडू शकत नाहीत, किंवा स्वतःशीच बोलतात, हसतात/रडतात, किंचाळतात, हिंस्त्र बनतात, घाबरतात व विनाकारण साशंक बनतात, अशा प्रकारची लक्षणे दर्शविणाऱ्या व्यक्तीस मतिमंद असे समजण्यात येते.

(२) **दृष्टिदोष** : दृष्टिदोष म्हणजे काम करण्यासाठी पुरेशा तीक्ष्ण दृष्टीचा अभाव अथवा कमतरता. दृष्टीदोषात (अ) ज्या व्यक्तीस दोन्ही डोळ्यांनी प्रकाशाची कांहीही जाणीव होत नाही आणि (ब) ज्या व्यक्तीस प्रकाशाची जाणीव होते, परंतु दिवसाच्या स्वच्छ प्रकाशात दोन्ही डोळे उघडे ठेऊन ३ मीटर (किंवा १० फूट) अंतरावरून हाताची बोटे मोजता येत नाहीत (जर तो/ती चष्मा/ संपर्कभिंग वापरत असल्यास ते वापरून) अशा दोन्ही प्रकारच्या व्यक्तींचा समावेश होतो.

(३) **श्रवणदोष** : श्रवणदोष म्हणजे श्रवण यंत्राच्या मदतीशिवाय अचूक ऐकण्याची असमर्थता होय. श्रवणदोष असल्याचे निश्चित करताना ज्या कानाने तुलनात्मकदृष्ट्या बऱ्यापैकी ऐकू येते त्या कानाची क्षमता विचारात घेण्यात येते. म्हणजेच, एखाद्या व्यक्तीला एका कानाने अजिबात ऐकू येत नसेल, परंतु दुसऱ्या कानाने स्पष्टपणे ऐकू येत असेल अशा व्यक्तीस सामान्य श्रवणक्षमता असल्याचे समजण्यात येते.

(४) **वाचादोष** : वाचादोष म्हणजे व्यक्तीची सुस्पष्ट बोलण्याची असमर्थता होय. वाचादोषात ज्या व्यक्ती अजिबात बोलू शकत नाहीत किंवा फक्त मर्यादित शब्द बोलू शकतात किंवा ज्यांनी आवाज गमावला आहे अशा व्यक्तींचा समावेश होतो. तसेच तोतर बोलणे, गंगाणे बोलणे, घोगऱ्या आवाजात बोलणे, कर्णकटू स्वरात बोलणे, शब्दोच्चारतातील दोष, इत्यादी दोषांचासुद्धा वाचादोषात समावेश होतो.

(५) **पंगुत्व** : पंगुत्वामध्ये (अ) कापल्यामुळे, पक्षघातामुळे, शारीरिक व्यंगांमुळे आणि सांध्याच्या निष्क्रीयतेमुळे ज्या व्यक्तीचे हात किंवा पाय अंशतः किंवा पूर्णतः निकामी झाल्याने त्याची/ तिची स्वतःची किंवा वस्तुंची हालचाल करण्याची सामान्य क्षमता नाही आणि (ब) शरीरातील व्यंग (हातापायाव्यतिरिक्त) जसे कुबड, पाठीच्या कण्याची विकृती, इत्यादी असलेल्या व्यक्तींचा समावेश होतो. ठेंगू व्यक्ती आणि कायमस्वरूपी ताठर मान असलेल्यांनाही अपंग म्हणून समजण्यात येते.

झोपडपट्टी : निकृष्ट दर्जाचे बांधकाम असलेल्या व सर्वसाधारणपणे अस्थायी स्वरूपात छोट्या जागेत दाटीवाटीने वसलेल्या घरांच्या तसेच पिण्याच्या पाण्याची व सांडपाण्याची सुविधा अपुरी व आरोग्याच्यादृष्टीने अपायकारक असलेल्या वस्तीस झोपडपट्टी असे संबोधण्यात येते.

(अ) घरांची स्थिती

१३.४ देशाचा सामाजिक व आर्थिक विकास दर्शविण्यासाठी 'घरांची स्थिती' हा एक महत्वाचा निर्देशक आहे. घरांच्या स्थितीविषयी दर्जात्मक व संख्यात्मक सांख्यिकीय आकडेवारी गोळा करणे हा या पाहणीचा उद्देश होता. घरांच्या उपलब्धतेविषयीचे विश्लेषण करण्यासाठी आणि गृहनिर्माणाबाबतचे धोरण व कार्यक्रम आखण्यासाठी सदर आकडेवारी उपयुक्त आहे. येथे देण्यात आलेले निष्कर्ष ३,४३० ग्रामीण व ७,५२८ नागरी कुटुंबांकडून गोळा केलेल्या माहितीवर आधारित आहेत.

१३.५ ग्रामीण भागातील सुमारे ९३ टक्के कुटुंबे स्वतःच्या मालकीच्या घरात राहत होती. नागरी भागात हे प्रमाण फक्त ६८ टक्के इतके होते. जवळपास २३ टक्के नागरी कुटुंबे भाड्याच्या घरात राहत होती आणि सुमारे सहा टक्के कुटुंबे नियोजक्याने पुरविलेल्या घरांमध्ये राहत होती.

१३.६ १० चौ.मी.पेक्षाही कमी क्षेत्रफळ असलेल्या घरात राहणाऱ्या ग्रामीण कुटुंबांचे प्रमाण आठ टक्के होते (तक्ता क्र. १३.१), तर नागरी भागातील तत्सम प्रमाण ११ टक्के होते. ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात घराचे सरासरी चटई क्षेत्रफळ सुमारे ६.७ चौ.मी. इतके होते.

तक्ता क्र. १३.१

राहत्या घराच्या चटई क्षेत्रफळानुसार कुटुंबांची टक्केवारी

क्षेत्रफळ (चौ.मी.) (१)	ग्रामीण (२)	नागरी (३)
१० पेक्षा कमी	८.२	१०.७
१०-२०	२७.३	३२.३
२०-३०	२६.६	२०.३
३०-४०	१४.९	१२.१
४० आणि अधिक	२३.०	२४.६
एकूण	१००.०	१००.०

१३.७ पाहणीमध्ये, राहत्या घराच्या बांधकामामध्ये तातडीने मोठ्या किंवा किरकोळ दुरुस्तीची आवश्यकता नसलेल्या बांधकामास 'चांगले' म्हणून समजण्यात आले आहे. ज्या बांधकामामध्ये किरकोळ दुरुस्तीची (किरकोळ दुरुस्ती म्हणजे रंगरंगोटी, गिलावा, लाद्या बदलणे, इत्यादी दुरुस्ती) आवश्यकता आहे अशा बांधकामांना 'समाधानकारक' असे समजण्यात आले आहे. ज्या बांधकामामध्ये तातडीने मोठ्या प्रमाणावर दुरुस्तीची आवश्यकता आहे की त्याशिवाय ते राहण्यास सुरक्षित नाही किंवा ते पाडून पुनर्बांधणी करणे आवश्यक आहे, अशा बांधकामास 'वाईट' असे समजण्यात आले आहे. तक्ता क्र. १३.२ वरून असे स्पष्ट

होते की, सुमारे २० टक्के ग्रामीण व १२ टक्के नागरी कुटुंबे 'वाईट' बांधकाम स्थिती असलेल्या घरांमध्ये राहत होती. ग्रामीण भागातील एकूण कुटुंबांपैकी जवळपास निम्मी कुटुंबे किरकोळ दुरुस्ती आवश्यक असलेल्या घरांमध्ये राहत होती, तर नागरी भागासाठी हे प्रमाण ३७ टक्के होते.

तक्ता क्र. १३.२

राहत्या घराच्या बांधकाम स्थितीनुसार कुटुंबांची टक्केवारी

राहत्या घरांची बांधकाम स्थिती (१)	ग्रामीण (२)	नागरी (३)
चांगली	३१.७	५०.२
समाधानकारक	४८.४	३७.४
वाईट	१९.९	१२.४
एकूण	१००.०	१००.०

१३.८ तक्ता क्र.१३.३ वरून असे दिसून येते की, ५० टक्के ग्रामीण कुटुंबांसाठी पिण्याच्या पाण्याचा मुख्य स्रोत नळ होता. तर नागरी भागासाठी तत्सम टक्केवारी ९५ होती. पिण्याच्या पाण्याचे मुख्य स्रोत नळ असलेल्या कुटुंबांपैकी सुमारे ३१ टक्के ग्रामीण व ६० टक्के नागरी कुटुंबांना ही सुविधा त्यांच्या राहत्या घरातच उपलब्ध होती.

तक्ता क्र. १३.३

पिण्याच्या पाण्याच्या मुख्य स्रोतानुसार कुटुंबांची टक्केवारी

पिण्याच्या पाण्याचे मुख्य स्रोत (१)	ग्रामीण (२)	नागरी (३)
नळ	५०.४	९५.०
विधन विहिरी/हातपंप	२०.६	३.१
विहिर	२७.२	१.६
इतर	१.८	०.३
एकूण	१००.०	१००.०

१३.९ स्वयंपाकगृहाच्या प्रकाराबाबत गोळा केलेल्या आकडेवारीवरून (तक्ता क्र. १३.४) असे दिसते की, सुमारे ३५ टक्के ग्रामीण व ५४ टक्के नागरी कुटुंबांकडे स्वतंत्र स्वयंपाकगृह होते. स्वतंत्र स्वयंपाकगृह असणाऱ्या कुटुंबांपैकी सुमारे ११ टक्के ग्रामीण व ५४ टक्के नागरी कुटुंबांना स्वयंपाकगृहांत पिण्याच्या पाण्यासाठी नळ सुविधा होती.

तक्ता क्र. १३.४

स्वयंपाकगृहाच्या प्रकारानुसार कुटुंबांची टक्केवारी

स्वयंपाकगृहाचा प्रकार (१)	ग्रामीण (२)	नागरी (३)
पाण्याच्या नळासह स्वतंत्र स्वयंपाकगृह	३.८	२९.४
पाण्याच्या नळाशिवाय स्वतंत्र स्वयंपाकगृह	३०.९	२४.१
स्वतंत्र स्वयंपाकगृह नाही	६५.३	४६.५
एकूण	१००.०	१००.०

१३.१० तक्ता क्र. १३.५ असे दर्शावितो की, सुमारे ५९ टक्के ग्रामीण कुटुंबाकडे स्नानगृह सुविधा नव्हती. नागरी भागात ही टक्केवारी ३५ इतकी होती. स्नानगृहाची सोय नसलेल्या एकूण कुटुंबांपैकी ग्रामीण भागात दर तीन कुटुंबामागे एका कुटुंबाला स्नानाची व्यवस्था घराच्या आवाराबाहेर होती, तर नागरी भागात अशा दहा कुटुंबामागे एका कुटुंबाला स्नानाची व्यवस्था घराच्या आवाराबाहेर होती.

तक्ता क्र. १३.५

स्नानगृहाच्या सुविधेनुसार कुटुंबांची टक्केवारी

स्नानगृहाची सुविधा (१)	ग्रामीण (२)	नागरी (३)
घराला जोडून	१८.५	५२.८
घरापासून अलग	२२.८	११.८
स्नानगृह नसलेली	५८.७	३५.४
एकूण	१००.०	१००.०

१३.११ शौचालयाच्या सुविधेबाबत गोळा केलेल्या आकडेवारीवरून असे दिसते की, सुमारे ८६ टक्के ग्रामीण कुटुंबांना शौचालयाची सुविधा नव्हती (तक्ता क्र. १३.६). नागरी भागात हे प्रमाण फक्त १४ टक्के इतके होते.

तक्ता क्र. १३.६

शौचालय सुविधेनुसार कुटुंबांची टक्केवारी

शौचालय प्रकार (१)	ग्रामीण (२)	नागरी (३)
सार्वजनिक/सामूहिक	१.४	२२.३
सामाईक	१.५	१८.७
स्वमालकी	११.१	४३.७
इतर	०.३	१.०
शौचालय नाही	८५.७	१४.३
एकूण	१००.०	१००.०

१३.१२ कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी असलेल्या व्यवस्थेबाबत फक्त नागरी भागासाठी माहिती गोळा करण्यात आली. सुमारे ८५ टक्के कुटुंबांनी कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याची व्यवस्था स्थानिक संस्थांद्वारे पुरविण्यात येते असे सांगितले. फक्त नऊ टक्के कुटुंबांनी कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याची कोणतीच व्यवस्था उपलब्ध नसल्याचे सांगितले.

१३.१३ ग्रामीण भागातील सुमारे ८३ टक्के कुटुंबांनी स्वयंपाकासाठी इंधन म्हणून प्रामुख्याने जळाऊ लाकडे व काटक्या यांचा वापर करीत असल्याचे सांगितले. ग्रामीण भागातील सुमारे १३ टक्के कुटुंबांनी स्वयंपाकासाठी एलपीजी गॅसचा वापर करीत असल्याचे सांगितले. नागरी भागात ६१ टक्के कुटुंबे स्वयंपाकाकरिता एलपीजी गॅसचा, तर २२ टक्के कुटुंबे केरोसीनचा वापर करीत होते.

(ब) अपंग व्यक्ती

१३.१४ तक्ता क्र. १३.७ मधील निष्कर्ष असे दर्शावितो की, ग्रामीण भागातील सुमारे १.१ टक्के व नागरी भागातील १.३ टक्के व्यक्तींनी एक किंवा अधिक प्रकारचे अपंगत्व असल्याचे सांगितले. बालपणातील गंभीर आजार हे मतिमंद होण्याचे मुख्य कारण होते. एकूण मतिमंद व्यक्तींपैकी अशांचे प्रमाण ग्रामीण भागात १५ टक्के व नागरी भागात २१ टक्के इतके होते. डोक्यास गंभीर दुखापत होणे हे देखील मतिमंद होण्याचे मुख्य कारण असल्याचे नागरी भागात (११ टक्के) आढळून आले. मोतीबिंदू व वृद्धत्व ही दृष्टिदोष होण्याची प्रमुख कारणे असल्याचे ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात आढळून आले. ग्रामीण भागात मोतीबिंदूमुळे दृष्टिदोष निर्माण झाल्याचे प्रमाण १५ टक्के तर वृद्धत्वामुळे दृष्टिदोष निर्माण झाल्याचे प्रमाण ४१ टक्के इतके होते. नागरी भागात तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे १७ व ३५ इतकी होती. कान वाहणे व वृद्धत्व ही श्रवणदोष होण्याची मुख्य कारणे होती आणि त्यांचे प्रमाण ग्रामीण भागात अनुक्रमे १३ टक्के व ३९ टक्के इतके होते तर नागरी भागात हे प्रमाण अनुक्रमे ४० टक्के व ४५ टक्के इतके होते. वाचादोष निर्माण होण्याचे मुख्य कारण अर्धांगवायू हे असून त्याचे प्रमाण ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांकरिता ३५ टक्के इतके होते. पोलीओ, पक्षाघात व दुखापत हे पंगुत्व येण्याचे मुख्य कारण असल्याचे आढळले. या कारणामुळे पंगुत्व येण्याची टक्केवारी ग्रामीण भागात अनुक्रमे २३, ११ व २२ अशी होती, तर नागरी भागात तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे २६, १४ व २२ अशी होती.

तक्ता क्र. १३.७

एकूण लोकसंख्येमध्ये अपंग व्यक्तींचे अपंगत्वाच्या प्रकारानुसार प्रमाण (टक्केवारीत)

अपंगत्वाचा प्रकार (१)	ग्रामीण (२)	नागरी (३)
मतिमंद	०.१५	०.१७
दृष्टिदोष	०.१६	०.१४
श्रवणदोष	०.१५	०.१५
वाचादोष	०.१२	०.११
पंगुत्व	०.६७	०.८०
कोणतेही	१.१३	१.२५

१३.१५ ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात दृष्टिदोष असलेल्यांपैकी जवळपास निम्म्या व्यक्तींना अजिबात प्रकाशज्ञान नव्हते.

१३.१६ वाचादोष असलेल्या अपंग व्यक्तींपैकी ग्रामीण भागात निम्म्यापेक्षा जास्त व्यक्ती आणि नागरी भागात सुमारे एक-तृतीयांश व्यक्ती अजिबात बोलू शकत नव्हत्या.

१३.१७ ज्या व्यक्तीला अजिबात ऐकू येत नाही किंवा फक्त मोठे आवाज म्हणजे गडगडाटाचा आवाज ऐकू येतो किंवा ज्या व्यक्ती केवळ हावभाव समजतात अशा व्यक्तींना या पाहणीत ठार बहिरे असे समजण्यात आले आहे. ज्या व्यक्तीला मोठयाने बोललेले किंवा फक्त

पुढयातच बसून बोलल्यास शब्द एकू येतात तिला गंभीर श्रवणदोष असल्याचे समजण्यात आले आहे. श्रवणदोष असलेल्या एकूण व्यक्तीपैकी गंभीर श्रवणदोष असलेल्यांचे प्रमाण ग्रामीण भागात ४८ टक्के तर नागरी भागात ४५ टक्के होते. ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात श्रवणदोष असलेल्या एकूण व्यक्तीपैकी एक-तृतीयांश व्यक्ती ठार बहिऱ्या होत्या.

१३.१८ पंगुत्व असलेल्या ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागातील व्यक्तीपैकी दर पाच व्यक्तींमागे दोन व्यक्ती शारीरिक व्यंगामुळे आणि दर चार व्यक्तींमागे एक व्यक्ती सांध्याच्या निष्क्रीयतेमुळे अपंग होत्या.

१३.१९ तक्ता क्र. १३.८ असे दर्शवितो की, एकूण अपंग व्यक्तीपैकी एक-चतुर्थांश पेक्षा थोड्या कमी व्यक्ती ६० वर्षे व त्यावरील वयाच्या असल्याचे ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात आढळून आले. एकूण अपंग व्यक्तीपैकी सुमारे तीन टक्के अपंग व्यक्ती ०-४ वर्षे या वयोगटातील असल्याचे ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात आढळून आले.

तक्ता क्र. १३.८

वयोगटानुसार अपंग व्यक्तींची टक्केवारी

वयोगट (वर्षे)	ग्रामीण	नागरी
(१)	(२)	(३)
० - ४	२.८	३.१
५ - १४	१६.४	१५.६
१५- ५९	५७.४	५८.९
६० व त्यावरील	२३.४	२२.४
एकूण	१००.०	१००.०

१३.२० तक्ता क्र. १३.९ वरून असे दिसून येते की, ग्रामीण भागातील १५-५९ वर्षे या वयोगटातील एकूण अपंग व्यक्तीपैकी ४१ टक्के व्यक्ती रोजगार असलेल्या होत्या. नागरी भागात हे प्रमाण ३५ टक्के होते. ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात मोठ्या प्रमाणातील (सुमारे ६० टक्के) व्यक्ती बहुधा गंभीर अपंगत्वामुळे कामासाठी उत्सुक वा उपलब्ध नव्हत्या.

तक्ता क्र. १३.९

१५ - ५९ वर्षे या वयोगटातील अपंग व्यक्तींची नित्य कार्यस्थितीनुसार टक्केवारी

नित्य कार्यस्थिती	ग्रामीण	नागरी
(१)	(२)	(३)
रोजगार असलेले	४०.६	३५.४
बेरोजगार	१.१	२.९
कामाकरिता उत्सुक वा उपलब्ध नसलेले	५८.३	६१.७
एकूण	१००.०	१००.०

(क) ग्रामसुविधा

१३.२१ या पाहणीमध्ये गावात उपलब्ध असलेल्या विविध सुविधांची माहिती गोळा करण्यात आली होती. एकूण गावांपैकी तीन-चतुर्थांश गावात सांडपाण्यासाठी गटारांची सोय असल्याचे आढळून आले. त्यापैकी ५६ टक्के गावात खुल्या पक्क्या स्वरूपाची गटारे होती. सुमारे ५७ टक्के गावात पिण्याच्या पाण्यासाठी नळाची सुविधा होती. सुमारे ३७ टक्के गावात दूरदर्शन केबल जोडण्याची सुविधा उपलब्ध होती. तथापि, सामूहिक दूरदर्शन संचाची सुविधा फक्त १७ टक्के गावातच उपलब्ध होती. सुमारे ९४ टक्के गावात अंगणवाडी केंद्रे होती. पोस्ट ऑफिसची सुविधा सुमारे ६० टक्के गावात उपलब्ध होती. प्रार्थनात्मक शिक्षणाची सोय फक्त चार टक्के गावात उपलब्ध नव्हती. जवळपास ४५ टक्के गावांमध्ये माध्यमिक शाळेची सुविधा त्यांच्या गावातच उपलब्ध होती. तर जवळपास ४५ टक्के गावांना ही सुविधा १० कि.मी.च्या आत उपलब्ध होती. सुमारे ३९ टक्के गावांना उच्च माध्यमिक शाळांची सुविधा गावातच उपलब्ध होती आणि सुमारे ४४ टक्के गावांना ही सुविधा १० कि.मी.च्या आत उपलब्ध होती.

(ड) झोपडपट्ट्यांचा तपशील

१३.२२ या पाहणीत फक्त नागरी भागातील झोपडपट्ट्यांबाबतची आकडेवारी गोळा करण्यात आली. निवडलेल्या ६३० नागरी गटांमध्ये २४० झोपडपट्ट्या आढळल्या. त्यापैकी निम्म्यापेक्षा जास्त झोपडपट्ट्या अधिकृत होत्या. या २४० झोपडपट्ट्यांपैकी सुमारे ३८ टक्के झोपडपट्ट्या बृहन्मुंबईतील होत्या.

१३.२३ सुमारे ९० टक्के झोपडपट्ट्या निवासी क्षेत्रात होत्या. एकूण झोपडपट्ट्यांच्या दोन-तृतीयांश इतक्या झोपडपट्ट्या सार्वजनिक जागेवर वसल्या होत्या.

१३.२४ एकूण झोपडपट्ट्यांच्या दोन-तृतीयांश झोपडपट्ट्यांमध्ये बहुतांश बांधकामे पक्क्या स्वरूपाची होती. बृहन्मुंबईतील अशा प्रकारच्या झोपडपट्ट्यांचे प्रमाण ५१ टक्के इतके होते. ९२ टक्के झोपडपट्ट्यांमध्ये पिण्याच्या पाण्याचा मुख्य स्रोत नळ होता. एकूण झोपडपट्ट्यांच्या एक-तृतीयांश झोपडपट्ट्यांमध्ये भूमिगत मलनिःसर्गाची सोय होती. एक-चतुर्थांश झोपडपट्ट्यांमध्ये कोणत्याही प्रकारची शौचालय सुविधा नव्हती. शौचालयाची सुविधा असणाऱ्या झोपडपट्ट्यांपैकी ५७ टक्के झोपडपट्ट्यांमध्ये बहुतांश रहिवासी सार्वजनिक/सामूहिक शौचालयांचा वापर करित होते. या झोपडपट्ट्यांपैकी फक्त दोन टक्के झोपडपट्ट्यांतील बहुतांश रहिवाशांकडे स्वतःच्या मालकीचे शौचालय होते.

१३.२५ सुमारे ३० टक्के झोपडपट्ट्यांमध्ये सांडपाण्यासाठी गटारांची कोणतीही सुविधा नव्हती. सुमारे ७९ टक्के झोपडपट्ट्यांमध्ये कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याची व्यवस्था स्थानिक संस्थांद्वारे उपलब्ध केली जात होती. बृहन्मुंबईमध्ये ही सुविधा ९१ टक्के झोपडपट्ट्यांमध्ये उपलब्ध होती. १८ टक्के झोपडपट्ट्यांमध्ये कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासंबंधी कोणतीही व्यवस्था उपलब्ध नव्हती.

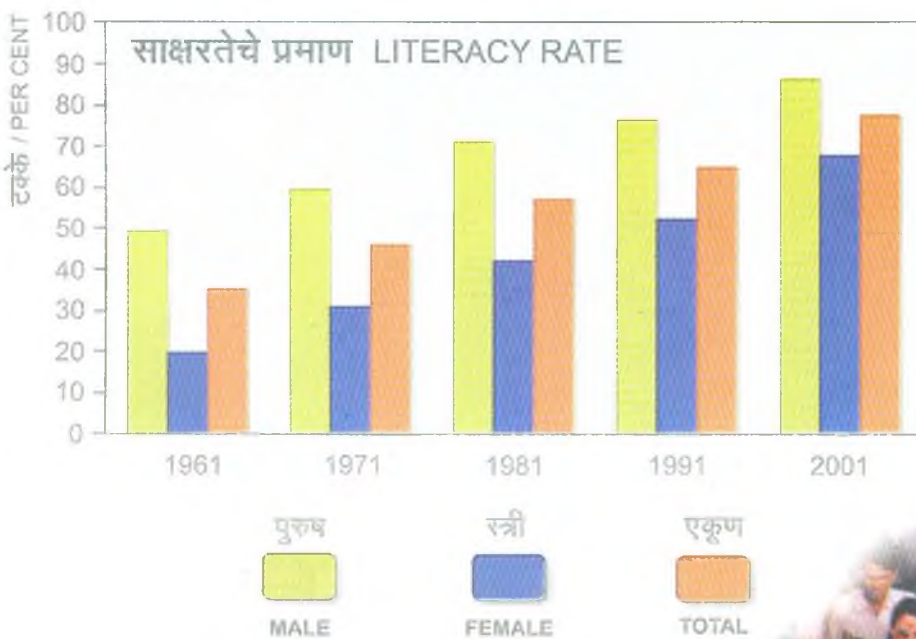
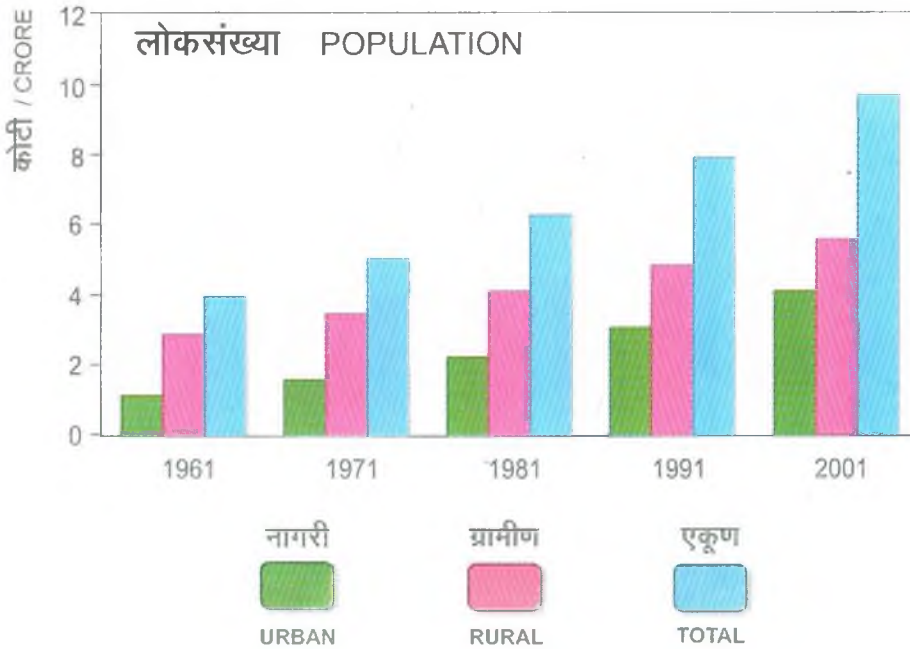
महाराष्ट्र राज्य
MAHARASHTRA STATE

लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण

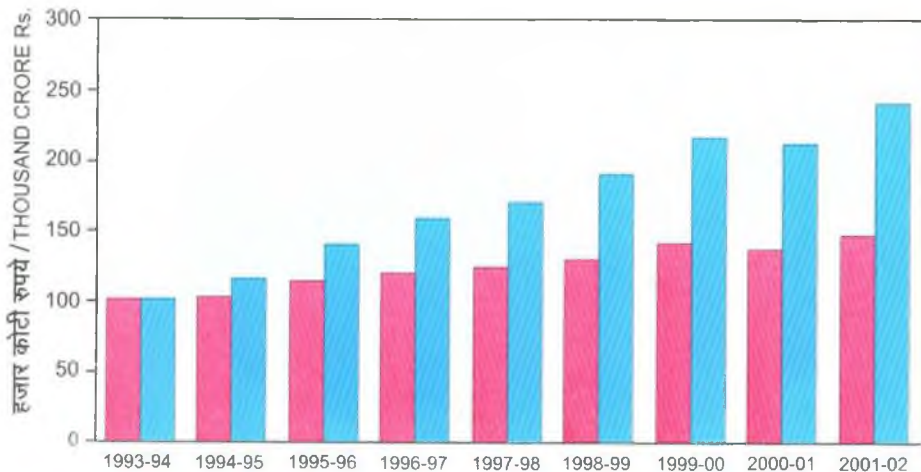
(जनगणनेनुसार)

POPULATION AND LITERACY RATE

(As per population Census)

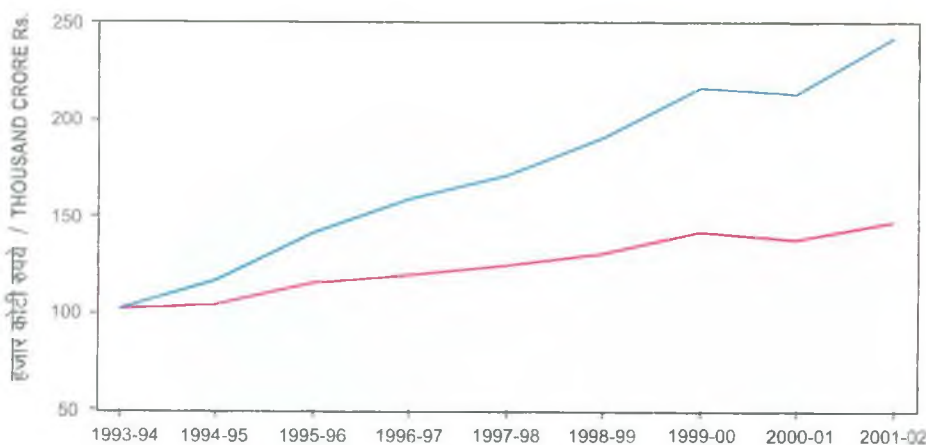

महाराष्ट्र राज्य
 MAHARASHTRA STATE
राज्य उत्पन्न
STATE INCOME

स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार
 AT CONSTANT (1993-94) PRICES

चालू किंमतीनुसार
 AT CURRENT PRICES

स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार
 AT CONSTANT (1993-94) PRICES

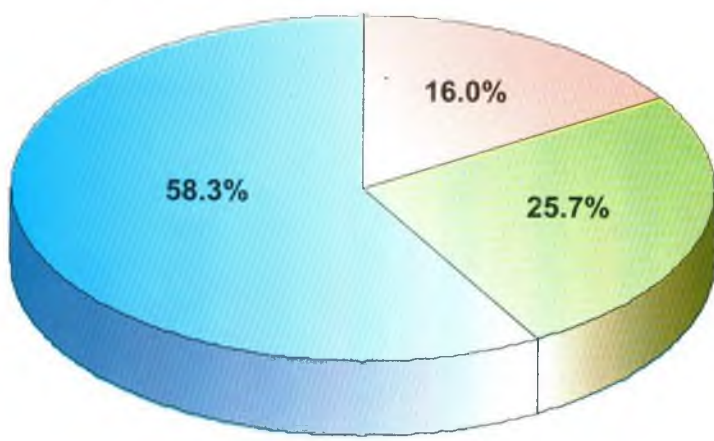
चालू किंमतीनुसार
 AT CURRENT PRICES

महाराष्ट्र राज्य
MAHARASHTRA STATE

राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी

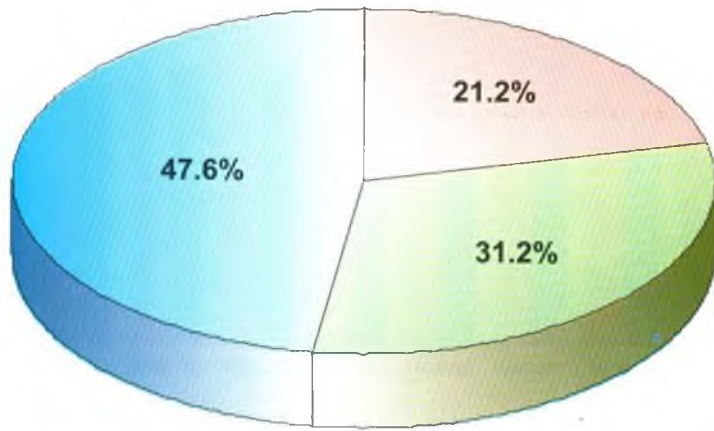
SECTORAL COMPOSITION OF STATE INCOME

चालू किंमतीनुसार AT CURRENT PRICES

2001-02

2,41,877 कोटी रुपये Rs. CRORE

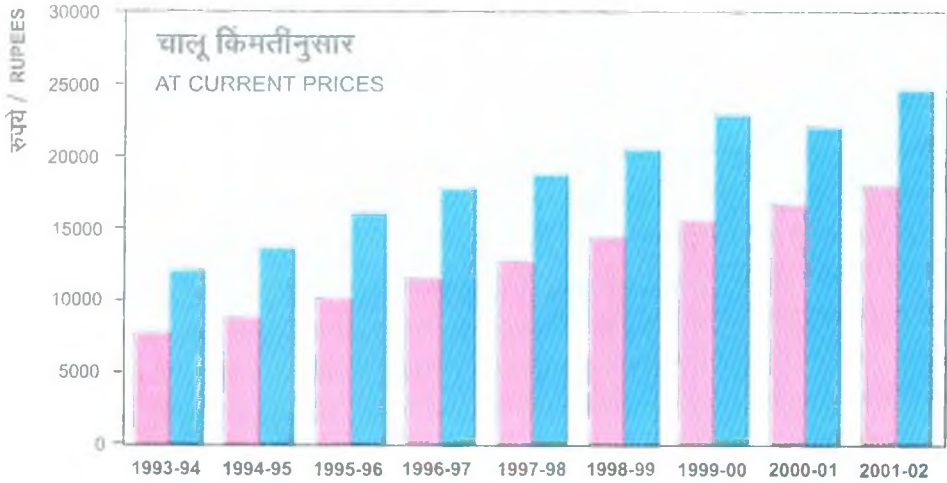
1993-94

1,01,767 कोटी रुपये Rs. CRORE

महाराष्ट्र राज्य
MAHARASHTRA STATE

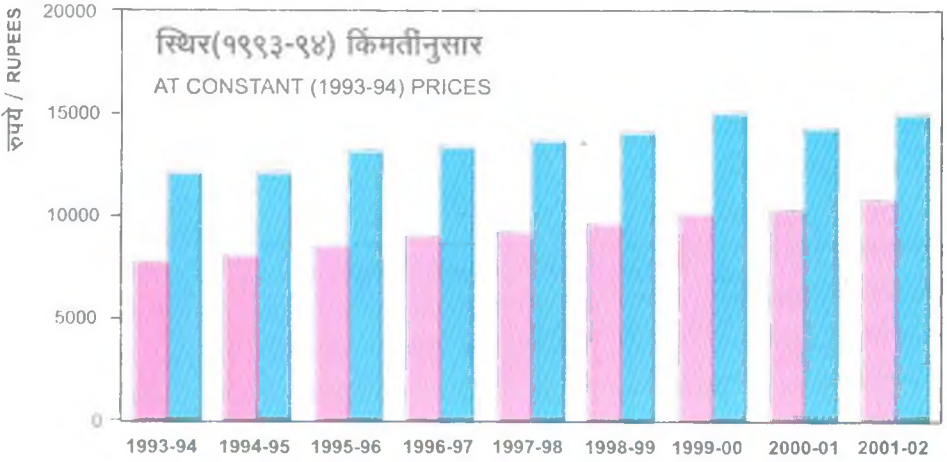
दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न

PER CAPITA STATE AND NATIONAL INCOME

भारत
INDIA

महाराष्ट्र
MAHARASHTRA

महाराष्ट्र राज्य
MAHARASHTRA STATE

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1993-94 = 100

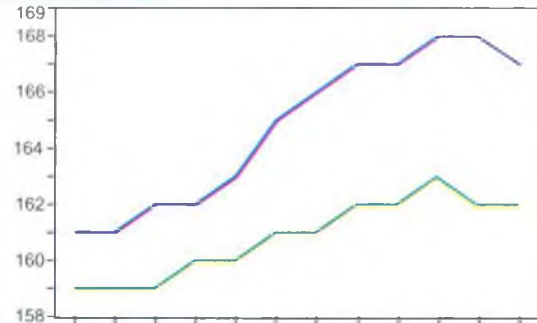
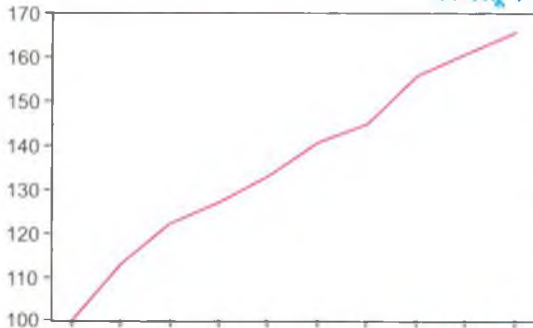
वार्षिक निर्देशांक / ANNUAL INDICES

मासिक निर्देशांक / MONTHLY INDICES

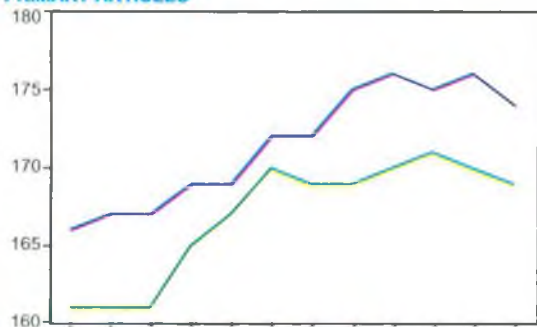
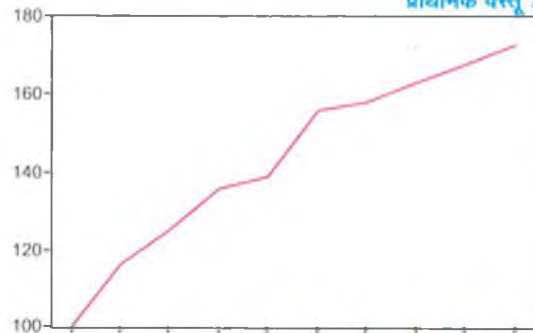
— 2002

— 2001

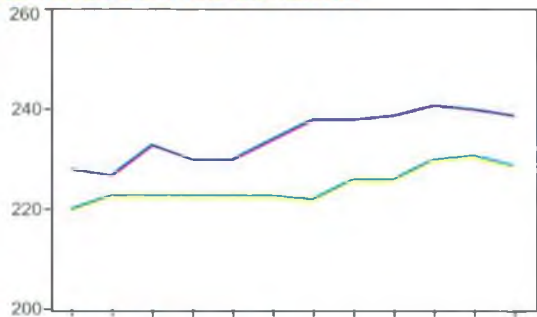
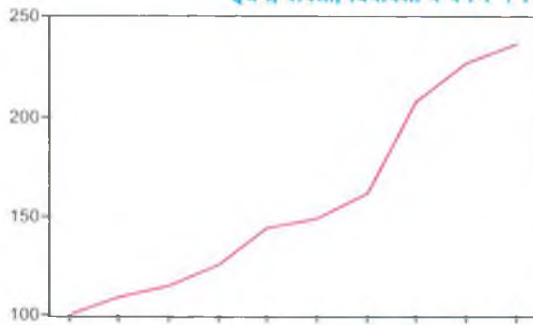
सर्व वस्तु / ALL COMMODITIES

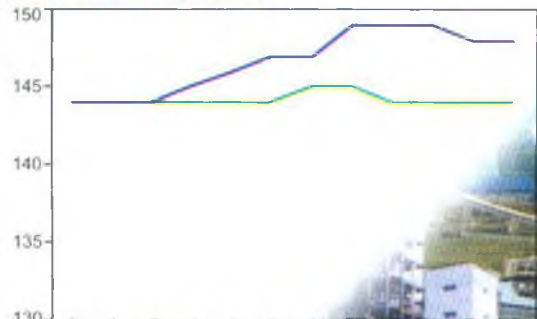
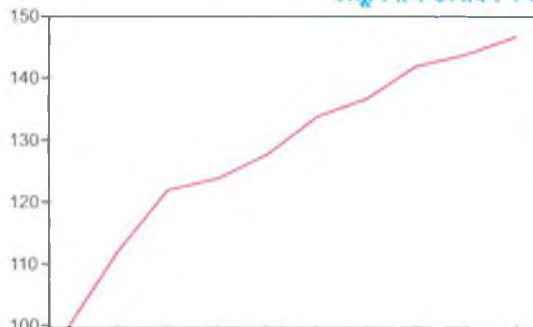
प्राथमिक वस्तु / PRIMARY ARTICLES

इंधन, शक्ती, दिवावती व बंगण / FUEL, POWER, LIGHT AND LUBRICANTS

वस्तुनिर्माण उत्पादने / MANUFACTURED PRODUCTS

महाराष्ट्र राज्य
MAHARASHTRA STATE

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS
FOR INDUSTRIAL WORKERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982=100

वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

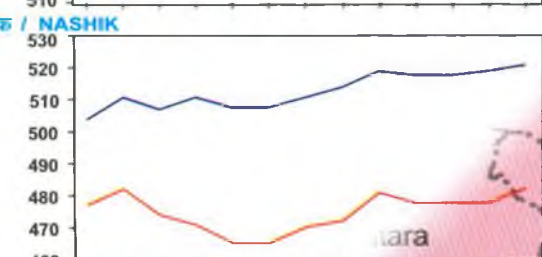
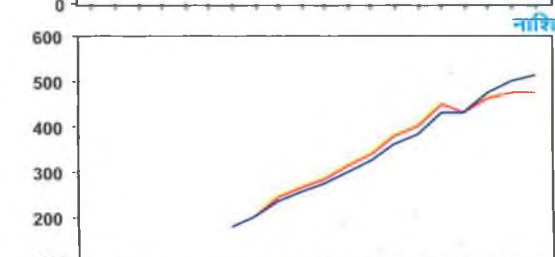
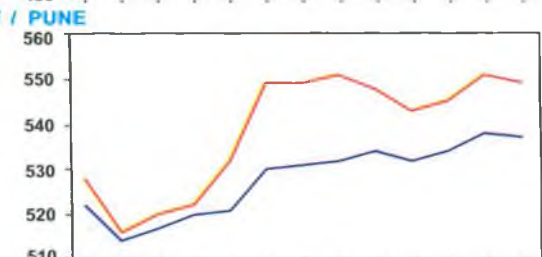
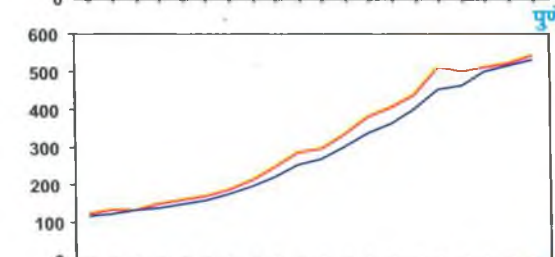
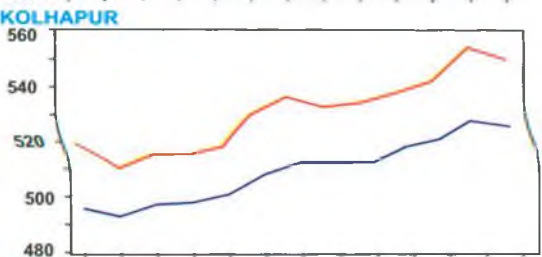
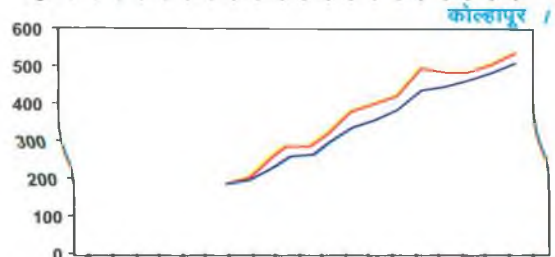
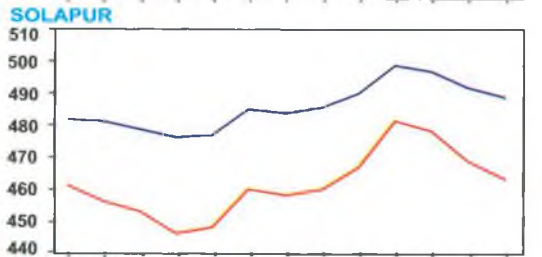
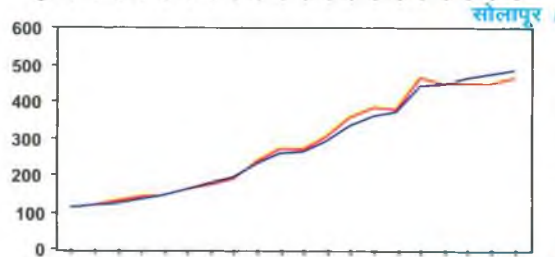
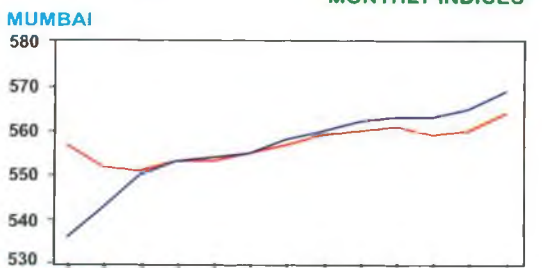
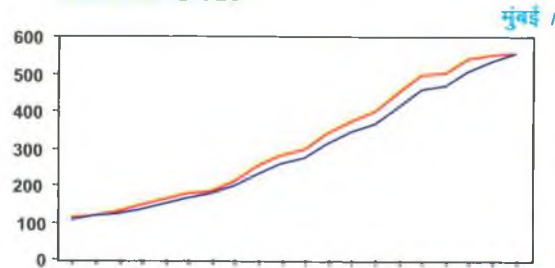
खाद्यपदार्थ गट
FOOD GROUP

सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS *

डि. जा. फे. मा. ए. मे. जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
D J F M A M J J A S O N D
2001 2002

कोल्हापूर केंद्राचे निर्देशांक मे, १९८९ पासून आणि नाशिक केंद्राचे निर्देशांक ऑक्टोबर, १९८८ पासून प्रसारीत करण्यात येत आहेत.
THE INDEX NUMBERS FOR KOLHAPUR AND NASHIK CENTRES ARE RELEASED FROM MAY, 1989 & OCTOBER, 1988 RESPECTIVELY.

महाराष्ट्र राज्य
MAHARASHTRA STATE

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
**CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS
FOR INDUSTRIAL WORKERS**

पायामुत वर्ष / BASE YEAR 1982=100

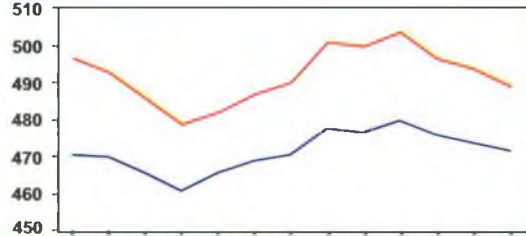
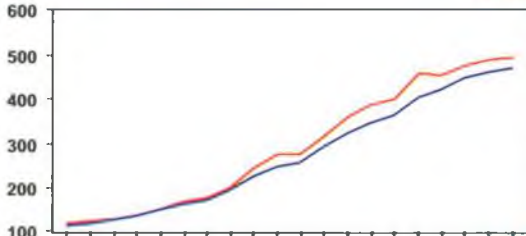
वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

खाद्यपदार्थ गट
FOOD GROUP

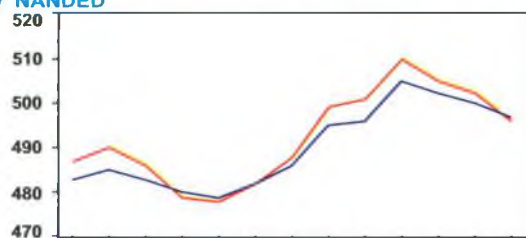
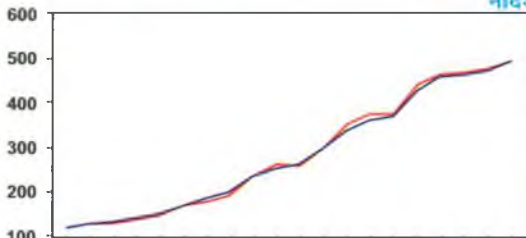
सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

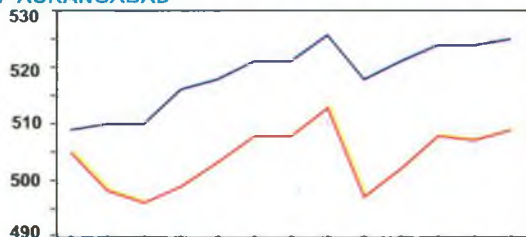
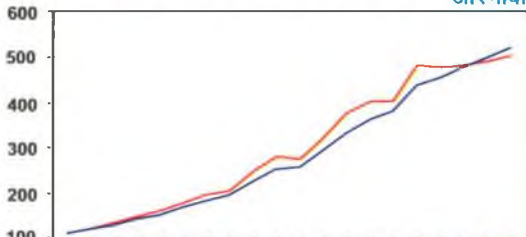
जळगाव / JALGAON

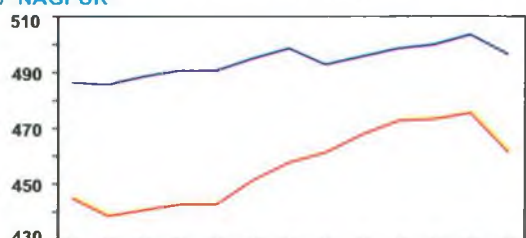
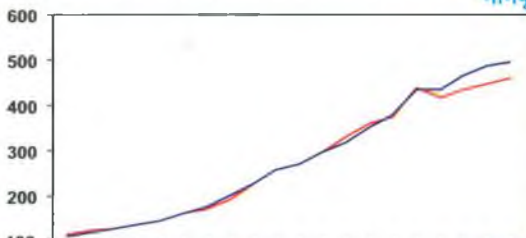
नांदेड / NANDED

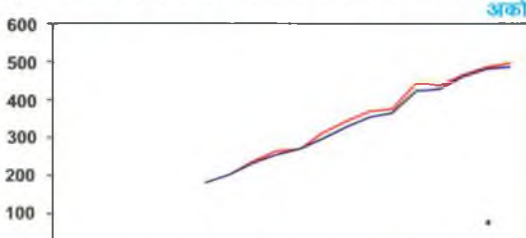
औरंगाबाद / AURANGABAD

नागपूर / NAGPUR

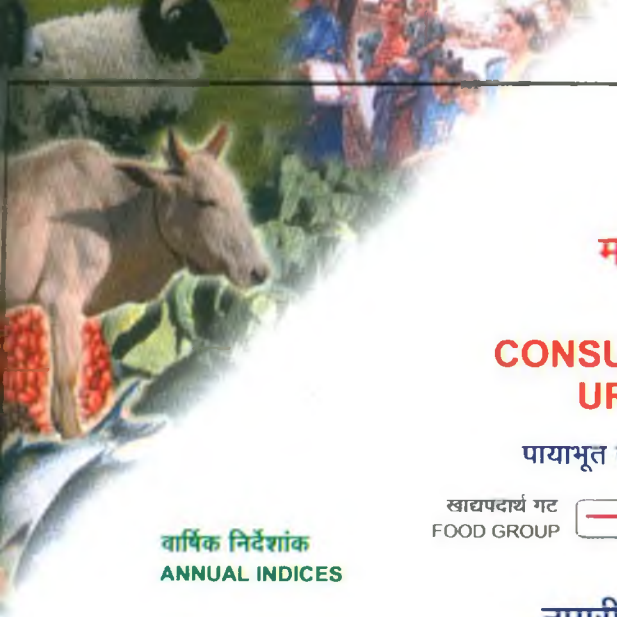

अकोला / AKOLA

डि. जा. फे. मा. ए. मे जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
D J F M A M J J A S O N D
2001 2002

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

महाराष्ट्र राज्य

MAHARASHTRA STATE

महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागाकरिता

ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN AND RURAL MAHARASHTRA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982=100

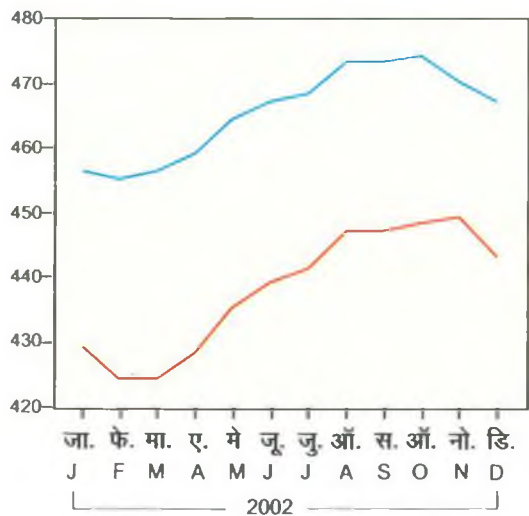
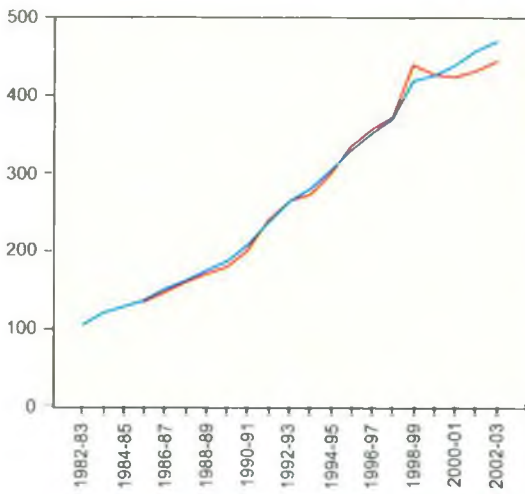
वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

खाद्यपदार्थ गट
FOOD GROUP

सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

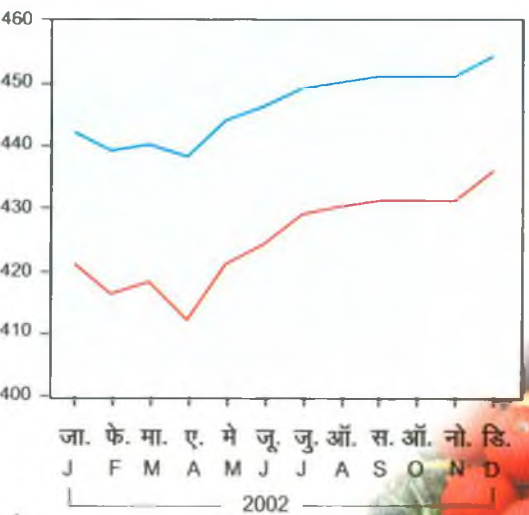
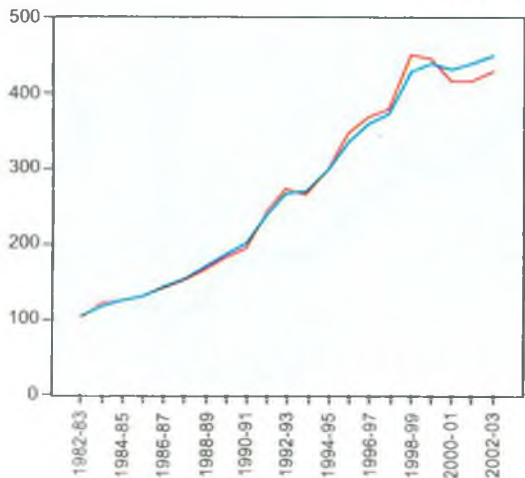
मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

नागरी / URBAN

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

ग्रामीण / RURAL

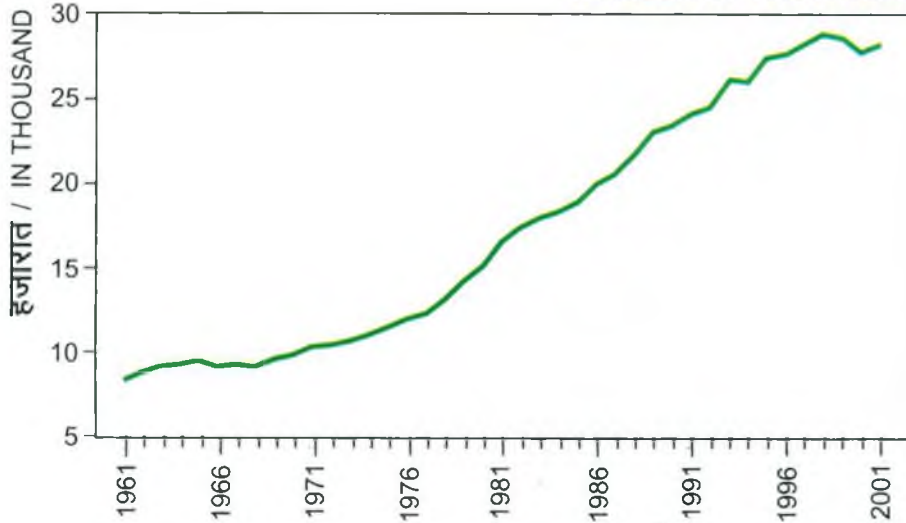
* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

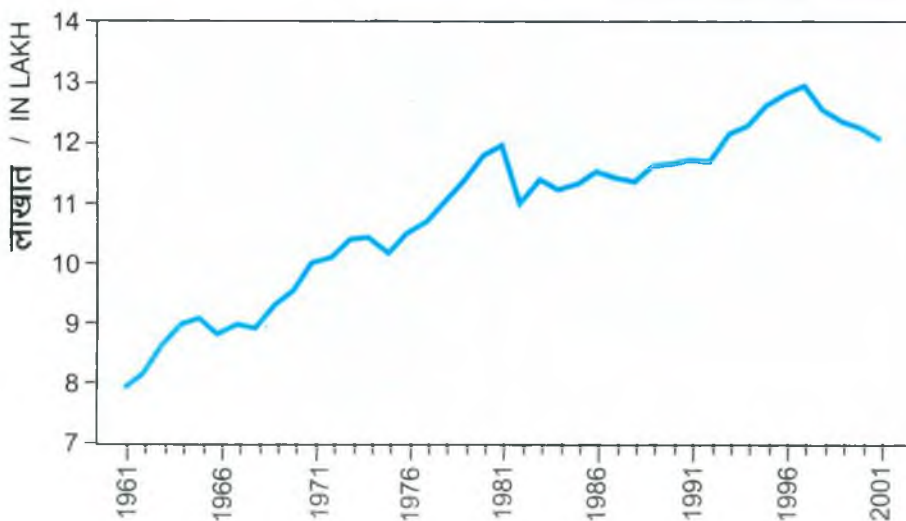
महाराष्ट्र राज्य
MAHARASHTRA STATE

कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT

कारखान्यांची संख्या
NUMBER OF FACTORIES

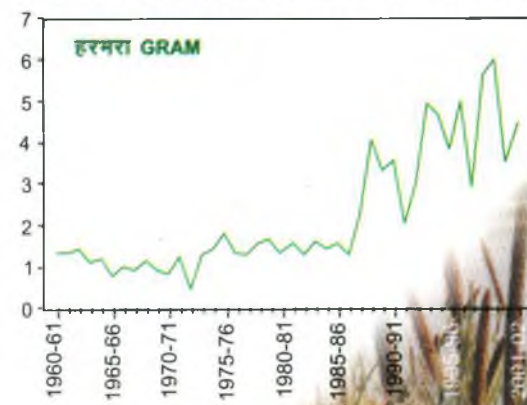
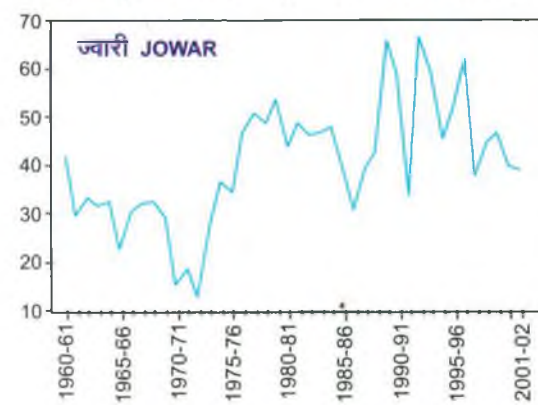
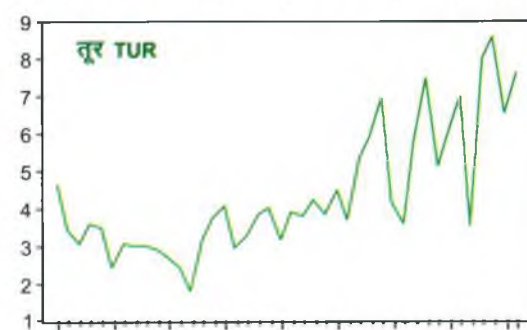
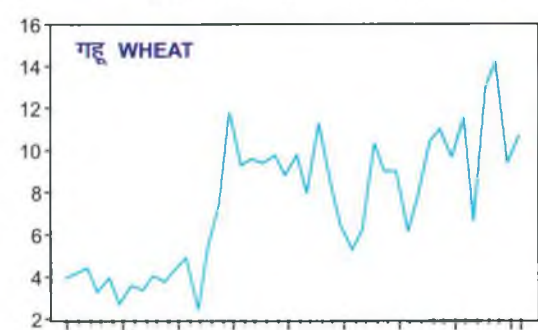
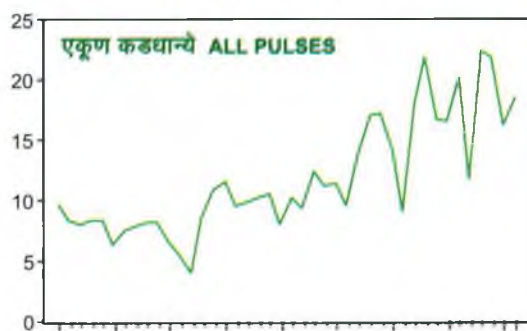
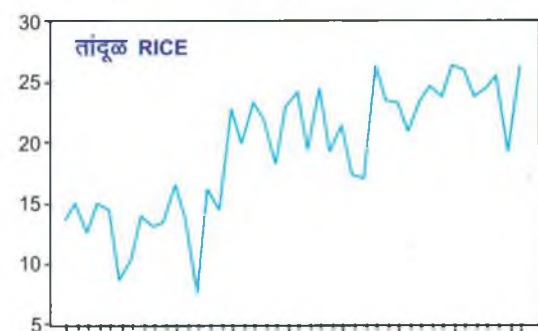
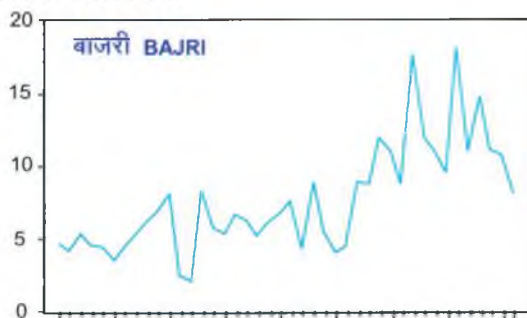
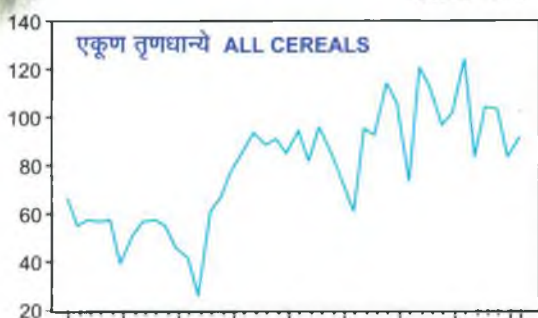
कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार
AVERAGE DAILY FACTORY EMPLOYMENT

महाराष्ट्र राज्य
MAHARASHTRA STATE

अन्नधान्य उत्पादन FOODGRAINS PRODUCTION

लाख टन LAKH TONNES

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

पाया : त्रैवर्षीय सरासरी / BASE : TRIENNIAL AVERAGE 1979-82 = 100

भारत

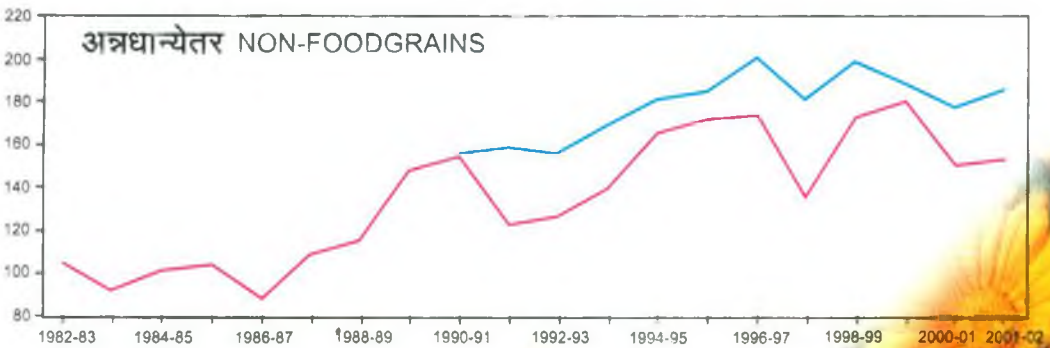
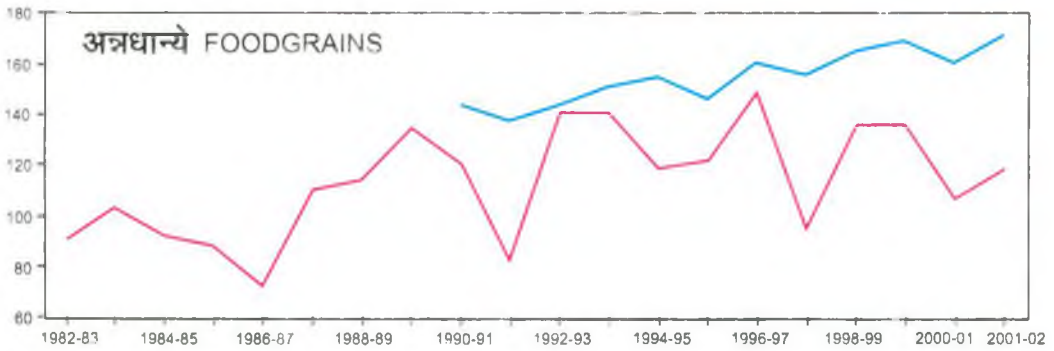
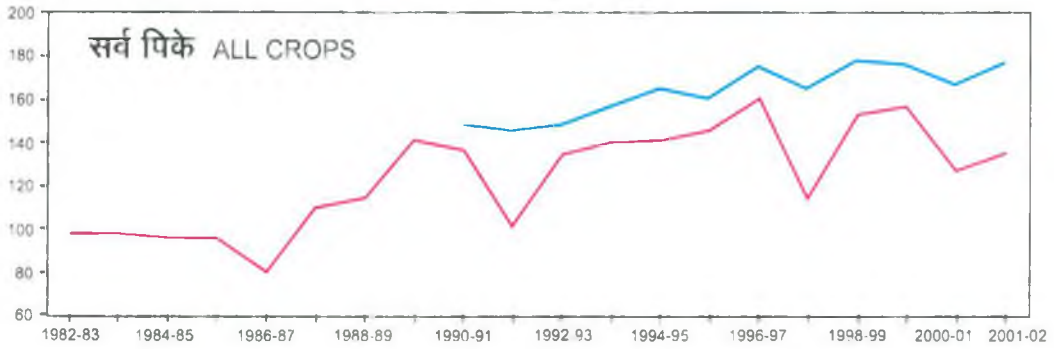

INDIA

महाराष्ट्र

MAHARASHTRA

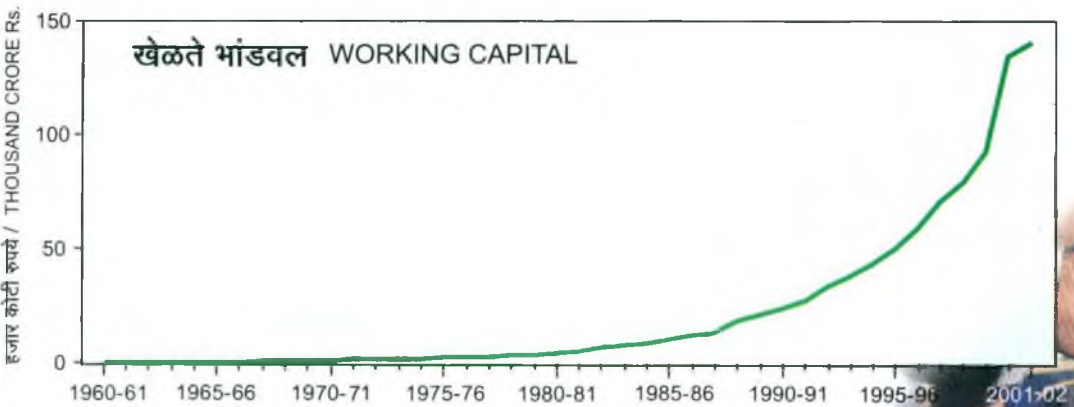
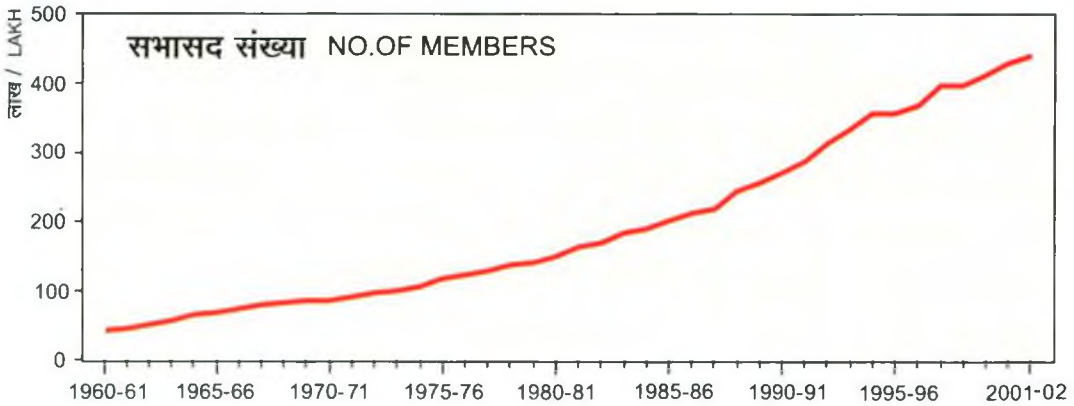
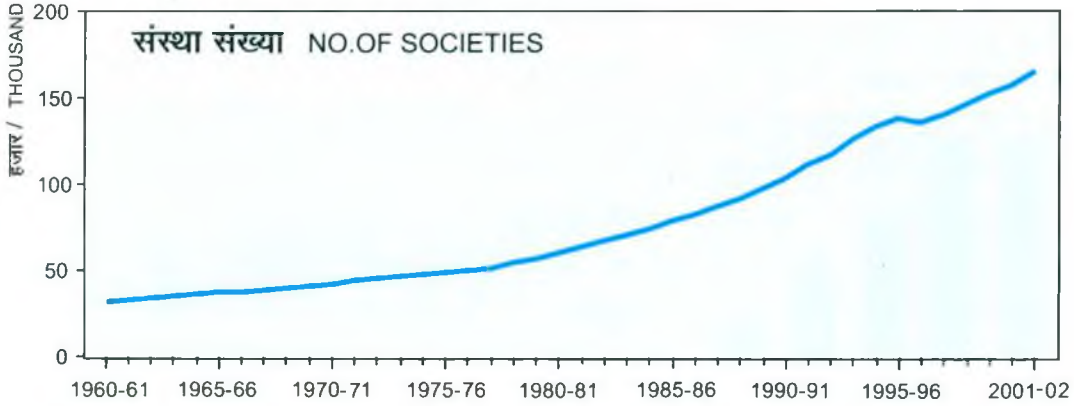

टीप : आखिल भारतीय पातळीवरील कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक १९९०-९१ पूर्वीच्या वर्षांकरीता पाया : त्रैवर्षीय सरासरी १९७९-८२ अनुसार उपलब्ध नाहीत.

NOTE : THE INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION AT ALL INDIA LEVEL FOR THE YEARS PRIOR TO 1990-91 ARE NOT AVAILABLE FOR THE BASE : TRIENNIAL AVERAGE 1979-82.

महाराष्ट्र राज्य
MAHARASHTRA STATE

सहकारी संस्थांची वाढ GROWTH OF CO-OPERATIVE SOCIETIES

महाराष्ट्र राज्य

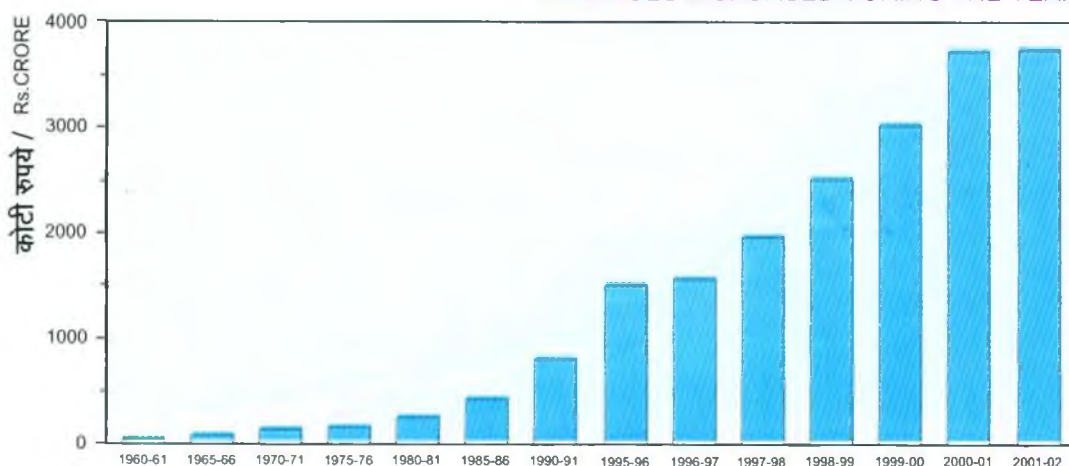
MAHARASHTRA STATE

प्राथमिक कृषि पतसंस्थांनी वितरित केलेल्या कर्जाची स्थिती

POSITION OF ADVANCES DISBURSED BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES

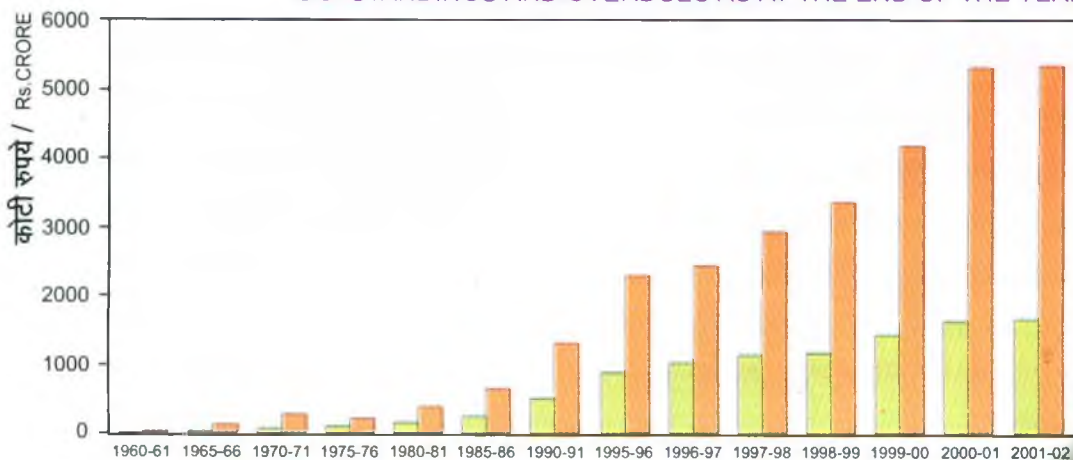
वर्षभरात वितरित केलेले कर्ज

ADVANCES DISBURSED DURING THE YEAR

वर्षअखेर येणे कर्ज व थकबाकी

OUTSTANDINGS AND OVERDUES AS AT THE END OF THE YEAR

थकबाकी

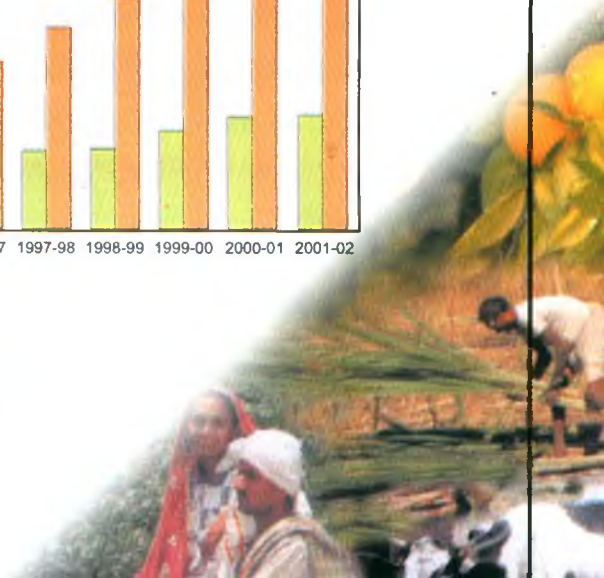

OVERDUES

येणे कर्ज

OUTSTANDINGS

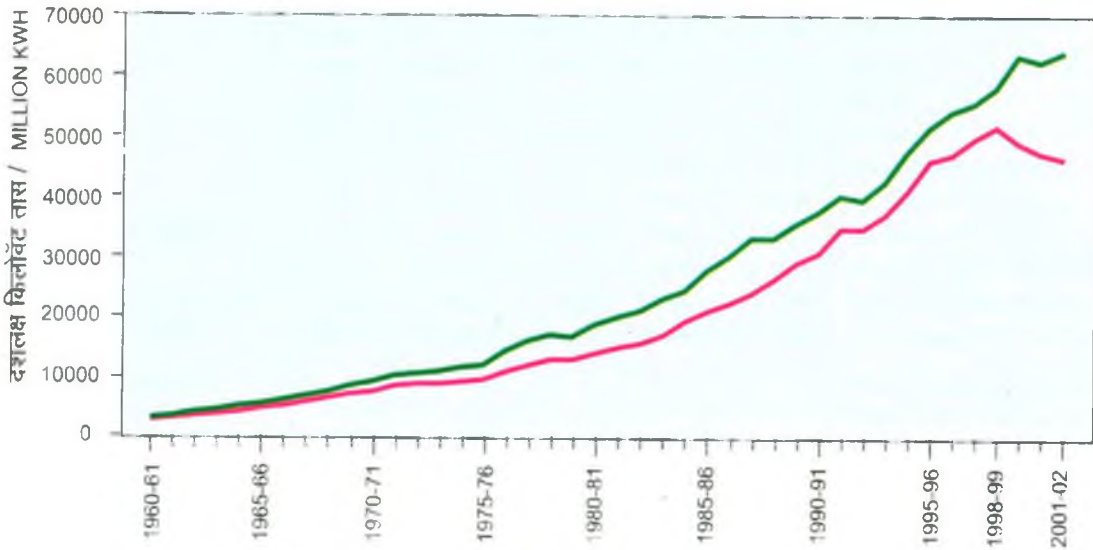
महाराष्ट्र राज्य
MAHARASHTRA STATE

विजेची एकूण निर्मिती आणि वापर

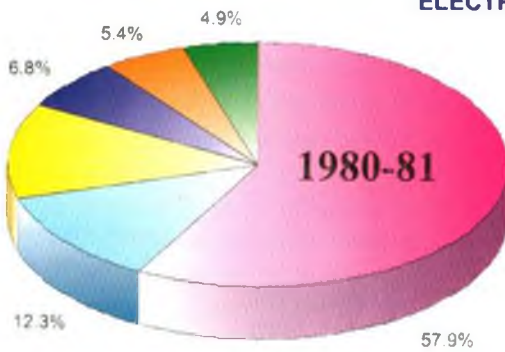
TOTAL ELECTRICITY GENERATION AND CONSUMPTION

निर्मिती
GENERATION

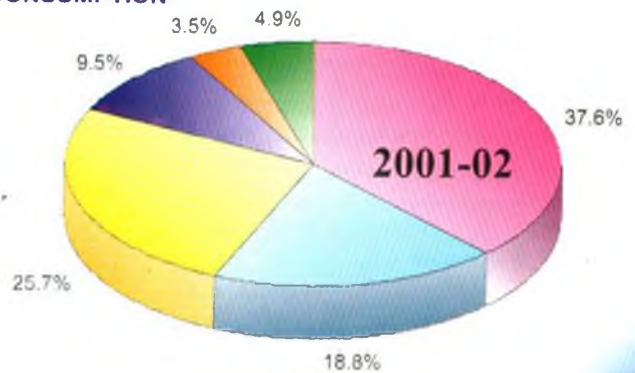
वापर
CONSUMPTION

विजेचा वापर ELECTRICITY CONSUMPTION

14,034 दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH

46,338 दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH

औद्योगिक
INDUSTRIAL	कृषि
AGRICULTURE	घरगुती
DOMESTIC
वाणिज्यिक
COMMERCIAL	रेल्वे
RAILWAY	इतर
OTHERS

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब 1	1960-61 2	1970-71 3	1980-81 4	1990-91 5	2001-02* 6	Item 1
भौगोलिक क्षेत्र - (हजार चौ.कि.मी.)	306	308	308	308	308	Geographical Area- (Thousand Sq.Km.)
प्रशासकीय रचना -						Administrative Setup -
महसुली विभाग	4	4	6	6	6	Revenue Divisions
जिल्हे	26	26	28	31	35	Districts
तहसील	229	235	301	303	353	Tahsils
वस्ती असलेली गावे	35,851	35,778	39,354	40,412	43,722@@	Inhabited villages
वस्ती नसलेली गावे	3,016	2,883	2,479	2,613	N.A.	Un-Inhabited villages
शहरे	266	289	307	336	378	Towns
जनगणनेनुसार लोकसंख्या - (हजारात)	(1961)	(1971)	(1981)	(1991)	(2001)	Population as per Census- (In thousand)
एकूण	39,554	50,412	62,784	78,937	96,752	Total
पुरुष	20,429	26,116	32,415	40,826	50,334	Males
स्त्रिया	19,125	24,296	30,369	38,111	46,418	Females
ग्रामीण	28,391	34,701	40,791	48,395	55,732	Rural
नागरी	11,163	15,711	21,993	30,542	41,020	Urban
अनुसूचित जाती	2,227	3,177	4,480	8,758	N.A.	Scheduled Castes
अनुसूचित जमाती	2,397	3,841	5,772	7,318	N.A.	Scheduled Tribes
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ.कि.मी.)	129	164	204	257	314	Density of population (per Sq. Km.)
साक्षरता प्रमाण (टक्के)	35.1	45.8	57.1	64.9	77.3	Literacy rate (Percentage)
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	936	930	937	934	922	Sex ratio (Females per thousand males)
नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	28.22	31.17	35.03	38.69	42.40	Percentage of urban population
राज्य उत्पन्न - (चालू किंमतीनुसार) (१९९३-९४ च्या मालिकेप्रमाणे)						State Income - (At current prices) (As per 1993-94 series)
राज्य उत्पन्न (कोटी रुपये)	1,889	4,738	16,480	60,143	2,41,877+	State Income (Crore Rs.)
प्राथमिक क्षेत्र (कोटी रुपये)	649	1,137	4,104	13,191	38,610+	Primary Sector (Crore Rs.)
द्वितीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	486	1,526	5,531	19,875	62,222+	Secondary Sector (Crore Rs.)
तृतीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	754	2,075	6,845	27,077	1,41,045+	Tertiary Sector (Crore Rs.)
दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	484	957	2,647	7,696	24,736+	Per capita State income (Rs.)
कृषि - (क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये)						Agriculture - (Area in thousand hectares)
निव्वळ पेरणी क्षेत्र	17,878	17,668	18,299	18,565	17,619	Net area sown
पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	18,823	18,737	19,642	21,859	22,381	Gross cropped area
स्थूल सिंचित क्षेत्र	1,220	1,570	2,415	3,319	3,667	Gross irrigated area
स्थूल सिंचित क्षेत्राचे पिकांखालील एकूण स्थूल क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के)	6.5	8.4	12.3	15.2	16.4	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र - (हजार हेक्टरमध्ये)						Area under principal crops- (In thousand hectares)
तांदूळ	1,300	1,352	1,459	1,597	1,514	Rice
गहू	907	812	1,063	867	776	Wheat
ज्वारी	6,284	5,703	6,469	6,300	5,137	Jowar
बाजरी	1,635	2,039	1,534	1,940	1,399	Bajri
सर्व तृणधान्ये	10,606	10,320	19,976	11,136	9,411	All cereals
सर्व कडधान्ये	2,349	2,566	2,715	3,257	3,388	All pulses
सर्व अन्नधान्ये	12,955	12,886	13,691	14,393	12,798	All foodgrains

अस्थायी / Provisional + प्रारंभिक अंदाज / Preliminary estimates

@@ वस्ती नसलेली गावे धरून / Including Un-Inhabited villages

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब 1	1960-61 2	1970-71 3	1980-81 4	1990-91 5	2001-02* 6	Item 1
ऊस क्षेत्र	155	204	319	536	664	Sugarcane Area
ऊस तोडणी क्षेत्र	155	167	258	442	578	Sugarcane Harvested area
कापूस	2,500	2,750	2,550	2,721	3,105	Cotton
भुईमूग	1,083	904	665	864	429	Groundnut
7. प्रमुख पिकांचे उत्पादन - (हजार टनात)						Production of principal crops- (In thousand tonnes)
तांदूळ	1,369	1,662	2,315	2,344	2,651	Rice
गहू	401	440	886	909	1,077	Wheat
ज्वारी	4,224	1,557	4,409	5,929	3,910	Jowar
बाजरी	489	824	697	1,115	831	Bajri
सर्व तणधान्ये	6,755	4,737	8,647	10,740	9,305	All cereals
सर्व कडधान्ये	989	677	825	1,441	1,880	All pulses
सर्व अन्नधान्ये	7,744	5,414	9,472	12,181	11,185	All foodgrains
ऊस	10,404	14,433	23,706	38,154	45,140	Sugarcane
कापूस (रुई)	284	82	208	319	457	Cotton (lint)
भुईमूग	800	586	451	979	492	Groundnut
8. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक @ -	-	-	-	136.5	127.4	Index number of agricultural production @ -
9. कृषि गणना -		(1970-71)	(1980-81)	(1985-86)	(1990-91)	Agricultural Census -
वहित खातेदारांची संख्या (हजारात)		4,951	6,863	8,101	9,470	Number of operational holdings (In thousand)
वहितीचे क्षेत्र (हजार हेक्टरसमथ्ये)		21,179	21,362	21,352	20,925	Area of operational holdings (In thousand hectares)
वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)		4.28	3.11	2.64	2.21	Average size of operational holdings (Hectare)
10. पशुधन गणना -	(1961)	(1966)	(1978)	(1987)	(1997)	Livestock Census -
एकूण पशुधन (हजारात)	26,048	25,449	29,642	34,255	39,638	Total livestock (In thousand) ¹
एकूण कोंबड्या-बदके (हजारात)	10,577	9,902	18,791	24,839	35,392	Total poultry (In thousand)
ट्रॅक्टर	1,427	3,274	12,917	34,529	79,893	Tractor
11. वन क्षेत्र (चौ.कि.मी.)	63,544	62,311	64,222	63,798	61,935	Forest Area (Sq.Km.)
12. कारखाने - @@	(1960)	(1970)	(1980)	(1990)	(2001)	Factories - @@
चालू कारखाने	8,010	9,803	15,170	23,410	28,324	Working Factories
सरासरी दैनिक रोजगार (हजारात)	746	952	1,177	1,163	1,201	Average daily employment (In thousand)
दर लाख लोकसंख्येमागे रोजगार	1,886	2,031	1,958	1,483	1,233	Employment per lakh of population
13. वीज- (दशलक्ष कि.वॅ.तास)						Electricity - (Million KWH)
एकूण उत्पादन	3,268	9,134	18,751	37,311	64,138	Total generation
एकूण वापर	2,720	7,650	14,034	30,775	46,338	Total consumption
औद्योगिक वापर	1,853	5,312	8,130	14,706	17,435	Industrial consumption
कृषि वापर	15	356	1,723	6,604	8,730	Agricultural consumption
घरगुती वापर	260	732	1,779	5,065	11,901	Domestic Consumption

* अस्थायी / Provisional

@ पाया :- त्रैवर्षीय सरासरी १९७९-८२ = १००/ Base :- Triennial Average 1979-82=100

@@ कारखाना अधिनियम, १९४८ खालील / Covered under Factories Act, 1948

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब 1	1960-61 2	1970-71 3	1980-81 4	1990-91 5	2001-02* 6	Item 1
14. बँका (अनुसूचित वाणिज्यिक) बँक कार्यालये	N.A.	(June 1971) 1,471	(June 1981) 3,627	(June 1991) 5,591	(June 2002) 6,320	Banking - (Scheduled Commercial) Banking offices
बँक कार्यालये असलेली गावे	N.A.	450	1,355	(Mar. 1991) 2,749	(Mar. 1993) 2,414	Villages having banking offices
15. शिक्षण -					(2002-03)@@	Education -
प्रार्थमिक शाळा	34,594	45,143	51,045	57,744	68,736	Primary schools
विद्यार्थी (हजारात)	4,178	6,229	8,392	10,424	11,709	Enrolment (In thousand)
माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिक सह)	2,468	5,339	6,119	9,972	16,647	Secondary schools (Incl. Higher Secondary)
विद्यार्थी (हजारात)	858	1,936	3,309	5,794	10,094	Enrolment (In thousand)
16. आरोग्य -		(1971)	(1981)	(1991)	(2001)	Health -
रुग्णालये	N.A.	299	530	768	1,102	Hospitals
दवाखाने	N.A.	1,372	1,776	1,896	1,544	Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटा @	N.A.	88	114	144	106	Beds per lakh of population
जन्मदर @ (**)	34.7	32.2	28.5	26.2	21.0	Birth rate @ (**)
मृत्युदर @ (**)	13.8	12.3	9.6	8.2	7.5	Death rate @ (**)
बाल मृत्युदर @ (**)	86	105	79	60	48	Infant mortality rate @ (+)
17. वाहतूक -					(2001-02)	Transport -
रेल्वे मार्गांची लांबी (किलोमीटर)	5,056	5,226	5,233	5,434	5,459	Railway route length (Kilometer)
एकूण रस्त्यांची लांबी (किलोमीटर)	39,241	65,364	1,41,131	1,72,965	2,22,600	Total Road length (Kilometer) †
त्यापैकी पृष्ठांकित	24,852	35,853	66,616	1,32,048	1,88,308	Of which Surfaced
मोटर वाहने (हजारात)	100	312	805	2,641	7,506	Motor vehicles (In thousand)
18. सहकार -						Co-operation -
प्रार्थमिक कृषि पतसंस्था	21,400	20,420	18,577	19,565	20,674	Primary agricultural credit societies
सभासद (हजारात)	2,170	3,794	5,416	7,942	10,340	Membership (In thousand)
एकूण सहकारी संस्था	31,565	42,597	60,747	1,04,620	1,65,789	Total No. of Co-op. societies
एकूण सभासद (हजारात)	4,191	8,581	14,783	26,903	43,939	Total membership (In thousand)
खेळते भांडवल (कोटी रु.)	291	1,490	5,210	24,283	1,41,004	Working capital (Rs. In crore)
19. स्थानिक स्वराज्य संस्था -						Local bodies -
जिल्हा परिषदा	25	25	25	29	33	Zilla Parishads
ग्रामपंचायती	21,636	22,300	24,281	25,827	27,832#	Gram Panchayats
पंचायत समित्या	295	296	296	298	349	Panchayat Samitis
नगर परिषदा	219	221	220	228	224	Municipal Councils
महानगरपालिका	3	4	5	11	19	Municipal Corporations
कटकर्मडळे	7	7	7	7	7	Cantonment Boards

* अस्थायी / Provisional N.A.- उपलब्ध नाही / Not available

@ नमुना नोंदणी पाहणीनुसार / As per Sample Registration Scheme

@@ अंदाजित / Estimated

(**) प्रति हजार लोकसंख्येमागे / Per thousand population

(+) प्रति हजार जिवित जन्मांमागे / Per thousand live births

† जिल्हा परिषद व सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या देखभालीखालील रस्ते / Roads maintained by Z.P. and P.W.D.

नगरपंचायतीसह / Including Nagar Panchayats

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब	परिमाण	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage)	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
1. लोकसंख्या (२००१)						Population (2001)
1.1 एकूण लोकसंख्या	हजारात	96,752	10,27,015*	9.4	In Thousand	Total population
(१) पुरुष	"-	50,334	5,31,277*	9.5	"-	(i) Males
(२) स्त्रिया	"-	46,418	4,95,738*	9.4	"-	(ii) Females
1.2 (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजारात	55,732	7,41,660*	7.5	In Thousand	(a) Rural population
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	57.60	72.22	...	Per cent	(b) Percentage of rural population to total population
1.3 (अ) नागरी लोकसंख्या	हजारात	41,020	2,85,355*	14.4	In Thousand	(a) Urban population
(ब) नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	42.40	27.78	...	Per cent	(b) Percentage of urban population to total population
1.4 स्त्री-पुरुष प्रमाण	दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या	922	933	...	Females per thousand males	Sex Ratio
1.5 लोकसंख्येतील शोकडा वाढ (१९९१-२००१)	टक्के	22.57	21.35	...	Per cent	Percentage growth of population during 1991-2001
1.6 साक्षरता प्रमाण	टक्के	77.27	65.38	...	Per cent	Literacy rate
1.7 (अ) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या (१९९१)	हजारात	16,076	2,05,982#	7.8	In Thousand	population of scheduled castes and scheduled tribes (1991)
1.8 (अ) एकूण काम करणारे (१९९१)	हजारात	33,910	3,14,131@	10.8	In Thousand	Total workers (1991)
1.9 भौगोलिक क्षेत्र (२००१)	लाख चौ.कि.मी.	3.08	32.87	9.4	Lakh Sq.Km.	Geographical area (2001)
2. कृषि (१९९७-९८)						Agriculture † (1997-98)
2.1 निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	17,761	1,42,083	12.5	In Thousand hectares	Net area sown
2.2 पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	"-	21,384	1,90,570	11.2	"-	Gross cropped area
2.3 स्थूल सिंचित क्षेत्र	"-	3,828	72,784	5.3	"-	Gross irrigated area
2.4 स्थूल सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	17.9	38.2	...	Per cent	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
2.5 प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (१९९८-९९ ते २०००-०१ या वर्षाची सरासरी)						Area under principal crops (average for years 1998-99 to 2000-01)
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	1,483	44,774	3.3	In Thousand hectares	(i) Rice
(२) गहू	"-	940	26,692	3.5	"-	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	"-	5,020	10,012	50.1	"-	(iii) Jowar
(४) बाजरा	"-	1,765	9,335	18.9	"-	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये	"-	9,822	1,01,136	9.7	"-	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"-	13,378	1,22,685	10.9	"-	(vi) All foodgrains (cereals and pulses)
(७) ऊस क्षेत्र	"-	661	"-	(vii) Sugarcane Area
तोडणी क्षेत्र	"-	572	4,190	13.7	"-	Harvested Area
(८) कापूस	"-	3,177	8,876	35.8	"-	(viii) Cotton
(९) भुईमूग	"-	514	6,998	7.3	"-	(ix) Groundnut

† अस्थायी /Provisional

जम्मू व काश्मीर वगळून / Excluding Jammu and Kashmir

* जम्मू व काश्मीरची अंदाजित लोकसंख्या धरून / Including projected population of Jammu and Kashmir.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती—चालू
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA--- contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maharashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुधन गणना (१९९२)						Livestock census (1992)
3.1 एकूण पशुधन	हजारात	36,393	4,70,830	7.7	In Thousand	Total livestock
3.2 ट्रॅक्टर्स	-"-	46	1,222	3.8	In Thousand	Tractors
3.3 सिंचनाकरिता वापरलेली इंजिने व पंप	-"-	1,189	11,393	10.4	In Thousand	Oil engines with pumps for irrigation purposes
4. वने						Forests
4.1 एकूण वन क्षेत्र * (१९९९)	चौ.कि.मीटर	63,842	7,65,254	8.3	Sq.km.	Total forest area* (1999)
5. उद्योग*						Industry*
5.1 कारखाने- (२०००)						Factories— (2000)
(अ) चालू कारखाने	संख्या	29,637	2,53,807	11.7	Number	(a) Working factories
(ब) दैनिक सरासरी रोजगार	हजारात	1,279	10,878	11.8	In Thousand	(b) Average daily employment
6. वीज* (२०००-०१)						Electricity* (2000-01)
6.1 एकूण उत्पादन	दशलक्ष कि.वॅ.तास	62,317	4,99,500	12.5	Million kwh.	Total generation
6.2 एकूण वापर	दशलक्ष कि.वॅ.तास	47,289	3,16,542	14.9	Million kwh.	Total consumption
6.3 (अ) औद्योगिक वापर	दशलक्ष कि.वॅ.तास	18,363	1,07,633	17.1	Million kwh.	(a) Industrial consumption
(ब) औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी	टक्के	38.8	34.0	...	Per cent	(b)Percentage of industrial consumption to total consumption
7. बँका						Banking
7.1 बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) (जून २००२)	संख्या	6,320	66,355	9.5	Number	Banking offices(Scheduled commercial) (June 2002)
7.2 बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) असलेली शहरे व गावे (मार्च,१९९३)	संख्या	2,750	37,724	7.3	Number	Towns and Villages having banking offices (Scheduled commercial) (March,1993)
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (२००१-०२)						State/National Income (2001-02)
8.1 चालू किंमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये	2,41,877†	18,64,292**	13.0	Crore Rs.	Income at current prices
8.2 चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	रुपये	24,736†	17,978**	...	Rs.	Per capita income at current prices
8.3 घटक उत्पादन मूल्यानुसार स्थूल उत्पन्न	कोटी रुपये	2,71,406†	20,94,013**	13.0	Crore Rs.	Gross Domestic Product (GDP) at factor cost
8.4 दरडोई स्थूल उत्पन्न	रुपये	27,755†	20,193**	...	Rs.	Per Capita GDP

* अस्थायी /Provisional

† प्रारंभिक अंदाज /Preliminary estimates

** शीघ्र अंदाज /Quick estimates

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक/

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ.कि.मी.) Geo-graphical area (lakh sq. km.)	लोकसंख्या (लाखांत) Population (In lakh)	लोकसंख्येची घनता Density of population	नागरी लोकसंख्येची एकूण टक्केवारी Percentage of urban population to total population	राज्याच्या लोकसंख्येची भारताच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of State population to All-India population	लोकसंख्येतील दशवर्षीय वाढ (टक्के) Decennial growth rate of population (per cent)	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of scheduled castes and scheduled tribes to total population	मुख्यतः काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of main workers to total population	कृषि विषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक (1)	(2001) (2)	(2001) (3)	(2001) (4)	(2001) (5)	(2001) (6)	(1991-01) (7)	(2001) (8)	(1991) (9)	(2001) (10)	(2001) (11)
1 आंध्र प्रदेश	2.75	757.28	275	27.08	7.37	13.86	978	22.24	38.10	62.30
2 अरुणाचल प्रदेश	0.84	10.91	13	20.41	0.11	26.21	901	64.13	37.71	62.30
3 आसाम	0.78	266.38	340	12.72	2.59	18.85	932	20.23	26.59	52.65
4 बिहार	0.94	828.79	880	10.47	8.07	28.43	921	22.22	25.40	77.35
5 झारखंड	0.80	269.09	338	22.25	2.62	23.19	941	N. A.	24.02	66.85
6 दिल्ली	0.01	137.83	9294	93.01	1.34	46.31	821	19.05	31.18	1.11
7 गोवा	0.04	13.44	363	49.77	0.13	14.89	960	2.11	31.67	16.61
8 गुजरात	1.96	505.97	258	37.35	4.93	22.48	921	22.32	33.66	52.04
9 हरियाणा	0.44	210.83	477	29.00	2.05	28.06	861	19.75	29.62	51.56
10 हिमाचल प्रदेश	0.56	60.77	109	9.79	0.59	17.53	970	29.56	33.36	68.65
11 जम्मू व काश्मीर	2.22	100.70	99	24.88	0.98	29.04	900	N. A.	25.19	50.10
12 कर्नाटक	1.92	527.34	275	33.98	5.13	17.25	964	20.64	36.71	55.89
13 केरळ	0.39	318.39	819	25.97	3.10	9.42	1,058	11.02	25.87	23.26
14 मध्य प्रदेश	3.08	603.85	196	26.97	5.88	24.34	920	37.81	31.66	71.59
15 छत्तीसगड	1.35	207.96	154	20.08	2.02	18.06	990	N. A.	33.92	76.46
16 महाराष्ट्र	3.08	967.52	314	42.40	9.42	22.57	922	20.37	36.87	55.41
17 मणिपूर	0.22	23.89	107	23.88	0.23	30.02	978	36.43	31.68	57.38
18 मेघालय	0.22	23.06	103	19.63	0.22	29.94	975	86.04	32.21	65.89
19 मिझोराम	0.21	8.91	42	49.50	0.09	29.18	938	94.85	40.83	59.77
20 नागालँड	0.17	19.89	120	17.74	0.19	64.41	909	87.70	35.63	68.03
21 ओरिसा	1.56	367.07	236	14.97	3.57	15.94	972	38.41	26.08	64.73
22 पंजाब	0.50	242.89	482	33.95	2.37	19.76	874	28.31	32.23	39.36
23 राजस्थान	3.42	564.73	165	23.38	5.50	28.33	922	29.73	30.86	66.00
24 सिक्कीम	0.07	5.40	76	11.10	0.05	32.98	875	28.29	39.31	56.34
25 तामिळनाडू	1.30	621.11	478	43.86	6.05	11.19	986	20.21	38.13	49.55
26 त्रिपुरा	0.10	31.91	304	17.02	0.31	15.74	950	47.31	28.41	50.92
27 उत्तर प्रदेश	2.41	1,660.53	689	20.78	16.17	25.80	898	21.25	23.74	66.03
28 उत्तरांचल	0.53	84.80	159	25.59	0.83	19.20	964	N. A.	27.39	58.03
29 पश्चिम बंगाल	0.89	802.21	904	28.03	7.81	17.84	934	29.22	28.75	43.94
भारत*	32.87	10,270.15	@324	@27.78	@100.00	21.34	@933	@24.56	@30.55	@58.40

* केंद्रशासित प्रदेश धरून /Includes Union Territories

N.A.= उपलब्ध नाही /Not available

@ जम्मू आणि काश्मीर वगळून /Excluding Jammu and Kashmir

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA

काम करण्या स्त्रियांचा सहभाग दर Female workers participa- tion rate	मानव विकासाबाबतचे मूलभूत निर्देशक Basic Indicators of Human Development									दर हजार लोकसंख्येमागे	State
	साक्षरतेची टक्केवारी†† Literacy percentage			जन्माच्या वेळची आयुर्मर्यादा (वर्ष) Life expectancy at birth (years)		जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant morta- lity rate @@	चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices (Rs.) (P)	प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या Number of students in primary and secondary schools per thousand population	
	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females						
	(2001)	(2001)	(2001)	(2001- 06)	(2001- 06)	(2000)	(2000)	(2000)	(2000-01)	(30.9.2000)	
(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)	(1)
34.93	70.85	51.17	61.11	62.79	65.00	21.3	8.2	65	16,373	172	Andhra Pradesh
36.45	64.07	44.24	54.74	N.A.	N.A.	22.3	6.0	44	14,587.	220	Arunachal Pradesh
20.80	71.93	56.03	64.28	58.96	60.87	26.9	9.6	75	10,198	232	Assam
18.84	60.32	33.57	47.53	65.66	64.79	31.9	8.8	62	5,108	175	Bihar
26.40	67.94	39.38	54.13	65.66	64.79	26.5	9.0	70	N.A.	N.A.	Jharkhand
9.15	87.37	75.00	81.82	N.A.	N.A.	20.3	5.1	32	38,864	123	Delhi
22.24	88.88	75.51	82.32	N.A.	N.A.	14.3	7.4	23	45,105	175	Goa
28.03	80.50	58.60	69.97	63.12	64.10	25.2	7.5	62	19,228	200	Gujarat
27.31	79.25	56.31	68.59	64.64	69.30	26.9	7.5	67	23,742	165	Haryana
43.69	86.02	68.08	77.13	N.A.	N.A.	22.1	7.2	60	18,920	218	Himachal Pradesh
21.96	65.75	41.82	54.46	N.A.	N.A.	19.7	6.2	50	12,399	171	Jammu & Kashmir
31.88	76.29	57.45	67.04	62.43	66.44	22.0	7.8	57	18,041	202	Karnataka
15.28	94.20	87.86	90.92	71.67	75.00	17.9	6.4	14	21,046	171	Kerala
33.10	76.80	50.28	64.11	59.19	58.01	31.4	10.3	87	10,803	265	Madhya Pradesh
40.04	77.86	42.40	65.18	59.19	58.01	26.7	9.6	79	N.A.	N.A.	Chhatisgarh
32.59	86.27	67.51	77.27	66.75	69.76	21.0	7.5	48	22,179	207	Maharashtra
40.51	77.87	59.70	68.87	N.A.	N.A.	18.3	5.6	23	N.A.	200	Manipur
35.02	66.14	60.41	63.31	N.A.	N.A.	28.5	9.2	58	13,114	199	Meghalaya
47.63	90.69	86.13	88.49	N.A.	N.A.	16.0	5.2	21	N.A.	214	Mizoram
38.25	71.77	61.92	67.11	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	158	Nagaland
24.62	75.95	50.97	63.61	60.05	59.71	24.3	10.5	95	8,547	187	Orissa
18.66	75.63	63.55	69.95	69.78	72.00	21.6	7.4	52	25,048	152	Punjab
33.48	76.46	44.34	61.03	62.17	62.80	31.4	8.5	79	11,978	216	Rajasthan
38.59	76.73	61.46	69.68	N.A.	N.A.	21.8	5.7	49	15,550	234	Sikkim
31.32	82.33	64.55	73.47	67.00	69.75	19.3	7.9	51	19,889	175	Tamil Nadu
21.02	81.47	65.41	73.66	N.A.	N.A.	16.5	5.4	41	14,348	220	Tripura
16.28	70.23	42.98	57.36	63.54	64.09	32.8	10.3	83	9,721	131	Uttar Pradesh
27.09	84.01	60.26	72.28	63.54	64.09	20.2	6.9	50	N.A.	N.A.	Uttaranchal
18.08	77.58	60.22	69.22	66.08	69.34	20.7	7.0	51	16,072	180	West Bengal
@25.68	75.85	54.16	65.38	64.11	65.43	25.8	8.5	68	16,707	172	India*

@@ छोटे राज्यांचे व केंद्रशासित प्रदेशांचे बालमृत्यू दर त्रैवार्षिक (१९९८-००) सरकत्या सरासरीवर आधारित आहेत. /

Infant mortality rates for smaller States and Union territories are based on three year (1998-00) moving averages.

†† साक्षरतेची टक्केवारी सात व त्यापेक्षा अधिक वयांच्या लोकसंख्येची आहे /The literacy rates relate to the population aged seven and above.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक/

राज्य	दर हेक्टरी उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (P)					दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि.ग्रॅ.) Foodgrains production per capita (Kg.)	पिकांखालील दर हेक्टर क्षेत्रामागे खतांचा वापर (कि.ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचित क्षेत्राची एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	दर शेतकऱ्यामागे निव्वळ पेरणी क्षेत्र (हेक्टर) Net area sown per cultivator (Hectare) (P)	दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार (संख्या) Average daily factory employ- ment per lakh of population (No.) (P)
	एकूण तृणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total food grains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस Sugar- cane					
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	त्रैवार्षिक सरासरी-Triennial average (1998-99 to 2000-01)					(2000-01)	(2000-01)	(1998-99)	(1998-99)	(2000)
(1)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	(30)	(31)	(32)
1 ओंध प्रदेश	1,647	484	1,972	242	79,877	191.2	179.20	44.7	1.4	947
2 अरुणाचल प्रदेश	1,101	978	1,090	N.A.	N.A.	183.9	2.44	14.4	0.8	N. A.
3 आसाम	1,387	552	1,382	79	38,962	155.2	35.21	14.5	0.7	372
4 बिहार	1,565	810	1,535	N.A.	44,408	133.7	98.60	47.3	0.7	N. A.
5 झारखंड	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N. A.
6 दिल्ली	803	565	797	N.A.	N.A.	2.8	89.95	N.A.	1.1	(R)1,706
7 गोवा	2,574	838	2,613	N.A.	47,974	113.5	34.57	20.1	2.5	2,502
8 गुजरात	1,547	559	1,270	256	70,098	71.8	70.76	35.3	2.0	(R)1,739
9 हरियाणा	2,994	1,065	2,941	360	55,969	619.3	151.44	79.8	2.0	N. A.
10 हिमाचल प्रदेश	1,760	414	1,754	N.A.	27,264	237.4	36.58	18.8	0.5	(R)1,447
11 जम्मू व काश्मीर	1,555	581	1,488	113	21,400	109.8	60.00	41.4	N.A.	N. A.
12 कर्नाटक	1,648	539	1,348	248	98,797	205.8	115.28	25.3	1.8	(R)1,859
13 केरळ	1,857	796	1,970	279	83,569	24.2	58.34	14.4	2.2	N. A.
14 मध्य प्रदेश	961	697	1,077	123	37,333.	142.5	36.85	26.2	1.5	679
15 छत्तीसगड	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
16 महाराष्ट्र	937	573	889	134	87,818	103.0	75.76	15.4	1.7	1,340
17 मणिपूर	2,290	N.A.	2,686	227	67,278	155.6	106.47	14.7	0.4	N.A.
18 मेघालय	1,473	763	1,501	144	10,667	86.8	15.39	20.8	0.5	N.A.
19 मिझोराम	1,777	1,761	1,820	494	5,267	137.5	12.78	9.0	0.6	N.A.
20 नागालँड	1,322	757	1,208	227	52,704	135.1	1.53	25.5	0.8	N.A.
21 ओरिसा	1,193	366	1,019	279	58,659	134.8	36.92	28.0	1.3	382
22 पंजाब	3,833	690	3,935	309	66,250	1,031.6	163.35	92.2	2.1	1,836
23 राजस्थान	1,149	428	941	260	43,708	175.0	29.78	31.8	2.0	670
24 सिक्कीम	1,344	867	1,324	N.A.	N.A.	187.0	7.61	12.6	1.0	N.A.
25 तामिळनाडू	2,632	445	2,213	302	1,17,153	142.6	146.84	54.8	1.0	N.A.
26 त्रिपुरा	2,038	582	2,020	209	47,871	163.6	20.17	13.5	0.9	973
27 उत्तर प्रदेश	2,207	870	2,078	131	57,128	249.1	115.69	66.4	0.8	N.A.
28 उत्तरांचल	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
29 पश्चिम बंगाल	2,261	720	2,014	340	73,254	171.3	117.84	26.8	0.9	N.A.
भारत*	1,808	601	1,646	214	70,972	188.8	87.56	39.2	1.3	1,139

* केंद्रशासित प्रदेश धरून /Includes Union Territories (R) मागील वर्षाची माहिती / Previous year's data
(P) = अस्थायी /Provisional N.A.= उपलब्ध नाही /Not available

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA--contd.

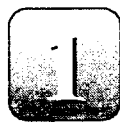
उद्योगातील दरडोई स्थूल उत्पादन (रुपये) per capita gross output in industries (Rs.) (P)	उद्योगातील दरडोई मूल्यवृद्धी (रुपये) Per capita value added in industries (Rs.) (P)	विजेचा दरडोई घरगुती वापर (कि.वॅ.ता.) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	विजेचा दरडोई औद्योगिक वापर (कि.वॅ.ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh.) (P) @	दर लाख लोकसंख्ये- मागे मोटार वाहने (संख्या) Motor vehicles per lakh of population (No.)	दर शंभर चौरस किलो- मीटर क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी Total road length per hundred sq. km. of area (Km.) **	दर लाख लोकसंख्ये- मागे रास्त भावाच्या/ शिधावाटप दुकानांची संख्या Number of fair price/ ration shops per lakh of population	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका Scheduled commercial banks			State
							दर लाख लोकसंख्ये- मागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population (No.)	दरडोई ठेवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दरडोई दिलेले कर्ज (रुपये) Bank credit per capita (Rs.)	
(2000-01)	(2000-01)	(1999-00)	(1999-00)	(31-3-00)	(31-3-99)	(2001)	(31-3- 2002)	(31-3- 2002)	(31-3- 2002)	Reference year or date
(33)	(34)	(35)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	(42)	(1)
8,161	1,193	82.71	72.82	4,838	65	53	6.8	8,342	5,138	Andhra Pradesh
N. A.	N. A.	56.61	6.08	1,971	22	94	6.2	6,768	1,065	Arunachal Pradesh
3,313	488	20.36	26.58	1,724	109	123	4.5	4,266	1,339	Assam
883	87	10.64	70.99		51	57	4.2	3,512	748	Bihar
7,565	1,860	N.A.	N.A.	813	N.A.	31	5.3	6,937	1,730	Jharkhand
10,513	1,477	314.79	165.33	25,684	1,862	22	10.2	83,586	73,678	Delhi
62,205	11,291	177.80	366.06	23,895	264	37	21.3	53,362	13,265	Goa
25,496	3,360	89.09	225.85	10,464	48	29	7.0	12,285	5,536	Gujarat
21,391	2,681	110.09	111.57	6,842	65	39	7.2	10,780	4,666	Haryana
10,802	2,179	94.02	157.91	2,505	53	58	12.7	14,042	3,235	Himachal Pradesh
1,342	159	127.38	42.64	2,201	11	29	8.0	11,414	4,102	Jammu & Kashmir
8,829	1,583	74.81	107.32	6,526	79	39	8.9	11,871	7,093	Karnataka
8,424	1,123	145.47	117.70	5,637	382	44	10.3	16,279	6,961	Kerala
6,150	1,035	47.95	84.51		46	31	5.6	5,386	2,502	Madhya Pradesh
6,153	1,202	N.A.	N.A.	4,334	N.A.	31	4.9	4,554	2,000	Chhatisgarh
19,470	3,185	121.70	178.30	6,429	86	51	6.4	19,866	21,275	Maharashtra
74	8	38.52	4.50	3,278	51	76	3.1	2,485	634	Manipur
466	65	61.17	49.02	2,596	41	155	7.6	8,400	1,514	Meghalaya
N.A.	N.A.	101.25	1.50	2,327	23	104	8.5	5,459	1,412	Mizoram
485	36	55.44	15.04	7,651	123	21	3.3	5,006	626	Nagaland
3,628	645	60.12	71.69	2,707	169	68	6.0	4,918	2,085	Orissa
14,530	1,789	178.31	333.40	9,611	128	59	10.3	20,447	8,659	Punjab
5,507	943	52.93	84.97	4,916	41	35	5.7	5,381	2,632	Rajasthan
N.A.	N.A.	92.18	31.25	2,271	26	155	8.4	14,420	2,309	Sikkim
16,763	2,654	115.34	198.96	7,486	118	44	7.6	11,898	10,028	Tamil Nadu
971	405	28.95	11.51	1,425	148	36	5.6	5,802	1,297	Tripura
3,948	587	52.38	29.56		97	45	4.8	5,797	1,707	Uttar Pradesh
5,812	1,155	N.A.	N.A.	2,707	N.A.	31	9.8	13,507	3,141	Uttaranchal
4,914	712	54.94	79.07	2,132	89	26	5.4	9,515	4,359	West Bengal
9,111	1,417	75.15	107.00	4,794	77	46	6.3	10,468	6,523	India*

(P) = अस्थायी /Provisional

@ यात नॉनयुटीलिटीच्या स्वनिर्मितीचा समावेश आहे / This includes self generation of non-utilities

** सार्वजनिक बांधकाम खाते, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका, नगरपरिषदा, पाटबंधारे विभाग व वन विभाग यांच्याकडील रस्त्यांचा समावेश आहे.

This includes roads under P.W.D., Z.P., Municipal Corporations, Municipal Councils, Irrigation Department and Forest Department

EXECUTIVE SUMMARY

Economic situation in the country

National Income

1.1 As per the advance estimates, during the current year 2002-03, the growth in Gross Domestic Product (GDP) for the country at constant (1993-94) prices is expected to be 4.4 per cent as against 5.6 per cent achieved in 2001-02. The sectoral growth rates of GDP for the year 2002-03 are estimated to be (-)3.1 per cent for Primary Sector (Agriculture and allied activities), 6.1 per cent for Secondary Sector and 7.1 per cent for Tertiary Sector (Service Sector). In 2001-02 at current prices, the GDP is estimated at Rs. 20,94,013 crore and the Net National Product (i.e. National Income) at Rs. 18,64,292 crore. The per capita National Income during 2001-02 is estimated at Rs.17,908.

Monsoon (June - September)

1.2 The year 2002 was a bad Monsoon Year. This year's monsoon season rainfall (July-September), for the country as a whole, was 19 per cent below normal causing 19 per cent of the country's area in drought conditions and 10 per cent area falling under severe drought conditions. 18 states of the country including Maharashtra suffered a lot due to poor July rainfall. During monsoon season, 21 out of 36 Meteorological sub-divisions had received deficient rainfall (between 40 to 80 per cent of long term average). Entire Rajasthan during the monsoon period was characterised by scanty rainfall (below 60 per cent).

Agricultural Production

1.3 The foodgrains production is expected to decline in 2002-03 by 13.6 per cent to 183.2 million tonnes, as compared to last year's production of 212 million tonnes. The production of oilseeds is expected to be severely affected due

to drought and expected to fall to 15.4 million tonnes as compared with the earlier year's production of 20.5 million tonnes. The production of cotton is expected to be 8.9 million bales, lower by 11.9 per cent over the last year production of 10.1 million bales. Sugarcane production is also expected to fall at 285.4 million tonnes during the current year from 300.1 million tonnes in the previous year.

Industrial Production

1.4 During 2002-03, the average of monthly All India Indices of Industrial Production (Base 1993-94 = 100), for the period April-December, 2002, was 170.5. This was higher by 5.3 per cent than that for the corresponding period of the previous year. For the manufacturing sector, which accounts for a weight of 79 per cent in the Index of Industrial Production, the average index for the period April-November, 2002 increased by 5.4 per cent, which is much better than that of corresponding increase of 2.6 per cent registered during the same period of the previous year.

Service Sector

1.5 The service sector, which contributes about 49 per cent of GDP is expected to grow at higher rate of 7.1 per cent in 2002-03 as compared to 6.8 per cent in 2001-02. In the current year, in the terms of GDP, the service sector has registered a growth of 7.6 per cent in the first two quarters.

Public Finance

1.6 The fiscal deficit of the Central Government, as a proportion to GDP had increased from 5.6 per cent in 2000-01 to 5.9 per cent in 2001-02. The ratio of outstanding liabilities of the Central Government to GDP has increased from 51.2 per cent in 1998-99 to the level of 58.1 per cent of GDP in 2001-02 (RE).

Balance of Payments (BOP)

1.7 India's Balance of Payments position remained comfortable in 2001-02. The balance of payments has been in overall surplus since 1996-97, with reserves rising on an average by US \$ 6.21 billion per year during 1996-97 to 2001-02. During the first half of 2002-03 (April-September), the current account continued to remain in surplus at US \$ 1.67 billion mainly due to buoyancy in private transfers (remittances) and software exports. The current account of India's balance of payments recorded a surplus equivalent to 0.3 per cent of GDP in 2001-02. Stagnant exports and falling imports brought down the trade deficit by 0.5 per cent in 2001-02.

Import-Export

1.8 During 2002-03, the exports have shown a remarkable growth of 20.4 per cent in April-December, 2002 in US Dollar value over the corresponding period of the previous year. The exports during the period April-December, 2002 were estimated at US \$ 38,115 million. During the same period imports were estimated at US \$ 43,882 million and were higher by 14.5 per cent than the corresponding imports of the previous year. The exports in rupee terms during the same period (April-December, 2002), were at Rs. 1,85,211 crore showing a rise of 23.4 per cent over the corresponding exports during the previous year. The imports in rupee terms during April-December, 2002 at Rs. 2,13,225 crore registered a rise of 17.5 per cent over the corresponding imports of the previous year. The estimated trade deficit during this period was Rs. 28,014 crore. In terms of US Dollars, the trade deficit was US \$ 5,767 million. The foreign currency assets with Reserve Bank of India stood at US \$ 69,888 million by the end of January, 2003 as against US \$ 51,049 million by the end of March, 2002. The exchange rate of Rupee against U.S. Dollar on the basis of average for the period April, 2002 to January, 2003 was Rs. 48.54 per Dollar.

Money Supply

1.9 On a year-on-year basis, the growth of broad money supply (M3) as on 10th January, 2003, which reflects monetary developments amounted to 12.8 per cent (net of merger of ICICI Ltd. and ICICI Bank), as compared to the corresponding growth as on 11th January, 2002 (14.5 per cent). During the current year,

among the various components of money supply, currency with public and time deposits (net of merger) registered a lower rate of growth, whereas the demand deposits with banks registered a higher rate of growth. The rate of expansion in currency with public till January 10, 2003 was 13.1 per cent and was more than that of 12.8 per cent in the corresponding period of the last year. The money multiplier-the ratio of broad money to reserve money-which had increased from 4.3 to 4.4 in previous year, increased further to 4.8 as on January, 10, 2003.

Price Situation

1.10 During the current year, the annual rate of inflation in terms of All-India WPI (52 week average) has remained below 3 per cent for much of the year. The inflation rate was 2.6 per cent for the week ended 18th January, 2003. The annual point to point inflation rate based on WPI remained below 2 per cent till the end of May, 2002, and there after remained between 3 to 4 per cent level. The annual rate of inflation as on January, 18, 2003 was 4.4 per cent as against 1.4 per cent during the corresponding period of the previous year.

1.11 During the current financial year inflation rate based on Consumer Price Index for the Industrial Workers (CPI-IW) has declined from 4.7 per cent in April, 2002 to 3.2 per cent in December, 2002. The inflation rate based on average CPI-IW for the period April-December, 2002 was 4.0 per cent which was the same as registered during the corresponding period of the earlier year.

Economic Situation in Maharashtra

Gross State Domestic Product

1.12 As per the advance estimates, Gross State Domestic Product (GSDP) of Maharashtra at constant (1993-94) prices is expected to grow at the rate of 4.0 per cent during 2002-03, as against growth of 6.8 per cent in the last year. The sectoral growth rates of GSDP are expected to be (-)9.1 per cent in Primary Sector (Agriculture and allied activities), 4.9 per cent in Secondary Sector and 7.3 per cent in Tertiary Sector (Service Sector). The GSDP of Maharashtra in 2001-02 at constant (1993-94) prices is estimated at Rs. 1,66,516 crore as against Rs. 1,55,875 crore in 2000-01. At current prices, GSDP in 2001-02 is estimated at

Rs. 2,71,406 crore as against Rs.2,38,875 crore in the previous year, showing an increase of 13.6 per cent during the year.

State Income

1.13 The preliminary estimate of the State Income (i.e. Net State Domestic Product) of Maharashtra at current prices for the year 2001-02 was Rs. 2,41,877 crore and the per capita state income was Rs. 24,736. At constant (1993-94) prices, the State Income in 2001-02 was estimated at Rs. 1,47,359 crore and the per capita state income was Rs. 15,070.

Public Finance

1.14 The revenue deficit of the State Government increased from Rs. 55 crore in 1990-91 to Rs.6,245 crore in 2001-02. During the same period, the total Government expenditure has increased from Rs. 10,432 crore in 1990-91 to Rs. 42,662 crore in 2001-02. The State Government debts have soared from Rs. 10,724 crore in 1990-91 to Rs. 61,123 crore at the end of 2001-02 and its percentage to GSDP has increased from 15.9 to 20.8 per cent during the same period. The interest burden of the State Government has also increased from Rs. 881 crore in 1990-91 to Rs. 6,284 crore in 2001-02 and its percentage to revenue receipts has increased from 10.1 to 20.2 per cent during the same period. The fiscal deficit of the State budget which was Rs.1,781 crore in 1990-91 increased to Rs. 10,800 crore in 2001-02 and its percentage to GSDP was 2.6 in 1990-91 increased to 4.0 per cent in 2001-02.

Monsoon

1.15 The South-West monsoon arrived in the State on 11th June, 2002. Up to 31st October, 2002, the State received 86 per cent of the normal rainfall. Out of the 352 talukas in the State, 95 talukas (27.0 per cent) received above normal rainfall (i.e. more than 100 per cent of long-term average), 92 talukas (26.1 per cent) received 81 to 100 per cent rainfall, whereas 165 talukas (46.9 per cent) received deficient (less than 80 per cent) rainfall. In these 165 talukas, 57 talukas were from Vidarbha, 53 from Central Maharashtra (Pune and Nashik Division), 28 from Konkan and 27 from Marathwada. Thus the overall picture of the rainfall received during this monsoon in the State was not satisfactory. This has badly affected agricultural production in the State.

Agricultural Production

1.16 Agricultural production, during 2002-03, may record the lowest production in the last decade. The foodgrains production in 2002-03, in the State is expected to be only at 91.4 lakh tonnes, less by about 18 per cent than that in 2001-02. The production of cotton (lint) is expected to be around 3.27 lakh tonnes, less by about 28 per cent than that during the previous year. The oilseeds production is expected to decrease by 12 per cent and would be 18.6 lakh tonnes. The sugarcane production is expected to be 370 lakh tonnes, less by 18.0 per cent than that during the previous year.

Livestock Production

1.17 During 2002-03, the milk production in the State is estimated at 62.4 lakh tonnes which is 2.5 per cent more than the estimated production of 60.9 lakh tonnes in 2001-02. The production of eggs (in number) in 2002-03, is estimated at 329 crore showing an increase of 3.1 per cent over the production of 319 crore in 2001-02. The meat production is estimated at 2.20 lakh tonnes in 2002-03 which is more by 1.9 per cent than the production of 2.16 lakh tonnes in 2001-02.

1.18 During the year 2002-03, the average daily collection of milk by the Government and Co-operative Dairies in the State (excluding Brihanmumbai) would be 42.2 lakh litres, lower by 3.4 per cent than that of 43.7 lakh litres during 2001-02.

Fish Production

1.19 The potential of fish catch from Marine area in the State has been estimated at 6.3 lakh tonnes per year. As against this, the production during 2001-02 was 4.14 lakh tonnes, 2.7 per cent more than that in 2000-01. The estimated inland fish catch in 2001-02 was 1.23 lakh tonnes, 0.4 per cent less than that during 2000-01. The approximate gross value of marine & inland fish catch taken together in the State as per current prices during 2001-02 was Rs.1,266 crore.

Mineral Production

1.20 The potential mineral bearing area of the State is about 58 thousand sq. km.(i.e. about 19 per cent of the total geographical area of the State). Among the major minerals found in the

State, the production of coal during 2001-02 was 30.8 million tonnes, 7.2 per cent more than that during the previous year. During the same period, the production of bauxite increased by 5.0 per cent to 10.8 lakh tonnes. The total value of minerals extracted in the State during 2001-02 was at Rs. 2,402 crore, in which share of coal was about 94 per cent (Rs. 2,254 crore).

Industrial Production

1.21 From the available indications, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State for the first nine months of the current financial year 2002-03 has improved and registered a growth of about 5.1 per cent. The corresponding increase in the entire year of 2001-02 was 3.1 per cent.

Industrial Relations

1.22 The number of work stoppages in factories due to strikes and lockouts during 2002 was 43 and was lower than that of 59 during 2001. Similarly, the number of mandays lost due to work stoppages including continuing work stoppages was 41.79 lakh mandays during 2002 which were lower as compared to 52.31 lakh mandays during 2001.

Maharashtra's Information technology policy

1.23 Citizen facility centres under the name 'SETU' (under the 'SETU' project, 83 oftenly required certificates are issued to the public as per demand) have already been set up in seven districts and the Government has decided to set up such centres in all remaining districts and taluka places in the State. The State Government is developing public IT parks in the different areas of the State.

New Investment Proposals

1.24 Of the total investment proposed in the country since liberalisation upto December, 2002, Maharashtra with an investment of Rs. 2,34,335 crore for 10,448 projects and employment of 18.25 lakh accounts for about 20 per cent share in both investment and employment. Out of these, 4,767 projects involving an investment of Rs. 64,945 crore have already started their production and 4.21 lakh employment is actually generated.

Foreign Direct Investment (FDI)

1.25 Since adoption of liberalisation policy in August 1991, upto November, 2002 under foreign direct investment, 3,055 projects with an

investment of Rs. 49,320 crore have been approved by the Government of India for setting up industries in the State. Of these, 992 projects (32 per cent) with an investment of Rs.29,996 crore (60 per cent) have already been commissioned. Of the proposed total investment under FDI in the country, Maharashtra continued at the top position with 17 per cent share in the investment.

Exports from Maharashtra

1.26 The main items of exports from Maharashtra are gems and jewellerys, ready-made garments, cotton yarn, made-up fabrics, machinery and instruments, metal products, agro-based products etc. The share of the State in total exports from India is estimated about 32 per cent.

Price Situation

1.28 For the first nine months of 2002-03, the price rise in the State was comparatively at a lower level than that at All-India. The Consumer Price Index Numbers compiled separately for the urban and rural areas of the State reveals that during April to December, 2002 the State experienced a moderate rise in the prices. During this period, the average urban CPI has shown a rise of 3.0 per cent, whereas for the rural area this rate was 2.6 per cent. Thus, the price rise in the State remained moderate for the fourth year in succession.

Public Distribution System

1.28 Under public distribution system (PDS), the number of authorised ration/fair price shops in the State upto December, 2002 were 49,502 out of which 37,241 are located in rural areas. During the current year, up to December, 2002 under Targeted Public Distribution System, the off-take of rice and wheat (out of the quantity allotted) by BPL families was 64 per cent and 56 per cent respectively. In the case of APL families, the off-take of the total allotment is hardly one per cent, indicating that APL families are moved out of the PDS network.

Electricity Generation

1.29 The installed capacity of electricity generation in Maharashtra during 2001-02 was 15,148 MW. During 2002-03, there was no capacity addition till the end of December, 2002. During the current year, the generation of electricity in the State upto the end of December, 2002 was 47,744 million KWH which was

higher by 0.6 per cent than that in the corresponding period of 2001-02. During the current year 2002-03, the peak demand of 13,418 MW was recorded on 27th November, 2002 and was met with 2,496 MW load shedding. The State is facing power deficit during the entire period of the day excepting the night off-peak hours (from 2200 hrs. to 0600 hrs.) and therefore the load shedding has become a regular feature. The MSEB suffered very high Transmission and Distribution losses of 39.2 per cent of the total electricity distributed during 2001-02 as compared to 39.5 per cent during 2000-01. As on 31st March, 2002, the cumulative number of agricultural pumpsets energised stood at 23.67 lakh.

Transport and Communications

1.30 The total road length in the State by the end of March, 2002 was 2.66 lakh km. The total length of railway routes in the State by the end of March, 2002 was 5,459 km., which was 8.6 per cent of the total length of the country (63,140 km.). The total number of motor vehicles on road in the State as on 1st January, 2003 was 79.29 lakh. The number of Post Offices in the State, at the end of March, 2002 was 12,833, of which 11,355 were in rural areas and 1,478 in urban areas. There were 60.74 lakh Telephone Connections in the State as on 31st March, 2002.

Population

1.31 As per the population census 2001, Maharashtra's population was 9.67 crore, which was 9.4 per cent of the total population (102.70 crore) of India. Maharashtra is the second largest State in India in respect of population after Uttar Pradesh. The percentage of urban population in the State was 42.4 per cent and Maharashtra was second most urbanised State among major states of India after Tamil Nadu (43.9 per cent). The sex ratio in the State is declined from 934 in 1991 to all time low of 922 in 2001. The density of population of the State was 314 persons per square kilometer. The projected population of the State as on 1st March, 2003 is about 10.09 crore.

Poverty

1.32 As per National Sample Survey (NSS) data on 55th round (July 1999-June 2000), about quarter of the population (25.02 per cent) in the State was below poverty line. The incidence of poverty in urban area (26.81 per cent) was more

than that of rural area (23.72 per cent) of the State.

Employment

1.33.1 There is a continuous declining trend in factory employment in last few years. According to factory statistics the average daily factory employment in the State at the end of December, 2001 was 12.0 lakh, which was 1.6 per cent less than that at the end of December, 2000.

1.33.2 As per the data collected under Employment Market Information Programme (EMI), the total number of employment as on 31st March, 2002 in both public and private sectors was 36.35 lakh as against 36.95 lakh reported during the previous year.

1.33.3 During 2002-03, employment provided under the Employment Guarantee Scheme (EGS) for the period of April-December, 2002, was 12.22 crore mandays as against 11.16 crore mandays provided during the corresponding period of the previous year. In addition to this, under Sampoorna Gramin Rojgar Yojana employment of 2.34 crore mandays was provided during the current year for the period April to December, 2002.

1.33.4 During 2002-03, from April to December, 2002, the number of persons newly registered in Employment and Self Employment Guidance Centres was 5.08 lakh as compared with 5.24 lakh in the corresponding period of 2001-02. The actual placements effected during 2002-03 from April to December, 2002, were 7 thousand as against 9 thousand placements effected during the corresponding period of the previous year. During the current year, the number of persons on live register of Employment and Self-Employment Guidance Centres as at the end of December, 2002 was 42.03 lakh as compared to 44.20 lakh at the end of December, 2001.

Education

1.34 During the current year, there are 68,736 primary, 16,019 secondary and 3,903 higher secondary schools in the State. The number of enrolments in primary, secondary and higher secondary schools in the state during 2002-03 were 117.09 lakh, 83.97 lakh & 16.97 lakh respectively. The literacy rate of population aged seven years and above was 77.3 per cent in 2001. Among the major States in India, Maharashtra ranked second in respect of literacy rate after Kerala (90.9 per cent).

Credit By Primary Agricultural Societies

1.35 The primary agricultural credit societies advanced loans of Rs.3,753 crore during 2001-02. The amount of loans recovered during 2001-02 was Rs. 2,779 crore, which was 62.7 per cent of the amount due for recovery and was the same as that of the previous year. The loans overdue as on 31st March, 2002 were Rs.1,653 crore.

Scheduled Commercial Banks

1.36 As on 30th June, 2002, the total number of banking offices (branches) of Scheduled Commercial Banks in the State was 6,320, which accounted for 9.5 per cent of the total banking offices (66,355) in the country. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State at the end of June, 2002 were Rs.2,34,915 crore which were higher by 33.5 per cent than those in the previous year. During the same period gross credits of these banks increased by 52.2 per cent to Rs. 2,18,448 crore. The credit-deposit ratio of all the scheduled commercial banks in the State at the end of June, 2002 was 93 per cent. In respect of both bank deposits and gross bank credits of scheduled commercial banks in the country as on 30th June, 2002, Maharashtra stands first in India.

Small Savings

1.37 During the year 2002-03 up to the end of January, 2003, the net collection under the small savings scheme was Rs. 5,347 crore as against Rs.4,627 crore during the corresponding

period of the previous year. Under this scheme, during the year 2001-02, the net collection in the State was Rs.6,534 crore which was more than the target of Rs.6,420 crore.

Capital Market

1.38 During the current year, up to 31st January, 2003, in entire country Rs.951 crore were raised through Initial Public Offer from 4 companies, of which Maharashtra accounted for half of the share (Rs.466.08 crore from 2 companies). During 2001-02 the stock exchanges from Maharashtra had a turnover of Rs.8,21,789 crore i.e. about 92 per cent of the total turnover at all the stock exchanges in the country.

Special Study

1.39 In the 58th round of National Sample Survey (July-December, 2002), information on 'Village facilities', 'Particulars of slum', 'Disabled persons', 'Housing condition' and 'Household consumer expenditure' was collected. The data was collected from 292 villages and 630 urban blocks. In the survey data on 'Housing Condition' was collected from 3,430 rural and 7,528 urban households. About 93 per cent rural and 68 per cent urban households were living in the owned dwelling units. About 50 per cent rural and 95 per cent urban households reported of having major source of drinking water as tap. Seperate bathroom facility was not available to about 59 per cent rural and 35 per cent urban households. Latrine facility was not available to about 86 per cent rural and 14 per cent urban households.

Economy of the State

2.1 As per the projections based on present growth rate, Maharashtra may have crossed 100 million mark of population in the month of September, 2002. Maharashtra State with contribution of nine per cent in India's population contributes more than 20 per cent in India's industrial output and 13 per cent in India's GDP. With a per capita income of Rs. 22,179 in 2000-01, the State is the third richest State in the major states of the country after Punjab and Haryana. With the better infrastructural facilities, conducive investment climate, availability of skilled labour force and also high literate population, Maharashtra has been considered as the most favoured destination for industrial investment in India.

2.2 Since the mid 1990's Maharashtra's economic growth has somewhat slowed down in the recent years with the average annual growth rate falling from 7.5 per cent between 1985-86 and 1994-95 to 4.2 per cent between 1995-96 and 2001-02, while poverty though has reduced considerably over the period, still it is on the higher side and the fiscal situation is under stress.

Public Finance

2.3 During the first half of the 1990's, Maharashtra had the lowest revenue deficit and the second lowest fiscal deficit to GSDP ratio among the 14 major Indian States. However, the situation changed in the second half of the 1990's and fiscal deficit to GSDP ratio started rising from a low of 2.0 per cent in 1993-94 to 4.1 per cent in 1999-2000. After that it had slightly slowed down and it is expected that as per the Budget Estimates 2002-03 it will be around 2.7 per cent. The overall debt of the State Government is rising continuously by an annual average growth rate of 17 per cent since 1980-81 and as per the Budget Estimates is expected to reach

Rs. 69,800 crore in 2002-03. The major factors responsible for this budgetary imbalance in the State are failure to reduce a large scale tax exemptions/evasions and avoidance, poor recovery from public services and large investment projects and also inability of the State to tax agricultural income. The increases in expenditure are due to large size of the civil services, pay and pension revisions, proliferation of the centrally sponsored schemes and a weak financial management system with poor monitoring.

2.4 The State Government in order to achieve fiscal sustainability in the medium term, in accordance with Maharashtra Medium Fiscal Reforms Programme for 2000-01 to 2004-05, is going to work with Government of India and has signed Memorandum of Understanding reached between the Government of Maharashtra and Ministry of Finance, Government of India in October, 2002. It has been agreed that the Government of Maharashtra will undertake various reform measures in a time-bound manner. The expected benefits for Maharashtra from these comprehensive reforms would include: (i) restoration of the State's financial health, (ii) improved governance and service delivery, (iii) higher levels of investment and (iv) higher economic growth, reduction in poverty and improvement in social indicators. The Government of India, in consultation with the State shall also examine ways in which the existing stock of high cost debt can be swapped/ restructured in order to reduce the expenditure on interest payments.

Population

2.5 The population of Maharashtra State had doubled in sixty years from 1901. But in 30 years from 1961 it had doubled again. This point was taken into consideration while announcing the new population policy by the Government of Maharashtra. This policy stressed the need to vigorously implement the existing laws under

“the Child Marriage Registration Act, 1978”, “the Pre-Natal sex Determination Act, 1994” and other related Acts. At present the annual growth rate of the population of the State hovers about two per cent. The Government’s massive spendings on Family Welfare Programmes have been negated by the prevailing social norms that needs to be overcome to reduce the population growth rate. In the National Family Health Survey 1999, a sizable percentage of currently married girls in rural Maharashtra who were married before they were 15 years old was found. All this shows the lax implementation of laws relating to early marriages. Therefore, enforcement of these laws is very crucial.

Prices and Distribution

2.6 The inflation rate based on Wholesale Price Index Number and also the Consumer Price Index Number for industrial workers is around four per cent for the years 2001-02 and also during April - December of the current year. The present low inflation rate may be the effect of globalisation and more liberalised trade regime. The opening of trade has increased competition for Indian industries and has a sobering effect on domestic prices in the manufacturing sector. Adequate supply of most primary products and over supply of foodgrains might have caused inflation in the primary sector to remain low.

2.7 The Government of India allots rice and wheat to the State Government for distribution under Public Distribution System (PDS). Since, Maharashtra being a deficit state in respect of foodgrains production, the rural people depend very much on the PDS. But the gap between the Central Government’s allotment of foodgrains (rice and wheat) and the State’s offtake shows that there is a scope for improvement in the PDS. Secondly, Maharashtra State does not add its own subsidy on PDS foodgrains to that given by the Central Government. It is, therefore, imperative that the State implements the PDS with commitment and sincerity.

Industry

2.8 The industrial sector is a main constituent of secondary sector in the State Income of the State and contributes about 25 per cent. The industrial sector has helped the State in the rapid economic development. The State has achieved high level of industrialisation in the country and is evident from its consistent contribution of more than 20 per cent in the

value of output of the industrial sector in the country. But during the last few years the registered manufacturing sector of the State is fluctuating and has remained on a subdued level. This industrial deceleration may be due to number of structural and cyclical factors like normal business and investment cycles, lack of both domestic and external demands, continuing high real interest rates in comparison to developed countries, infrastructure bottlenecks in power and transport, lack of reforms in land and labour laws, etc.

2.9 The slow growth in the world economy might have also contributed in slowing down the exports. Therefore, there is a need to review current policy on industrial growth and policy of dispersal of industries. However, in order to take advantage of unleashed prices by the World Trade Organisation, the Government of Maharashtra needs to focus on strengthening up of Special Economic Zones (SEZ), reforms in labour laws, creation of reliable & sound infrastructure and availability of power. Since Maharashtra’s comparative advantage lies in the field of service sector, the State needs to redirect and focus its education expenditure on the generation of need based technical manpower.

Agriculture

2.10 About 84 per cent of the total area under agriculture in the State is directly dependent on monsoon. Nearly one-third area of the State falls under rain-shadow region where the rains are scanty and erratic. Also the soil, topography and climate in Maharashtra are not much favourable to agriculture. As a result the per hectare crop yield in Maharashtra is in general, lower than the national average. The unsatisfactory rains during the last two successive years is going to have a negative effect on the agriculture production in the State.

2.11 Since agriculture is the State subject, whatever commitments and conditions of the World Trade Organisation are accepted by the nation, will affect the states. The current input subsidies for agriculture can pose a problem for the State since they fall in the category of unpermissible subsidies. Subsidies on current inputs like water charges, electricity and concessional rates of credits will soon become actionable. Therefore, it will be imperative on the State Government to draft a strategy which will help the State to remain competitive within the framework of the World Trade Organisation.

Electricity

2.12 Maharashtra has the highest installed capacity (12,963 MW) as on 31st March, 2002. In respect of per capita total electricity consumption Maharashtra stands second after Gujrat among the Indian states. About 80 per cent of the population has access to electricity, in the state. Maharashtra has a relatively large market for industrial power, nearly 42 per cent of the total consumption is for industries. About 23 per cent consumption is for agriculture. The State has ample power for base-load but faces a shortage of peaking capacity. The quality of power supply remains poor with voltage drops, frequent fluctuations and load shedding. The MSEB continued to suffer very high transmission and distribution losses. These losses are extremely high when compared with international average of developed countries. The Sixteenth Electrical Power Survey has estimated that the total consumption of electricity will touch about 79,000 MKWH in 2004-05 in the State. To meet the rising demand, an additional capacity of 2,700 to 3,000 MW is estimated to be required. This will demand an investment of about Rs. 10,000 crore. To meet the anticipated demand entry of private sector in generations and transmission along with improving & functioning of MSEB, enforcing energy audits and accountability and removing the high level of cross subsidization are some necessary measures to be undertaken immediately.

Roads

2.13 The total road length in the State at the end of March, 2002 was 2.66 lakh kilometer and the road length per 100 sq.km. of geographical area in the State was 86 km. In the rural areas out of the total 40,412 villages only 36,996 (about 90 per cent) villages were connected by all-weather roads while 2,192 villages were connected by fair-weather roads. The number of vehicles on road in the State are increasing very rapidly and during the last two decades it has increased by more than eight times. The road infrastructure is highly inadequate in comparison with the number of motor vehicles in the State. The quality of the roads is not up to the mark and cannot meet the needs of efficient and fast moving transportation. Good quality roads save fuel, time and minimize loss due to accidents. Due to strained economy of the State, there are now limitations on Government spendings in both new road projects and existing maintenance

work. Completion of road projects in the State has been delayed often on account of non-speedy disposal/settlement of Public Interest Litigation (PIL).

2.14 To remove the above bottlenecks, it is necessary for the Government to plan for the construction of express ways on major traffic corridors, to complete in time all the other planned flyovers which are at various stages of implementation, to construct outer-ring roads of major cities and to upgrade existing state highways and major district roads.

Education

2.15 Education is universally known as central component of 'Human Capital'. It is also a contributor to economic growth and has impact on population control, life expectancy, infant mortality, improving nutritional status and strengthening of civil institutions. Enrolments in schools at all levels of the State have continuously increased over the last decade. The State has also achieved considerable progress in increasing overall literacy and also for females. However, management of the education system, high drop out rate and deteriorating standard are the main problems in education sector.

2.16 In the elementary education, the State Government is attempting to upgrade learning levels of students through new curriculum, textbooks and intensive large-scale in-service teacher training. The long run impact of this will be in improving the standard of the students. A similar thrust needs to be designed and executed for secondary education as well.

Public Health

2.17 During the 1980's the public health infrastructure expanded in rural areas of the State resulted in reducing inter-regional and rural-urban gap in health status. But presently the reduction in public health investment and expenditure has slowed down especially in rural areas. But now there is qualitatively and quantitatively wide gap in the health care infrastructure available in the rural and urban areas of the State. Urban areas have both a concentration of hospitals and nursing homes as well as qualified doctors. Most of the public hospitals are in the cities, districts and sub-divisional towns. Over 80 per cent of the beds in public hospitals are in urban areas where about 40 per cent of the population lives.

2.18 Therefore, there is a necessity of strengthening the rural health infrastructure and enhancing its capacity to deal with the curative aspects of health care. This may require funding consistent with the requirements and therefore financial allocations will have to be upgraded. There is also a need to ensure the private sector health care systems run by Trusts, NGO's adhered to commitment of free/concessional treatment to the poor in both rural and urban areas.

Employment

2.19 During the last few years the factory employment in the State has started declining. In addition the problem is compounded by closure of factories and voluntary retirement schemes implemented by private and public sector undertakings. All these have affected the employment scenario in the State. The Census 2001 results revealed that the dependency on agriculture sector for employment is reducing.

Therefore, the only sector from where the employment opportunities will be available is service sector. There is scope of large employment opportunities in the financial services, tourism, information & bio-technology and entertainment industry.

Summing up

2.20 At present the Maharashtra's economy is facing different problems. However due to various measures initiated by the Government, the economy can recover and can grow at a little faster rate. The State Government has appointed a Task Force to interact with policy makers in the Government. The Task Force has suggested different vital imperatives in their book "Maharashtra Vision 2005". These imperatives are crucial as they are concerned to political, legal, social and economic environment. The State Government may draw a plan with stipulated time frame to implement all these recommendations of the Task Force.

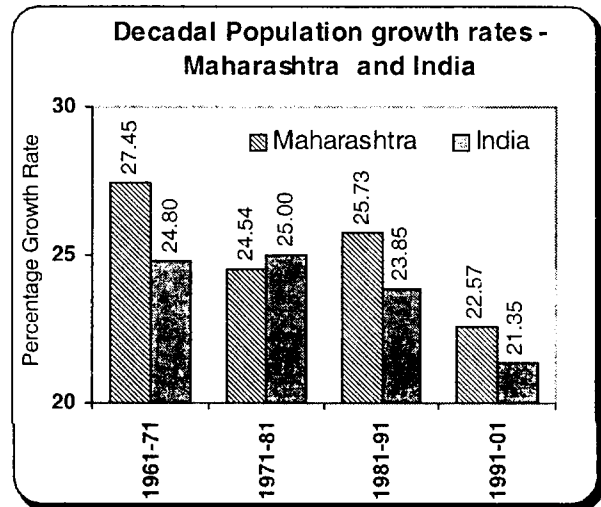

POPULATION

3.1 As per the Population Census 2001, Maharashtra's population was 9.67 crore, which was 9.4 per cent of the total population (102.70 crore) of India. Maharashtra is the second largest State in India in respect of population after Uttar Pradesh. During the decade 1991-2001 there was an addition of 1.78 crore persons in the State. This addition is equivalent to the entire population of Australia. On the basis of present growth rate, Maharashtra might have crossed 100 million mark of population in the month of September, 2002. The projected population of the State as on 1st March, 2003 is about 10.09 crore.

3.2 During the decade 1991-2001, the population of the State increased by 22.6 per cent. The corresponding growth during the earlier decade was 25.7 per cent. The decadal growth rate in 1991-2001 was less by 3.1 percentage points. The decadal population growth rate of the State during the last six decades has been higher than that for India except for the decade 1971-81. The population growth in the State during 1991-2001 is mostly on account of high population growth in Thane (54.9 per cent), Aurangabad (31.9 per cent) and Pune (30.6 per cent) districts. The average annual exponential growth rate of population in Maharashtra during 1991-2001 is 2.06 per cent which is higher than that of corresponding growth of India (1.95 per cent). As per the census results four major Southern States viz. Andhra Pradesh (13.86 per cent), Karnataka (17.25 per cent), Kerala (9.42 per cent) and Tamil Nadu (11.19 per cent) have recorded the decennial growth rate of population below the national average (21.4 per cent).

3.3 In-migration is one of the main reasons for higher population growth rate in the State. Migration figures for 2001 Population Census are so far not available.

However, one can estimate net migration to the State by using difference between actual and natural growth rates of the population in the State. The natural growth of the population in the State considering the difference between Crude Birth Rate (CBR) and Crude Death Rate (CDR) from Sample Registration Scheme (SRS) for the period 1991 to 2000 works out to 1.7 per cent per annum indicating about 4 lakh net migrants in the State per year during 1991-2001. From this it appears that migration constitutes about 23 per cent in population growth of the State during 1991-2001. In other words, for every five persons added to the population during the decade one was due to migration.

3.4 As life expectancy at birth is increasing the population of aged persons (60+) is bound to increase. The age groupwise distribution of the population based on population Census 2001 is not yet available. However, from the earlier census data indicates that the proportion of aged persons (60+) in the State increase from 5.2 per cent in 1961 to 6.9 per cent in 1991. This proportion is likely to increase further in 2001 resulting in increasing dependant population

and reduction in work force. Such situation needs to formulate in advance the policy to take care of aged persons.

3.5 Based on Sample Registration Scheme results the gross reproduction rate of the State is 1.3 for the year 1998 which is less than that of all India gross reproduction rate of 1.5. For stabilisation of the population the State has to achieve net reproduction rate of 'one', then the State will have to take rigorous efforts in this direction. To achieve this target the State will have to take measures like.

a) Reducing infant mortality rates particularly of neo-natal children (children less than one month of age).

b) Raising the age of marriage not only by strict implementation of laws but also by education and counseling activities, to change attitude of people.

c) Promoting of spacing methods and other family planning methods among young couples to reduce incidence of fertility.

d) Making efforts for acceptance of sterilization after one/two children.

e) Projecting positive image of a girl to reduce son preference and prevent sex selective illegal abortions by strengthening education and counselling & NGO efforts.

f) Promoting of one child one family norm.

g) Making efforts to improve the coverage and utilization of antenatal services and promotion of deliveries attended by health professionals.

h) Using of electronic medias for improving exposure to family planning messages.

3.6 Some of the important features of the population of the State and India as per 2001 Census are given in Table No.3.1.

Population Density

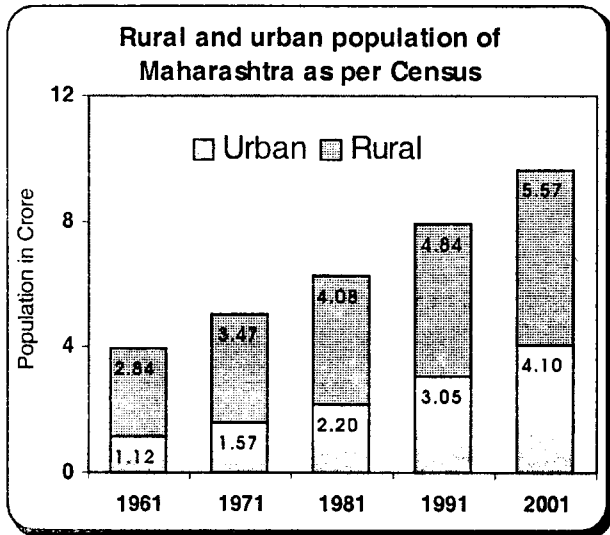
3.7 As per Population Census 2001, the density of population (No. of persons per sq. km.) of the State (314) is almost equal to that of India (312). As per 1991 Population Census the density of population in the State was 257. During the decade 1991-2001 there was an addition of 57 persons per sq.km.

TABLE No. 3.1
Population statistics as per 2001
Population Census

Item (1)	Maharashtra (2)	India (3)
Population (in crore)		
Total Persons	9.67	102.70
Male	5.03	53.13
Female	4.64	49.57
Rural Persons	5.57	74.17
Male	2.85	38.12
Female	2.72	36.05
Urban Persons	4.10	28.53
Male	2.19	15.01
Female	1.91	13.52
Decadal percentage growth (1991-2001)	22.6	21.4
Percentage of urban population	42.4	27.8
Sex-ratio(Females per 000' males)	922	933
Area (in lakh Sq.km.)	3.08	32.87
Population Density (Per Sq.km.)	314	312
Literacy percentage (for the population of 7 years & above)	77.3	65.4

Urban Population

3.8 According to 2001 Population Census, 42.4 per cent(4.10 crore) of the State's population was in urban areas as against 27.8 per cent (28.53 crore) at All-India level. Thus, the proportion of urban population in the State is substantially higher than that for India. The proportion of urban population in the State was increased from 38.7 per cent in 1991 to 42.4 per cent in 2001. In respect of the proportion of urban population, the State stands second amongst the major States after Tamil Nadu (43.9 per cent). Out of the total urban population, about half of the urban population in the State was concentrated in only 7 cities viz. Brihanmumbai, Pune, Nagpur, Thane, Kalyan-Dombivli, Nashik and Pimpri-Chinchwad. Brihanmumbai alone accounted for about one-third of the urban population and 12.3 per cent of the total population of the State. Among the first 15 most populous urban agglomerations in India three are from Maharashtra State, viz. Brihanmumbai(rank 1), Pune (rank 8) and Nagpur (rank 13).

3.9 The distribution of cities and towns in the State according to size class of population for 2001 census is given in the Table No.3.2

TABLE No. 3.2
Percentage distribution of urban population by size class of cities in Maharashtra based on population census 2001

Sr. No. (1)	Size class of Cities (2)	No. of cities (3)	Percentage to total population (4)
1	10 lakh and above	7	57.0
2	5 lakh to 9,99,999	6	7.2
3	1 lakh to 4,99,999	27	15.5
4	50,000 to 99,999	44	6.7
5	20,000 to 49,999	134	9.4
6	10,000 to 19,999	102	3.3
7	5,000 to 9,999	50	0.8
8	less than 5,000	8	0.1
Total		(378)	100.0
			(4,10,19,734)

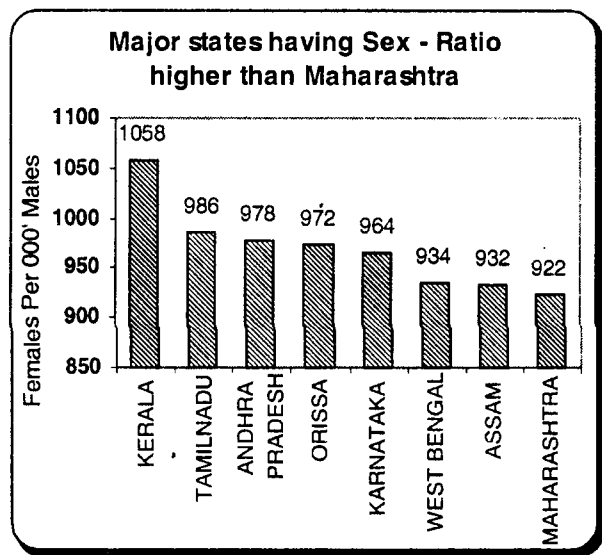
Rural Population

3.10 As per the Population Census 2001, the rural population (5.57 crore) of the State was 57.6 per cent of the total (9.67 crore) population. During the decade 1991-2001 the increase in rural population in the State was 15.1 per cent which was less than the corresponding increase (18.0 per cent) for All India. The percentage increase of rural population in the State in

1991-2001 decade was slightly lower than that in the earlier decade 1981-91(18.6 per cent). During the decade 1991-2001, the total no. of villages (including uninhabited) in the State increased from 43,025 to 43,722.

Sex ratio

3.11 The Census 2001 results revealed that in Maharashtra State sex ratio, females per thousand males declined from 934 in 1991 to the all time low of 922 in 2001. The decline hurts in the context of an improvement at the national level and is a cause of concern.

Sex ratio (age-group 0-6 years)

3.12 The Population Census 2001 results reveal that the sex ratio in the State for age-group 0-6 years declined to 917 from 946 in 1991. This is in contrast to Kerala showing an improvement from 958 to 963. At national level also the sex ratio in the age group 0-6 is higher (927) than that of Maharashtra. It is suspected that in a society with a strong preference for a male child, growing access to sex-test has perhaps added sex selective abortions. Neglect of female child resulting in high mortality among girls aged 0-6 may be another cause of decline in the child sex ratio in the State.

Literacy

3.13 The Census 2001 results indicate that Maharashtra State has registered impressive growth in literacy among major States in India. The literacy rate of population aged seven years and above increased from 64.9 per cent in 1991 to 77.3 per cent in 2001. This rise of 12.4

Literacy rates (2001)
For best performing some
major States

All India	-	65.4
Kerala	-	90.9
Maharashtra	-	77.3
Tamil Nadu	-	73.5
Gujarat	-	69.9
Punjab	-	69.9
Karnataka	-	67.4
Madhya Pradesh	-	64.1
Andhra Pradesh	-	61.1

percentage points was the maximum rise during the last four decades. Maharashtra has always remained much above the national average. All India literacy rate for the year 2001 was 65.4 per cent

3.14 Among the major States in India, Maharashtra ranked second in respect of literacy rate after Kerala (90.9 per cent). The literacy rates for males and females in the rural and urban areas for 2001 Census are given in Table No 3.3.

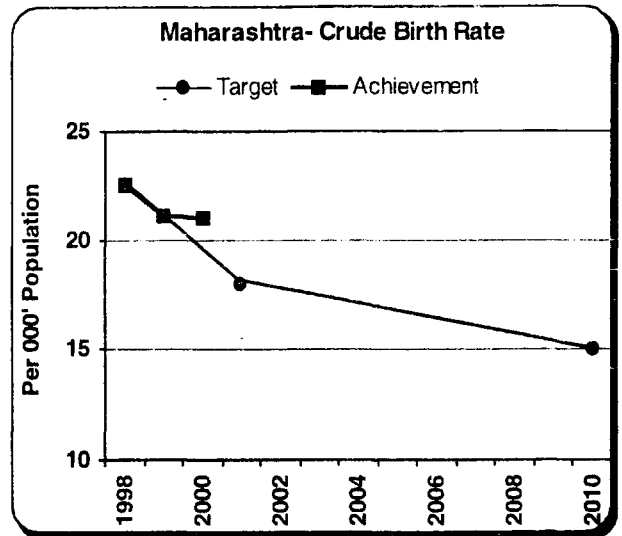
TABLE No. 3.3
Areawise literacy rates of Maharashtra-
Census-2001
(in per cent)

Area (1)	Persons (2)	Males (3)	Females (4)
Total	77.3	86.3	67.5
Rural	70.8	82.2	59.1
Urban	85.8	91.4	79.3

3.15 Though the State has registered impressive growth in literacy during the decade 1991-2001, about 1.90 crore persons are still illiterate in the State. Of which about 69 per cent are females.

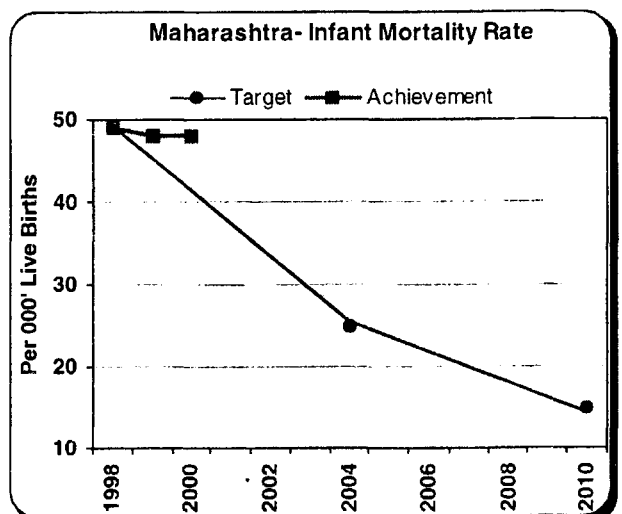
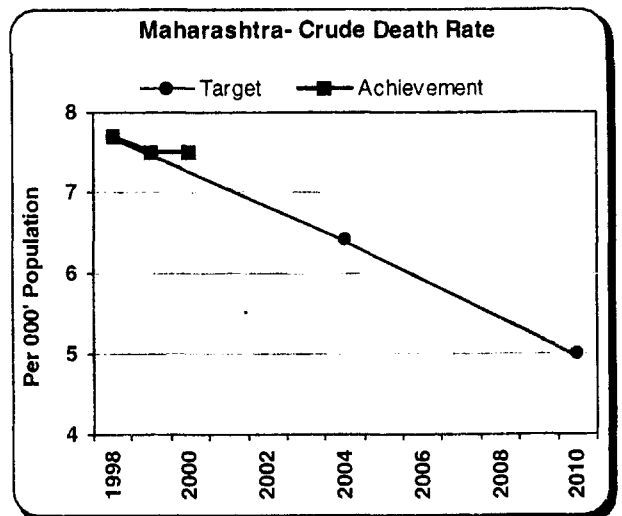
Birth rate, Death rate and infant Mortality Rate

3.16 The birth rates, death rates and infant mortality rates based on Sample Registration Scheme for the period 1971-2000 are available for different States and India. The birth rate, death rate and infant mortality rate for Maharashtra for the year 2000 were 21.0, 7.5 and 48.0 respectively. These rates were less than that for India which were 25.8, 8.5 and 68.0 respectively. These rates for Maharashtra and India are given in Table No.3 of Part-II.

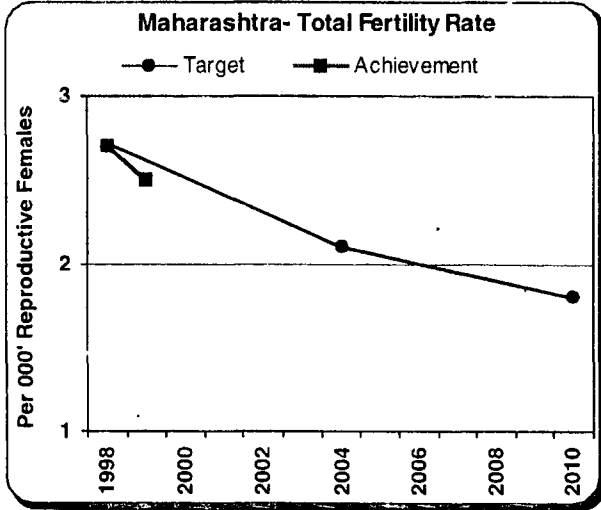

New Population Policy

3.17 Maharashtra State is always on the fore-front in implementing various national

programmes. The State Government is implementing various family welfare programmes which has resulted in declining in crude birth rate, crude death rate and infant

mortality rate. The State Government has also implemented family planning programme effectively in the State. In spite of this the population of the State is multiplied, by 2.5 times between 1961 to 2001. As a population control measure, the State Government has declared its population policy in May 2000. The goals set in new population policy are given in table No.3.4.

TABLE No. 3.4
Targets set under new population policy
for Maharashtra

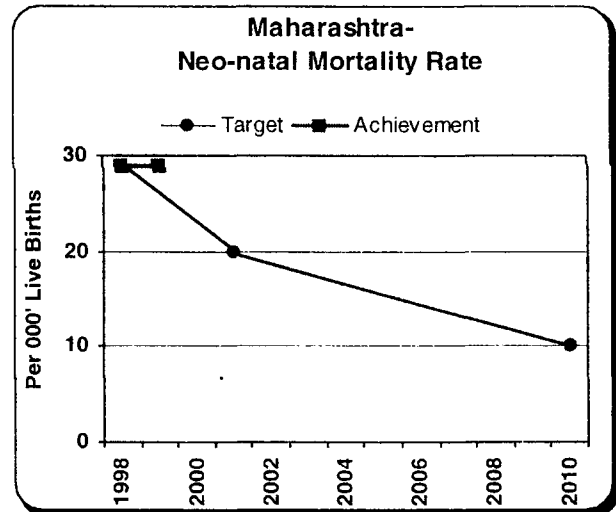
Indicator (1)	by 2004 (2)	by 2010 (3)
Crude Birth rate *	18	15
Crude Death rate *	6.4	5
Total fertility rate #	2.1	1.8
Infant mortality rate ®	25	15
Neo-natal mortality rate ®	20	10

*Crude birth rate and crude death rate are per thousand population.

® Infant mortality rate and Neo-natal mortality rate are per thousand live births.

per 000' females in reproductive age group of 15 to 49 years.

3.18 Looking to the targets set under new population policy and achievements there under upto 2000, it seems very difficult to achieve the targets set for 2004. Therefore, concerted efforts are needed for achieving the goals set for 2010.

Finances of the State Government

4.1 For the last few years, finances of Maharashtra State Government are under severe strain. A State known for prudent fiscal management started showing strain since the mid 1990's. Deterioration of State finances are partly due to high pay-outs in salary and pension on account of Fifth Pay Commission, huge off-budget borrowings, market intervention by State Government as in the case of sugar, cotton, onion and high subsidies on public services provided by the Government. The revenue deficit, the most important indicator of the state's fiscal position has shown deterioration. The revenue deficit has shown increasing trend and has increased to Rs. 6,245 crore in the year 2001-02. The ever increasing Government borrowings have raised the Government debts sharply from Rs. 10,724 crore in 1990-91 to Rs. 61,123 crore in 2001-02. This excludes loans guaranteed by Government. The share of capital expenditure is decreasing during the last few years and most of the spendings of the State Government are on current consumption. Mounting State Government's debt, has made management of debt and servicing one of the biggest challenges. Under above situation, the State budget of 2002-03 was presented.

4.2 With a view to placing the State on higher growth path and with an assurance of employment and alleviation of poverty, the budget 2002-03 adopted the strategy which included the elements like providing both stability and predictability to fiscal policies of the State, implementing the Medium Term Fiscal Reform Programme (MTFRP) for fiscal sustainability, strengthening of rural economy by improving the infrastructure facilities, helping to establish knowledge based industries, providing assistance for modernising traditional industries. The budget also initiates a number of new measures in the areas such as rationalisation of tax policy, changes

in administration, office automation, management of surface irrigation system, drinking water, etc.

4.3 The Government of Maharashtra has recognised the fiscal problems of the State and has taken several initiatives to reduce wage bill, increase revenue receipts, reduce subsidies by targeting them towards poor etc. To improve the fiscal position of the State, the State Government has decided to implement the Medium Term Fiscal Reform Programme (MTFRP) and accordingly, has signed a Memorandum of Understanding (MOU) with the Government of India in the month of October, 2002. Under MTFRP, the Government has set a goal to reduce consolidated revenue deficit in the next few years and wipe it out completely by 2004-05. It has also agreed to implement various tax reforms to increase its receipts and minimise expenditure by implementing expenditure reforms.

Budgetary Position 2002-03

4.4 The budget 2002-03 shows the revenue deficit of Rs. 5,532 crore and the capital account shows a surplus of Rs.5,430 crore. Thus the budgetary position for 2002-03 reveals the budgetary deficit of Rs. 102 crore. Taking into account an opening balance of Rs.469 crore the budget for 2002-03 shows a surplus of Rs. 367 crore but due to unbudgetted plan outlay of Rs. 712 crore, the overall financial position for 2002-03 reveals a deficit of Rs. 345 crore.

Overview

4.5 In 1993-94, the Maharashtra State recorded the revenue deficit and fiscal deficit to 0.1 per cent and 2.0 per cent of GSDP respectively. After that the fiscal position of the State entered into a phase of rapid and significant fiscal deterioration. In the year 2001-02, the revenue deficit and fiscal deficit were recorded to 2.3 per cent and 4.0 per cent of GSDP respectively.

TABLE No. 4.1
Budgetary Position 2002-03

(Rs. crore)			
Item	Receipts	Expenditure/ Disbursements	Surplus(+) Deficit(-)
(1)	(2)	(3)	(4)
(A) Revenue Account	34,619.95	40,151.66	(-)5,531.71
(B) Capital Account (1 to 8)	63,029.83	57,600.16	5,429.67
1) Capital expenditure outside Revenue Account	0.00	2,832.13	(-)2,832.13
2) Internal Debt of the State Government	18,599.91	12,289.20	6,310.71
3) Loans & Advances from the Central Government	1,906.65	1,124.02	782.63
4) Loans & Advances given by State Government	317.38	1,080.96	(-) 763.58
5) Interstate - Settlement	0.00	0.00	0.00
6) Appropriation to the Contingency Fund	0.00	0.00	0.00
7) Contingency Fund	0.00	0.00	0.00
8) Public Account	42,205.89	40,273.85	1,932.04
(C) Budgetary Position (A+B)	97,649.78	97,751.82	(-)102.04
1) Opening Balance for 2002 - 03			469.24
2) Un - budgetted plan outlay for 2002 - 03			712.15
3) The overall financial position for 2002-03			(-)344.95

4.6 As per the budget estimates 2002-03, the revenue deficit is expected to decline from Rs. 6,245 crore to Rs. 5,532 crore and its percentage to GSDP would decline from 2.3 to 1.9. At the same time fiscal deficit is also expected to decline from Rs. 10,800 crore to Rs. 9,125 crore and its percentage to GSDP would decline from 4.0 to 3.1.

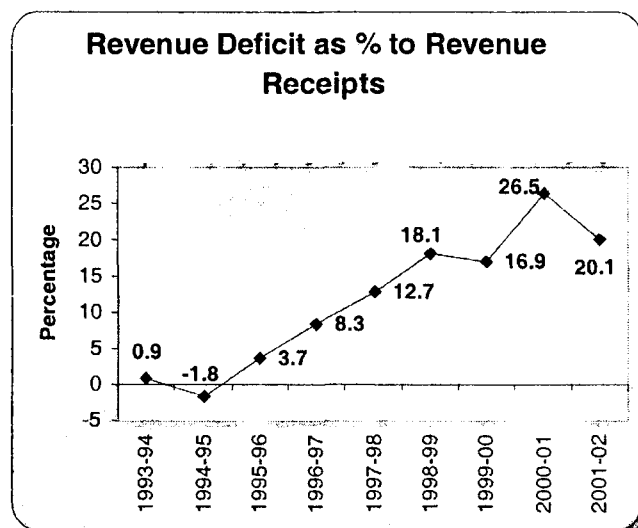
4.7 The primary deficit, which is defined as a fiscal deficit net of interest payment is considered as a better indicator of current fiscal stance. In 2001-02, the primary deficit in absolute term was Rs. 4,516 crore and is expected to decline to Rs. 1,839 crore in 2002-03. Its percentage to GSDP is also expected to decline from 1.7 to 0.6. The current trends in receipts and expenditure indicate that the revenue deficit as estimated in 2002-03 may increase further. The details of

Maharashtra State Budget 2002-03 are presented in Table No.9 in part-II of this publication.

TABLE No. 4.2
Trends in Parameters of Deficit in Maharashtra State Budget

Year	Revenue Deficit	Primary Deficit	Fiscal Deficit
(1)	(2)	(3)	(4)
As per cent of G.S.D.P.			
1980-81	(-) 0.7	2.0	2.6
1990-91	0.1	1.3	2.6
1991-92	0.4	1.8	3.3
1992-93	0.8	0.6	2.0
1993-94	0.1	0.7	2.0
1994-95	(-) 0.2	1.5	2.8
1995-96	0.4	1.5	2.8
1996-97	0.9	1.3	2.7
1997-98	1.3	1.9	3.4
1998-99	1.8	2.1	3.8
1999-00	1.8	2.1	4.1
2000-01	3.3	1.4	3.6
2001-02(RE)	2.3	1.7	4.0
2002-03(BE)	1.9	0.6	3.1

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

Gross fiscal Deficit

4.8 The gross fiscal deficit consists of three parts i) Revenue deficit, ii) Capital Expenditure - outside the Revenue Account and iii) Net loans & Advances given by State Government. The gross fiscal deficit of the state has shown continuous increase over the years mainly due to higher level

of revenue deficit. The increase in the revenue deficit is mainly due to inadequate buoyancy in revenue receipts and rising level of revenue expenditure. The proportion of revenue deficit is observed much more higher in the gross fiscal deficit.

TABLE NO. 4.3
Gross Fiscal Deficit

(Rs. crore)				
Item	1999-00 (Actuals)	2000-01 (Actuals)	2001-02 (RE)	2002-03 (BE)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1) Revenue deficit	4,269	7,834	6,245	5,532
2) Capital Expenditure outside the Revenue Account	3,761	4,463	3,315	2,832
3) Net Loans & Advances given by State Government	3,676	(-)3,321	1,679	764
Total Gross Fiscal Deficit	11,706	8,976	11,239	9,128
% to GSDP	(4.8)	(3.8)	(4.1)	(3.2)

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

Statewise Gross Fiscal Deficit as percentage to GSDP

Sr.No.	State	2001-02
(1)	(2)	(3)
1.	Gujarat	8.1
2.	West Bengal	7.1
3.	Bihar	6.2
4.	Rajasthan	6.2
5.	Andhra Pradesh	6.0
6.	Punjab	5.8
7.	Uttar Pradesh	4.7
8.	Karnataka	4.4
9.	Tamil Nadu	4.3
10.	Maharashtra	4.1

Tax Revenue

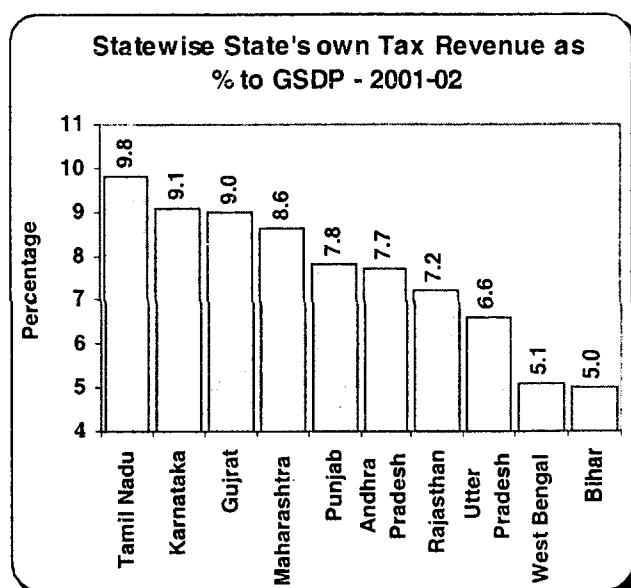
4.9 The State's total tax revenue consists of two parts viz. (1) State's Own Tax Revenue and (2) State's share in Central Taxes.

4.10 The total tax revenue which was Rs. 22,508 crore in 2000-01 increased to Rs. 25,714 crore in 2001-02 and further it is expected to increase to Rs. 27,463 crore in 2002-03.

TABLE No. 4.4
Tax Revenue of Maharashtra

(Rs. crore)			
Item	2000-01 Actuals	2001-02 RE	2002-03 BE
(1)	(2)	(3)	(4)
(1) State's Own Tax Revenue	19,727	23,263	24,623
(2) Share in Central Taxes	2,781	2,451	2,840
Total Tax Revenue	22,508	25,714	27,463
% to GSDP	(9.4)	(9.5)	(9.5)

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

Per Capita State's Own Tax Revenue (In Rs.)

Sr.No.	State	2001-02
(1)	(2)	(3)
1.	Maharashtra	2,379
2.	Punjab	2,350
3.	Tamil Nadu	2,251
4.	Gujarat	2,089
5.	Karnataka	2,047
6.	Andhra Pradesh	1,545
7.	Rajasthan	1,094
8.	West Bengal	999
9.	Uttar Pradesh	777
10.	Bihar	303

4.11 The State's Own Tax Revenue plays an important role in state's total tax revenue. It has contributed 87.6 per cent, 90.5 per cent and 89.7 per cent in total tax revenue from 2000-01 to 2002-03. Interstate comparison reveals that in 2001-02 Tamil Nadu stood first in State's Own Tax Revenue collection as percentage to GSDP followed by Karnataka, Gujarat and Maharashtra. However, in the case of per capita receipts from State's Own Tax Revenue, Maharashtra is at the top.

4.12 The Sales Tax is the major source of revenue collection. It has contributed 61.8 per cent, 56.7 per cent and 59.6 per cent in State's Own Tax Revenue from 2000-01 to 2002-03 respectively. The Sales Tax collection as its percentage to GSDP was 4.9 in 2001-02. However compared with other major states, Maharashtra ranks fifth after Tamil Nadu, Gujarat, Andhra Pradesh and Karnataka.

Central Tax Devolution to Maharashtra

4.13 The State's share in Central devolution of taxes has been coming down steeply over the years. The share of Income Tax which was 15.97 in Second Finance Commission period declined to 6.126 per cent in Tenth Finance Commission period. In the case of Union Excise Duties the corresponding figures were 12.17 per cent and 6.126 per cent respectively. For the Eleventh Finance Commission period (2000-2005), the share of Maharashtra in Central devolution has come down to as low as 4.632 per cent. This position highlights the need for larger claims on Central resources.

State's share in Central Tax Devolution

Year	Share in Central Tax (Rs. crore)	% to State's Revenue Receipts
(1)	(2)	(3)
1993-94	1,541	11.9
1994-95	1,720	11.4
1995-96	1,677	10.1
1996-97	2,275	11.8
1997-98	1,732	8.5
1998-99	2,922	13.4
1999-00	2,609	10.3
2000-01	2,781	9.4
2001-02	2,451	7.9
2002-03	2,840	8.2

4.14 The Central Tax Devolution to State as percentage to GSDP is declining steadily. It was 1.5 in 1990-91, declined to 1.2 in 2000-01. Further it is declined to 0.9 in 2001-02 and expected to increase marginally to 1.0 in the budget estimate of 2002-03.

TABLE NO. 4.5

Incomings from the Central Government to Maharashtra

Item	1990-91 (Actuals)	2000-01 (Actuals)	2001-02 (RE)	2002-03 (BE)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)

As percentage to Revenue Receipts

1. Share in Central Taxes	11.4	9.4	7.9	8.2
2. Central grants	9.1	4.9	7.0	6.8

As percentage to GSDP

1. Share in Central Taxes	1.5	1.2	0.9	1.0
2. Central grants	1.2	0.6	0.8	0.8

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

4.15 The Central grants as percentage to GSDP which was 1.2 in 1990-91 declined steeply to 0.6 in 2000-01. In the budget 2002-03, it is expected to marginally increase to 0.8 per cent in the revised estimates.

Percentage share of Central Tax Devolution to States in their Total Tax Revenue

Sr.No.	State	2001-02
(1)	(2)	(3)
1.	Bihar	74.2
2.	Uttar Pradesh	47.5
3.	West Bengal	38.4
4.	Rajasthan	35.2
5.	Andhra Pradesh	27.3
6.	Karnataka	22.1
7.	Tamil Nadu	18.9
8.	Gujarat	14.1
9.	Punjab	11.0
10.	Maharashtra	9.5

Non-Tax Revenue

4.16 The receipts from Non-tax revenue consists of three parts viz. (1) Interest Receipts, (2) Central Grants and (3) Other Non-tax Revenue such as fees, fines etc.

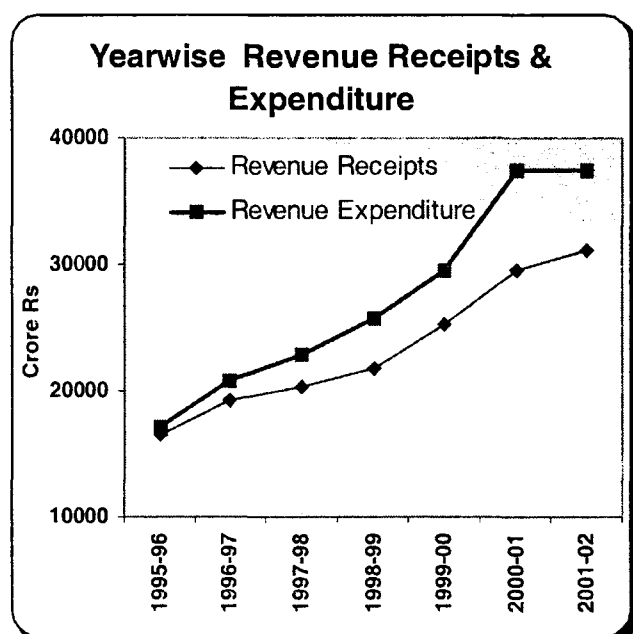
TABLE NO. 4.6
Non-Tax Revenue

(Rs. crore)			
Item	2000-01 Actuals	2001-02 Revised Estimates	2002-03 Budget Estimates
(1)	(2)	(3)	(4)
(1) Interest Receipts	3,162	933	1,137
(2) Central Grants	1,463	2,167	2,352
(3) Other Non-Tax Revenue	2,434	2,340	3,668
Total Non-Tax Revenue	7,059	5,440	7,157
% to GSDP	(3.0)	(2.0)	(2.5)

4.17 The receipts from Non-tax Revenue were Rs. 7,059 crore in 2000-01, suddenly decreased to Rs. 5,440 crore i.e. 23 per cent less in 2001-02. The Non-Tax Revenue as percentage to GSDP was 2.0 in 2001-02.

Revenue Receipts and Expenditure

4.18 The revenue receipts in absolute terms which were Rs. 2,038 crore in 1980-81 increased to Rs. 8,699 crore in 1990-91 and further increased to Rs.31,154 crore in 2001-02. The shortfall in the revenue receipts was marginally attributed due to economic slowdown in the country as a whole. The revenue receipts in 2001-02 did not increase as envisaged in the budget 2001-02. The shortfall in the revenue receipts for the year 2001-02 effected the higher borrowings and thereby increased the fiscal deficit. The budget estimates for 2001-02 envisaged a revenue deficit of Rs. 2,991 crore and a fiscal deficit of Rs.7,773 crore.

The revised estimate 2001-02 shows these deficits to Rs.6,245 crore and Rs. 10,800 crore respectively. The substantial increase in the revenue and fiscal deficit was mainly due to steep fall in growth of revenue receipts. As per the budget 2002-03 the revenue receipts are expected to be at Rs. 34,620 crore.

TABLE No. 4.7
Plan and Non-Plan Revenue Expenditure

(Rs. crore)			
Item	2000-01 (Actuals)	2001-02 (RE)	2002-03 (BE)
(1)	(2)	(3)	(4)
Revenue Expenditure			
1) Plan	2,864 (7.7)	3,413 (9.1)	3,116 (7.8)
2) Non-Plan	34,537 (92.3)	33,986 (90.9)	37,036 (92.2)
3) Total Revenue Exp. (1 + 2)	37,401 (100.0)	37,399 (100.0)	40,152 (100.0)

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

4.19 The revenue expenditure for 2000-01 was Rs. 37,401 crore marginally decreased to Rs. 37,399 crore in 2001-02 and expected to increase to Rs. 40,152 crore in 2002-03. The proportion of non-plan expenditure in 2000-01 and 2001-02 was 92.3 per cent and 90.9 per cent respectively and further it is expected to be 92.2 per cent in 2002-03.

Capital Receipts and Expenditure

4.20 The net capital receipts which were Rs. 1,960 crore in 1990-91 increased to Rs. 12,242 crore in 2000-01 and further it decreased to Rs. 11,519 crore in 2001-02. The percentage of borrowing & other liabilities in net capital receipt was 75.5 and 93.9 in 2000-01 and 2001-02 respectively.

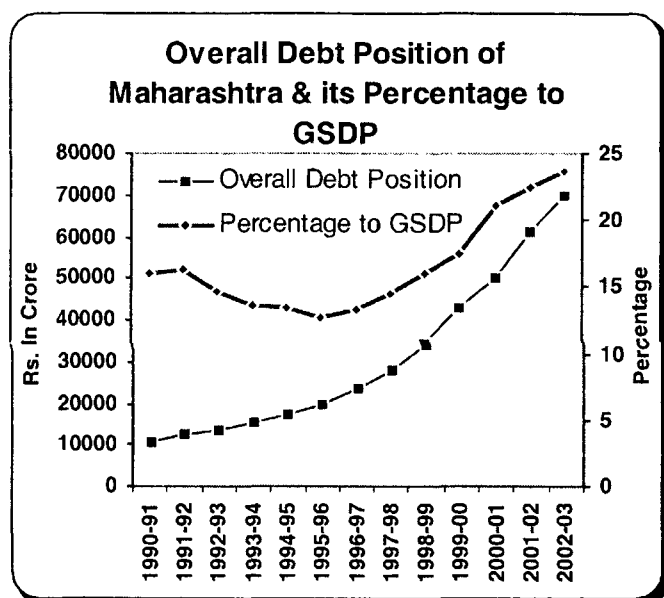
4.21 The capital expenditure which was Rs. 1,678 crore in 1990-91 increased to Rs. 3,737 crore and Rs. 5,263 crore in 2000-01 and 2001-02 respectively. The details of Maharashtra State Budget 2002-03 are presented in Table No.9 Part -II of this publication.

Debt Position

4.22 The total debt of the State Government mainly consist of (1) Internal Debt of the State Government (i.e. market borrowings and loans from financial institutions), (2) loan from Central Government, and (3) borrowings from Public

Account transactions relating to Provident Fund and Other Interest Bearing Obligations from Reserve Funds and Civil Deposits.

4.23 The overall debt of the State Government in 1980-81 was of Rs. 2,234 crore, increased to Rs. 10,724 crore in 1990-91 i.e. increased by annual average growth rate of 17 per cent during the decade. It increased further to Rs. 50,319 crore in 2000-01 i.e. by annual average growth rate of 16.7 per cent during the next decade. This debt position is expected to reach at the level of Rs. 69,800 crore in 2002-03.

4.24 The overall debt position, as percentage to GSDP, is indicating increasing trend continuously. The debt position as percentage to GSDP was 12.4 in 1980-81, increased to 22.5 per cent in 2001-02 and expected to be at 24.1 per cent in 2002-03.

Statewise debt position for 2001-02 as percentage to GSDP

Sr.No.	States	Debt position	
		(Rs. crore)	Percentage
(1)	(2)	(3)	(4)
1.	Bihar	38,983	70.9
2.	Punjab	32,278	42.5
3.	Rajasthan	35,741	41.7
4.	Uttar Pradesh	79,439	39.9
5.	West Bengal	57,358	37.2
6.	Gujarat	38,815	31.5
7.	Andhra Pradesh	44,994	30.6
8.	Tamil Nadu	34,276	23.5
9.	Karnataka	27,149	23.4
10.	Maharashtra	61,123	22.5

Interest Burden

4.25 The expenditure on interest payments which was Rs. 110 crore in 1980-81, increased to Rs. 881 crore in 1990-91 and reached to Rs. 5,225 crore in 2000-01. Further it is expected to increase the level of Rs. 7,286 crore in 2002-03.

TABLE NO. 4.8

Overall Debt Position of Maharashtra State

Item	(Rs.in crore)				
	1980-81 (Actuals)	1990-91 (Actuals)	2000-01 (Actuals)	2001-02 (Revised Estimates)	2002-03 (Budget Estimates)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1.Public Debt (a + b)	1,868	8,825	38,171	46,447	53,540
a) Internal debt of the State Govt.	371	1,000	6,482	14,054	20,365
b) Loans & Advances from Central Govt.	1,497	7,825	31,689	32,393	33,175
2.Provident Funds etc.	315	1,214	6,509	7,131	7,783
3.Other Interest bearing obligation - (From Reserve Funds & Civil Deposits)	51	685	5,639	7,545	8,477
Total Debt (1 + 2 + 3)	2,234	10,724	50,319	61,123	69,800
Percentage to GSDP	(12.4)	(15.9)	(21.1)	(22.5)	(24.1)

4.26 The expenditure on interest payments as percentage to revenue receipts was 5.4 in 1980-81 increased to 10.1 in 1990-91 and further reached to 17.7 per cent and 20.2 per cent to revenue receipts in 2000-01 and 2001-02 respectively. It is expected to reach the level of 21 per cent in 2002-03.

Expenditure on Wages and Salaries

4.27 The salary expenditure of the State Government which includes the expenditure on account of wages, salaries and pensions of the State Government employees was Rs. 2,197 crore in 1993-94 increased to Rs. 7,370 crore in 1999-2000. As per the budget 2002-03, this expenditure is expected to be at Rs. 7,463 crore in the budget year. The percentage share of salary expenditure to Revenue Receipts was 16.9 in 1993-94 increased to 29.2 per cent in 1999-2000 due to payment of arrears regarding Fifth Pay Commission. This proportion to revenue receipts started decreasing from 2000-01 onwards and expected to be at 21.6 per cent of revenue receipts in 2002-03.

The Expenditure on Salary, Wages and Pension of State Government Employees		
Year	Salary expenditure Rs. crore	% to Revenue Receipts
(1)	(2)	(3)
1993-94	2,197	16.9
1994-95	2,538	16.8
1995-96	2,956	17.9
1996-97	3,453	17.9
1997-98	4,032	19.8
1998-99	4,173	19.2
1999-00	7,370	29.2
2000-01	7,225	24.4
2001-02	7,235	23.2
2002-03	7,463	21.6

4.28 The expenditure on revenue grants (which are given to local bodies, education institution and other aided institutions) which was Rs. 3,473 crore in 1993-94 expected to increase to Rs. 12,262 crore in 2002-03. The major part of these grants is incurred on salaries and wages. However, the detailed information on actual salary expenditure is not available and hence this salary related expenditure cannot be given here separately.

Finances of local bodies

4.29 The various types of local bodies functioning in the State by the end of March, 2002 were 27,832 Village Panchayats (including Nagar Panchayats), 33 Zilla Parishads, 224 Municipal Councils, 19 Municipal Corporations and 7 Cantonment Boards.

4.30 The total income of all the local bodies together during 2001-02 including opening balance was Rs.17,782.20 crore. The total expenditure of all these local bodies during 2001-02 was Rs.15,762.16 crore. Income and expenditure by types of local bodies for the year 2001-02 is given in table No.4.9.

TABLE NO. 4.9

Income and expenditure of local bodies during 2001-02

Type of local body	Number	Income			Expenditure
		Opening balance	Receipts	Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1. Village Panchayat	27,832	172.75	560.30	733.05	529.36
2. Zilla Parishad	33	460.47	6,178.23*	6,638.70*	6,056.25*
3. Municipal Council	224	166.34	1,350.15	1,516.49	1,327.93
4. Municipal Corporation	19	611.20	8,184.51	8,795.71	7,764.56
5. Cantonment Board	7	11.66	86.59	98.25	84.06
Total	1,422.42	16,359.78	17,782.20	15,762.16

*Revised Estimates

Village Panchayats

4.31.1 The income of all Village Panchayats together according to major sources and broad headwise expenditure for the year 2000-01 and 2001-02 is given in table No.4.10.

4.31.2 The total receipts of all Village Panchayats in the State during 2001-02 were Rs. 560 crore, registering notable increase of 31 per cent over that of the previous year. The average receipts per Village Panchayat during 2001-02 works out to Rs.2.01 lakh. During 2001-02, the share of total taxes in total receipts of the Village Panchayats has increased to 46 per cent from 40 per cent in the previous year,

while the share of Government grants has decreased from 30 per cent to 26 per cent during the same period.

TABLE NO. 4.10

Income and expenditure of Village Panchayats

(Rs. in crore)

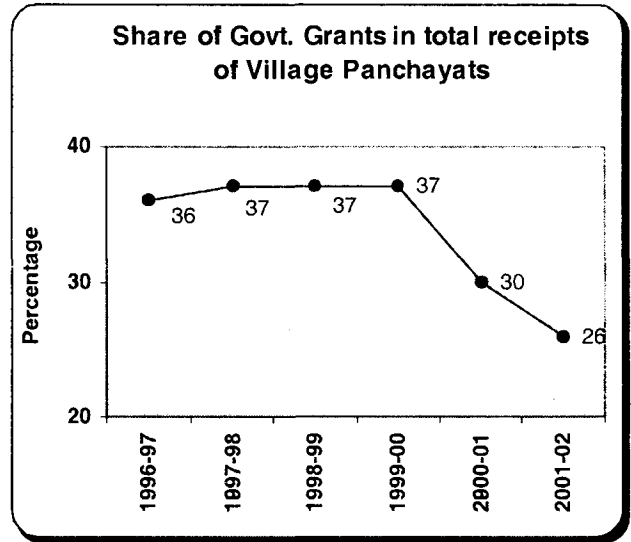
Item (1)	2000-01		2001-02	
	Actuals (2)	%* (3)	Actuals (4)	%* (5)
Income				
(A) Opening balance	135.51	-	172.75	-
(B) Receipts				
1. Taxes				
i) Taxes on houses & other properties	94.64	22.0	144.31	25.8
ii) Other taxes	78.18	18.2	110.39	19.7
Total taxes (i+ii)	172.82	40.2	254.70	45.5
2. Government grants	129.54	30.2	146.98	26.2
3. Contributions and donations	73.93	17.2	108.90	19.4
4. Other receipts	53.06	12.4	49.72	8.9
Total receipts (B)	429.35	100.0	560.30	100.0
Total Income (A+B)	564.86	-	733.05	-
Expenditure				
1. Administration	67.82	17.0	102.68	19.4
2. Health and Sanitation	107.26	26.9	146.06	27.6
3. Public Works	134.27	33.6	177.77	33.6
4. Public lighting	23.52	5.9	32.42	6.1
5. Education	6.00	1.5	8.72	1.6
6. Welfare of people	31.78	8.0	39.46	7.5
7. Other Expenditure	28.66	7.1	22.25	4.2
Total expenditure (1 to 7)	399.31	100.0	529.36	100.0

* Percentage to total receipts/expenditure

4.31.3 During 2001-02, the total expenditure of all Village Panchayats was Rs. 529.36 crore, which was 33 per cent more as compared to the previous year. The average expenditure per Village Panchayat during 2001-02 was Rs. 1.90 lakh. Of the total expenditure of Village Panchayats, 34 per cent expenditure was incurred on public works and 28 per cent was incurred on health & sanitation. The expenditure on administration was 19 per cent.

Government Grants

4.31.4 In the total receipts of all village Panchayats Government grants is one of the major sources of income. In 1996-97 the share of Government grants in the total receipts was 36 per cent whereas in 2001-02 it was 26 per cent.

Zilla Parishads

4.32.1 The major sourcewise income of all Zilla Parishads in the State during 2000-01 and 2001-02 is given in table No.4.11.

TABLE NO. 4.11

Income of Zilla Parishads

(Rs. in crore)

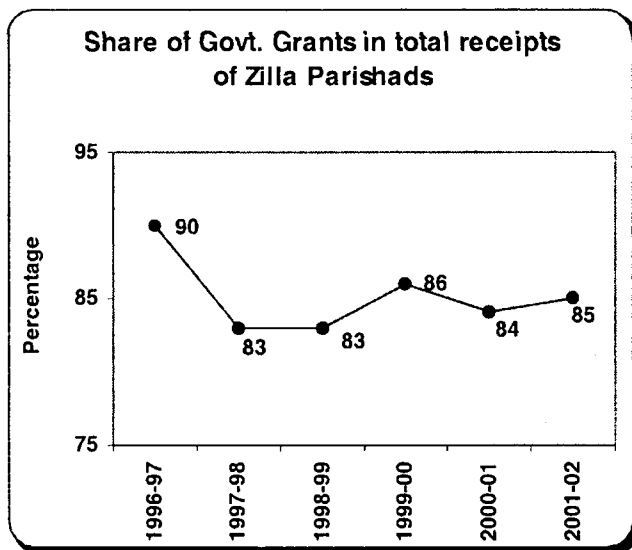
Item (1)	2000-01		2001-02	
	Actuals (2)	%* (3)	Revised estimates (4)*	%* (5)
A) Opening balance	410.10	-	460.47	-
B) Revenue receipts				
1. Self-raised resources	139.82	2.2	146.76	2.4
2. Government grants				
2.1 Statutory Grants				
(a) Purposive	3,203.71	52.1	1,961.90	31.8
(b) Establishment	840.16	13.7	1,696.01	27.4
(c) Plan	537.51	8.7	380.37	6.2
(d) Other	292.19	4.7	879.25	14.2
Total (2.1)	4,873.57	79.2	4,917.53	79.6
2.2 For agency schemes	306.61	5.0	338.82	5.5
Total (2)	5,180.18	84.2	5,256.35	85.1
Total Revenue receipts (B)(1+2)	5,320.00	86.4	5,403.11	87.5
C) Capital receipts	834.92	13.6	775.12	12.5
D) Total Receipts(B+C)	6,154.92	100.0	6,178.23	100.0
Total Income(A+D)	6,565.02	-	6,638.70	-

* Percentage to total receipts.

4.32.2 As per the revised estimates for 2001-02, revenue receipts accounted for 87.5 per cent of the total receipts of Zilla Parishads, whereas capital receipts accounted for 12.5 per cent. Of the total receipts, Government grants accounted for major share of 85 per cent and self-raised resources accounted for only 2 per cent. The amount of self-raised resources of Zilla Parishad during 2001-02 was Rs.147 crore which was more by 5 per cent as compared to the previous year. It is observed that revenue receipts for the year 2001-02 were also more by 2 per cent than those in the previous year.

Government Grants

4.32.3 In the total receipts of the Zilla Parishads Government grants accounted for major share. In 1996-97 the share of Government grants in total receipts was 90 per cent. In subsequent years it was between 83 to 86 per cent.

4.32.4 The major headwise expenditure of Zilla Parishads during 2000-01 and 2001-02 is given in table No.4.12.

4.32.5 The total revenue expenditure (revised estimates) of Zilla Parishads during 2001-02 was more by two per cent than that of expenditure in 2000-01. Of the total expenditure during 2001-02, the major share of expenditure was on education (50 per cent). However, the sizeable reduction in capital expenditure by 20 per cent from Rs.748 crore in 2000-01 to Rs.597 crore in 2001-02, is a cause of concern.

TABLE NO. 4.12

Expenditure of Zilla Parishads

Item	2000-01		2001-02	
	Actuals	%*	Revised estimates	%*
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
(A) Revenue Expenditure				
1. General Administration	465.66	7.7	461.98	7.6
2. Agriculture	67.34	1.1	52.63	0.9
3. Animal Husbandry	61.77	1.0	63.73	1.0
4. Forests	7.17	0.1	5.70	0.1
5. Irrigation	129.02	2.1	105.05	1.7
6. Buildings and communications (Public Works)	411.56	6.8	325.55	5.4
7. Community development	114.62	1.9	115.17	1.9
8. Education	2,630.42	43.2	2,996.26	49.5
9. Medical and health services	372.42	6.1	398.25	6.6
10. Public health Engineering	204.80	3.4	152.94	2.5
11. Social welfare	102.31	1.7	179.48	3.0
12. Other Expenditure	770.33	12.6	602.08	9.9
Total(A)	5,337.42	87.7	5,458.82	90.1
(B) Capital Expenditure	747.54	12.3	597.43	9.9
Total Expenditure (A+ B)	6,084.96	100.0	6,056.25	100.0

* Percentage to total

Civic Bodies

4.33.1 The civic bodies comprise Municipal Corporations, Municipal Councils and Cantonment Boards. The number of Municipal Corporations in the State at the end of 2001-02 was 19. Of the 224 Municipal Councils in the State, 21 were in 'A' class (population more than one lakh), 62 in 'B' class (population more than 40,000 but not more than one lakh) and 141 in 'C' class (population of 40,000 or less). Besides these, there were 7 Cantonment Boards in the State as at the end of 2001-02. The income and expenditure of the civic bodies during 2000-01 and 2001-02 is given in table No. 4.13.

TABLE NO.4.13
Income and Expenditure of Civic Bodies
(Rs. in crore)

Item (1)	2000-01 (2)	2001-02 (3)
A) Municipal Councils		
1. Number	228	224
2. Income		
2.1 Opening Balance	184.57	166.34
2.2 Receipts	1,470.58	1,350.15
Total (2)	1,655.15	1,516.49
3. Expenditure	1,465.92	1,327.93
B) Municipal Corporations		
1. Number	15	19
2. Income		
2.1 Opening Balance	81.56	611.20
2.2 Receipts	7,136.77	8,184.51
Total (2)	7,218.33	8,795.71
3. Expenditure	6,615.47	7,764.56
C) Cantonment Boards		
1. Number	7	7
2. Income		
2.1 Opening Balance	8.13	11.66
2.2 Receipts	77.90	86.59
Total (2)	86.03	98.25
3. Expenditure	74.37	84.06

4.33.2 The major sourcewise income and broad headwise expenditure of civic bodies for the year 2001-02 is given in table No.12 of Part II of this publication.

4.33.3 Of the total receipts of Municipal Corporations during 2001-02, 51 per cent were derived through rates, taxes etc. This percentage was 18 for 'A' class, 21 for 'B' class, 20 for 'C' class Municipal Councils and 34 for Cantonment Boards. Of the total receipts, the share of Government grants was 51 per cent for 'A' class Municipal Councils, 55 per cent for 'B' and 'C' class Municipal Councils and 13 per cent for Cantonment Boards. In the case of Municipal Corporations, the Government grants were only 8 per cent of their total receipts.

4.33.4 Of the total expenditure of Municipal Corporations during 2001-02, the major expenditure was on administration including that on recovery of taxes (25 per cent), followed by water supply (12 per cent), public health (10 per cent) and education (8 per cent). Of the total expenditure during 2001-02 of 'A', 'B' and 'C' class Municipal Councils taken together, 37 per cent was on administration (including that on recovery of taxes), 14 per cent on construction works and 9 per cent on water supply. For the Cantonment Boards, of the total expenditure the share of expenditure on administration, construction works and public health was 34 per cent, 15 per cent and 3 per cent respectively.

STATE INCOME

Forecast of GSDP and GDP for 2002-03

5.1 As per the advance estimates the Gross State Domestic Product (GSDP) of Maharashtra at constant (1993-94) prices is expected to grow at the moderate rate of 4.0 per cent during 2002-03. The primary sector is likely to register a negative growth of (-) 9.1 per cent due to bad agriculture season in the State. From the available indications the industrial production in the State is expected to register a growth of 5.1 per cent during 2002-03. This will result in growth of 4.9 per cent in secondary sector. The tertiary sector is expected to grow at the rate of 7.3 per cent during 2002-03.

5.2 According to the advance estimates released by C.S.O., during 2002-03 the GDP at national level at constant (1993-94) prices is expected to grow by 4.4 per cent. The Primary Sector is likely to decline by 2.4 per cent, mainly due to the drought conditions prevailed in the country during 2002-03. While the Secondary and Tertiary Sectors are expected to grow by 6.2 per cent and 7.1 per cent respectively.

Expected Growth Rates in Gross Domestic Product 2002-03

(per cent)

Sector	Maharashtra	India
Primary	(-) 9.1	(-) 2.4
Secondary	4.9	6.2
Tertiary	7.3	7.1
Total	4.0	4.4

Gross State Domestic Product (GSDP)

5.3 As per the preliminary estimates, the GSDP of Maharashtra in 2001-02 at constant (1993-94) prices registered an impressive growth rate of 6.8 per cent over that of 2000-01. During 2001-02 agriculture sector showed a recovery in the background of negative growth rate of 6.8

per cent in 2000-01. This resulted a growth rate of 3.0 per cent in primary sector. The secondary sector registered a moderate growth of 4.0 per cent, mainly due to increased growth rate in construction sector (11.1 per cent). The growth in tertiary sector was 9.6 per cent. The increase in tertiary sector was mainly due to increase in communications (12.5 per cent) and other services (27.1 per cent). The sectoral (broad & detailed) growth rates of GSDP at constant (1993-94) prices are given in Table No. 5.1.

TABLE No. 5.1
Sectoral growth rates* of GSDP for
Maharashtra at constant (1993-94) prices

Sector	Percentage change over previous year	
	2000-01 (2)	2001-02 (3)
(1)		
Primary Sector	(-)5.6	3.0
1. Agriculture	(-)6.8	3.3
2. Forestry & Logging	6.2	(-)4.9
3. Fishing	(-)6.2	9.2
4. Mining & Quarrying	6.7	2.4
Secondary Sector	(-)11.2	4.0
1. Manufacturing		
(a) Registered	(-)14.5	3.1
(b) Un-registered	(-)17.1	3.0
2. Construction	8.6	11.1
3. Electricity, Gas & Water Supply	(-)2.0	(-)1.1
Tertiary Sector	2.3	9.6
1. Railways	4.3	5.9
2. Transport & Storage	5.1	4.7
3. Communications	10.9	12.5
4. Trade, Hotels and Restaurants	2.6	8.8
5. Banking & Insurance	(-)2.1	6.8
6. Real Estate, Ownership of Dwelling and Business Services	4.6	4.4
7. Public Administration	(-)0.9	4.2
8. Other Services	5.9	27.1
Total	(-)3.4	6.8

* Provisional

5.4 The preliminary estimate of GSDP of Maharashtra in 2001-02 at constant (1993-94) prices was Rs. 1,66,516 crore as against Rs. 1,55,875 crore in 2000-01. At current prices, GSDP in 2001-02 is estimated at Rs. 2,71,406 crore as against Rs. 2,38,875 crore in 2000-01, showing an increase of 13.6 per cent during the year.

State Income and Per Capita State Income

5.5 The preliminary estimate of State Income i.e. Net State Domestic Product (NSDP) of Maharashtra at constant (1993-94) prices for 2001-02 was Rs. 1,47,359 crore, showing an increase of 7.0 per cent over that of Rs. 1,37,690 crore in 2000-01. The State Income for 2001-02 at current prices was Rs. 2,41,877 crore, which was more by 13.5 per cent than that of Rs. 2,13,040 crore for 2000-01. During 2001-02, income from primary, secondary and tertiary sectors increased by Rs. 1,922 crore, Rs. 7,707 crore and Rs. 19,208 crore respectively. This, in turn resulted in an increase of Rs. 28,837 crore in State Income.

5.6 The *Per Capita* State Income (*Per Capita* NSDP) at constant (1993-94) prices is estimated at Rs. 15,070 for 2001-02 as against Rs. 14,335 for 2000-01, registering a growth of 5.1 per cent during the year. The *Per Capita* State Income at current prices is estimated at Rs. 24,736 in 2001-02 as against Rs. 22,179 for the previous year, showing an increase of 11.5 per cent during the year.

Sectoral composition of State Income

5.7 The broad sectoral composition of the State Income, at current prices, in 2001-02, indicates that the share of the primary, secondary and tertiary sectors was 16.0 per cent, 25.7 per

cent and 58.3 per cent respectively. In 1993-94, the corresponding shares were 21.2 per cent, 31.2 per cent and 47.6 per cent respectively.

5.8 The sectoral composition of the State Income has undergone considerable changes during 1960-61 to 2001-02. During this period, the share of primary sector has declined from 34.4 per cent to 16.0 per cent. The share of tertiary sector has increased from 39.9 per cent to 58.3 per cent.

Growth Trends

5.9 The average annual growth rate of State Income at constant (1993-94) prices, during the last 8 years period from 1993-94 to 2001-02 was 4.8 per cent. In this period, the average annual growth rate of *Per Capita* State Income was 2.8 per cent. The State has recorded the average annual growth rate of 2.9 per cent for secondary sector and 7.1 per cent in tertiary sector. However, the sluggish growth rate for primary sector (1.9 per cent) has slowed down the over all growth rate to 4.8 per cent.

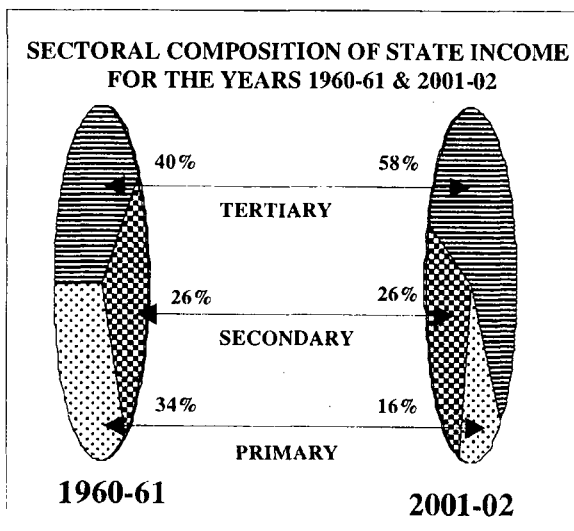
Inter-state Comparison

5.10 The average annual growth rates of State Income and *Per Capita* State Income during 1993-94 to 2000-01 and *Per Capita* State

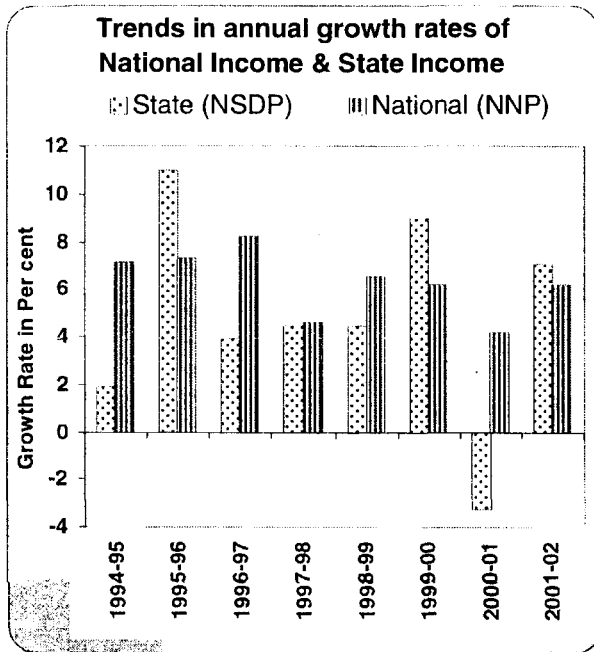
TABLE No. 5.2
Growth Rates and Per Capita State Income of major States

Sr. No.	State	*Annual Growth rates (%)		Per capita State Income at current prices 2000-01 (Rs.)
		State Income	Per capita State Income	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1.	Andhra Pradesh	5.5	4.1	16,373
2.	Assam	2.4	0.8	10,198
3.	Bihar	4.0	1.3	5,108
4.	Gujarat	5.3	3.6	19,228
5.	Haryana	5.6	3.6	23,742
6.	Himachal Pradesh	6.5	4.7	18,920
7.	Karnataka	8.1	6.5	18,041
8.	Kerala	5.1	3.9	21,046
9.	Madhya Pradesh	4.3	2.3	10,803
10.	Maharashtra	5.0	2.9	22,179
11.	Orissa	2.5	1.3	8,547
12.	Punjab	4.9	2.9	25,048
13.	Rajasthan	6.5	3.8	11,978
14.	Tamil Nadu	6.1	5.0	19,889
15.	Uttar Pradesh	4.0	1.8	9,721
16.	West Bengal	7.2	5.5	16,072
	All-India	6.3	4.3	16,707

* At constant (1993-94) prices 1993-94 to 2000-01

Income at current prices for 2000-01 are given in Table No. 5.2. In terms of *Per Capita* State Income, among the major states in India, Maharashtra State ranked third after Punjab and Haryana.

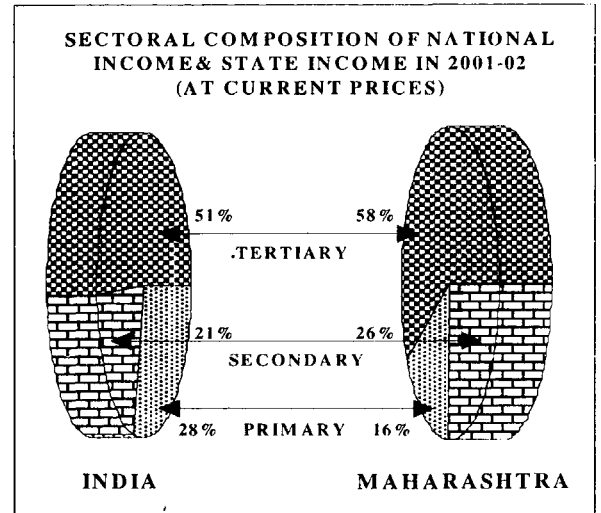
Comparison with National Income

5.11 At current prices the National Income (i.e. Net National Product at factor cost) is estimated at Rs. 18,64,292 crore in 2001-02 as against Rs.17,02,454 crore in 2000-01 showing an increase of 9.5 per cent. The corresponding increase in the State Income was at 13.5 per cent. In 2001-02 the *Per Capita* National Income at current prices was Rs. 17,978 as against *per capita* State Income of Rs. 24,736. The higher *per capita* State Income is mainly the result of the prominence of registered manufacturing and tertiary sectors in the State.

5.12 The National Income at constant (1993-94) prices in 2001-02 showed an increase of 6.2 per cent over that in 2000-01. During the same period, the State Income at constant (1993-94) prices increased by 7.0 per cent.

5.13 The shares in the State Income (at current prices) in 2001-02 pertaining to primary, secondary and tertiary sectors were 16.0 per cent, 25.7 per cent and 58.3 per cent respectively. The corresponding shares in National Income were 28.3 per cent, 21.1 per cent and 50.6 per cent respectively.

5.14 The sectorwise details of Gross State Domestic Product, State Income and National Income at current & at constant (1993-94) prices are presented in Table Nos. 13 to 18 of Part II of this publication.

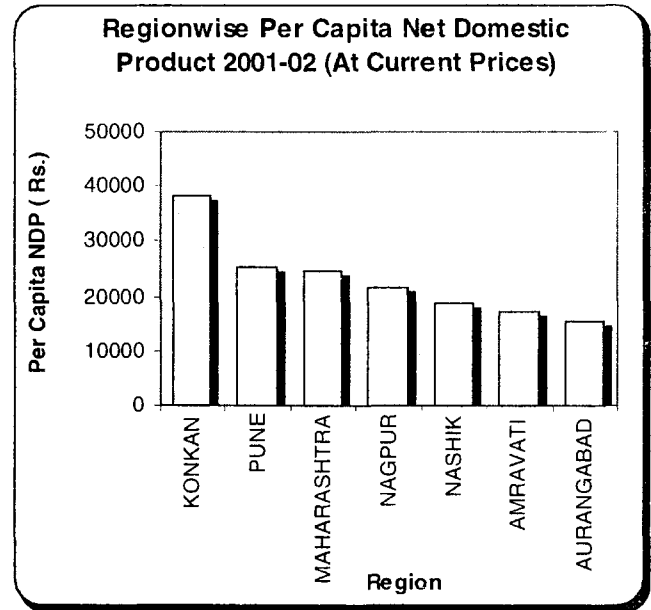
District Domestic Product

5.15 Estimates of domestic product at district level are compiled by the 'income originating approach' which is the method used for calculating the state domestic product. Though the income accruing concept is a better method to work out estimates of district income, it cannot be adopted to work out district income estimate, because economic activity at the district level is open ended and inter-district flows cannot be captured. Therefore district domestic product estimates have all inherent limitations of state-domestic product estimates. The availability of districtwise basic data required for estimation of income at the district level is still not satisfactory. The data in respect of primary sector is mostly available, but it is very scanty for other sectors. As such, wherever the basic data is available, the methodology used at the state level has been followed for preparation of estimates at district level. When actual data is not available, proxy indicators are used to allocate State level estimates to districts. Because of the paucity of data, use of indicators for allocation and various limitations, of estimation procedure, the district domestic products are to be accepted with a margin of error and can be used to have a broad judgement on the level of income in the districts. The district domestic product estimates presented in this publication may be viewed considering these limitations.

Per Capita Net District Domestic Product

5.16 Among the districts, Brihan Mumbai with *Per Capita* Net District Domestic Product at Rs. 49,906 (at current prices) in 2001-02 stood first followed by Pune (Rs.31,753), Thane (Rs.29,754), Raigad (Rs. 29,620) and Nagpur (Rs.27,759). The lowest *Per Capita* Income was for Gadchiroli district (Rs. 12,443).

5.17 Divisionwise distribution of Net State Domestic Product for the year 2001-02 indicates that Konkan division accounts for 39.76 per cent of total NSDP in the State followed by Pune (21.20 per cent) and Nashik (12.30 per cent). The least contribution was from Amravati division (7.14 per cent).

INSTITUTIONAL FINANCE AND CAPITAL MARKET

Scheduled Banks

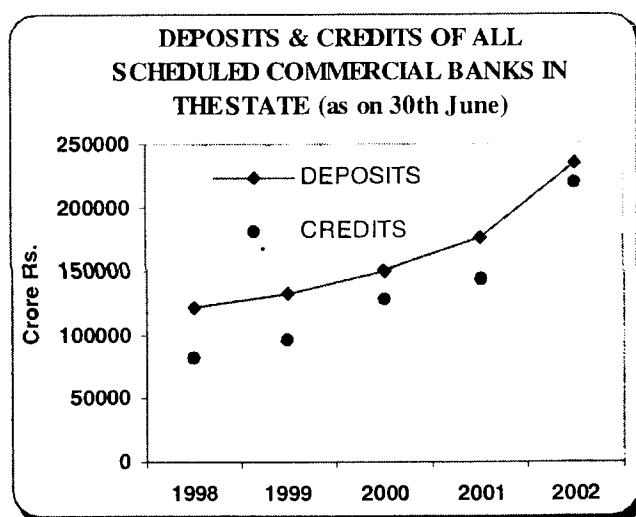
6.1 The scheduled banking structure in India consists of banks that are listed in the second schedule of the Reserve Bank of India Act, 1934. The Scheduled Banks are divided into two categories viz. Scheduled Commercial Banks and Scheduled Co-operative Banks. The performance of the Scheduled Co-operative Banks is discussed in Chapter No.10 Co-operation. The Scheduled Commercial Banks consist of Public Sector Banks, Private Sector Banks, Foreign Banks and Regional Rural Banks. The banking sector plays an important role in mobilisation of deposits and disbursement of credits to various sectors of the economy and development of the country.

Scheduled Commercial Banks in the State

6.2 As on 30th June, 2002, total number of banking offices (branches) of scheduled commercial banks in the State was 6,320, which accounted for 9.5 per cent of the total scheduled commercial banking offices (66,355) in the country. The number of banking offices in the State increased marginally by 0.41 per cent over that of the previous year. Of the total scheduled commercial banking offices in the State, 36 per cent were in the rural areas, 17 per cent were in semi-urban (population above 10,000 and less than one lakh) areas and 47 per cent were in the urban areas. Brihanmumbai alone accounted for 50 per cent of the banking offices in urban areas in the State. Of the total banking offices in India, the rural areas, semi-urban areas and the urban areas accounted for 49, 22 and 29 per cent respectively. The number of scheduled commercial banking offices per lakh population in the State as on 30th June, 2002 was 6.4 which was almost the same as that of All-India (6.3).

6.3 Maharashtra stands first in India in respect of both the aggregate bank deposits and gross bank credits as on 30th June, 2002. Though

the State had a share of only 9.5 per cent in the total number of banking offices in India, its share in the aggregate deposits and gross credits was higher at 20 per cent and 33 per cent

respectively. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State at the end of June, 2002 were Rs.2,34,915 crore which were higher by 33.5 per cent than those in the previous year. During the same period, gross credits increased by 52.2 per cent to Rs.2,18,448 crore. The corresponding increase in aggregate deposits and gross credits at the All-India level was 18.4 per cent and 20.6 per cent respectively.

6.4 As on 30th June, 2002, deposits and credits of all scheduled commercial banks in the rural and semi-urban areas taken together for the State were Rs.18,295 crore and Rs.11,416 crore respectively, showing an increase in deposits by 8.9 per cent and in credits by 24.5 per cent over the previous year. Corresponding increase in deposits and credits in the country was 13.5 per cent and 15.8 per cent respectively. Even though the rural and semi-urban areas of the State accounted for 53 per cent branches of the scheduled commercial banks in the State,

their share in aggregate deposits and gross credits was merely 7.8 per cent and 5.2 per cent respectively.

6.5 Brihanmumbai alone accounted for 23.2 per cent branches of all scheduled commercial banks in the State and its share in total deposits and credits was as high as 77 per cent and 87 per cent respectively.

6.6 The details of deposits and credits of the scheduled commercial banks in the State from 1971 to 2002 are given in Table No.20 of Part II.

6.7 The *per capita* deposit of these scheduled commercial banks in the State as on 30th June, 2002 was Rs.23,667 which was more than the double of that for All-India (Rs.10,901). The *per capita* credit of these banks in the State was Rs.22,008, which was three and half times that of All-India per capita credit (Rs.6,273). The *per capita* deposit and credit for the State excluding Brihanmumbai was merely at Rs.6,276 and Rs.3,276 respectively, just over 50 per cent of the corresponding of All-India figures.

6.8 The Credit-Deposit Ratio (CDR) of all the scheduled commercial banks in the State at the end of June, 2002 was 93 per cent as against 82 per cent in last year. The CDR of all scheduled commercial banks in Brihanmumbai was much higher at 105 per cent at the end of June, 2002. The CDR for rural and semi-urban scheduled commercial banks taken together was 62 per cent as against 55 per cent for the previous year. The CDR of all scheduled commercial banks in the State (93 per cent) was much higher than that for All-India (58 per cent).

6.9 The latest available data on outstanding credits of the scheduled commercial banks in the State in different sectors is for 31st March, 2001 and is presented in the Table No.6.1.

6.10 The outstanding credits of all scheduled commercial banks in the State as on 31st March, 2001 were Rs. 1,44,064 crore and were higher by 15.1 per cent than that of the previous year. The share of Maharashtra in total outstanding credits at All-India level was 27 per cent as on 31st March, 2001 and was highest among all the States. Of the total outstanding credits by the scheduled commercial banks in the State at the end of March, 2001, manufacturing sector accounted for a sizeable share of 42.1 per cent, followed by trade (21.9 per cent). The agriculture and allied activities accounted for only

Table No. 6.1
Sectorwise outstanding credits of scheduled commercial banks in Maharashtra

(Rs. in crore)					
Sr. No.	Sector	As on 31st March, 2000		As on 31st March, 2001	
		Out-standing credits	Percentage to total	Out-standing credits	Percentage to total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1.	Agriculture and allied activities	4,750	3.79	4,980	3.46
2.	Mining and quarrying	1,395	1.12	3,191	2.21
3.	Manufacturing *	61,054	48.76	60,707	42.13
4.	Electricity, Gas and Water Supply	1,602	1.28	2,530	1.76
5.	Construction	2,144	1.71	2,345	1.63
6.	Transport	2,421	1.94	3,495	2.43
7.	Professional and other services	2,870	2.29	4,507	3.13
8.	Trade	22,496	17.97	31,559	21.91
9.	Personal loans	8,090	6.46	9,699	6.73
10.	Others	18,384	14.68	21,051	14.61
	Total	1,25,206	100.00	1,44,064	100.00
	*of which to Artisans, Village Industries and other Small-Scale Industries	6,664	5.32	7,067	4.91

3.5 per cent. The artisans, village industries and other small-scale industries which are included in the manufacturing sector accounted for 4.9 per cent of the total outstanding credits.

Annual Credit Plan

6.11 With a view to improving annual rural credit delivery system, a scheme viz. Service Area Approach (SAA) has been introduced by Reserve Bank of India. As per the SAA, all credit requirements of the rural population from a cluster of villages are allocated to a unique financial institution. The Commercial Banks, Regional Rural Banks and Co-operative Banks together are expected to achieve the yearly targets of credit disbursement. The target of credit disbursement is fixed by the respective lead bank in each district. The Bank of Maharashtra is the convenor bank to monitor this scheme in the State. The targets and achievements in respect of credit disbursement under this scheme for the years 2001-02 and 2002-03 are given in Table No.6.2.

6.12 Under the Annual Credit Plan, total credit of Rs.6,656 crore was disbursed during the year 2001-02 in the rural areas of the State. Of this, the share of Agriculture and allied activities was 73 per cent. During the current financial year 2002-03 by the end of December, 2002,

Table No. 6.2
Credit disbursement in Maharashtra State under Annual Credit Plan

(Rs. in crore)

Sr. No.	Sector	2001-02			2002-03		
		Target	Achievement	No. of beneficiaries	Target	Achievement up to end of Dec. 2002	No. of beneficiaries
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1.	Agriculture and allied activities	5,494.77	4,886.99 (89)	5,61,723	6,201.28	4,245.53 (68)	4,77,025
2.	Rural Artisans, Village & Cottage Industries & SSI	755.95	456.82 (60)	5,696	707.58	426.66 (60)	5,435
3.	Other Sectors	1,430.55	1,312.66 (92)	1,47,988	1,780.74	1,056.75 (59)	1,35,480
Total		7,681.27	6,656.47 (87)	7,15,407	8,689.60	5,728.94 (66)	6,17,940

Note : Figures in brackets indicate percentages of the achievement to target.

credit of Rs.5,729 crore was disbursed to 6.18 lakh beneficiaries. Out of these 4.77 lakh (77 per cent) beneficiaries were from agriculture and allied activities, followed by 1.35 lakh (22 per cent) from other sectors. During the previous year, there were 7.15 lakh beneficiaries. The target of credit disbursement proposed under Annual Credit Plan 2003-04 is Rs. 10,020 crore.

Assistance given under Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana (SGSY)

6.13 The SGSY has been launched from April, 1999 by the Government of India by restructuring IRDP & other self employment programmes. In this scheme with object of poverty alleviation emphasis is given on group approach. This programme is covering all aspects of self employment such as organisation of the poor into self help groups(SHG), training, credit, technology, infrastructure and marketing. SGSY is being funded by the Central and the State Government in the ratio of 75:25.

6.14 Since inception of the scheme up to March, 2002, total assistance of Rs. 670.42 crore (subsidy Rs.211.17 crore and credit Rs.459.25 crore) was disbursed to 2,46,594 Swarojgaris. During the year 2002-03 up to December, 2002, total assistance of Rs. 62.68 crore (subsidy Rs. 22.56 crore + credit Rs. 40.12 crore) is disbursed to 22,663 Swarojgaris as against Rs. 91.91 crore (subsidy Rs. 31.55 crore + credit Rs. 60.36 crore) disbursed to 32,522 Swarojgaris during the corresponding

period of the previous year. The per beneficiary package works out to Rs. 27,227 up to the end of December, 2002.

Joint Stock Companies

6.15 As on 31st March, 2002 the number of Joint Stock Companies in Maharashtra State was 1,29,044 and was higher by 3.7 per cent over the previous year. The increase in the number of Joint Stock Companies at the All-India level during the same period was 3.6 per cent. Of the total Joint Stock Companies in India as at the end of March, 2002, Maharashtra accounted for 21.9 per cent. Out of the total Joint Stock Companies in the State, 1,16,877 (90.6 per cent) were private limited companies and 12,167 (9.4 per cent) were public limited companies. The percentage decrease in the number of public limited companies and the percentage increase in the number of private limited companies during the year 2001-02 over last year was one and four respectively. The paid-up capital of these companies in the State increased from Rs.68,693 crore as at the end of March, 2001 to Rs.74,974 crore as at the end of March, 2002 registering a growth of 9.1 per cent, which is more than that of the All-India level (8.3 per cent). The paid-up capital at All-India as at the end of March, 2001 and March, 2002 was Rs.3,57,247 crore and Rs. 3,87,024 crore respectively. Of the total paid up capital of Joint Stock Companies in India as at the end of March, 2002, Maharashtra accounted for 19.4 per cent.

Small Savings

6.16. Under the Small Savings Scheme, during the year 2001-02, the net collection in the State was Rs.6,534 crore which was more than the target of Rs. 6,420 crore. The net small savings collection during 2000-01 was Rs.6,741 crore. Under this scheme, during 2001-02, a loan assistance of Rs.5,472 crore was received by the State Government from the Government of India. During the year 2002-03 up to the end of January, 2003, the net collection under this scheme was Rs. 5,347 crore as against Rs. 4,627 crore during the corresponding period of the previous year. During the year 2002-03 up to January, 2003, a loan assistance of Rs.6,290 crore was received by the State Government from the Government of India.

Lottery

6.17. In order to raise resources for the socio-economic development, the State Government introduced the Scheme of Lottery in the State from 1st March, 1969. Under this scheme monthly, weekly and daily draws are being arranged. During 2001-02, the net profit from lottery was Rs.8.14 crore less by 48 per cent than that of Rs.17.02 crore in the previous year. During 2002-03 up to November 2002, the net profit from lottery was Rs. 4.55 crore which was less by 11 per cent than that of Rs. 5.14 crore for the corresponding period in the previous year.

On Line Computerised Lottery

6.18. The Maharashtra Government has started on line computerised lottery from 14th December, 2002 by the name 'Megawin'. For this, the Government has made contract with E-Cool Gaming Solutions Pvt. Ltd. As per the contract, the Government is expecting to get assured sum of Rs. 25 crore during the period December, 2002 to March, 2003.

Capital Market

6.19 Capital Market plays a vital role in the development of economy by channalising surplus savings from household sector to the productive activities. In Maharashtra, three major stock exchanges are functioning viz. Bombay Stock Exchange (BSE), National Stock Exchange (NSE) and Pune Stock Exchange (PSE). Apart from this, two other stock exchanges are in activation i.e. Over the Counter Stock Exchange (OTCSE) and Inter Connect Stock Exchange (ICSE). Last two decades

have shown a better significance of Capital Market in the state economy as it generates productive output, employment as well as revenue to the Government.

Trend in Market Capitalisation

6.20 Market capitalisation of equity shares on Indian bourses experienced varying trend. The market capitalisation of NSE which was of Rs.6,57,847 crore in March, 2001 declined to Rs. 5,52,908 crore by December, 2001 but it rose again to Rs. 6,36,861 crore by March, 2002. Thus market capitalization at NSE had a decline of 3 per cent during 2001-02. On the contrary, the market capitalization at BSE recorded a rise of 7 per cent during the same period from Rs.5,71,553 crore in March, 2001 to Rs. 6,12,224 crore in March, 2002. During April, 2001 to March, 2002 in absolute terms, the decline in market capitalisation of NSE was of the order of Rs. 16,859 crore whereas of BSE, it increase by Rs.44,495 crore.

Primary Security Market

Initial Public Offers

6.21 During the current year, up to 31st January, 2003, in entire country Rs. 951 crore were raised through Initial Public Offer (IPO's) from 4 companies, as against of Rs. 1,207 crore from 6 companies during the previous year (2001-02). During the current year, Maharashtra has accounted for half of the total share in the amount raised through IPO's (Rs. 466.08 crore) from 2 companies. Whereas, during the previous year no company from Maharashtra State had raised money through IPO's.

Table No. 6.3
Capital raised through IPO's

Year	India		Maharashtra		Share of Maharashtra (%)
	No. of Companies	(Rs. in crore)	No. of Companies	(Rs. in crore)	
2000-01	112	2,664.42	19	1,365.78	51
2001-02	6	1,206.57	-	-	-
2002-03*	4	951.08	2	466.08	49

Source : CMIE, Mumbai.

* upto 31st January, 2003.

Capital Raised During 2001-02

6.22 The investment activity in the primary

market in the country recovered moderately during 2001-02 from its subdued performance in 2000-01 as the total capital raised through equity and bonds registered a rise of 23.5 per cent as against decline of 21.9 per cent in 2000-01.

6.23 During 2001-02, the total funds mobilised through 35 issues (both public & right issues) increased to Rs. 7,543 crore as compared to Rs. 6,108 crore raised through 151 issues (both Public & Rights Issues) during 2000-01.

Secondary Security Market

Volume of business

6.24 The trading volumes in the equity segments of all the stock exchanges have been witnessing a phenomenal growth in last few years. The turnover of business at all the 23 stock exchanges in the country has increased from Rs. 1,64,057 crore during 1994-95 to Rs. 28,80,990 crore in 2000-01. However, the turnover of all the stock exchanges taken together during 2001-02 is decreased by 69 per cent to Rs. 8,95,826 crore. During 2001-02, the stock exchanges from Maharashtra State had a turnover of Rs. 8,21,789 crore i.e. about 92 per cent of the total turnover at all the stock exchanges in the country. Stock exchange wise turnover in the State and rest of the country is shown in the Table No. 6.4.

Table No. 6.4

Turnover at the Stock Exchanges in Maharashtra and Rest of India

Stock Exchange	Turnover (Rs. in crore)		Share in Turnover (%)	
	2000-01	2001-02	2000-01	2001-02
NSE	13,39,510	5,13,167	46.5	57.3
BSE	10,00,032	3,07,392	34.7	34.3
Pune	6,171	1,171	0.2	0.1
ICSE	233	55	—	—
OTCEI	126	4	—	—
Rest of Stock Exchanges in India	5,34,918	74,037	18.6	8.3
Total	28,80,990	8,95,826	100.0	100.0

Source :- SEBI-Annual Report 2001-02

National Stock Exchange (NSE)

6.25 National Stock Exchange (NSE) is functioning as a recognized stock exchange since April, 1993, which is one of the most important

events in the securities market reforms in India. It is set up with the objectives of (a) establishing a nationwide trading facility for all types of securities, (b) ensuring equal access to all the investors to all over the country through an appropriate communication network, (c) providing a fair, efficient and transparent securities market using an electronic trading system, (d) enabling shorter settlement cycles and book entry settlement and (e) meeting the current international standards.

Turnover at the NSE

6.26 Trading volumes at the National Stock Exchange have declined sharply from Rs. 13,39,510 crore in 2000-01 to Rs. 5,13,167 crore in 2001-02 with net fall by 61.9 per cent.

VSAT

6.27 As on 31st December, 2002 total 2,796 Very Small Aperture Terminals (VSATs) were working for online trading in 357 cities of the country. Out of the total VSATs, 696 Terminals (25 per cent) were in 20 cities from Maharashtra State.

Bombay Stock Exchange

6.28 A century year old institution that is geared to guide the nation into 21st century. During 2001-02, similar to other stock exchanges, Bombay Stock Exchange also has shown a declining trend in the turnover. The turnover of BSE is fallen sharply by 69 per cent, i.e. from Rs. 10,00,032 crore during 2000-01 to Rs. 3,07,392 crore in the year 2001-02.

Security and Exchange Board of India (SEBI)

6.29 The SEBI has discharged its functions in fulfilment of the twin objectives of investor protection and market development mandated by the Securities and Exchange Board of India Act, 1992 (The Act). The SEBI has been constantly reviewing and reappraising its existing policies and programme, formulating new policies and crafting new regulations for efficient-working of the market & protecting interests of investors.

Stock Brokers

6.30 The Number of registered brokers in the country as on 2001-02 to reduced marginally to 9,687 as against 9,782 as on 2000-01. Of the total registered brokers Maharashtra accounted for 29.1 per cent (2,823).

6.31 The details about the number of Brokers and Sub-Brokers are given in Table No. 6.5.

Table No. 6.5
**Stock Exchange wise Number of Registered
 Brokers and Sub-Brokers**

Stock Exchange	2000-01		2001-02	
	Brokers	Sub-Brokers	Brokers	Sub-Brokers
NSE	1,074	2,684	1,065	3,961
BSE	689	5,553	660	6,495
Pune	201	169	196	162
ICSE	595	—	630	—
OTCEI	896	34	902	37
Rest of Stock Exchanges in India	6,327	1,517	6,234	1,553
Total	9,782	9,957	9,687	12,208

Source :- SEBI-Annual Report 2001-02

National Securities Depository Limited

6.32 In order to solve myriad of problems associated with trading in physical securities, NSE joined hand with IDBI and UTI to promote dematerialisation of securities and set up National Securities Depository Limited (NSDL) which commenced operations in November, 1996. This has eradicated physical paper from trading and automatic settlement of securities. The volume of dematerialised securities constitutes about 99.7 per cent of total delivery of securities at the NSE and BSE together.

PRICES AND DISTRIBUTION

Price situation

7.1 The changes in prices affect the conditions of living of the people, especially the poor. As such, a constant watch on price behaviour has become imperative. The statistical method used to measure changes in prices over a period of time is the index number of prices. The price indices are calculated at both the wholesale level and at the retail level of prices. While All-India Wholesale Price Index (WPI) is used to measure movements in prices of commodities in wholesale trade and transactions, Consumer Price Indices (CPIs) are generally used for monitoring the movement of retail prices of items of daily consumption. WPI is available on a weekly basis and also with the shortest possible time lag of two weeks. It is due to these attributes that WPI is widely used in Government, business and industry circles and is generally taken as an indicator to assess the rate of inflation in the economy. A mild inflation in the range of 2 to 5 per cent works as a stimulant that may lead to expansion in production and employment in the economy.

A. Price situation in India

All-India Wholesale Price Index Number

7.2 The WPI is an important indicator of macro-economic stability in the economy. Inflation based on All-India WPI (base year-1993-94) during 1999-2000 was the lowest annual (52 weeks' average) inflation rate (3.3 per cent) in the country since the launching of the economic reforms in 1991. Due to increase in the administered prices of petroleum products like LPG, kerosene etc. in September, 2000 the inflation rate zoomed to a level of 7.1 per cent in 2000-01. However, it moved downwards and reached 3.6 per cent in 2001-02. Since then, inflation has remained subdued below 5 per cent level. Inflation rate for the financial year 2002-03 during April, 2002 to January, 2003 also remained very moderate at

2.9 per cent because of easy availability of items of daily consumption and the prevailing low prices of manufactured products. Though, the financial year 2002-03 started with a very low inflation rate of 1.5 per cent, it rose to 4.1 per cent in the month of January, 2003. The major groupwise WPI and inflation rates for latest periods are given in Table No.7.1.

TABLE No. 7.1
Major Groupwise All-India Wholesale Price Index Numbers
(Base Year 1993-94=100)

Year/ Month	Primary articles	Fuel, power, light and lubricants	Manu- factured products	All commo- dities	Inflation rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Weight	22.02	14.23	63.75	100.00	-
1998-99	156.2	148.5	133.6	140.65	5.94
1999-2000	158.0	162.0	137.2	145.33	3.33
2000-01	162.5	208.1	141.7	155.69	7.13
2001-02	168.4	226.7	144.3	161.32	3.62
2001-02*	168.7	226.1	144.3	161.31	4.03
2002-03*	173.3	237.2	147.6	165.98	2.90
April, 2002	169.0	230.4	144.9	162.30	1.50
January, 2003 (P)	173.4	241.5	149.2	167.60	4.10

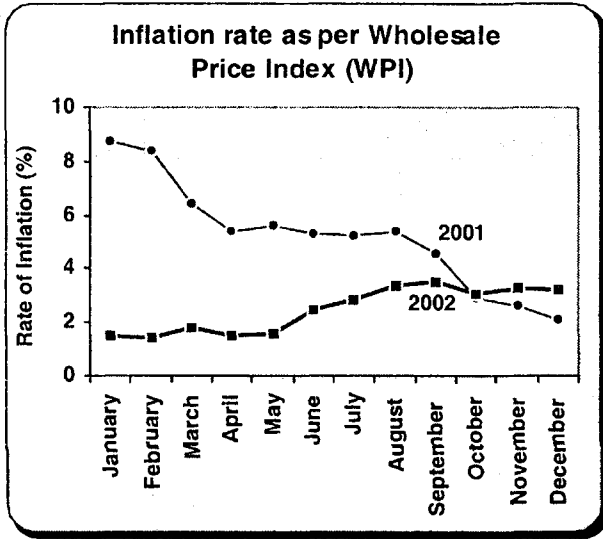
*10 months' average (April to January) (P) Provisional

7.3 The average index of the major group 'primary articles', for the period April, 2002 to January, 2003 registered an increase of 2.8 per cent over the corresponding period of earlier year. This was the combined effect of the increase in the average indices of the sub-groups 'food articles' (1.8 per cent) and 'non-food articles' (5.6 per cent).

7.4 The average index of the major group 'fuel, power, light and lubricants' for the period April, 2002 to January, 2003 registered an increase of 4.9 per cent. This was mainly due to

increase in the average indices of the sub-groups 'mineral oil' (LPG, kerosene etc.) and 'electricity'.

7.5 In the case of major group 'manufactured products' the increase in the average index was moderate during the period April, 2002 to January, 2003 (2.3 per cent). The same during the corresponding period of the earlier year was 2.2 per cent.

7.6 During the current financial year 2002-03 the monthly All-India WPI moved up from 162.3 in April, 2002 to 167.6 in January, 2003, an increase by 3.3 per cent.

For the first time in recent years the inflation rate showed a continuous rising trend in January, 2003 and crossed 5 per cent level for the week ended 8th February, 2003.

Consumer Price Index Numbers

7.7 Consumer Price Index Numbers capture the retail price movement of essential commodities for different sections of the consumers. There are at present three CPIs covering different socio-economic groups in the economy and the same are discussed below.

All-India Consumer Price Index Number for Industrial Workers (CPI-IW)

7.8 This index measures monthly movement of retail prices of essential commodities and services in 70 industrially developed centres in the country. Out of these, five centres viz. Mumbai, Pune, Nagpur, Solapur and Nashik are from Maharashtra State. In addition, CPI-IW for five centres in the State viz. Jalgaon, Nanded, Aurangabad, Kolhapur and Akola are also compiled by the State Govt. The major groupwise All-India CPI and inflation rates for the latest periods are given in Table No.7.2.

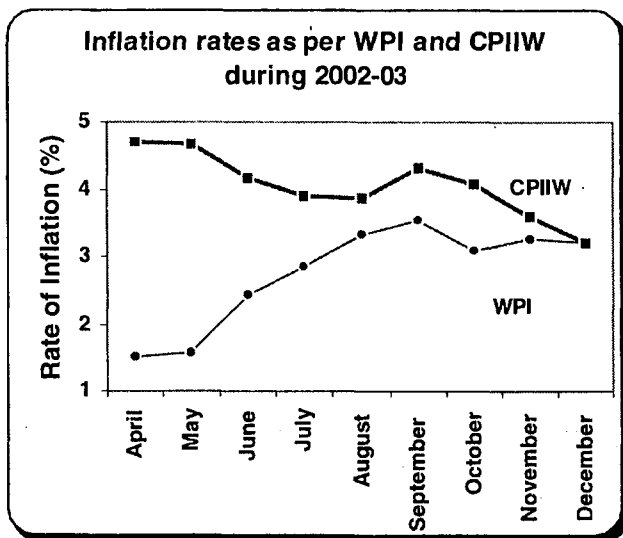
TABLE No. 7.2

Major Groupwise All-India Consumer Price Index Numbers for Industrial Workers.
(Base Year 1982=100)

Year/ Month	Food	Pan, supari tobacco and intoxicants	Fuel and light	Housing	Clothing, bedding, & footwear	Miscellaneous	General index	Inflation rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00	-
1998-99	445	515	353	389	296	386	413.67	13.13
1999-2000	446	565	379	437	306	416	427.83	3.42
2000-01	453	592	454	463	315	442	444.17	3.82
2001-02	466	620	483	514	325	463	463.33	4.31
2001-02*	467	618	475	504	324	460	462.11	4.05
2002-03*	478	630	529	551	331	486	480.78	4.04
April, 2002	463	626	522	541	330	477	469.00	4.69
December, 2002	479	634	542	556	331	496	484.00	3.20

* 9 months' average (April to December)

7.9 The inflation rate based on CPI-IW (base year-1982) remained below five per cent during the financial year 2002-03 for the period April to December, 2002. The same in the preceding two years i.e.2000-01 (3.8 per cent) and 2001-02 (4.3 per cent) also was at a low level. The inflation rate which was 4.7 per cent at the beginning of the financial year 2002-03 declined steadily in the subsequent months and reached 3.9 per cent in August, 2002. However, it marginally moved up in the next two months and then started declining and reached 3.2 per cent in the month of December, 2002. The average All-India CPI-IW for the period April to December, 2002 was (481), higher by 4.0 per cent than for the corresponding period of the previous year. During the current financial year CPI-IW for December, 2002 was 484. This was higher by 3.4 per cent than the index (468) for March, 2002. The Central Government employees' wage compensation is linked to the movement of this index.

All-India Consumer Price Index Number for Urban Non-manual Employees

7.10 All-India Consumer Price Index Number for Urban Non-manual Employees (base year - 1984-85) is released by Central Statistical Organisation as a monthly series for 59 cities in the country. Out of these five cities viz., Mumbai, Aurangabad, Nagpur, Pune, Solapur are from Maharashtra. This index indicates the changes in prices of essential commodities and services in various cities. Banks and foreign embassies are using this index for wage compensation of their

employees. Inflation rate for the year 2002-03 (April to December) as per CPI for urban non-manual employees was 3.8 per cent over the corresponding period of the previous year. The same for the entire year 2001-02 was 5.1 per cent.

All-India Consumer Price Index Numbers for Agricultural and Rural Labourers

7.11 Labour Bureau, Simla releases CPI for agricultural and rural labourers separately (base year 1986-87) as a monthly series for the country and for all the States. During 2002-03 (April to December) the average consumer price indices of agricultural labourers and the rural labourers recorded an inflation rate less than 3 per cent in both the series. The CPI for agricultural labourers is used for fixation and revision of minimum wages in agriculture sector.

B. Price situation in Maharashtra.

7.12 The price situation in the country has its impact on the price behaviour in the State. For assessing the price situation in the State, the Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra collects, on a regular basis, the retail prices of essential commodities and cost of services to consumers from selected centres in the urban and the rural areas. On the basis of these prices, monthly Consumer Price Index Numbers (base year-1982) are compiled separately for the urban and rural areas of the State. From the index thus compiled for the State it is observed that inflation rate in urban and rural areas in the State remained very low during 2002-03 as at All-India level.

Price behaviour in Urban Areas of the State

7.13 During 2002-03, the average Urban Consumer Price Index (UCPI) for the period April to December, 2002 was higher by 3.0 per cent than the corresponding average for the previous year. The corresponding rise during 2001-02 was 3.9 per cent.

7.14 The UCPI for December, 2002 (467) was higher by 2.4 per cent over that for March, 2002 (456). This increase was mainly due to rise in the prices of items in the group 'edible oils' and 'vegetables & fruits'. The major groupwise UCPI and inflation rates for latest periods are given in Table No.7.3.

TABLE No. 7.3
Groupwise Consumer Price Index Numbers for Urban Maharashtra

Year/ Month	Food	Pan, supari and tobacco	Fuel, power and light	Clothing, bedding, and footwear	Miscell- aneous	All commodities	Inflation rate	(Base Year 1982=100)
								(1)
Weight	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	—	
1998-99	436	531	261	505	394	417.14	13.64	
1999-2000	424	576	273	512	429	423.72	1.58	
2000-01	421	594	380	518	454	437.76	3.31	
2001-02	430	608	420	538	481	455.27	4.00	
2001-02*	432	609	418	537	478	455.04	3.93	
2002-03*	442	624	457	538	494	468.47	2.95	
April, 2002	428	606	453	539	491	459.35	3.64	
December, 2002 (P)	443	620	456	523	493	467.42	1.60	

* 9 months' average (April to December)

(P) Provisional

Price behaviour in Rural Areas of the State

7.15 During 2002-03 the average Rural Consumer Price Index (RCPI) for the period April to December, 2002 moved up by 2.6 per cent than the corresponding average for the previous year. The corresponding rise during 2001-02 was only 1.5 per cent.

7.16 The RCPI for December, 2002 (454) was higher by 3.1 per cent over that for March, 2002 (440). This was mainly due to increase in the prices of commodities in the group 'edible oils' and 'vegetables and fruits'. The major groupwise RCPI and inflation rates for latest periods are given in Table No.7.4.

Consumer Price Index Numbers for Agricultural and Rural Labourers in Maharashtra.

7.17 As per CPI for Agricultural and Rural labourers in Maharashtra released by the Labour Bureau, the average index for agricultural labourers during the year 2002-03 for the period April to December was higher by 4.0 per cent over the corresponding period of previous year. In the case of rural labourers also the average index for

the same period remained higher by 3.9 per cent than the average index of the corresponding period of earlier year.

TABLE No. 7.4
Groupwise Consumer Price Index Numbers for Rural Maharashtra
(Base Year 1982=100)

Year/ Month	Food	Fuel and light	Clothing	Miscell- aneous	All commo- dities	Infla- tion rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Weight	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00	—
1998-99	449	328	371	425	427.72	14.80
1999-2000	445	342	378	468	436.56	2.07
2000-01	415	405	380	503	431.24	(-).1.22
2001-02	415	436	383	518	437.73	1.50
2001-02*	415	433	382	518	436.87	0.86
2002-03*	427	454	391	522	448.16	2.58
April, 2002	412	453	391	520	438.23	3.97
December, 2002 (P)	436	454	394	526	454.20	2.34

* 9 months' average (April to December) (P) Provisional

7.18 The major groupwise WPI, CPIs, and the inflation rates are given in Table Nos. 21 to 28 of Part II of this publication.

Civil supplies

Public Distribution System

7.19 The Public Distribution System (PDS) has been a major instrument for ensuring availability of certain essential commodities at affordable prices. It is an important constituent of the strategy of the anti-poverty programme.

Three Tier Supply Card Scheme

7.20 It is general experience that the affluent class of families do not purchase foodgrains from PDS. To cater foodgrains to only needy families, the State Government introduced 'Three Tier Card Scheme' from 1st May, 1999. A supply card is issued to the household depending on its annual income. Yellow supply cards are issued to the families having annual income below Rs. 15,000, saffron supply cards are issued to the families having annual income between Rs. 15,001 to 1 lakh and white supply cards are issued to the families having annual income over Rs. 1 lakh. The supply of foodgrains, edible oil, sugar and pulses have been stopped to the white supply card holders.

7.21 The distribution of rice, wheat, sugar, and kerosene through the Public Distribution System (PDS) is continued during the year 2002-03 in the State. In addition to above commodities iodised salt, tea powder, toilet soap and washing soap are also being distributed in tribal areas under specially subsidised PDS.

7.22 The number of authorised ration/fair price shops in the State increased from 48,655 at the end of December, 2001 to 49,502 at the end of December, 2002. Out of 49,502 ration/fair price shops, 37,241 were in the rural areas and remaining 12,261 were in the urban areas. From April, 2002, the monthly quantum of foodgrains under PDS for saffron cardholders, has been revised and fixed at 35 kg. per card per month at the rate of Rs. 10 per kg. for rice and Rs. 7.25 per kg. for wheat.

Targeted Public Distribution System

7.23 Under the common minimum needs programme, the Government of India decided to streamline the PDS with the focus on the poor and accordingly has introduced 'Targeted Public Distribution System (TPDS)'. This system is for below the poverty line families and is being implemented in the State since June, 1997. Under this system, the Government of India has fixed number of BPL families in the State at 65.34 lakh.

7.23.1 Under this system, every yellow cardholder is entitled to get 35 kg. of foodgrains (wheat and / or rice) per month. The retail prices of wheat and rice supplied to these cardholders under this system are Rs. 5 and Rs. 6 per kg. respectively w.e.f. 1st October, 2001.

Antyodaya Anna Yojana

7.24 In order to make the TPDS more focused and target oriented towards the poor, the Government of India has launched the Antyodaya Anna Yojana (AAY) in December, 2000.

7.24.1 The scheme contemplates identification of poorest among poor families and providing them 35 kg of foodgrains per family per month at low price (for wheat Rs.2 per kg. and for rice Rs.3 per kg). For this scheme, the Government of India has fixed the number of such families in Maharashtra at 10.02 lakh. The scheme is being implemented in the State from May, 2001.

Allotment and off-take of foodgrains.

7.25 The Government of India continued to allot rice and wheat to the State Government through the Food Corporation of India (FCI) for distribution under the PDS. At present, the State Government is receiving monthly 2.17 lakh tonnes of rice (including 0.68 lakh tonnes under TPDS and 0.12 lakh tonnes under Antyodaya Anna Yojana) and 4.02 lakh tonnes of wheat (including 1.25 lakh tonnes under TPDS and 0.23 lakh tonnes under Antyodaya Anna Yojana)

7.25.1 In 2001-02 under Antyodaya Anna Yojana the off-take of rice and wheat out of total quantity allotted under this scheme was 82 per cent and 79 per cent respectively. Similarly for the year 2002-03 upto December, 2002 off-take of rice and wheat 89 per cent and 85 per cent respectively. Though the prices of rice and wheat under this scheme are very low, still there is a considerable gap between allotment and off-take. Yearwise allotment and off-take under Antodaya Anna Yojana given in the Table No. 7.5

TABLE NO.7.5
Allotment and off-take under
Antodaya Anna Yojana

(In Lakh Tonnes)

Year	allotment of		off-take of	
	Rice	Wheat	Rice	Wheat
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
2001-02	0.94	1.74	0.77 (82)*	1.38 (79)*
2002-03 upto Dec.02	1.10	2.05	0.98 (89)*	1.74 (85)*

* Figure in the brackets indicates the percentage of off-take with allotment.

7.25.2 In the case of TPDS (BPL excluding AAY) the off-take of rice and wheat out of total quantity allotted under this scheme was 76 per cent and 67 per cent respectively for the year 2001-02. Similarly off-take of rice and wheat for the year 2002-03 upto December, 2002 was 64 per cent and 56 per cent respectively. Yearwise allotment and off-take under TPDS (BPL excluding AAY) given in the Table No.7.6

TABLE NO.7.6
Allotment and off-take for
BPL
(In Lakh Tonnes)

Year (1)	allotment of		off-take of	
	Rice (2)	Wheat (3)	Rice (4)	Wheat (5)
2001-02	5.61	10.42	4.25	6.93
			(76)*	(67)*
2002-03 upto Dec.02	6.09	11.37	3.88	6.40
			(64)*	(56)*

* Figure in the brackets indicates the percentage of off-take with allotment.

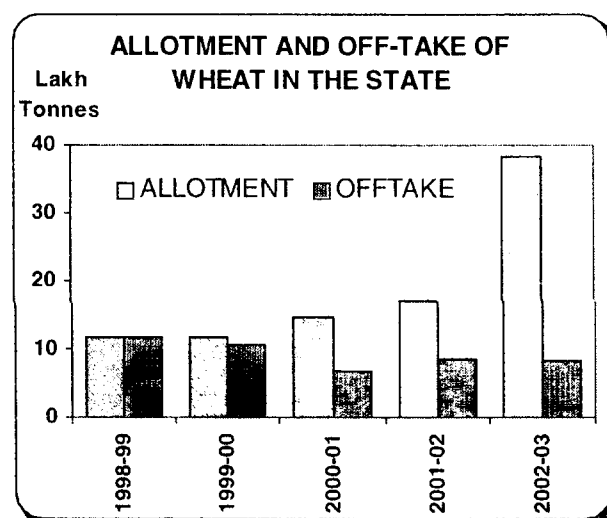
7.25.3 For both AAY and TPDS (excluding AAY) off-take is considerably less than that of allotment. As these schemes are for poor reasons for low off-take have to be ascertained for corrective measures.

7.25.4 In the case of APL families the off-take to the total allotment is not considerable, it is below 5 per cent. It indicates that APL families are moved out of the PDS network. Yearwise allotment and off-take for APL families given in the Table No. 7.7

TABLE NO.7.7
Allotment and off-take for
APL
(In Lakh Tonnes)

Year (1)	allotment of		off-take of	
	Rice (2)	Wheat (3)	Rice (4)	Wheat (5)
2001-02	2.68	4.96	0.16	0.22
			(6)*	(4)*
2002-03 upto Dec.02	13.47	24.91	0.11	0.20
			(1)*	(1)*

* Figure in the brackets indicates the percentage of off-take with allotment.

7.25.5 Overall the off-take of PDS foodgrains was drastically low compared to allotment. The reasons for low off-take may be 1) marginal gap between open market prices and PDS foodgrains. 2) Low purchasing power of BPL families.

Specially Subsidised Public Distribution Scheme

7.26 Considering the inadequate purchasing power of tribals, the State Government is implementing a scheme known as 'Specially Subsidised Public Distribution Scheme' for the tribal areas in the State since November, 1992 in 68 talukas of 15 tribal districts and this scheme is also applicable in 56 DPAP Talukas of 12 drought prone districts. The additional commodities distributed under this scheme, their quantum per supply card per month and retail selling prices per kg. are shown in Table No. 7.8.

TABLE No. 7.8
Quantum and Prevailing retail selling prices of additional commodities distributed under Specially Subsidised Public Distribution Scheme in ITDP and drought areas in 2002-03

Commodity (1)	Quantum per supply card month (in kg.) (2)	Retail selling per price per kg.(Rs.) (3)
1. Iodised Salt	1	1.65 Tribal Area 2.90 Drought Affected Area
2. Tea Powder	3 Packets (100 gm. each)	10.50 (per 100 gm.)
3. Toilet Soap	2 Cakes (100 gm each)	3.40 (per cake)
4. Washing Soap	2 Cakes (125 gm. each)	2.40 (per cake)

7.27 Distribution of additional commodities in tribal and drought affected area in 2001-02 is given in the Table No.7.9

TABLE No. 7.9
The Distribution of additional commodities in tribal & drought prone areas during 2001-02
 (in Tonnes)

Commodity (1)	Distribution (2)
1. Iodised Salt	1,485.00
2. Tea Powder	136.50
3. Toilet Soap	6.70
4. Washing Soap	9.00

Door Step Delivery Scheme

7.28 As a part of the PDS, the 'Door Step Delivery Scheme' is being implemented in the tribal areas of the State. Under this scheme, the transportation of commodities from Government godowns to fair price shops is carried out by using Government vehicles at Government cost. At present the scheme covers nearly 5,000 fair price shops using 162 vehicles. In tribal area, the scheme is being implemented through the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation and 162 vehicles have been handed over to this agency for the said purpose.

7.28.1 The 'Door Step Delivery' scheme is also being implemented in drought prone areas with effect from 1st April,1998. Under this scheme, 90 vehicles are deployed and the same have been handed over to the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation which is the implementing agency.

7.28.2 To enable these agencies to meet the running cost, maintenance, repairs and replacement costs, cost on fuel, salaries of drivers etc., an amount of Rs.12.40 per quintal in ITDP areas and Rs.10.40 per quintal in DPAP areas is reimbursable.

Controlled (Levy) Sugar

7.29 Since January, 2002, the State receives monthly allocation of 13,919 tonnes of levy sugar for distribution under PDS to BPL families. The quantum of levy sugar to be supplied to BPL Cardholders is 500 grams per head per month. The Government of India has increased the retail price of levy sugar from Rs.13.25 to Rs.13.50 per kg. with effect from 1st March, 2002.

7.29.1 Apart from the monthly regular allocation of levy sugar during the year 2002, the Government of India has additional allotment of 4,507 tonnes of levy sugar in August, 2002 as festival quota. This additional sugar along with regular monthly quota was made available for distribution in the month of August, 2002 at the rate of 700 grams per head. The Government of India also sanctioned additional 9,014 tonnes of levy sugar in October, 2002 which was distributed as 2 kg per BPL family over and above the normal entitlement. Moreover, the Government of India has also sanctioned additional 4,507 tonnes of levy sugar as festival quota in November 2002. This additional sugar along with regular monthly quota was made available for distributing at the rate of 700 grams per head.

Edible Oil

7.30 In the year 2002-03 as open market prices of edible oil have increased, the demand of 60,000 tonnes of palmolin is placed before the Government of India for the distribution to the cardholders through PDS.

Kerosene

7.31 Since April, 2002 the State is receiving 1,46,408 Kilolitres of kerosene, under public distribution system. The said allocation being insufficient as compared to the State monthly requirement, the Government of India was requested to enhance the State's allocation. Accordingly the Government of India sanctioned additional 3,500 kiloliters per month for the period of six months for Maharashtra State, and thus State received monthly allocation of 1,49,908 kiloliters during the period from May to October, 2002. The original allocation was restored by the Government of India from November, 2002 by

alloting monthly allocation of 1,46,408 kiloliters from November, 2002. However considering the unrest among the cardholders in Mumbai, Thane rationing areas, the Government of India sanctioned additional ad-hoc allocation of 1000 kiloliters for Mumbai-Thane rationing areas for November, 2002 only.

7.31.1 The retail price of kerosene for Mumbai Rationing Area is Rs. 9.26 per litre and in the rest of the districts it is between Rs.9.22 to Rs.11.20 per litre.

7.31.2 There are 60,196 kerosene licensees in the State, out of which 790 are wholesale licensees.

Support Price Scheme

7.32 As in the past, in 2002-03 also the State Government has made arrangements to purchase paddy, fair average quality (FAQ) jowar, bajra and maize under the support price scheme through the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation and Maharashtra State Tribal Development Corporation. The support prices for Grade 'A' and common variety of paddy per quintal for 2002-03 season are Rs.560 and Rs.530 respectively, same as in the previous year. During 2002-03, the support price of FAQ jowar, bajra and maize was Rs.485 per quintal same as in the previous year. During 2001-02 under this scheme 1,47,401 tonnes of paddy, 28,276 tonnes of jowar, 6,085 tonnes bajra and 23,255 tonnes

maize were purchased. This year Central Government has sanctioned special drought incentive of Rs. 20 per quintal for paddy ("A" grade and common") Rs. 5 per quintal for jawar, maize and Rs. 10 per quintal for bajara. This drought incentive is applicable on purchase during November, December, 2002 and January, 2003. During current marketing season upto the end of January, 2003, about 1,24,397 tonnes of paddy, 50,373 tonnes of jowar, 4.4 tonnes of bajra, and 1,355 tonnes of maize is procured.

Levy on Rice Millers

7.33 The Maharashtra Rice (Levy on Rice Millers) Order, 1989 (State Order) is issued under Essential Commodities Act, 1955. As per this order, the rice millers are required to pay 30 per cent of the rice milled by them in the form of levy to the Government, except hullers, and to the some extent khavti milling for the cultivators and agricultural laboures. During 2001-02 season, about 30,495 tonnes of levy rice was collected from rice millers. In the current marketing season 2002-03 the Government has decided to accept voluntary rice from the rice millers.

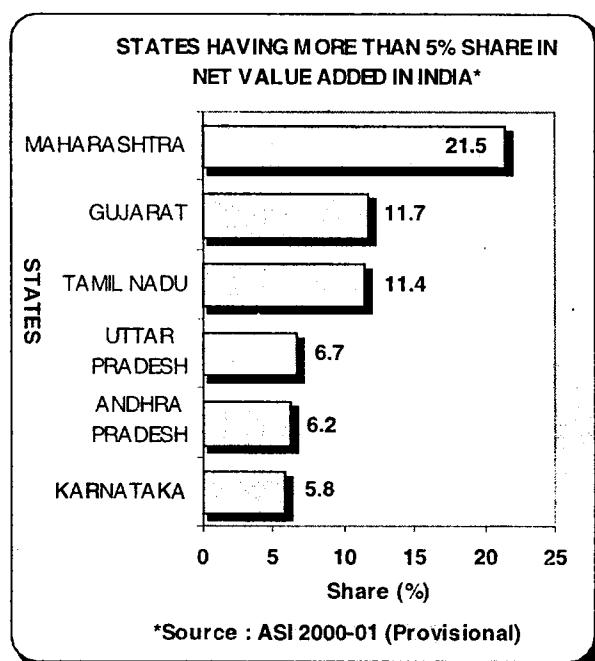
Storage Facility

7.34 To store foodgrains under PDS the State Government has 1009 godowns with storage capacity of 5.89 lakh tonnes. In the year 2001-02, 968 godowns including 148 hired godowns with total storing capacity 6.88 lakh tonnes were in use by the State Government.

INDUSTRIES

8.1 Industrial sector plays a crucial role in the rapid and balanced economic development of the State. The high level of industrialisation of the State is evident from its consistent contribution of more than 20 per cent in the value of output in the organised industrial sector in the country. The data pertaining to this sector are collected through Annual Survey of Industries (ASI). The manufacturing sector is the major constituent in the organised industrial sector and the same is largely dealt with in this chapter. The latest ASI results (2000-01) revealed that Maharashtra continued to maintain its leading position in the country with its contribution of 21.5 per cent in the net value added in the organised industrial sector.

Index Number of Industrial Production (Manufacturing) in India.

8.2 The Index number of Industrial Production (IIP) which covers mining,

manufacturing and electricity sectors is a measure of industrial growth in the country and the same is being published by the Central Statistical Organisation for All-India as a monthly series. During 2002-03 the growth in the industrial sector as per IIP (Base year 1993-94) in the first nine months of April to December, 2002 was 5.3 per cent. The industrial growth as measured by IIP in the manufacturing sector, which accounts for 79 per cent weightage in the index, indicated a revival in this sector during the first nine months of 2002-03 after a sharp slow down during 2001-02. The growth in the manufacturing sector during the period April to December, 2002 over the corresponding period of 2001-02 was 5.4 per cent. Similar growth for the entire year of 2001-02 was only 2.9 per cent. The IIP (manufacturing) for the month of December, 2002 was 193.1 (provisional) which showed an increase of 5.3 per cent over that for December, 2001.

Industrial scenario of Maharashtra

8.3 It has been observed that the industry groups chemicals and chemical products, food products, refined petroleum products, machinery and equipments, textiles, basic metals, motor vehicles, trailers etc. and other transport equipments contribute substantially to the industrial production of the State and at All-India level. Their contribution together was more than 80 per cent in the total net value added in the manufacturing sector in the State and at All-India level it was 68 per cent in the year 2000-01. Based on the average index number of industrial production in India in respect of these industry groups, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State in the first nine months of 2002-03 (April to December) has improved and registered a growth of 5.1 per cent over the corresponding period of 2001-02. The same for the entire year of 2001-02 was higher by 3.1 per cent than that for the previous year. In the decade prior to the beginning of economic reforms

(1991-92) the production in the sector recorded an average annual growth of 8 per cent and in the post reforms period the same was 6 per cent.

8.4 The latest ASI results for 2000-01 revealed that in the organised industrial sector in the country, the State contributed 19.9 per cent in gross value of output and 21.5 per cent in net value added; deployed 16.9 per cent each of fixed capital and productive capital. Out of 25 major industry divisions at 2 digit level (NIC 98) covered under ASI, in as many as 18 industry divisions Maharashtra was one among the first three leading states in the country in respect of value of output. Of these 18 industry divisions the State occupied first position in 10 industry divisions and these industry divisions were i) food and beverages, ii) publishing & printing, iii) petroleum, iv) rubber & plastic, v) metal products, vi) machinery, vii) accounting / computing machine, viii) electrical machinery, ix) furniture and x) other industries. The State had more than one-fourth share in the total value of either output or value added or both in the country in respect of 7 industry divisions.

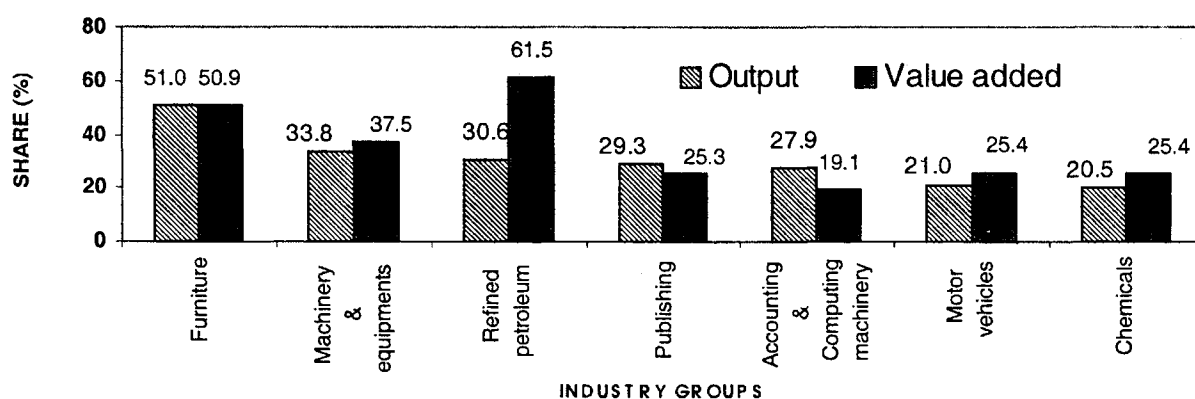
8.5 As per ASI 2000-01 results, the average investment on fixed capital per registered factory in the State was Rs. 345 lakh. At All-India level, it was Rs.304 lakh. The results also revealed that the per factory production of goods and services at ex-factory price in the State was Rs.970 lakh; and per factory net value added was Rs. 159 lakh. Similarly, generation of employment per factory in the State was for 63 persons. At All-India level per factory production of goods and services at ex-factory price was Rs.707 lakh and per factory net value added was Rs.110 lakh. At All-India level per factory generation of employment was for 61 persons.

Annual Survey of Industries (ASI)

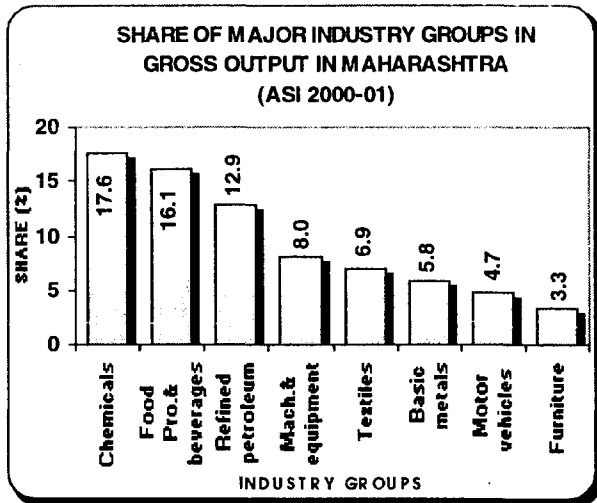
The ASI, which is the principal source of industrial statistics, is conducted across the country by the National Sample Survey Organisation (NSSO), Government of India. It covers all factories registered under section 2 m (i) and 2 m (ii) of Factory Act, 1948 and bidi & cigar manufacturing establishments registered under Bidi & Cigar Workers (Condition of Employment) Act, 1966. It also covered electricity undertakings registered under Central Electricity Authority, certain services like cold storage, water supply, repair of motor vehicles etc. The sampling design and the scope of the ASI have undergone major revision in 1997-98 and again in 1998-99. The public sector units hitherto covered fully under ASI, have been treated on par with other manufacturing units covered under general sampling design of the survey and certain departmental units and all electricity units have been excluded from the scope of the survey. In addition to this, the National Industrial Classification (NIC) of 1998 has been introduced in the survey from 1998-99.

8.6 The industry divisions which contributed together about 75 per cent to the industrial production in the State according to ASI 2000-01 results were (i) chemicals and chemical products (17.6 per cent), (ii) food products (16.1 per cent), (iii) refined petroleum products (12.9 per cent), (iv) machinery and equipments (8.0 per cent), (v) textiles (6.9 per cent), (vi) basic metals (5.8 per cent), (vii) motor vehicles, trailers (4.7 per cent) and (viii) furniture (3.3 per cent). Similarly, from the point of consumption of inputs, the above major

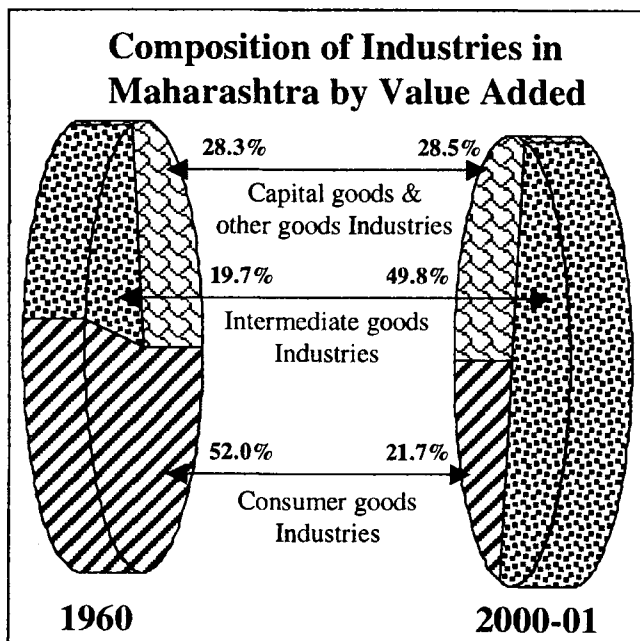
INDUSTRY GROUPS HAVING MORE THAN 25 PER CENT SHARE OF MAHARASHTRA IN THE TOTAL VALUE OF OUTPUT OR VALUE ADDED OR BOTH IN INDIA (ASI 2000-01)

industry divisions together consumed about 75 per cent of total inputs consumed by all industries covered under ASI in the State. In the case of investment also these industry divisions accounted for 73 per cent of fixed capital deployed in all industries taken together.

8.7 The composition of organised industrial sector in Maharashtra, as observed from ASI data has undergone considerable change over the decades. In 1960, the consumer goods industries were predominant and the net value added by these industries was then about 52 per cent of the total net value added by all the industries together. The relative importance of consumer goods industries in the State has gradually declined with shift towards the intermediate goods industries. The contribution in terms of net value added of consumer goods industries was only 22 per cent in 2000-01.

As per ASI 2000-01 results, the per capita net value added (Rs.3,185) in the State was 2.2 times that of All-India per capita net value added (Rs.1,417)

8.8 The salient features of industrial sector in the State for 1999-2000 and 2000-01 based on ASI data are shown in Table No.32 of Part II. The net value added by all industries covered under ASI in the State during 2000-01 was Rs. 30,556 crore, which was lower by 10 per cent than that in 1999-2000.

8.9 To get an idea of the overall performance of industries, certain economic indicators are presented in Table No.8.1. The ratios of labour productivity and output per worker in Maharashtra in the year 2000-01 were higher than those at All-India level. Similarly, wage rate in the State was also found to be higher than that at All-India level.

**TABLE NO.8.1
Some Economic Indicators relating to industries.**

Indicator (1)	1999-2000 (2)	2000-01 (3)
1) Labour productivity ratio*		
<i>Maharashtra</i>	5.88	5.24
<i>India</i>	5.52	4.92
2) Output per worker (Rs. in lakh)		
<i>Maharashtra</i>	21.02	22.02
<i>India</i>	14.29	15.13
3) Annual wages per worker (in Rs.)		
<i>Maharashtra</i>	65,838	68,758
<i>India</i>	44,750	47,835

* Net value added per rupee of wages to workers

8.10 Broad industry groupwise ratios of economic importance relating to organised industries in the State are given for the years 1998-99 to 2000-01 in Table No. 35 in part II. The capital-output ratio provides a measure of capital required to produce one rupee worth of net value added. This ratio for 2000-01 was 2.2 against 2.1 in 1999-2000. The level of efficiency is measured by the ratio of net value added to gross output. This ratio declined to 0.16 in 2000-01 from 0.18 in 1999-2000. The decline in efficiency calls for modernisation of the industries in the State.

Industrial pollution

8.11 Though the industries are essential for the economic development of the State, the industrial pollution by way of waste disposals and emissions causes health hazards. In Maharashtra, as per ASI 1997-98 results, nearly 50 per cent of the factories in the State belonged to the polluting category. These industries contributed about 58 per cent of output and 50 per cent of value added in the manufacturing sector in the State. Nearly 50 per cent of factory workers in the State are employed in such polluting industries. Against this, at All-India level 68 per cent of output in the manufacturing sector was contributed by the polluting industries and 60 per cent of total workforce in the sector was employed in such industries. The economy can not afford to shutdown these industries on environmental reasons. It is therefore, necessary to rigorously pursue the pollution abatement measures in such polluting industries by the concerned authorities.

Industrial Policy

8.12 The main objectives of the Industrial Policy announced by the Government of India in July, 1991 were to introduce liberalisation with a view to integrating the Indian economy with the world economy, to remove restrictions on foreign direct investment (FDI) as also to free the domestic entrepreneurs from the restrictions of Monopolies and Restrictive Trade Practices (MRTP) Act. Accordingly, the Government of India has taken a series of initiatives in this direction. The liberalisation process continued in 2002-03.

State Government's Industrial Policy

8.13 The objective of Maharashtra Industrial Policy, 2001 is to further accelerate the flow of investment to industry and infrastructure by promoting Information Technology (IT), high-tech, knowledge based and Bio-technology (BT) industries, augmenting exports from the industrial units in the State and creating large scale employment opportunities duly ensuring environmental planning. The approach of the policy is to ensure sustainable industrial growth by introducing structural changes in the wake of national consensus to discontinue sales tax based incentives, development of high-tech and other industries, creating conducive industrial climate in the State besides fiscal incentives thereby giving sharp competitive edge to the State's industry.

8.14 Highlights of the Industrial Policy, 2001 are as follows: 1) Under new package scheme of incentives, exemption from payment of electricity duty, exemption from payment of stamp duty and registration fees and refund of octroi/entry tax to all new industrial units in backward areas, 2) Special capital incentives in the form of grant for setting up new Small Scale Industries (SSI) units in backward areas and interest subsidy to new textile, hosiery and knitwear SSI units, 3) Exemption from sales tax to all Khadi & village industries, 4) Minimum sales tax on IT products, 5) Rescheduling of arrears payment of sick SSI units, 6) Establishment of IT/BT units on textile mill lands in Brihanmumbai, 7) Additional FSI for IT units, 8) Establishment of self governing industrial townships at twelve different places in the State, 9) Development of non-conventional energy, 10) Creation of special economic zones, 11) Providing land to Educational & research institutes of national and international standards in industrial areas/estates at concessional rates and 12) Permission for captive power generation.

8.15 The State has entered into the phase of second-generation economic reforms with the emphasis on structural changes in addition to fiscal incentives for the promotion of industry and balanced regional growth. The new package scheme of incentives is introduced with effect from 1st April, 2001 and will be in operation upto 31st March, 2006.

8.16 In order to attract foreign direct investment in the State and to boost the exports from the country, the Government has introduced the scheme of development of Special Economic Zones (SEZs). Under the scheme, SEZ is being developed by the CIDCO at Dronagiri (Navi Mumbai). It is also proposed to develop SEZs at Butibori (Nagpur), Kagal (Kolhapur), Sinnar (Nashik), Shendre (Aurangabad) and Guhagar (Ratnagiri). To make ample opportunities available to the agro industries and export opportunities for agro processed products, development of the agro export zones has been proposed at Nashik, Pune, Sangli, Ahmednagar and Satara. Under this, Grape wine park is being developed at Winchur (Nashik) and Palus (Sangli). In addition to this, Food parks at Alkud-Manerajuri (Sangli) and Butibori (Nagpur) and Floriculture park at Talegaon (Pune) are being developed by MIDC. The Government is developing Gems and jewellery park at Navapur (Nandurbar) and Textile park at Butibori (Nagpur).

Information Technology Policy

8.17 The State Government has declared 'Maharashtra Information Technology Policy' in 1998. The mission statement of this policy is 'Empowerment through connectivity' and the objective is to develop a system in the State having the capacity of 'Anytime, Anyhow and Anywhere connectivity'. The policy includes Maharashtra Government's commitment to strengthen the State's leading position and to make its Information Technology industry globally competitive. To give its efforts proper thrust, the State Government has taken a number of policy initiatives in the areas of Human Resource Development (HRD), Infrastructure, Incentives to the Information Technology industry and computerisation of Citizen-Government interface. Under the said IT policy, City and Industrial Development Corporation (CIDCO) and Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC) are developing public IT parks in different areas of the State. Accordingly IT Hardware park at Dronagiri (Navi Mumbai), International Infotech park at Vashi (Navi Mumbai), Millenium Business park at Mahape (Thane) and IT parks at Hinjawade, Talawade and Bhosari in Pune, Sadar and Parsodi in Nagpur, Chikhalthana / Walunj (Aurangabad), Belapur (Navi Mumbai), Andheri (Mumbai), Ambad (Nashik), Latur, Solapur, Sangli, Satara, Kolhapur, Ahmadnagar, Amravati and Thane are being constructed in the State. The e-governance policy of the

Government is aimed at providing quality services to citizens, improving efficiencies, increasing revenues of the State and finally bringing in greater transparency in the administration. Accordingly, citizen facility centres under the name 'SETU' have already been set up in 23 districts and is decided by the Government to set up such centres in all remaining districts and taluka places in the State. Under the 'SETU' project, 83 oftenly required certificates are issued to the public as per demand. The Government has planned computerisation of land records, treasury accounts, tendering work of public works department, working of sales tax department, legal matters of courts, grampanchayat records, etc.

New Investment Proposals

8.18 The liberalisation policy adopted by the Government of India and favourable steps taken on these behalf by the State Government attracted industrial investments in the State. Since adoption of liberalisation policy (August, 1991), up to December, 2002, total 10,448 projects with an investment of Rs.2,34,335 crore have been registered with Government of India for setting up industries in Maharashtra. Maharashtra is at numero uno position in both number of units proposed to be set up and investment therein. About 18.25 lakh employment is expected to be generated under these projects. Of the total investment proposed upto December, 2002, about 49 per cent will be in Konkan region, followed by

TABLE No. 8.2
Number of Projects registered and implemented in Maharashtra

Year	Projects registered			Projects implemented		
	No.	Investment (in Rs.crore)	Targeted employment (in '000)	No.	Investment (in Rs.crore)	Employment generated (in '000)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
*1991-92	778	20,673	150.53	441	11,814	64.97
1992-93	994	21,172	178.28	542	8,442	67.73
1993-94	1,480	18,092	229.65	850	9,669	80.93
1994-95	979	19,654	160.34	576	10,834	53.73
1995-96	1,077	20,780	210.35	611	10,641	44.61
1996-97	812	16,568	129.82	458	3,413	26.93
1997-98	576	6,947	84.54	347	2,829	24.89
1998-99	1,303	42,468	291.51	430	3,894	39.19
1999-2000	841	37,789	150.46	333	2,448	16.99
2000-01	724	15,114	120.17	273	1,578	15.20
2001-02	703	9,997	100.63	168	540	8.73
2002-03 **	181	5,081	19.14	32	65	0.83
Total	10,448	2,34,335	1,825.41	5,061	66,167	444.73

* From August, 1991

** Upto December, 2002

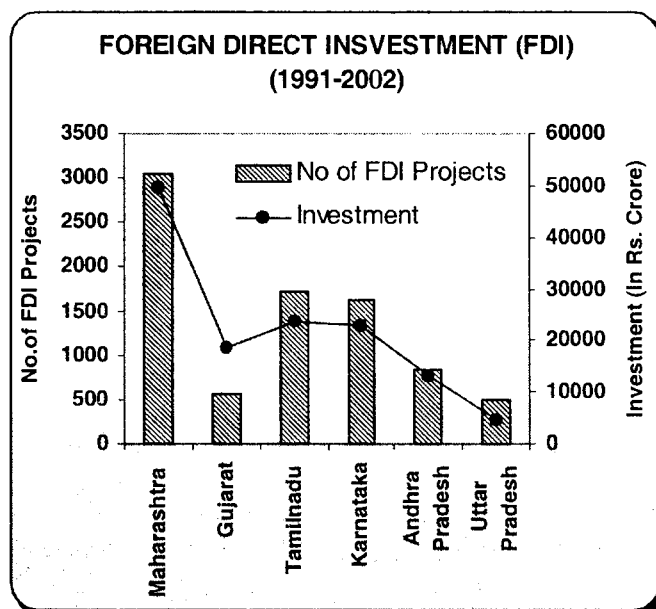
20 per cent in Pune region, 11 per cent in Nashik region and 9 per cent in Nagpur region. Out of the total 10,448 registered projects, maximum i.e. about 20 per cent projects were in the processed food sector and about 9 per cent in the chemical and fertilizer sector. Out of these 10,448 projects, 5,061 projects involving an investment of Rs. 66,167 crore have started their production and 4.45 lakh employment is actually generated. The remaining projects are at different stages of implementation. The number of projects registered and implemented in Maharashtra is given in Table No. 8.2. Out of 10,448 registered projects, only 48 per cent were actually implemented and about 24 per cent employment of the proposed employment was actually generated. Of the total investment proposed in the country since liberalisation up to December, 2002, Maharashtra accounted highest share of about 20 per cent in both proposed investment and targeted employment.

Foreign Direct Investment

8.19 One of the main characteristic of industrial development after economical liberalisation is participation of Non-Resident Indians (NRIs)/Foreign Direct Investors. Since adoption of liberalisation policy (August, 1991), upto November, 2002 under Foreign Direct Investment (FDI), 3,055 projects with an investment of Rs.49,320 crore have been approved by the Government of India for setting up industries in the State. Of these approved projects, 1,097 (36 per cent) projects with an investment of Rs. 30,191 crore (61 per cent) have already been commissioned by November, 2002. Of the total proposed investment in the country under FDI since liberalisation, Maharashtra continued at the top position with 17 per cent share in the investment.

Industrial Licences

8.20 During April-December,2002, the Government of India has received 395 industrial entrepreneur memorandums (IEMs) for setting up industrial units in the State. The major IEMs among them are Plastic, Textile, Iron and Steel, Engineering and Information Technology. During the same period, only two letters of intent (related to engineering only) and four industrial licenses for establishing industries in the State were issued by the Government of India.

Package Scheme of Incentives

8.21 The State Government is offering incentives to industries under Package Scheme of Incentives since 1964 for achieving dispersal of industries outside the Mumbai-Thane-Pune belt and to attract them to the underdeveloped and developing areas of the State. This scheme is implemented through SICOM Ltd. and District Industries Centres. The scheme is amended from time to time. The new package scheme of incentives is being implemented from 1st April, 2001 and shall remain in operation for a period of five years. The industries that were eligible under package scheme of incentives 1993, are also eligible under new scheme. In addition to these, new units of IT, BT, nonconventional energy, units generating electricity from bio-gas, municipal waste, etc. and new conventional energy units are also eligible under this scheme. During 2001-02, an amount of Rs.2.00 crore was made available for disbursement as interest free sales tax loan. Further the amount of Rs. 10.52 crore as grant and amount of Rs. 206.85 Crore out of sale of bonds were made available for subsidy. During 2002-03, upto November, 2002, no amount is made available for disbursement to SSI units as interest free sales tax loan and subsidy by the State Government.

Development in Small Scale Industries (SSI) Sector

8.22 The SSI sector is a vital segment of the economy, contributing substantially in the form

of production, employment and export. This sector creates large employment opportunities in low capital cost. For speedy growth of SSI sector in the State, the Government has already brought about simplifications in the SSI registration procedures. The investment limit for SSI units has been reduced from Rs. 3 crore to Rs. 1 crore. For tiny sector, this limit has been increased from Rs. 5 lakh to Rs. 25 lakh. For small scale service and business enterprises sector, the investment limit has been increased upto Rs. 10 lakh. The composite term loan limit for SSI units has been increased from Rs.2 lakh to Rs.5 lakh. The investment limit for SSI units in the category of hand tools and hosiery has been enhanced upto Rs. 5 crore. The total number of SSI units in the State as on 30th November, 2002 was 3.71 lakh. The total capital investment and employment therein at the time of registration was Rs. 48,888 crore and 26.98 lakh respectively.

Exports from Maharashtra

8.23 The State Government emphasised the role of exports in promotion of industrial growth and all round development of the State. The main products exported from the State are gems and jewellerys, ready-made garments, cotton yarns, made-up fabrics, machinery and instruments, metal products, agro-based products, etc. The total export from the State during 2001-02 was Rs. 66,938 crore, increased by about 32 per cent of the total export during the previous year. Among these, the maximum share (26 per cent) was of gems and jewellerys. It was followed by the share of ready-made garments.

Co-operative Industrial Estates

8.24 The main objective of the scheme of establishing co-operative industrial estates is to relocate industries concentrated in urban areas to rural areas and thereby generate more employment opportunities in rural areas. The State Government has undertaken a programme of developing industrial estates on areas other than MIDC areas on co-operative basis. The government gives 20 per cent of the total cost of project for establishing co-operative industrial estate as a capital share and makes available 60 per cent amount of the total cost as a loan from financial institutions on Government guarantees and the remaining 20 per cent amount is to be

collected from the members of the industrial estates in the form of share capital. There were 136 registered co-operative industrial estates upto November, 2002. Of these, 94 are working, 6 have gone into liquidation and the remaining 36 are yet to be started. So far financial assistance is given to 91 estates. By the end of November, 2002, total 8,443 sheds were constructed and 6,950 units were in operation. The contribution of State Government in total share capital of these estates was Rs. 10.47 crore. The necessary land required for co-operative industrial estates is acquired under Maharashtra Industrial Development Act. The programme of mini-industrial areas is also proposed to be executed through co-operative industrial movement. The policy envisages MIDC's help to co-operative estates in the form of technical inputs like preparation of schematic layout, advise on water sources, etc.

Rehabilitation of sick industries

8.25 Board for Industrial and Financial Reconstruction (BIFR) was set up in May, 1987 to tackle the problem of industrial sickness. Since inception upto November, 2002, the board received 754 references from the State under the Sick Industrial Companies (Special Provision) Act, 1985, of which, 135 cases were sanctioned for rehabilitation, 95 cases were recommended to be wound up and 108 cases were rejected.

Assistance to industries

8.26 The State Government has continued the policy of promoting industrial growth and dispersal of industries to the underdeveloped areas in the State through creation of necessary infrastructure and providing financial incentives. The State Government fulfill its objectives by giving technical and financial assistance through institutions such as Maharashtra State Financial Corporation (MSFC), Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC), etc. In addition to the above State level organisations, central financing agencies such as Industrial Development Bank of India (IDBI), ICICI Ltd., etc. also extend financial assistance to the industries in the State. The details of assistance rendered by all these agencies to the industries in the State are presented in brief in the following paragraphs.

(a) State Level Development Institutions**(i) Maharashtra Industrial Development Corporation**

8.27 The Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC) was established in 1962 under Maharashtra Industrial Development Act, 1961 for commuting rapid orderly growth and developing industries in industrial areas in the State. The MIDC supplies developed plots with necessary infrastructural facilities like internal roads, water, electricity and other internal services to entrepreneurs in the industrial areas. The State Government is implementing following important programmes through MIDC: (1) Establishment of 61 Growth Centres covering entire State, (2) Establishment of Mini-Industrial Areas to cover all the talukas in the State, (3) Establishment of 5 Growth Centres with assistance from the Central Government and (4) Setting-up of 'Five Star' Industrial Areas at 10 centres as declared in the 'Industry, Trade and Commerce Policy, 1995' of the State.

8.28 The MIDC has constructed sheds in selected industrial areas. By the end of March, 2002, development of 264 industrial areas was allotted to MIDC; out of which 100 were large, 66 were growth centres (61 with State Government and 5 with assistance from the Central Government) and 98 were mini-industrial areas. As on 31st March, 2002, the total planned area of the MIDC was 87,634 hectares, of which 52,223 hectares (60 per cent) area was in its possession. The total area of allotted plots was 18.1 thousand hectares. The total water supply capacity of MIDC was 1,941 million litres per day. The performance of MIDC in 2000-01 and 2001-02 is given in Table No.8.3.

(ii) Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation

8.29 The Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC) was set up in the year 1962 with the objective of assisting the development of small scale industries. The main activities of MSSIDC are : (i) procurement and distribution of raw materials required by small scale industries, (ii) providing assistance in marketing their products and making available

TABLE No.8.3
Performance of Maharashtra Industrial Development Corporation

Item	2000-01	2001-02	Cumulative as at the end of 2001-02
(1)	(2)	(3)	(4)
Plots carved out	1,131	975	51,856
Plots allotted	694	665	43,048
Sheds constructed	60	24	4,059
Sheds allotted	18	1,284	4,970
Units in production	534	513	23,290
Units under construction	-	95	3,274
Total investment in units (Rs. in crore)	-	4,805	22,155

facilities for warehousing and handling of material to them, (iii) assisting small scale industries in import and export, (iv) helping handicraft artisans and (v) organising exhibitions. The total turnover of the MSSIDC was Rs. 100.01 crore in the year 2001-02, decreased by 27 per cent of the total turnover of the previous year. The total turnover during April to December, 2002 was Rs. 58.14 crore, of which Rs. 7.50 crore was from procurement and sale of raw materials and Rs. 50.64 crore related to marketing of products of small scale industrial units.

(iii) Maharashtra State Khadi and Village Industries Board

8.30 The Maharashtra State Khadi and Village Industries Board (MSKVIB) was incorporated in the year 1962 under the Bombay Khadi and Village Industries Act, 1960. The main functions of the Board are to organise, develop and expand activities of Khadi and Village Industries (KVI) in the State. The Board provides financial assistance to individuals, registered institutions and co-operatives. It also provides technical guidance and training to individual beneficiaries and makes arrangement in marketing of products of village industries, etc.

8.31 Details of financial assistance made available by various financial institutions and the State Government to KVI sector in the State are given in Table No.8.4.

TABLE No.8.4
Financial assistance to KVI Sector by type of agency

Agency (1)	(Rs. in lakh)								
	2000-01			2001-02			2002-03 (Expected)		
	Loans (2)	Grants (3)	Total (4)	Loans (5)	Grants (6)	Total (7)	Loans (8)	Grants (9)	Total (10)
Khadi & Village Industries Commission	126	—	126	301	—	301	—	—	—
Banks*	2,985	—	2,985	3,973	—	3,973	646	—	646
State Government	—	1,276	1,276	—	1,348	1,348	—	1,067	1,067
Total	3,111	1,276	4,387	4,274,	1,348	5,622	646	1,067	1,713

* These includes nationalised banks, co-operative banks and other financial institutions

8.32 Presently, 116 categories of industries are in the purview of the KVI sector. Under Artisan Employment Guarantee Scheme, employment opportunities were provided to 3.58 lakh artisans during 2001-02, as compared to 3.54 lakh artisans for the previous year. It is expected that during 2002-03, employment opportunities will be provided to 3.62 lakh artisans.

8.33 The Board is also implementing a special scheme of bee-keeping in the Western Ghat Region of the State. The board had distributed 24,567 bee-boxes upto the end of 2001-02. From these bee-boxes 3,863 kg. honey was produced.

8.34 The physical achievements for entire KVI sector under all programmes of the board are given in Table No.8.5.

TABLE No.8.5
Achievements of the programmes implemented by MSKVIB

Year (1)	Value of production in units assisted (Rs. crore) (2)	Employment provided (Artisans in lakh) (3)
2000-01	1,036	4.85
2001-02	1,058	4.92
2002-03 (Estimated)	1,076	5.02

(iv) Maharashtra State Textile Corporation

8.35 The Maharashtra State Textile Corporation (MSTC) was incorporated in the State in the year 1966. The Government of Maharashtra has decided in January, 2001 to closing down the textile mills run by the MSTC owing to heavy losses incurred by them. Upto the end of December, 2002, six mills are closed and now three mills are with the MSTC. The labour component of the mills with the MSTC was 3,300. These mills together have 70,000 spindles and one thousand looms. The turnover of mills during the year 2001-02 was Rs. 73.27 crore as compared to Rs. 108.23 crore during 2000-01. Its production value during April to December, 2002 was about Rs. 24 crore as against Rs. 58 crore for the corresponding period of the previous year.

(b) State Level and Central Level Financial Institutions

8.36 The Central as well as State level financial institutions provide financial assistance to the industries in Maharashtra. During the year 2001-02, these institutions sanctioned Rs. 48,530 crore, whereas disbursed Rs. 34,578 crore to the industries in Maharashtra, increased about 53 per cent in sanctioned and about 77 per cent in disbursements over the previous year. The share of Maharashtra State in sanction and disbursement by these institutions at all India level was 22 per cent and 24 per cent respectively. The sizeable share of finance was provided by ICICI Ltd., Industrial Development Bank of India, Life Insurance Corporation of India and Small Industries Development Bank of India. The

details of financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions to the industries in Maharashtra are given in Table No.36 of part II.

Minerals

8.37 The potential mineral bearing area in the State is about 58 thousand sq.km. (i.e.about 19 per cent of the total geographical area of the State) which is mainly concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Gadchiroli, Nagpur, Yavatmal, Kolhapur, Satara, Raigad, Ratnagiri, Sindhudurg and Thane.

8.38 The major minerals found in the State according to their production are coal, limestone, bauxite, manganese ore, silica sand and laterite. The details of production of major minerals in the State during 2001-02 are given in Table No. 8.6. The production of major minerals alongwith their values are given in Table No. 37 of Part-II.

TABLE No. 8.6
Details of production of major minerals
during 2001-02

Major minerals	Production (in lakh tonnes)	Percentage increase/decrease over the previous year
(1)	(2)	(3)
Coal	308.30	7.2
Laterite	1.17	41.0
Manganese ore	3.88	6.9
Bauxite	10.78	5.0
Silica sand	1.25	-25.6
Limestone	62.49	3.0

8.39 During the year 2001-02, the total value of minerals production in the State was Rs. 2,402 crore showing increase of 7.2 per cent over the previous year. The value (Rs.2,254 crore) of coal extracted during 2001-02 accounted 94 per cent of the total value of minerals extracted.

AGRICULTURE AND ALLIED ACTIVITIES

Position of Maharashtra

9.1 Though Maharashtra is the most industrialised state in the country, agriculture and allied activities are still predominant in the State. As per the Population Census 2001, about 55 per cent of the population is dependent on agriculture for livelihood. However, contribution of agriculture sector in the State Income is reducing over the period. Out of the total geographical area of 3.08 lakh sq.km. of the State, area under agriculture is 1.76 lakh sq.km. i.e. 57.3 per cent. Though in the State, the proportion of area under agriculture is high in comparison to such proportion at the national level (43.4 per cent), the agriculture in the State is not as productive as that at the national level because the soil, topography and climate in Maharashtra are not much favourable to agriculture. Nearly one-third area of the State falls under rain-shadow region where the rains are scanty and erratic. The proportion of gross irrigated area to gross cropped area, which is 38.2 per cent at the national level, is merely 16.4 per cent in Maharashtra. But after the severe droughts experienced by the State in the early seventies, concerted efforts have been made by the Government to enhance the agricultural and horticultural production to make the State self-sufficient and consequently has partly succeeded in achieving the 'green revolution'. But still the per hectare crop yield in Maharashtra is in general lower than that at the national level and much is yet to be done in this regard.

Agricultural Season 2002-03

9.2 Pre-monsoon rains were received in some parts of the State in the second fortnight of May, 2002 which were useful for pre-sowing agricultural operations of *kharif* crops. The

South-West monsoon arrived in the State by 11th June, 2002, late by 4 days. Up to 31st October, 2002, the State received 86 per cent of the normal rainfall. Out of the 33 districts in the State (excluding Mumbai City and Mumbai Suburban districts), as per the norms followed by the Indian Meteorological Department (IMD), 12 districts received deficient rainfall i.e. 41-80 per cent of the normal rainfall. Even in the districts

TABLE No. 9.1

Distribution of districts according to the percentage of rainfall received during the monsoon 2002-03

Sr. No.	Groups according to percentage of rainfall to the normal rainfall	Number of districts
(1)	(2)	(3)
1	Up to 40	- (0.0%)
2	41 - 80	12 (36.4%)
3	81 - 100	14 (42.4%)
4	101 - 119	4 (12.1%)
5	120 & above	3 (9.1%)
Total		33 (100.0%)

which received rainfall above 80 per cent, the timeliness and spread were not favourable. 14 districts received 81 to 100 per cent rainfall. Classification of the districts according to the extent of rainfall is shown in the Table No.9.1.

9.3 Talukawise rainfall data reveals that according to IMD norms 4 out of the total 352 talukas in the State received scanty (i.e. up to 40 per cent of the normal) rainfall, 161 talukas received deficient (41 to 80 per cent) rainfall, while 44 talukas received excess (i.e. 20 per cent or more above normal) rainfall. The details are presented in Table No.9.2.

TABLE No. 9.2

Distribution of talukas according to the percentage of rainfall received during the monsoon 2002-03

Sr. No.	Groups according to percentage of rainfall to the normal rainfall	No. of talukas
(1)	(2)	(3)
1	Up to 40	4 (1.1%)
2	41- 80	161 (45.8%)
3	81- 100	92 (26.1%)
4	101- 119	51 (14.5%)
5	120 & above	44 (12.5%)
Total		352 (100.0%)

Out of the 165 talukas having received rains only up to 80 per cent of the normal rainfall, 57 talukas were from Vidarbha region, 53 were from Central Maharashtra (Nashik and Pune Divisions), 28 were from Konkan region and 27 were from Marathwada. Thus the overall picture of the rainfall received during this monsoon in the State was not satisfactory. This has resulted in serious impact on agricultural production in both the *khari*f and *rabi* crops.

9.4 The classification of 352 talukas according to the quantity of rainfall received is given in Table No. 9.3.

TABLE No. 9.3

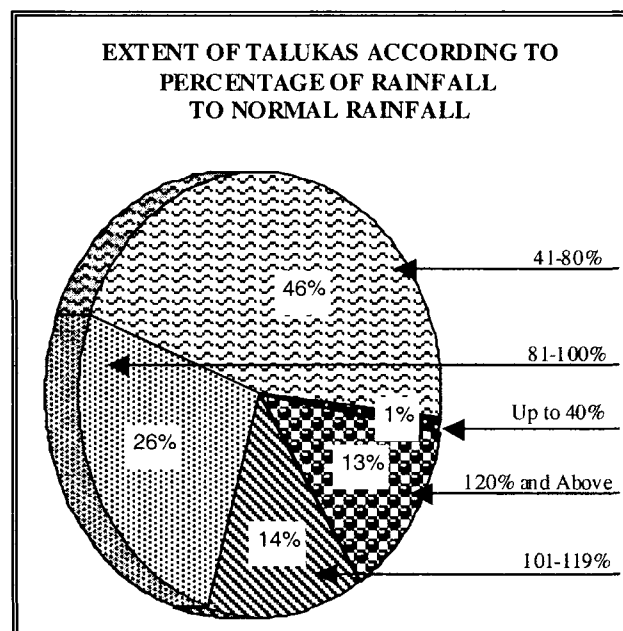
Distribution of talukas according to the quantity (in mm) of rainfall received

Sr. No.	Rainfall during season (in mm)	No. of talukas receiving rainfall	
		During monsoon 2002-03	Long-term average
(1)	(2)	(3)	(4)
1	Up to 250	4	-
2	251 - 500	60	32
3	501 - 750	95	101
4	751 - 1,000	73	88
5	1,001 - 2,000	72	78
6	2,001 - 5,000	48	49
7	Above 5,000	-	4
Total		352	352

9.5 It is seen from the table that based on the long-term average, 133 talukas in the State received rainfall upto 750 mm, however during 2002-03 monsoon season, the number of such talukas increased to 159.

Reservoir Storage Status

9.6 The total live storage on 29th October, 2002 in the major, medium and minor irrigation

projects (State sector) in the State taken together was 21,585 MCM, which was about 69 per cent of the project storage. This percentage was 64 on the same date in the year 2001 and 63 in 2000. Divisionwise information presented in the Table No. 9.4 below reflects the insufficiency in the rainfall throughout the State and shows that the percentage of live storage was comparatively high in Konkan (92) and Amaravati (86) divisions and low in Nagpur (56) and Marathwada (52) divisions.

TABLE No. 9.4

Reservoir Storage Status as on 29th October

Sr. No.	Name of Division	No. of Projects	Live Storage (MCM)		Percentage of live storage as on 29th October		
			As per Project design	As on 29.10.02	2002	2001	2000
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	Konkan	103	487	448	92	94	93
2	Nasik	313	3,796	2,961	78	70	58
3	Pune	488	9,797	6,713	69	62	58
4	Aurangabad	467	6,203	3,215	52	55	73
5	Amaravati	316	2,276	1,955	86	68	63
6	Nagpur	358	3,447	1,939	56	46	36
Others*		14	5,452	4,354	80	83	80
Total		2,059	31,458	21,585	69	64	63

* Storages for drinking water and hydro-electric projects (MCM- Million Cubic Metres)

Agricultural Production in 2002-03

9.7 According to the preliminary forecast, the total foodgrains production in the State during

2002-03 is expected to be only at 91.4 lakh tonnes, less by 17.8 per cent than the production of 111.1 lakh tonnes during the previous year. This fall in the production is of concern as it is in comparison with the previous year 2001-02 which itself was an unfavourable year for crop production. Due to the unfavourable rains, fall in the production of crops is seen in 2002-03. Broad details of the foodgrains production are given in the Table No.9.5.

TABLE No.9.5
Foodgrains production in Maharashtra

Crop	(Thousand tonnes)		
	2001-02 (Final forecast)	2002-03 (Tentative)	Percentage increase (+)/ decrease (-)
(1)	(2)	(3)	(4)
<i>Kharif + Rabi</i>			
(i) Cereals	9,232	7,477	(-) 19.0
(ii) Pulses	1,880	1,662	(-) 11.6
Total foodgrains	11,112	9,139	(-) 17.8
Oilseeds	2,111	1,856	(-) 12.1

Kharif Crops

9.8 During 2002-03, the status as regards the area under *kharif* crops and the production thereof was as follows.

Kharif cereals

9.8.1 During 2002-03, the area under *kharif* cereals was 54.3 lakh hectares which was more by 5.2 per cent than that in the previous year. However, the production of cereals during 2002-03 is expected to be less by 6.3 per cent at 58.0 lakh tonnes than that of 61.9 lakh tonnes during the previous year. The area under rice during 2002-03 was 14.9 lakh hectares, almost the same as that in the earlier year, but the production thereof is expected to be much less at 19.4 lakh tonnes, less by 25.1 per cent than that in the earlier year. The area under *kharif* jowar was 17.0 lakh hectares, less by 4.5 per cent than that in the earlier year, but the production thereof is expected to be slightly more by 1.5 per cent at 21.0 lakh tonnes. In the case of Bajri, the cropped area (16.2 lakh hectares) was more by 15.8 per cent and the production is expected to be at 10.0 lakh tonnes, more by 20.8 per cent than that in the earlier year.

Kharif pulses

9.8.2 The area under *kharif* pulses in the State in 2002-03 was 27.4 lakh hectares, more by 9.8 per cent than that in the earlier year, but the production is expected to be 12.5 lakh tonnes, less by 8.6 per cent than that in the earlier year. Out of the *kharif* pulses, the area under tur in 2002-03 at 11.3 lakh hectares was more by 10.8 per cent, but the production is expected to be 7.12 lakh tonnes, less by 7.7 per cent.

Kharif oilseeds

9.8.3 The area under *kharif* oilseeds during 2002-03 was 20.8 lakh hectares, more by 21.1 per cent than that in the previous year, but the production is expected to be at 17.2 lakh tonnes, less by 7.3 per cent than that in the previous year. In the case of *kharif* groundnut, the area under the crop during 2002-03 at 3.55 lakh hectares was almost the same as that in the previous year, but the production is expected to be at 2.89 lakh tonnes, less by 24.3 per cent.

Cotton

9.8.4 The area under cotton during 2002-03 was 26.2 lakh hectares, less by 15.7 per cent than that in the previous year, and the cotton (lint) production is expected to be only at 3.27 lakh tonnes, less by 28.4 per cent.

Sugarcane

9.8.5 The area under sugarcane during the year 2002-03 was 5.99 lakh hectares, more by 3.6 per cent than that in the previous year, while its production is expected to be 370 lakh tonnes, less by 18.0 per cent.

9.8.6 The area and production of principal *Kharif* crops in the State are given in Table No. 9.6.

Rabi crops

9.9 The area under *rabi* foodgrains (excluding summer rice) in 2002-03 was 46.3 lakh hectares, less by 9.3 per cent than that in the previous year. In 2002-03, the area under *rabi* jowar is expected to be less by 11.3 per cent than the area during the previous year, while that under wheat is expected to be less by 7.9 per cent. In the case of *rabi* pulses also, the area is expected to be less by 2.0 per cent than that in the earlier year. As per tentative forecast, the production of *rabi* foodgrains (excluding summer rice) in 2002-03 is expected to be about 20.9 lakh

TABLE No. 9.6
Area and production of principal kharif crops in Maharashtra State
 (Area in thousand hectares)
 (Production in thousand tonnes)

Crop	Area			Production		
	2001-02 (Final forecast)	2002-03 (Tentative)	Percentage increase(+)/ decrease (-) over 2001-02	2001-02 (Final forecast)	2002-03 (Tentative)	Percentage increase(+)/ decrease (-) over 2001-02
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Rice	1,487	1,493	0.4	2,590	1,939	(-)25.1
Bajri	1,399	1,620	15.8	831	1,004	20.8
<i>Kharif</i> jowar ...	1,780	1,700	(-)4.5	2,073	2,104	1.5
Other <i>kharif</i> cereals	494	613	24.1	699	756	8.2
Total <i>kharif</i> cereals	5,160	5,426	5.2	6,193	5,803	(-)6.3
Tur	1,017	1,127	10.8	771	712	(-)7.7
Other <i>kharif</i> pulses	1,483	1,617	9.0	594	535	(-)9.9
Total <i>kharif</i> pulses	2,500	2,744	9.8	1,365	1,247	(-) 8.6
Total <i>kharif</i> foodgrains	7,660	8,170	6.7	7,558	7,050	(-) 6.7
Groundnut (Pods)	353	355	0.6	382	289	(-)24.3
Other oilseeds ...	1,367	1,728	26.4	1,468	1,426	(-) 2.9
Total <i>kharif</i> oilseeds	1,720	2,083	21.1	1,850	1,715	(-) 7.3
Cotton (Lint) ...	3,105	2,617	(-)15.7	457	327	(-)28.4
Sugarcane ...	578(H)	599(H)	3.6	45,140	37,015	(-)18.0
Total ...	13,063	13,469	3.1	—	—	—

H - Harvested Area

TABLE No. 9.7
Area and production of principal rabi crops in Maharashtra State
 (Area in thousand hectares)
 (Production in thousand tonnes)

Crop	Area			Production		
	2001-02 (Final forecast)	2002-03 (Tentative)	Percentage increase(+)/ decrease (-) over 2001-02	2001-02 (Final forecast)	2002-03 (Tentative)	Percentage increase(+)/ decrease (-) over 2001-02
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
<i>Rabi</i> jowar	3,357	2,977	(-)11.3	1,836	941	(-)48.7
Wheat	776	715	(-)7.9	1,077	666	(-)38.2
Other <i>rabi</i> cereals	83	69	(-)16.9	126	67	(-)46.8
Total <i>rabi</i> cereals	4,216	3,761	(-)10.8	3,039	1,674	(-)44.9
Gram	756	792	4.8	451	392	(-)13.1
Other <i>rabi</i> pulses	131	77	(-)41.2	64	23	(-)64.1
Total <i>rabi</i> pulses	887	869	(-)2.0	515	415	(-)19.4
Total <i>rabi</i> foodgrains	5,103	4,630	(-)9.3	3,554	2,089	(-) 41.2
Oilseeds (<i>rabi</i>)	557	484	(-)13.1	261	141	(-) 46.0
Total	5,660	5,114	(-)9.6	3,815	—	—

tonnes, less by 41.2 per cent than the production of 35.5 lakh tonnes in 2001-02. During 2002-03, the production is tentatively expected to be less in the case of *rabi* jowar by 48.7 per cent, wheat by 38.2 per cent, *rabi* pulses by 19.4 per cent and *rabi* oilseeds by 46.0 per cent than the corresponding production during the previous year. The area and production of principal *rabi* crops in the State are given in Table No. 9.7.

Index Numbers of Agricultural Production

9.10 The index number of agricultural production in Maharashtra (Base: Triennial average 1979-82=100) for 2001-02 was 135.2, which was higher by 6.1 per cent than that for 2000-01 at 127.4. The increase is seen in almost all the groups of crops, especially in fibres, pulses and cereals by 49.2 per cent, 15.3 per cent and 9.2 per cent respectively. The annual growth rate of the agricultural production for the period 1982-83 to 2001-02 is less than 1.0 per cent. The advance estimates of agricultural production in 2002-03 indicate that the index number of foodgrains production is expected to be about 98.8 in this year, which shows a decrease of about 16.8 per cent as compared to 118.8 in 2001-02. The Table No. 9.8 gives index numbers of agricultural production for various groups of crops. The index numbers of agricultural production of principal crops in the State are given in Table No.42 of Part-II. The annual rate of growth in agricultural production in the State is in general less than the growth at All-India level. The fluctuations in indices indicate that agricultural production in Maharashtra is highly uncertain.

Horticulture Development

9.11 Fruit crops have a very high return per hectare as compared to the conventional crops. Up to 1990-91, the area under fruit crops in the State was 2.42 lakh hectares. The State Government has been implementing a programme to promote horticulture development by establishing nurseries to supply genuine and good quality plants of various fruit crops to farmers and granting subsidy to encourage them to grow selected fruit crops. Since 1990-91, horticulture development is linked with the Employment Guarantee Scheme (EGS). During 2002-03, 0.28 lakh hectares of land was brought under fruit crops benefitting 0.05 lakh farmers. Up to 15th November, 2002 under this programme, the total area brought under horticulture was 10.14 lakh hectares and the number of farmers benefitted was 13.52 lakh.

9.12 By the end of March, 2002, the total area under all horticulture crops including EGS linked scheme in the State was 12.88 lakh hectares and the share therein of main horticulture crops was as follows. Mango : 4.09 lakh hectares, Cashew nut : 1.53 lakh hectares, Orange: 1.54 lakh hectares, Pomegranate: 0.77 lakh hectares, Sweet orange : 0.76 lakh hectares, Banana : 0.72 lakh hectares and Grapes : 0.32 lakh hectares etc.

9.13 Conventional foodgrain crops yield only Rs. 4 thousand to Rs. 12 thousand per hectare. As against this, the yield values per hectare for some main fruit crops, based on the data of 2001-02, were as follows. Grapes : Rs. 2.59 lakh,

TABLE No. 9.8

Index numbers of agricultural production by groups of crops

(Base : Triennial average 1979-82=100)

Group of crops (1)	Weight (2)	1982-83 (3)	1987-88 (4)	1992-93 (5)	1997-98 (6)	1999-2000 (7)	2000-01 (8)	2001-02 (9)
Cereals	42.22	88.5	103.3	131.3	90.4	114.6	91.9	100.4
Pulses	10.44	99.2	139.3	180.3	115.6	225.1	167.3	192.9
Total foodgrains	52.66	90.6	110.4	141.1	95.4	136.5	106.8	118.8
Oilseeds	9.16	73.3	133.4	121.0	99.6	111.5	90.6	90.0
Fibres	9.93	110.1	102.7	129.3	119.9	211.8	123.2	183.8
Miscellaneous	28.25	113.3	102.8	127.4	153.1	191.3	179.0	163.4
Total non-foodgrains	47.34	104.9	108.7	126.6	135.7	180.2	150.2	153.4
All groups	100.00	97.4	109.6	134.2	114.5	157.2	127.4	135.2

TABLE No. 9.9
Area and production of some main horticultural crops in the State
 (Area in 00' hectares, Production in 00' Tonnes)

Sr. No.	Name of fruit crop	Item	1990-91	1995-96	1997-98	1998-99	1999-00	2000-01	2001-02
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1.	Banana	Area	290	385	532	587	613	721	721
		Prod.	16,040	22,168	31,299	34,380	36,780	43,305	43,313
2.	Orange	Area	300	534	1,007	1,229	1,411	1,322	1,542
		Prod.	2,290	5,578	10,778	12,953	13,233	10,776	8,331
3.	Grapes	Area	150	275	244	262	298	298	324
		Prod.	2,450	6,784	5,528	6,635	7,792	7,790	9,370
4.	Mango	Area	776	2,659	3,249	3,507	3,764	4,035	4,095
		Prod.	2,444	3,510	4,289	4,664	5,005	5,005	5,590
5.	Cashew nut	Area	150	199	314	677	1,305	1,384	1,533
		Prod.	112	161	119	756	955	1,015	1,252

Sweet orange : Rs. 3.63 lakh, Banana : Rs.1.20 lakh and Mango : Rs. 1.19 lakh. The additional area under fruit crops is expected to add substantially to the gross value of production from agriculture in the State. The area under some main horticultural crops and the production thereof since 1990-91 are given in Table No. 9.9.

Irrigation

9.14 The net area irrigated in the State in 2001-02 was 29.8 lakh hectares and was marginally more by 0.5 per cent than that in the earlier year. Of the net irrigated area of 29.8 lakh hectares, the area irrigated under wells was 19.2 lakh hectares. The gross irrigated area in 2001-02 was 36.7 lakh hectares and was

marginally more by 0.5 per cent than that of 36.5 lakh hectares in 2000-01. The percentage of gross irrigated area to gross cropped area in 2001-02 was 16.4. This percentage was 15.2 in 1990-91 and has not shown much progress during last 11 years. The area irrigated by various sources in the State is given in Table No.41 of Part-II.

Irrigation Projects

9.15 The Maharashtra Water and Irrigation Commission in their report of 1999 have estimated the ultimate irrigation potential of the State through both the surface and ground water resources as 126 lakh hectares. The share of surface storages is around 85 lakh hectares. A number of major, medium and minor irrigation projects have been taken up by the State Government to tap the maximum possible area under irrigation. The details of the number of various irrigation projects in the State and the irrigation potential created therefrom are given in the Table No.9.10.

9.16 The total irrigation potential created in the State up to the end of June, 2002 through all the types of irrigation projects taken together was 49.26 lakh hectares. The share of major, medium, minor (State sector) and minor (Local sector) irrigation projects in the total irrigation potential created was 45.8 per cent, 12.7 per cent, 18.9 per cent and 22.6 per cent respectively. The additional irrigation potential created during 2001-02 was 1.04 lakh hectares, showing an

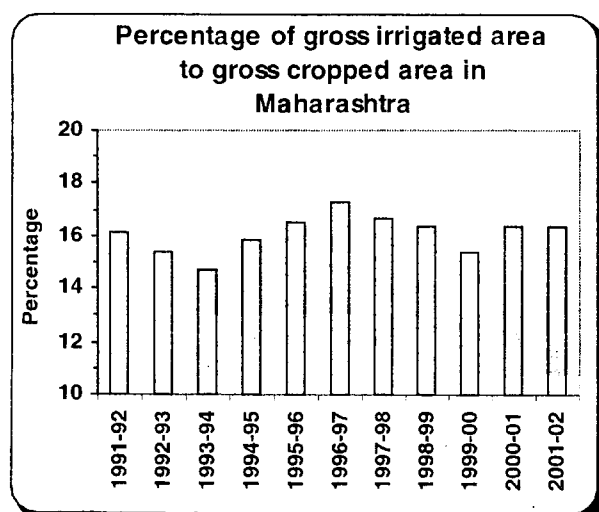

TABLE No. 9.10

Number of irrigation projects in the State and the irrigation potential created therefrom

Sr. No.	Item	Irrigation Projects							Total minor (3+4+5F)	Total (6)
		Major	Medium	Minor (State Sector)	Minor (Local Sector)					
					K.T. Weirs	Percolation tanks	Lift Irrigation	Others		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5A)	(5B)	5(C)	5(D)	5(E)	5(F)	(6)
1.	No. of projects completed up to 30.6.2002 **	31	176	2,150	8,162	15,843	2,909	19,714	48,778	-
2.	No. of projects ongoing up to 30.6.2002 **	21	30	252	1,766	2,189	128	1,743	6,078	-
3.	Irrigation potential created up to 30.6.2002 by the projects at Sr. No. 1 & 2 (lakh ha.)	22.55*	6.27*	9.30*	2.55	5.07	0.36	3.16	20.44	49.26
4.	Irrigation potential created up to 30.6.2001 (lakh ha.)	22.34	6.22	9.13	2.21	5.07	0.36	2.89	19.66	48.22
5.	Actual utilisation of irrigation potential during 2001-02 (from Sr.No.2 and 4 above) (lakh ha.)	8.55	1.69	2.26	0.77	1.27	0.14	1.29	5.73	15.97
6.	Area under irrigation on wells in command area in addition to Sr.No.5 (lakh ha.)	3.49	0.61	0.48	-	-	-	-	0.48	4.58

* Provisional ** Projects where irrigation potential is created

increase of 2.16 per cent over the cumulative achievement up to the end of June, 2001. The actual utilisation of irrigation potential in 2001-02 was 15.97 lakh hectares (33.1 per cent) as against the potential of 48.22 lakh hectares created up to the end of June, 2001.

Reforms in Irrigation Sector

Formation of Co-operative Water Users' Associations

9.17 The State Government has taken policy decision on 23rd July, 2001 for formation of Co-operative Water Users' Associations (WUAs) and handing over the irrigation management to WUAs within a span of three years on all the irrigation projects. The policy seeks mainly i) to reduce the gap between irrigation potential created and actual area irrigated, ii) to increase water use efficiency of irrigation management, iii) to restrict expenditure on maintenance and repairs of irrigation system and iv) to recover Government water charges effectively. By the end of 2001-02, in all 283 WUAs were in full operation with

operational area of about 1.01 lakh hectares. In addition, in respect of 76 WUAs, memorandum of understanding was completed (area 25 thousand hectares) and 414 WUAs were registered (area 1.31 lakh hectares). In the case of 395 WUAs, proposals were under consideration.

Irrigation Development Corporations

9.18 In order to accelerate the completion of the irrigation projects in the State, the Government has established following five Irrigation Development Corporations in the State viz. i) Maharashtra Krishna Valley Development Corporation, ii) Godavari- Marathwada Irrigation Development Corporation, iii) Vidarbha Irrigation Development Corporation, iv) Tapi Irrigation Development Corporation and v) Konkan Irrigation Development Corporation. For completion of the projects under the jurisdiction of the respective Corporations, these Corporations have raised total funds of Rs. 9,777 crore through open market up to March, 2002. During 2002-03, it is planned to raise funds of Rs. 2,114

crore. The details of these Corporations are given in the Table No.9.11.

2001-02 was Rs. 248 crore. It is proposed to incur Rs. 260 crore during 2002-03, of which

TABLE No. 9.11

Details of various Irrigation Development Corporations established by the State Government

Sr. No.	Name of Corporation with the month of establishment	Number of Irrigation projects incorporated	Total funds required (crore Rs.)	Govt.'s share capital i) Total ii) Upto 2001-02\$ iii) Interest on debentures upto 2001-02\$\$ (crore Rs.)	Funds to be raised through debentures (crore Rs.)	Funds raised through debentures upto 2001-02 (crore Rs.)	Funds to be raised during 2002-03 (crore Rs.)	Targeted irrigation potential (lakh hectares)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1.	Maharashtra Krishna Valley Development Corporation (January, 1996)	23 * 50** 324@ 12+	9,564	3,500 1,425 1,759	8,160	5,463	414	10.85
2.	Vidarbha Irrigation Development Corporation (March, 1997)	14 * 27** 55@	7,607	2,245 265 437	5,901	1,472	812	11.00
3.	Tapi Irrigation Development Corporation (March, 1997)	8 * 37** 115@ 10+	5,197	1,400 102 148	3,275	1,054	153	5.23
4.	Konkan Irrigation Development Corporation (December, 1997)	1 * 4** 33@	937	273 49 63	617	398	154	1.09
5.	Godavari-Marathwada Irrigation Development Corporation (August, 1998)	13 * 24** 237@	3,266	1,300 241 218	2,600	1,390	581	5.61

* Major, ** Medium, @ Minor, +Lift Irrigation Schemes \$ Share capital paid upto the end of 2001-02

\$\$ This amount has been paid by Government to concerned Corporations.

Integrated Watershed Development Programme

9.19 As the agricultural production in the State is mainly based on rainfed farming, works of soil-conservation are being carried out on a large scale in the State. With a view to increasing the production from dry land farming, maintaining continuity in the same and preventing deterioration of natural resources, watershed-based soil and water conservation works are being implemented in the State since 1983. Various programmes are reframed and are being implemented under Integrated Watershed Development Programme. According to the norms laid down under the programme, in all 14,587 villages in the State are selected and in 10,649 of these villages, works are actually being undertaken in 21,810 watersheds. The expenditure incurred on the programme during

Rs. 135 crore were incurred upto October, 2002 as against Rs.128 crore incurred during the corresponding period in 2001-02. The cumulative expenditure incurred on this programme since its inception in 1992 till the end of October, 2002 was Rs. 2,392 crore.

Improved seeds

9.20. Among the various measures being taken for enhancing the agricultural production in the State, distribution of hybrid and improved certified/quality seeds of various crops is important one. In Maharashtra, both the public and private sectors play a significant role in distribution of such seeds. Seed replacement programme is implemented to a large extent in Maharashtra State in respect of most of the crops. The total seed distribution during *kharif* 2001 was 6.76 lakh quintals and during *rabi* 2001 it was 2.71

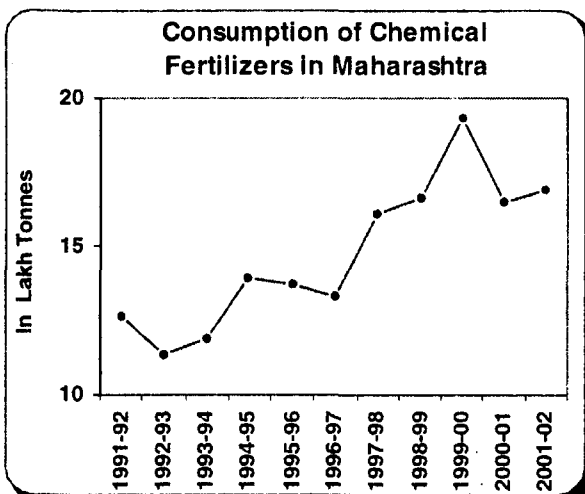
lakh quintals. The seed distribution of some important crops is given in Table No. 9.12. It is estimated that the certified/quality seeds distributed in the *kharif* 2002 season through public and private sectors was to the extent of 4.58 lakh quintals and 4.47 lakh quintals respectively. During 2002-03, seeds of 160 varieties of 25 crops were made available to the farmers.

TABLE No. 9.12
Certified/Quality seed distribution of some important crops in Maharashtra
(In Quintals)

Sr. No.	Name of Crop	1990-91	1999-2000	2000-01	2001-02
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Kharif					
1.	Soyabean	5,281	2,40,573	2,82,012	2,48,516
2.	Hybrid Jowar	1,48,446	1,33,675	1,29,010	1,13,638
3.	Paddy	14,012	72,902	75,474	80,621
4.	Hybrid Cotton	18,973	49,752	45,350	47,792
5.	Hybrid Bajri	8,432	30,904	33,682	26,142
Rabi					
1.	Wheat	83,764	2,47,486	2,05,861	2,21,899
2.	Gram	23,316	38,698	26,788	23,806
3.	Jowar	16,880	28,662	24,269	16,315

Chemical Fertilizers and Pesticides

9.21 The fertilizer consumption in the State during 2002-03 is expected to be 18.1 lakh tonnes, more by 7.1 per cent than that of 16.9 lakh tonnes during the earlier year. During 2001-02, distribution of fertilizers to the farmers was made through 29,927 fertilizer distribution outlets in the State, of which 4,233 outlets were in co-operative sector, 221 were in public sector and 25,473 were in private sector. During 2001-02,

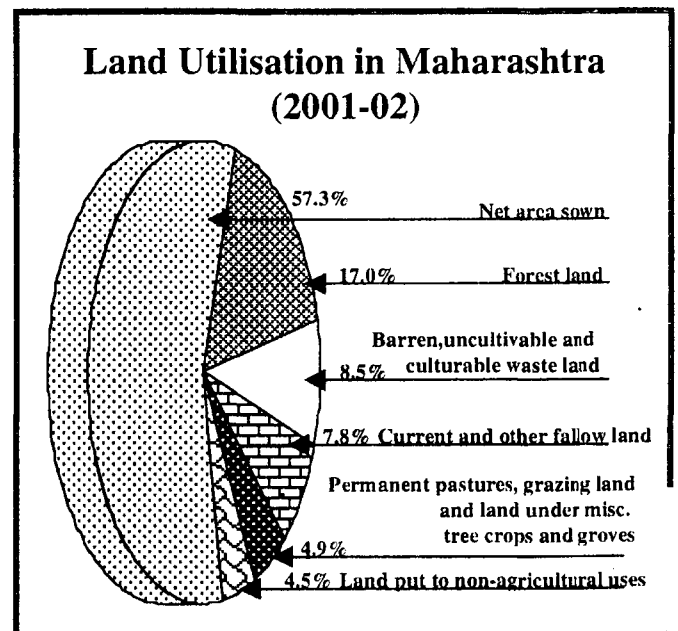
the consumption of technical grade pesticides in the State was to the extent of 3,135 tonnes, less by 2.3 per cent than that in the previous year. During *kharif* 2002, it is estimated to be at 1,850 tonnes, more by 7.2 per cent than the consumption of 1,725 tonnes during the *kharif* 2001.

Sprinkler and drip irrigation

9.22 Adoption of sprinkler and drip irrigation systems enables 28 to 56 per cent economy in the quantity of water used for irrigation which in turn enables to bring 25 to 40 per cent additional area under irrigation. Moreover, it reduces the extent of soil erosion, facilitates tilling operations, increases efficiency of fertilizers, reduces the damages through pests and consequently enhances the crop production by 12 to 31 per cent depending upon the crops. The State Government encourages the cultivators to adopt these irrigation systems by giving them subsidy for purchase of sprinkler/drip irrigation equipments through the schemes formulated for the same. Up to the end of March, 2002, the total area brought under sprinkler and drip irrigation in the State was 87,874 hectares and 2,17,447 hectares respectively and the subsidy given by the government to the cultivators under the schemes was Rs. 100 crore and Rs.332 crore respectively.

Land utilisation

9.23 As per the land utilisation statistics of 2001-02, the net area sown (176.2 lakh hectares) accounted for major portion i.e. 57.28 per cent of the geographical area of the State. The details of

land utilisation statistics of Maharashtra are given in Table No.39 of Part-II.

National Agricultural Insurance Scheme

9.24 As per the guiding principles laid down by the Government of India, Comprehensive Crop Insurance Scheme was in force in Maharashtra since 1985-86. This scheme has been modified and the Government of India has introduced New Crop Insurance Scheme under the title 'National Agricultural Insurance Scheme' (NAIS). The new scheme is being implemented in the State since *Rabi* 1999-2000.

9.25 In addition to the 10 *kharif* crops, viz. paddy, jowar, bajri, tur, groundnut, sunflower, nigerseed, sesamum, soyabean & ragi and 7 *rabi* crops, viz. jowar, wheat, gram, safflower, sunflower, summer groundnut & summer paddy under the original scheme, some more crops were introduced in the new scheme viz. sugarcane, onion, maize, moong, udid and cotton, of which sugarcane is deleted from the year 2002.

9.26 Particulars of the implementation of NAIS since its inception in *Rabi* 1999 are given in Table No. 9.13.

TABLE No.9.13

Particulars of the implementation of National Agricultural Insurance Scheme (NAIS)

Season	No. of farmers covered (In lakh)	Total amount of sum insured (Crore Rs.)	Amount of premium collected (Crore Rs.)	Compensation paid (Crore Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
<i>Rabi</i> 1999-2000	1.33	129	1.38	5.08*
<i>Kharif</i> 2000-01	25.29	1,739	43.80	140.54*
<i>Rabi</i> 2000-01	4.21	464	5.13	26.72*
<i>Kharif</i> 2001-02	26.06	1,702	77.63	71.88
<i>Rabi</i> 2001-02	0.85	20	0.50	2.12

* Includes compensation of sugarcane crop.

Operational Holdings

9.27 The results of Agricultural Census 1995-96 are not available so far. According to the results of the Agricultural Census held in Maharashtra during 1990-91, there were 94.7 lakh operational holdings in the State showing an increase of 16.9 per cent during the five years' period from the preceding census held in 1985-86. However, the total area of the operational holdings which was 213.5 lakh

hectares in 1985-86 had decreased by 2.0 per cent to 209.3 lakh hectares in 1990-91. The average size of holding decreased from 2.64 hectares in 1985-86 to 2.21 hectares in 1990-91. Two decades prior to that, in the census carried out in 1970-71, the average size of holding was 4.28 hectares, which was almost twice as that in 1990-91. Table No.38 of Part-II presents the data about the number, area and average size of operational holdings as per the Agricultural Censuses conducted in 1970-71, 1980-81, 1985-86 and 1990-91 in the State.

Agricultural Finance

9.28 The financial institutions associated with direct agricultural finance in the State are Primary Agricultural Credit Societies (PACS) extending short-term crop loans to their members, Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank extending term loans to cultivators, Commercial and Regional Rural Banks extending short-term and long-term credits to cultivators and the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions which extend credit for the development of the agriculture sector.

9.29 The number of PACS at the end of 2001-02 was 20,619 with a membership of 103.4 lakh. In 2001-02, the amount of loans advanced to cultivators by these PACS was Rs.3,753 crore, of which Rs. 1,354 crore i.e. 36.1 per cent were given to small and marginal farmers.

9.30 During 2001-02, the Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank advanced loans of Rs.7 lakh as against Rs.9.48 crore advanced in the previous year. During 2002-03, no loan was advanced by the bank up to the end of October, 2002.

9.31 The disbursement of direct finance to agriculture and allied activities in the State in 2000-01 by public sector banks was Rs.1,389 crore which was less by 7.9 per cent than that of Rs. 1,508 crore disbursed in 1999-2000. Out of the total disbursements in 2000-01, agriculture proper accounted for Rs.1,194 crore (86 per cent). The rest of the disbursements (Rs. 195 crore) were to allied agricultural activities like dairy, poultry farming, fisheries etc. Of the term-lending of Rs.342 crore to agriculture sector, 29.8 per cent was for purchase of tractors, agricultural implements & machinery and 24.0 per cent was

for irrigation schemes. The outstanding amount of these banks against the loans advanced to agriculture and allied activities in the State as on the last Friday of June, 2001 stood at Rs.3,187 crore in 10.8 lakh accounts. Out of the total amount outstanding, the share of agriculture proper was Rs.2,544 crore (79.8 per cent). Nearly 47.9 per cent of this outstanding amount was of term-loans. Of the total outstanding amount of Rs.2,544 crore on agriculture proper, Rs.694 crore (27.3 per cent) were in 2.62 lakh accounts with holding size up to 1 hectare and Rs.612 crore (24.1 per cent) were in 2.72 lakh accounts with holding size of 1 to 2 hectares.

9.32 The private sector banks also have advanced loans for agriculture and allied activities to the extent of Rs. 117 crore in the State during 2000-01. The outstanding amount of these banks against the loans extended to agriculture and allied activities at the end of June, 2001 was Rs.263 crore.

NABARD

9.33 The National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD), the apex bank in the country for supporting and promoting agricultural and rural development, performed the following important role in the State during the year 2001-02.

Credit Limits

9.33.1 During 2001-02, short term credit limit sanctioned by NABARD for supporting Seasonal Agricultural Operations (SAO) by the Co-operative Banks and Regional Rural Banks (RRBs) in the State aggregated to Rs.311 crore as compared to Rs.341 crore during the previous year. The maximum level of credit outstanding reached to Rs. 216 crore, i.e. 61 per cent of the credit limit sanctioned. In addition, NABARD had sanctioned Rs.8.40 crore to RRBs for Other Seasonal Agricultural Operations (OSAO) in the State against which the maximum outstanding reached was Rs. 7.85 crore.

9.33.2 The number of schemes sanctioned by NABARD in the State during 2001-02 was 14 as against 26 schemes during 2000-01. A refinance assistance of Rs.741 crore was disbursed by NABARD to various credit agencies in the State under investment credit during 2001-02, which was more by 20 per cent than that in the previous year. The State was the second largest recipient

of refinance from NABARD in the year 2001-02 and its share was 11 per cent in the country. The first largest recipient was Uttar Pradesh with 15.4 per cent share. As on 31st March, 2002, the cumulative disbursement in the State reached the level of Rs. 5,887 crore.

Rural Infrastructure Development Fund

9.33.3 During 2001-02, NABARD sanctioned Rs.530 crore financial assistance to the State Government for 1,272 rural projects in the State under 'VII Tranche' of Rural Infrastructure Development Fund (RIDF) taking the cumulative sanctioned assistance to Rs.2,294 crore under all the Tranches of RIDF for 5,826 rural projects comprising of 31 medium and 314 minor irrigation projects, 228 rural water supply projects, 999 rural bridges and 4,254 rural roads. The disbursement against the sanctions during 2001-02 was Rs.326 crore taking the aggregate disbursement to a level of Rs.1,397 crore as on 31st March, 2002. During 2002-03 up to December, 2002, NABARD disbursed financial assistance of Rs. 130 crore to the State Government taking the aggregate disbursement to a level of Rs. 1,527 crore.

Land Reforms in Maharashtra

9.34 The policy of reforming the agrarian system is continued. As a result of the implementation of the tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 to 1965, the right of ownership was conferred on about 14.92 lakh tenants in respect of 17.36 lakh hectares of land by the end of March, 2002.

9.35 Every land holder in the State has to keep proper documents about the record of his land and keep these updated. For this purpose Khate-Pustika is provided to every land holder. Out of the 92.59 lakh land holders, 73.11 lakh land holders had been issued Khate-Pustikas upto 31st March, 1998. The State Government has introduced the scheme for distribution of up-to-date village form No. 7/12 every year to the land holders from 4th May, 1999. Also the Government has started the scheme for distribution of the village form No.7/12 by post from 3rd January, 2002 and has issued orders in August, 2002 to distribute the up-to-date village forms No.7/12 at every talathi saja on 7th December every year. Thus the Government has taken sufficient care to make available to the land holders the up-to-date records of their lands.

9.36 Under the Act for ceilings on the maximum limits of agricultural holdings, by the end of September, 2002, 2.99 lakh hectares of land was declared surplus. Of this surplus land, 34.5 thousand hectares of land has been granted to the State-owned Maharashtra State Farming Corporation Ltd. and 2.60 lakh hectares of land has been allotted to 1.40 lakh landless persons and 75 co-operative farming societies. Out of the 2.60 lakh hectares allotted so far, 1.06 lakh hectares have been allotted to 71,763 backward class landless persons by September, 2002.

9.37 Under the scheme 'Financial assistance to the allottees of surplus land', since the inception of the scheme (1975-76) till the end of March, 1998, 1.37 lakh allottees were given financial assistance of about Rs.19.14 crore. The State Government has taken decision to continue this scheme as a State Sector Scheme from 2000-01. In the annual plan 2002-03, a provision of Rs.4.07 lakh has been made under this scheme, out of which Rs.0.81 lakh are proposed for the tribal beneficiaries, Rs.0.32 lakh are proposed for special component plan and the rest Rs.2.94 lakh are proposed for the general scheme.

Work Plan

9.38 Due to varied agro-climatic conditions in different states of the country, it is not possible to implement the same type of schemes for the farmers of different states. Taking this into consideration, continuous follow up for revising the pattern of need based and more profitable schemes was made to the Central Government. The concept of giving freedom to the states to prepare need based schemes was approved in the year 2000-01. Accordingly, Maharashtra State prepared 46 new schemes at the cost of 19 old Centrally Sponsored Schemes. Under Work Plan, the State is receiving around Rs. 90-100 crore central assistance every year.

The achievement in respect of Work Plan Schemes was as follows.

- 1) Two pesticide residue testing laboratories were established in the State.
- 2) 29 soil survey & soil testing laboratories, 4 fertilizer testing laboratories, 4 insecticides testing laboratories, 3 seed testing laboratories, one apex training institute, 7 satellite training institutes and 112 agriculture polyclinics have been strengthened.

3) Training Programmes and demonstrations based on improved new technology, soil & water testing and facilities for diagnosis of diseases & pests are being provided to farmers.

4) Schemes on assistance to small projects like vermi compost projects are being implemented.

5) 9 schemes based on agricultural marketing are sanctioned to face the challenges posed by W.T.O.

6) Farmers are given assistance for erection of green houses and onion storage structures.

7) Budget provision for integrated pest control management of fruits, vegetables, cashewnut and spice crops has been made.

Doha Declaration

9.39 The fourth Ministerial Conference of the World Trade Organisation (WTO) took place in November, 2001 at Doha, Qatar. The Doha Ministerial Declaration explicitly recognised the need to safeguard the interests of the developing and least developed countries. The importance of the Special and Differential Treatment clause was also recognised. Besides taking note of the environment and the labour issues, concerns of the developing countries on the implementation issues were also discussed. The declaration also calls for removal of protectionism in trade in agricultural products and at the same time, recognises the non-trade concerns of the developing countries relating to agriculture.

On this background, the following thrust areas which need to be concentrated.

1. Public education – Creation of awareness in the people regarding the opportunities available and also the challenges posed due to the World Trade Agreements and globalisation of the world economy. There is a need to educate every section of the economy, right from producer to consumer and researcher to the implementation machinery of the government. The information about WTO is being disseminated by Agriculture Department through various publications, websites, workshops and seminars.

2. Productivity Increase – To face the competition and to supply quality goods to the consumers at cheaper rates, it is necessary to increase productivity.

3. Promotion of Post-Harvest Technology – India is a major producer of many agricultural commodities, but in absence of proper infrastructure, there is higher percentage of wastage. India's share in the international market is also very negligible. To overcome this situation creation of post-harvest facilities right from grading to cold storage, cold chain, processing, packaging and marketing is required to be promoted.

Developments in the field of bio-technology

9.40 In order to enhance the agricultural production for meeting the requirements of the increasing population, it has been necessary to adopt bio-technology in the field of agriculture. Accordingly, the State Government has established a Committee for the scope and development of bio-technology in May, 1999. The Government of Maharashtra has announced its Bio-Technology Policy - 2001 in January, 2002, which includes 1) Making available to the cultivators various crop varieties which are high yielding, bio-technologically improved to resist famine & pests and having capacity to sustain in the present climate, 2) Deciding definitions of bio-technological products, 3) Giving incentive for establishing centres of excellence for research and development in bio-technology, 4) Government's participation through share in the bio-technological projects, 5) Making efficient and multipurpose the centres providing skilled manpower to the bio-technological industries and (6) For extensive propaganda of the importance and benefits of bio-technology, to formulate new system of co-operation among the scientists, entrepreneurs, extension machinery, cultivators and the consumers and to encourage the media research centres in agricultural universities, Pune University to undertake specific projects etc.

Forests

9.41 The area under forests in the State as at the end of 2001-02 was 61.9 thousand sq.km.(inclusive of 0.56 thousand sq.km. of private forest area acquired by the Forest Department), which accounted for 20.1 per cent of the geographical area of the State. Of this, 55.9 thousand sq.km. area was managed by the Forest Department, 2.4 thousand sq.km. by the Revenue Department and 3.3 thousand sq.km by the Forest Development Corporation of Maharashtra (FDCM). As per the seventh assessment of forest

cover (1999) based on visual interpretation of Landsat Imagery, 57.0 per cent of the total forest area was under dense forest cover, 42.8 per cent (classified as open forest) was with comparatively less dense cover due to degradation and 0.2 per cent had mangrove forest cover. During 2001-02, about 32 thousand hectares of forest lands as well as village community lands were covered under various afforestation programmes by the Forest Department & FDCM.

Forest Produce

9.42 In order to maintain ecological balance, the Government has restricted clear felling of the trees in the forest areas. As a result, the felling of trees is done only on limited scale. The expected production of timber in 2002-03 is about 1.02 lakh cubic meters valued at Rs. 54.5 crore as compared with the production of 0.99 lakh cubic meters in 2001-02 valued at Rs. 54.2 crore. The expected production of firewood in 2002-03 is 4.28 lakh cubic meters valued at Rs. 11.6 crore as compared with 2.36 lakh cubic meters produced in 2001-02 valued at Rs. 12.3 crore. The estimated value of minor forest produce in 2002-03 is Rs. 72.8 crore in which tendu leaves and bamboo account for Rs. 42.6 crore and Rs. 28.9 crore respectively. In the estimated value of Rs. 81.8 crore of the minor forest produce in 2001-02, tendu leaves and bamboo accounted for Rs. 43.3 crore and Rs. 36.5 crore respectively.

Social forestry

9.43 With a view to maintaining ecological balance through plantation of trees on community land and encouraging tree plantation on private land, several plantation programmes have been undertaken in the State. During 2001-02, in addition to the plantation carried out by the Forest Department and the FDCM, the Social Forestry Department carried out plantation on community land of about 3.6 thousand hectares area and supplied 5.94 crore plants for plantation on private land. During 2002-03 up to December, 2002, plantation was carried on an area of about 2.76 thousand hectares of community land and 5.01 crore plants were supplied for plantation on private land, as against the achievement of 3.60 thousand hectares and 4.88 crore plants respectively during the corresponding period of the previous year.

Sericulture

9.44 Sericulture is an agriculture-based cottage industry with a high capacity of employment generation in the rural areas and also upliftment of the cultivators. The performance of the State Government's Sericulture Development Programme regarding the production of silk, benefit given to cultivators and employment generation during 2001-02 and 2002-03 up to the end of November, 2002 is given in Table No. 9.14.

TABLE No.9.14

Performance under Sericulture activity

Sr. No.	Item	Mulberry		Tasar	
		2001-02	2002-03 (up to 30th Nov.)	2001-02	2002-03 (up to 30th Nov.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1.	Area under plantation (hectares)	2,675	2,830	1,100	1,100
2.	Production of silk (Kg.)	17,581	10,797	416	477
3.	Cost of silk produce (Lakh Rs.)	175.81	91.77	7.32	8.40
4.	Amount paid to cultivators by purchasing cocoons (Lakh Rs.)	365	243	19.99	27.00
5.	Employment generated (Number of persons)	35,000	40,000	5,000	5,000

Animal Husbandry

9.45 Amongst the allied activities related to agriculture, animal husbandry is an important sector. As per the Livestock Census of 1997, the total livestock population in Maharashtra was about 3.96 crore. The details are given in the Table No.9.15. The information about the livestock and poultry in the State as per livestock censuses is given in Table No.43 of Part-II.

TABLE No. 9.15

Livestock and Poultry in Maharashtra according to Livestock Census - 1997

(In thousand)

Sr. No.	Category	Population
(1)	(2)	(3)
1	Cattle	18,071
2	Buffaloes	6,073
3	Sheep & goats	14,802
4	Other livestock	692
	Total livestock	39,638
5	Total poultry	35,392

9.46 According to the Livestock Census, 1992, total livestock population in India was 47.0 crore. The share of Maharashtra in India was 7.7 per cent. The results of the Livestock Census of 1997 at All-India level are not available so far.

9.47 The main livestock products are milk, eggs, meat and wool. The estimated total milk production in the State in 2001-02 was 6,090 thousand tonnes. This was 4.1 per cent more than the estimated production of 5,850 thousand tonnes in 2000-01. During 2001-02, *per capita* daily availability of milk was 172 gms. In the last three decades, the programme of breeding of hybrid cows through artificial insemination implemented in Maharashtra State on a large scale has resulted in increase in the milk production from cows. The estimated milk production from cows in the State in the year 2001-02 was 2,934 thousand tonnes, of which the share of milk production from hybrid cows was 61 per cent (1,775 thousand tonnes). The eggs production, in number, in 2001-02 was estimated at 319 crore, showing an increase of 2.9 per cent over the production of 310 crore in 2000-01. The meat production in 2001-02 was estimated at 216 thousand tonnes, which was more by 2.4 per cent than the production of 211 thousand tonnes in the year 2000-01. The estimated wool production in 2001-02 was 16.45 lakh kg. which was slightly more (1.0 per cent) than that of 16.28 lakh kg. during 2000-01. The approximate gross value of livestock products as per the current prices during 2001-02 was Rs. 11,494 crore which was about 33.3 per cent of the total gross value from agriculture sector.

9.48 As per preliminary forecast, during 2002-03, the production of milk, eggs, meat and wool would be 6,235 thousand tonnes, 329 crore eggs, 220 thousand tonnes and 16.59 lakh kg. respectively.

9.49 As on 31st March, 2002, there were in all 31 veterinary poly-clinics, 1,434 veterinary dispensaries, 2,075 primary veterinary aid centres and 61 mobile veterinary clinics in the State under the State and local sectors. Under the Artificial Insemination (AI) programme, there were 29 District AI centres, 49 regional AI centres with 670 sub-centres thereunder and 48 key village centres with 468 sub-centres thereunder, functioning in the State sector. In addition, under the local sector, there were 3,487 AI sub-centres. For the production of frozen semen, there were three laboratories in the State. The

number of (fresh) artificial inseminations performed during 2001-02 was 3.30 lakh under exotic and 9.46 lakh under crossbreed category, as against 3.23 lakh exotic and 8.52 lakh crossbreed during the earlier year. The number of crossbreed calves born during 2001-02 was 4.29 lakh as against 4.45 lakh during 2000-01.

Poultry Development

9.50 The population of improved poultry birds has increased notably in the recent years. Implementation of poultry development is done mainly through 4 central hatcheries, 16 intensive poultry development blocks and 2 poultry extension centres. The number of birds supplied during 2001-02 by these units was 10.98 lakh as against 10.83 lakh in 2000-01. Under the scheme of establishing poultry co-operative societies on co-operative basis, during the period from 1985-86 to 2001-02, in all 73 projects of co-operative poultry societies were sanctioned by the Government and 47 out of them are functioning at present.

Milk collection through Government and Co-operative Dairies

9.51 During 2002-03, the number of milk processing plants in the State was 63. The aggregate processing capacity of all these plants was 69.65 lakh litres per day. During 2001-02, the number of milk processing plants was 61 and their aggregate processing capacity was 67.3 lakh litres per day. Besides these processing plants, there were 117 Government/co-operative milk chilling centres in operation in the State in 2002-03 and their aggregate capacity was 21.3 lakh litres per day, as against such 115 centres with 21.1 lakh litres daily capacity during 2001-02.

9.52 The average daily collection of milk by the Government and co-operative dairies taken together in the State (excluding Brihanmumbai) during 2002-03 would be 42.21 lakh litres, which is less by 3.43 per cent than the average daily collection of 43.71 lakh litres during the year 2001-02.

Fisheries

9.53 Maharashtra has a coastal line of about 720 km., rivers of about 3.2 thousand km. and canals of about 12.8 thousand km. length. The area suitable for exploitation of marine fish

is 1.12 lakh sq.km., for inland fisheries it is 3.20 thousand sq.km. (i.e. 3.20 lakh hectares) and for brackish water fisheries it is 18.6 thousand hectares (government land 10 thousand hectares and private land 8.6 thousand hectares). Though the territorial water area of Maharashtra is 1.32 lakh sq.km., the continental shelf extends upto 180 meters having area of only 1.12 lakh sq.km. Out of this area, fishing takes place only upto 72 meters in depth i.e. 30 to 40 fathoms. The potential of fish catch from marine area has been estimated at 6.3 lakh tonnes per year. As against this, the production during 2001-02 was 4.14 lakh tonnes. The Government is now planning to introduce intermediate fishing crafts to tap the resources in the exclusive economic zone i.e. upto 200 meters depth. If it is materialised, the fish production may reach the optimum capacity (6.3 lakh tonnes). For intermediate fishing, so far 31 medium sized boats have been financed.

9.54 The number of boats used in the State for marine fishing was 20,240 in 2000-01 which has increased to 21,539 in 2001-02. Of these, 11,462 (53 per cent) were mechanised boats. There were 184 landing centres in the State along the coastline. The estimated marine fish catch in 2001-02 was 4.14 lakh tonnes, 2.7 per cent more than that in 2000-01. Out of this fish, 2.82 lakh tonnes were used in fresh form, 0.07 lakh tonnes were sent for salting and 1.25 lakh tonnes were sundried. In 2001-02, fish to the tune of 97 thousand tonnes valued at Rs. 785 crore was exported. In marine area, construction of 6 jetties is in progress and that of 7 ports and 26 jetties is proposed.

9.55 The estimated inland fish catch in 2001-02 was 1.23 lakh tonnes, 0.4 per cent less than that in 2000-01. Efforts are being made to exploit the potential of inland fishing to as large extent as possible. The approximate gross value of the marine and inland fish catch taken together in the State as per current prices during 2001-02 was Rs. 1,266 crore.

9.56 Under the fish seed production programme, during 2001-02, there were 70 fish seed production/rearing farms in the State and the number of seeds produced in the State was 27.50 crore.

10.1 The continuous, strategic and planned efforts for the healthy growth of co-operative movement in the country have resulted in spectacular progress of this movement. Co-operation plays an important role in safeguarding the vulnerable and unorganised section of the people engaged in various economic activities. It has helped in preventing exploitation from capitalists and in raising economic standards of small farmers, artisans, landless people etc. It has also helped in generating new employment opportunities, augmenting productive capacity and enhancing the competitive ability of the poor sections of the society. However, the co-operative movement is now facing new challenges emerging out of the liberalisation and globalisation policies and the consequences of entering into GATT.

Co-operative Movement in Maharashtra

10.2 The co-operative movement in Maharashtra has played a vital and dominant role in the socio-economic development of the State,

particularly in the rural areas. Initially, this movement was confined mainly to the field of agricultural credit. Later on it rapidly spread to other fields like agro-processing, agro-marketing, rural industries, consumer stores, social services etc.. This has resulted in a considerable beneficial impact in raising the standard of living of the rural masses. In order to face the problems emerging out of the liberalisation, various possibilities need to be explored in order that the co-operatives compete with the new economic scenario and market trends.

10.3 The progress of various types of co-operative societies in the State since 1961 is given in the Table No.10.1.

10.4 The substantial growth in the number of co-operative societies in the State is mainly due to the higher increase in the number of co-operative societies in social services, non-agricultural credit and productive enterprises. The membership of all co-operative societies

Table No. 10.1
The Growth of co-operative societies in Maharashtra

(Number)

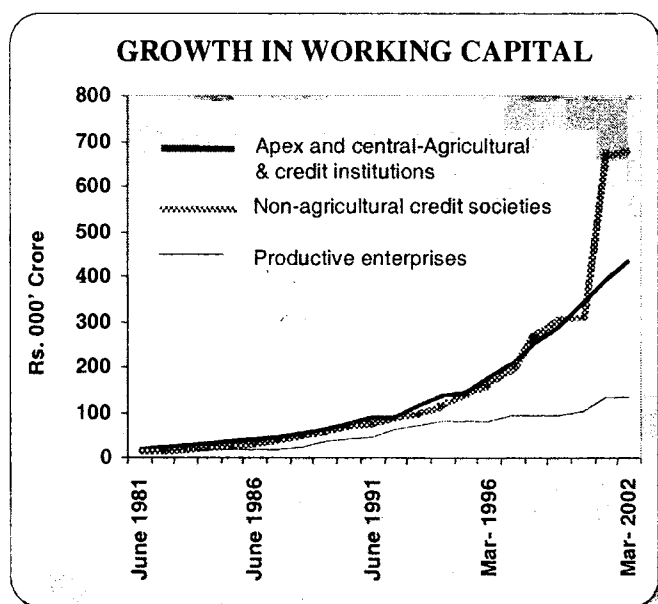
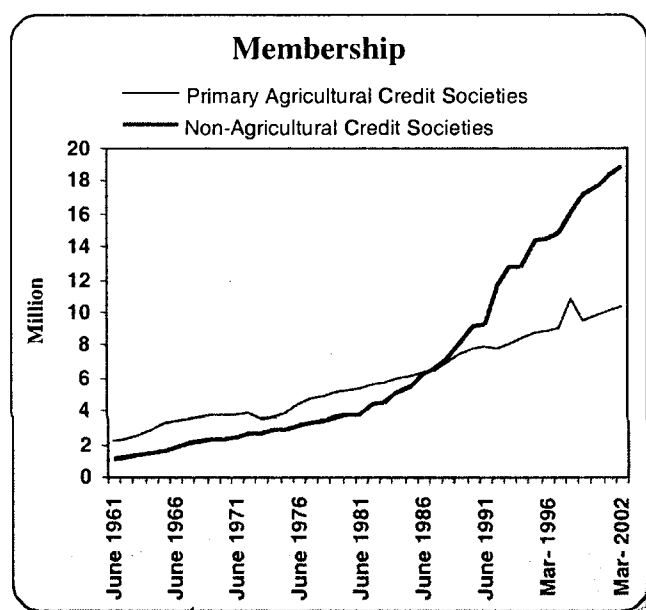
Sr. No.	Type of co-operative society	As on 30th June			As on 31st March	
		1961	1981	1991	2001	2002 †
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1.	Apex and Central- credit institutions					
	i) Agricultural	37	28	32	32	32
	ii) Non-agricultural	2	3	2	2	2
2.	Primary agricultural credit societies	21,400	18,577	19,565	20,551	20,674
3.	Non-agricultural credit societies	1,630	5,474	11,291	22,014	23,555
4.	Marketing societies	344	423	931	1,115	1,140
5.	Productive enterprises*	4,306	14,327	28,954	39,070	39,521
6.	Social service and other co-operative societies**	3,846	21,915	43,845	75,232	80,865
Total Societies		31,565	60,747	1,04,620	1,58,016	1,65,789

* sugar factories, rice mills, dairy societies etc.

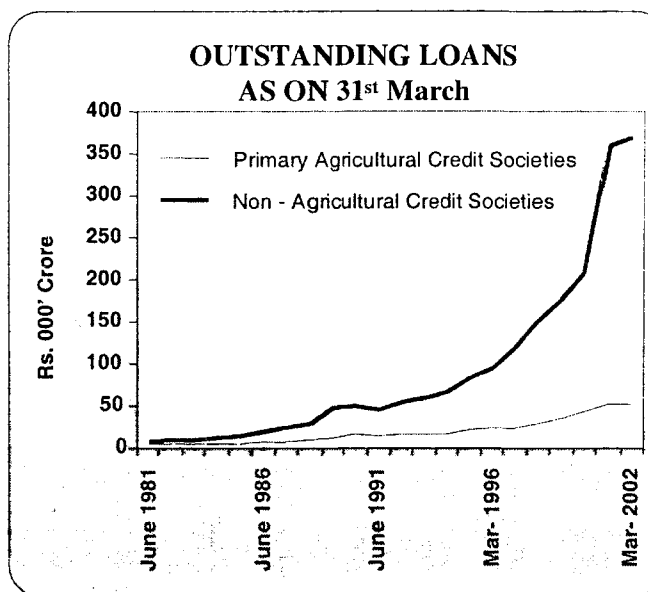
** consumer stores, housing etc.

† Provisional

together in the State as on 30th June, 1961 was 41.9 lakh, which increased by more than 10.5 times to 439.39 lakh as on 31st March, 2002. The total working capital of these societies by the end of June, 1961 was Rs.291 crore, which increased by manifold to Rs.1,41,004 crore as on 31st March, 2002. The total outstanding loans of these societies as on 30th June, 1961 were Rs. 170 crore, which increased to Rs.71,025 crore as at the end of March, 2002.

10.5 The details regarding the membership, working capital, advances, outstanding loans and turnover of the co-operative societies in Maharashtra State are presented in Table No.44 of Part II of this publication.

10.6 Some important characteristics of the co-operative societies of all types taken together in the State for 2000-01 and 2001-02 are given in the Table No.10.2.

Table No. 10.2
Important characteristics of the co-operative societies in the State
(Rs. in crore)

Item (1)	As on 31st March		Percentage change (4)
	2001 (2)	2002* (3)	
1. Number of societies	1,58,016	1,65,789	4.9
2. Number of members (in lakh)	430	439	2.1
3. i) Paid-up share capital	7,560	7,876	4.2
ii) of which State Government	1,150	1,161	1.0
4. Deposits	74,462	80,131	7.6
5. Working capital	1,34,440	1,41,004	4.9
6. Advances (Net)	43,392	49,181	13.3
7. Societies in profit			
i) Number	52,928	55,895	5.6
ii) Profit	1,302	1,337	2.7
8. Societies in loss			
i) Number	41,002	42,853	4.5
ii) Loss	943	1,036	9.9
9. Number of societies with no profit no loss	9,428	9,758	3.5
10. Number of societies profit/loss not reported	54,658	57,283	4.8

* Provisional

10.7 As on 31st March, 2002, the contribution of the State Government in the total paid-up share capital was Rs.1,131 crore (14.7 per cent).

Of the total 1,65,789 societies about 34 per cent societies were in profit, 26 per cent societies were in loss, 6 per cent societies were in no profit no loss position and the societies for which the position of profit or loss was not available were about 34 per cent.

Apex and Central Credit Institutions

10.8 The 34 Apex and Central Credit Institutions in the State include Maharashtra State Co-operative Bank, Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank, Solapur Industrial Co-operative Bank, Maharashtra State Housing Finance Corporation and 30 District Central Co-operative Banks. The working capital of these Apex and Central Credit Institutions together as on 31st March, 2002 was Rs.43,344 crore, which was higher by 10.4 per cent than that of the previous year and it was 30.7 per cent of the total working capital of all types of co-operative societies taken together. The total loans advanced by these 34 institutions as on 31st March, 2002 were Rs. 29,616 crore. The share of Apex and Central Credit Institutions in total loans advanced by the all types of co-operative societies together was 37.6 per cent. The amount of outstanding loans as on 31st March, 2002 of these institutions was Rs. 25,533 crore, higher by 10.4 per cent than that of the previous year. The total employment in these institutions as at the end of March, 2001 was 36,625.

10.8.1 The deposits of the Maharashtra State Co-operative Bank as on 31st March, 2002 were Rs.10,197 crore, which were higher by 11.6 per cent than those of Rs.9,136 crore as on 31st March, 2001. Its working capital was Rs.13,999 crore and the gross loans advanced by the bank were Rs.9,170 crore. The loans outstanding of the bank were higher by 5.8 per cent than the previous year and were Rs. 8,830 crore. The loans overdue were Rs.997 crore and the percentage of overdues to outstandings was 11.3, which was higher than that of the previous year (8.1 per cent).

10.8.2 As on 31st March, 2002, the deposits of the 30 District Central Co-operative Banks (DCCBs) were Rs.19,573 crore, which were higher by 9.6 per cent than those of Rs. 17,683 crore as at end of the previous year. The working capital of these banks increased by 13.3 per cent to Rs.27,499 crore from Rs.24,278 crore as on 31st March, 2001. The loans outstanding of these

banks were Rs.15,576 crore which were higher by 14.6 per cent than those in the previous year. The amount of loans due for the recovery as on 30th June, 2001 and 30th June, 2002 was Rs.4,256 crore and Rs.4,931 crore respectively. The agricultural loans recovered during the year ending 30th June, 2002 were Rs.2,187 crore, which were less by 15 per cent than those in the previous year. The extent of recovery to the amount due for recovery was 44.4 per cent in 2001-02, as against 59.4 per cent in 2000-01. As on 31st March, 2002 the loans overdue were Rs.3,415 crore and the percentage of overdues to the outstandings was 21.9 as against 18.3 in the earlier year.

10.8.3 The overdues of the Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank as on 31st March, 2001 were Rs. 428 crore, which increased to Rs.468 crore as on 31st March, 2002. The long-term loans disbursed by the bank during the year 2000-01 were Rs.9.48 crore.

10.8.4 Solapur District Industrial Co-operative Bank and Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation are the two non-agricultural credit apex institutions in the State.

10.8.5 As on 31st March, 2002, the membership of Solapur District Industrial Co-operative Bank was about two thousand. The deposits of the bank were Rs.39 crore and its working capital was Rs. 55 crore. The deposits and working capital of the bank decreased by 16.7 per cent and 18.6 per cent respectively during 2001-02, than those in the previous year. The amount of loans advanced by the bank during 2001-02 was Rs. 23 crore, which was higher by 6 per cent as compared to Rs. 22 crore during 2000-01.

10.8.6 The membership of Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation was 11,687 as on 31st March, 2002. The deposits of the Corporation were Rs. 6 crore, which showed decline of 69.2 per cent over that of the deposits as on 31st March, 2001. Its working capital was Rs. 410 crore, which was less than that of Rs.449 crore in the previous year. The amount of loans advanced increased by 65 per cent to Rs.3.21 crore as against Rs.1.95 crore loans advanced during 2000-01.

Primary Agricultural Credit Societies (PACS)

10.9 Primary Agricultural Credit Societies (PACS) are the grassroot level co-operative credit institutions playing a pivotal role in the disbursement of short-term agricultural credit. The high level of overdues, inadequacy and irregularity in the availability of funds for giving credit to the farmers and resource mobilisation continued to be major reasons of weaknesses of PACS.

10.9.1 As on 31st March, 2002 there were 20,674 Primary Agricultural Credit Societies and their membership was 103 lakh. These societies include Primary Agricultural Credit Societies (19,614), Farmers Service Societies (21), Adivasi Co-operative Societies (984), Grain Banks (26) and Primary Land development Banks (29). The working capital of the PACS increased by 21.5 per cent to Rs. 8,489 crore as at the end of March, 2002 from Rs. 6,988 crore at the end of the previous year. These societies advanced loans of Rs. 3,753 crore during 2001-02, which were higher by 0.5 per cent than those of Rs.3,734 crore during 2000-01. These loans were advanced to 35.2 lakh members of which 8.6 lakh members were small farmers and about 10 lakh members were marginal farmers. Of the total loanee members of PACS, 53 per cent were small and marginal farmers. However, the average amount of loan advanced per marginal and small farmer was Rs. 6,209 and Rs. 8,564 respectively, which was much less as compared to Rs. 10,669, the average loan advanced per loanee member of PACS. The details regarding land holdingwise loans advanced by PACS during 2001-02 are given in table No. 10.3

Table No. 10.3
Land holdingwise loans advanced by PACS.

Size Class (Hectare)	Members (Lakhs)	Borrowing Members (Lakhs)	Percentage of column 3 to column 2	Loan advanced per Borrowing member (Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1. Up to 1	24.76	9.99	40.35	6,209
2. 1 - 2	25.71	8.57	33.33	8,564
3. 2 - 4	18.69	7.14	38.20	11,684
4. 4 - 8	11.63	5.68	48.84	14,140
5. More than 8	6.22	3.42	54.98	22,195
6. Others	16.37	0.38	2.32	1,364
Total	103.38	35.18	34.02	10,669

10.9.2 The loans outstanding as on 31st March, 2002 in respect of all the PACS were Rs.5,335 crore, which were marginally higher by 0.5 per cent than those of Rs.5,308 crore at the end of previous year. The loans due for recovery of PACS as on 31st March, 2002 were Rs. 4,432 crore as against Rs. 4,410 crore as on 31st March, 2001. The loans recovered during 2001-02 by the PACS were Rs.2,779 crore, which were higher by 0.5 per cent than those of Rs.2,765 crore in 2000-01. The percentage of loans recovered by the PACS to the loans due for recovery was 62.7 and was the same as that of the previous year. The loans overdue as on 31st March, 2002 were Rs.1,653 crore. The proportion of overdues to outstandings was 31 per cent as on 31st March, 2002, which was the same as that in the previous year. As on 31st March, 2002 out of the total loans overdue, 53 per cent overdues were for less than two years. The total employment in PACS as at the end of March, 2001 was 29,042.

10.9.3 The details regarding the loans given to small and marginal farmers by PACS during 2001-02 are given in Table No.10.4.

Table No.10.4
Details of loans given by PACS in the year 2001-02

Item (1)	Type of Members		
	Marginal farmers (2)	Small farmers (3)	All members (4)
1. Loans advanced (crore Rs.)	620	734	3,753
2. Percentage share in loans advanced	16.5	19.6	100.0
3. Loans outstanding (crore Rs.)	939	1,038	5,335
4. Percentage share in loans outstanding	17.6	19.5	100.0
5. Per loanee member Loan outstanding (Rs.)	9,395	12,114	15,166

Non-Agricultural Credit Societies

10.10 The number of primary non-agricultural credit societies in the State as on 31st March, 2002 was 23,555. The total membership of all these societies was 189 lakh, which was more by 2.3 per cent than the previous year. In the total membership of all types of co-operatives societies together the share of membership of non-agricultural credit societies was 43 per cent. The deposits of these societies as on 31st March, 2002 were Rs. 48,670 crore, which were higher by 6.3 per cent than those in the previous year. Of the total working capital of all types of co-operative societies, non-agricultural

credit societies accounted for almost half of the working capital. The working capital of these societies as on 31st March, 2002 was Rs.67,947 crore which was 48.2 per cent of the working capital of all types of co-operative societies taken together. In the total loans advanced by all types of co-operative societies together, the non-agricultural credit societies share was 57 per cent. The loans advanced by these credit societies were higher by 14.7 per cent during 2001-02 at Rs.45,032 crore over the previous year. The loans outstanding of these societies as on 31st March, 2002 were Rs.36,807 crore, which were higher by 2.5 per cent than those of Rs.35,908 crore in the previous year. The loans overdue of these societies as on 31st March, 2002 were Rs.2,807 crore as against Rs.2,674 crore in the previous year.

Co-operative Marketing

10.11 The basic objective of the co-operative marketing is to prevent exploitation of the agriculturists by traders and to enable the cultivators to have better returns of their produce by making arrangements for purchase and sale of their produce and also to benefit consumers to avail quality goods at reasonable prices. With these objectives in view, financial assistance in the form of share capital and loan is provided by the State Government to co-operative marketing societies. In the recent years co-operative marketing of agricultural produce has registered an impressive growth.

10.11.1 The number of co-operative marketing societies including District/Central Marketing Societies and Marketing Federation, as at the end of March, 2002 was 1,140 with a membership of 8.45 lakh and working capital of Rs.1,247 crore. The turnover of these societies was Rs. 4,408 crore in 2001-02, as compared with Rs.3,205 crore in 2000-01.

10.11.2 The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs.39 crore as on 31st March, 2002. Its total paid up share capital was Rs.12.9 crore of which Rs.12.4 crore was of the State Government. The share of the State Government in the total paid up share capital was 95 per cent. Its total turnover in 2001-02 was Rs. 337 crore, out of which agricultural requisites accounted for 72 per cent.

10.11.3 The Maharashtra State Co-operative Cotton Growers' Marketing Federation had a working capital of Rs. 893 crore as on 31st March, 2002. Its total turnover during 2001-02 was Rs.2,694 crore as against Rs.1,521 crore in the year 2000-01.

Monopoly Procurement of Cotton

10.12 The duration of the Maharashtra Raw Cotton (Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971 has been extended by five years upto 30th June, 2006. The Government has taken a decision to purchase cotton through Maharashtra State Co-operative Cotton Growers' Marketing Federation in four grades viz. FAQ (Fair Average Quality), Fair, Fadtar and Kawadi for each variety of cotton during 2002-03 season as in the earlier season. The varietywise and gradewise per quintal purchase price (Guaranteed Price) of raw cotton as declared by the State Government for the season 2002-03 ranged from Rs.1,560 to 1,975 for F.A.Q. grade, Rs.1,360 to 1,775 for Fair grade, Rs.1,005 to 1,210 for Fadtar grade and Rs.650 for Kawadi grade. For the season 2002-03 the procurement of kapas was started from 7th November, 2002 in the main cotton producing track viz. Vidarbha, Marathwada and Khandesh. For the season 2002-03, the procurement of cotton upto 31 January, 2003 was 23.23 lakh quintals valued at Rs.383.28 crore.

10.12.1 During 2001-02, under this scheme 153.17 lakh quintals of kapas valued at Rs.3,032 crore was procured, as against 74.55 lakh quintals of kapas procured valued at Rs.1,560 crore in 2000-01. The cotton procured during 2001-02 was processed and 32.28 lakh bales were pressed and 96.03 lakh quintals of cotton seed was obtained. Of the 32.28 lakh bales pressed, 31.17 lakh bales valued at Rs.2,026 crore approximately were contracted for sale upto 4th February, 2003. About Rs.72 crore are expected from sale of the remaining bales. The cotton seed of 96.03 lakh quintals was sold at Rs.703 crore. The average selling price per bale for 2001-02 works out to Rs.6,500 (approx.) and the average selling price of cotton seed per quintal works out to Rs.732.

10.12.2 The Final Accounts for the season 2001-02 are yet to be finalised. However, the deficit is expected to be around Rs.1,003 crore. During the 2000-01 season, a deficit of Rs.663 crore was incurred under the scheme.

Productive Enterprises

10.13 The processing of agricultural produce has a strategic place in rural economy. Co-operative processing helps farmers for getting better returns and to create non-exploitative industrial environment in the rural agro-industry.

10.13.1 The number of co-operative societies engaged in productive activities as on 31st March, 2002 was 39,521. As on 31st March, 2002 the membership of all these societies was 64.08 lakh and their working capital was Rs.13,421 crore. Out of these, 849 co-operative societies were independent processing societies. Of these 849 societies, the number of registered co-operative sugar factories as on 31st March, 2002 in the State was 201, of which 135 were in production during 2001-02. During the year 2001-02, these 135 sugar factories crushed 484 lakh tonnes of sugarcane and produced 56.28 lakh tonnes of sugar. As per the pre-seasonal estimates, it is expected that 507 lakh tonnes of sugarcane will be crushed during 2002-03 and the production of sugar is expected to be 59.11 lakh tonnes.

10.13.2 As on 31st March, 2002 the number of other independent registered co-operative societies engaged in productive activities were 648, of which 589 were in production during the year 2001-02. The membership of these societies together was 5.51 lakh and the total paid up share capital was Rs. 48 crore. The Government's share in this paid-up share capital was Rs.9 crore (19 per cent). The total working capital of these societies together was Rs. 231 crore. The loan outstanding of these societies was Rs.161 crore.

10.13.3 The quantity of kapas processed by 263 cotton ginning and pressing societies in the year 2001-02 was 6.06 lakh tonnes, which was higher by 6 per cent than that in the previous year. The quantity of paddy processed by the 88 rice mills was 1.09 lakh tonnes which was more by 1.8 per cent than that in the previous year.

10.13.4 The details of independent co-operative societies engaged in productive activities are given in the Table No.10.5.

10.14 As on 31st March, 2001 the number of co-operative spinning mills in the State was 230 and their membership was 6.98 lakh. The paid-up share capital of these mills was Rs. 552 crore of which Rs. 462 crore was of the State Government. The share of the State Government in total paid-up share capital was 83.7 per cent. The working capital of these mills was Rs. 1,674 crore. The loan outstanding of these spinning mills was 705 crore as on 31st March, 2002. Of the total 230 spinning mills in the State, 44 mills having 8 lakh spindles were in production and produced yarn worth Rs.446 crore during the year 2001-02.

10.15 As at the end of 2001-02 there were 705 co-operative handloom societies and 1,080 co-operative powerloom societies in the State. These societies had 15 thousand handlooms and 23 thousand powerlooms respectively in working condition. The handloom co-operative societies produced cloth worth Rs.75 crore during 2001-02 as against Rs.96 crore during the year 2000-01. During 2001-02 the powerloom co-operative societies produced cloth worth Rs.297 crore, as against Rs.295 crore in the previous year.

Table No. 10.5
Independent processing co-operative societies

Sr. No.	Type of Society	Total number of societies		Number of societies in production		Quantity processed† (in thousand tonnes)	
		2000-01 (3)	2001-02 (4)	2000-01 (5)	2001-02* (6)	2000-01 (7)	2001-02* (8)
1	Sugar factories	197	201	128	135	57,641	48,397
2	Cotton ginning and pressing societies	289	281	271	263	624	606
3	Rice mills	91	90	90	88	111	109
4	Oil mills	22	21	20	18	30	27
5	Others	252	256	219	220	53	53
Total		841	849	728	724

† Quantity processed pertains to sugarcane, raw cotton, paddy, oil seeds.

* Provisional.

10.16 There were 23,484 primary co-operative dairy societies and 72 dairy unions with membership of 17.17 lakh and 48,162 respectively in 2001-02. These dairy societies and dairy unions had working capital of Rs. 391 crore and Rs. 788 crore respectively. In 2001-02, the total value of sale of milk and milk products together of the dairy societies was Rs.1,411 crore and that of the dairy unions was Rs.1,319 crore. The same was Rs. 1,152 crore and Rs.1,059 crore respectively in the year 2000-01.

10.17 In 2001-02, there were 2,553 primary fisheries co-operative societies, 28 fisheries unions and one fisheries federation. All these societies had membership of 1.75 lakh. They had working capital of Rs.78 crore and they sold fish and fish products worth Rs.95 crore as against the sale of Rs.98 crore in 2000-01.

Social Service and Other Co-operative Societies

10.18 By the end of March, 2002 besides an apex consumers' federation, there were 144 wholesale consumers stores and 3,442 primary consumers stores in the State. Even though the sales of these consumer store registered a marginal growth, they incurred more losses as compared to the previous year. The amount of loss incurred by the apex consumer federation by the end of March, 2002 was Rs.84 lakh as against the loss

of Rs.30 lakh as on 31st March, 2001. The total sales of all these consumers stores was Rs.945 crore during the year 2001-02 as against Rs.933 crore in the previous year. The sale of the apex consumers federation during 2001-02 was Rs.23 crore as against Rs.29 crore in 2000-01.

10.19 There were 56,737 co-operative housing societies in the State with a membership of 19.47 lakh as at the end of March, 2002. As at the end of March, 2001 the total employment in these societies was 40,507. The progressive number of tenements as on 31st December, 2002 for which loans were sanctioned by the Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation was 2.16 lakh. The tenements completed up to 31st March, 2002 were about 1.12 lakh.

10.20 There were 9,387 labour contract societies in the State, with 5.57 lakh members as at the end of 2001-02. These societies executed work of Rs.556 crore during 2001-02, as against Rs.551 crore during the previous year. The total employment in these societies as at the end of March, 2001 was 77,038.

10.21 There were 269 forest labour societies in the State with membership of 71 thousand as at the end of March, 2002. The wood and other forest products sold by these societies during the year 2001-02 were worth Rs.46 crore.

INFRASTRUCTURE

11.1 The economic reforms launched in 1991 have resulted shift in the Government's role from 'service provider' to 'facilitator and regulator' of services. This has in turn resulted in development in the infrastructure services by way of liberalizing the rules and procedures to enhance the private sector participation. The development in infrastructure leads to sustainable economic growth in all sectors of the economy. The performance of various infrastructure facilities in the State is given below.

Energy

Electricity

11.2 Electricity is one of the crucial inputs in the process of economic development. The performance of all important sectors in the economy, ranging from agriculture to commerce and industry, depends vitally on the availability, cost and quality of power. Since Maharashtra is highly industrialised and urbanised State in the country, the demand for electricity in the State is very high.

11.3 In Maharashtra power is supplied by various agencies. Maharashtra State Electricity Board (MSEB) plays the most significant role in the generation and distribution of power in the State. Apart from the MSEB, licensees like Tata Electric and Bombay Suburban Electric Supply (BSES) Companies have been permitted to generate and distribute electricity in certain areas. Besides, the State also receives the electricity from the Central Government power projects as its share.

Installed Capacity

11.4 The installed capacity of electricity generation in Maharashtra during 2001-02 increased marginally by 4 MW to 12,963 MW, as on 31st March, 2002. This increase was on account of commissioning of Hydro electricity

project Karanjwane (3 MW) and Mazalgaon (0.75 MW). Of the total installed capacity of 12,963 MW MSEB accounted for major share of 75 per cent, Tata for 14 per cent, BSES for 4 per cent, Dabhol Power Corporation (DPC) for 6 per cent and Tarapur for 1 per cent. However, the capacity of DPC is not in use since end of May, 2001.

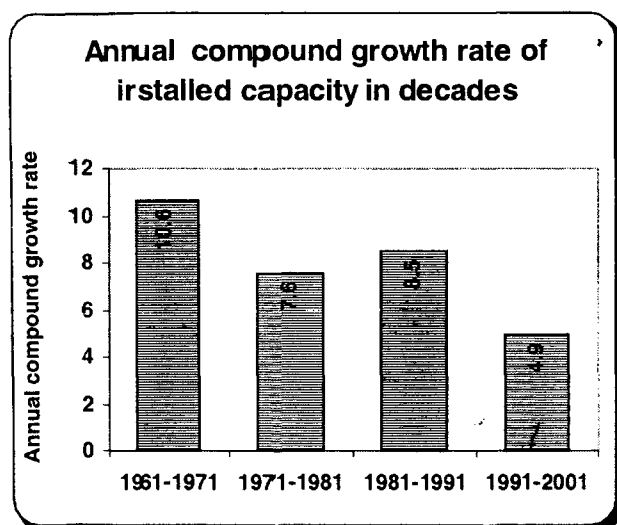
11.4.1 In addition to above installed capacity, the State has a share of 2,185 MW in the installed capacity of the National Thermal Power Corporation (NTPC) and the Nuclear Power Corporation (NPC). Thus, the total installed capacity of electricity generation available to the State as on 31st March, 2002 was 15,148 MW. The Table No. 11.1 gives the details of available installed capacity by type of electricity generation in the State for the years 2000-01 and 2001-02.

TABLE No. 11.1

**Installed Capacity of Electricity Generation
of Maharashtra State
by the type of Electricity Generation**
(MW)

Type of generation (1)	As on 31st March	
	2001 (2)	2002 (3)
(A) In the State		
i) Thermal	8,075	8,075
ii) Hydro	2,874	2,878
iii) Natural Gas	1,820	1,820
iv) Nuclear (State's Share)	190	190
Total (A)	12,959	12,963
(B) State's share in NTPC/NPC	2,185	2,185
Total (A+B)	15,144	15,148

11.4.2 The installed capacity of electricity generation in the State has increased annually at the compound rate of 7.5 per cent during 41 years from 1960-61 to 2001-02.

During 1961-71 decade the installed capacity in the State had increased annually at the compound rate of 10.6 per cent. During 1991-2001 the installed capacity in the State has increased annually at the rate of five per cent (compounded) which is half of the rate observed in first decade. In the last decade the growth in installed capacity has slowed down which has serious implications, as the demand of electricity is rising.

11.4.3 Of the total installed capacity of 12,963 MW in the State as on 31st March, 2002, the thermal capacity accounted for 62.3 per cent, followed by hydro 22.2 per cent, natural gas 14.0 per cent and nuclear (Maharashtra State's share) 1.5 per cent. The derated capacity of all electricity generation plants in the State as on 31st March, 2002 was 12,904 MW.

11.4.4 During 2002-03 there was no capacity addition upto 31st December, 2002.

Generation of Electricity

11.5 The total generation of electricity (including co-generation) at 64,138 million Kilo Watt Hours (KWH) during 2001-02 recorded an increase of 2.9 per cent over last year in which thermal and nuclear generation grew by about 6.6 per cent and 3.7 per cent respectively, while generation by hydro and natural gas plant decreased by 1.3 per cent and 24.6 per cent respectively. The generation by natural gas decreased due to less gas supply by Gas Authority of India Limited (GAIL). Thermal electricity generation accounted for 82 per cent of the total generation of electricity in the State. The share

of Tata and BSES in the generation of electricity was 15.2 per cent and 5.9 per cent respectively. The details of electricity generated in the State during 2000-01 and 2001-02 are given in Table No.11.2.

TABLE No. 11.2
**Generation of Electricity in
Maharashtra State**

(million KWH)			
Type (1)	2000-01 (2)	2001-02 (3)	% change (4)
1. Thermal	49,377	52,647	6.62
2. Hydro	4,889	4,979	(-)1.80
3. Natural Gas	6,943	5,235	(-)24.60
4. Nuclear (State's Share)	1,097	1,138	3.73
5. Others	11	139	1163.63
Total	62,317	64,138	2.92

11.5.1 The generation of electricity in the State has increased annually at the compound rate of 7.5 per cent during 1960-61 and 2001-02, while between 1996-97 and 2001-02 it was 3.7 per cent.

11.5.2 During 2001-02, in addition to above the State received 11,650 million KWH power from NTPC, 1,845 million KWH power from NPC and 31 million KWH power from Bhadravati Hydro Electric Project (BHEP).

11.5.3 During 2002-03 upto the end of December, 2002 the generation of electricity in the State was 47,744 million KWH, which was higher by 0.6 per cent than that in the corresponding period of 2001-02. The electricity received by the State during 2002-03 upto September, 2002 from NTPC, NPC and BHEP (Dodson) was 6,995 million KWH, as against the receipt of 6,699 million KWH in the corresponding period of 2001-02.

Consumption of Electricity

11.6 The total consumption of electricity in the State (excluding electricity sold to other States) during 2001-02 was 46,338 million KWH, less by 2.01 per cent compared to 47,289 million KWH during 2000-01. The consumption of electricity in the State has gone down because of decrease in consumption by industries 5 per cent and agriculture 12 per cent. However, commercial,

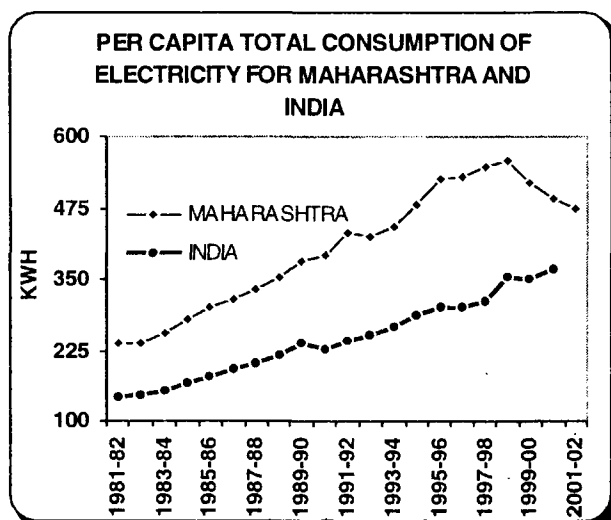
domestic and public lighting have registered an increase in consumption during 2001-02 over 2000-01. The industrial sector (37.6 per cent) was the largest consumer of the electricity in the State, followed by domestic (25.7 per cent) and agriculture sector (18.8 per cent). These three sectors accounted for 82.1 per cent of the total electricity consumption in the State. The Table No.11.3 gives the details of consumption of electricity in Maharashtra during 2000-01 and 2001-02.

TABLE No. 11.3
Consumption of Electricity in Maharashtra State
(million KWH)

Type (1)	2000-01 (2)	2001-02 (3)	% change (4)
1. Domestic	11,172	11,901	6.53
2. Commercial	4,105	4,393	6.99
3. Industrial	18,363	17,435	(-)5.05
4. Agriculture	9,940	8,730	(-)12.17
5. Public Lighting	551	648	17.54
6. Railways	1,581	1,640	3.73
7. Public Water Works	1,199	1,224	2.11
8. Miscellaneous	378	367	(-)2.94
Total	47,289	46,338	(-)2.01

Note: Consumption indicated in the table is exclusive of electricity sold to other States.

11.6.1 Though during 2001-02 there was marginal increase in generation of electricity over 2000-01 the consumption of electricity has declined. This may be partly because of high

transmission and distribution losses. For the last two years i.e. 2000-01 and 2001-02 there is a decline in consumption of electricity in industrial and agriculture sectors which is a cause of concern.

11.6.2 During 2001-02, the *per capita* total, industrial and domestic consumption of electricity in Maharashtra was 473.9 KWH, 178.3 KWH and 121.7 KWH respectively. As per the latest available data, the corresponding figures for All-India for 2000-2001 were 368.3 KWH, 107.0 KWH and 75.2 KWH respectively.

Sale of Electricity to other States

11.6.3 During 2001-02, Maharashtra sold 62.4 million KWH of electricity to other States, as against 175.8 million KWH during 2000-01.

Maharashtra State Electricity Board (MSEB)

11.7 MSEB, the State undertaking plays an important role in the generation and distribution of electricity in the State. Of the total installed capacity (12,963 MW) as on 31 st March, 2002 in the State, the MSEB accounted for 75 per cent. The electricity generated by MSEB during 2001-02 was 49,018 million KWH, which was about 76 per cent of the total generation of electricity in the State.

11.7.1 The categorywise percentage share in consumption and revenue received by MSEB from sale of electricity during 2001-02 is shown in Table No.11.4.

TABLE No. 11.4
Categorywise percentage share in consumption and revenue received by MSEB from sale of electricity for the year 2001-02

Type of consumption (1)	Percentage share in consumption (2)	Percentage share in revenue (3)
1. Domestic	20.89	14.28
2. Commercial	4.69	6.42
3. Industrial	42.11	49.84
4. Railways	2.66	3.03
5. Public Lighting	1.59	1.02
6. Agriculture	23.84	8.40
7. Public Water Works	3.42	3.30
8. Miscellaneous	0.80	13.71
Total*	100.00 (34,861 MKWH)	100.00 (Rs.12,015 Crore)

* excluding interstate sales

11.7.2 Out of the total consumption of electricity distributed by MSEB in 2001-02, the industrial sector accounted for 42.1 per cent and has contributed 49.8 per cent in total revenue received by MSEB. Though the agricultural sector accounted for 23.8 per cent of electricity consumption, it has contributed only 8.4 per cent in the revenue receipts of MSEB. During 2001-02 out of the total consumption only 72 per cent units were metered. The unmetered consumers are mostly from Agriculture, powerloom and some of the public water work sectors. As per MERC's order the current average cost of power supply per unit is Rs.3.15. However, the electricity is not charged at uniform rate to all the users. The details of the tariff rates in force for different types of users and ratio of average realisation to average cost of supply per unit are given in Table No.11.5.

TABLE No. 11.5

Categorywise ratio of average realisation to average cost of supply of electricity per unit

Category of user	Average realisation (Rs. per unit)	Ratio of average realisation to average cost of supply (%)
(1)	(2)	(3)
Low Tension Power		
1. Domestic	2.77	88
2. Non-Domestic	4.60	146
3. General motive power	3.58	114
4. Public Water Works		
i) Urban	2.83	90
ii) Rural	0.99	32
5. Agriculture	1.52	48
6. Street Lighting	2.97	94
High Tension Power	4.03	128

Note : Average cost of power supply per unit is Rs.3.15

Plant Availability and Load Factor

11.7.3 During 2001-02, the average plant availability factor (AVF) of thermal power stations of MSEB was 86.5 per cent and that of Tata Electric company was 91.7 per cent. The plant load factor of MSEB was 74.3 per cent and that of TEC was 72.7 per cent. The average PLF for All India was 69.9 per cent during 2001-02. The gap between AVF and PLF for MSEB and TEC was 12.2 per cent point and 19.0 per cent point respectively. Theoretically the AVF and PLF should be nearly equal. The AVF is influenced by many factors like the quality of coal, quality of maintenance and age of plant, while the PLF is influenced by the quality of load management.

Peak Demand

11.7.4 During 2001-02, the peak demand of 11,895 MW electricity was met on 12th December, 2001 with load shedding of 1,072 MW. During the current year 2002-03 the peak demand of 13,418 MW was met on 27th November, 2002 with load shedding of 2,496 MW.

11.7.5 The available installed capacity of electricity generation for MSEB during 2002-03 is 12,235 MW (excluding DPC-I). The peak on line capacity is in the range of 8500-9000 MW, while the off-peak availability is around 7,200 MW. The peak demand varies in the range of 9,000 MW to 10,500 MW. Day off-peak demand is of the order of 7500-7600 MW. Thus, the system is facing power deficit during the entire period of the day except the night off-peak hours (from 2200 hrs to 0600 hrs.). Therefore, MSEB has to resort to load shedding. The load shedding has been 1000-1200 MW during the evening peak hours, 800-1000 MW during morning peak hours, and 400-500 MW during the day off-peak hours (from 1100 hrs. to 1800 hrs).

11.7.6 For future projections, it is assumed that T & D losses would reduce at the rate of 2 per cent per year. The projected peak demand by the end of tenth five year plan will be 11,701 MW. To bridge the gap between demand and supply the capacity addition of 1,021 MW is required in the 10th plan.

Transmission And Distribution Losses

11.7.7 The MSEB suffered very high Transmission and Distribution (T & D) losses of 39.2 per cent (provisional) of the total electricity distributed during 2001-02 whereas they were 39.5 per cent during 2000-01. The losses are extremely high when compared with international average (less than 10 per cent) for the developed countries in the world. The high T & D losses may be due to sparsely distributed loads over a large area, particularly in the remote rural areas, inadequate investment in the transmission system and substantial pilferage of power etc.

11.7.8 With the objective of improving and maintaining the performance, MSEB is pursuing a program of renovation, modernisation and augmentation of various old power stations. Transmission system forms an essential link between power stations and load centres and plays a vital role in the power grid. To improve the transmission system, during 2001-02, MSEB installed 981 circuit Km. Extra High Voltage

lines bringing the total to 32,731 circuit Km. During 2001-02, 1856.5 Mega Volt Ampere (MVA) of transformation capacity was added bringing the total transformation capacity to 44,351 MVA. To minimise the technical losses ideally the Low Tension and High Tension line ratio should be one. Low Tension to High Tension line ratio as on 31st March, 2002 was 2.34. During 2001-02 5,970 distribution transformers were installed bringing the total to 1,89,366.

11.7.9 In order to detect theft of energy cases and to curb theft of energy, there are 26 flying squads at different places in the State. During 2001-02, these squads detected 7,744 irregular/unauthorised electric units. Out of these, 392 were theft cases.

11.7.10 The financial statistics of the MSEB for the year 2000-01 and 2001-02 are presented in Table No. 11.6.

TABLE No. 11.6
Financial Statistics of the MSEB
(Rs.in crore)

Item (1)	2000-01 (2)	2001-02(P) (3)
1. a.Revenue Receipts	12,260.95	12,702.33
b. Subsidy from State Government	(-373.25	-
Total receipts (a+b)	11,887.70	12,702.33
2.a Expenditure	14,003.47	13,549.46
b. less : Expenses capitalized		
(i) Interest and finance charges	161.64	101.12
(ii) Other expenses	205.79	220.25
Total (i+ii)	367.43	321.37
c. Other Expenditure	233.65	204.23
Total expenditure(a-b+c)	13,869.69	13,432.32
3.a.Profit before tax	(-1,981.99	(-729.99
b.Prior period charges	(-859.52	190.53
Deficit (-)	(-2,841.51	(-539.46

P: Provisional

11.7.11 The MSEB received total revenue (excluding subsidy) of Rs.12,702 crore during 2001-02, which was 3.6 per cent higher than that of the previous year. The total expenditure during 2001-02 was Rs.13,241 crore which was less by 10 per cent than that of the previous year. MSEB finances have been affected adversely by poor revenue realisation and constant subsidisation.

Rural Electrification

11.7.12 In order to stimulate the growth of small-scale industries and promote a more balanced and diversified economy, rapid rural electrification was found necessary and was pursued vigorously at State level. Maharashtra State has achieved 100 per cent village electrification by the end of March, 1989. All Harijan Basties (33,711) feasible for electrification in the State have been electrified by 31st March, 1998. During 2001-02, 170 wadis were electrified, bringing the total number of wadis electrified to 37,481.

11.7.13 During 2001-02, 38,052 agricultural pumps were energised, bringing the total number of agricultural pumps energised in the State to 23.67 lakh by the end of March, 2002. The number of pending applications for energisation of pump sets as on 31st March, 2002 was 3.72 lakh as compared with 3.55 lakh as on 31st March, 2001.

Maharashtra Electricity Regulatory Commission

11.8 The Government of Maharashtra has set up the Maharashtra Electricity Regulatory Commission (MERC) under the provisions of the Electricity Regulatory Commission Act, 1998, for the economic management of the power sector. The commission is primarily entrusted with the task of pricing of electricity in a rational and transparent manner.

Power Sector reforms in Maharashtra

11.9 Government of Maharashtra has published "White Paper" on Maharashtra Power Sector Reforms in August, 2002. "Maharashtra Power Reforms Bill" is proposed and the main features of the proposed bill are i) restructuring MSEB to promote and encourage efficiency, autonomy and accountability in decision making, ii) to pass the anti-theft legislation which will be effective in near future, iii) metering of all agricultural consumers and iv) to reduce technical and commercial losses.

Privatisation of Electricity Generation

11.10 In keeping with the policy decision taken by the Government of India in respect of infrastructure development, the State Government has taken active lead to involve private sector participation in the power sector.

Captive Power Generation

11.11 The Captive Power Plant is the generation plant set up by an industrial unit for supplying power primarily for its own consumption. A threshold level has been prescribed for the industry's own consumption from the captive units and capacity in excess of its level is permitted for sale into the grid. In accordance with this policy, the MSEB has granted permission and given 'No Objection Certificate' to 96 projects based on conventional energy generation, for total capacity of 1,824 MW. Out of these projects, the total generation capacity so far commissioned is 641 MW. In addition to above MSEB has issued 'No Objection Certificate' to 25 projects based on captive co-generation, for total capacity of 233 MW.

Non-Conventional Energy Sources

11.12 The development of non-conventional and renewable sources of energy has been given high priority by the Government of India. The programmes covered under non-conventional sources of energy are implemented by the Maharashtra Energy Development Agency (MEDA). The Ministry of Non-conventional Energy Sources, Government of India provides the financial assistance depending upon the projects and schemes.

11.12.1 MEDA has taken up in right earnest the schemes of energy conservation in the industrial sector. The schemes envisage a saving in the use of energy without any additional investment in the production/manufacturing machinery.

Co-generation of Electricity By Co-operative Sugar Factories

11.12.2 In Maharashtra eight sugar factories of which six are bagasse based and two based on bio-gas plants have already started co-generation and have fed 114.7 million KWH to MSEB grid till the end of August, 2002. There are 135 sugar mills in Maharashtra having potential of 1000 MW of power generation. The projects of 24 sugar factories having 440 MW capacity are in pipeline.

11.12.3 As per MERC's order MSEB has renewed power purchase agreement for purchasing power from five sugar / paper mills having total capacity of 24.5 MW.

Wind Energy

11.12.4 Ministry of Non-conventional Energy has declared 28 sites all over Maharashtra having

wind speed above 18 Kilometers Per Hour (KMPH) required for wind power generation. The total potential of wind energy from these sites is around 2,000 MW. The total installed capacity of Maharashtra as on 31st March, 2002 was 397 MW which includes 6.53 MW demonstration wind power project installed by MEDA and MSEB. The average annual power generation from wind energy in the State is 225 million KWH. Maharashtra is the second largest in wind power generation in the country.

Energy Conservation Programme

11.12.5 Under this programme energy audits of various industrial establishments are undertaken to identify inefficient use of energy and to suggest ways and means to save energy without affecting efficiency. During 2001-02, 38 energy audits have been conducted successfully with the help of experts and the implementation of suggestions made in the energy audit report has resulted in energy savings of Rs. 2.5 crore in the post audit period.

11.12.6 The performance in respect of the other important schemes implemented by MEDA is shown in Table No.11.7.

TABLE No. 11.7

Performance in respect of other important schemes implemented by MEDA

Item	During 2001-2002	Since inception upto the end of March, 2002
(1)	(2)	(3)
(1) Solar Thermal Programme		
(a) Solar cookers sold (no.)	1,200	45,287
(b) Total capacity of Solar systems (lakh litres per day)	3.28	48.49
(c) Solar desalination systems installed (no.)	-	954
(d) Solar Photovoltaic lanterns installed (no.)	1,500	8,437
(e) Solar Photovoltaic battery chargers distributed (no.)	5	315
(f) Solar Photovoltaic sprayers supplied (no.)	-	179
(2) Bio-gas Programme		
(a) Community bio-gas plants installed (no.)	-	72
(b) Institutional bio-gas plants installed (no.)	7	32
(c) Nightsoil based bio-gas plants installed (no.)	27	324
(3) Bio-mass Gasifier Programme		
(a) Improved crematoria installed (no.)	73	793
(b) Gasifier units installed (no.)	-	312

Transport and Communications

11.13 The transport sector covers roads, road transport, motor vehicles, railways, ports, civil aviation and the communications. Communication sector covers posts and telecommunications.

Roads

11.14 The total road length in the State by the end of March, 2002 was 2.66 lakh km. This total road length is maintained by various agencies viz. Public Works Department (PWD), Zilla Parishad's (ZP), Municipal Corporations/Councils etc. The total road length maintained by the PWD and Zilla Parishads together at the end of March, 2002 was 2.23 lakh km. The classification of this road length according to the category of road is presented in the Table No. 11.8.

TABLE No. 11.8
Road length maintained by the Public Works Department and Zilla Parishads by category as on 31st March, 2002

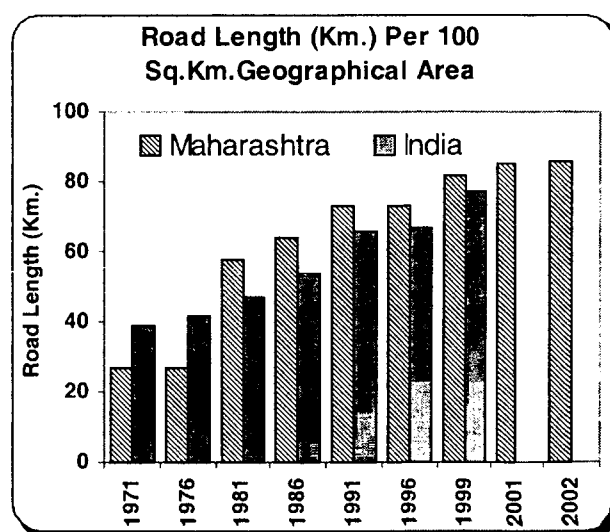
Category of road	Road length (in km.)	Percentage to total
National highways	3,710	1.7
State highways	33,405	15.0
Major district roads	47,927	21.5
Other district roads	43,906	19.7
Village roads	93,652	42.1
Total	2,22,600	100.0

11.15 At the end of March, 2002 the road length maintained by PWD and Zilla Parishads together registered an increase of 2.60 per cent over the previous year. At the end of March, 2002, the length of national highways, State highways, major district roads and other district roads including village roads increased by 0.60, 0.58, 2.52 and 3.19 per cent respectively. At the end of March, 2002 the proportion of surfaced and un-surfaced road length maintained by PWD and Zilla Parishads together was 84.59 per cent and 15.41 per cent respectively.

11.16 At the end of March, 2002, the road length per 100 sq.km. of geographical area in the State was 86 km. and it was 269 km. per lakh of population.

11.17 At the end of March, 2002, out of the total 40,412 inhabited villages (as per the Census

1991) in the State, 36,996 villages were connected by all-weather roads, while 2,192 villages were connected by fair-weather roads. Remaining 1,224 inhabited villages were not connected by any type of roads. Of the 1,224 villages 309 (of these 125 are in hilly area) are in tribal area and 915 (of these 175 are in hilly area) are in non tribal area.

Maharashtra State Road Development Corporation (MSRDC)

11.18 To overcome the inadequacy of funds for road development by way of enhancing the private sector participation, MSRDC was established in 1996. The major projects undertaken on 'Build, Operate and Transfer' (BOT) basis by MSRDC are given in the Table No.11.9. The total income of MSRDC during 2001-02 was Rs.161.79 crore which was 11.86 per cent more than that of previous year. During 2001-02 gross profit increased by 17.80 per cent to Rs. 148.55 crore. However, during 2001-02 MSRDC incurred net loss of Rs. 166.96 crore after deducting payment of interest on loan, depreciation and taxes. The net losses during previous year were of Rs. 63.91 crore. The status of the on going works of MSRDC is as follows-

11.19 Out of total 95 km. work of Mumbai to Pune new express way road 85 km. work is completed. Remaining work is in progress. Out of the proposed 50 flyovers in Mumbai, 36 have been completed and opened for traffic and the works of 2 flyovers is in progress. Out of the proposed 21 railway over bridges in Maharashtra work of 20 overbridges have been completed and are opened for traffic. Construction of flyover and 2 railway overbridges of the project 'Integrated Road Development in Aurangabad City' have been

completed and other works are in progress. Works of 2 phases of 'Widening of Thane Ghodbunder Road' are completed and the work of last phase is in progress. Works of other projects in Table No. 11.9 are in progress. In addition to the 11 road projects, 12 more road development projects have been proposed by MSRDC and some of them are in progress.

TABLE No. 11.9
List of major projects undertaken by MSRDC
(Rs. in crore)

Name of the project	Project cost	Expenditure at the end of Dec. 2002
1. Mumbai-Pune New Express Highway	2,136	1,939
2. Flyovers in Mumbai	1,617	1,192
3. Railway Over Bridges in Maharashtra	195	187
4. Improvement of Nagpur-Aurangabad-Sinnar -Ghoti Road to National Highway Standards	700	111
5. Integrated Road Improvement in Nagpur City	450	113
6. Integrated Road Improvement in Aurangabad City	142	11
7. Integrated Road Improvement in Pune City	280	7
8. Flyover at Latur and Improvement of ring road around Latur city.	20	18
9. Four laning of Satara-Kolhapur to Maharashtra State border, section of NH-4	725	89
10. Widening of Thane-Ghodbunder Road	81	37
11. Bandra Worli sea link project	669	230
12. Other projects	710	65
Total	7,725	3,999

Motor Vehicles

11.20 The number of motor vehicles on road in the State as on 1st January, 2003 was 79.29 lakh showing an increase of 10.26 per cent over the previous year. Of the total vehicles, Brihanmumbai alone accounted for 13.9 per cent.

Of the total number of vehicles on road as on 1st January, 2003, 68.50 per cent were two wheelers (motor cycles, scooters, mopeds), 13.43 per cent were light motor vehicles (motor cars, jeeps, station wagons), 7.54 per cent were public passenger vehicles (taxies, auto rickshaws, stage carriages, contract carriages, school buses, ambulances and private service vehicles), 7.98 per cent were goods vehicles (trucks, lorries, tankers, delivery vans and trailers), 2.42 per cent were tractors and remaining other types of vehicles were 0.13 per cent. The details of motor vehicles on road as on 1st January for selected years in the State are given in the Table No. 47 of Part-II of this publication.

11.21 The number of motor vehicles on road as on 31st March, 2002 was 74.13 lakh and the number of motor vehicles per lakh of population was 7,506 in the State. The comparison of motor vehicles on road in the State and in India as on 31st March, 2000 is shown in Table No. 11.10.

TABLE No. 11.10
Motor Vehicles in Maharashtra & India
as on 31st March, 2000

Item	Maharashtra	India
No. of motor vehicles on roads (In lakh)	61.14	483.93
Share of Maharashtra in India	12.63	
No. of vehicles per lakh population	6,429	4,790

11.22 The number of valid motor driving licenses in the State at the end of March, 2002 was 117.32 lakh as against 110.20 lakh at the end of March, 2001. This means every 9th person in the State is having motor driving license. There were

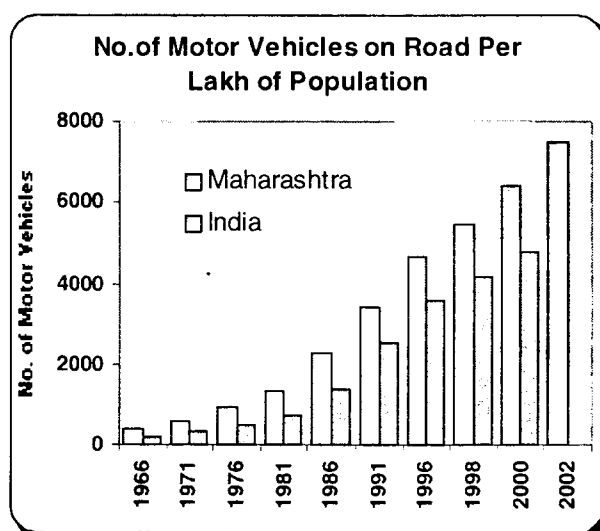

TABLE No. 11.11
Operational Statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

Item	Unit	Year		Percentage change over 2000-01
		2000-01	2001-02	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1. Routes operated at the end of the year	Number	19,679	19,429	(-) 1.27
2. Route length at the end of the year	Lakh km.	13.57	13.44	(-) 0.96
3. Average effective kms. operated per day	Lakh	49.16	48.84	(-) 0.65
4. Average number of passengers carried per day	Lakh	65.11	62.17	(-) 4.52
5. Average number of buses owned by the Corporation	Number	16,916	16,794	(-) 0.72
6. Average number of buses on road per day	Number	15,920	15,805	(-) 0.72
7. Average fleet utilisation	Per cent	94.11	94.11	
8. Average seat capacity utilisation of buses on road	Per cent	59.75	60.05	0.30
9. Total traffic receipts during the year	Crore Rs.	2,480.61	2,589.31	4.38

1,295 approved Pollution Under Control (PUC) centers at the end of March, 2002.

11.23 During 2001-02 the revenue receipts of the State from taxation on motor vehicles increased by 13.97 per cent to Rs. 995 crore from Rs. 873 crore in the previous year.

11.24 Of the total revenue receipt during 2001-02, 83.10 per cent and 6.33 per cent were from Mumbai Motor Vehicle Tax and Passenger Tax respectively. The total collection from border check posts, flying squad, clandestine, PUC and overloading goods was Rs. 102.24 crore during 2001-02 as against Rs. 84.55 crore during 2000-01.

Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC)

11.25 The operational statistics of the MSRTC for 2000-01 and 2001-02 are presented in the Table No.11.11.

11.26 The total traffic receipts by MSRTC during the year 2001-02 were Rs.2,589 crore registering an increase of 4.38 per cent over the last year. During 2001-02, Rs.16.38 lakh were received per bus as traffic realization as against Rs. 15.58 lakh during the previous year. During 2001-02, the average seat capacity utilization of buses on road increased by 0.30 percentage point to 60.05 per cent. MSRTC carried 62.17 lakh passengers per day during 2001-02 less by 4.52 per cent than that of the previous year.

11.27 At the end of March 2002, 1.48 per cent of the village population of 3.99 per cent

villages in the State required to walk more than 5 km. to reach the nearest MSRTC bus stop. Concessions in bus-fair for travel in MSRTC buses are given to students, senior citizens (above 65 years), cancer patients, freedom fighters, etc. Due to the low paying trips operated for provision of services to the population in remote areas MSRTC incurred a loss of Rs. 149 crore during the year 2001-02 which was less by Rs. 18 crore over that of last year.

11.28 The financial statistics of MSRTC are given in the Table No.11.12.

TABLE No. 11.12
Financial Statistics of the Maharashtra State Road Transport Corporation
(Rs. crore)

Sr.No.	Item	2000-01	2001-02
1	Total Receipts	2,531.86	2,641.49
2	Total Expenses	2,263.30	2,322.99
	(excluding taxes) of which		
	(i) Operating expenses	2,223.37	2,281.24
	(ii) Non-operating expenses	39.93	41.75
3	Profit before taxes (1 - 2)	268.56	318.50
4	Total Taxes	368.69	388.03
	(i) Passenger Tax	359.06	377.89
	(ii) Motor Vehicle & Other taxes	9.63	10.14
5	Total Expenses (2 + 4)	2,631.99	2,711.02
6	Net profit(+)/ loss(-) (1 - 5)	(-)100.13	(-)69.53

11.29 During 2001-02 the MSRTC received revenue of Rs.2,641 crore which was 4.33 per cent higher than the previous year. However, the operating expenses increased by 2.60 per cent over that of previous year. Consequently the profit margin before taxes has increased from Rs.269 crore in 2000-01 to Rs.319 crore during 2001-02. After paying of taxes losses incurred by MSRTC in 2001-02 was Rs. 70 crore which were less than the losses incurred Rs. 100 crore during last year.

City transport

11.30 Public transport facility is available in 34 cities in the State. Of these 34 cities, MSRTC provides local transport facility in 21 cities and in the remaining cities respective Municipal Corporations/councils are providing such facilities. Out of these 7 Municipal Corporations viz. Mumbai, New Mumbai, Thane, Pune, Pimpri-Chinchwad, Solapur, Kolhapur which provide city transport services together held on an average 5,117 city buses during the year 2001-02, out of which 3,410 buses (66.64 per cent) were owned by BEST in Brihanmumbai. These 7 city transport service providers on an average operated 9.71 lakh km. per day and carried 50.69 lakh passengers per day during 2001-02. All these 7 city transport service providers continued to incur losses, which amounted to Rs. 197.38 crore during 2001-02.

Railways

11.31 The total railway route length in the State by the end of March, 2002 was 5,459 km. This was 8.6 per cent of the total length in the country (63,140 km.). The railway routes are classified as broad gauge (1.676 m.), meter gauge (1 m.) and narrow gauge (0.762 m.) and (0.610 m.). Of the total railway route length in the State, 77.9 per cent was broad gauge, 8.3 per cent meter gauge and remaining 13.8 per cent was narrow gauge. Corresponding percentages for All-India were 71.4 per cent, 23.4 per cent, and 5.2 per cent respectively. The railway route length per 1000 sq.km. of geographical area as on 31st March, 2002 was 18 km. in the State as against 19 km. in the country. At the end of March, 2002, the proportion of electrification of the railway route length in the State was 35.4 per cent as against 25.3 per cent for the country as a whole and the proportion of railway route length with double line in the State was 31.4 per cent while it was 24.4 per cent at the All-India level. The list of

railway routes under construction in the State is given in the Table No.11.13.

TABLE No. 11.13
Railway routes under construction in
Maharashtra State as on 31st March, 2002

Name of the route	Length in km.	Estimated cost in Rs.crore
New line		
Amravati-Narkhed	138	175.3
Ahmednagar-Beed-Parli Vaijnath	250	353.1
Panvel-Karjat	28	106.9
Baramati-Lonand	54	75.0
Puntamba-Shirdi	17	32.0
Gauge conversion		
Miraj-Latur	359	329.0
Mudkhed-Adilabad	167	170.5
Akola-Purna	210	228.0
Doubling		
Panvel-Roha (Land acquisition)	75	4.1
Diva-Kalyan (5th & 6th line)	11	49.0
Panvel-Jasai-JNPT (Uran)	29	48.0

11.32 Apart from the works listed in the above table the work of doubling railway route between Daund-Bhigwan (28 Km.) has been completed. The gauge conversion works of Mudkhed-Dharmabad-Nizamabad (40 Km.) and Jankhapet-Boldhan (20 Km.) sections of Secunderabad-Mudkhed gauge conversion work have been completed and opened to traffic from October, 2002.

The status of ongoing works of railways in the State is given below.

11.32.1 The construction work of new broad gauge line from Amravati to Narkhed is in progress. In the first phase work in 44 Km. from Amravati end is planned. The works of 29 minor, 8 major bridges and building of Amravati station have been completed.

11.32.2 The final location survey for Ahmednagar-Beed-Parli Vaijanath new broad gauge railway route has been completed upto 15 km. from Ahmednagar end and remaining work of survey is in progress.

11.32.3 The final location survey for Baramati-Lonand and Puntamba-Shirdi has been completed. The process of land acquisition is in progress.

11.32.4 The gauge conversion work of narrow gauge into broad gauge in Miraj-Latur section is being done in phases. The first phase of gauge conversion work from Kurduwadi to Pandharpur (52 km.) has been completed and commissioned in March 2001. The work of second phase Latur-Latur Road (33 km.) section is almost completed and expected to commission in March 2003. Works of Phase-III from Kurduwadi-Latur (152 km.) has been taken up. Earth work and ballast supply is being planned by State Government under Employment Guarantee Scheme. The revised alignment from Osmanabad to Pangari fixed as the area has been declared as sanctuary. Miraj-Pandharpur (137 km) phase IV work will be taken up as the last phase of the project.

11.32.5 The gauge conversion work of Mudkhed-Adilabad is in progress.

11.32.6 The final location survey for gauge conversion work of meter gauge into broad gauge in Akola-Purna route is in progress.

11.32.7 The final location survey for doubling Panvel-Jasai-JNPT (Uran) route has been completed.

11.32.8 For Panvel-Karjat new railway route the work of land acquisition is almost completed except 10.64 ha. forest land. Earth work, building of minor bridges and tunnelling works are in progress.

11.32.9 Final location survey for doubling Panvel-Roha route has been completed. Land acquisition process is in progress.

11.32.10 In order to decongest Mumbai and to develop Navi Mumbai the following works are in progress:-

(1) Thane-Turbhe-Nerul-Vashi railway line (22.6 km.) costing Rs.403 crore, (2) Double line between Belapur/Nerul-Seawood-Uran (27 km.) costing Rs. 495 crore. (3) 5th and 6th line between Kurla and Thane (18.0 km.) costing Rs.152 crore, (4) Borivali-Virar quadrupling (25.84 km.) costing Rs.402 crore and (5) Development of facilities for introduction of the MEMU services in Virar-Dahanu Road section and provision of terminal facilities at Dahanu Road costing Rs. 29 crore.

In addition following projects have been completed in enhancing the capacity of Mumbai area (1) 5th line between Santacruz and Borivali, (2) Doubling of line between Belapur-Panvel and

(3) Automatic block signaling of Virar-Dahanu Road.

Ports

11.33 The State has 720 km. of coastline. Along this coastline, there are two major ports namely Mumbai and Nhawa-Sheva and 48 notified minor ports. The Mumbai Port Trust is handling passenger as well as cargo traffic at the Mumbai Port. The Jawaharlal Nehru Port Trust is handling cargo traffic at the Nhava-Sheva Port. In order to develop multi-user port facilities capable of handling all types of cargo like bulk and break bulk, petroleum and chemical containers, the State Government decided to develop the ports viz. Anjanvel, Jaygad, Ganesh Gule, Vijay durg, Reddi, Dighi and Rewas-Aware through private sector participation on the principle of 'Build, Own, Operate and Transfer (BOOT)' basis. For this Maharashtra Meritime Board was established in 1996. Out of the 7 ports State Government has decided to develop 2 ports Rewas-Aware and Dighi in the first phase.

11.34 The Mumbai Port Trust handled 247 lakh tonnes cargo comprising of 81.3 lakh tonnes of coastal and 165.6 lakh tonnes of overseas cargo during 2001-02. In the previous year the cargo handled was 243.8 lakh tonnes comprising of 88.2 lakh tonnes of coastal and 155.6 lakh tonnes of overseas cargo. Out of the total cargo handled in 2001-02, 158.0 lakh tonnes related to imports and 88.8 lakh tonnes to exports. During 2001-02, the passenger traffic at the Mumbai Port was 8.3 thousand of which 0.3 thousand were coastal and 8 thousand were overseas passengers. The cargo handled during 2002-03, upto the end of February, 2003 was 155 lakh tonnes imports and 95 lakh tonnes exports. The traffic handled during the same period of previous year was 161 lakh tonnes of imports and 84 lakh tonnes of exports.

11.35 Jawaharlal Nehru Port Trust handled 225 lakh tonnes of cargo during 2001-02 as against 186 lakh tonnes of cargo in the previous year. During the current year upto the end of December 2002, 200 lakh tonnes cargo was handled which was 19 per cent more than that of the corresponding period of the previous year.

11.36 The 48 minor ports together handled 131.91 lakh passenger traffic during 2001-02, of which 112.47 lakh was by mechanized vessels and 19.44 lakh by non-mechanized vessels. The passenger traffic handled by these ports during

the current year upto the end of September, 2002 was 60.13 lakh as against 57.60 lakh during the corresponding period of the previous year.

11.37 During 2001-02 the 48 minor ports handled 49.77 lakh tonnes of cargo as against 60.40 lakh tonnes during 2000-01 less by 17.60 per cent. Out of the total cargo handled in 2001-02, 44.82 lakh tonnes pertained to imports and 4.95 lakh tonnes pertained to exports. There was 26.84 per cent increase in export cargo handling during 2001-02. During the current year upto the end of September, 2002 these minor ports handled 37.10 lakh tonnes of cargo as against 15.36 lakh tonnes during the corresponding period of the last year.

Civil Aviation

11.38 There is only one International Airport in Maharashtra namely Chhatrapati Shivaji Maharaj International Air Port in Mumbai. The details regarding Aircraft movement as well as passenger and cargo traffic from one international and 5 domestic airports in Maharashtra are presented in the Table No. 11.14. This data reveals that during 2001-02 the aircraft movement increased but passenger traffic slightly decreased from international as well as domestic airports as compared to last year. The cargo and mail traffic also decreased as compared to previous year.

Communications

11.39 At the end of March, 2002, the number of Post Offices in the rural areas of the State was 11,355 and in the urban areas it was 1,478. At the end of December 2002, the number of post offices in the rural areas was 11,430 and in the

urban areas it was 1,483. At the end of March 2002, the number of letter boxes in the rural areas was 41,245 and it was 9,272 in the urban areas. At the end of March, 2002, there were 948 postmen in the rural area and 7,325 postmen in the urban area.

11.40 A public sector company 'Bharat Sanchar Nigam Ltd.' (BSNL) has been formed in October, 2000 to provide telecom services. Under the management of BSNL and Mahanagar Telephone Nigam (MTNL) there were 60.74 lakh telephone connections in the State as on 31st March, 2002 showing an increase of 14.0 per cent over that of the previous year. Upto December, 2002 number of telephone connections in State increased to 61.90 lakhs. Out of the total 60.74 lakh telephone connections, only 17.6 per cent were in rural areas and 82.4 per cent were in urban areas. The number of telephone connections per lakh of populations at the end of March, 2002 in the State was 6,150. Of the total 60.74 lakh telephone connections 40 per cent were in Mumbai managed by MTNL and the rest by BSNL. The number of telephone connections in Mumbai in 2001-02 increased by 3.55 per cent as compared to the previous year whereas at the end of December, 2002 the number of telephone connections decreased by 1.07 per cent as compared to March 2002. At the end of March, 2002, PCO's in the State were 1,61,598 & PCO's with STD and ISD facility were 81,188. Upto December, 2002 PCO's in the State were increase to 1,02,502 and PCO's with STD and ISD facility were increase to 2,34,328. Mobile telephone connections given by MTNL and BSNL together at the end of March 2002 was 2.66 lakh while it was 2.70 lakh at the end of December, 2002.

Table No. 11.14
Aircraft movement, passengers & cargo traffic of airports in Maharashtra during 2000-01 & 2001-02

Airport	Aircraft Departure		Passengers				Cargo & Mail (tonnes)			
			Embarking		Disembarking		Loaded		Unloaded	
	2000-01	2001-02	2000-01	2001-02	2000-01	2001-02	2000-01	2001-02	2000-01	2001-02
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Domestic										
Mumbai	96,728	1,00,636	36,27,775	33,91,061	36,14,302	33,63,775	41,005	39,360	49,777	48,704
Aurangabad	1,462	1,649	52,739	47,676	52,133	44,281	319	447	268	331
Nagpur	3,568	3,607	1,01,990	1,01,004	96,703	86,221	383	392	1,008	1,073
Pune	4,890	4,974	2,06,836	1,85,015	2,08,422	1,87,505	1,359	1,645	1,981	2,036
Kolhapur	-	156	-	426	-	356	-	-	-	-
Total	1,06,648	1,10,866	39,89,340	37,25,182	39,71,560	36,82,138	43,066	41,844	53,034	52,144
International										
Mumbai	34,597	35,891	24,26,258	23,12,960	35,00,368	32,52,550	1,39,452	1,34,216	76,382	70,702

SOCIAL SECTORS

Poverty

12.1 According to the latest large sample survey data on consumer expenditure made available by the National Sample Survey Organisation (NSSO) from its 55th round survey (July, 1999-June, 2000), the poverty ratio on a 30 days recall basis is estimated at 25.02 per cent in the State, which is lower than that at all-India level (26.10 per cent). However, in absolute term, still more than 2.50 crore population in the State is below poverty line, of which about 1.40 crore lives in rural areas of the State.

12.2 The incidence of poverty expressed as percentage of people living below poverty line has shown a steady decline in the State from 53.24 per cent in 1973-74 to 36.86 per cent in 1993-94 and further to 25.02 per cent in 1999-2000. During the same period the percentage of people below poverty line in the the country as a whole fell from 54.9 per cent in 1973-74 to 26.1 per cent in 1999-2000. This clearly indicates that poverty reduction rate for Maharashtra was almost the same as that for all-India. The above situation in reduction in poverty in the State looks impressive, but when compared with the states with similar *per capita* income, the picture does not look encouraging. Maharashtra, Punjab and Haryana were having about the same *per capita* income during 1999-2000. However, incidence of poverty in Punjab (6.16 per cent) and Haryana (8.74 per cent) was much below than that of Maharashtra. Similarly, Karnataka and Kerala were having about the same level of incidence of poverty in 1973-74 but current

poverty ratio for these states are much less than that of Maharashtra. As per 1999-2000 estimates, out of the total 16 major states (having population more than 1 crore), 10 states have less incidence of poverty than Maharashtra. This picture has necessitated to implement poverty alleviation programmes in the State more vigorously for better impact.

Rural Urban Poverty in the State

12.3 The poverty reduction rate for rural areas in the State was higher than that of urban areas. The incidence of poverty in rural areas of the State reduced from 57.71 per cent in 1973-74 to 23.72 per cent in 1999-2000. During the same period, in urban areas of the State it reduced from 43.87 per cent to 26.81 per cent. At present incidence of poverty is higher in urban areas than that in rural areas of the State. The incidence of poverty in the State, based on NSS Central Sample Survey results for various years is given in table no.12.1

TABLE No.12.1
Incidence of poverty in Maharashtra

(per cent)

Area	1973-74	1993-94	1999-2000
(1)	(2)	(3)	(4)
Rural	57.71	37.93	23.72
Urban	43.87	35.15	26.81
Total	53.24	36.86	25.02

Employment

12.4 The latest decennial population census, 2001 in the country *inter alia* throws light on the work participation rate and composition of workforce. Work participation rate is defined as the percentage of total workers (Main and Marginal) to the total population. In the census, workers are classified into two broad categories viz (i) Main workers i.e. those who worked for a major period of the year (i.e. 6 months or more) and (ii) Marginal workers i.e. those who worked for less than 6 months in a year.

Work Participation Rate (WPR) in the State

12.5 As per the census 2001 the WPR for Maharashtra was 43.5 per cent which was higher than that for India (39.3 per cent). The WPR for the State as per 1991 census was 43.0 per cent against 37.7 per cent for India. Both the census results indicate that the major portion of the population (about 57 per cent) of the State consists of dependent population. It is also noticed that in 2001, the WPR in the State was substantially higher in the rural areas (50.4 per cent) than that in urban areas (34.0 per cent)

Major States with higher WPR (%) in 2001 than Maharashtra

1) Chhatisgad	46.5
2) Andhra Pradesh	45.8
3) Tamil Nadu	44.8
4) Kamatak	44.6

Male WPR

12.6 Male WPR (percentage of male workers to total male population) for Maharashtra which was 52.2 per cent in 1991 rose to 53.5 per cent in 2001. This is higher than the national male WPR (51.9 per cent) by 1.6 per cent. The proportion of male workers to total workers in the State increased to 64.0 per cent in 2001 from 62.8 per cent in 1991.

Major States with higher Male WPR (%) in 2001 than Maharashtra

1) Tamil Nadu	58.1
2) Karnatak	56.9
3) Andhra Pradesh	56.4
4) Gujarat	55.0
5) West Bengal	54.2
6) Punjab	54.1

Female WPR

12.7 Female WPR (percentage of female workers to total female population) in Maharashtra which was 33.1 per cent in 1991 though decreased marginally to 32.6 per cent in 2001, was still much higher than national female WPR (25.7 per cent) by 6.9 per cent. The proportion of female workers to total workers in the State declined to 36.0 per cent in 2001 from 37.2 per cent in 1991

Major States with higher Female WPR (%) in 2001 than Maharashtra

1) Chhatisgad	40.0
2) Andhra Pradesh	34.9
3) Rajasthan	33.5
4) Madhya Pradesh	33.1

WPR in Rural and Urban areas

12.8 Though the variation in the male WPR in rural and urban areas of the State was marginal, the same in the case of female WPR was very significant.

WPR (%) in Rural and Urban areas

	1991		2001	
	Rural	Urban	Rural	Urban
Males	53.2	50.6	54.2	52.6
Females	46.0	11.4	46.5	12.7

Composition of Workers

12.9 The composition of workers in 2001 indicates that the proportion of main workers to total population in the State decreased from 39.3 per cent in 1991 to 36.8 per cent in 2001. However, the proportion of marginal workers to total population which was 3.7 per cent in 1991, increased substantially (6.7 per cent) in 2001. The proportion of main workers to total workers which was 91.4 per cent in 1991 declined to 84.8 per cent in 2001. Against this, the proportion of marginal workers to total workers which remained stable as per 1981 and 1991 censuses, around 9 per cent, rose to 15 per cent in 2001. This explains the fact that a portion of workers in the decade who were employed almost throughout the year have lost their 'main worker' status and are forced to take-up any marginal work.

12.10 Population census 2001 revealed that the incidence of marginal workers among the males was lower as compared with the females. Only 4.9 per cent of the males in the State were marginal workers, while 8.6 per cent of the females were marginal workers. The incidence of marginal workers was comparatively higher in the rural areas (9.7 per cent) than that in the urban areas (2.6 per cent). This may be due to the fact that in the rural areas the workers are generally engaged more in seasonal work.

12.11 The percentage distribution of workers (main plus marginal) as per 1991 and 2001 censuses according to broad economic classification (4 categories) is presented in the Table No.12.2.

12.12 The proportion of cultivators in the State declined from 34.0 per cent in 1991 to 28.6 per cent in 2001. The proportion of agricultural labourers also declined from 28.1 per cent to 26.9 per cent in the same period in the State. In the rural areas of the State even though the proportion of cultivators declined to 41.7 per cent in 2001 from 46.7 per cent in 1991, the same in the case of agricultural labourers showed a marginal increase in 2001 (38.4 per cent) over 1991 (37.4 per cent). The proportion of workers in the household industry also showed significant increase from 1.7 per cent in 1991 to 2.5 per cent in 2001. The composition of workforce in 2001 indicates that there was a shift of workforce from agriculture to other sectors in the last decade. That means in the case of employment the economy is less dependent on agriculture and this can be considered as a good sign of development.

Factory Employment

12.13 The factory employment covers the employment in the factories registered under sections 2m(i), 2m(ii) and section 85 of the Factories Act, 1948. The latest available data on factory employment at All-India level, which pertain to the year 2000, indicate that, Maharashtra State continued to occupy the first position in respect of the average daily factory employment amongst all the States in the country.

12.14 The data on average daily factory employment in the State for the last few years show a declining trend. This may be due to closure of factories. This state of affairs is a matter of serious concern and urgent corrective

TABLE No.12.2
Percentage distribution of workers (main plus marginal) as per 1991 and 2001 censuses according to broad economic classification (four categories)

Class of Workers	Rural		Urban		Total	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1. Cultivators	46.72	41.69	3.17	2.11	34.04	28.56
2. Agricultural labourers	37.42	38.39	5.48	3.59	28.11	26.85
3. Household industry*	1.46	2.09	2.10	3.29	1.65	2.49
4. Other classes	14.40	17.83	89.25	91.01	36.20	42.10
Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
Total workers (000)	(24,033)	(28,107)	(9,877)	(13,947)	(33,910)	(42,053)

* This relates to production, processing, servicing, repairing or making and selling of goods in household industry.

measure is the need of the hour. As per the latest data available (2001) the average daily employment in the State was 12.0 lakh against 12.2 lakh in 2000, less by 1.6 per cent. It is observed that the proportion of the female workers (about 7 per cent) in the total factory employment remained unchanged throughout the last decade. The manufacturing sector which accounted for 93 per cent of the total factory employment comprised of consumer goods industry, intermediate goods industry and capital goods industry. The major industry divisionwise factory employment is shown in Table No. 48 of Part II of this publication.

12.15 Taking into consideration the factory employment, the relative importance of consumer goods industry, intermediate goods industry and capital goods industry has considerably changed between 1961 to 2001. In 1961, consumer goods industry was predominant as it accounted for 65 per cent of the total factory employment. Its share declined to 38 per cent in 2001. On the other hand, the intermediate goods industry and capital goods industry have shown substantial growth during this period as their share together in employment increased from 32 per cent in 1961 to 55 per cent in 2001.

12.16 The reduction in the share of employment of the consumer goods industry in total factory employment is mainly due to large scale reduction in employment in textile industry. The employment in textile industry which was 3.7 lakh in 1961 declined to 2.2 lakh in 2001.

12.17 Unlike the decline in employment in consumer goods industry, the employment in intermediate goods industry and capital goods industry registered a sizeable growth in the last 41 years. In intermediate goods industry the employment increased from 1.3 lakh in 1961 to 3.5 lakh in 2001. Similarly, the employment in capital goods industry also increased from 1.2 lakh to 3.1 lakh in the same period.

Long term growth rate

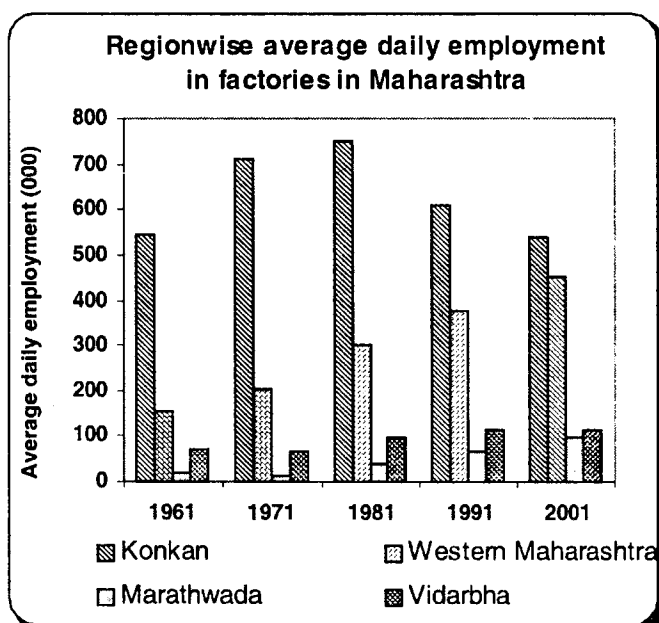
12.18 During the period 1961 to 2001 the total factory employment in the State registered an annual growth rate of 1.05 per cent. But intermediate and capital goods industries together recorded much higher annual growth rate of 2.05 per cent in the same period. The annual growth rate in factory employment during the period 1961 to 1990 was much higher (1.31 per cent) than the same during the period 1991 to

2001 (0.43 per cent). During the period 1961 to 2001 the annual growth rate in employment in the industry divisions Tanning and dressing of leather and leather products (3.5 per cent), Petroleum, rubber, plastic (3.3 per cent), Chemicals and chemical products (3.1 per cent), Food products, beverages etc. (3.1 per cent) and Basic metals and metal products (2.3 per cent), registered annual growth which was more than double the annual growth rate of 1.05 per cent for all industry divisions together. The annual growth rate in the total number of factories for the same period however, was 3.72 per cent.

Newly registered factories

12.19 During 2001, the number of factories newly registered in the State under the Factories Act, 1948 was 2,303. The employment in these factories was 69 thousand. Amongst the newly registered factories 82 per cent were employing less than 50 workers each. Higher proportion of the newly registered factories is accounted for by the industry groups (i) Food product and beverages (17.17 per cent), (ii) Textiles (16.38 per cent), (iii) Basic metals and metal products (11.82 per cent), (iv) Chemicals (11.05 per cent) and (v) Machinery and equipment (7.28 per cent).

12.20 The thrust of the government policies is on encouraging the industries in areas other than the industrially advanced districts of Mumbai city, Mumbai suburban district, Thane and Pune. As a result of this policy, the total share of districts excluding the above four districts in the factory employment went up to 45 per cent in 2001 from 23 per cent in 1975.

Employment Market Information

12.21 Under the Employment Exchanges (Compulsory Notifications of Vacancies) Act, 1959, the information about number of establishments in public and private sectors and employment therein is being collected quarterly in the Employment Market Information Programme (EMI). Under EMI programme, data are collected from public and private sector establishments in Brihanmumbai employing 25 or more employees and in the rest of the State establishments employing 10 or more employees. The total employment in these establishments as on 31st March, 2002 was 36.35 lakh which was less by 1.6 per cent compared to that of 36.95 lakh employment reported as on 31st March, 2001. The employment in both the public and private sectors is continuously declining over the last few years. The sectorwise employment reported under EMI programme is given in table No.12.3.

TABLE No.12.3
Employment reported under EMI Programme
(In lakh)

Ending March	Public Sector	Private Sector	Total
(1)	(2)	(3)	(4)
1997-98	23.32	15.16	38.48
1998-99	23.05	15.05	38.10
1999-00	22.90	14.70	37.60
2000-01	22.61	14.34	36.95
2001-02	22.33	14.02	36.35

12.22 Under EMI programme, out of the total 36.35 lakh employment as at the end of March, 2002 reported in the State, 22.33 lakh employment was in the public sector as against 22.61 lakh employment as on 31st March, 2001. In the public sector employment, the share of employment in Local Bodies was 30 per cent, that of the State Government 22 per cent, Central Government 19 per cent, Quasi-Central Government 18 per cent and Quasi-State Government 11 per cent. The employment in private sector as at the end of March, 2002 was 14.02 lakh as against 14.34 lakh as at the end of the previous year. Of the total employment reported as at the end of March, 2002 under EMI programme 15.4 per cent were females.

Employment in the State Government and Local Bodies in Maharashtra

12.23 According to the Census of Government Employees, 2001, the number of regular and other employees working in State Government were 6.03 lakh, in Zilla Parishads 4.50 lakh, in Municipal Councils 0.78 lakh and in Municipal Corporations (excluding Brihanmumbai) were 1.06 lakh. The proportion of female employees in the total employment in Zilla Parishads was highest 44 per cent followed by Municipal Corporations 29.2 per cent, Municipal Councils 26.9 per cent and the State Government 15 per cent. The number of employees on regular establishment in the State Government and Zilla Parishads as on 1st July, 2001 was less by 2.7 per cent and 2.6 per cent respectively as compared with the earlier year. However, during the same period the number of employees in Municipal Councils increased by 1.3 per cent. In Municipal Corporations, employment decreased marginally during the same period. The number of employees in the State Government and local bodies (excluding Brihanmumbai Municipal Corporation) as on 1st July, 2001 are given in Table No. 12.4.

TABLE No. 12.4
Number of Employees in the State Government and Local Bodies (excluding Brihanmumbai Municipal Corporation) as on 1st July, 2001

Category	Regular	Other@	Total	Of which
				females
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1.State Government	5.31	0.72	6.03	0.90
2.Zilla Parishads (33)	3.27	1.23	4.50	1.98
3.Municipal Councils (228)	0.70	0.08	0.78	0.21
4.Municipal Corporations* (14) (excluding Brihanmumbai)	1.06	-	1.06	0.31
Total	10.34	2.03	12.37	3.40

Note : @ Covers daily wage/work charged employees.
* Breakup as regular and other employees is not available.

Employment and Self-Employment Guidance Centres

12.24 The number of persons newly registered in the Employment and Self-Employment Guidance Centres in the Maharashtra State during 2001-02 was 6.38 lakh, showing a decrease in new registrations by 4.5 per cent compared to 6.68 lakh during 2000-01. During the current year from April to December, 2002, the number of persons newly registered was 5.08 lakh as against 5.24 lakh during the same period of the last year. The number of vacancies notified during 2001-02 was 33 thousand and was lower by 17.5 per cent compared with 40 thousand notified during the year 2000-01. Actual placements effected during 2001-02 were 11,827 as against 17,120 during 2000-01. The number of vacancies notified during 2002-03 from April to December, 2002 was 25 thousand as against 27 thousand during the corresponding period of the previous year. The actual placements effected during the current year from April to December, 2002 were 7 thousand showing a decrease by 22 per cent over the 9 thousand placements effected during the corresponding period of the previous year. The statistics about registrations, vacancies notified and placements effected is given in the Table No.51 of part-II.

12.25 There were 42.03 lakh persons on the Live Register of Employment and Self-Employment Guidance Centres as at the end of December, 2002 of which 8.81 lakh (20.96 per cent) were females. About 19 per cent persons on the Live Register as at the end of December, 2002 were below S.S.C.(Secondary School Certificate Examination) level including illiterates. About 50 per cent were S.S.C. and 9 per cent were graduates in various disciplines. Most of the graduates were in the disciplines other than Engineering/Technology and Medicine. The proportion of post-graduates on the Live Register was less than one per cent (0.84 per cent) and almost all were from the disciplines other than Engineering/Technology and Medicine. The number of persons on the Live Register of Employment and Self-Employment Guidance Centres as at the end of December, 2002 is given in the Table No. 52 of Part-II.

State Sponsored Employment Schemes/ Programmes

(1) Employment Guarantee Scheme

12.26 The Employment Guarantee Scheme (EGS) is being implemented in the State since 1972. The fundamental objective of the scheme is to provide gainful and productive employment to the people who are in need of work and are prepared to do unskilled manual work, on the principle of 'Work on Demand' in the rural areas and in the areas of 'C' class Municipal Councils. The sub-schemes namely Horticulture Development Programme, Jawahar Wells Scheme, Plantation of Trees on Barren Lands and Sericulture are being implemented under EGS. During the year 2001-02, the work of 16.17 crore mandays was provided under EGS as against 11.12 crore mandays provided during the previous year. During the current year upto the end of December, 2002 the work of 12.22 crore mandays was provided as compared to 11.16 crore mandays provided during the corresponding period of the previous year. The average per day labour attendance under EGS during the year 2001-02 was 3.02 lakh as against 1.70 lakh during 2000-01. Since inception of the EGS, 3.94 lakh works of various types were taken up upto the end of December, 2002, of which 3.80 lakh works were completed. Out of the completed works, soil conservation and land development works together accounted 63 per cent and irrigation works 12 per cent. Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State are given in the Table No. 53 of Part-II.

(2) Employment Promotion Programme

12.27 Under this programme, educated unemployed are given training for acquisition/upgradation of skills for enabling them to secure employment. During 2001-02, the number of candidates placed under training was 2,098 which was more by 86.7 per cent than that of the 1,124 candidates placed under training during 2000-01. The number of trainees who completed training during 2001-02 was 1,578 which was almost double as compared with 775 during 2000-01. Of the trained candidates, the number of candidates absorbed in various jobs during

2001-02 was 560 as against 131 absorbed in the previous year. The number of female candidates during 2001-02 was 173 (8.2 per cent) out of 2,098 candidates placed under training. During 2002-03 upto end of December, 2002, the number of candidates placed under training were 2,540 of which 132 candidates (5.2 per cent) were females as compared to the 1,147 candidates placed under training during the corresponding period of last year of which 75 candidates (6.5 per cent) were females.

(3) Employment Promotion Programme for Assisting Educated Unemployed

12.28 'Seed Money Assistance' is given to the educated unemployed who have passed standard-VII or are ITI trained to the extent of 15 to 22.5 per cent of their project cost, subject to a limit of Rs.1.5 lakh. Under this programme, during 2001-02, the assistance of Rs.4.37 crore was given to 963 beneficiaries as against Rs.6.85 crore given to 1,494 beneficiaries in the previous year. During the current year upto the end of December, 2002 the assistance of Rs.3.14 crore was given to 712 beneficiaries.

(4) Apprenticeship Training Programme

12.29 The number of apprentices undergoing training in various trades during 2002-03 is 39.04 thousand, which is higher by 53.7 per cent than that of 25.40 thousand during 2001-02.

(5) Entrepreneurial Training Programme

12.30 The objective of this programme is to motivate and train the educated unemployed youths to take up self-employment. Under this programme, one to three weeks training programmes are arranged by the Maharashtra Centre for Entrepreneurship Development (MCED) with a view to developing entrepreneurship through systematic training. Under this programme, during 2001-02, the number of youths trained were 9,096 as against 9,937 during 2000-01. During 2002-03 upto the end of December, 2002, the number of youths trained were 4,129.

Centrally Sponsored Employment Programmes

(1) Sampoorna Gramin Rojgar Yojana

12.31 The Government of India has indicated Sampoorna Gramin Rojgar Yojana as an important scheme for poverty alleviation in the

tenth five year plan. The Hon'able Prime Minister of India on 15th August, 2001 has declared the new employment scheme Sampoorna Gramin Rojgar Yojana linked with food security. Accordingly, the Government of India has merged the two schemes i.e. Employment Assurance Scheme (EAS) and Jawahar Gram Samridhi Yojana (JGSY) and aforesaid scheme is being implemented in the country since September, 2001. In Maharashtra State, this scheme is being implemented since January, 2002. The primary objective of the scheme is to provide additional wage employment in all rural areas and thereby to provide food security and improve nutritional level of the poor masses. The secondary objective is the creation of durable community, social and economic assets and infrastructural development in rural areas. This programme is implemented as centrally sponsored scheme on a cost sharing basis between the Central and States in the ratio of 75:25 of cash component of the scheme. The kind component in the form of foodgrains are provided free of cost by the Central to the State. Under this scheme 5 Kg. of foodgrain (wheat/ rice) is made available per manday to the worker at a rate of Rs.5 per Kg. for wheat and Rs.6 per Kg. for rice. The balance wages are paid in cash after deducting the cost of foodgrains.

12.32 The SGRY is implemented in two Streams. The First Stream is implemented at District and Panchayat Samiti level and the Second Stream is implemented at Village Panchayat level. Funds and foodgrains available under the scheme are equally distributed to both these Streams.

12.33 Funds available for the First Stream are distributed between Zilla Parishad and Panchayat Samiti in the ratio of 40:60. Of these, 22.5 per cent is to be provided for individual beneficiary schemes for SC/ST families living Below Poverty Line. Under this First Stream during 2001-02, an employment of 2.19 crore mandays was generated. During the current year upto the end of December, 2002 the funds of Rs.146.31 crore (including unspent balance of last year) were made available against which an expenditure of Rs. 98.11 crore was incurred and an employment of 1.18 crore mandays was provided.

12.34 Out of the funds and foodgrains made available under Second Stream, minimum 50 per cent are to be spent for creation of the need based village infrastructure in SC/ST habitation/wards. Under this Stream during 2001-02, an employment of 2.29 crore mandays was provided. During the

current year upto the end of December, 2002, the funds of Rs.114.57 crore were made available (including unspent balance of last year) against which an expenditure of Rs.95.34 crore was incurred and an employment of 1.16 crore mandays was provided.

(2) Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana

12.35 The Government of India has restructured IRDP and other self employment programmes and started a new programme in April, 1999 known as Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana (SGSY). The objective of SGSY is to bring the assisted poor families above the poverty line within three years by providing them income generating assets through a mix of bank credit and Government subsidy. The funding pattern of this scheme is 75:25 basis between Central and State Government. Under this programme either individuals or Self Help Groups (SHG) are given assistance and the beneficiaries are known as swarojgaries. This programme lays more emphasis on group approach under which the rural poor are organised into Self Help Groups. Under this programme during 2001-02, subsidy of Rs.69.43 crore and credit of Rs.131.42 crore was disbursed to 70,602 swarojgaries (individuals and SHG). During the current year upto the end of December, 2002 a subsidy of Rs.22.56 crore and credit of Rs.40.12 crore was disbursed to 22,663 swarojgaries as against the subsidy of Rs.31.55 crore and credit of Rs.60.37 crore disbursed to 32,522 swarojgaries during the corresponding period of the previous year. The average subsidy per swarojgari works out to Rs. 9,955 and credit works out to Rs. 17,703 during the current year upto the end of December, 2002. During 2001-02, out of the 70,602 swarojgaries, 31,414 swarojgaries (44.5 per cent) were females. During 2002-03 upto the end of December, 2002, the female component in total swarojgaries was 46.3 per cent.

12.36 During 2001-02 out of total 70,602 swarojgaries, 25,357 were SHG swarojgaries (from 2,350 SHG) and they were disbursed a subsidy of Rs.28.90 crore and credit of Rs.39.93 crore. During 2002-03 upto the end of December, 2002 out of total 22,663 swarojgaries, 10,546 were SHG swarojgaries (from 928 SHG) and was disbursed a subsidy of Rs.10.97 crore and credit of Rs.15.55 crore compared to the subsidy of Rs.10.41 crore and a credit of Rs.14.30 crore disbursed to 9,038 SHG swarojgaries (from 846

SHG) out of 32,522 swarojgaries during the corresponding period of the previous year. The average subsidy per SHG swarojgari works out to Rs. 10,402 and credit works out to Rs. 14,745 during the current year upto the end of December, 2002. The proportion of female swarojgaries in SHG during 2001-02 was 67.8 per cent. During the current year upto the end of December, 2002 it was 64.7 per cent.

(3) Swarnajayanti Shahari Rojgar Yojana

12.37 The Central Government has started the Swarnajayanti Shahari Rojgar Yojana in December, 1997, replacing three schemes viz. Nehru Rojgar Yojana, Urban Basic Service for Poor and Prime Minister's Integrated Urban Poverty Eradication Programme. The funding pattern of this scheme is 75:25 basis between Central and State Government. This Yojana seeks to provide employment to the urban unemployed or underemployed living Below Poverty Line and educated upto standard-IX by encouraging them for setting up of self-employment ventures or by providing wage employment. This scheme comprises two sub-schemes viz. Urban Self Employment Programme (USEP) and Urban Wage Employment Programme (UWEP).

12.38 Under Urban Self Employment Programme, during 2001-02 an expenditure of Rs.3.56 crore was incurred and the number of beneficiaries was 10,889. During the current year upto the end of December, 2002 an expenditure of Rs.1.73 crore was incurred and the number of beneficiaries were 5,818 as against an expenditure of Rs.1.04 crore incurred and the number of beneficiaries 3,229 during the corresponding period of the previous year. During 2001-02 an expenditure of Rs.4.89 crore was incurred for imparting training of self employment to 32,217 beneficiaries. During the current year upto the end of December, 2002 an expenditure of Rs.1.43 crore was incurred on 18,955 beneficiaries as compared to an expenditure of Rs.1.15 crore incurred for imparting training of self employment to 10,436 beneficiaries during the corresponding period of the previous year. Under Urban Wage Employment Programme, an expenditure of Rs.13.66 crore was incurred and 5.72 lakh mandays of employment were generated during 2001-02. During 2002-03 an expenditure of Rs.7.91 crore was incurred and 3.16 lakh mandays of employment was generated upto the end of December, 2002 as compared to an expenditure of Rs.5.91 crore incurred and 2.37

lakh mandays of employment generated during the same period of the last year.

(4) Prime Minister's Rojgar Yojana

12.39 The Government of India has introduced fully centrally sponsored programme known as the Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY) with a view to providing self employment to the educated unemployed youths. The scheme is being implemented both in the urban and rural area in the State through District Industries Centres. Any person between age group of 18 to 35 years (SC/ST, Women, Ex-Servicemen, Has-decapped candidate gets age relaxation upto 10 years) and has passed standard-VIII or I.T.I. or having undergone Government sponsored technical course for a minimum duration of 6 months and whose family income is not more than Rs.40,000/- per annum, is eligible for assistance under this scheme. Project proposals upto Rs.1 lakh for business, Rs.2 lakh for industries/services are covered under this scheme. An entrepreneur is required to contribute between 5 to 16.25 per cent of the project cost as margin money in cash. The balance would be sanctioned as loan by the bank. Under this scheme during 2001-02, loans of Rs.182.70 crore were sanctioned to 27,763 beneficiaries as against Rs.216.16 crore loans sanctioned to 37,915 beneficiaries during 2000-01. During 2002-03 upto the end of December, 2002 loans of Rs.63.13 crore was sanctioned to 10,784 beneficiaries.

Total Employment Generated

12.40 Under all the above mentioned centrally sponsored employment programmes, total employment of 4.54 crore mandays was generated during 2001-02. During current year, upto the end of December, 2002 an employment of 2.37 crore mandays was generated as against an employment of 2.12 crore mandays generated during the corresponding period of the previous year. The performance of centrally sponsored employment programmes implemented in Maharashtra State is given in Table No. 54 of Part-II.

Industrial Relations

12.41 The number of work stoppages due to strikes and lockouts in the State during 2002 was 43 as against 59 during the last year. The number of workers affected due to work stoppages during 2002 was only 8 thousand, which was one third of 24 thousand during the previous year. During 2002 the number of mandays lost

due to strikes and lockouts was 41.79 lakh and was lower by 20.1 per cent as compared with that of 52.31 lakh mandays lost during the previous year. During 2002, out of the 41.79 lakh mandays lost, 6.09 lakh mandays were lost in textile mills and 23.26 lakh mandays were lost in engineering factories as against 10.63 lakh and 25.79 lakh mandays lost respectively during the previous year. During 2002, more than half of the strikes and lockouts and mandays lost were reported in engineering factories. Statistics of industrial disputes in Maharashtra State are given in the Table No.55 of Part-II.

Closed Industries

12.42 During the year 2001-02, 5,726 small scale industries employing 30,769 workers and 203 medium & large scale industries employing 27,807 workers were closed down compared to that of 4,952 small scale industries employing 25,209 workers and 333 medium & large scale industries employing 52,907 workers during the previous year. During the current year, 6,249 small scale industries employing 28,996 workers and 339 medium & large scale industries employing 45,509 workers were closed down upto the end of December, 2002 as against 5,804 small scale industries employing 21,278 workers and 216 medium & large scale industries employing 47,932 workers closed down during the corresponding period of the last year. The number of small scale, medium & large scale industries closed down and workers affected is given in Table No.12.5.

TABLE No. 12.5
Number of small, medium & large scale industries closed down and workers affected

Year	Small Scale Industries		Medium & Large Scale Industries	
	Closed down (No.)	Workers affected (No.)	Closed down (No.)	Workers affected (No.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1998-99	9,274	47,166	245	13,602
1999-00	941	2,891	95	1,526
2000-01	4,952	25,209	333	52,907
2001-02	5,726	30,769	203	27,807
2002-03 (Upto end of December)	6,249	28,996	339	45,509

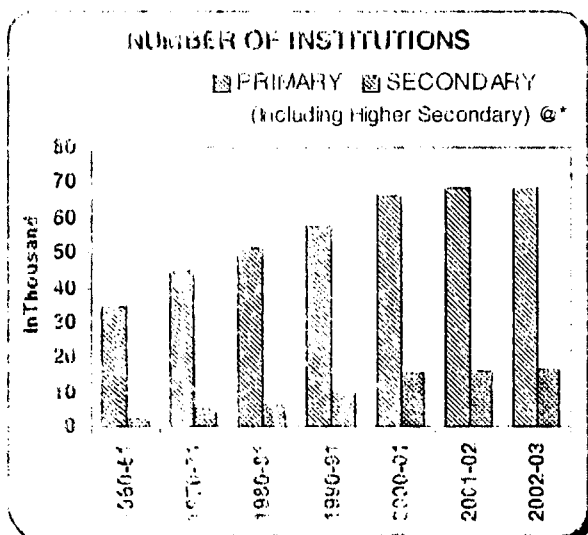
Education

12.43 Education plays an important role in the economic development of the Nation. It has great instrumental value in individual development as well as development of the nation. Keeping in view the importance of education in the socio-economic development of the country and constitutional obligations, various education programmes are being implemented by both the Central and State Governments. The National Policy on Education is aimed at universalisation of primary education for children in the age group 6 to 14 years. The Government of India in collaboration with the State Government is implementing a programme 'Sarva Shiksha Abhiyan' (SSA). The SSA programme is being implemented in the State from the year 2001-02. The main objectives of the SSA are as follows : (i) All children in School, Education Guarantee Centre, Alternate School, 'Back to School' camp by 2003, (ii) All children complete five years of primary schooling by 2007, (iii) All children complete eight years elementary schooling by 2010, (iv) Focus on elementary education of satisfactory quality with emphasis on education for life, (v) Bridge all gender and social category gaps at primary stage by 2007 and at elementary education level by 2010 and (vi) Universal retention by 2010. As a part of universalisation of education, the Government has fixed the norm to open a primary school within a vicinity of 1.5

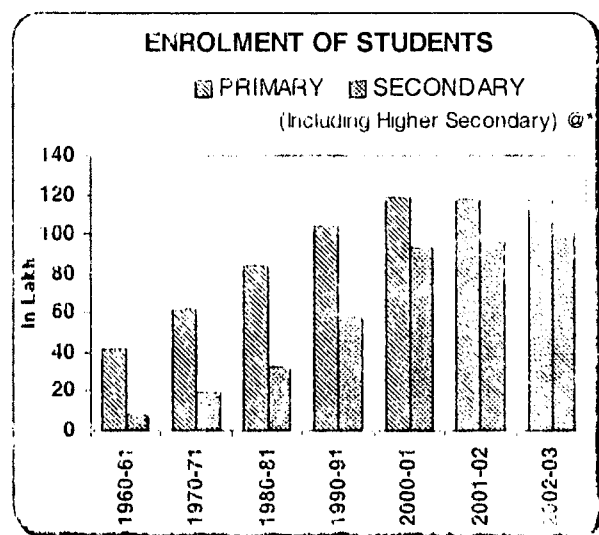
km. of habitations having a minimum population of 200. This norm for tribal areas is 1.0 km. vicinity and population 100. For children residing in remote / hilly areas, wadis, vasties, tandas etc. who have less access to primary school, the State Government is implementing 'Vasti Shala Yojana', under this scheme 2,226 schools have been opened during 2002-03 and all these schools are run by single teacher. For child labours, street children who are deprived of schooling due to poor economic condition, the 'Mahatma Phule Shikshan Hami Yojana' is being implemented during 2002-03, under this scheme 3.01 lakh students are being educated in 15,426 centres in the State. For universalisation of education, the Government of Maharashtra has already made free education for the boys upto standard X and for girls upto standard XII. The State Government has taken the revolutionary decision of introducing English language in all schools from standard-I from the year 2000-01. Early exposure to English language will facilitate students to compete in better way at national and international level.

12.44 The concerted efforts of the State Government in the field of education have resulted in phenomenal increase in enrolment. In 2002-03 as compared to 1960-61, the enrolment of students in primary school has tripled, during the same period enrolment in secondary and higher secondary institution has increased by

GROWTH OF EDUCATION IN THE STATE

* Including State, Central, school level educational institutions.

@ Including junior colleges and students therein from 1994

eleven times. The number of students per teacher for primary schools has remained almost same since 1960-61 to 2002-03 i.e. 38 students. However, this ratio for secondary and higher secondary institution together has increased from 25 students in 1960-61 to 38 students in 2002-03. The number of primary schools in the State has increased from 65,960 in 2000-01 to 68,736 in 2002-03, however the enrolment in primary schools during last three years has remained unchanged. As against this, the number of secondary and higher secondary institutions together has increased from 15,389 in 2000-01 to 16,647 in 2002-03 with corresponding increase in enrolment. The growth of education in the State from 1960-61 onwards is presented in Table No.56 of part II of this publication.

12.45 The number of primary, secondary and higher secondary schools in the State and the enrolment therein for the years 2001-02 and 2002-03 are given in the Table No. 12.6.

Table No. 12.6

Number of primary, secondary and higher secondary schools and enrolment in Maharashtra State

(Teachers and Enrolment in thousand)

Type of Educational Institution@	2001-02*	2002-03#	Percentage increase (+)/ decrease (-)
(1)	(2)	(3)	(4)
1. Primary			
1) Schools	68,394	68,736	0.5
2) (A) Enrolment	11,738	11,709	(-)0.2
(B) Of these, girls	5,622	5,620	†
3) Teachers	310	307	(-)1.0
2. Secondary			
1) Schools	15,497	16,019	3.4
2) (A) Enrolment	8,082	8,397	3.9
(B) Of these, girls	3,672	3,833	4.4
3) Teachers	231	236	2.2
3. Higher Secondary (Std. XI & XII)			
1) Schools/Junior Colleges	3,816	3,903	2.3
2) (A) Enrolment	1,554	1,697	9.2
(B) Of these, girls	643	698	8.6
3) Teachers	32	33	3.1

* Provisional # Estimated † Negligible

@ Excluding school level vocational education institutions.

12.46 During 2002-03, enrolment in higher secondary school has increased by 9.2 per cent, however enrolment has decreased in primary schools. The number of students per teacher in 2002-03 was 38 for primary schools, 36 for secondary schools and 51 for higher secondary schools.

12.47 In 1960-61, there were 14 feeder primary schools for each secondary school. This number has declined to 4.1 primary schools for each secondary school, in the year 2002-03. The figures are given in the Table No.12.7

Table No. 12.7

Growth of schools in Maharashtra

Year	No. of Primary schools	No. of Secondary & Higher Secondary schools	No. of Primary schools per Secondary school
(1)	(2)	(3)	(4)
1960-61	34,594	2,468	14.0
1970-71	45,143	5,339	8.5
1980-81	51,045	6,119	8.3
1990-91	57,744	9,972	5.8
2000-01	65,960	15,389	4.3
2001-02	68,394	16,119	4.2
2002-03#	68,736	16,647	4.1

Estimated

12.48 The Table No. 12.8 gives enrolment according to group of standards in schools for the years 2001-02 and 2002-03 in the rural and urban areas of the State.

Table No. 12.8

Enrolment of students by group of standards

(No. in '000)

Group of Standards	2001-02*	2002-03#	Percentage increase (+)/ decrease (-)	
(1)	(2)	(3)	(4)	
I—IV	Rural	5,318	5,293	(-)0.5
	Urban	3,545	3,529	(-)0.5
V—VIII	Rural	4,507	4,627	2.7
	Urban	3,687	3,786	2.7
IX—X	Rural	1,437	1,493	3.9
	Urban	1,326	1,378	3.9
XI—XII	Rural	544	594	9.2
	Urban	1,010	1,103	9.2

* Provisional # Estimated

12.49 The enrolment by group of standards indicated that enrolment is still increasing for standards V-VIII, IX-X and XI-XII, however it is declining for standard I - IV in both rural and urban areas.

Women Education

12.50 In 2001-02, there were 2,055 primary schools, 856 secondary schools and 256 higher secondary institutions exclusively for girls in the State. The percentage of girls in the total enrolment in primary schools, secondary schools and higher secondary institutions in the State in 2001-02 was 48, 45 and 41 respectively. In 1985-86, when education for girls was made free upto standard X, the corresponding percentages were 44, 36 and 32 respectively.

12.51 The continuous efforts to promote quality education throughout the State needs spending of sizeable funds. The total expenditure on primary, secondary and higher secondary education in the State for the year 2001-02 was Rs. 6,171 crore which was 2.5 per cent of the Gross State Domestic Product. The average expenditure incurred by the State Government per student in 2001-02 was Rs. 2,277 for primary schools (Standard I - VII), Rs. 6,197 for secondary and Rs. 2,677 for higher secondary schools.

Information Technology Policy related to school education

12.52 The State Government has accepted the recommendations of the Task - Force Committee, constituted by the Central Government, comprising experts and technicians from the field of information technology. Accordingly, the State Government has declared 'Information Technology Policy' for school education during 1999. The main objective of this policy is to promote use of computers in study and teaching. The students and teachers should get acquainted with different capabilities of the computers for skilful use of necessary softwares and to achieve education through computers. Accordingly, information technology subject is introduced in the curriculum of standard VIII to X. In the year 2001-02 in 6,927 schools 22,820 computers were installed all over the State.

Maharashtra Cadet Corps

12.53 The objective of the scheme is to foster the qualities such as leadership, brotherhood, sportsmanship, national integrity, social service etc. among the students. This scheme has been

restructured in the year 2000 and is implemented in all schools for students of standard VIII and IX. However, it is kept voluntary for the students. The school shall have at least one troop in their school. Each troop shall consist of minimum 100 students in urban areas, 50 students in rural areas and 30 students in tribal and hilly areas. The ratio of boys and girls should be maintained 50:50 as far as possible. During 2001-02, this scheme covered 19.49 lakh students and is expected to cover 21.44 lakh students during 2002-03.

Nutritional diet for students in primary schools

12.54 With a view to providing nutritional diet to students for increasing their attendance in the school, this scheme is being implemented for primary school students. This scheme is fully centrally sponsored and is being implemented in the State from the year 1996-97. Under this scheme, a student of standard I to V from Government and Government aided schools, having minimum 80 per cent attendance in a month, is given 3 kg. of rice per month as a nutritional diet. During 2001-02, under this scheme, 2.44 lakh tonnes rice was distributed benefitting 81.51 lakh students and during 2002-03, about 2.98 lakh tonnes rice is to be distributed benefitting 99.31 lakh students.

Free Supply of Text books to primary students in selected Panchayat Samitis

12.55 In order to boost the literacy rate in the Panchayat Samiti areas where the female literacy rate is below the national average (i.e. 39.3 per cent as per 1991 census), the State Government is supplying free text books to all primary school students of standard I to IV from 1996-97 in 103 such Panchayat Samities in the State. During the year 2001-02, under this scheme 7.16 lakh students were provided text books and it is expected that 10.01 lakh students will be provided during the year 2002-03.

Sainik Schools

12.56 In 1996-97, the State Government has taken the decision to start sainik school in every district by giving permission to non-government organisations. During the year 2002-03 under this scheme, 20 sainik schools have been established in 18 districts. Of these, one school established at Pune is exclusively for girls. Intake capacity per class in these schools upto standard XII is fixed at 40 students, and 5,082 students are taking education in all these schools.

Drop Out Rates

12.57 In 1980-81, the drop out rate for boys and girls for standard V was 53 per cent and 63 per cent respectively. In 2000-01, the drop out rate for boys and girls reduced to 15 per cent and 19 per cent respectively. Though drop out rate of boys and girls for standard X has reduced considerably during last 20 years, still the drop out is more than 50 per cent for both boys and girls. High drop out rate of standard VIII and X for both boys and girls may be due to need of student's participation in the economic and domestic activities of the family. The drop out figures for 2000-01 indicate that only about 80 per cent of total boys and girls completed the primary education, 60 per cent completed upper primary education and not even 46 per cent have completed secondary education. The drop out rates for 1980-81, 1990-91 and 2000-01 are given in Table No. 12.9.

Percentage drop out rate for standard 'X' in the year 2000-01 = $100 (1 - B/A)$

Where A = No. of students on enrolment at standard I, preceding 9 years (i.e. 1991-92).
B = No. of students on enrolment of standard X during the year 2000-01.

Table No. 12.9
Drop out rates in percentage according to standards

Standard		1980-81	1990-91	2000-01
(1)		(2)	(3)	(4)
V	Boys	53	29	15
	Girls	63	39	19
VIII	Boys	65	47	35
	Girls	78	62	41
X	Boys	74	64	52
	Girls	86	75	57

Ahilyabai Holkar Scheme

12.58 To promote education amongst girls, the State Government has started Ahilyabai Holkar Scheme from 1996-97. Under this scheme, girls in the rural areas studying in standards V to X are provided free travel in Maharashtra State Road Transport Corporation buses to attend middle/secondary school if middle/secondary school is not available in their village. In 2001-02 about 4.5 lakh girls availed such facility under this scheme and in 2002-03, about the

same number of girls are expected to avail this facility. Out of the total expenditure under this scheme, one-third expenditure is provided by the State Government to the State Road Transport Corporation. The share of State Government in expenditure on this scheme for the year 2001-02 was Rs. 45.53 crore, which was adjusted against passenger tax to be paid by the State Road Transport Corporation to the State Government.

Attendance Allowance to the Girls Learning in Primary School

12.59 With a view to increasing the rate of attendance and reducing the drop out rates, this scheme is implemented in the State from 1992 for the girls belonging to below poverty line families in tribal sub-plan areas and in remaining areas the girls belonging to below poverty line families from Scheduled castes, Scheduled tribes and Vimukta Jati/Nomadic tribe. Under this scheme, one rupee per day is paid as attendance allowance to the beneficiary girls studying in Standard I to IV. During 2001-02, under this scheme 4.75 lakh girl students were benefited and during 2002-03 about 5.67 lakh girl students are expected to get benefit.

Book Bank Scheme

12.60 A large number of student belonging to SC, ST, VJNT and other deprived sections of the community are provided with text books under this scheme. Government established book banks for students of primary schools run by Zilla Parishads, Municipal Councils and Municipal Corporations and the secondary schools run by Zilla Parishads, Municipal Councils, Municipal Corporations and also the recognised/ aided secondary schools. The set of text books supplied is to be returned to the book bank at the end of academic year. The scheme covers the students upto standard X. During the year 2001-02 this scheme covered 6.18 lakh students and is expected to cover 3.49 lakh students during 2002-03.

Shikshan Sevak Yojana

12.61 With a view to expansion and qualitative improvement of education, the Government of Maharashtra has introduced various schemes. Due to implementation of these schemes along with the spread of education, expenditure on it is also rising tremendously. Hence, due to lack of funds, Government has decided to fill up vacant post of teacher through

Shikshan Sevak Yojana from 2000. The Government has given permission to appoint Shikshan Sevaks in all recognised / aided primary, secondary, higher secondary schools and junior colleges etc. These Shikshan Sevaks are being paid per month Rs. 3,000 for primary, Rs. 4,000 for secondary and Rs. 5,000 for higher secondary school and junior colleges. Initially these appointments will be made for three academic years. After successful completion of three years tenure, these Shikshan Sevaks would be appointed on regular pay scales. During the year 2002-03, the State Government has given permission to fill up 11,790 Shikshan Sevak posts for primary and 4,335 for secondary/ higher secondary schools.

Adult Education

12.62 The Government of India established the 'National Literacy Mission' (NLM) in 1988 to implement successfully the new strategy of eradicating illiteracy in the age-group 15-35 years (i.e. adult illiteracy) as a mission. The NLM has prescribed detailed guidelines for the implementation of total literacy campaign in the districts. Accordingly, the State Government has taken a policy decision to implement 'Total Literacy Campaign' in all the districts of the State in a phased manner and District Literacy Mission Committees are constituted for this purpose.

12.63 'Total Literacy Campaign' was implemented in all the 35 districts of the State. The target fixed under this campaign was to literate 68.37 lakh adult illiterates. As against this target, 64.45 lakh adult illiterates were enrolled, of which 53.31 lakh completed all the three primers prescribed under 'Total Literacy Campaign'.

12.64 Post-literacy programme is implemented in the districts after completion of 'Total Literacy Campaign'. The strategy and approach in the Post-Literacy Programme is to disseminate the education to neo-literates through Lok Shikshan Kendra. Out of 35 districts where 'Total Literacy Campaign' is completed, the Post-Literacy Programme is completed in 21 districts and it is in progress in 11 districts. In remaining Dhule, Nandurbar and Thane districts it will be started, in the coming year.

Higher Education

12.65 There are 5 agriculture universities (including one university for veterinary science), 11 non-agricultural universities in the State including Shrimati Nathibai Damodar Thackersy University which is exclusively for women,

Yashwantrao Chavan Open University for non-formal education and Kavi Kulguru Kalidas University which is established to conduct study and research on ancient Sanskrit literature, sciences and development and spread of Sanskrit language. In addition, there are eight deemed universities in the State which impart higher education.

General Higher Education

12.66 The total number of colleges for general education and other higher educational institutions (excluding medical, engineering and agricultural colleges and institutes) in the State during 2002-03 stood at 1,786 showing an increase of 6.3 per cent over the previous year. Of these, 1,195 are Science, Arts and Commerce colleges and 591 are other higher educational institutions which include 59 Law Colleges, 145 Educational Science/Physical education colleges and 387 colleges of other higher education. The total enrolment of these 1,786 colleges and other institutions taken together was 10.35 lakh and is higher by 8.4 per cent than that in 2001-02. The enrolment of girls in these colleges/ institutions during 2002-03 shows an increase of 8.4 per cent over that of the previous year. The number of colleges for general education and other higher educational institutions and enrolment are given in the Table No. 12.10.

Table No. 12.10
Number of colleges and other higher educational institutions and enrolment in Maharashtra State.
(Teachers and Enrolment in thousand)

Type of Educational Institution	2001-02*	2002-03#	Percentage increase (+)/ decrease (-)
(1)	(2)	(3)	(4)
1. Colleges for general education			
(1) Institutions	1,089	1,195	9.7
(2) (A) Enrolment	806	885	9.8
(B) Of these, girls	346	380	9.8
(3) Teachers	23	23	-
2. Other institutions for general education			
(1) Institutions@	591	591	-
(2) (A) Enrolment	149	150	0.7
(B) Of these, girls	60	60	-
(3) Teachers	13	13	-
3. Total			
(1) Institutions@	1,680	1,786	6.3
(2) (A) Enrolment	955	1,035	8.4
(B) Of these, girls	406	440	8.4
(3) Teachers	36	36	-

* Provisional # Estimated

@ Excluding Junior, Medical, Engineering & Agricultural Colleges and pre-degree vocational education institutions.

Agricultural Education

12.67 There are 5 agricultural universities (including one university for veterinary science) in the State. There are 20 agricultural colleges, 6 Multifarious agricultural cum horticulture colleges, 2 forestry, 1 fisheries, 4 agriculture engineering, 1 agriculture technology, 1 home science, 6 veterinary and 1 dairy college affiliated to these universities. Out of these agricultural colleges, post graduation facility is available in four colleges. All the six veterinary science colleges, have post graduation facility. During 2001-02, the enrolment in all the agricultural colleges together was 12,480 of which 2,083 (16.7 per cent) were girls.

Medical Education

12.68 During 2002-03, there are 34 Allopathic, 56 Ayurvedic, 42 Homeopathic, 6 Unani and 20 Dental degree colleges/institutions in the State. Their intake capacity by type of institution (Government, Government aided, unaided) is given in Table No.57 of part II. During 1998, the State Government has established Maharashtra Health Science University at Nashik, for integration of all health science courses. All colleges having Health Science courses are affiliated to this University for under graduate courses.

Other Medical Courses

12.69 There are several other courses which are considered as health science courses. Their intake capacity and number of institutions in respect of other medical courses for the year 2002-03 are given in Table No.12.11.

Table No.12. 11

Number of institutions and their intake capacity for other Medical courses for the year 2002-03

Faculty (1)	No of Institutions (2)	Intake capacity (3)
1. D.M.L.T.	10	176
2. Physiotherapy	12	550
3. Occupational Therapy	7	150
4. Audiology and Speech Language pathology	2	25
5. Prosthetics and orthotics	1	5
6. Naturopathy and Yoga	2	120

Nursing Education

12.70 During 2002-03, there are 7 basic Nursing and 5 post basic Nursing degree institutions and 118 institutions of Nursing Diploma education in the State. Their intake capacity by type of institution (Government, Government aided, Unaided) is given in Table No.57 of part II.

Technical & Vocational Education

12.71 During 2002-03, there are 147 Engineering degree, 31 Architectural degree and 86 Management colleges/institutions in the State. In addition, there are 8 institutions of degree in Hotel Management & Catering Technology, 52 Pharmaceutical Science degree and 220 Engineering Diploma and 612 Industrial Training Institutions. Their intake capacity by type of institution (Government, Government aided, unaided) are given in Table No.58 of part II. Dr.Babasaheb Ambedkar Technological University at Lonere in Mangaon taluka, district Raigad is included in engineering graduation institutions.

12.72 The details of universitiwise number of engineering degree (Engineering, Architecture and Hotel Management) colleges/institutions and their intake capacity for the year 2002-03 are given in Table No.12.12.

Table No.12.12

Universitiwise No. of Engineering degree colleges/ institutions and their intake capacity for the year 2002-03

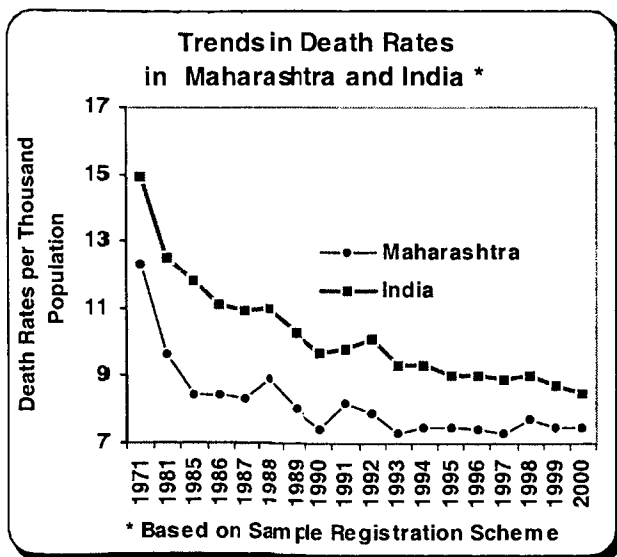
University (1)	No. of Institutions (2)	Intake capacity (3)
1. Mumbai University	51	12345
2. Pune University	45	10740
3. North Maharashtra University, Jalgaon	14	3395
4. Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad	15	3547
5. Swami Ramanand Tirth University, Nanded	5	1620
6. Shivaji University, Kolhapur	18	4780
7. Amravati University	11	3190
8. Nagpur University	25	5900
9. S.N.D.T. Mumbai Universty	1	180
10. Dr. Babasaheb Ambedkar University, Lonere, Raigad	1	390

Sports Academy

12.73 The State Government in 1995 took the decision to establish Central Sports Centre at Pune and Sports Academies at various places with the objective to develop sportsmen of national and international standard from the students of age group 8 to 14 years by imparting them training for 8-10 years. Accordingly, sports academies are established at 11 places in the State and in these academies, school education and sports training is given to the trainees. During 2002-03 under this scheme 505 trainees were selected, out of which 65 were girls.

Public Health

12.74 The emphasis of the Public Health sector is on the consolidation of infrastructural facilities such as primary health centres, its sub-centres and community health care centres, so as to reach health services to all corners of the State. More recently the emphasis has been given to mental health care, AIDS (Acquired Immuno Deficiency Syndrome) control, cancer control and special health facilities in the tribal areas. The problems of malaria, gastro enterities and other water-born diseases are prevalent during monsoon season, particularly in tribal districts like Thane, Nashik, Dhule, Nandurbar, Amaravati and Gadchiroli. To control these and other diseases various programmes are being implemented in the state. By the end of 2002, there were 1,102 Public and Government aided hospitals, 1,544 dispensaries, 1,768 primary health centres and 9,725 sub-centres in the State implementing these programmes. These services have appreciably helped to improve the health standard of the people in the State, which is evident from the relatively low crude death rate (7.5) and low infant mortality rate (48) for the year 2000 for Maharashtra State as compared with the similar rates of 8.5 and 68 respectively for All-India. The details of the vital statistics and medical facilities available in the State are given in Table No. 3 and 59 respectively of Part-II.

Family Welfare

12.75 The main objective of the family welfare programme is to stabilize population and

improve quality of life of the people. The effective implementation of population control programme has reflected in the relatively low birth rate of 21.0 in the State as compared with that of 25.8 for All-India for the year 2000. The percentage of eligible couples effectively protected by the various family planning methods under the family welfare programme was 60.9 as observed in the National Family Health Survey of 1998 (NFHS-2) in the State as against 48.2 for All-India. Out of the total eligible couples in the State, 52.2 per cent were covered under the sterilisation methods. The number of sterilisation operations performed in the State during 2001-02 was 6.98 lakh, as against 6.80 lakh sterilisation operations performed during 2000-01. During 2002-03, upto the end of October, 2002, the number of sterilisation operations performed in the State was 2.37 lakh, which is less by 24 per cent than that during the corresponding period of 2001-02.

12.76 Though the sterilisation was the main stay of the family welfare programme in the past, the spacing of births is equally important aspect. The Government is therefore giving more stress on propagation of spacing methods like Copper-T, Intra Uterine Device (IUD), Conventional Contraceptives etc. As a result, among all protected couples, the percentage of couples protected by family planning methods other than sterilisation is 8.7 (NFHS-2). During the year 2002-03, upto the end of October, 2002, the number of Copper-T acceptors in the State was 1.77 lakh, which was less by about 20 per cent than that of the corresponding period of 2001-02.

12.77 For effective impact of family welfare programme on fertility, it is essential that the programme is accepted by younger couples having one or two living children. The average number of living children, in the case of vasectomy acceptors, has declined from 4.30 in 1971-72 to 2.58 in 2001-02 and that for tubectomy acceptors, it has declined from 4.50 to 2.65 respectively. In respect of I.U.D acceptors, it declined from 2.30 in 1979-80 to 1.49 in 2001-02. Similarly, average age at acceptance has declined during the corresponding period from 39.5 years to 28.9 years for vasectomy acceptors, from 32.4 years to 27.5 years for tubectomy acceptors and from 27.4 years to 24.9 years for I.U.D. acceptors, which is a good sign.

Reproductive & Child Health Programme

12.78 The programme is aimed at reducing the child and maternal mortality. Under this programme, three activities are undertaken. The details of the activities and progress of the programme is given in table No.12.13.

Table No.12.13

Number of beneficiaries under Reproductive and Child Health Programme in Maharashtra
(figures in lakh)

Sr. No.	Name of Scheme	2001-02	2002-03*
(1)	(2)	(3)	(4)
(A) Distribution of Folic Acid and Ferrous Sulphate tablets			
1.	Distribution of tablets to pregnant women --		
	(a) prophylatic	15.74	3.89
	(b) Therapeutic	8.40	2.11
2.	Distribution of tablets to children in the age group of 1 to 5 years	33.51	7.01
(B) Immunisation			
1.	D.P.T. - 3rd Dose	21.00	6.55
2.	Polio -- 3rd Dose	21.03	6.55
3.	BCG	22.03	7.09
4.	Measles	20.31	6.40
5.	Anti tetanus (pregnant women)	21.22	6.57
(C) Age groupwise other immunisation doses			
1.	Tetanus toxoid (1-10 years)	21.83	7.07
2.	Tetanus toxoid (10-16 years)	19.82	6.32
3.	Oral Vitamin - A (9 months to 3 years)	76.57	23.00

* Upto the end of October, 2002.

Pulse Polio Programme

12.79 The World Health Organisation is aimed at making the world 'Polio Free'. As a part of this, the Health Department of the Government of India is implementing the pulse polio programme throughout the country. In order to eradicate polio throughout the country, in addition to the regular immunisation programme, additional two oral doses of polio vaccine every year were administered to the children in the age group 0-5 years between 1995-96 to 2001-02 (except four doses during 1999-2000). During 2001-02 two additional doses to about 120 lakh children in the State were administered. In 2002-2003 in January and February, 2003 two additional doses were administered to the children.

Special School Health Programme

12.80 Under this programme, medical checkup of the students in standard I to IV is done every year. During the year 2001-02, such programme was taken up in October, 2001 and about 69 lakh students from 65,356 schools throughout the State were examined and primary treatment was given for minor illness and referral services were provided for major illness. An expenditure of Rs. 1.16 crore is expected under this scheme during 2002-03.

Savitribai Phule Kanya Kalyan Scheme

12.81 As per the state's new population policy the scheme is modified with effect from 1st April, 2000. This scheme is applicable only for below poverty line families and having one or two daughters and no male child and accepting sterilization. This scheme is divided into two parts, under 1st part an incentive of Rs. 10,000 in the form of fixed deposit for 18 years in the name of daughter(s) is given to the couples with no male child accepting terminal method after one or two daughters. If beneficiaries couple has two daughters an amount of Rs. 5,000 will be provided for each daughter. Under 2nd part of the scheme an additional incentives of Rs. 5,000 each for beneficiary daughter will be provided as a fixed deposit for five years who completes her schooling upto Std. X and does not get married before 20 years of age.

National AIDS Control Programme

12.82 The National AIDS (Acquired Immuno Deficiency Syndrome) Control Project is a 100 per cent centrally sponsored scheme and is being implemented in the country with the assistance from the World Bank. In the phase-I the project was sanctioned for the period September, 1992 to March, 1999.

12.83 The phase-II project is being implemented in the State (except Brihan Mumbai) through the Maharashtra State AIDS Control Society from April, 1999. The phase-II is also planned with World Bank assistance for a period 1999-2004.

12.84 During 2001-02 and 2002-03, the Maharashtra State AIDS Control Society (MSACS) received funds of Rs. 5.13 crore and Rs. 5.50 crore respectively. The Society has spent Rs.8.83 crore in 2001-02 and Rs. 6.80 crore upto the end of December, 2002 during current

year. The statistics regarding AIDS control programme for Maharashtra is given in the table No.12.14.

Table No.12.14
The statistics regarding the AIDS
in the Maharashtra State-2002

(Number)

Sr. No.	Item	Up to November,	Cumulative up to November,
(1)	(2)	(3)	(4)
1.	Persons screened from risk groups	70,255	7,48,098
	a) H.I.V. positive by 2 tests	12,051	1,05,381
	b) H.I.V. positivity rate (per cent)	17.2	14.1
2.	AIDS Cases	4,465	15,162
3.	AIDS Death	351	1,386
4.	Blood units screened	6,31,796	60,88,820
5.	Elisa Reactive	6,123	80,127
6.	Elisa Reactivity Rate	0.97	1.32

Family Health Awareness Campaign

12.85 Prevalence rate of Sexually Transmitted Diseases (STD) among the persons of age group of 15-49 years was found to be 1.14 per cent in the State. If STDs are timely detected and treated, chances of HIV transmission can be reduced by 40 per cent. For this purpose during last two years, five campaigns were organised in the State and 6.27 lakh persons were found to be suffering from STDs. These persons were treated by the Maharashtra State AIDS Control Society. Similarly, in order to create awareness among the masses, home visits are also made by health workers.

12.86 The State Government has been implementing AIDS Prevention Education Programme for students of standard VIII, IX and XI since 1994 with financial and technical support of UNICEF, the programme has been launched in various schools in the state. Special preference has been given to Ashram schools, girls secondary schools and higher secondary schools and urban schools in slums.

AIDS Control Programme For Brihanmumbai

12.87 Mumbai Districts AIDS Control Society (MDACS) was set up by Municipal Corporation of Greater Mumbai in July, 1998 to implement National AIDS Control Programme in the metropolis of Mumbai.

12.88 Issue of HIV/AIDS is getting serious in Mumbai. Its percentage according to Central

Survey, prevalence rate among pregnant women is 2.14 per cent, while among commercial sex workers (CSWs) it is 52.26 per cent and among blood donors 1.32 per cent. As many as 1909 AIDS Patients and 178 deaths due to AIDS were registered in the year 2001 in Mumbai. Up to November, 2002 a total No. of 4,262 AIDS patients and 372 deaths due to AIDS have been registered in the metropolis of Mumbai.

12.89 The Mumbai Districts AIDS Control Society received Rs.5.85 crore in the year 2001-02 and incurred expenditure Rs.4.41 crore. During 2002-03 by the end of December society received Rs. 4.28 crore and spent Rs. 3.41 crore.

12.90 The Mumbai Districts AIDS Control Society is implementing AIDS Control programme at 25 different localities in Mumbai with the active assistance from 21 NGOs. The MDACS has set up in the city, 9 STDs Diagnostic Centres and 19 Voluntary Counselling and Blood testing centres, besides 5 projects for prevention of transmission of HIV/AIDS from mother to child in the city. The MDACS has also taken up a mass awareness Campaign throughout the metropolis of Mumbai.

National Social Assistance Programme (NSAP)

12.91 National Social Assistance Programme (NSAP) introduces a National Policy for social assistance to households which are below poverty line. The programme represents a significant step towards the fulfillment of the directive principles in Articles 41 and 42 of the Constitution, recognising the concurrent responsibility of the Central and State Government in the matter. The NSAP includes following two schemes.

1) National Old Age Pension Scheme:- Under this scheme each destitute aged 65 years and above is given Rs. 75 per month as an aid from Central Government. In addition, each beneficiary is given Rs.175 per month from Government of Maharashtra.

2) National Family Benefit Scheme :- Under this scheme in the case of death of a bread winner, bereaved household below poverty line is given Rs. 10,000.

12.92 During 2001-02 under these two schemes expenditure of Rs. 27.52 crore and Rs. 5.19 crore was incurred respectively. During 2001-02, under National Old Age Pension scheme

5,98,013 beneficiaries in the State were covered. Beneficiaries covered under National Family Benefit Scheme were 10,537. During the year 2002-03, by the end of September, 2002 under these two schemes an expenditure of Rs.26.37 crore and Rs.8.67 crore was incurred respectively.

Sanjay Gandhi Niradhar/Economically Weaker Section Anudan Yojana

12.93 The scheme namely 'Sanjay Gandhi Niradhar Yojana' has been renamed as 'Sanjay Gandhi Niradhar/Economically Weaker Section Anudan Yojana' in April, 2001. Under this scheme destitute persons are given an assistance of Rs. 250 per month.

12.94 The main eligibility conditions of the scheme are :- (i) a) Beneficiary must be less than 60 years of age in case of female and less than 65 years in case of male and should not be able to earn due to physical / mental illness like blind, handicapped, crippled, paralysis, cancer, T.B. or b) Destitute widows having responsibility of minor children or c) The children below 18 years who are dependent on the beneficiary from the above category a & b. Other eligibility conditions are (ii) The beneficiary must be domiciled for at least 15 years in Maharashtra. (iii) The beneficiary should not be a resident member of institute sponsored by Charitable Trust. (iv) The beneficiary should not have any relative above 18 years supporting economically. (v) The beneficiary should not have any movable or immovable property and any other source of income.

12.95 Under this scheme 1,96,294 persons have been benefitted during the year 2001-02 for which an expenditure of Rs. 121.98 crore has been incurred.

Sanjay Gandhi Swavalamban Yojana

12.96 This scheme is being implimented with a view to providing self-employment to the needy un-employed/under employed persons domiciled in Maharashtra for at least 15 years, by way of providing interest free loan upto Rs. 2,500 for starting small business. The repayment of loan is to be done in eight equal annual installments after two years from the disbursement of the loan. Under this scheme 8,560 persons

have been benefitted during 2001-02 for which an expenditure of Rs.0.88 crore has been incurred.

Indira Gandhi Niradhar & Bhumihin Shetmajoor Mahila Anudan Yojana

12.97 The scheme namely 'Indira Gandhi Vruddha Bhumihin Shetmajoor Sahayya Yojana' has been renamed as 'Indira Gandhi Niradhar & Bhumihin Shetmajoor Mahila Anudan Yojana'. Under this scheme assistance of Rs. 250 per month is provided to the each eligible person not drawing benefits from Sanjay Gandhi Niradhar Yojana or any other similar schemes. If more than two beneficiaries are in the family then such family will be given Rs. 625 per month only. Like rural areas this scheme is implemented in urban areas, for the beneficiaries who were getting the benefit under the Sanjay Gandhi Niradhar Yojana in the past

The eligibility conditions of the scheme are:-

- (i) This scheme is applicable to destitute, who is 60 to 65 years old or widows belonging to economically destitute and who has responsibilities of minor child. Other eligibility conditions are
- (ii) The beneficiary must be domiciled for at least 15 years in Maharashtra. (iii) The beneficiary should not be a resident member of institute sponsored by Charitable Trust (iv) The beneficiary should not have any relative above 18 years supporting economically. (v) The beneficiary should not have any movable or immovable property and any other source of income.

12.98 Under this scheme 1,29,283 beneficiaries have been benefitted during the year 2001-02 for which an expenditure of Rs. 113.45 crore has been incurred.

Nutrition Programme

12.99 In order to meet the minimum nutritional requirements of children, pregnant women and nursing mothers and to provide health care to them, the State Government implements various schemes under nutrition programme. The performance under these schemes is given below.

Integrated Child Development Services (ICDS)

Scheme in Rural areas

12.100 Under this scheme nutritious supplementary food is given to the children below six years of age and to the pregnant women

and nursing mothers belonging to below poverty line families enrolled at Anganwadi centres. The number of ICDS projects sanctioned by the Government of India in the rural and tribal areas of the State at the end of December, 2002 was 305. The Government of Maharashtra has also given sanction to these projects and all projects were functioning at the end of December, 2002. Out of these, 40 projects are in the tribal areas. During 2001-02, 50.25 lakh beneficiaries were enrolled at 50,740 Anganwadis in the 305 projects. Out of these, 42.46 lakh beneficiaries were supplied with supplementary nutritious food and for that an expenditure of Rs.122.45 crore was incurred. In the year 2002-03 upto the end of December 2002, 50.40 lakh beneficiaries were enrolled in 51,409 Anganwadis from 305 projects. Out of these, 40.58 lakh beneficiaries were provided with supplementary nutrition and for that an expenditure of Rs.97.48 crore was incurred.

Scheme in Urban Areas

12.101 The beneficiaries of ICDS projects in urban areas are provided with nutritious diet as given under the ICDS programme in rural areas. During 2001-02, 2.46 lakh beneficiaries were enrolled at 2,879 Anganwadis in the 26 projects, out of these, 2.34 lakh beneficiaries were supplied with supplementary nutritious food and for that an expenditure of Rs. 10.40 crore was incurred. During the year 2002-03 upto the end of December 2002, 2,939 Anganwadis were functioning and 2.27 lakh beneficiaries were benefitted under this programme and an expenditure of Rs. 6.01 crore has been incurred.

Special Nutrition Programme for Urban Slums

12.102 Under this programme, children below six years of age and pregnant women and nursing mothers belonging to economically weaker sections of the society in the urban slums are provided with nutritious diet. Under the scheme during 2002-03, upto December 2002, 654 centres were functioning in the State and 4.09 lakh beneficiaries were provided with nutritious diet and for that an expenditure of Rs. 7.87 crore has been incurred.

Policy for Women

12.103 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women was adopted by the United Nation General Assembly in 1979. The convention binds signatory nations to end all form of discrimination against women.

Maharashtra was the first State in India to formulate women's policy in the year 1994. The Government of India also took a historic decision to provide 1/3rd reservations for women at all levels (73rd & 74th constitution amendments). The women's policy 1994 provides for review after every three years, accordingly revised policy and various recommendations / measures for the development of the women are incorporated in the women's policy 2001. This Policy provides for participation, protection, economic development, capacity building and a supportive environment to the women.

Women and Child Welfare

12.104 Women and Child Welfare Department was created in the State in June, 1993 to look after the welfare of women and children with a view to ensuring their speedy and effective development. The performance under the important schemes for upliftment of women in the State is shown in the table No.12.15.

Table No. 12.15

Performance under important schemes for upliftment of women during 2001-02 in the State.

Sr. No.	Name of the scheme	Expenditure (Rs. in lakh)	No. of beneficiaries
(1)	(2)	(3)	(4)
1.	Stipend to women for vocational training	23.20	3,866
2.	Individual financial aid under self-employment programme	28.06	5,612
3.	Rehabilitation of Devdasis	1.26	240
4.	Govt. Institutes for destitute women	215.78	411
5.	Grant-in-aid for training to Mahila Mandals	52.00	8,657
6.	Subsistence scheme of Devdasis	106.44	2,956
7.	Voluntary Helping Homes	16.00	940
8.	Grant-in-aid for marriage of girls of destitute widows	9.54	477
9.	Eradication of Dowry System	0.97	35*
10.	Hostel for working women	11.05	6,348
11.	Vocational training centre for women (Norad)	199.00	3,360
12.	Multipurpose common centre for Women	7.00	5**

* Committee; **Centres

12.105 Under the child welfare programme, various Government/voluntary institutes are functioning in the state. The performance of child welfare schemes is given in the table No.12.16.

Table No.12.16
Performance under important schemes for
child welfare during 2001-02 in the State

Sr. No.	Name of the scheme	Expenditure (Rs. in lakh)	No. of beneficiaries
(1)	(2)	(3)	(4)
1.	Government and Voluntary inspection homes	420.50	2,429
2.	Government and Voluntary child homes	783.97	8,529
3.	Balsadan Societies	199.64	3,901
4.	Balakashrams for destitute orphanage	188.35	3,097
5.	Orphanages	54.85	1,118
6.	State homes for men	11.90	25
7.	Government and Voluntary child guidance centres	5.14	800
8.	Government Multipurpose centres	6.04	400
9.	Bal Sangopan Child Welfare Scheme	18.20	630
10.	Shishugrih scheme	42.13	305
11.	Scheme for welfare of street children	33.43	2,200

Housing

12.106 Besides food and clothing, shelter in the form of adequate housing facilities constitute an essential and basic human need. The importance of the housing sector has to be seen in the light of the increasing shortage of adequate housing facilities in rural as well as in urban areas. Growth of urban population, rapid industrialisation and regional development are the factors aggravating the housing problems in the cities and towns in Maharashtra. To look after the housing problems the Maharashtra Government has set-up the Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) and City and Industrial Development Corporation (CIDCO) limited. Efforts are being made to solve the problems of housing to some extent by these two institution and through implementation of the various schemes of the State and Central Government.

Urban Housing

Maharashtra Housing And Area Development Authority (MHADA)

12.107 The Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) was constituted

in 1977. The main objective of the MHADA is to meet the need for housing in urban area of the State. The MHADA secures funds for housing activities from the Housing and Urban Development Corporation (HUDCO), Life Insurance Corporation of India (LIC) and plan outlays from the State Government. During 2001-02 the MHADA constructed 1,013 dwelling units (Tenements + Plots) for Economically Weaker Sections (EWS), 3,549 dwelling units for Lower Income Group (LIG), 418 Dwelling Units for Middle Income Group (MIG), 223 Dwelling Units for Higher Income Group (HIG) and 57 other Dwelling Units. Since inception upto the end of March, 2002 the MHADA has constructed 65,803 Dwelling Units (Tenements+Plots) for Economically Weaker Section, 1,51,239 Dwelling Units for LIG, 31,867 Dwelling Units for MIG, 18,661 Dwelling Units for HIG, 22,812 dwelling units under Slum Clearance Programme (SCS) and 39,487 Dwelling Units under Subsidised Industrial Housing Scheme (SIHS). MHADA has also constructed shops and commercial complexes, community centres, health centres and police chowkies etc. MHADA has constructed 3,84,246 total units since inception upto the end of March, 2002.

12.108 During last five years performance of MHADA towards construction of Dwelling Units and the expenditure made for the construction are showing in table No.12.17.

Table No.12.17
No. of Dwelling Units Constructed
by MHADA

Sr. No.	Year	Dwelling Units	Expenditure (Rs.in lakh)
(1)	(2)	(3)	(4)
1.	1997-98	3,422	7,597
2.	1998-99	3,462	15,102
3.	1999-00	12,223	15,285
4.	2000-01	4,154	9,856
5.	2001-02	5,260	15,235

Slum Rehabilitation Scheme

12.109 Since inception of this scheme, upto November, 2002, total 948 proposals were received, of which 541 proposals were approved by Slum Rehabilitation Authority (SRA). Out of 541 approved proposals, certificate for construction were given to 373 proposals for construction of 42,510 rehabilitation tenements, so far 19,093

rehabilitation tenements are completed and distributed to concern slum dwellers by November, 2002.

Shivshahi Punarvasan Prakalp Ltd.

12.110 To provide free houses to 40 lakh slum dwellers in Brihanmumbai, the Government has established 'Shivshahi Punarvasan Prakalp' as a part of MHADA. Thereafter it was converted in to fully Government owned Company in September, 1998.

12.111 Since establishment of SPPL (September, 1998) to the end of November 2000, SPPL received 131 proposals. of which 25 proposals were with detailed plans and financial viability. The SPPL has so far given administrative approval amounting to Rs. 605.23 crores for 15 schemes consisting of 14,817 tenements. Out of these 15 Schemes, the SPPL started the construction work for 10 schemes consisting of 10,730 tenements. Out of these schemes, 4 schemes are completed fully and 3 scheme partly. Under this, work of 4,337 tenements in 53 buildings are completed, work of 5,674 tenements is in progress.

Lok Awas Yojana

12.112 The Government of Maharashtra has started national slum development programme from October, 1999. Under this programme 10 per cent budget of NSDP is spent for housing and shelter development. The Government of Maharashtra has declared the scheme (in October, 2000) to construct 50,000 houses for low income group families in 61 towns (except Mumbai) of the state. The scheme is named as 'Lok Awas Yojana'. Under this scheme the work will be undertaken by MHADA. The cost of each house is Rs. 30,000 Subsidy of Rs. 11,000 per family from National Slum Development Programme (NSDP) and subsidy of Rs. 9,000 per family from Social Justice Department will be provided to the persons belonging to Special Component Plan and subsidy of Rs. 10,000 per family will be given to the persons belonging to open class. The own contribution of each beneficiary is Rs. 5,000 and remaining amount will be taken as loan from HUDCO. Under this scheme administrative approval up to December, 2002 for the amount of Rs. 59.10 crore has been

given to construct 19,394 tenements in 220 slums. Out of this tenements, 2,029 tenements is completed and construction of 3,301 tenements are in progress.

City and Industrial Development Corporation (CIDCO) Ltd.

12.113 The City and Industrial Development Corporation (Maharashtra) Ltd. (CIDCO) was formed in March, 1970 under the Maharashtra Regional and Town Planning Act 1966 for undertaking development of Navi Mumbai. CIDCO incorporated under the Companies Act, 1956 is fully owned by Government of Maharashtra. CIDCO has drawn up ambitious development programme covering housing for all sections of the community providing community infrastructures like schools, hospitals, community centres, playgrounds, recreational areas and public utilities, transport and telecommunications, land scaping etc.

12.114 The details of No. of tenements constructed and expenditure incurred at various place in the state are given in table no. 12.18.

Table No. 12.18
Tenements Constructed by CIDCO
(Rs. in crore)

Sr. No.	Place	tenement Construct*	expenditure incurred*
(1)	(2)	(3)	(4)
1.	Navi Mumbai	1,10,166	972
2.	Aurangabad	20,776	42
3.	Nashik	24,544	42
4.	Nanded	7,884	9
5.	Walunj (A'bad)	972	9

* Cumulative No. of tenements constructed/expenditure incurred since inception upto 31 March, 2002

Rural Housing

Indira Awas Yojana (IAY)

12.115 The aim of Indira Awas Yojana is to provide houses free of cost to below poverty line families in rural areas. In order to construct houses of durable quality, the State Government has fixed cost per house at Rs. 30,000. The funding pattern of this scheme has been changed from April, 1999 and currently in force is given below.

A) Central Government share (75%)	Rs. 15,000
B) State Government share (25%)	Rs. 5,000
Sub-total	Rs. 20,000
C) State Government's additional share	Rs. 8,500
D) Beneficiary's share	Rs. 1,500
Total	Rs. 30,000

12.116 IAY in its present form has a limited scope for construction of new houses & there is essential need of upgradation of unserviceable Kutcha houses in the rural areas. It is, therefore, felt that it would be most cost effective to provide part financing for upgradation of existing unserviceable Kutcha houses. In view of this Government has decided to modify IAY scheme suitably. As per the modified scheme 80 per cent of funds under IAY are to be used for construction of new houses and 20 per cent of funds for upgradation of existing unserviceable Kutcha houses. For that purpose Rs. 10,000 per unit are fixed. This 20 per cent fund is also to be used for improving sanitary, latrine and smokeless chulhas attached to the houses wherever necessary.

12.117 The funds made available (including last year's unspent balance) for construction of new houses for the year 2001-02 was Rs. 168 crore, against which an expenditure of Rs. 157 crore was incurred. During 2001-02, a target of construction of 57,732 new houses was fixed, against which 62,060 new houses were constructed and construction of 27,154 new houses was in progress. During the year 2002-03 upto the end of September, 2002, funds of Rs. 77 crore are made available (including last year's unspent balance) and an expenditure of Rs. 25 crore has been incurred for new houses. The target fixed for the year 2002-03 is construction of 88,625 new houses, against which, upto the end of September, 2002, 12,321 new houses were constructed and construction of 24,025 new houses was in progress.

12.118 The funds made available under IAY for upgradation of unserviceable kutcha houses for the year 2001-02 were Rs. 31 crore, against which an expenditure of Rs. 27 crore was

incurred. A target of upgradation of 28,868 kutcha houses was fixed during the year 2001-02 against which upgradation of 26,713 houses was completed. During the year 2002-03 upto the end of September, 2002, the fund of Rs. 15 crore were made available and an expenditure of Rs. 5 crore was incurred. The target of upgradation of kutcha houses is included in the target of new houses for the year 2002-03. As against this by the end of September, 2002, upgradation of 5,810 houses was completed and upgradation work of 15,308 houses was in progress.

Water Supply

12.119 By the end of Eighth Five Year Plan, 240 cities/towns in the state were provided with piped water supply facility. During Ninth Five Year Plan works of new Water Supply Schemes for two towns, augmentation schemes for 243 towns and sewerage schemes for 14 towns are taken up. Out of these 112 schemes are completed upto 2001-02. A provision of Rs. 311.44 crore is earmarked in the financial year 2002-03 for urban water supply and sanitation programme.

12.120 The Government of India and the State Government has accorded very high priority to the drinking water supply programme and have targetted to provide drinking water facilities to all citizens in the State by 2004. This programme has been included in the '20 - Point Programme' and also in the 'National Minimum Needs Programme'. The Central Government has announced "Prime Minister Gramodaya Yojana" in the year 2000-01. The rural drinking water supply schemes are implemented by providing piped water supply, bore wells and dug wells depending on source of water, terrain and population of the village.

12.121 During the Ninth Five Year Plan (1997-2002) 30,741 villages/wadis were tackled. As on 1st April, 2002, there were 22,870 villages/wadis having problems of drinking water in the State. A provision is made of Rs.411.44 crore is earmarked for rural water supply and sanitation programme in the Annual Plan 2002-03. During 2002-03, upto the end of December, 2002, 495 villages/wadis were tackled for which an expenditure of Rs.208.78 crore was incurred.

12.122 Due to inadequacy of rainfall, acute scarcity of drinking water arises in number of villages in the State every year. The State Government has to take emergency water supply schemes in these villages. The District Collectors have been given adequate powers for execution and monitoring of this programme. Every year this programme is implemented during the period from October to June, but this year due to inadequate rainfall, the programme was extended up to 30th September, 2002. The schemewise number of villages/Wadies covered under this programme during the period from October, 2001 to September, 2002 are shown in the table No.12.19.

Table No. 12.19

Schemewise number of villages/Wadies covered under emergency water supply schemes during October, 2001 to September, 2002

Sr. No.	Name of the scheme	Villages	Wadis
(1)	(2)	(3)	(4)
1.	Construction of new borewells	5,589	1,644
2.	Special repairs to piped water schemes	1,700	234
3.	Special repairs to borewells	4,123	411
4.	Temporary supplementary piped water schemes	597	85
5.	Supply of water by tankers/ bullock carts	2,927	3,039
6.	Requisition of private wells	2,622	156
7.	Deepening and repairs to existing private wells	1,301	111
8.	Construction of Budkies	139	19

12.123 The total expenditure on various schemes of water supply since 1997-98 to 2001-02 is shown in Table No 12.20

Table No 12.20

Expenditure on various water supply schemes (Rs. in crore)

Sr.No.	Year	Expenditure
(1)	(2)	(3)
1.	1997-98	1,326.54
2.	1998-99	1,147.48
3.	1999-00	1,474.57
4.	2000-01	981.18
5.	2001-02	572.41

Environment (Prevention of Air and Water Pollution)

12.124 The Indian economy has grown at a rapid pace during the last few decades with industry as an important constituent of growth. At the same time the natural environment is being damaged by extensive pollution by

industries, vehicle traffic, deforestation etc. To look after the environmental problems the Government of Maharashtra has created a separate department for Environment in 1985. However, well before that "Maharashtra Pollution Control Board" constituted in 1970 under "Maharashtra Prevention of Water Pollution Act, 1969" has been in force to look after the environmental problems in the State.

12.125 The Board is in the State regularly monitoring environmental water quality of main rivers every month at 38 locations under Global Environmental Monitoring System (GEMS) & Monitoring of Indian National Aquatic Resources (MINARS) projects. Out of these 38 locations, at 15 locations the water quality is found to be deteriorated during the year 2001-02. The Board has also monitored the overall environmental quality at 177 other locations out of which at 62 locations the water quality was deteriorated, since Bio-Oxygen Demand (BOD) was exceeding the limits. The main reasons for this are discharge of domestic effluent in the river without treatment and very limited flow in the river after monsoon.

12.126 The ambient air quality in Brihanmumbai is monitored by Municipal Corporation of Brihanmumbai at 6 locations. It has been decided to monitor at 26 stations under the project National Ambient Air Quality Monitoring (NAAQM) in the State. Out of these Maharashtra Pollution Control Board (MPCB) is monitoring air quality at 5 locations, the remaining 21 stations are monitored by the educational institutes. During 2001-02, at two location, NO_x concentration was found above the standard and at 6 locations SPM level (Suspended Particulate Matter) was found above the standard.

12.127 The Government of India has recently enacted Bio-Medical (Management and Handling) Rules, 1998 and Government of Maharashtra has appointed Maharashtra Pollution Control Board as its implementing authority. The Board has already started preparing inventory of Bio-medical waste generating hospitals/medical institutions. Till the end of March, 2002, the Board has given authorisation to 743 medical institutions.

12.128 For proper and planned industrialisation, work of preparation of zoning atlas is undertaken by Maharashtra Pollution Control Board in association with Central Pollution Control Board. Zoning Atlas work for Ratnagiri

district is now completed and for Aurangabad and Pune districts, is in final stages and is expected to be completed by March, 2003.

12.129 The Board collects data on various aspects of Water and Air pollution from all major establishments in the State and regularly monitors them. During 2001-02, under "Water and Air Pollution Act" the board has issued 8,976 consents to various industries to establish or expand as against 7,430 consents issued during 2000-01. During 2002-03, upto the end of September, 2002, the Board has issued 3,067 consents to various industries in the State. As per the provision under the Act, the Board collects water cess from the specified industries and local bodies on the basis of consumption of water. Amount of Rs. 6.45 crore and Rs. 12.67 crore was collected as water cess during the year 2000-01 and 2001-02 respectively.

12.130 The Board monitors the polluting industries for their pollution control operations and action is taken against defaulters. The information regarding the details of legal action taken against defaulting industries is given in table No. 12.21.

Table No. 12.21

Details of legal actions taken by the board against defaulting industries in Maharashtra

Year	Number of legal actions under section			
	33 A of water (P & CP) Act, 1974		31 A of air (P & CP) Act, 1981	
	Proposed	Final	Proposed	Final
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1998-99	311	124	39	16
1999-00	302	230	69	36
2000-01	317	136	35	5
2001-02	298	67	103	20
2002-03*	69	17	174	8

*(Up to Sept.2002)

National River Action Plan

12.131 The National River Action Plan has been launched in 1995 in the Maharashtra State. This is 100 per cent centrally sponsored scheme.

In the Tenth Five Year Plan Government of India has changed the sharing pattern as 70 : 30 i.e. 70 % cost will be shared by Central Government and 30 % cost will be shared by concerned Municipal Corporation/Municipal Council. The main objective of this scheme is to reduce river water pollution due to municipal sewage/domestic liquid waste. Under this scheme initially Nashik & Nanded cities on the bank of Godavari river and Karad & Sangli cities on the bank of Krishna river were covered and Trambakeshwar is added in Tenth Five Year Plan. Sub-schemes like Sewage Treatment Plant, Interception & diversion, river front development, low cost sanitations, crematoria development and afforestation works are undertaken in this scheme. The cumulative expenditure under the scheme is shown in Table No.12.22.

Table No. 12.22

Townwise Expenditure Incurred under the National River Action Plan Scheme

(Rs. in lakh)

Sr.No.	Name of Town	Expenditure Incurred Since inception upto December, 2002
(1)	(2)	(3)
1.	Nashik	3,261.38
2.	Nanded	1,012.74
3.	Karad	109.31
4.	Trambakeshwar	207.94
5.	Sangli	---

National lake conservation plan

12.132 The Government of India in order to maintain and protect the important lake in the country has undertaken a plan called national lake conservation plan 11 lakes have been included in the first phase of implimentation in which Powai lake in Mumbai, in Maharashtra has been included. This is 100 per cent centrally sponsored scheme. For this work Government of India has sanctioned grant of Rs. 6.62 crore out of which Rs. 4 crore has been released to Mumbai Municipal Corporation.

13.1 The Government of India regularly conducts nationwide socio-economic surveys through National Sample Survey Organisation (NSSO). The Government of Maharashtra participates in these surveys on a matching sample basis and collects and analyses the data from the State sample. So far 58 such surveys are conducted and fieldwork of the 59th survey is in progress.

13.2 In the 58th survey (July - December, 2002), information on 'Village Facilities', 'Particulars of Slum', 'Disabled Persons', 'Housing Condition' and 'Household Consumer Expenditure' was collected. Some important results based on quick tabulation of the selected items of the State sample are presented below. These results are based on the sample values without applying estimation procedure and are provisional. The results are based on the data collected from 292 villages and 630 urban blocks.

13.3 Some of the concepts and definitions used in the survey are given below :

Dwelling Unit :- A dwelling unit consists of living room, kitchen, store, bathroom, latrine, garage, open and closed veranda, etc.

Room :- A constructed area with walls or partitions on all sides with atleast one door-way and a roof overhead is called a room.

Living room :- A room with floor (carpet) area of at least 4 square metres, a height of at least 2 metres from the floor to the highest point in the ceiling and used for living purposes is considered as a living room.

Other room :- A room which does not satisfy the specification of 4 square metres floor (carpet) area and 2 metres height from the floor to the highest point of the ceiling or a room which though satisfies the specification, not used for living purposes is treated as other room.

Disabled Persons :- In the survey, five types of disabilities viz. (i) Mental, (ii) Visual, (iii) Hearing, (iv) Speech and (v) Locomotor were covered.

(i) **Mental Disability** :- A person who has difficulty in understanding routine instructions, who do not carry out his/her activities like others of similar age or exhibit behaviour, like talking to self, laughing/crying, staring, violence, fear and suspicion without reason is considered as mentally disabled.

(ii) **Visual Disability** :- Visual disability means loss or lack of ability to execute task requiring adequate visual acuity. Visually disabled include (a) one who does not have any light perception with both eyes taken together and (b) person who has light perception but cannot correctly count fingers of hand (with spectacles/contact lenses if he/she uses spectacles/contact lenses) from a distance of 3 metres (or 10 feet) in good day light with both eyes open.

(iii) **Hearing Disability** :- Hearing disability means person's inability to hear properly without hearing aids. It is judged taking into consideration the disability of the better ear. If one ear of a person is normal and the other ear has total hearing loss, then the person is classified as having normal hearing ability.

(iv) **Speech Disability** :- Speech disability means person's inability to speak properly. Persons with speech disability include those who cannot speak or speak only with limited words or those with loss of voice. It also includes defects in speech, such as stammering, nasal voice, hoarse voice, discordant voice and articulation defects, etc.

(v) **Locomotor Disability** :- Locomotor disability refers to (a) a person with loss or absence or inactivity of whole or part of hand or leg or both due to amputation, paralysis, deformity

and dysfunction of joints which affects his/her normal ability to move self or objects and (b) one with physical deformities in the body (other than limbs) such as hunch back, deformed spine, etc. Dwarfs and persons with stiff neck of permanent nature are also treated as disabled.

Slum :- A slum is a compact area with a collection of poorly built tenements, mostly of temporary nature, crowded together usually with inadequate sanitary and drinking water facilities in unhygienic conditions.

(A) Housing condition

13.4 Housing condition is one of the very important indicators of the socio-economic development of the country. The objective of the survey was to collect statistical data on housing conditions in qualitative and quantitative terms. This data is useful for an assesment of housing stock and formation of housing policies and programmes. The results presented here are based on data collected from 3,430 rural and 7,528 urban households.

13.5 About 93 per cent rural households were living in the owned dwelling units. In the urban areas this percentage was only 68. About 23 per cent of the urban households were living in hired accommodation and about six per cent households were living in employer's quarters.

13.6 About eight per cent rural households were living in dwelling units with area less than 10 square metre (sq.m.) (Table No.13.1). The corresponding percentage in the urban areas was 11. Per capita average carpet area comes about 6.7 sq.m. in both the rural and urban areas.

TABLE No. 13.1

Percentage distribution of households by carpet area of dwelling units		
Area (sq.m.) (1)	Rural (2)	Urban (3)
Less than 10	8.2	10.7
10-20	27.3	32.3
20-30	26.6	20.3
30-40	14.9	12.1
40 & above	23.0	24.6
Total	100.0	100.0

13.7 In the survey, the structure of dwelling unit is identified as 'good' if it does not require any immediate major or minor repairs. The structure is treated as 'satisfactory' if it requires only minor

repairs (minor repairs include white wash, plastering, floor changing, etc.). The structure is treated as 'bad' if it requires immediate major repairs without which it is unsafe for habitation or requires to be demolished and rebuilt. From table No.13.2, it is clear that about 20 per cent rural households and 12 per cent urban households were living in structures with 'bad' condition. About half of the total rural households were residing in structures requiring minor repairs, whereas this percentage in urban areas was 37.

TABLE No. 13.2

Percentage distribution of households by condition of structure of dwelling unit

Condition of structure of dwelling unit (1)	Rural (2)	Urban (3)
Good	31.7	50.2
Satisfactory	48.4	37.4
Bad	19.9	12.4
Total	100.0	100.0

13.8 It is observed from the table No.13.3 that for 50 per cent rural households, the major source of drinking water was tap. The corresponding percentage for urban areas was only 95. Of the total households with tap as the major source of drinking water, about 31 per cent rural households and about 60 per cent urban households were having this facility within the dwelling.

TABLE No. 13.3

Percentage distribution of households by major source of drinking water

Major source (1)	Rural (2)	Urban (3)
Tap	50.4	95.0
Tube well/Hand pump	20.6	3.1
Well	27.2	1.6
Other	1.8	0.3
Total	100.0	100.0

13.9 From the data collected on kitchen type (Table No.13.4), about 35 per cent rural and about 54 per cent urban households were having a separate kitchen. Among the households having a separate kitchen, about 11 per cent rural and about 54 per cent urban households were having a tap facility for drinking water within a kitchen.

TABLE No. 13.4
Percentage distribution of households by kitchen type

Kitchen type (1)	Rural (2)	Urban (3)
Separate kitchen with water tap	3.8	29.4
Separate kitchen without water tap	30.9	24.1
No separate kitchen	65.3	46.5
Total	100.0	100.0

13.10 Table No.13.5 reveals that about 59 per cent rural households were not having a bathroom facility. This percentage in urban areas was 35. Of the total households not having a bathroom, in rural areas about one out of every three households was having bathing place outside the premises while in urban areas about one out of every ten households was having bathing place outside the premises.

TABLE No. 13.5
Percentage distribution of households by bathroom facility

Bathroom (1)	Rural (2)	Urban (3)
Attached	18.5	52.8
Detached	22.8	11.8
No bathroom	58.7	35.4
Total	100.0	100.0

13.11 The data collected on latrine facilities indicate that about 86 per cent rural households were not having latrine facility (Table No.13.6). This percentage in urban areas was only 14.

TABLE No. 13.6
Percentage distribution of households by type of latrine

Type of latrine (1)	Rural (2)	Urban (3)
Public/community	1.4	22.3
Shared	1.5	18.7
Owned	11.1	43.7
Other	0.3	1.0
No latrine	85.7	14.3
Total	100.0	100.0

13.12 The information about garbage disposal arrangement was collected for urban areas only. About 85 per cent households reported that the garbage disposal arrangement was provided by the local bodies. Only nine per cent households reported of not having any garbage disposal arrangement.

13.13 About 83 per cent rural households reported that they were using firewood and chips as a main source of fuel for cooking. About 13 per cent rural households reported of using LPG for cooking. In the urban areas 61 per cent households were using LPG and 22 per cent were using kerosene for cooking.

(B) Disabled persons

13.14 The results in table No.13.7 indicate that about 1.1 per cent rural and 1.3 per cent urban persons reported of having either one or more disabilities. The main cause of mental disability was serious illness during childhood which accounted for 15 per cent cases in the rural areas and 21 per cent cases in the urban areas among mentally disabled persons. Head injury is also the major cause for mental disability in the urban areas (11 per cent). Cataract and old age were found to be the major reasons for visual disability in both the rural and urban areas. Disability due to cataract accounts for 15 per cent and due to old age accounts for 41 per cent in the rural areas. The corresponding percentages in urban areas were 17 and 35 respectively. In the case of hearing disability, ear discharge and old age were the main reasons and accounting for 13 per cent and 39 per cent respectively in the rural areas and 40 per cent and 45 per cent in the urban areas. In the case of speech disability, paralysis was the main cause and accounted for 35 per cent in both the rural and urban areas. Polio, stroke and injury were found to be the major causes for locomotor disability in

TABLE No. 13.7
Proportion (in per cent) of disabled persons in total population by type of disability

Type of disability (1)	Rural (2)	Urban (3)
Mental	0.15	0.17
Visual	0.16	0.14
Hearing	0.15	0.15
Speech	0.12	0.11
Locomotor	0.67	0.80
Any	1.13	1.25

both the rural and urban areas. Their percentages in the rural areas were 23, 11 and 22 respectively. The corresponding percentages in the urban areas were 26, 14 and 22 respectively.

13.15 In both the rural and urban areas among the visually disabled persons, nearly half of them were not having at all any light perception.

13.16 Among the speech disabled persons in the rural areas, more than half and in urban areas about one-third were not able to speak at all.

13.17 In the survey, a person is treated as having a profound hearing disability if he/she cannot hear at all or can only hear loud sounds such as thunder and understands only gestures. A person is treated as having a severe hearing disability if he/she can hear only shouted words or can hear only if the speaker is sitting in the front. It is observed that among hearing disabled persons about 48 per cent in the rural areas and about 45 per cent in the urban areas were having a severe hearing disability. Among hearing disabled persons, about one-third were having a profound hearing disability in both the rural and urban areas.

13.18 Among the locomotor disabled persons, in both the rural and urban areas, out of every five, two were disabled due to deformity of limbs and out of every four one person was disabled due to dysfunction of limbs.

13.19 Table No.13.8 shows that a little less than one-fourth of the total rural as well as urban disabled persons were in the age-group 60 years and above. About three per cent of the total rural and urban disabled persons were in the age-group 0-4 years.

TABLE No. 13.8
Percentage distribution of disabled persons by age-group

Age-group (years) (1)	Rural (2)	Urban (3)
0 - 4	2.8	3.1
5 - 14	16.4	15.6
15 - 59	57.4	58.9
60 & above	23.4	22.4
Total	100.0	100.0

13.20 It is observed from the table No.13.9 that out of the total disabled persons in the rural areas in the age-group 15-59 years, about 41 per cent persons were employed. This percentage was 35 in urban areas. Large proportion of disabled

persons (about 60 per cent) in both the rural and urban areas was neither willing nor available for work may be due to a severe disability.

TABLE No. 13.9
Percentage distribution of disabled persons of age 15 - 59 years by usual activity status

Usual activity status (1)	Rural (2)	Urban (3)
Employed	40.6	35.4
Unemployed	1.1	2.9
Neither willing nor available for work	58.3	61.7
Total	100.0	100.0

(C) Village facilities

13.21 In the survey, information was collected about various facilities available in the villages. It is observed that about three-fourth of the total villages were having drainage system facility, of which about 56 per cent were having open pucca type. About 57 per cent villages were having tap facility for drinking water supply. Cable TV connection facility was available in about 37 per cent villages. However, community TV centre facility was available in only 17 per cent villages. About 94 per cent villages were having Anganwadi centres. About 60 per cent villages were having Post office. Only four per cent villages were not having primary education facility within the villages. In about 45 per cent villages, secondary school facility was available within the villages and for 45 per cent villages this facility was available within the range of 10 km. Higher secondary school facility was available within the villages for about 39 per cent villages and about 44 per cent villages, this facility was available within the range of 10 km.

(D) Particulars of slum

13.22 In this survey, data were collected about urban slums only. In selected 630 urban blocks, 240 slums were found. Of which more than half were notified. Among 240 slums, about 38 per cent slums were from Greater Mumbai.

13.23 About 90 per cent slums were located in residential area. About two-third of the total slums were on public land.

13.24 In two-third of the total slums, majority of structures were of pucca type, whereas the proportion of such slums in Greater Mumbai was 51 per cent. In 92 per cent slums, the major source of drinking water was tap. Only one-third of the total slums were having underground sewerage system. One-fourth of the slums were not having any type of latrine facility. Of the slums having latrine facility, in 57 per cent slums, public/community latrine facility was most availed by the residents. Among these slums, only in two per cent

slums most of the residents were having owned latrine facility.

13.25 About 30 per cent slums were not having any drainage system. In about 79 per cent slums, garbage disposal facility was arranged by local bodies. In Greater Mumbai, this facility was available to 91 per cent slums. About 18 per cent slums were not having any garbage disposal arrangement.

LIBRARY & DOCUMENTATION CENTRE
National Institute of Educational
Planning and Administration.
17-B, Sri Aurobindo Marg,

New Delhi-110016

DOC, No..... D-12000

Date..... 23-09-2003

भाग दोन
सांख्यिकीय तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

T-1

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 1
महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (कोटीत) Total population (In crore)	दशवर्षीय वाढ (+) किंवा घट (-) टक्केवारी Decennial percentage increase (+) or decrease (-)		साक्षरतेची टक्केवारी †† Literacy percentage			
		महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
		(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1951	3.20	36.11	(+) 19.27	(+) 13.31	20.5	18.3†	
1961	3.96	43.92	(+) 23.60	(+) 21.51	35.1	28.3	
1971	5.04	54.82	(+) 27.45	(+) 24.80	45.8	34.5	
1981	6.28	68.52	(+) 24.54	(+) 25.00	57.1	43.7*	
1991	7.89	84.63†	(+) 25.73	(+) 23.85†	64.9	52.2@@	
2001	9.67	102.70	(+) 22.57	(+) 21.35	77.3	65.4**	

† जम्मू आणि काश्मीरची प्रक्षेपित केलेली लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu and Kashmir.

†† १९५१, १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१, १९९१ व २००१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे. / Literacy rates for 1951, 1961 and 1971 relate to population aged 5 and above. The rates for the years 1981, 1991 and 2001 relate to population aged 7 and above.

* १९८१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी आसाम व जम्मू आणि काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1981 is excluding Assam and Jammu and Kashmir.

@ १९९१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू आणि काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1991 is excluding Jammu and Kashmir.

** २००१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी गुजरात व हिमाचल प्रदेश मधील नैसर्गिक आपत्तीमुळे बाधित झालेल्या क्षेत्रातील लोकसंख्या व साक्षरांची संख्या वगळून

Literacy percentage of 2001 is excluding the population and number of literates of areas affected by natural calamities of Gujrat and Himachal Pradesh.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 2
राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनु.क्र. Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (कोटीत)/Population (In Crore)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of urban population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thousand males)	घनता (दर चौ.कि.मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)		
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females					
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)					
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
1	1901	1.62	0.32	1.94	0.98	0.96	16.59	978	1,003	862	67
2	1911	1.82	0.32	2.15	1.09	1.06	15.13	967	1,000	796	75
3	1921	1.70	0.39	2.09	1.07	1.02	18.50	950	994	776	73
4	1931	1.95	0.45	2.40	1.23	1.17	18.60	947	987	790	83
5	1941	2.12	0.57	2.68	1.38	1.31	21.11	949	989	810	94
6	1951	2.28	0.92	3.20	1.65	1.55	28.75	941	1,000	807	106
7	1961	2.84	1.12	3.96	2.04	1.91	28.22	936	995	801	129
8	1971	3.47	1.57	5.04	2.61	2.43	31.17	930	985	820	164
9	1981	4.08	2.20	6.28	3.24	3.04	35.03	937	967	850	204
10	1991	4.84	3.05	7.89	4.08	3.81	38.69	934	972	875	257
11	2001	5.57	4.10	9.67	5.03	4.64	42.40	922	959	874	314

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - i) महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली
ii) संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Note - Details may not add up to totals due to rounding.

Source - i) Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi
ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 3

महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारलेले जन्म दर, मृत्यू दर व बालमृत्यू दर
**BIRTH RATE, DEATH RATE AND INFANT MORTALITY RATES BASED ON
 SAMPLE REGISTRATION SCHEME, MAHARASHTRA STATE**

वर्ष Year (1)	ग्रामीण / Rural			नागरी / Urban			एकत्र / Combined		
	जन्म दर Birth rate (2)	मृत्यू दर Death rate (3)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (4)	जन्म दर Birth rate (5)	मृत्यू दर Death rate (6)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (7)	जन्म दर Birth rate (8)	मृत्यू दर Death rate (9)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (10)
1971	33.7 (38.9)	13.5 (16.4)	111 (138)	29.0 (30.1)	9.7 (9.7)	88 (82)	32.2 (36.9)	12.3 (14.9)	105 (129)
1981	30.4 (35.6)	10.6 (13.7)	90 (119)	24.5 (27.0)	7.4 (7.8)	49 (62)	28.5 (33.9)	9.6 (12.5)	79 (110)
1985	29.8 (34.3)	9.4 (13.0)	78 (107)	27.7 (28.1)	6.7 (7.8)	49 (59)	29.0 (32.9)	8.4 (11.8)	68 (97)
1986	31.7 (34.2)	9.7 (12.2)	73 (105)	27.4 (27.1)	6.1 (7.6)	44 (62)	30.1 (32.6)	8.4 (11.1)	63 (96)
1987	30.2 (33.7)	9.5 (12.0)	76 (104)	26.6 (27.4)	6.1 (7.4)	47 (61)	28.9 (32.2)	8.3 (10.9)	66 (95)
1988	31.4 (33.1)	10.1 (12.0)	76 (102)	25.8 (26.3)	6.7 (7.7)	50 (62)	29.4 (31.5)	8.9 (11.0)	68 (94)
1989	30.6 (32.2)	8.9 (11.1)	66 (98)	24.6 (25.2)	6.3 (7.2)	44 (58)	28.5 (30.6)	8.0 (10.3)	59 (91)
1990	29.5 (31.7)	8.5 (10.5)	64 (86)	23.8 (24.7)	5.4 (6.8)	44 (50)	27.5 (30.2)	7.4 (9.7)	58 (80)
1991*	28.0 (30.9)	9.3 (10.6)	69 (87)	22.9 (24.3)	6.2 (7.1)	38 (53)	26.2 (29.5)	8.2 (9.8)	60 (80)
1992*	27.4 (30.9)	9.1 (10.9)	67 (85)	21.5 (23.1)	5.6 (7.0)	40 (53)	25.3 (29.2)	7.9 (10.1)	59 (79)
1993*	27.1 (30.4)	9.3 (10.6)	63 (82)	22.8 (23.7)	4.8 (5.8)	32 (45)	25.2 (28.7)	7.3 (9.3)	50 (74)
1994*	26.9 (30.5)	9.2 (10.1)	68 (80)	23.0 (23.1)	5.6 (6.7)	38 (52)	25.1 (28.7)	7.5 (9.3)	55 (74)
1995*	26.0 (30.0)	8.9 (9.8)	66 (80)	22.4 (22.7)	5.4 (6.6)	34 (48)	24.5 (28.3)	7.5 (9.0)	55 (74)
1996*	24.9 (29.3)	8.7 (9.7)	58 (77)	21.0 (21.6)	5.4 (6.5)	31 (46)	23.4 (27.5)	7.4 (9.0)	48 (72)
1997*	24.4 (28.9)	8.6 (9.6)	56 (77)	21.0 (21.5)	5.4 (6.5)	31 (45)	23.1 (27.2)	7.3 (8.9)	47 (71)
1998*	23.6 (28.0)	8.9 (9.7)	58 (77)	20.8 (21.1)	5.8 (6.6)	32 (45)	22.5 (26.5)	7.7 (9.0)	49 (72)
1999*	21.6 (27.6)	8.7 (9.4)	58 (75)	20.3 (20.8)	5.6 (6.3)	31 (44)	21.1 (26.1)	7.5 (8.7)	48 (70)
2000	21.4 (27.6)	8.6 (9.3)	56 (74)	20.4 (20.7)	5.8 (6.3)	33 (44)	21.0 (25.8)	7.5 (8.5)	48 (68)

टीप/Note - (१) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत.

Bracketed figures are for India.

(२) * जम्मू व काश्मीर आणि १९९५ करिता मिझोराम सह वगळून/

* Excludes Jammu & Kashmir and for 1995 Mizoram also.

(३) जन्म दर व मृत्यू दर एक हजार लोकसंख्येमागे आहेत.

Birth rates and Death rates are per thousand population.

(४) बालमृत्यू दर एक हजार जिवंत जन्मांमागे आहेत.

Infant mortality rates are per thousand live births.

आधार - नमुना नोंदणी पत्रिका, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source - Sample Registration Bulletin, Registrar General of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 4
काम करणाऱ्या लोकांची १९९१ जनगणनेनुसार आर्थिक वर्गवारी
**ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS AS PER
POPULATION CENSUS 1991**

(हजारत/In thousand)

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	महाराष्ट्र † Maharashtra			भारत India			Class of workers (1)
	पुरुष Males (2)	स्त्रिया Females (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Males (5)	स्त्रिया Females (6)	एकूण Total (7)	
1 शेतकरी	6,231	3,941	10,172	88,481	22,221	1,10,702	Cultivators
2 शेतमजूर	3,906	4,408	8,313	46,165	28,433	74,598	Agricultural labourers
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छिमारी, शिंकार, मळे, फळबागा आणि संलग्न कामे	404	68	472	4,716	1,325	6,041	Livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities
4 खाणकाम आणि दगड खाणकाम	98	17	115	1,537	214	1,751	Mining and quarrying
5 वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, संधारण व दुरुस्ती							Manufacturing, processing, servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योग ..	337	162	498	4,555	2,249	6,804	(a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगाव्यतिरिक्त इतर उद्योग	3,251	347	3,598	19,414	2,453	21,867	(b) Other than household industry
6 बांधकाम	709	93	802	5,122	421	5,543	Construction
7 व्यापार आणि वाणिज्य ..	2,400	256	2,657	19,863	1,434	21,296	Trade and Commerce
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	1,116	45	1,160	7,810	208	8,018	Transport, storage and communications
9 इतर सेवा	2,468	751	3,219	23,995	5,316	29,312	Other services
(अ) एकूण मुख्यतः काम करणारे (१ ते ९)	20,919	10,088	31,006	2,21,659	64,274	2,85,932	(a) Total main workers (1 to 9)
(ब) सिमांतिक कामगार ..	374	2,530	2,904	2,705	25,494	28,199	(b) Marginal workers
(क) एकूण काम न करणारे..	19,525	25,486	45,011	2,10,844	3,13,592	5,24,437	(c) Total non-workers
एकूण (अ+ब+क)	40,817	38,104	78,921	4,35,208	4,03,360	* 8,38,568	Total (A+ B + C)

* जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir

† धुळे जिल्ह्यातील ३३ गावांची, जेथे गणना घेतली नाही, माहिती वगळून/
Excluding information of 33 villages of Dhule District, where Census was not conducted.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

Note - Figures may not add up to totals due to rounding

आधार - i) महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली

ii) संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई

Source- i) Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi

ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai

REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURE SECTOR IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Sr. No.	तपशील (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1985-86 (6)	1990-91 (7)	2000-01 (8)	2001-02 (R/E) (9)	2002-03 (B/E) (10)	Particulars (2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर ...	5.04	24.21	23.08	8.68	0.64	0.00	0.00	0.00	Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली ...	696.36	910.16	852.77	1,225.11	2,543.38	6,417.57	8,437.00	9,365.00	Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ ... अन्वये फेरबदल केलेल्या महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यामध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४ च्या कलम ३ नुसार जमीन महसुलातील वाढ	...	18.98	38.41	Increase in land revenue under Sec. 3 of Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलातील वाढ	43.12	221.69	186.99	374.86	493.00	547.00	Increase in land revenue for Employ- ment Guarantee Scheme.
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर ...	83.46	352.44	356.08	1,082.52	1,115.45	4,326.11	5,692.00	6,318.00	Rates and cesses on land
6	ऊस खरेदीवरील कर ...	442.95	1,780.02	1,775.53	3,363.45	3,892.98	9,415.54	7,000.00	8,000.00	Tax on purchase of sugarcane
			(+)94.64*	(+)0.36*	(+)15.00*	
7	ऊस (विनियमन, पुरवठा आणि खरेदी, नियंत्रण) अधिनियमाखालील जमा रकमा	Receipts under sugarcane (Regulation, supply and purchase, control) Act.
8	शिक्षण उपकर अधिनियम- (अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी	7.64	44.49	91.88	1,584.63	802.45	890.72	(a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops
	(ब) जलसिंचित कृषि जमिनीवरील रोजगार हमी उपकर	78.35	53.72	39.14	310.11	313.65	348.15	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ	30.00	11.10	12.20	106.29	21.45	23.81	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.
	एकूण	1,227.81	3,180.45	3,205.34	6,025.76	7,882.66	22,535.11	22,759.55	25,492.68	Total

* अर्थसंकल्पीय शीर्ष ००४५, वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क या शीर्षाखालील जमा

R/E = सुधारलेले अंदाज / Revised Estimates.

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

* Receipt under the budget head 0045, Other Taxes and Duties on commodities and Services.

B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज / Budget Estimates.

Source - Finance Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेतील कल
TRENDS IN RECEIPTS ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	1970-71 प्रत्यक्ष रकमा Actuals	1980-81 प्रत्यक्ष रकमा Actuals	1990-91 प्रत्यक्ष रकमा Actuals	2000-01 प्रत्यक्ष रकमा Actuals	2001-02 सु.अं. (R/E)	2002-03 अ.अं. (B/E)	Item (1)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
महसुली जमा							REVENUE RECEIPTS
(एक)कर महसूल (अ+ब)	336	1,467	6,110	22,508	25,714	27,463	(I) Tax Revenue (A+B)
(अ) केंद्राकडून वसूल होणाऱ्या करांतील राज्याचा हिस्सा	80	336	990	2,781	2,451	2,840	(A) Share in Centrally Collected Taxes
(१) आयकर	42	110	338	772	465	539	(i) Income Tax
(२) संपदा शुल्क (इस्टेट ड्युटी)	1	2	0	0	0	0	(ii) Estate Duty
(३) केंद्रीय उत्पादन शुल्क	37	224	652	869	844	979	(iii) Union Excise Duties
(४) निगम कर	0	0	0	487	546	632	(iv) Corporation Tax
(५) संपत्ती कर	0	0	0	2	1	1	(v) Wealth Tax
(६) जकात	0	0	0	620	523	606	(vi) Customs
(७) सेवा कर	0	0	0	31	72	83	(vii) Service Tax
(ब) राज्याचा स्वतःचा कर महसूल-	256	1,131	5,120	19,727	23,263	24,623	(B) State's own Tax Revenue
(१) कृषि उत्पन्नावरील कर	0	0	0	0	0	0	(i) Agriculture Income Tax
(२) जमीन महसूल	10	16	62	215	282	313	(ii) Land Revenue
(३) मुद्रांक व नोंदणी फी	14	43	286	2,201	2,450	2,675	(iii) Stamps and Registration Fees
(४) राज्य उत्पादन शुल्क	7	89	542	1,779	1,925	2,150	(iv) State Excise Duties
(५) विक्रीकर	160	750	3,175	12,196	13,180	14,680	(v) Sales Tax
(६) वाहनावरील कर	14	51	204	786	950	1,025	(vi) Taxes on Vehicles
(७) मालावरील व उतारवरील कर	12	18	202	100	1,198	579	(vii) Tax on Goods and Passengers
(८) विद्युत शुल्क	18	59	278	934	1,563	1,117	(viii) Electricity Duty
(९) करमणूक कर	13	45	71	0	0	0	(ix) Entertainment Tax
(१०) उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर	0	32	191	947	1,103	1,404	(x) Other Taxes on Income & Expenditure
(११) विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क	8	28	109	569	612	680	(xi) Other Taxes & Duties on Commodities & Services
(दोन)करांव्यतिरिक्त महसूल-	120	571	2,589	7,059	5,440	7,157	(II) Non-Tax Revenue
(१) व्याजविषयक जमा रकमा	23	99	658	3,162	933	1,137	(i) Interest Receipts
(२) केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने	29	134	795	1,463	2,167	2,352	(ii) Grants-in-aid from Central Govt.
(३) इतर कराव्यतिरिक्त महसूल	68	338	1,136	2,434	2,340	3,668	(iii) Other non-tax revenue
महसुली लेख्यांवरील एकूण जमा (एक + दोन)	456	2,038	8,699	29,567	31,154	34,620	Total Revenue Receipts (I + II)
भांडवली जमा							CAPITAL RECEIPTS
(१) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण*	178	516	266	7,294	19,811	18,600	(i) Internal Debt of the State Govt.*
(२) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	66	312	1,296	5,401	1,665	1,907	(ii) Loans & Advances from Central Govt.
(३) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा(वसुली)	19	39	122	2,595	269	317	(iii) Loans & Advances by the State Government (Recoveries).
(४) लोक लेख्यावरील निव्वळ जमा	74	152	630	4,012	2,974	1,932	(iv) Net Receipts on Public Account.
(५) इतर जमा (निव्वळ)‡	6	(-) 18	(-) 14	(-) 38	0	0	(v) Other Receipts. (net)‡
एकूण भांडवली जमा	343	1,001	2,300	19,264	24,719	22,756	Total Capital Receipts.
एकूण जमा (महसुली + भांडवली)	799	3,039	10,999	48,831	55,873	57,376	Total Receipts (Revenue + Capital)

15

* अर्धोपाय व आगाऊ रकमा धरून

‡ यात 'आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ) आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी' (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

आधार - संसिप्त अर्थसंकल्प, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

* Inclusive of ways & means advances.

‡ It comprises inter state settlement (net), appropriations to the contingency fund (net) and contingency fund (net).

Source - Budget-in-Brief, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 7
महसुली व भांडवली लेखांवरील खर्चातील कल
TRENDS IN EXPENDITURE ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1970-71 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	1980-81 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	1990-91 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	1995-96 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (5)	2000-01 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (6)	2001-02 सु.अं. (R/E) (7)	2002-03 अ.अं. (B/E) (8)	Item (1)
महसुली खर्च								REVENUE EXPENDITURE
(ए) विकास खर्च (अ+ब+क)	301	1,435	5,616	10,470	22,699	19,972	19,106	(A) Development Expenditure (a+b+c)
(अ) सामाजिक सेवा (१ ते ८)	155	678	3,024	6,500	14,351	13,707	13,808	(a) Social Services (1 to 8)
(१) शिक्षण, क्रिडा, कला व संस्कृती	98	381	1,694	3,598	9,409	8,794	8,440	(1) Education, Sport, Art & Culture
(२) आरोग्य व कुटुंब कल्याण	39	162	477	890	1,595	1,657	1,799	(2) Health & Family Welfare
(३) पाणीपुरवठा, स्वच्छता, गृहनिर्माण व नगरविकास	1	38	388	755	1,443	1,604	1,580	(3) Water Supply Sanit. Housing and Urban Development
(४) माहिती व ध्वनी प्रसारण	0	4	11	13	19	18	20	(4) Information & Broadcasting
(५) अ.जा.,अ.ज. व इ.मा.व. यांचे कल्याण	0	0	139	375	753	687	665	(5) Welfare of SC. ST. & OBC
(६) कामगार व कामगार कल्याण	0	13	58	137	213	198	188	(6) Labour and Labour Welfare
(७) समाज कल्याण व पोषण आहार	0	49	247	719	892	722	1,090	(7) Social Welfare and Nutrition
(८) इतर	17	31	10	13	27	27	26	(8) Others
(ब) आर्थिक सेवा (१ ते ९)	145	749	2,560	3,923	7,656	5,511	4,603	(b) Economic Services (1 to 9)
(१) कृषि व संलग्न सेवा	145	322	1,163	1,458	2,626	2,160	2,277	(1) Agriculture and Allied activities
(२) ग्राम विकास	0	0	259	854	507	852	492	(2) Rural Development
(३) विशेष क्षेत्र कार्यक्रम	0	0	13	35	46	33	43	(3) Special Area Programme
(४) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	0	166	642	1,339	1,858	705	727	(4) Irrigation and Flood control
(५) ऊर्जा	0	0	87	23	2,405	1,374	739	(5) Energy
(६) उद्योग व खनिजे	0	5	78	145	39	127	115	(6) Industry and Minerals.
(७) वाहतूक	0	83	14	27	46	90	60	(7) Transport
(८) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	0	173	302	39	120	166	144	(8) General Economic Services
(९) विज्ञान, तंत्रशास्त्र व पर्यावरण	0	0	2	3	9	4	6	(9) Science, Technology & Environment
(क) स्थानिक संस्था आणि पंचायत राज्य संस्था यांना सहायक अनुदाने व अंशदाने	1	8	32	47	692	754	695	(c) Grants-in-Aid & contributions to Local Bodies & P.R. Institutions
(बी) विकासेतर खर्च (अ+ब)	159	482	3,138	6,698	14,702	17,427	21,046	(B) Non-Development Expenditure (a+b)
(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ५)	85	328	1,944	4,181	9,343	11,010	13,604	(a) General Services (1 to 5)
(१) राज्यांची अंगे	38	21	74	180	306	343	324	(1) Organs of State
(२) करवसुली खर्च	0	53	147	236	409	1,121	634	(2) Collection Charges
(३) प्रशासकीय सेवा	47	209	837	1,575	3,394	3,441	3,656	(3) Administrative Services
(४) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	0	45	327	637	2,156	2,367	4,787	(4) Pensions and Miscellaneous General Services
(५) राखीव निधीकडे हस्तांतरण	0	0	559	1,553	3,078	3,738	4,203	(5) Transfer to Reserve Funds
(ब) व्याज प्रदान व ऋण सेवा	74	154	1,194	2,517	5,359	6,417	7,442	(b) Intrest Payments and Servicing of Debt.
एकूण महसुली खर्च (ए+बी)	460	1,917	8,754	17,168	37,401	37,399	40,152	Total Revenue Expenditure (A+B)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 7 - Contd..

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1970-71 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	1980-81 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	1990-91 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	1995-96 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (5)	2000-01 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (6)	2001-02 सु.अं. (R/E) (7)	2002-03 अ.अं. (B/E) (8)	Item (1)
भांडवली खर्च								CAPITAL EXPENDITURE
(ए) विकास खर्च (अ+ब)	152	623	1,678	3,703	3,737	5,263	3,913	(A) Development Expenditure (a+b)
(अ) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च	90	348	964	2,703	4,463	3,315	2,832	(a) Capital Expenditure outside the Revenue Account
(ब) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रक्कम	62	275	714	1,000	(-) 726	1,948	1,081	(b) Loans and Advances given by the State Government
(बी) विकासेतर खर्च (अ+ब)	171	554	341	505	7,022	13,200	13,413	(B) Non-Development Expenditure(a+b)
सरकारी ऋणाची परतफेड								Repayment of Public debt
(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	0	508	60	44	6,161	12,239	12,289	(a) Internal Debt of the State Government
(ब) केंद्र शासनाकडून घेतलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	171	46	281	461	861	961	1,124	(b) Loans & Advances from Central Govt.
एकूण भांडवली खर्च (ए+बी)	323	1,177	2,019	4,208	10,759	18,463	17,326	Total Capital Expenditure (A+B)
एकूण खर्च (महसुली + भांडवली)	783	3,094	10,773	21,376	48,160	55,862	57,478	Total Expenditure (Revenue + Capital)

आधार - संक्षिप्त अर्थसंकल्प, महाराष्ट्र शासन.

Source - Budget-in-Brief, Government of Maharashtra.

तक्ता क्रमांक/
महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे
ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

		सर्वसाधारण सेवा General Services			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services		
आर्थिक वर्गीकरण	2000-01 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	2001-02 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	2002-03 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	2000-01 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	2001-02 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	2002-03 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
१ चालू खर्च--							
(अ) सेवा व वस्तू ..	4,110	4,123	7,027	2,436	2,435	2,894	
(ब) व्याज प्रदान ..	0	0	0	0	0	0	
(क) अनुदाने ..	1,147	1,256	1,141	10,917	10,638	10,272	
(ड) इतर चालू खर्च ..	251	1,018	442	769	893	439	
एकूण-(१) ..	5,508	6,397	8,610	14,122	13,966	13,605	
२ भांडवली खर्च--							
२.१(अ) एकूण भांडवल निर्मिती ..	276	481	396	586	535	472	
(ब) भांडवली अनुदाने ..	148	78	147	329	372	288	
(क) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणूक	0	0	0	2	29	20	
(ड) कर्जे ..	(-) 1,396	8	20	182	229	281	
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	(-) 13	(-) 20	(-) 24	22	12	13	
उपबेरीज - (२.१) ..	(-) 985	547	539	1,121	1,177	1,074	
२.२ ऋणाची परतफेड ..	0	0	0	0	0	0	
एकूण-(२) ..	(-) 985	547	539	1,121	1,177	1,074	
एकूण-(१+२) ..	4,523	6,944	9,149	15,243	15,143	14,679	

- टीप -** (१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनात प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.
- (२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा ब इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.
- (३) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा न कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.
- (४) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृद संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादि विषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.
- (५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च, जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसान भरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार - राज्य अर्थसंकल्पाचे आर्थिक उद्देशानुसार वर्गीकरण.

TABLE No. 8

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये कोटीत/Rs. in Crore)

वर्गीकरण

Classification

आर्थिक सेवा Economic Services			इतर सेवा Other Services			एकूण Total			
2000-01 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	2001-02 (सुधारलेले) (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Revised Budget estimates)	2002-03 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	2000-01 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	2001-02 (सुधारलेले) (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Revised Budget estimates)	2002-03 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	2000-01 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	2001-02 (सुधारलेले) (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Revised estimates)	2002-03 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	Economic Classification
(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(1)
1. Current Expenditure									
2,488	2,523	2,453	502	697	678	9,536	9,778	13,052 ...	(a) Consumption expenditure
0	0	0	5,219	6,282	7,284	5,219	6,282	7,284 ...	(b) Interest payments
705	811	847	0	54	2	12,769	12,759	12,262 ...	(c) Grants
1,863	761	704	(-) 67	26	47	2,816	2,698	1,632 ...	(d) Other current expenditure
5,056	4,095	4,004	5,654	7,059	8,011	30,340	31,517	34,230 ...	Total—(1)
2. Capital Expenditure --									
2,488	2,805	2,790	(-) 231	(-) 271	(-) 93	3,119	3,550	3,565	2.1 (a) Gross capital formation
3,066	1,795	1,280	0	0	0	3,543	2,245	1,715	(b) Capital grants
2,223	549	206	0	0	0	2,225	578	226	(c) Investment in shares
483	1,709	778	1	1	2	(-) 730	1,947	1,081 ...	(d) Loans
35	42	68	3	3	15	47	37	72 ...	(e) Other capital transfers
8,295	6,900	5,122	(-) 227	(-) 267	(-) 76	8,204	8,357	6,659 ...	Sub-total - 2.1
0	0	0	7,022	13,200	13,413	7,022	13,200	13,413 ...	2.2 Repayment of Debt
8,295	6,900	5,122	6,795	12,933	13,337	15,226	21,557	20,072 ...	Total - (2)
13,351	10,995	9,126	12,449	19,992	21,348	45,566	53,074	54,302 ...	Grand Total - (1+2)

Note - (1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Survey upto 1983-84.

(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry, dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari system, payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source - Economic and purpose classification of State Budgets.

महाराष्ट्र राज्य शासनाचा अर्थसंकल्पीय जमा व खर्च

BUDGETARY RECEIPTS AND EXPENDITURES OF MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1980-81 (Actuals) प्रत्यक्ष (2)	1990-91 (Actuals) प्रत्यक्ष (3)	2000-01 (Actuals) प्रत्यक्ष (4)	2001-02 (R/E) सुधारित अंदाज (5)	2002-03 (B/E) अर्थसंकल्पीय अंदाज (6)	Item (1)
1. महसुली जमा (अ +ब)	2,038.06	8,699.02	29,566.92	31,154.27	34,619.95	Revenue Receipts (a+b)
अ) कर महसूल	1,466.74	6,109.56	22,507.94	25,714.01	27,462.92	a) Tax Revenue
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल	571.32	2,589.46	7,058.98	5,440.26	7,157.03	b) Non-Tax Revenue
2. महसुली खर्च	1,917.04	8,753.67	37,400.96	37,399.04	40,151.66	Revenue Expenditure
त्यापैकी						of which, Expenditure on --
अ) व्याज प्रदान	110.33	880.77	5,224.54	6,283.66	7,286.13	a) Intrest Payments
ब) प्रशासकीय सेवा	209.35	719.93	3,394.53	3,441.16	3,655.92	b) Administrative Services
क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	45.12	326.67	2,155.78	2,366.91	4,787.28	c) Pensions & Misc. gen. Services
3. महसुली तूट (2 - 1)	(- 121.02)	54.65	7,894.04	6,244.77	5,531.71	Revenue Deficit (2 - 1)
4. निव्वळ भांडवली जमा	446.36	1,959.73	12,242.47	11,519.00	9,342.78	Net Capital Receipts
त्यापैकी						of which, Receipts on --
अ) कर्जाची वसुली	38.84	122.01	2,595.20	269.28	317.40	a) Recovery of loans
ब) इतर भांडवली जमा	0.00	(-) 169.70	399.90	438.81	2.77	b) Other capital receipts
क) कर्जे व इतर दायित्व	407.52	2,007.42	9,247.37	10,810.91	9,022.61	c) Borrowings & Other Liabilities
5. भांडवली खर्च	623.09	1,678.25	3,736.97	5,263.05	3,913.11	Capital Expenditure
6. एकूण खर्च (2 + 5)	2,540.13	10,431.92	41,137.93	42,662.09	44,064.77	Total Expenditure (2 + 5)
त्यापैकी						of which,
अ) योजनांतर्गत खर्च	737.91	2,675.29	6,934.03	5,573.16	4,743.24	a) Plan Expenditure
ब) योजनेतर खर्च	1,802.22	7,756.63	34,203.90	37,088.93	39,321.53	b) Non - Plan Expenditure
7. राजकोषीय तूट (2 + 5 - 1 - 4 + 4क)	463.23	1,780.59	8,575.91	10,799.73	9,124.65	Fiscal Deficit (2 + 5 - 1 - 4 + 4C)
8. प्राथमिक तूट (7 - 2अ)	352.90	899.82	3,351.37	4,516.07	1,838.52	Primary Deficit (7 - 2a)

स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी / As per cent of G.S.D.P.

1. महसुली जमा (अ +ब)	11.3	12.9	12.4	11.5	11.9	Revenue Receipts (a + b)
अ) कर महसूल	8.1	9.1	9.4	9.5	9.5	a) Tax Revenue
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल	3.2	3.8	3.0	2.0	2.5	b) Non - Tax Revenue
2. महसुली खर्च	10.7	13.0	15.7	13.8	13.8	Revenue Expenditure
त्यापैकी						of which, Expenditure on --
अ) व्याज प्रदान	0.6	1.3	2.2	2.3	2.5	a) Intrest Payments
ब) प्रशासकीय सेवा	1.2	1.1	1.4	1.3	1.3	b) Administrative Services
क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	0.3	0.5	0.9	0.9	1.7	c) Pensions & Misc. gen. Services
3. महसुली तूट (2 - 1)	(- 0.7)	0.1	3.3	2.3	1.9	Revenue Deficit (2 - 1)
4. निव्वळ भांडवली जमा	2.5	2.9	5.1	4.2	3.2	Net Capital Receipts
त्यापैकी						of which, Receipts on --
अ) कर्जाची वसुली	0.2	0.2	1.1	0.1	0.1	a) Recovery of loans
ब) इतर भांडवली जमा	0.0	(-) 0.3	0.2	0.2	0.0	b) Other capital receipts
क) कर्जे व इतर दायित्व	2.3	3.0	3.9	4.0	3.1	c) Borrowings & Other Liabilities
5. भांडवली खर्च	3.5	2.5	1.6	1.9	1.3	Capital Expenditure
6. एकूण खर्च (2 + 5)	14.1	15.5	17.2	15.7	15.2	Total Expenditure (2 + 5)
त्यापैकी						of which,
अ) योजनांतर्गत खर्च	4.1	4.0	2.9	2.1	1.6	a) Plan Expenditure
ब) योजनेतर खर्च	10.0	11.5	14.3	13.7	13.6	b) Non - Plan Expenditure
7. राजकोषीय तूट (2 + 5 - 1 - 4 + 4क)	2.6	2.6	3.6	4.0	3.1	Fiscal Deficit (2 + 5 - 1 - 4 + 4C)
8. प्राथमिक तूट (7 - 2अ)	2.0	1.3	1.4	1.7	0.6	Primary Deficit (7 - 2a)

महाराष्ट्र राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न

18,000

67,278

2,38,875

2,71,406

2,90,137

G.S.D.P. of Maharashtra State

आधार - राज्य अर्थसंकल्प

Source - State Budgets.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००२-०३

ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA 2002-03

THE CAPITAL FORMATION BY STATE GOVERNMENT AND ITS FINANCING

(रुपये कोटीत / Rs. in crore)

बाब	1993-94 (Actuals) प्रत्यक्ष	1998-99 (Actuals) प्रत्यक्ष	2000-01 (Actuals) प्रत्यक्ष	2001-02 (R/E) सुधारीत अंदाज	2002-03 (B/E) अर्थसंकल्पीय अंदाज	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
1. राज्य शासनाची एकूण भांडवल निर्मिती	2,566.73	3,660.52	3,119.50	3,550.15	3,564.79	Gross capital formation by the State Government
2. उर्वरित अर्थव्यवस्थेस भांडवल निर्मितीकरिता वित्तीय सहाय्य (अ+ब+क+ड)	1,467.30	2,477.56	6,407.59	4,175.36	2,538.68	Financial assistance for capital formation to the rest of economy (a+b+c+d)
अ) भांडवली अनुदाने	706.48	1,033.90	3,543.57	2,244.52	1,715.26	a) Capital Grants
ब) इतर हस्तांतरित भांडवली रकमा	38.96	89.12	58.67	56.16	92.31	b) Other capital transfers
क) भांडवल निर्मितीसाठी कर्जे	527.92	564.06	580.08	1,296.69	504.45	c) Loans for capital formation
ड) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणूक	193.94	790.48	2,225.27	577.99	226.66	d) Investment in shares
3. राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पीय उपाय योजनातून होणारी एकूण भांडवल निर्मिती (1+2)	4,034.03	6,138.08	9,527.09	7,725.51	6,103.47	Gross Capital formation out of bugetary resources of State Government (1+2)
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी / As per cent of G.S.D.P.						
1. राज्य शासनाची एकूण भांडवल निर्मिती	2.3	1.7	1.3	1.3	1.2	Gross capital formation by the State Government
2. उर्वरित अर्थव्यवस्थेस भांडवल निर्मितीकरिता वित्तीय सहाय्य (अ+ब+क+ड)	1.3	1.2	2.7	1.5	0.9	Financial assistance for capital formation to the rest of economy (a+b+c+d)
अ) भांडवली अनुदाने	0.6	0.5	1.5	0.8	0.6	a) Capital Grants
ब) इतर हस्तांतरित भांडवली रकमा	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	b) Other capital transfers
क) भांडवल निर्मितीसाठी कर्जे	0.5	0.3	0.2	0.5	0.2	c) Loans for capital formation
ड) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणूक	0.2	0.4	0.9	0.2	0.1	d) Investment in shares
3. राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पीय उपाय योजनातून होणारी एकूण भांडवल निर्मिती (1+2)	3.6	2.9	4.0	2.8	2.1	Gross Capital formation out of bugetary resources of State Government (1+2)
महाराष्ट्र राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न	1,13,320	2,14,080	2,38,875	2,71,406	2,90,137	G.S.D.P. of Maharashtra State

आधार - राज्य अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

Source - Economic and purpose classification of State Budgets.

तक्ता क्रमांक / TABLE No.11
महाराष्ट्राची वार्षिक योजना २००२-०३
नियतव्य / प्रत्यक्ष रकमा
ANNUAL PLAN OF MAHARASHTRA 2002-03
OUTLAYS/ACTUALS

(रुपये कोटीत / Rs. in crore)

अनु. क्रमांक Sr. No.	क्षेत्र	नववी पंचवार्षिक योजना Ninth Five Year Plan			दहावी पंचवार्षिक योजना Tenth Five Year Plan		Sectors (2)
		एकूण प्रस्तावित नियतव्य Total Proposed Outlay (1997-02) (3)	प्रत्यक्ष खर्च Actual Expen- -diture (1997-01) (4)	अपेक्षित खर्च Anticipated Expen- -diture (2001-02) (5)	एकूण प्रस्तावित नियतव्य Total Proposed Outlay (2002-07) (6)	वार्षिक योजना नियतव्य Annual Plan Outlay (2002-03) (7)	
1	कृषि आणि संलग्न सेवा	2,247.89	1,239.95	352.21	2,698.62	292.68	Agriculture and Allied Services
2	ग्रामीण विकास	3,901.95	3,066.78	1,373.65	6,919.72	1,113.18	Rural Development
3	विशेष क्षेत्र कार्यक्रम	236.00	209.29	40.94	373.22	68.70	Special Area Programmes
4	पाटबंधारे आणि पूरनियंत्रण	13,437.69	12,771.98	2,660.78	6,991.91	349.13	Irrigation and Flood Control
5	बीज विकास	6,881.79	6,514.79	1,481.36	7,329.41	347.33	Power Development
6	उद्योग आणि खनिजे	1,109.77	415.08	122.53	200.10	34.36	Industry and Mineral
7	परिवहन आणि दळणवळण	4,183.55	3,578.82	1,263.85	3,417.21	732.85	Transport and Communications
8	विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि पर्यावरण	16.21	13.92	1.99	55.25	1.51	Science, Technology & Environment
9	सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	1,230.95	1,076.67	330.17	2,599.51	310.41	General Economic Services
10	सर्वसाधारण शिक्षण	2,260.08	882.84	283.19	2,538.11	264.10	General Education
11	तंत्र शिक्षण	325.00	239.74	39.62	438.37	47.03	Technical Education
12	क्रिडा व युवक सेवा, कला आणि संस्कृती	152.60	98.22	43.94	570.30	118.63	Sports & Youth Sevices, Art & Culture
13	आरोग्य	1,129.03	681.41	347.48	1,106.66	407.40	Health
14	पाणीपुरवठा	3,609.75	2,701.69	761.41	3,968.00	445.39	Water Supply
15	गृहनिर्माण आणि नगरविकास	1,295.45	638.45	386.80	3,640.50	606.92	Housing & Urban Development
16	मागासवर्गीयांचे कल्याण आणि सामाजिक कल्याण	1,430.98	904.37	286.86	1,717.01	287.51	Welfare of B.C. and Social Welfare
17	सर्वसाधारण सेवा	380.50	164.31	36.86	440.58	29.66	General Services
18	इतर	1,295.81	931.79	196.16	2,720.56	247.25	Others
19	अर्थसंकल्पात समाविष्ट न केलेला नियतव्यय	0.00	0.00	0.00	18,906.96	5,857.96	Non - Budgetable
एकूण		45,125.00	36,130.10	10,009.80	66,632.00	11,562.00	Total

आधार - नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Planning Department, Government of Maharashtra

INCOME AND EXPENDITURE OF CIVIC BODIES DURING 2001-02

(रुपये कोटीत / Rs.in crore)

बाब (1)	महानगरपालिका Municipal	नगरपरिषदा/Municipal Councils				कटक मंडळे Cantonment	सर्व नागरी संस्था All Civic	Item (1)
	Corpo- rations (2)	वर्ग 'अ' Class'A' (3)	वर्ग 'ब' Class'B' (4)	वर्ग 'क' Class'C' (5)	सर्व All (6)	Boards (7)	Bodies (8)	
उत्पन्न								Income
1. आरंभीची शिल्लक	611.20	47.61	54.59	64.14	166.34	11.66	789.20	Opening Balance
2. जमा								Receipts
2.1. पट्टी, कर इत्यादी	4,200.52	96.50	89.52	75.99	262.01	29.19	4,491.72	Rates, taxes etc.
2.2. शासकीय अनुदाने	642.59	270.33	238.42	214.98	723.73	11.36	1,377.68	Government grants
2.3. वाणिज्यिक उपक्रमांपासून	151.75	1.37	2.09	1.37	4.83	13.22	169.80	Commercial enterprises
2.4. ठेवी आणि कर्जे इ.	912.20	72.49	48.68	50.56	171.73	16.85	1,100.78	Deposits and Loans etc.
2.5. इतर उत्पन्न	2,277.45	87.87	53.18	46.80	187.85	15.97	2,481.27	Other income
एकूण जमा (2)	8,184.51	528.56	431.89	389.70	1,350.15	86.59	9,621.25	Total receipts(2)
एकूण उत्पन्न (1+2)	8,795.71	576.17	486.48	453.84	1,516.49	98.25	10,410.45	Total Income(1+2)
खर्च								Expenditure
1. प्रशासन								Administration
(अ) आस्थापना	1,594.97	162.50	137.97	146.15	446.62	27.93	2,069.52	(a) Establishment
(ब) इतर	252.20	8.20	15.34	13.30	36.84	0.50	289.54	(b) Others
2. कर वसुली	110.67	1.34	6.02	2.45	9.81	0.22	120.70	Recovery of taxes
3. सार्वजनिक दिवाबत्ती	197.99	10.00	11.15	7.98	29.13	2.29	229.41	Streetlighting
4. पाणीपुरवठा	930.95	47.48	45.42	24.52	117.42	2.06	1,050.43	Water supply
5. सार्वजनिक सुरक्षा	77.57	0.72	1.39	1.54	3.65	0.58	81.80	Public security
6. सार्वजनिक आरोग्य	778.13	11.67	13.64	10.01	35.32	2.88	816.33	Public health
7. जलनिःसारण व मलनिःसारण	354.14	3.98	2.39	1.40	7.77	0.26	362.17	Drainage and Sewerage
8. बांधकामे	561.33	71.54	53.86	62.11	187.51	12.61	761.45	Construction works
9. परिवहन	223.76	0.31	0.63	1.60	2.54	0.00	226.30	Transport
10. शिक्षण	640.23	11.89	10.64	5.53	28.06	0.12	668.41	Education
11. दुर्बल घटकांवरील खर्च	19.49	3.50	5.27	3.32	12.09	0.49	32.07	Expenditure on weakersections
12. विशेष खर्च व दिलेली कर्जे	448.82	67.16	46.61	41.16	154.93	12.25	616.00	Extraordinary expenditure and loans extended
13. इतर खर्च	1,574.31	119.61	74.05	62.58	256.24	21.87	1,852.42	Other expenditure
एकूण खर्च (१ ते १३)	7,764.56	519.90	424.38	383.65	1,327.93	84.06	9,176.55	Total expenditure (1 to 13)

टीप - विविध विभागांतर्गत कर्मचारी / आस्थापनावरील खर्च एकत्रित करण्यात आला असून बाब क्र.१ (अ) समोर दर्शविला आहे.

Note - Expenditure on staff / establishments under various sections has been clubbed and shown at item 1(a).

औद्योगिक स्रोतानुसार स्थूल राज्य उत्पन्न-चालू किंमतीनुसार

GROSS STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1996-97 (4)	1997-98* (5)	1998-99* (6)	1999-00* (7)	2000-01* (8)	2001-02† (9)	Industry (2)
1	कृषि ..	20,265	34,017	27,455	35,107	35,790	33,092	34,538	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे ..	1,303	1,823	1,963	1,948	2,258	2,827	3,163	Forestry and logging
3	मासेमारी ..	529	1,063	1,036	927	915	899	979	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ..	752	1,571	2,058	1,790	1,927	2,139	2,328	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक ..	22,849 (20.1)	38,474 (21.5)	32,512 (16.7)	39,772 (18.6)	40,890 (16.8)	38,957 (16.3)	41,008 (15.1)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत ..	19,354	30,899	35,589	34,726	38,033	34,958	36,701	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत ..	9,116	14,356	17,229	13,998	16,709	14,391	18,644	b) Un-registered
6	बांधकाम ..	5,581	8,439	9,778	11,385	11,175	12,170	13,541	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा ..	3,082	4,749	5,404	5,920	6,186	4,693	6,985	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय ..	37,133 (32.8)	58,443 (32.6)	68,000 (35.0)	66,029 (30.8)	72,103 (29.7)	66,212 (27.7)	75,871 (27.9)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे. ..	21,635 (19.1)	37,369 (20.8)	44,025 (22.7)	45,505 (21.3)	47,936 (19.7)	50,968 (21.3)	57,443 (21.2)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा ..	31,703 (28.0)	45,025 (25.1)	49,718 (25.6)	62,774 (29.3)	82,249 (33.8)	82,738 (34.7)	97,084 (35.8)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय ..	53,338 (47.1)	82,394 (45.9)	93,743 (48.3)	1,08,279 (50.6)	1,30,185 (53.5)	1,33,706 (56.0)	1,54,527 (57.0)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - स्थूल राज्य उत्पन्न ..	1,13,320 (100.0)	1,79,311 (100.0)	1,94,255 (100.0)	2,14,080 (100.0)	2,43,178 (100.0)	2,38,875 (100.0)	2,71,406 (100.0)	Total - Gross State Domestic Product.
	दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये) ..	13,566	20,163	21,410	23,139	25,789	24,869	27,755	Per capita Gross State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional

टीप - कंसातील आकडे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates

Note - Figures in brackets show percentages to Gross State Domestic Product.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

GROSS STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1993-94) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs.in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1996-97 (4)	1997-98* (5)	1998-99* (6)	1999-00* (7)	2000-01* (8)	2001-02† (9)	Industry (2)
1	कृषि ..	20,265	24,025	19,313	21,854	23,974	22,344	23,088	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे ..	1,303	1,406	1,355	1,230	1,285	1,365	1,298	Forestry and logging
3	मासेमारी ..	529	857	757	714	660	619	676	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ..	752	1,012	1,153	1,114	1,239	1,322	1,354	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक ..	22,849 (100.0)	27,300 (119.5)	22,578 (98.8)	24,912 (109.0)	27,158 (118.9)	25,650 (112.3)	26,416 (115.6)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत ..	19,354	24,564	27,160	25,517	27,108	23,167	23,874	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत ..	9,116	11,195	13,183	12,042	14,165	11,746	12,103	b) Un-registered
6	बांधकाम ..	5,581	6,142	6,699	7,372	6,865	7,456	8,279	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा ..	3,082	3,979	4,254	4,465	4,204	4,119	4,074	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय ..	37,133 (100.0)	45,880 (123.6)	51,296 (138.1)	49,396 (133.0)	52,342 (141.0)	46,488 (125.2)	48,330 (130.2)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे. ..	21,635	29,148	32,761	31,882	32,939	34,424	37,299	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा ..	31,703	33,821	35,717	41,455	48,876	49,313	54,471	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय ..	53,338 (100.0)	62,969 (118.1)	68,478 (128.4)	73,337 (137.5)	81,815 (153.4)	83,737 (157.0)	91,770 (172.1)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - स्थूल राज्य उत्पन्न ..	1,13,320 (100.0)	1,36,149 (120.1)	1,42,352 (125.6)	1,47,645 (130.3)	1,61,315 (142.4)	1,55,875 (137.6)	1,66,516 (146.9)	Total - Gross State Domestic Product.
	दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये) ..	13,566 (100.0)	15,310 (112.9)	15,690 (115.7)	15,958 (117.6)	17,107 (126.1)	16,228 (119.6)	17,029 (125.5)	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates

Note - Figures in brackets show percentages to col. (3).

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs.in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1996-97 (4)	1997-98* (5)	1998-99* (6)	1999-00* (7)	2000-01* (8)	2001-02† (9)	Industry (2)
1	कृषि	19,343	32,587	25,891	33,432	34,023	31,458	32,832	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	1,285	1,795	1,931	1,912	2,219	2,779	3,109	Forestry and logging
3	मासेमारी	441	929	885	746	807	793	864	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	530	1,204	1,675	1,389	1,494	1,658	1,805	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	21,599 (21.2)	36,515 (23.0)	30,382 (17.7)	37,479 (19.6)	38,543 (17.8)	36,688 (17.2)	38,610 (16.0)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	16,451	24,816	28,996	29,029	30,419	27,959	29,353	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	7,877	12,070	14,701	11,126	13,758	11,849	15,351	b) Un-registered
6	बांधकाम	5,322	8,061	9,387	10,929	10,685	11,637	12,948	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	2,056	3,156	3,638	3,954	4,048	3,071	4,570	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	31,706 (31.2)	48,103 (30.3)	56,722 (33.1)	55,038 (28.9)	58,910 (27.2)	54,516 (25.6)	62,222 (25.7)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	19,151 (18.8)	33,379 (21.0)	39,674 (23.1)	40,811 (21.4)	42,915 (19.8)	45,578 (21.4)	51,506 (21.3)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्यावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	29,311 (28.8)	40,686 (25.7)	44,839 (26.1)	57,418 (30.1)	76,296 (35.2)	76,258 (35.8)	89,539 (37.0)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	48,462 (47.6)	74,065 (46.7)	84,513 (49.2)	98,229 (51.5)	1,19,211 (55.0)	1,21,836 (57.2)	1,41,045 (58.3)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - निव्वळ राज्य उत्पन्न	1,01,767 (100.0)	1,58,683 (100.0)	1,71,617 (100.0)	1,90,746 (100.0)	2,16,664 (100.0)	2,13,040 (100.0)	2,41,877 (100.0)	Total - Net State Domestic Product.
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	12,183	17,844	18,915	20,617	22,977	22,179	24,736	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional

टीप - कंसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates

Note - Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1993-94) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1996-97 (4)	1997-98* (5)	1998-99* (6)	1999-00* (7)	2000-01* (8)	2001-02+ (9)	Industry (2)
1	कृषि ..	19,343	22,965	18,226	20,759	22,863	21,308	22,018	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे ..	1,285	1,386	1,334	1,208	1,263	1,342	1,276	Forestry and logging
3	मासेमारी ..	441	750	642	588	586	550	600	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ..	530	730	874	836	948	1,012	1,036	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक ..	21,599 (100.0)	25,831 (119.6)	21,076 (97.6)	23,391 (108.3)	25,660 (118.8)	24,212 (112.1)	24,930 (115.4)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत ..	16,451	19,478	21,767	20,891	21,029	17,972	18,520	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत ..	7,877	9,389	11,240	9,971	12,092	10,027	10,332	b) Un-registered
6	बांधकाम ..	5,322	5,826	6,377	7,005	6,475	7,032	7,809	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा ..	2,056	2,770	2,986	3,124	2,790	2,734	2,704	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय ..	31,706 (100.0)	37,463 (118.2)	42,370 (133.6)	40,991 (129.3)	42,386 (133.7)	37,765 (119.1)	39,365 (124.2)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे. ..	19,151	25,955	29,412	28,403	29,328	30,609	33,220	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा ..	29,311	30,483	32,109	37,680	44,811	45,104	49,844	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय ..	48,462 (100.0)	56,438 (116.5)	61,521 (126.9)	66,083 (136.4)	74,139 (153.0)	75,713 (156.2)	83,064 (171.4)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - निव्वळ राज्य उत्पन्न ..	1,01,767 (100.0)	1,19,732 (117.7)	1,24,967 (122.8)	1,30,465 (128.2)	1,42,185 (139.7)	1,37,690 (135.3)	1,47,359 (144.8)	Total - Net State Domestic Product.
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ..	12,183 (100.0)	13,464 (110.5)	13,774 (113.1)	14,101 (115.7)	15,079 (123.8)	14,335 (117.7)	15,070 (123.7)	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional

† टिप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शविताने.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary estimates

Note - Figures in brackets show percentages to Col. (3).

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 17

औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न-चालू किंमतीनुसार
NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1996-97 (4)	1997-98* (5)	1998-99* (6)	1999-00* (7)	2000-01* (8)	2001-02† (9)	Industry (2)
1	कृषि	2,10,919	3,17,899	3,35,676	3,87,100	4,01,497	4,13,064	4,49,420	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	11,166	14,042	15,736	17,260	18,919	20,329	23,090	Forestry and logging
3	मासेमारी	7,744	12,555	15,554	16,107	17,738	19,757	22,377	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	14,950	19,582	24,941	26,777	31,975	35,827	36,309	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	2,44,779 (35.1)	3,64,078 (32.9)	3,91,907 (31.7)	4,47,244 (31.3)	4,70,129 (29.8)	4,88,977 (28.4)	5,31,196 (28.3)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	65,774	1,18,263	1,15,568	1,22,236	1,27,573	1,49,129	1,57,872	a) Registered
	ब) नोंदणीकृत	37,965	62,284	70,138	77,939	82,158	90,334	93,016	b) Un-registered
6	बांधकाम	38,749	59,970	74,545	88,365	1,01,382	1,12,146	1,20,678	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	8,801	14,151	17,755	24,108	21,073	23,801	25,076	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	1,51,289 (21.7)	2,54,668 (23.0)	2,78,006 (22.4)	3,12,648 (21.9)	3,32,186 (21.0)	3,75,410 (21.8)	3,96,642 (21.1)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	1,34,348 (19.2)	2,29,518 (20.7)	2,64,048 (21.3)	3,03,180 (21.2)	3,38,188 (21.4)	3,77,200 (22.0)	4,19,291 (22.3)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्यावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	1,67,576 (24.0)	2,58,779 (23.4)	3,04,190 (24.6)	3,66,989 (25.6)	4,39,070 (27.8)	4,78,281 (27.8)	5,29,826 (28.3)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	3,01,924 (43.2)	4,88,297 (44.1)	5,68,238 (45.9)	6,70,169 (46.8)	7,77,258 (49.2)	8,55,481 (49.8)	9,49,117 (50.6)	Sub- Total - Tertiary
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न	6,97,992 (100.0)	11,07,043 (100.0)	12,38,151 (100.0)	14,30,061 (100.0)	15,79,573 (100.0)	17,19,868 (100.0)	18,76,955 (100.0)	Total - Net National Domestic Product.
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	6,85,912	10,93,961	12,24,946	14,15,093	15,64,142	17,02,454	18,64,292	Total - Net National Product (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	7,690	11,564	12,707	14,396	15,626	16,707	17,978	Per capita National Income(Rs.)

* अस्थायी/Provisional

टीप - कंसातील आकडे निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शविताना. आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

† शीघ्र अंदाज/Quick Estimates

Note - Figures in brackets show percentages to the Net National Domestic Product.

Source - Central Statistical Organisation, New Delhi.

औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न-स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार
NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CONSTANT (1993-94) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1996-97 (4)	1997-98* (5)	1998-99* (6)	1999-00* (7)	2000-01* (8)	2001-02† (9)	Industry (2)
1	कृषि	2,10,919	2,41,793	2,34,227	2,50,854	2,50,112	2,47,993	2,62,560	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	11,166	11,546	11,785	11,960	12,400	12,720	12,997	Forestry and logging
3	मासेमारी	7,744	9,271	9,359	8,823	9,414	9,509	10,258	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	14,950	17,123	19,470	20,212	21,008	21,734	22,141	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	2,44,779 (100.0)	2,79,733 (114.3)	2,74,841 (112.3)	2,91,849 (119.2)	2,92,934 (119.7)	2,91,956 (119.3)	3,07,956 (125.8)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	65,774	94,251	89,434	88,484	89,991	97,180	1,00,760	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	37,965	49,688	52,978	55,017	57,768	61,782	62,694	b) Un-registered
6	बांधकाम	38,749	44,083	48,504	51,447	55,623	59,496	61,623	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	8,801	11,386	12,631	13,678	14,381	15,168	15,884	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	1,51,289 (100.0)	1,99,408 (131.8)	2,03,547 (134.5)	2,08,626 (137.9)	2,17,763 (143.9)	2,33,626 (154.4)	2,40,961 (159.3)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	1,34,348	1,82,247	1,97,178	2,13,252	2,32,513	2,48,685	2,72,155	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	1,67,576	2,01,420	2,26,168	2,46,828	2,76,161	2,88,349	3,02,471	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण - तृतीय	3,01,924 (100.0)	3,83,667 (127.1)	4,23,346 (140.2)	4,60,080 (152.4)	5,08,674 (168.5)	5,37,034 (177.9)	5,74,626 (190.3)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न	6,97,992 (100.0)	8,62,808 (123.6)	9,01,734 (129.2)	9,60,555 (137.6)	10,19,371 (146.0)	10,62,616 (152.2)	11,23,543 (161.0)	Total - Net National Domestic Product.
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	6,85,912 (100.0)	8,52,085 (124.2)	8,91,085 (129.9)	9,48,581 (138.3)	10,07,769 (146.9)	10,50,177 (153.1)	11,15,157 (162.6)	Total - Net National Product (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	7,690 (100.0)	9,007 (117.1)	9,244 (120.2)	9,650 (125.5)	10,068 (130.9)	10,306 (134.0)	10,754 (139.8)	Per capita National Income (Rs.)

* अस्थायी / Provisional

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शविताने.

आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

† शीघ्र अंदाज / Quick Estimates

Note - Figures in brackets show percentages to col. (3)

Source - Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 19
निव्वळ जिल्हा उत्पन्न आणि दरडोई जिल्हा उत्पन्न
NET DISTRICT DOMESTIC PRODUCT AND PER CAPITA NET DISTRICT DOMESTIC PRODUCT

अनुक्रमांक Serial No. (1)	जिल्हा (2)	निव्वळ उत्पन्न (रुपये लाखात) Net Domestic Product (Rs in lakh)					दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per Capita Net Domestic Product (Rs.)					Districts (2)
		स्थिर किंमतीनुसार At Constant Prices		चालू किंमतीनुसार At Current Prices		शेकडा बदल % Change (7)	स्थिर किंमतीनुसार At Constant Prices		चालू किंमतीनुसार At Current Prices		शेकडा बदल % Change (12)	
		2000-01* (3)	2001-02@ (4)	2000-01* (5)	2001-02@ (6)		2000-01* (8)	2001-02@ (9)	2000-01* (10)	2001-02@ (11)		
1	मुंबई #	34,43,105	36,79,513	52,04,779	60,00,968	15.30	29,080	30,600	43,959	49,906	13.53	Mumbai #
2	ठाणे	13,77,466	14,92,796	21,46,629	24,77,566	15.42	17,234	17,928	26,857	29,754	10.79	Thane
3	रायगड	3,62,759	3,82,645	5,98,062	6,59,709	10.31	16,552	17,180	27,289	29,620	8.54	Raigad
4	रत्नागिरी	1,73,255	1,89,897	2,73,876	3,10,181	13.26	10,239	11,148	16,185	18,210	12.51	Ratnagiri
5	सिंधुदुर्ग	1,09,737	1,06,471	1,68,829	1,69,156	0.19	12,737	12,349	19,595	19,620	0.13	Sindhudurg
	कोकण विभाग	54,66,322	58,51,322	83,92,175	96,17,580	14.60	22,240	23,271	34,145	38,250	12.02	KONKAN DIV.
6	नाशिक	6,18,532	6,80,534	9,83,343	11,22,316	14.13	12,518	13,459	19,901	22,196	11.53	Nashik
7	धुळे	1,38,519	1,56,448	2,15,641	2,61,282	21.17	8,153	9,075	12,693	15,156	19.40	Dhule
8	नंदुरबार	93,674	1,05,505	1,42,537	1,72,121	20.76	7,198	7,989	10,952	13,034	19.01	Nandurbar
9	जळगांव	3,96,183	4,37,447	6,03,589	7,01,226	16.18	10,816	11,805	16,478	18,924	14.84	Jalgaon
10	अहमदनगर	4,26,605	4,42,302	6,40,801	7,18,427	12.11	10,505	10,714	15,780	17,403	10.29	Ahmednagar
	नाशिक विभाग	16,73,513	18,22,236	25,85,911	29,75,373	15.06	10,683	11,436	16,507	18,672	13.12	NASHIK DIV.
11	पुणे	13,50,988	14,41,945	20,75,457	23,26,503	12.10	18,884	19,680	29,011	31,753	9.45	Pune
12	सातारा	3,40,366	3,66,881	5,07,504	5,82,075	14.69	12,220	13,036	18,220	20,682	13.51	Satara
13	सांगली	3,75,812	3,78,127	5,47,287	5,82,926	6.51	14,631	14,534	21,307	22,406	5.16	Sangli
14	सोलापूर	4,27,430	4,45,178	6,45,919	7,47,735	15.76	11,153	11,445	16,855	19,224	14.06	Solapur
15	कोल्हापूर	5,33,626	5,72,960	7,87,450	8,89,268	12.93	15,262	16,169	22,521	25,095	11.43	Kolhapur
	पुणे विभाग	30,28,222	32,05,091	45,63,618	51,28,506	12.38	15,266	15,886	23,006	25,419	10.49	PUNE DIV.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 19 Contd.

महाराष्ट्रची आर्थिक वर्षाची २००२-०३

ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA 2002-03

अनुक्रमांक Serial No.	जिल्हा (2)	निव्वळ उत्पन्न (रुपये लाखात) Net Domestic Product (Rs in lakh)					दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per Capita Net Domestic Product (Rs.)					Districts (2)
		स्थिर किंमतीनुसार At Constant Prices		चालू किंमतीनुसार At Current Prices		शेकडा बदल % Change	स्थिर किंमतीनुसार At Constant Prices		चालू किंमतीनुसार At Current Prices		शेकडा बदल % Change	
		2000-01*	2001-02@	2000-01*	2001-02@		2000-01*	2001-02@	2000-01*	2001-02@		
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	
16	औरंगाबाद	3,46,882	3,52,773	5,77,282	5,78,512	0.21	11,999	11,903	19,969	19,519	- 2.25	Aurangabad
17	जालना	1,28,494	1,47,945	1,95,714	2,29,799	17.42	8,014	9,100	12,207	14,135	15.79	Jalna
18	परभणी	1,27,946	1,38,895	1,96,618	2,23,820	13.84	8,625	9,243	13,255	14,895	12.37	Parbhani
19	हिंगोली	80,876	94,206	1,24,116	1,48,710	19.82	8,239	9,474	12,644	14,955	18.28	Hingoli
20	बीड	2,06,605	1,99,510	3,33,494	3,38,121	1.39	9,621	9,159	15,529	15,523	- 0.04	Beed
21	नांदेड	2,14,078	2,34,552	3,41,001	4,01,012	17.60	7,519	8,091	11,976	13,833	15.51	Nanded
22	उस्मानाबाद	1,32,166	1,26,557	1,93,225	2,02,320	4.71	9,018	8,537	13,185	13,648	3.51	Osmanabad
23	लातूर	1,69,906	1,79,539	2,54,243	2,84,972	12.09	8,238	8,544	12,327	13,561	10.01	Latur
	औरंगाबाद विभाग	14,06,952	14,73,978	22,15,693	24,07,266	8.65	9,088	9,360	14,311	15,287	6.82	AURANGABAD DIV.
24	बुलढाणा	1,71,987	1,95,488	2,75,470	3,21,888	16.85	7,768	8,709	12,442	14,340	15.25	Buldhana
25	अकोला	1,47,908	1,59,178	2,47,948	2,76,602	11.56	9,134	9,682	15,311	16,825	9.89	Akola
26	वाशिम	91,368	1,07,371	1,48,983	1,92,585	29.27	9,015	10,435	14,700	18,717	27.33	Washim
27	अमरावती	2,66,242	2,85,587	4,80,507	5,26,161	9.50	10,275	10,867	18,543	20,021	7.97	Amravati
28	यवतमाळ	2,33,517	2,39,973	3,56,977	4,08,883	14.54	9,545	9,671	14,591	16,479	12.94	Yavatmal
	अमरावती विभाग	9,11,022	9,87,596	15,09,886	17,26,119	14.32	9,217	9,849	15,275	17,215	12.70	AMRAVATI DIV.
29	वर्धा	1,36,853	1,46,837	2,11,586	2,37,277	12.14	11,171	11,850	17,272	19,149	10.87	Wardha
30	नागपूर	6,36,095	6,91,277	9,95,561	11,36,773	14.18	15,816	16,880	24,754	27,759	12.14	Nagpur
31	भंडारा	1,07,257	1,16,774	1,70,255	1,96,818	15.60	9,471	10,234	15,033	17,249	14.74	Bhandara
32	गोंदिया	1,07,494	1,11,875	1,76,404	1,95,892	11.05	8,983	9,279	14,742	16,248	10.22	Gondia
33	चंद्रपूर	2,38,901	2,61,921	3,78,763	4,44,109	17.25	11,558	12,507	18,325	21,206	15.72	Chandrapur
34	गडचिरोली	56,365	66,955	1,04,170	1,21,996	17.11	5,854	6,829	10,819	12,443	15.01	Gadchiroli
	नागपूर विभाग	12,82,965	13,95,639	20,36,739	23,32,864	14.54	12,097	12,976	19,204	21,690	12.95	NAGPUR DIV.
	महाराष्ट्र	1,37,68,996	1,47,35,862	2,13,04,021	2,41,87,708	13.54	14,335	15,070	22,179	24,736	11.53	MAHARASHTRA

* अस्थायी / Provisional

@ प्रारंभिक / Preliminary

मुंबई शहर + मुंबई उपनगर जिल्हा / Mumbai City + Mumbai Suburban district.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 20

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनगरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे
DEPOSITS AND CREDITS OF ALL SCHEDULED COMMERCIAL BANKS IN RURAL, SEMI-URBAN AND URBAN/METROPOLITAN AREAS OF MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs.in crore)

वर्ष Year	वर्षाच्या जून महिन्यातील शेवटच्या शुक्रवारची स्थिती Position as on last Friday of June of the year						एकूण ठेवी Total deposits	एकूण कर्जे Total credits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दरडोई कर्जे (रुपये) Per capita credits (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या No of banking offices		दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population	
	ग्रामीण Rural		निमनगरी Semi-Urban		नागरी/महानगर Urban/Metropolitan						ग्रामीण व निमनगरी Rural and semi-Urban	नागरी/महानगर क्षेत्रातील Urban/Metro-politan		
	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits					एकूण Total	एकूण Total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
1971	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	1,291.20†	290	256	N.A.	N.A.	1,471	2.9
1976	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	2,587.04	582	464	N.A.	N.A.	2,381	4.3
1981	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	5,930.72	1,204	940	N.A.	N.A.	3,627	5.8
1986	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	15,125.30	2,498	2,159	2,838	2,063	4,901	7.0
1991	1,700.76	1,356.90	2,347.38	1,354.43	36,181.44	26,935.52	40,229.58	29,646.85	5,344	3,580	3,353	2,238	5,591	7.4
1996	3,285.64	2,044.94	4,959.32	2,408.91	82,416.66	61,059.35	90,661.62	65,513.19	10,369	7,493	3,339	2,538	5,877	6.7
1997	3,870.84	2,546.57	5,667.98	2,344.08	94,380.49	64,209.87	1,03,919.31	69,100.52	11,773	7,828	3,345	2,637	5,982	6.7
1998	4,356.24	2,787.33	6,501.61	2,638.55	1,10,969.38	76,912.46	1,21,827.22	82,338.35	13,626	9,209	3,372	2,731	6,103	6.8
1999	5,100.69	3,142.13	7,535.99	3,088.63	1,20,609.52	90,031.19	1,33,246.20	96,261.95	14,731	10,642	3,398	2,811	6,209	6.9
2000	5,981.05	4,109.96	8,815.25	3,649.93	1,35,705.41	1,20,595.82	1,50,501.71	1,28,355.72	16,461	14,039	3,379	2,845	6,224	6.8
2001	6,768.70	5,028.75	10,033.74	4,137.97	1,59,198.90	1,34,339.88	1,76,001.33	1,43,506.59	18,106	14,763	3,380	2,914	6,294	6.5
2002	7,383.50	6,848.91	10,911.60	4,567.24	2,16,620.09	2,07,032.17	2,34,915.19	2,18,448.32	23,667	22,008	3,380	2,940	6,320	6.4

† आकडे, जून, १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत/ † Data relate to the second Friday of June, 1971.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबई.

N.A.= उपलब्ध नाही / Not Available.

Note - Details may not add up to totals due to rounding.

Source - Reserve Bank of India, Mumbai.

ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष / Base year: 1993-94=100)

वर्ष/महिना Year / Month (1)	प्राथमिक वस्तू Primary articles (2)	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants (3)	वस्तुनिर्माण उत्पादने Manufactured products (4)	सर्व वस्तू All commodities (5)
भार / Weight ...	(22.025)	(14.226)	(63.749)	(100.000)
1994-95 ...	115.8	108.9	112.3	112.6
1995-96 ...	125.3	114.5	121.9	121.6
1996-97 ...	135.8	126.4	124.4	127.2
1997-98 ...	139.4	143.8	128.0	132.8
1998-99 ...	156.2	148.5	133.6	140.7
1999-00 ...	158.0	162.0	137.2	145.3
2000-01 ...	162.5	208.1	141.7	155.7
2001-02 ...	168.4	226.7	144.3	161.3
2002-03 (p)*...	173.3	237.2	147.6	166.0
जानेवारी/January, 2002 ...	166.4	228.1	144.2	161.0
फेब्रुवारी/February, 2002 ...	166.7	227.3	143.9	160.8
मार्च/March, 2002 ...	167.3	233.0	144.1	161.9
एप्रिल/April, 2002 ...	169.0	230.4	144.9	162.3
मे/May, 2002 ...	168.9	230.4	145.5	162.8
जून/June, 2002 ...	171.9	233.8	146.8	164.7
जुलै/July, 2002 ...	172.3	238.4	147.1	165.6
ऑगस्ट/August, 2002 ...	175.4	237.8	148.5	167.1
सप्टेंबर/September, 2002 ...	176.1	238.8	148.6	167.4
ऑक्टोबर/October, 2002 ...	175.2	241.0	148.5	167.5
नोव्हेंबर/November, 2002 ...	176.5	240.8	148.5	167.8
डिसेंबर/December, 2002(P)...	174.4	238.8	148.4	167.0
जानेवारी/January, 2003(P) ...	173.4	241.5	149.2	167.6

(P) अस्थायी / Provisional. * १० महिन्यांची सरासरी / Average for 10 months

आधार - आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, यांचे कार्यालय.

Source - Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 22

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
ALL INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष / Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी, तंबाखू, व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	निवास Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
भार / Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00
1990-91 ...	199	243	186	185	154	187	193
1991-92 ...	230	280	204	198	169	210	219
1992-93 ...	254	315	220	212	185	233	240
1993-94 ...	272	340	234	224	201	251	258
1994-95 ...	304	368	243	237	227	273	284
1995-96 ...	337	397	260	255	253	294	313
1996-97 ...	369	432	295	280	271	322	342
1997-98 ...	388	479	328	304	286	354	366
1998-99 ...	445	515	353	389	296	386	414
1999-00 ...	446	565	379	437	306	416	428
2000-01 ...	453	592	454	463	315	442	444
2001-02 ...	466	620	483	514	325	463	463
2002-03* ...	478	630	529	551	331	486	481
डिसेंबर/December, 2001	473	620	483	517	327	471	469
जानेवारी/January, 2002	464	622	495	541	328	472	467
फेब्रुवारी/February, 2002	460	624	505	541	328	473	466
मार्च/March, 2002	462	628	521	541	330	474	468
एप्रिल/April, 2002	463	626	522	541	330	477	469
मे/May, 2002	467	628	522	541	331	479	472
जून/June, 2002	473	630	524	541	332	483	476
जुलै/July, 2002	479	630	524	556	332	485	481
ऑगस्ट/August, 2002	482	630	527	556	332	486	484
सप्टेंबर/September, 2002	484	630	529	556	333	488	485
ऑक्टोबर/October, 2002	486	633	535	556	331	491	487
नोव्हेंबर/November, 2002	487	633	539	556	331	493	489
डिसेंबर/December, 2002	479	634	542	556	331	496	484

* ९ महिन्यांचो सरासरी/Average for 9 months

आधार - श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source - Labour Bureau, Government of India, Simla.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA STATE

(पायाभूत वर्ष/Base year 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई MUMBAI		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE		
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)	खाद्यपदार्थ गट Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (7)	खाद्यपदार्थ गट Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (9)	
भार/Weight	...	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.6	100.0
1991-92	...	255	234	242	234	229	230	251	226
1992-93	...	285	260	274	262	257	257	287	257
1993-94	...	302	279	271	269	270	273	299	272
1994-95	...	342	314	308	296	299	296	335	304
1995-96	...	378	346	361	337	331	320	388	339
1996-97	...	401	372	385	365	364	354	406	366
1997-98	...	449	412	383	377	378	379	440	400
1998-99	...	502	461	466	445	440	435	513	457
1999-00	...	504	474	454	452	421	439	502	468
2000-01	...	541	512	451	466	439	469	513	501
2001-02	...	556	536	454	477	448	487	523	519
2002-03*	...	559	561	465	489	463	497	546	532
जानेवारी/January, 2002	...	552	543	456	481	439	486	516	514
फेब्रुवारी/February, 2002	...	551	550	453	479	441	489	520	517
मार्च/March, 2002	...	553	553	446	476	443	491	522	520
एप्रिल/April, 2002	...	553	554	448	477	443	491	532	521
मे/May, 2002	...	555	555	460	485	452	495	549	530
जून/June, 2002	...	557	558	458	484	458	499	549	531
जुलै/July, 2002	...	559	560	460	486	462	493	551	532
ऑगस्ट/August, 2002	...	560	562	467	490	468	496	548	534
सप्टेंबर/September, 2002	...	561	563	481	499	473	499	543	532
ऑक्टोबर/October, 2002	...	559	563	478	497	474	500	545	534
नोव्हेंबर/November, 2002	...	560	565	469	492	476	504	551	538
डिसेंबर/December, 2002	...	564	569	463	489	462	497	549	537

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 23 - contd.

वर्ष/महिना Year/Month (1)	नाशिक NASHIK		अकोला AKOLA		कोल्हापूर KOLHAPUR		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD		
	खाद्यपदार्थ Food group (10)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (11)	खाद्यपदार्थ Food group (12)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (13)	खाद्यपदार्थ Food group (14)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (15)	खाद्यपदार्थ Food group (16)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (17)	खाद्यपदार्थ Food group (18)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (19)	खाद्यपदार्थ Food group (20)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (21)	
	गट	निर्देशांक	गट	निर्देशांक	गट	निर्देशांक	गट	निर्देशांक	गट	निर्देशांक	गट	निर्देशांक	
भार/Weight	...	52.9	100.0	62.3	100.0	55.64	100.0	55.98	100.0	60.26	100.0	53.65	100.0
1991-92	...	247	236	237	229	249	230	247	228	238	234	247	227
1992-93	...	266	257	263	253	285	259	276	251	261	256	277	252
1993-94	...	284	277	270	266	286	267	277	259	260	264	276	258
1994-95	...	315	302	310	297	326	301	315	294	298	297	318	292
1995-96	...	343	329	344	325	379	337	361	325	351	340	376	334
1996-97	...	379	361	369	351	402	360	388	347	374	361	402	362
1997-98	...	400	386	375	365	423	388	400	364	375	372	405	379
1998-99	...	448	431	445	421	497	442	460	408	443	429	484	437
1999-00	...	433	434	439	429	487	450	456	423	465	458	477	456
2000-01	...	461	477	466	459	489	466	477	449	469	466	483	479
2001-02	...	474	503	488	479	509	488	489	464	475	474	493	502
2002-03*	...	474	515	494	488	537	515	494	474	496	494	506	522
जानेवारी/January, 2002	...	482	511	491	485	510	493	493	470	490	485	498	510
फेब्रुवारी/February, 2002	...	474	507	489	483	515	497	486	466	486	483	496	510
मार्च/March, 2002	...	471	511	489	486	515	498	479	461	479	480	499	516
एप्रिल/April, 2002	...	465	508	481	480	518	501	482	466	478	479	503	518
मे/May, 2002	...	465	508	482	481	530	508	487	469	482	482	508	521
जून/June, 2002	...	470	511	487	484	536	512	490	471	488	486	508	521
जुलै/July, 2002	...	472	514	486	483	533	512	501	478	499	495	513	526
ऑगस्ट/August, 2002	...	481	519	499	491	534	512	500	477	501	496	497	518
सप्टेंबर/September, 2002	...	478	518	501	492	538	518	504	480	510	505	502	521
ऑक्टोबर/October, 2002	...	478	518	503	493	542	521	497	476	505	502	508	524
नोव्हेंबर/November, 2002	...	478	519	505	494	554	528	494	474	502	500	507	524
डिसेंबर/December, 2002	...	482	521	505	495	550	526	489	472	496	497	509	525

* ९ महिन्यांची सरासरी / Average for 9 months

आधार - कामगार आयुक्तांचे कार्यालय, मुंबई.

Source - Office of Commissioner of Labour, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 24

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष / Base year: 1984-85=100)

वर्ष/ Year (1)	मुंबई Mumbai (2)	औरंगाबाद Aurangabad (3)	नागपूर Nagpur (4)	पुणे Pune (5)	सोलापूर Solapur (6)	अखिल भारत All India (7)
1992-93	204	209	198	201	204	202
1993-94	219	223	209	213	214	216
1994-95	239	251	226	229	234	236
1995-96	260	277	251	251	256	259
1996-97	285	297	280	275	277	283
1997-98	309	311	302	298	293	302
1998-99	339	345	327	336	336	337
1999-00	353	369	339	355	342	352
2000-01	375	393	359	384	359	371
2001-02	395	420	375	404	368	390
2002-03*	406	440	386	419	384	404

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली. Source - Central Statistical Organisation, New Delhi

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 25

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
**CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS AND
 RURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA AND ALL INDIA**

(पायाभूत वर्ष / Base year: 1986-87=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	शेतमजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक Consumer Price Index No. for Agricultural Labourers				ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक Consumer Price Index No. for Rural Labourers			
	महाराष्ट्र Maharashtra		अखिल भारत All India		महाराष्ट्र Maharashtra		अखिल भारत All India	
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (5)	खाद्यपदार्थ गट Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (7)	खाद्यपदार्थ गट Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (9)
1996-97	271	256	260	256	270	255	260	256
1997-98	270	260	264	264	271	260	265	266
1998-99	309	288	299	293	309	288	300	294
1999-00	317	299	312	306	316	299	311	307
2000-01	316	305	303	305	316	305	303	307
2001-02	307	303	302	309	308	304	303	311
2002-03*	321	315	311	317	321	316	312	320
जानेवारी/January, 2002	306	303	300	308	306	305	301	311
फेब्रुवारी/February, 2002	305	303	300	308	306	304	301	311
मार्च/March, 2002	305	303	300	309	305	304	301	311
एप्रिल/April, 2002	304	303	301	309	304	304	302	312
मे/May, 2002	312	308	302	311	312	309	303	313
जून/June, 2002	318	314	306	314	318	314	307	317
जुलै/July, 2002	320	315	309	316	320	316	310	319
ऑगस्ट/August, 2002	325	319	313	319	324	319	314	321
सप्टेंबर/September, 2002	328	321	315	321	327	321	316	323
ऑक्टोबर/October, 2002	328	320	316	322	328	321	317	324
नोव्हेंबर/November, 2002	329	321	318	323	328	321	319	326
डिसेंबर/December, 2002	325	318	315	321	324	319	316	324

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months. आधार - श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला. Source - Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 26

महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकांवर आधारित चलन वाढीचे दर
INFLATION RATES BASED ON IMPORTANT PRICE INDICES

वर्ष/महिना Year/Month	चलनवाढीचे दर/Inflation Rates				
	औद्योगिक कामगारांसाठी अखिल भारतीय घाऊक किमतींचा निर्देशांक All India wholesale price index number@	औद्योगिक कामगारांसाठी अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा निर्देशांक All India consumer price index number for industrial workers+	नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा निर्देशांक All India consumer price index number for urban non-manual employees @@	शेतमजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा निर्देशांक All India consumer price index number for agricultural labourers +	ग्रामीण मजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा निर्देशांक All India consumer price index number for rural labourers +
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1990-91	...	11.20	10.96	7.56	...
1991-92	...	13.48	13.45	19.29	...
1992-93	...	9.86	10.53	12.37	...
1993-94	...	7.28	6.93	3.48	...
1994-95	12.58	10.27	9.49	11.94	...
1995-96	7.99	9.96	9.48	10.74	...
1996-97	4.63	9.43	9.27	9.10	...
1997-98	4.38	6.84	6.89	3.39	3.77
1998-99	5.94	13.13	11.30	10.97	10.65
1999-00	3.33	3.42	4.51	4.43	4.33
2000-01	7.13	3.82	5.59	(-) 0.33	0.03
2001-02	3.62	4.31	5.12	1.09	1.33
2002-03	2.90**(P)	4.04*	3.80*	2.74*	2.79*
डिसेंबर/December, 2001	2.08	5.16	5.07	2.97	2.61
जानेवारी/January, 2002	1.51	4.94	4.52	2.33	2.64
फेब्रुवारी/February, 2002	1.39	5.19	4.26	3.01	3.32
मार्च/March, 2002	1.76	5.17	4.77	3.00	2.98
एप्रिल/April, 2002	1.50	4.69	4.49	2.66	2.97
मे/May, 2002	1.56	4.66	4.19	2.64	2.29
जून/June, 2002	2.43	4.16	4.15	2.61	2.59
जुलै/July, 2002	2.79	3.89	3.84	2.27	2.57
ऑगस्ट/August, 2002	3.34	3.86	3.56	2.24	2.23
सप्टेंबर/September, 2002	3.53	4.30	4.08	3.22	3.19
ऑक्टोबर/October, 2002	3.08	4.06	3.82	2.88	2.86
नोव्हेंबर/November, 2002	3.39	3.60	3.29	3.19	3.16
डिसेंबर/December, 2002	3.21 (P)	3.20	2.79	2.88	3.18
जानेवारी/January, 2003	4.10 (P)	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.

N.A. = उपलब्ध नाही / Not available.

(P) अस्थायी/Provisional.

* ९ महिन्यांची सरासरी / Average for 9 months.

** १० महिन्यांची सरासरी / Average for 10 months.

टीप - चलनवाढ दर= मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ.

Note - Inflation rate= Percentage rise in the index of the current period over that of corresponding period of the previous year.

आधार - @ आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांचे कार्यालय.

+ श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

@@ केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source - @ Office of Economic Advisor, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi .

+ Labour Bureau, Government of India, Simla.

@@ Central Statistical Organisation, New Delhi.

GROUPWISE CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN MAHARASHTRA

(पायाभूत वर्ष/Base Year 1982=100)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी आणि तंबाखू Pan,Supari and Tobacco	इंधन, वीज व दिवाबत्ती Fuel, power and Light	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, Bedding & Footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commo- dities	भाववादीचा दर Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
भार	54.12	2.02	6.67	5.96	31.24	100.00	...	Weight
१९९०-९१	198	245	185	240	208	204	11.20	1990-91
१९९१-९२	236	274	197	270	229	234	15.03	1991-92
१९९२-९३	261	317	210	307	258	261	11.28	1992-93
१९९३-९४	270	357	220	339	283	277	6.09	1993-94
१९९४-९५	296	387	226	378	300	300	8.35	1994-95
१९९५-९६	330	427	232	426	319	327	9.30	1995-96
१९९६-९७	355	465	238	446	333	348	6.27	1996-97
१९९७-९८	371	495	245	473	358	367	5.48	1997-98
१९९८-९९	436	531	261	505	394	417	13.64	1998-99
१९९९-००	424	576	273	512	429	424	1.58	1999-00
२०००-०१	421	594	380	518	454	438	3.31	2000-01
२००१-०२	430	608	420	538	481	455	4.00	2001-02
२००१-०२*	432	609	418	537	478	455	3.93	2001-02*
२००२-०३*	442	624	457	538	494	468	2.95	2002-03*
जानेवारी, २००२	429	609	419	541	486	456	3.94	January, 2002
फेब्रुवारी, २००२	424	605	420	540	490	455	4.09	February, 2002
मार्च, २००२	424	602	441	538	491	456	4.59	March, 2002
एप्रिल, २००२	428	606	453	539	491	459	3.64	April, 2002
मे, २००२	435	619	457	541	492	464	4.35	May, 2002
जून, २००२	439	647	458	542	492	467	3.17	June, 2002
जुलै, २००२	441	632	458	543	492	468	2.61	July, 2002
ऑगस्ट, २००२	447	623	460	542	498	473	2.96	August, 2002
सप्टेंबर, २००२	447	620	459	542	498	473	3.50	September, 2002
ऑक्टोबर, २००२	448	622	463	544	497	474	3.16	October, 2002
नोव्हेंबर, २००२ (अ)	449	623	455	523	492	470	1.66	November, 2002(P)
डिसेंबर, २००२ (अ)	443	620	456	523	493	467	1.60	December, 2002(P)

* ९ महिन्यांची सरासरी / Average for 9 months (अ)/(P) - अस्थायी/Provisional.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Economics & Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

GROUPWISE CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR RURAL MAHARASHTRA

(पायाभूत वर्ष/Base Year 1982=100)

वर्ष/ महिना (1)	खाद्यपदार्थ Food (2)	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and Light (3)	कापड Clothing (4)	संकीर्ण Miscella- neous (5)	सर्व वस्तू All Commo- dities (6)	भाववाढीचा दर Inflation rate (7)	Year/ Month (1)
भार	61.66	7.92	7.76	22.64	100.00	...	Weight
१९९०-९१	191	204	192	222	199	8.83	1990-91
१९९१-९२	240	225	210	247	238	19.42	1991-92
१९९२-९३	271	239	236	274	266	12.06	1992-93
१९९३-९४	263	245	249	300	269	0.83	1993-94
१९९४-९५	298	253	275	315	297	10.45	1994-95
१९९५-९६	344	273	309	336	334	12.40	1995-96
१९९६-९७	367	289	340	363	358	7.26	1996-97
१९९७-९८	376	311	358	391	373	4.16	1997-98
१९९८-९९	449	328	371	425	428	14.80	1998-99
१९९९-००	445	342	378	468	437	2.07	1999-00
२०००-०१	415	405	380	503	431	(-) 1.22	2000-01
२००१-०२	415	436	383	518	438	1.50	2001-02
२००१-०२*	415	433	382	518	437	0.86	2001-02*
२००२-०३*	427	454	391	522	448	2.58	2002-03*
जानेवारी, २००२	421	439	388	519	442	3.20	January, 2002
फेब्रुवारी, २००२	416	444	384	516	439	3.04	February, 2002
मार्च, २००२	418	452	385	517	440	4.24	March, 2002
एप्रिल, २००२	412	453	391	520	438	3.97	April, 2002
मे, २००२	421	451	387	522	444	4.72	May, 2002
जून, २००२	424	451	389	524	446	3.30	June, 2002
जुलै, २००२	429	457	392	521	449	2.85	July, 2002
ऑगस्ट, २००२	430	460	393	520	450	1.77	August, 2002
सप्टेंबर, २००२	431	462	394	521	451	2.16	September, 2002
ऑक्टोबर, २००२	431	460	390	521	451	1.50	October, 2002
नोव्हेंबर, २००२ (अ)	431	459	392	522	451	0.85	November, 2002(P)
डिसेंबर, २००२ (अ)	436	454	394	526	454	2.34	December, 2002(P)

* ९ महिन्यांची सरासरी / Average for 9 months (अ)/(P) - अस्थायी/Provisional.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Economics & Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 29

महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO AUTHORISED RATION/
 FAIR PRICE SHOPS IN MAHARASHTRA**

(परिमाण लाख टनात/ Quantity in lakh tonnes)

वर्ष Year (1)	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावाच्या दुकानांची संख्या* No. of ration/fair price shops* (8)
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area (2)	इतर जिल्हे Other districts (3)	एकूण (रकाना २+ रकाना ३) Total (Col. 2+ Col. 3) (4)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area (5)	इतर जिल्हे Other districts (6)	एकूण (रकाना ५+ रकाना ६) Total (Col.5+ Col.6) (7)	
1994-95	1.18	2.26	3.44	1.48	3.71	5.19	41,272
1995-96	1.30	2.69	3.99	1.36	5.15	6.51	41,287
1996-97	2.33	3.83	6.16	2.26	7.34	9.60	41,879
1997-98 (Total)	1.65	3.97	5.62	1.95	7.57	9.52	42,716
Of which TPDS	1.23	3.23	4.46	1.56	6.49	8.05	...
1998-99 (Total)	1.48	5.27	6.75	1.53	10.14	11.67	43,285
Of which TPDS	0.02	2.40	2.42	0.03	4.17	4.20	...
1999-2000 (Total)	1.28	5.61	6.89	1.33	9.34	10.67	45,827
Of which TPDS	0.02	2.44	2.46	0.02	4.17	4.19	...
2000-01(Total)	0.03	3.91	3.94	0.05	6.59	6.64	46,756
Of which TPDS	0.03	3.77	3.80	0.04	6.38	6.42	...
2001-02(Total)	0.02	5.16	5.18	0.05	8.48	8.53	48,655
Of which TPDS	0.02	5.01	5.02	0.04	8.27	8.31	...
2002-03(Total upto Dec.,2002)	0.06	4.91	4.97	0.13	8.21	8.34	49,502
Of which TPDS@	0.04	4.82	4.86	0.06	8.08	8.14	...

* ही आकडेवारी कॅलेंडर वर्षासाठी आहे. * This data pertains to calender year.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 30

भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ALLOTTED BY GOVERNMENT OF INDIA TO
 MAHARASHTRA STATE**

(लाख टनात/Lakh tonnes)

वर्ष Year (1)	तांदूळ Rice (2)	गहू Wheat (3)
1994-95	8.58	9.60
1995-96	8.58	11.00
1996-97	8.58	10.20
1997-98 (Total)	6.18	11.62
Of which TPDS	4.75	9.72
1998-99 (Total)	7.23	11.69
Of which TPDS	2.54	4.72
1999-2000 (Total)	7.63	11.69
Of which TPDS	2.54	4.72
2000-01(Total)	7.91	14.66
Of which TPDS	5.22	9.69
2001-02 (Total)	9.23	17.12
Of which TPDS	6.54	12.16
2002-03(Total upto Dec., 2002)	20.67	38.34
Of which TPDS@	7.20	13.43

टिप - अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत आकडेवारीमध्ये समाविष्ट केलेली आहे.

Note - Figures of Antyodaya Anna Yojana included in of which TPDS

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 31
भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक
INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष/Base year 1993-94 = 100)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	बाब (2)	भार/ Weight (3)	1997-98 (4)	1998-99 (5)	1999-00 (6)	2000-01 (7)	2001-02 (8)	Item (2)
I	सर्वसाधारण निर्देशांक	100.00	139.5	145.2	154.9	162.7	167.1	... General Index
II	खाणकाम व दगड खाणकाम	10.47	126.4	125.4	126.7	131.4	133.7	... Mining and quarrying
III	वस्तुनिर्माण	79.36	142.5	148.8	159.4	167.9	172.7	... Manufacturing
	उद्योग गट							Industry groups
1	खाद्य उत्पादने	9.08	133.8	134.7	140.3	154.5	151.7	... Food products
2	पेये, तंबाखू व संबंधित उत्पादने	2.38	158.1	178.5	192.1	200.4	224.4	... Beverages, tobacco and related products
3	सुती वस्त्रोद्योग	5.52	125.6	115.9	123.7	127.3	125.0	... Cotton textiles
4	लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित धागा वस्त्र	2.26	172.0	176.8	197.8	209.3	217.3	... Wool, silk & man made fibre textiles
5	ताग व इतर वनस्पतीजन्य धागावस्त्र (कापूस सोडून)	0.59	114.3	106.0	105.0	105.8	99.6	... Jute & other veg. fibre textiles (except cotton)
6	कापडाची उत्पादने (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	2.54	158.7	153.1	156.1	162.4	164.2	... Textile products (including wearing apparels)
7	लाकूड, लाकडाची उत्पादने आणि फर्निचर इ.	2.70	128.5	121.0	101.4	104.3	92.9	... Wood, wood products and furniture etc.
8	कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण, प्रकाशन इ.	2.65	146.4	169.8	180.5	164.0	169.0	... Paper and paper products & printing, publishing etc.
9	चामडे आणि चामड्याची उत्पादने	1.14	110.2	119.1	135.5	150.0	158.8	... Leather & leather products
10	रसायने व रासायनिक उत्पादने (पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने सोडून)	14.00	140.4	149.7	164.6	176.6	184.7	... Chemicals and chemical products (except products of petroleum & coal)
11	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने	5.73	124.6	138.7	137.2	153.4	169.8	... Rubber, plastic, petroleum and coal products
12	अधातू खनिज उत्पादने	4.40	163.9	177.5	220.8	218.2	221.0	... Non-metallic mineral products
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग	7.45	143.5	139.9	146.9	149.6	155.9	... Basic metal & alloys industries
14	धातूची उत्पादने व सुटे भाग (यंत्रे व यंत्रसामग्री सोडून)	2.81	119.2	139.5	137.8	158.5	145.0	... Metal products & parts (except machinery & equipment)
15	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री सोडून)	9.57	152.7	155.0	182.5	195.8	197.3	... Machinery & equipment (except transport equipment)
16	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	3.98	152.9	183.6	194.1	190.3	203.3	... Transport equipment and parts
17	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	2.56	168.0	169.7	142.5	159.1	172.7	... Other manufacturing industries
IV	विद्युत	10.17	130.0	138.4	148.5	154.4	159.2	... Electricity

आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source - Central Statistical Organisation, New Delhi.

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी
IMPORTANT CHARACTERISTICS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर	खेळते	कामगारांचे	एकूण उत्पादन		वापरलेला	एकूण	मूल्यवृद्धी		Industry groups
		भांडवल Fixed capital	भांडवल Working capital	वेतन Wages to workers	Total output	मूल्य	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	माल Material consumed	निविष्टी Total input	Value added	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
(1) खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	1999-00	6,409	1,247	692	26,918	14.5	15,734	22,227	4,027	11.9	Food products, beverages and tobacco products
	2000-01	7,129	2,441	810	31,445	16.8	21,117	27,300	3,392	11.1	
(2) वस्त्रोद्योग आणि परिधान करण्याची वस्त्रे इ.	1999-00	7,250	565	883	15,325	8.3	7,519	12,370	2,272	6.7	Textiles, wearing apparels etc.
	2000-01	5,780	(-) 527	900	15,137	8.1	8,257	12,411	2,123	7.0	
(3) चामडे आणि चामड्याची उत्पादने	1999-00	30	85	18	580	0.3	394	489	84	0.3	Leather and leather products
	2000-01	37	61	9	150	0.1	90	133	11	0.0	
(4) लाकूड व लाकडाची उत्पादने	1999-00	73	34	11	212	0.1	103	178	28	0.1	Wood and wood products
	2000-01	254	51	16	289	0.2	152	221	51	0.2	
(5) कागद आणि कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इ.	1999-00	4,851	1,026	193	5,592	3.0	2,945	4,343	891	2.6	Paper and paper products, publishing, printing etc.
	2000-01	3,528	1,040	207	6,249	3.3	3,457	4,912	1,022	3.3	
(6) शुद्ध पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक उत्पादने	1999-00	6,587	1,869	310	22,666	12.3	16,891	18,647	3,449	10.2	Refined petroleum, rubber, plastic products
	2000-01	7,280	2,102	376	29,450	15.8	21,965	23,841	4,997	16.4	
(7) रसायने व रासायनिक उत्पादने	1999-00	13,465	5,056	888	33,263	18.0	15,366	23,520	8,399	24.7	Chemicals and chemical products
	2000-01	12,858	4,564	924	32,876	17.6	15,777	23,817	7,804	25.5	
(8) अधातू खनिज उत्पादने	1999-00	2,252	510	138	2,650	1.4	923	1,883	568	1.7	Non-metallic mineral products
	2000-01	2,744	738	142	3,348	1.8	1,194	2,384	754	2.5	
(9) मूलभूत धातू, रिसायक्लिंग	1999-00	8,046	(-) 231	303	10,924	5.9	6,772	9,283	996	2.9	Basic metals, recycling
	2000-01	7,836	(-) 802	279	10,761	5.8	6,794	9,720	547	1.8	

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 32 - contd.

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर भांडवल Fixed capital	खेळते भांडवल Working capital	कामगारांचे वेतन Wages to workers	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consumed	एकूण निविष्टी Total input	मूल्यवृद्धी Value added		Industry groups	
					मूल्य Value	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total			मूल्य Value	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
(10) धातूच्या तयार वस्तू	..	1999-00	2,833	970	306	5,806	3.2	3,319	4,534	999	2.9	Fabricated metal products
		2000-01	1,885	1,057	256	5,321	2.8	2,540	4,053	1,047	3.4	
(11) यंत्रे व यंत्रसामग्री	..	1999-00	9,274	4,028	976	26,102	14.2	12,958	19,758	5,471	16.1	Machinery and equipment
		2000-01	7,827	4,719	964	26,500	14.2	14,480	20,133	5,482	17.9	
(12) वैद्यकीय, अचूक मोजमापनाची व ऑप्टिकल साधने इ.	..	1999-00	323	292	77	2,297	1.3	1,252	1,630	622	1.8	Medical, precision and optical instruments etc.
		2000-01	206	170	43	836	0.4	274	598	212	0.7	
(13) मोटार वाहने, ट्रेलर्स आणि इतर परिवहन सामग्री	..	1999-00	8,454	788	719	17,145	9.3	10,221	12,371	3,984	11.7	Motor vehicles, trailers and other transport equipment
		2000-01	7,848	1,091	655	13,720	7.3	8,902	10,957	1,957	6.4	
(14) फर्निचर	..	1999-00	618	3,333	230	12,363	6.7	8,365	10,299	1,981	5.8	Furniture
		2000-01	681	1,558	214	6,132	3.3	4,084	5,023	1,010	3.3	
(15) इतर	..	1999-00	220	97	30	2,509	1.4	173	2,274	205	0.6	Others
		2000-01	598	63	36	4,581	2.5	228	4,378	147	0.5	
एकूण	..	1999-00	70,686	19,668	5,774	1,84,354	100.0	1,02,936	1,43,808	33,975	100.0	Total
		2000-01	66,493	18,327	5,832	1,86,795	100.0	1,09,311	1,49,880	30,556	100.0	

टीप - १९९९-२००० ची आकडेवारी सुधारित केली आहे.
आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Note - Figures for 1999-2000 are revised

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २०००-०१
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF EMPLOYMENT
 IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 2000-01**

रोजगार आकार वर्ग	खाद्य, पेये व तंबाखू उत्पादने	वस्त्रोद्योग आणि परिधान वस्त्रे इ.	कागद आणि कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इ.	रसायने व रासायनिक उत्पादने	शुद्ध पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक यांची उत्पादने	मूलभूत धातू, रिसायक्लींग	धातूच्या तयार वस्तू	यंत्रे व यंत्रसामग्री	मोटर वाहने, ट्रॅलर्स आणि इतर परिवहन सामग्री	सर्व उद्योग	Size class of employment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
२० पेक्षा कमी	.. 53.4	51.3	54.6	49.5	62.9	51.3	68.4	54.0	52.4	56.4	.. Below 20
२०-४९	.. 19.9	21.0	30.1	25.0	22.5	28.4	17.4	26.8	30.5	23.0	.. 20—49
५०-९९	.. 9.2	13.0	9.2	10.7	8.3	11.1	9.5	8.4	6.9	9.6	.. 50—99
१००-१९९	.. 5.1	8.4	4.1	8.6	3.7	4.8	1.9	6.1	4.9	5.6	.. 100—199
२००-४९९	.. 6.4	3.1	1.4	4.1	1.8	3.2	2.0	3.6	3.4	3.3	.. 200—499
५०० आणि जास्त	6.0	3.2	0.6	2.1	0.8	1.2	0.9	1.1	1.9	2.0	.. 500 and above
एकूण	.. 100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	.. Total

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 34

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची स्थिर भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २०००-०१
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF FIXED CAPITAL
 IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 2000-01**

स्थिर भांडवल आकार वर्ग	खाद्य, पेये व तंबाखू यांची उत्पादने Food, beverages and tobacco products	वस्त्रोद्योग आणि परिधान कपण्याची वस्त्रे इ. Textiles and wearing apparels etc.	कागद आणि कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इ. Paper and paper products, publishing, printing etc.	रसायने व रासायनिक उत्पादने Chemicals and chemical products	शुद्ध पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक यांची उत्पादने Refined petroleum, rubber, plastic products	मूलभूत धातू, रिसायक्लींग Basic metals, recycling	धातूच्या तयार वस्तू Fabricated metal products	यंत्रे व यंत्रसामग्री Machinery and equipments	मोटार वाहने, ट्रेलर्स आणि इतर परिवहन सामग्री Motor vehicles, trailers and other transport equipment	सर्व उद्योग All industries	Size class of fixed capital
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
२.५ लाखापेक्षा कमी	18.9	32.1	14.2	10.2	14.3	13.0	29.8	14.5	12.3	20.5	Less than 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	6.4	7.8	9.9	2.9	9.2	7.7	11.1	9.5	7.7	7.9	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	5.8	7.7	6.4	6.0	11.0	6.8	11.1	9.3	6.9	8.1	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १०.० लाख	6.6	8.0	2.5	4.5	6.8	7.9	4.0	7.3	3.9	6.0	7.5 lakh to 10.0 lakh
१०.० लाख ते १५.० लाख	9.4	6.3	10.1	6.1	11.6	8.8	7.5	8.3	13.0	8.5	10.0 lakh to 15.0 lakh
१५.० लाख ते २०.० लाख	6.0	2.7	8.1	7.2	4.5	5.5	5.1	6.8	4.2	5.4	15.0 lakh to 20.0 lakh
२०.० लाख ते ५०.० लाख	15.7	12.2	20.0	19.0	15.5	20.2	13.2	15.1	20.7	15.7	20.0 lakh to 50.0 lakh
५०.० लाख ते १ कोटी	6.2	5.5	11.4	12.8	7.6	7.4	7.1	9.5	12.3	8.4	50.0 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	13.6	13.0	12.1	22.1	13.0	15.5	8.9	13.8	12.4	13.1	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	11.5	4.8	5.3	9.2	6.5	7.2	2.2	5.9	6.6	6.5	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांकरिता ढोबळ उद्योग गट समूहानुसार महत्त्वाची गुणोत्तरे
IMPORTANT RATIOS FOR BROAD GROUPS OF INDUSTRY DIVISIONS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

ढोबळ उद्योग गट समूह	वर्ष Year	स्थिर भांडवलाचे	स्थिर	निव्वळ मूल्यवृद्धीचे	उत्पादनाचे	वापरलेल्या	Broad groups of Industry divisions (1)
		निव्वळ मूल्यवृद्धीशी गुणोत्तर Fixed capital to net value added ratio (3)	भांडवलाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Fixed capital to output ratio (4)	स्थूल उत्पादनाशी गुणोत्तर Net value added to gross output ratio (5)	निविष्टीशी गुणोत्तर Output to input ratio (6)	मालाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Material input to output ratio (7)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	1998-99 1999-00 2000-01	1.34 1.59 2.10	0.20 0.24 0.23	0.15 0.15 0.11	1.20 1.21 1.15	0.74 0.58 0.67	Food products, beverages and tobacco products
वस्त्रोद्योग, परिधान करण्याची वस्त्रे इ.	1998-99 1999-00 2000-01	3.88 3.19 2.72	0.65 0.47 0.38	0.17 0.15 0.14	1.29 1.24 1.22	0.58 0.49 0.55	Textiles, wearing apparels, etc.
चामडे आणि चामड्याची उत्पादने, लाकूड, कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इ.	1998-99 1999-00 2000-01	4.01 4.94 3.52	0.69 0.78 0.57	0.17 0.16 0.16	1.30 1.27 1.27	0.57 0.54 0.55	Leather and leather products, wood, paper products, publishing, printing etc.
शुद्ध पेट्रोलियम, रसायने, रबर, प्लॅस्टिक उत्पादने इ.	1998-99 1999-00 2000-01	1.52 1.69 1.57	0.38 0.36 0.32	0.25 0.21 0.21	1.39 1.33 1.31	0.58 0.58 0.61	Refined petroleum, chemicals, rubber and plastic products etc.
अधातू खनिज उत्पादने, मूलभूत आणि धातूच्या तयार वस्तू	1998-99 1999-00 2000-01	4.33 5.12 5.31	0.57 0.68 0.64	0.13 0.13 0.12	1.22 1.23 1.20	0.60 0.57 0.54	Non-metallic mineral products, basic metal and fabricated metal products
यंत्रे, परिवहन सामग्री आणि इतर यंत्र सामग्री	1998-99 1999-00 2000-01	1.77 1.87 2.11	0.40 0.41 0.39	0.22 0.22 0.18	1.35 1.35 1.29	0.59 0.54 0.58	Machinery, transport equipment and other equipment
सर्व उद्योग महाराष्ट्र	1998-99 1999-00 2000-01	1.94 2.08 2.18	0.39 0.38 0.36	0.20 0.18 0.16	1.31 1.28 1.25	0.62 0.56 0.59	All Industries Maharashtra
सर्व उद्योग भारत	1998-99 1999-00 2000-01	2.68 2.61 2.77	0.50 0.45 0.43	0.19 0.17 0.16	1.29 1.27 1.24	0.58 0.58 0.60	All Industries India

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 36

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांना वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य
FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS
TO THE INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वित्तीय संस्था (2)	1980-81		1985-86		1990-91		2000-01		2001-02 (Provisional)		Financial institutions (2)
		मंजूर Sanctioned (3)	वाटप Disbursed (4)	मंजूर Sanctioned (5)	वाटप Disbursed (6)	मंजूर Sanctioned (7)	वाटप Disbursed (8)	मंजूर Sanctioned (9)	वाटप Disbursed (10)	मंजूर Sanctioned (11)	वाटप Disbursed (12)	
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित	36.52	23.37	83.92	57.03	407.77	251.93	275.60 (16%)	288.49 (13%)	126.68 (16%)	118.30 (11%)	Industrial Finance Corporation of India Ltd.
2	आयसीआयसीआय मर्यादित	85.00	52.00	112.00	93.00	1,113.43	379.30	55,815.19 (31%)	31,664.55 (27%)	36,229.14 (20%)	25,830.95 (22%)	I C I C I Ltd.
3	भारतीय औद्योगिक विकास बँक	208.82	188.65	567.84	353.30	1,271.68	700.15	5,382.90 (22%)	4,216.20 (25%)	4,947.90 (32%)	4,277.20 (40%)	Industrial Development Bank of India *
4	भारतीय लघु उद्योग विकास बँक	306.73	227.24	2,081.87 (19%)	1,320.79 (21%)	1,704.50 (19%)	1,215.10 (21%)	Small Industries Development Bank of India
5	भारतीय उद्योग गुंतवणूक बँक मर्या.	0.38	...	14.44	6.24	33.54	25.54	576.59 (27%)	560.27 (33%)	302.91 (23%)	239.22 (22%)	Industrial Investment Bank of India Ltd.
6	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ	36.85	26.36	67.03	40.65	157.97	94.61	68.63	47.12	21.02	28.21	Maharashtra State Financial Corporation
7	सिकॉम मर्यादित	31.06	23.77	53.87	43.27	85.40	68.87	593.00	463.00	595.00	527.00	SICOM Ltd.
8	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया	14.02	21.92	235.80	166.46	1,00,6.27	901.58	22.00	6.00	Unit Trust of India @
9	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	16.05	12.97	54.42	19.71	254.55	110.58	5,150.65 (47%)	3,919.12 (55%)	4,481.53 (66%)	2,277.27 (26%)	Life Insurance Corporation of India
10	भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ	17.20	27.40	30.72	14.05	108.34	52.25	61.41 (39%)	88.60 (56%)	121.15 (52%)	65.17 (49%)	General Insurance Corporation of India
एकूण		445.90	376.44	1,220.04	793.71	4,745.68	2,812.05	70,027.84	42,574.14	48,529.83	34,578.42	Total

* पुनर्वित्तसहाय्य, हुंडी पुनर्वरणावळ व थेट अर्थसहाय्य मिळून एकूण अर्थसहाय्य/Aggregate Financial Assistance including refinance, bills financing and direct assistance.
कसातील आकडे एकूण संख्येशी (भारत) महाराष्ट्राची टक्केवारी दर्शवितात/ Figures in brackets indicate percentage of Maharashtra to all India total.

@ युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडियाने प्रकल्पांना मुदतीच्या कर्जांच्या माध्यमातून वित्तपुरवठा करण्याचे थांबविले आहे./ UTI has discontinued participating in project finance by way of term loan.

आधार - ह्या तक्त्यात उल्लेखिलेल्या वित्तीय संस्था

Source - Financial institutions mentioned in this table.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 37
महाराष्ट्र राज्यातील खनिजांचे उत्पादन
MINERALS PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(उत्पादन हजार टनात/Quantity in thousand tonnes)

(मूल्य हजार रुपयात/Value in thousand Rs.)

अ.क्र. Sr. No.	खनिज पदार्थ (1)	उत्पादन/मूल्य (2)	1961* (3)	1971* (4)	1976* (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1995-96 (9)	2000-01 (10)	2001-02 (Provisional) (11)	Quantity/ Value (12)	Minerals (13)
1	क्रोमाईट	(i) उत्पादन	1	3	3	2	2	0.6	0.03	...	Quantity Chromite
		(ii) मूल्य	108	468	650	539	1,323	792	52	...	Value
2	कोळसा	(i) उत्पादन	856	2,085	3,490	5,770	11,569	16,848	22,815	28,754	30,830	...	Quantity Coal
		(ii) मूल्य	18,643	74,517	2,07,899	6,68,090	20,27,273	47,24,381	110,96,766	2,10,19,200	2,25,36,730	...	Value
3	कच्चे लोखंड	(i) उत्पादन	362	613	757	1,456	1,399	645	172	22	32	...	Quantity Iron ore
		(ii) मूल्य	5,099	6,933	12,224	65,657	59,235	38,427	11,427	3,097	4,561	...	Value
4	चुनखडी	(i) उत्पादन	55	363	593	715	1,803	5,135	5,980	6,066	6,249	...	Quantity Limestone
		(ii) मूल्य	230	3,316	8,029	16,318	61,263	1,96,850	3,67,600	5,26,625	4,97,576	...	Value
5	कच्चे मॅंगनीज	(i) उत्पादन	179	218	200	232	235	276	321	363	388	...	Quantity Manganese ore
		(ii) मूल्य	20,625	14,784	31,667	55,315	1,58,508	1,61,462	3,67,649	6,27,980	7,32,346	...	Value
6	केओलिन(नैसर्गिक)	(i) उत्पादन	2	3	4	5	13	3	5	0.2	0.4	...	Quantity Kaolin
		(ii) मूल्य	13	16	37	114	305	94	431	29	43	...	Value (Natural)
7	बॉक्साईट	(i) उत्पादन	27	302	294	365	399	543	724	1,027	1,078	...	Quantity Bauxite
		(ii) मूल्य	199	2,052	7,646	13,742	15,969	44,263	1,35,849	1,70,492	1,70,473	...	Value
8	मीठ	(i) उत्पादन	384	472	433	540*	375*	229*	224	148	182	...	Quantity Salt
9	डोलोमाईट	(i) उत्पादन	6	5	7	27	21	28	36	65	62	...	Quantity Dolomite
		(ii) मूल्य	38	53	133	750	1,200	2,667	6,819	14,538	15,021	...	Value
10	सिलीका सॅंड	(i) उत्पादन	5	27	67	89	185	197	144	168	125	...	Quantity Silica sand
		(ii) मूल्य	34	346	1,628	2,474	7,014	8,717	12,831	22,845	12,390	...	Value
11	फ्लोराईट (ग्रेडेड)	(i) उत्पादन	3	3	3	1	...	Quantity Fluorite
		(ii) मूल्य	2,444	4,161	7,877	2,410	...	Value (Graded)
12	लॅटेराईट	(i) उत्पादन	85	263	83	117	...	Quantity Laterite
		(ii) मूल्य	7,603	23,629	10,728	14,692	...	Value
13	कायनाईट	(i) उत्पादन	...	5	16	22	12	15	5	0.2	0.03	...	Quantity Kyyanite
		(ii) मूल्य	...	1,066	2,981	5,312	3,102	8,529	3,336	149	26	...	Value
14	इतर	(i) उत्पादन	...	4	92	544	1,250	912	442	306	510	...	Quantity Others**
		(ii) मूल्य	...	36	1,839	2,717	19,597	19,610	13,333	4,855	29,355	...	Value
	एकूण मूल्य (१ ते १४)		44,989	1,03,587	2,74,733	8,31,028	23,53,466	52,15,047	120,45,154	2,24,09,207	2,40,15,675	...	Total Value (1 to 14)†
	..		(100)	(230)	(611)	(1,847)	(5,231)	(11,592)	(26,774)	(49,810)	(53,381)	...	

*आकडे कॅलेंडर वर्षाकरिता आहेत/Figures for calendar year.

** धिकणमाती, कोरंडम, फेलस्पार, फायर क्ले, सिलीमानाईट, पायरोफायलाईट, स्फटिक, वाळू(इतर) आणि शेल हे इतर खनिजांमध्ये अंतर्भूत आहेत

Others include minerals like Clay, Corandum, Felspar, Fireclay, Sillimanite, Pyrophyllite, Quartz, Sand (others) and Shale.

टीप - (१) १९६१ चे पायाभूत वर्ष धरून कंसातील आकडे सापेक्ष टक्केवारी दर्शविताने.

Note - (1) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(२) मिठाचे मूल्य एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.

(2) † Value of salt is not included in the total value.

आधार - (१) इंडियन ब्युरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.

Source - (1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मीठाकरिता).

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Mumbai (for salt only).

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 38

कृषि गणनांनुसार महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र
**TOTAL NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN
 MAHARASHTRA ACCORDING TO AGRICULTURAL CENSUSES**

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	आकारवर्ग (हेक्टर) Size class (Hectare) (2)	वहिती खातेदारांची संख्या Number of operational holdings (संभरात/In hundred)				वहितीचे एकूण क्षेत्र (शंभर हेक्टरसंमध्ये) Area of operational holdings (In hundred hectares)				वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (hectare)			
		1970-71 (3)	1980-81 (4)	1985-86 (5)	1990-91 (6)	1970-71 (7)	1980-81 (8)	1985-86 (9)	1990-91 (10)	1970-71 (11)	1980-81 (12)	1985-86 (13)	1990-91 (14)
1	Below 0.5 पेक्षा कमी	6,834	9,914	12,754	16,672	1,634	2,630	3,191	4,119	0.24	0.27	0.25	0.25
2	0.5—1.0	5,585	9,345	12,126	16,075	4,142	7,103	9,125	12,057	0.74	0.76	0.75	0.75
3	1.0—2.0	8,783	15,409	21,036	27,276	12,842	23,337	31,346	39,833	1.46	1.51	1.49	1.46
4	2.0—3.0	6,266	10,275	12,474	13,969	15,386	25,363	30,582	33,689	2.46	2.47	2.45	2.41
5	3.0—4.0	4,606	6,583	7,096	7,289	15,920	22,815	24,622	25,108	3.46	3.47	3.47	3.44
6	4.0—5.0	3,576	4,601	4,672	4,469	15,961	20,556	20,822	19,864	4.46	4.47	4.46	4.44
7	5.0—10.0	8,715	9,316	8,496	7,241	61,213	63,937	57,800	48,700	7.02	6.86	6.80	6.73
8	10.0—20.0	4,180	2,819	2,102	1,530	56,302	37,213	27,594	19,749	13.47	13.20	13.13	12.91
9	20.0 व त्यापेक्षा अधिक/ and above	961	363	257	176	28,394	10,662	8,440	6,129	29.55	29.37	32.84	34.82
एकूण / Total		49,506	68,625	81,013	94,697	2,11,794	2,13,616	2,13,522	2,09,248	4.28	3.11	2.64	2.21

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 39
महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी
LAND UTILISATION STATISTICS OF MAHARASHTRA

(क्षेत्र शंभर हेक्टरसम्ये/Area in hundred hectares)

वर्ष Year	भौगोलिक क्षेत्र Geographical area	वनांखालील क्षेत्र Area under forests	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र Land not available for cultivation		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र Other uncultivated land			पडीत जमिनी Fallow lands		पिकांखालील क्षेत्र Cropped Area		पिकांखालील क्षेत्र एकूण क्षेत्र Gross cropped area	
			नापीक व मशागतीस अयोग्य जमीन Barren and uncultivable land	बिगर-शेती वा वापराखाली आणलेली जमीन Land put to non-agricultural uses	मशागत-योग्य पडीत जमीन Culturable waste land	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे Permanent pastures and grazing land	किरकोळ झाडे, यंत्रणे व समूहा खालील क्षेत्र Land under miscellaneous tree crops and groves	चालू पड इतर पड Current fallows Other fallows	इतर पड Other fallows	निव्वळ पेरणी क्षेत्र Net area sown	दुसोटा/तिसोटा क्षेत्र Area sown more than once		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	
1986-87	...	3,07,583	53,498	16,791	11,524	10,439	13,670	1,958	9,091	10,574	1,80,038	23,202	2,03,240
1987-88	...	3,07,583	53,050	16,216	11,791	9,455	12,707	1,894	9,890	11,191	1,81,389	28,034	2,09,423
1988-89	...	3,07,583	52,293	16,347	11,820	10,089	11,345	2,471	9,725	11,306	1,82,187	32,671	2,14,858
1989-90	...	3,07,583	51,259	16,138	10,921	9,839	11,120	2,965	8,811	10,901	1,85,629	31,048	2,16,677
1990-91	...	3,07,583	51,279	16,217	10,910	9,659	11,248	3,009	8,983	10,631	1,85,647	32,947	2,18,594
1991-92	...	3,07,583	51,341	16,354	11,656	9,666	11,377	2,832	14,155	11,254	1,78,948	22,386	2,01,334
1992-93	...	3,07,583	51,447	15,906	11,866	9,479	11,803	2,874	13,064	10,941	1,80,203	31,683	2,11,886
1993-94	...	3,07,583	51,460	15,624	12,811	9,430	11,726	2,728	9,785	12,138	1,81,881	32,209	2,14,090
1994-95	...	3,07,583	51,471	15,423	13,170	9,475	11,733	2,795	9,118	13,868	1,80,530	33,046	2,13,576
1995-96	...	3,07,583	51,480	15,435	13,486	9,596	11,663	2,921	10,724	12,478	1,79,800	35,240	2,15,040
1996-97	...	3,07,583	51,486	15,435	13,501	9,577	11,737	3,080	10,278	14,006	1,78,483	39,876	2,18,359
1997-98	...	3,07,583	51,481	15,438	13,504	9,632	11,798	3,304	10,805	14,406	1,77,215	36,624	2,13,839
1998-99	...	3,07,583	53,655	17,015	12,387	8,882	13,405	2,219	11,319	11,385	1,77,316	44,231	2,21,547
1999-00	...	3,07,583	53,651	16,979	12,448	8,894	13,405	2,241	11,540	11,513	1,76,912	46,600	2,23,512
2000-01	...	3,07,583	53,058	16,957	13,010	9,029	13,410	2,256	11,886	11,613	1,76,364	46,194	2,22,558
2001-02	...	3,07,583	52,168	17,222	13,726	9,149	12,504	2,454	12,221	11,949	1,76,190	47,621	2,23,811

टीप - १९९८-९९ ते २००१-०२ चे आकडे अस्थायी आहेत.

Note - The figures for 1998-99 to 2001-02 are provisional.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 40

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन
**AREA UNDER PRINCIPAL CROPS, PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE
 IN MAHARASHTRA STATE**

(क्षेत्र हजार हेक्टर्समध्ये/Area in thousand hectares,

उत्पादन शंभर टनामध्ये/Production in hundred tonnes,

दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

अन्नधान्ये Foodgrains		तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	1960-61	...	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	...	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	...	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	...	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
5	1980-81	...	1,459	23,147	1,587	1,063	8,862	834	6,469	44,085	681
6	1985-86	...	1,536	21,605	1,406	888	6,515	734	6,628	39,178	591
7	1990-91	...	1,597	23,436	1,467	867	9,093	1,049	6,300	59,292	941
8	1995-96	...	1,552	26,592	1,713	770	9,772	1,270	5,658	51,996	919
9	2000-01	...	1,512	19,297	1,277	754	9,476	1,256	5,094	39,878	783
10	2001-02	...	1,514	26,511	1,751	776	10,774	1,388	5,137	39,098	761

		बाजरी/Bajri			सर्व तृणधान्ये/All cereals			तूर/Tur			
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	
1	1960-61	...	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	...	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,480	440
3	1970-71	...	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	...	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1980-81	...	1,534	6,966	454	10,976	86,465	788	644	3,186	495
6	1985-86	...	1,717	4,198	245	11,209	75,540	674	758	4,541	599
7	1990-91	...	1,940	11,149	575	11,136	1,07,401	964	1,004	4,185	417
8	1995-96	...	1,732	9,718	561	10,120	1,02,818	1,016	1,039	6,055	583
9	2000-01	...	1,800	10,872	604	9,824	84,965	865	1,096	6,603	602
10	2001-02	...	1,399	8,308	594	9,411	93,054	989	1,017	7,706	757

		हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्नधान्ये/All foodgrains			
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	
1	1960-61	...	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	...	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	...	310	866	281	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	...	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1980-81	...	410	1,372	335	2,715	8,252	304	13,691	94,717	692
6	1985-86	...	501	1,606	320	2,840	11,575	408	14,049	87,115	620
7	1990-91	...	668	3,548	532	3,257	14,409	442	14,393	1,21,810	846
8	1995-96	...	733	3,857	526	3,361	16,730	498	13,481	1,19,548	887
9	2000-01	...	676	3,508	519	3,557	16,369	460	13,382	1,01,334	757
10	2001-02	...	756	4,505	596	3,388	18,800	555	12,798	1,11,854	874

(पुढे चालू/contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No.40 - contd.

नगदी पिके
Cash crops(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये / Area in thousand hectares,
उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in hundred tonnes,
दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	कापूस(रुई)/Cotton (lint)			भुईमूग/Groundnut			
		क्षेत्र Area (30)	उत्पादन Production (31)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (32)	क्षेत्र Area (33)	उत्पादन Production (34)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (35)	
1	1960-61	...	2,500	2,843	114	1,083	7,999	739
2	1965-66	...	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423
3	1970-71	...	2,750	824	30	904	5,863	649
4	1975-76	...	2,307	1,326	58	854	6,925	811
5	1980-81	...	2,550	2,081	82	665	4,507	678
6	1985-86	...	2,709	3,372	125	670	4,906	732
7	1990-91	...	2,721	3,188	117	864	9,788	1,132
8	1995-96	...	3,078	4,781	155	590	6,424	1,089
9	2000-01	...	3,077	3,064	100	490	4,696	958
10	2001-02	...	3,105	4,572	147	429	4,920	1,146

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	ऊस/Sugarcane				तंबाखू/Tobacco			
		तोडणी क्षेत्र Harvested area (36A)	क्षेत्र Area (36)	उत्पादन Production (37)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (38)	क्षेत्र Area (39)	उत्पादन Production (40)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (41)	
1	1960-61	...	155	155	1,04,040	66,924	25	123	480
2	1965-66	...	133	171	1,00,800	75,996	13	64	461
3	1970-71	...	167	204	1,44,333	86,531	12	52	448
4	1975-76	...	228	268	2,05,444	89,988	11	49	441
5	1980-81	...	258	319	2,37,063	91,742	12	77	648
6	1985-86	...	265	355	2,32,682	87,771	10	79	775
7	1990-91	...	442	536	3,81,544	86,400	8	79	1,039
8	1995-96	...	527	657	4,41,944	83,800	5	52	1,040
9	2000-01	...	595	687	4,95,687	83,267	8	93	1,148
10	2001-02	...	578	664	4,51,398	78,070	6	66	1,065

टीप - (१) २०००-०१ व २००१-०२ चे आकडे अस्थायी आहेत.

(२) कापसाचे उत्पादन रुईमध्ये आहे.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Note - (1) The figures for 2000-01 and 2001-02 are provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 41
 विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र
 AREA IRRIGATED BY VARIOUS SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरमध्ये / In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	सिंचित क्षेत्र / Area irrigated				ओलिताखालील पिकांची सघनता Intensity of irrigated cropping	सिंचन विहिरींची संख्या (हजारात) No. of irrigation wells (In thousand)	दर विहिरीमागे सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (In hect.)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area		
		विहिरी Wells	इतर साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)		
1	1960-61	595	477	1,072	1,220	138	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	711	496	1,206	1,388	151	611	1.16	18,972	7.32
3	1970-71	768	579	1,347	1,570	166	694	1.11	18,737	8.38
4	1975-76	1,084	717	1,802	2,171	120	779	1.39	19,664	11.04
5	1980-81	1,055	780	1,835	2,415	132	826	1.28	19,642	12.30
6	1985-86	1,162	787	1,949	2,420	124	914	1.27	20,569	11.77
7	1990-91	1,672	999	2,671	3,319	124	1,017	1.64	21,859	15.18
8	1993-94	1,571	996	2,567	3,149	123	1,164	1.35	21,409	14.71
9	1994-95	1,760	1,017	2,778	3,377	122	1,197	1.47	21,358	15.81
10	1995-96	1,870	1,010	2,880	3,550	123	1,229	1.52	21,504	16.51
11	1996-97	2,059	1,028	3,087	3,769	122	1,243	1.66	21,836	17.30
12	1997-98	2,090	1,050	3,140	3,828	121	1,276	1.64	21,384	17.90
13	1998-99	1,904	1,042	2,946	3,630	123	N.A.	N.A.	22,155	16.38
14	1999-00	1,400	1,168	2,568	3,374	131	N.A.	N.A.	21,897	15.41
15	2000-01	1,912	1,047	2,959	3,647	123	N.A.	N.A.	22,256	16.39
16	2001-02	1,922	1,053	2,975	3,667	123	N.A.	N.A.	22,381	16.38

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

(२) स्तंभ क्र.७ मध्ये (स्तंभ क्र.६ ÷ स्तंभ क्र.५) X १०० हे सूत्र वापरून सघनता काढली आहे.

(३) १९९८-९९ ते २००१-०२ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

N. A. = उपलब्ध नाही / Not available

Note - (1) Details may not add up to the totals due to rounding.

(2) Intensity under Col. No. 7 is worked out by using the formula (Col. No. 6 ÷ Col. No. 5) X 100.

(3) Figures for the years 1998-99 to 2001-02 are provisional.

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक
CROPWISE INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(त्रैवर्षीय सरासरी - पाया : १९७९-८२ = १००/Triennial average - Base : 1979-82=100)

गट/पिके (1)	भार Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1990-91 (5)	1992-93 (6)	1993-94 (7)	1994-95 (8)	1995-96 (9)	1996-97 (10)	1997-98 (11)	1998-99 (12)	1999-00 (13)	2000-01 (14)	2001-02 (15)	Groups/Crops (1)
१. अन्नधान्ये-															1. Foodgrains—
(अ) तृणधान्ये--															(a) Cereals—
(१) तांदूळ ..	9.49	87.4	79.8	106.1	108.5	113.9	109.0	120.4	118.4	108.4	111.7	115.9	87.4	120.1	(i) Rice
(२) गहू ..	5.92	80.6	58.4	93.9	82.7	108.8	118.8	100.9	120.5	69.3	135.2	148.3	97.9	111.3	(ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	22.16	95.5	63.4	121.1	137.3	121.8	95.9	106.1	127.4	77.2	91.5	95.8	81.4	79.8	(iii) Jowar
(४) बाजरी ..	3.08	64.2	64.6	154.3	248.0	167.4	153.3	134.5	253.5	154.9	206.6	157.0	150.5	115.0	(iv) Bajri
(५) बाली ..	0.02	37.7	56.6	17.0	15.1	9.4	24.5	1.9	22.6	26.4	22.6	20.7	13.2	17.0	(v) Barley
(६) मका ..	0.46	36.9	63.4	105.2	235.7	295.9	274.3	223.8	421.3	249.7	423.6	362.7	253.8	491.8	(vi) Maize
(७) नाचणी ..	0.85	92.0	70.5	98.4	96.6	81.9	80.6	72.1	72.1	69.4	75.2	79.4	60.8	85.8	(vii) Ragi
(८) कोदरा ..	0.05	73.7	61.9	66.6	61.3	56.0	48.9	32.4	47.7	51.3	47.7	47.7	43.6	34.2	(viii) Kodra
(९) इतर तृणधान्ये ..	0.19	76.7	83.7	150.8	135.5	95.6	83.9	75.7	53.1	76.9	134.8	91.4	162.5	94.9	(ix) Other cereals
एकूण - तृणधान्ये ..	42.22	88.5	66.7	115.7	131.3	122.4	107.7	111.0	135.2	90.4	114.0	114.6	91.9	100.4	Total - Cereals
(ब) कडधान्ये--															(b) Pulses—
(१) हरभरा ..	1.47	78.4	80.5	215.8	183.3	290.4	277.6	234.6	303.1	176.9	341.7	364.9	213.3	274.0	(i) Gram
(२) तूर ..	5.45	96.1	90.6	105.2	148.4	185.2	128.7	152.2	178.2	89.2	203.3	218.2	166.0	193.7	(ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये ..	3.52	112.5	110.3	160.0	228.6	236.0	171.1	163.4	198.8	130.7	212.5	177.5	150.0	157.8	(iii) Other pulses
एकूण - कडधान्ये ..	10.44	99.2	95.8	139.2	180.3	217.1	163.9	167.6	202.7	115.6	225.9	225.1	167.3	192.9	Total - Pulses
एकूण - अन्नधान्ये ..	52.66	90.6	72.5	120.4	141.1	141.2	118.8	122.2	148.6	95.4	136.2	136.5	106.8	118.8	Total - Foodgrains
२. अन्नधान्येतर															2. Non-Foodgrains
(अ) गळिताची धान्ये--															(a) Oil Seeds—
(१) भुईमूग ..	7.23	71.4	72.4	158.9	123.1	123.5	103.2	104.3	122.7	91.8	108.3	92.9	76.2	79.9	(i) Groundnut
(२) तीळ ..	0.57	94.2	141.0	223.7	303.8	232.3	161.6	162.2	152.8	110.4	127.8	115.7	88.9	110.1	(ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस ..	0.78	73.4	66.0	86.5	55.5	71.2	71.1	73.3	77.2	28.6	50.6	52.6	30.8	39.8	(iii) Rape, mustard and linseed
(४) एरंडी ..	0.01	25.0	83.3	166.7	166.7	183.3	166.7	58.3	225.0	166.7	241.7	233.3	358.3	258.3	(iv) Castor seed
(५) सूर्यफूल ..	0.57	76.8	170.8	609.8	473.6	703.3	573.3	643.6	648.4	282.9	396.5	422.2	352.3	263.8	(v) Sunflower
एकूण - गळिताची धान्ये ..	9.16	73.3	82.3	184.8	121.0	162.0	133.4	138.8	153.5	99.6	122.7	111.5	90.6	90.0	Total - Oil seeds

(पुढे चालू/contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 42 - *concl*

गट/पिके (1)	भार															Groups / Crops (1)
	Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1990-91 (5)	1992-93 (6)	1993-94 (7)	1994-95 (8)	1995-96 (9)	1996-97 (10)	1997-98 (11)	1998-99 (12)	1999-00 (13)	2000-01 (14)	2001-02 (15)		
(ब) तंतू पिके --																(b) Fibres—
(१) कापूस ..	9.89	110.4	61.9	128.6	129.6	180.1	162.5	192.8	215.5	120.2	179.5	212.5	123.6	184.4		(i) Cotton
(२) मेस्टा ..	0.04	44.5	44.0	38.0	56.8	39.0	39.3	26.7	43.3	43.1	40.7	42.4	36.5	34.5		(ii) Mesta
एकूण - तंतू पिके ..	9.93	110.1	61.9	128.2	129.3	179.5	162.0	192.1	214.8	119.9	179.0	211.8	123.2	183.8		Total - Fibres
(क) संकीर्ण																1. Miscellaneous—
(१) ऊस ..	25.97	114.3	99.6	158.2	129.1	119.5	183.8	183.3	173.3	158.3	195.5	200.3	186.9	170.2		(i) Sugarcane
(२) तंबाखू ..	0.14	68.3	142.6	117.3	175.3	166.3	179.7	77.2	160.4	203.5	114.4	163.4	138.1	98.0		(ii) Tobacco
(३) बटाटा ..	0.22	84.2	110.8	120.9	118.9	115.2	113.7	107.4	122.6	121.7	122.9	119.9	121.9	129.7		(iii) Potato
(४) मिरची ..	1.92	107.1	82.6	102.2	102.7	89.9	87.6	83.0	80.5	82.1	77.9	79.7	82.0	79.3		(iv) Chilli
एकूण - संकीर्ण ..	28.25	113.3	98.7	153.9	127.4	117.7	176.7	175.3	166.6	153.1	186.6	191.3	179.0	163.4		Total- Miscellaneous
एकूण - अन्नधान्येतर ..	47.34	104.9	87.8	154.5	126.6	139.2	165.3	171.8	174.2	135.7	172.6	180.2	150.2	153.4		Total - Non - Foodgrains
सर्व पिके ..	100.00	97.4	79.7	136.5	134.2	140.3	140.8	145.7	160.7	114.5	153.4	157.2	127.4	135.2		All Crops

टीप - १९९७-९८ ते २००१-०२ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.

Note - Index numbers for 1997-98 to 2001-02 are provisional.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No.43
महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन आणि कोंबड्या व बदके
LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारत/In thousand)

अनु क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	गाई-बैल Cattle	म्हशी-रेडे Buffaloes	मेंढ्या आणि शेंढ्या Sheep and goats	इतर* Other* live stock	एकूण पशुधन Total live stock	दर	पिकांखालील	दर लाख लोकसंख्ये- मागे पशुधन No. of Live-stock per lakh of population	एकूण कोंबड्या व बदके Total poultry
							शंभर हेक्टर चराई क्षेत्रामागे शेंढ्या, मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या) Live-stock per hundred hectares of net area cropped (No.)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	512	144	66	10,578
2	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
3	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	491	164	52	12,217
4	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	650	162	51	18,791
5	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	673	175	48	19,845
6	1987	16,983	4,755	12,068	448	34,255	950	189	48	24,839
7	1992	17,441	5,447	13,015	489	36,393	940	202	45	32,187
8	1997	18,071	6,073	14,802	692	39,638	1,104	223	50	35,392

* 'इतर पशुधन' या बाबीमध्ये डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट, गाढवे आणि ससे यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

* 'Other livestock' includes pigs, horses and ponies, mules, camels, donkeys and rabbits.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note - Details may not add up to totals due to rounding.

आधार - पशुधन गणना

Source - Livestock Census

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (ठळक वैशिष्ट्ये)
CO-OPERATIVE SOCIETIES IN MAHARASHTRA STATE (Salient Features)

बाब (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1995-96 (9)	2000-01 (10)	2001-02 (11)	Item (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या--											
											Number of co-operative societies--
(1) शिखर व मध्यवर्ती- कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	39	29	29	30	31	34	34	34	34	34	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था*	21,400	20,861	20,420	20,130	18,577	18,458	19,565	20,137	20,551	20,674	Primary Agricultural credit societies*
(3) बिगर कृषि पत संस्था	1,630	2,255	2,964	3,863	5,474	7,112	11,291	17,671	22,014	23,555	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	344	419	410	400	423	655	931	1,044	1,115	1,140	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	4,306	6,506	6,810	9,553	14,327	21,148	28,954	37,380	39,070	39,521	Productive enterprises @
(6) इतर	3,846	7,337	11,964	15,683	21,915	31,883	43,845	62,823	75,232	80,865	Others @
एकूण	31,565	37,407	42,597	49,659	60,747	79,290	1,04,620	1,39,089	1,58,016	1,65,789	Total
II. सभासदांची संख्या (हजारामध्ये)											
											Number of members (In thousand)--
(1) शिखर व मध्यवर्ती- कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	76	67	70	951	1,014	1,065	1,485	1,305	1,371	1,365	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions**
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	2,170	3,360	3,794	4,447	5,416	6,327	7,942	8,936	10,125	10,340	Primary Agricultural credit societies
(3) बिगर कृषि पत संस्था	1,087	1,779	2,438	3,143	3,759	6,169	9,302	14,488	18,467	18,901	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	141	219	282	351	471	624	745	888	840	845	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	323	622	959	1,396	2,124	3,037	3,974	5,246	6,339	6,408	Productive enterprises
(6) इतर	394	739	1,038	1,341	1,999	2,919	3,455	4,907	5,880	6,080	Others
एकूण	4,191	6,786	8,581	11,629	14,783	20,141	26,903	35,770	43,022	43,939	Total
III. खेळते भांडवल (लाख रुपये)											
											Working capital (In lakh Rs.)--
(1) शिखर व मध्यवर्ती- कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,83,052	3,99,218	8,80,554	17,83,481	39,26,678	43,34,432	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	5,812	17,500	34,329	31,549	52,746	89,328	1,85,100	3,29,138	6,98,824	8,48,924	Primary Agricultural credit societies
(3) बिगर कृषि पत संस्था	4,593	8,031	16,806	34,405	1,20,881	3,15,985	7,50,784	15,95,438	66,88,685	67,94,675	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	592	2,683	3,910	13,551	18,822	26,149	33,960	54,010	1,51,791	1,24,654	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	4,132	8,764	21,920	60,203	1,02,945	1,74,142	4,58,810	7,78,192	13,28,835	13,42,124	Productive enterprises
(6) इतर	2,060	4,866	10,749	28,728	42,591	79,915	1,19,137	5,03,676	6,49,249	6,55,574	Others
एकूण	29,096	71,175	1,49,031	2,78,845	5,21,037	10,84,737	24,28,345	50,43,835	1,34,44,062	1,41,00,383	Total

* यात प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक भू विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.

** नाममात्र सभासद वगळून/Excludes Nominal Members.

*Includes primary agricultural credit societies, primary land development banks and grain banks upto 1970-71

@ १९९५-९६ या वर्षापासून उपसा सिंचन संस्थांचा समावेश 'उत्पादक' ऐवजी 'इतर' या प्रकारात करण्यात आला आहे.

@ Lift Irrigation societies are classified in 'Others' category instead of 'Productive' category since 1995-96.

तक्ता क्रमांक / TABLE No.44 - contd.

बाब (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1995-96 (9)	2000-01 (10)	2001-02 (11)	Item (1)
IV. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)											Advances (In lakh Rs.)—
(1) शिखर व मध्यवर्ती- कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	17,538	43,221	75,103	1,90,954	1,52,751	2,80,348	9,08,475	16,97,396	28,70,873	29,61,635	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	24,999	41,892	79,966	1,51,027	3,73,418	3,75,324	Primary Agricultural credit societies
(3) बिगर कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	1,12,948	3,47,448	5,17,816	12,00,097	39,26,791	45,03,193	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	347	753	327	510	349	585	845	1,564	1,813	1,900	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	71	249	328	459	1,208	1,077	1,678	5,844	10,273	10,381	Productive enterprises
(6) इतर	84	263	374	445	1,218	5,289	6,029	17,540	23,476	23,710	Others
एकूण	26,999	62,166	1,09,871	2,44,934	2,93,473	6,76,639	15,14,809	30,73,468	72,06,644	78,76,143	Total
V. येणे कर्ज (लाख रुपये)											Outstanding loans (In lakh Rs.)—
(1) शिखर व मध्यवर्ती- कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	8,714	23,386	47,803	71,563	1,13,677	2,47,693	5,88,901	11,00,931	23,12,013	25,53,288	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	38,367	64,417	1,31,021	2,31,023	5,30,833	5,33,486	Primary Agricultural credit societies
(3) बिगर कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	73,089	1,85,402	4,59,440	9,43,857	35,90,811	36,80,669	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	80	235	182	293	387	489	935	1,032	18,174	18,356	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	57	382	607	1,423	3,033	4,376	6,884	16,994	23,559	23,832	Productive enterprises
(6) इतर	218	597	785	1,370	2,523	10,870	19,101	39,181	2,89,949	2,92,848	Others
एकूण	17,042	44,734	88,293	1,17,104	2,31,076	5,13,247	12,06,282	23,33,018	67,65,339	71,02,479	Total
VI. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)											Turnover—Value of produced goods sold (In lakh Rs.)—
(1) शिखर व मध्यवर्ती- कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	14,623	19,458	23,948	47,052	1,01,159	1,01,665	Primary Agricultural credit societies
(3) बिगर कृषि पत संस्था	247	258	306	455	977	1,793	..	6,802	3,754	3,941	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	97,923	1,22,259	2,60,247	2,64,689	3,20,543	4,40,795	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	3,601	7,250	19,433	52,001	1,03,134	1,95,400	3,46,703	6,82,402	7,49,603	7,57,020	Productive enterprises
(6) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	18,684	27,756	33,008	1,34,963	1,58,769	1,60,550	Others
एकूण	10,731	28,288	53,139	1,48,553	2,35,341	3,66,666	6,63,906	11,35,908	13,33,828	14,63,979	Total

टीप -- (१) २००१-०२ ची आकडेवारी अस्थायी आहे. (२) १९९०-९१ पर्यंतची आकडेवारी जून अखेर असून १९९५-९६ पासून मार्च अखेरपर्यंतची आहे.

Note.—(1) Figures for 2001-02 are provisional. (2) Figures upto 1990-91 are at the end of June and from 1995-96 onwards are at the end of March.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 45
महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा
ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA STATE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1985-86 (6)	1990-91 (7)	1999-00 (8)	2000-01 (9)	2001-02 (10)	Item (1)
अ. स्थापित क्षमता (मेगॅवॅट)										
A. Installed capacity (Mega Watt)										
अ-१ राज्यातील स्थापित क्षमता-										A-1 Installed Capacity in the State
(1) औष्णिक ..	443	1,051	1,401	2,771	4,890	6,462	7,655	8,075	8,075	Thermal
(2) तेलजन्य ..	34	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य ..	282	844	1,175	1,317	1,339	1,552	2,624	2,874	2,878	Hydro
(4) नैसर्गिक व वायूजन्य	672	672	1,820	1,820	1,820	Natural Gas
(5) अणुशक्तिजन्य	210	210	210	190	190	190	190	190	Nuclear
(महाराष्ट्राचा वाटा)										(Maharashtra's share)
एकूण (अ-१) ..	759	2,119	2,786	4,298	7,091	8,876	12,289	12,959	12,963	Total (A-1)
अ-२ स्थापित क्षमतेत महाराष्ट्राचा वाटा										A-2 State's share in Installed Capacity of—
(1) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	NA	1,406	2,048*	2,048*	National Thermal Power Corporation
(2) अणुशक्ती महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	NA	137	137	137	Nuclear Power Corporation
एकूण(अ-२) ..	NA	NA	NA	NA	NA	NA	1,543	2,185	2,185	Total (A-2)
एकूण (अ-१+अ-२) ..	759	1,804	2,119	2,786	4,298	7,091	13,832	15,144	15,148	Total (A-1 + A-2)
ब. उत्पादन										
B. Generation (Million Kilo Watt Hour)—										
(दशलक्ष किलोवॅट तास)-										
(1) औष्णिक ..	1,835	3,392	6,252	11,416	20,229	28,085	47,592	49,377	52,647	Thermal
(2) तेलजन्य ..	68	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य ..	1,365	4,533	4,753	6,448	5,398	5,615	5,584	4,889	4,979	Hydro
(4) नैसर्गिक व वायूजन्य	1,128	2,730	9,149	6,943	5,235	Natural Gas
(5) अणुशक्तिजन्य	1,209	1,047	887	891	881	974	1,097	1,138	Nuclear
(महाराष्ट्राचा वाटा)										(Maharashtra's share)
(6) इतर	13	11	139	Other
एकूण ..	3,268	9,184	12,052	18,751	27,646	37,311	63,312	62,317	64,138	Total

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 45 - contd.

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1985-86 (6)	1990-91 (7)	1999-00 (8)	2000-01 (9)	2001-02 (10)	Item (1)
क. वापर										
(दशलक्ष किलोवॅट तास)										
(1) घरगुती ..	260	732	1,049	1,779	2,975	5,065	10,666	11,172	11,901	Domestic
(2) वाणिज्यिक ..	198	547	745	949	1,410	2,068	3,908	4,105	4,393	Commercial
(3) उद्योगधंद्याकरिता वीज ..	1,853	5,312	5,935	8,130	11,124	14,706	19,522	18,363	17,435	Industrial
(4) सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	20	74	101	159	218	291	539	551	648	Public lighting
(5) रेल्वे कर्षण ..	339	421	658	766	853	970	1,598	1,581	1,640	Railways
(6) कृषि	15	356	803	1,723	3,671	6,604	10,668	9,940	8,730	Agriculture
(7) सार्वजनिक पाणी पुरवठा	35	146	196	330	511	N.A.	1,650	1,199	1,224	Public Water works
(8) संकीर्ण	...	62	3	198	217	267	353	378	367	Miscellaneous
एकूण ..	2,720	7,650	9,490	14,034	20,979	29,971	48,904	47,289	46,338	Total
ड. दरडोई विजेचा वापर -										
(किलोवॅट तास)										
(1) वाणिज्यिक	5.0	10.9	13.3	15.1	20.1	27.5	41.4	42.7	44.9	Commercial
(2) औद्योगिक	46.8	105.4	106.7	129.5	158.8	195.4	207.0	191.2	178.3	Industrial

C. Consumption

(Million Kilo Watt Hour)—

D. Per capita consumption

of electricity (KiloWatt Hour)

Neg.—नगण्य / Negligible.

N.A. = उपलब्ध नाही / Not available.

टीप - (१) वरील आकडे केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेचे आहेत .
(२) आकडे सक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.
(३)* यात राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ व अणुशक्ती महामंडळाकडील वाटप न झालेला तसेच गोवा राज्याचा शिलकी ३२३ मेगॅवॅटचा अतिरिक्त वाटा समाविष्ट आहे.

Note - (1) The above figures are related to public utilities only.
(2) Details may not add up to the totals due to rounding.
(3)* This includes additional share of 323 MW from NTPC/ NPC which was unallocated share and surplus from Goa.

आधार - (१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण.
(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, मुंबई.

Source- (1) Central Electricity Authority, Government of India, New Delhi.
(2) Maharashtra State Electricity Board, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No.46

महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची निरनिराळ्या प्रकारांनुसार लांबी
(सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)

**ROAD LENGTH BY TYPE OF ROAD IN MAHARASHTRA STATE
(MAINTAINED BY PUBLIC WORKS DEPARTMENT AND ZILLA PARISHAD)**

(किलोमीटरमध्ये / In kilometres)

अनु.क्र. Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्रामीण रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
1	1965-66	...	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,788
2	1970-71	...	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364
3	1975-76	...	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757
4	1980-81	...	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,131
5	1985-86	...	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671
6	1990-91	...	2,959	30,975	38,936	38,573	61,522@	1,72,935
7	1992-93	...	2,949@@	31,772	39,349	39,819	63,123	1,77,012
8	1993-94	...	2,953	31,947	40,142	40,440	65,379	1,80,861
9	1995-96	...	2,958	32,249	40,514	40,733	68,829	1,85,283
10	1996-97	...	2,958	32,359	41,081	41,043	70,134	1,87,575
11	1997-98	...	2,972	32,380	41,166	41,701	72,834	1,91,053
12	1998-99	...	3,399	33,223	45,016	42,973	82,280	2,06,891
13	1999-00	...	3,688	33,212	46,473	43,005	87,573	2,13,951
14	2000-01	...	3,688	33,212	46,751	43,696	89,599	2,16,946
15	2001-02	...	3,710	33,405	47,927	43,906	93,652	2,22,600

टीप - (१) ग्रामीण रस्त्यांमध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

Note - (1) Unclassified roads included in village roads.

- (२) @ १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी १९६१-८१ रस्ते विकास योजनेनुसार आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८१-२००० रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे. खालच्या दर्जाच्या रस्त्यांची दर्जावरील झाल्याने रकाना क्र.७ मध्ये रस्त्यांचे बाबतीत रस्त्यांची लांबी कमी झालेली दिस्ते.
- (२) @ The classification of road length upto 1987 is according to " Road Development Plan, 1961-81 " and 1987-88 onwards it is according to 1981-2001 Road Development Plan. Due to upgradation of lower category roads to upper category roads there is reduction on column No. 7.
- (३) @@ राष्ट्रीय महामार्ग नं.४ च्या काही भागाचे पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिकेकडे हस्तांतरण केल्यामुळे घट झाली आहे.
- (३) @@ Decline due to declassification of part of National Highway No.4 transferred to Pimpri-Chinchwad Municipal Corporation.

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Public Works Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने
NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA STATE

अनुक्रमांक Sr. No.	वाहनांचा प्रकार (2)	1961 (3)	1971 (4)	1976 (5)	1981 (6)	1986 (7)	1991 (8)	1996 (9)	2001 (10)	2002 (11)	2003 (12)	Class of vehicles (2)
1	मोटर सायकली, स्कूटर व मोपेड ..	12,532	83,930	1,71,135	3,46,826	8,52,740	16,96,157	26,14,913	44,09,906	48,52,627	54,31,255	Motor-cycles, scooters & moped
2	मोटर गाड्या, जीप आणि स्टेशन वॅगन्स ..	50,589	1,22,508	1,79,989	2,24,752	3,08,566	4,23,505	5,28,154	9,01,278	9,74,123	10,65,035	Motor cars, Jeeps & Station wagons
3	टॅक्सी कॅबज्ज ..	6,086	17,806	22,657	31,302	39,838	43,168	58,662	86,438	94,279	89,958	Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा ..	379	3,049	9,906	29,474	76,018	1,26,049	2,21,789	4,07,660	4,34,838	4,55,897	Auto rickshaws
5	स्टेज कॅरेजेस्- (१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या .. (२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या ..	3,345 790	9,526 624	9,665 49	13,789 ..	16,515 ..	18,203 ..	22,923 ..	27,286 ..	26,010 ..	26,742 ..	Stage carriages— (i) Diesel engined (ii) Petrol engined
6	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस्	1,498	2,732	3,980	8,616	13,975	11,511	12,068	Contract carriages
7	मालमोटारी- (अ) खाजगी वाहने- (१) डिझेल इंजिनवर चालणारी .. (२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी .. (अ) सार्वजनिक वाहने- (१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या .. (२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या ..	1,302 4,641 6,486 10,691	10,878 9,354 24,109 12,437	19,216 7,107 40,744 9,654	23,719 7,755 63,360 10,250	29,427 6,9095 1,06,482 7,676	33,065 6,713 1,47,818 7,061	@ @ 2,35,842 30,019	@ @ 3,41,334 57,317	@ @ 3,50,605 67,906	@ @ # 4,48,301 ..	Lorries— A. Private carriers— (i) Diesel engined (ii) Petrol engined B. Public carriers— (i) Diesel engined (ii) Petrol engined
8	रुग्णवाहिका ..	119	441	643	925	1,504	2,233	3,024	4,025	4,199	4,371	Ambulances
9	शाळेच्या बसेस ..	269	491	504	594	795	1,025	1,371	1,714	1,852	1,984	School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने ..	177	810	1,478	2,171	3,278	4,622	7,787	5,815	6,434	6,352	Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रेलर) ..	1,554	7,075	11,298	23,173	40,159	60,858	1,01,073	1,67,856	1,75,725	1,84,456	Trailors
12	ट्रॅक्टर्स ..	899	7,821	12,019	24,079	40,452	61,088	1,00,521	1,72,578	1,80,657	1,92,211	Tractors
13	इतर ..	285	810	1,636	1,319	3,193	5,040	7,712	9,872	10,409	10,410	Others
	एकूण	1,00,144	3,11,669	4,97,700	8,04,986	15,36,280	26,40,585	39,42,406	66,07,054	71,91,175	79,29,040	Total
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या	253	618	890	1,309	2,193	3,353	4,275	7,186	7,317	7,908	Motor vehicles per lakh of population
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या	0.3	0.9	1.2	1.5	2.1	2.8	3.5	4.4	4.3	4.4	Ambulances per lakh of population

T-53

टीप - (१) वरील आकडे दर वर्षीच्या १ जानेवारीचे आहेत.

(२) @ नवीन मोटार वाहन कायद्याप्रमाणे खाजगी वाहने व सार्वजनिक वाहने असे वर्गीकरण रद्द करण्यात आले असून १९९४ पासून खाजगी व सार्वजनिक मालवाहक वाहने सार्वजनिक वाहने या रकान्यात एकत्र दाखविण्यात आली आहेत.

(२) # पेट्रोल व डिझेल वाहनांची एकत्रित संख्या देण्यात आली आहे. / Petrol & Diesel vehicles both are included.

आधार - परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note - (1) Figures are as on 1st January of each year.

(2) @ According to New Act, separate classification of private carrier has been cancelled. From 1994 No. of private and public carriers together are shown in total 'Public carriers'.

Source - Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Mumbai.

FACTORY EMPLOYMENT IN MAJOR INDUSTRY DIVISIONS IN MAHARASHTRA STATE

उद्योग गट*	सरासरी दैनिक रोजगार (संख्या)			एकूणशी टक्केवारी			Industry Division*
	Average daily employment (No.)			Percentage to total			
	1961	2000	2001	1961	2000	2001	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
(अ) ग्राहक वस्तु उद्योग	5,10,254	4,64,400	4,53,420	64.8	38.0	37.8	A. Consumer goods Industries
1. खाद्य उत्पादने, पेये, व तंबाखूची उत्पादने	90,190	1,62,064	1,66,235	11.5	13.3	13.8	Food products, beverages and tobacco products
2. वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरुन)	3,69,157	2,28,699	2,16,699	46.9	18.7	18.0	Textiles (including wearing apparels)
3. लाकूड आणि लाकडाची उत्पादने	10,873	15,067	15,442	1.4	1.2	1.3	Wood and wood products
4. कागद आणि कागदाची उत्पादने प्रकाशन, मुद्रण इत्यादी	38,982	55,662	52,504	5.0	4.6	4.4	Paper and paper products, publishing, printing etc.
5. कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	1,052	2,908	2,540	0.1	0.2	0.2	Tanning and dressing of leather and leather products
(ब) पुनर्निर्माण वस्तु उद्योग	1,29,631	3,47,085	3,46,208	16.5	28.4	28.8	B. Intermediate goods industries
6. रसायने व रासायनिक उत्पादने	34,048	1,27,865	1,29,938	4.3	10.5	10.8	Chemicals and chemical products
7. पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक यांची उत्पादने	17,379	49,854	53,514	2.2	4.1	4.5	Petroleum, rubber, plastic products
8. अधातू खनिज उत्पादने	28,351	33,012	31,705	3.6	2.7	2.6	Non-metallic mineral products
9. मूलभूत धातू, धातूच्या वस्तु	49,853	1,36,354	1,31,051	6.3	11.2	10.9	Basic metal and metal products
(क) भांडवली वस्तु उद्योग	1,21,920	3,20,913	3,14,051	15.5	26.3	26.2	C. Capital goods industries
10. यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री वगळून)	59,396	1,63,892	1,72,013	7.5	13.4	14.3	Machinery and equipments (other than transport equipments)
11. परिवहन सामग्री	46,867	1,19,915	1,02,514	6.0	9.8	8.5	Transport equipments
12. इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	15,657	37,106	39,524	2.0	3.0	3.3	Other manufacturing industries
(ड) इतर							D. Others
13. इतर	25,574	89,271	86,962	3.2	7.3	7.2	Others
एकूण	7,87,379	12,21,669	12,00,641	100.0	100.0	100.0	Total

* राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण १९९८ नुसार/As per National Industrial Classification-1998

टीप - वर्ष २००० पर्यंत कारखाने अधिनियम, १९४८ विभाग ८५ मध्ये अंतर्भूत असलेले भातगिरणी व पेट्रोलपंप, २००१ पासून सदर विभागामधून वगळण्यात आलेले आहेत. त्यामुळे २००१ ची आकडेवारीशी तुलना करण्याकरिता २००० ची आकडेवारी सुधारित करण्यात आलेली आहे.

Note - The rice mills and petrol pumps covered under Section 85 of Factories Act, 1948 till the year 2000, have been excluded from this Section from the year 2001. As such the figures for 2000 are revised to make it comparable with figures for 2001.

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

Source - Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 49

महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यातील रोजगार
WORKING FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA STATE

(रोजगाराची संख्या हजारत)
 (Employment in thousand)

वर्ष	बाब ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने * Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year	
		५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Total non-power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
१९६१	कारखाने / Factories	...	5,097	1,781	6,878	1,004	351	1,355	6,101	2,132	8,233	1961
	रोजगार / Employment	...	99	626	725	21	41	63	120	667	787	
१९६६	कारखाने / Factories	...	5,504	2,246	7,750	934	359	1,293	6,438	2,605	9,043	1966
	रोजगार / Employment	...	108	715	823	18	38	57	126	753	879	
१९७१	कारखाने / Factories	...	6,341	2,701	9,042	856	343	1,199	7,197	3,044	10,241	1971
	रोजगार / Employment	...	123	824	947	15	36	51	138	860	998	
१९७६	कारखाने / Factories	...	8,414	2,715	11,129	724	70	794	9,138	2,785	11,923	1976
	रोजगार / Employment	...	157	874	1,031	11	6	17	168	880	1,048	
१९८१	कारखाने / Factories	...	10,238	3,132	13,370	3,154	70	3,224	13,392	3,202	16,594	1981
	रोजगार / Employment	...	183	983	1,166	20	6	26	203	989	1,192	
१९८६	कारखाने / Factories	...	11,364	3,043	14,407	5,524	35	5,559	16,888	3,078	19,966	1986
	रोजगार / Employment	...	189	929	1,117	28	4	32	217	933	1,150	
१९९१	कारखाने / Factories	...	13,139	3,199	16,338	7,743	38	7,781	20,882	3,237	24,119	1991
	रोजगार / Employment	...	215	910	1,124	40	4	44	254	914	1,169	
१९९६	कारखाने / Factories	...	14,710	3,757	18,467	9,168	33	9,201	23,878	3,790	27,668	1996
	रोजगार / Employment	...	245	985	1,231	45	4	48	290	989	1,279	

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 49 - contd.

(रोजगाराची संख्या हजारात)
(Employment in thousand)

वर्ष	बाब ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने * Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year	
		५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण बिगर चालणारे कारखाने Total non-power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
२०००	कारखाने / Factories	...	15,649	3,954	19,603	8,209	25	8,234	23,858	3,979	27,837	2000
	रोजगार / Employment	...	259	922	1,181	38	3	41	297	925	1,222	
२००१	कारखाने / Factories	...	15,977	3,929	19,906	8,393	25	8,418	24,370	3,954	28,324	2001
	रोजगार / Employment	...	266	891	1,157	42	2	44	308	893	1,201	

** कारखाने-चालू कारखान्यांची संख्या, रोजगार-रोजगारांची दैनिक सरासरी.

* १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे.

टीप - (१) रोजगारात प्रपत्र न पाठविणाऱ्या कारखान्यातील दैनिक सरासरी रोजगारांचा समावेश आहे.

(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली घेणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.

(३) २००१ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(४) "बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने" यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या शक्तीवर चालणाऱ्या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.

(५) रोजगाराचे आकडे सीक्षणात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

(६) वर्ष २००० साठीची आकडेवारी सुधारित करण्यात आलेली आहे.

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

** Factories-Number of working factories, Employment-Average Daily Employment.

* Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

Note - (1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(2) Figures pertain to the factories registered under the Factories Act, 1948.

(3) Figures for 2001 are provisional.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the power operated small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

(6) Figures for the year 2000 are revised.

Source - Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 50
महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार
EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(शंभरात / In hundred)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	उद्योग गट (2)	सरासरी दैनिक रोजगार Average daily employment									Industry Group (2)
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1991 (9)	1996 (10)	2001 (11)	
1	खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	902	916	921	839	965	1,196	1,330	1,591	1,662	Food products, beverages and tobacco products
2	वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	3,691	3,470	3,516	3,567	3,554	2,928	2,527	2,477	2,167	Textiles (including wearing apparels)
3	लाकूड आणि लाकडाची उत्पादने	109	111	75	62	75	152	152	153	154	Wood and wood products
4	कागद, कागदाची उत्पादने मुद्रण व प्रकाशन	390	451	494	511	549	530	491	546	525	Paper, paper products, printing and publishing
5	कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	11	13	14	23	25	27	35	36	25	Tanning and dressing of leather and leather products
6	रसायने व रासायनिक उत्पादने	340	519	760	947	1,059	1,034	1,215	1,361	1,299	Chemicals and chemical products
7	पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक यांची उत्पादने	174	245	349	353	421	464	482	563	535	Petroleum, rubber, plastic products
8	अधातू खनिज उत्पादने	284	339	402	403	403	399	423	368	317	Non-metallic mineral products
9	मूलभूत धातू, धातूची उत्पादने	499	708	924	1,044	1,310	1,181	1,301	1,448	1,311	Basic metals, metal products
10	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री वगळून)	594	1,017	1,322	1,431	1,786	1,728	1,614	1,773	1,720	Machinery and equipments (other than transport equipments)
11	परिवहन सामग्री	469	502	608	701	903	1,004	867	1,018	1,025	Transport equipments
12	इतर वस्तूनिर्माण उद्योग	157	186	180	169	209	171	231	301	395	Other manufacturing industries
13	इतर	256	315	412	431	663	681	1,016	1,152	870	Others
	एकूण	7,873	8,792	9,977	10,481	11,922	11,496	11,684	12,787	12,006	Total

T-57

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
(२) १९७४ पासून बिडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.
(३) २००१ चे आकडे अस्थायी आहेत.

Note - (1) Details may not add up to totals due to rounding.
(2) Bidi factories are covered under separate Act from 1974.
(3) Figures for 2001 are provisional.

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source - Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 51

नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेल्या जागा व भरलेल्या जागा ह्याबाबतची आकडेवारी
**STATISTICS ABOUT REGISTRATIONS, VACANCIES
 NOTIFIED AND PLACEMENTS EFFECTED**

(हजारात/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या Number of registrations	जाहीर झालेल्या रिक्त जागांची संख्या Number of vacancies notified	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	वर्ष/महिना अखेरीस चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींची संख्या Number of persons on live register as at the end of the year/month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1960-61	278.0	62.0	29.0	162.0
1965-66	381.0	102.0	60.0	267.0
1970-71	415.0	87.0	40.0	361.0
1975-76	456.0	83.0	35.0	795.0
1980-81	608.0	86.0	40.0	1,268.0
1985-86	639.0	80.0	40.0	2,546.0
1990-91	622.0	64.0	31.0	3,022.0
1995-96	750.0	52.0	21.0	3,693.0
1996-97	654.0	51.0	21.0	3,799.0
1997-98	697.0	44.0	21.0	3,923.0
1998-99	785.0	46.0	16.0	4,153.0
1999-00	852.0	45.0	17.0	4,225.0
2000-01	668.0	40.0	17.0	4,322.0
2001-02	638.0	33.0	12.0	4,415.0
एप्रिल/April, 2002	31.5	2.4	1.0	4,405.8
मे/May, 2002	32.6	2.1	0.9	4,399.0
जून/June, 2002	126.2	3.5	0.7	4,486.0
जुलै/July, 2002	83.9	3.5	1.0	4,533.0
ऑगस्ट/August, 2002	53.0	2.0	0.6	4,527.0
सप्टेंबर/September, 2002	40.7	1.3	0.5	4,482.9
ऑक्टोबर/October, 2002	38.2	1.5	0.7	4,453.4
नोव्हेंबर/November, 2002	34.9	2.2	0.7	4,440.3
डिसेंबर/December, 2002	67.1	6.4	1.1	4,203.3

टीप - वरील आकड्यात 'डीकॅज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाईल)' यांचे आकडे समाविष्ट नाहीत.

Note - The above figures are exclusive of those relating to 'Decasualisation scheme (Textile)'

आधार - रोजगार व स्वयंरोजगार संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नवी मुंबई.

Source - Directorate of Employment and Self - Employment, Government of Maharashtra, Navi Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 52

रोजगार व स्वयंरोजगार केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००२ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या
**NUMBER OF PERSONS ON THE LIVE REGISTER OF EMPLOYMENT AND
 SELF-EMPLOYMENT GUIDANCE CENTRES AS AT THE END OF DECEMBER, 2002**

अ.क्र. Sr.No.	शैक्षणिक पात्रता	व्यक्ती Persons	पैकी स्त्रिया of which, females	स्त्रियांची टक्केवारी Percentage of females	एकूण बेरजेची व्यक्तींची टक्केवारी Percentage of persons to grand total	एducational Qualification
1	2	3	4	5	6	2
1.	माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी (निरक्षर धरून)	7,97,261	2,01,165	25.23	18.97	Below S.S.C (including illiterates)
2.	माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	21,10,024	3,38,778	16.06	50.20	S.S.C. Passed
3.	उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	6,94,413	1,91,041	27.51	16.52	H.S.C. Passed
4.	औ.प्र.सं. प्रशिक्षित व शिकाऊ उमेदवार	1,23,528	6,246	5.06	2.94	I.T.I. trained and Apprentices
5.	पदवीकाधारक					Diploma holder
5.1	अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	54,607	6,531	11.96	1.30	Engineering/Technology
5.2	वैद्यकीय, डी.एम.एल.टी. व फार्मसी	86	2	2.33	*	Medicine, DMLT and Pharmacy
5.3	इतर	-	-	-	-	Others
	एकूण (5.1 ते 5.3)	54,693	6,533	11.94	1.30	Total (5.1 to 5.3)
6.	पदवीधर					Graduate
6.1	अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	25,074	4,088	16.30	0.60	Engineering/Technology
6.2	वैद्यकीय	4,410	1,665	37.76	0.10	Medicine
6.3	इतर	3,58,595	1,19,123	33.22	8.53	Others
	एकूण (6.1 ते 6.3)	3,88,079	1,24,876	32.18	9.23	Total (6.1 to 6.3)
7.	पदव्युत्तर पदवीधर					Post-Graduate
7.1	अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	144	2	1.39	*	Engineering/Technology
7.2	वैद्यकीय	104	35	33.65	*	Medicine
7.3	इतर	35,025	12,290	35.09	0.84	Others
	एकूण (7.1 ते 7.3)	35,273	12,327	34.95	0.84	Total (7.1 to 7.3)
	एकूण बेरीज	42,03,271	8,80,966	20.96	100.00	Grand Total

टीप /Note - (1) * नगण्य / Negligible

आधार - रोजगार व स्वयंरोजगार संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नवी मुंबई

Source - Directorate of Employment and Self-Employment, Government of Maharashtra, Navi Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 53

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च
**CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER
 THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE**

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	2000-01		2001-02		2002-03*		Category of work
	मार्च, २००१ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March, 2001	सन २०००-०१ मधील खर्च Expenditure incurred during 2000-01	मार्च, २००२ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March, 2002	सन २००१-०२ मधील खर्च Expenditure incurred during 2001-02	डिसेंबर, २००२ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of December, 2002	सन २००२-०३ मधील डिसेंबर, २००२ पर्यंत खर्च Expenditure incurred during 2002-03 upto December, 2002	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. जलसिंचन ...	1,417	5,263.81	676	19,620.31	507	12,586.06	Irrigation
2. मृदसंधारण व भू-विकास ...	6,524	7,983.21	13,090	12,464.51	9,818	7,996.60	Soil conservation and land development
3. वनीकरणाची कामे ...	1,514	7,464.94	761	10,224.83	570	6,559.03	Forest works
4. रस्तेविषयक कामे ...	9,928	16,304.26	3,439	29,302.31	2,579	18,796.87	Roads
5. इतर कामे ...	731	340.69	2,054	490.03	1,541	314.35	Other works
6. इतर (कर्मचाऱ्यांवरील खर्च, यंत्र, भूमिसंपादन, जवाहर विहिरी व फळवागा विकास इत्यादी)	12,742	20,431.55	10,559	19,362.92	7,920	12,420.09	Others (Expenditure under staff, machinery, land acquisition, jawahar wells, horticulture development etc.)
एकूण	32,856	57,788.46	30,579	91,464.91	22,935	58,673.00	Total

T-60

* अस्थायी / Provisional.

आधार - नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai

महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांची प्रगती
**PERFORMANCE OF CENTRALLY SPONSORED EMPLOYMENT PROGRAMMES
 IMPLEMENTED IN MAHARASHTRA STATE**

अ.क्र. Sr.No.	रोजगार कार्यक्रम	2000-01	2001-02	डिसेंबर अखेरपर्यंत Upto end of December 2001-02 2002-03		Employment Programme
1	2	3	4	5	6	2
१.	संपूर्ण ग्रामिण रोजगार योजना					Sampoorna Gramin Rojgar Yojana
१.१	आश्वासित रोजगार योजना (पहिला स्तर)					1.1 Employment Assurance Scheme (First Stream)
	अ) उपलब्ध निधी मागील वर्षाचा अर्खचित निधी धरून (कोटी रुपये)	167.52	200.98	117.80	146.31	a) Funds available including unspent balance of last year (Crore Rs.)
	ब) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	136.72	177.78	61.33	98.11	b) Expenditure incurred (Crore Rs.)
	क) रोजगार निर्मिती (कोटी मनुष्यादिवस)	2.17	2.19	0.98	1.18	c) Employment generated (crore mandays)
१.२	जवाहर ग्राम समृद्धी योजना (दुसरा स्तर)					1.2 Jawahar Gram Samridhi Yojana (Second Stream)
	अ) उपलब्ध निधी मागील वर्षाचा अर्खचित निधी धरून (कोटी रुपये)	187.78	193.24	104.35	114.57	a) Funds available including unspent balance of last year (Crore Rs.)
	ब) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	178.84	181.13	81.99	95.34	b) Expenditure incurred (Crore Rs.)
	क) रोजगार निर्मिती (कोटी मनुष्यादिवस)	3.16	2.29	1.12	1.16	c) Employment generated (Crore mandays)
२.	स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना					Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana
२.१	एकूण स्वरोजगारी (संख्या)	87,998	70,602	32,522	22,663	2.1 Total Swarojgaries (Number)
	अ) वैयक्तिक स्वरोजगारी (संख्या)	72,453	45,245	23,484	12,117	a) Individuals Swarojgaries (Number)
	ब) स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (संख्या)	15,545	25,357	9,038	10,546	b) SHG swarojgaries (Number)
२.२	स्वरोजगारींना एकूण अनुदान (कोटी रुपये)	76.97	69.43	31.55	22.56	2.2 Total subsidy to Swarojgaries (Crore Rs.)
	अ) वैयक्तिक स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	59.43	40.53	21.14	11.59	a) Individuals Swarojgaries (Crore Rs.)
	ब) स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	17.54	28.90	10.41	10.97	b) SHG swarojgaries (Crore Rs.)
२.३	स्वरोजगारींना एकूण कर्ज (कोटी रुपये)	173.77	131.42	60.37	40.12	2.3 Total credit to Swarojgaries (Crore Rs.)
	अ) वैयक्तिक स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	145.27	91.49	46.07	24.57	a) Individuals Swarojgaries (Crore Rs.)
	ब) स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	28.50	39.93	14.30	15.55	b) SHG swarojgaries (Crore Rs.)
२.४	सहाय्यीत स्वसहाय्य गट (संख्या)	1,477	2,350	846	928	2.4 Self Help Group Assisted (Number)
३.	स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना					Swarnajayanti Shahari Rojgar Yojana
३.१	उपलब्ध निधी					3.1 Funds available
	अ) केंद्र शासन (कोटी रुपये)	-	-	-	6.18	a) Central Government (Crore Rs.)
	ब) राज्य शासन (कोटी रुपये)	-	-	-	2.06	b) State Government (Crore Rs.)
३.२	शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम					3.2 Urban Self Employment Programme
	अ) लक्ष्य (लाभधारकांची संख्या)	21,000	27,803	*27,803	*32,630	a) Target (Number of Beneficiaries)
	ब) साध्य (लाभधारकांची संख्या)	8,080	10,889	3,229	5,818	b) Achievement (Number of Beneficiaries)
	क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	3.45	3.56	1.04	1.73	c) Expenditure incurred (Crore Rs.)
३.३	प्रशिक्षण					3.3 Training
	अ) लक्ष्य (प्रशिक्षणार्थीची संख्या)	8,000	41,704	*41,704	*49,250	a) Target (Number of Trainees)
	ब) साध्य (प्रशिक्षणार्थीची संख्या)	6,330	32,217	10,436	18,955	b) Achievement (Number of Beneficiaries)
	क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	1.46	4.89	1.15	1.43	c) Expenditure incurred (Crore Rs.)
३.४	शहरी मजुरी रोजगार कार्यक्रम					3.4 Urban Wage Employment Programme
	अ) लक्ष्य (कोटी मनुष्यादिवस)	0.09	0.09	*0.09	*0.03	a) Target (Crore mandays)
	ब) साध्य (रोजगार निर्मिती लाख मनुष्यादिवस)	4.03	5.72	2.37	3.16	b) Achievement (Employment generated lakh mandays)
	क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	10.10	13.66	5.91	7.91	c) Expenditure incurred (Crore Rs.)
४.	पंतप्रधान रोजगार योजना					Prime Minister's Rojgar Yojana
	अ) मंजूर कर्ज (कोटी रुपये)	216.16	162.70	65.84	63.13	a) Loan sanctioned (Crore Rs.)
	ब) लाभधारक (संख्या)	37,015	27,763	11,089	10,784	b) Beneficiaries (Number)

* वार्षिक/Annual

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 55
महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद *
INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA STATE *

(बाधित कामगार व वाया गेलेले श्रमदिन शंभरात/
Workers affected and mandays lost in hundred)

बाब	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1991	1996	2000	2001	2002@	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
1. कापड गिरण्या--												Textile mills--
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	34	89	156	72	66	28	10	11	24	12	5	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) बाधित कामगार	172	3,069	3,197	955	564	108	61	38	245	86	19	(b) Workers affected
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	356	22,280	9,702	1,917	47,356	5,920	2,368	5,492	7,522	10,627	6,090	(c) Mandays lost
2. अभियांत्रिकी कारखाने--												Engineering factories--
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	57	230	211	143	119	65	59	47	25	28	22	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) बाधित कामगार	122	485	469	276	412	140	110	184	140	65	32	(b) Workers affected
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	1,071	3,340	5,641	1,747	16,209	10,927	14,462	26,720	20,634	25,786	23,262	(c) Mandays lost
3. संकीर्ण--												Miscellaneous--
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	183	462	323	122	451	207	148	54	36	19	16	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) बाधित कामगार	541	1,590	841	287	1,031	584	423	144	126	85	27	(b) Workers affected
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	4,329	9,799	5,182	546	31,489	36,131	29,663	15,148	17,886	15,896	12,435	(c) Mandays lost
4. एकूण--												Total--
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	274	781	690	337	636	300	217	112	85	59	43	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) बाधित कामगार	834	5,144	4,507	1,519	2,007	831	594	366	510	237	79	(b) Workers affected
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	5,756	35,419	20,525	4,210	95,054	52,978	46,493	47,360	46,042	52,309	41,788	(c) Mandays lost.

टीप - (१) @ २००२ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) बाब क्रमांक ४(ब) व ४(क) समोरील आकडे संक्षिप्तता दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेची जुळतीलच असे नाही. (2) Figures against item No. 4(b) and 4(c) may not tally against actual totals due to rounding.

(३) * राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील.

(3) *Under State Industrial Relations Machinery.

आधार - कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Commissioner of Labour, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 56
महाराष्ट्रातील शिक्षणाची वाढ
GROWTH OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

संस्थांचा प्रकार †	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1995-96	2000-01	2001-02(P)	2002-03(E)	Type of institutions †
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
१ प्राथमिक												Primary—
(१) संस्था	34,594	41,781	45,143	48,299	51,045	54,406	57,744	62,342	65,960	68,394	68,736	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	4,178	5,535	6,229	6,993	8,392	9,418	10,424	11,717	11,857	11,738	11,709	Enrolment (in thousand)
(३) शिक्षक (हजारात)	113	153	185	221	222	245	268	302	313	310	307	Teachers (in thousand)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	37	36	34	32	38	38	39	39	38	38	38	No. of students per teacher
२ माध्यमिक (उच्च माध्यमिक सह)@												Secondary (Including Higher Secondary)@
(१) संस्था	2,468	4,032	5,339	5,810	6,119	8,177	9,972	13,646	15,389	16,119	16,647	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	858	1,500	1,936	2,442	3,309	4,585	5,794	7,615	9,267	9,636	10,094	Enrolment (in thousand)
(३) शिक्षक (हजारात)	35	57	77	96	114	146	182	229	255	263	269	Teachers (in thousand)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	25	26	25	25	29	31	32	33	36	37	38	No. of students per teacher
३ उच्च (सर्व प्रकारचे)*												Higher (All types)*
(१) संस्था	211	361	547	701	739	964	1,134	1,339	1,599	1,680	1,786	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	110	189	328	474	589	864	1,135	873	939	955	1,035	Enrolment (in thousand)

P- अस्थायी/Provisional. E- अंदाजित/Estimated.

† शालेय व पदवीपूर्व व्यवसाय शिक्षण संस्था वगळून/Excluding school level and pre-degree level vocational institutions.

@ १९९४-९५ पासून कनिष्ठ महाविद्यालयांचा समावेश उच्च माध्यमिक शिक्षणामध्ये केला आहे/From 1994-95 onwards junior colleges are included in higher secondary education.

* १९९४-९५ पासून वैद्यकीय व अभियांत्रिकी संस्था वगळल्या आहेत/From 1994-95 Medical and Engineering Institutions are excluded.

आधार - शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source - Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 57

राज्यातील वर्ष २००२-०३ मधील वैद्यकीय, परिचर्या महाविद्यालये / संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता
**NUMBER OF MEDICAL, NURSING COLLEGES / INSTITUTIONS IN THE STATE AND THEIR INTAKE
 CAPACITY FOR THE YEAR 2002-03**

विद्याशाखा (1)	शासकीय Government @		शासकीय अनुदानित Government aided		विनाअनुदानित Unaided		एकूण Total		Faculty (1)
	संस्था Institutions (2)	प्रवेशक्षमता Capacity (3)	संस्था Institutions (4)	प्रवेशक्षमता Capacity (5)	संस्था Institutions (6)	प्रवेशक्षमता Capacity (7)	संस्था Institutions (8)	प्रवेशक्षमता Capacity (9)	
Medical									
Allopathic									
1. अ‍ॅलोपॅथिक ..									
1.1 पदवी	16	1,860	1	64	17	1,645	34	3,569	Graduate
1.2 पदव्युत्तर	12	827	-	-	5	150	17	977	Post-Graduate
Ayurvedic									
2. आयुर्वेदिक ..									
2.1 पदवी	4	220	16	800	36	1,635	56	2,655	Graduate
2.2 पदव्युत्तर	4	81	12	165	4	30	20	276	Post-Graduate
Homeopathic									
3. होमिओपॅथिक ..									
3.1 पदवी	-	-	-	-	42	2,760	42	2,760	Graduate
3.2 पदव्युत्तर	-	-	-	-	5	81	5	81	Post-Graduate
Unani									
4. युनानी ..									
4.1 पदवी	-	-	3	150	3	140	6	290	Graduate
4.2 पदव्युत्तर	-	-	1	4	-	-	1	4	Post-Graduate
Dental									
5. दंत चिकित्सा ..									
5.1 पदवी	4	240	-	-	16	1,140	20	1,380	Graduate
5.2 पदव्युत्तर	4	44	-	-	1	8	5	52	Post-Graduate
Nursing*									
Nursing Degree									
1. परिचर्या पदवी ..									
1.1 मूलभूत	1	30	-	-	6	260	7	290	Basic
1.2 मूलभूत नंतर	2	38	-	-	3	45	5	83	Post Basic
Nursing									
2. परिचर्या ..									
पदव्युत्तर	-	-	-	-	2	24	2	24	Post - Graduate
3. सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण ..	28	813	-	-	43	1,140	71	1,953	General Nursing and Midwifery Nursing Training
4. सहाय्यकारी परिचर्या/ प्रसविका प्रशिक्षण ..	23	470	-	-	19	260	42	730	Auxilliary Nursing / Midwifery Nursing Training
5. सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण प्रमाणोत्तर शिक्षणक्रम	2	45	-	-	3	45	5	90	Post Certificate course after General Nursing and Midwifery Nursing Training

@ महानगरपालिका व विद्यापीठ व्यवस्थापनाखालील धरून / Including under management of Municipal Corporation and University.

आधार - वैद्यकीय शिक्षण व औषधीद्रव्ये विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

* महाराष्ट्र परिचर्या परिषद, मुंबई.

Source - Medical Education and Drugs Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

* Maharashtra Nursing Council, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 58

राज्यातील वर्ष २००२-०३ यामधील तंत्र शिक्षणाची महाविद्यालये / संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता
NUMBER OF TECHNICAL COLLEGES/ INSTITUTIONS IN THE STATE AND THEIR INTAKE CAPACITY FOR THE YEAR 2002-03

विद्याशाखा	शासकीय Government @		शासकीय अनुदानित Government aided		विनाअनुदानित Unaided		एकूण Total		Faculty
	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
1. अभियांत्रिकी ..									Engineering
1.1 पदविका	37	9,460	21	4,580	162	31,940	220	45,980	Diploma
1.2 पदवी	12	2,677	5	1,598	130	40,375	147	44,650	Graduate
1.3 पदव्युत्तर	7	845	5	728	22	563	34	2,136	Post-Graduate
2. वास्तुशास्त्र ..									Architecture
2.1 पदवी	-	-	4	147	27	870	31	1,017	Graduate
2.2 पदव्युत्तर	-	-	1	12	1	20	2	32	Post-Graduate
3. व्यवस्थापन शास्त्र ..	8	640	-	-	78	5,140	86	5,780	Management Sciences
4. हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान ..									Hotel Management & Catering Technology
पदवी	-	-	1	40	7	380	8	420	Graduate
5. औषध निर्माणशास्त्र ..									Pharmaceutical Science
1.1 पदविका	4	210	19	1,140	46	2,640	69	3,990	Diploma
1.2 पदवी	6	180	3	180	43	2,250	52	2,610	Graduate
1.3 पदव्युत्तर	3	46	3	68	6	79	12	193	Post-Graduate
6. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था ..	347	63,348	-	-	265	30,076	612	93,424	Industrial Training Institutes

@ महानगरपालिका व विद्यापीठ व्यवस्थापनाखालील धरून / Including under management of Municipal Corporation and University.

आधार - (१) तंत्रशिक्षण संचालनालय, मुंबई.

(२) व्यवसाय शिक्षण संचालनालय, मुंबई.

Source - (1) Directorate of Technical Education, Mumbai

(2) Directorate of Vocational Education, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 59

महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि शासन सहाय्यित)

(Public and Government aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dis- pensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T. B. Hospitals and Clinics (No.)	संस्थांतील@@ खाटांची (संख्या) Beds in Institu- tions (No.)	दर लाख@ लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per Lakh of popula- tion	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1971	..	299	1,372	388	1	72	43,823	88
2	1976	..	423	1,502	409	220	90	48,748	105
3	1981	..	530	1,776	454	400	90	71,385	114
4	1986	..	769	1,782	1,539	81 ++	90	99,487	142
5	1991	..	768	1,896	1,672	81	1,977	1,09,267	144
6	1994	..	826	1,404 †	1,669	167	2,489	88,676	105
7	1995	..	828	1,404 †	1,672	167	2,494	88,143	101
8	1996	..	828	1,399*	1,675	167	2,497	88,530	99
9	1997	..	839	1,388**	1,683	167	2,516	89,155	97
10	1998	..	843	1,396	1,683	169	2,520	89,575	96
11	1999	..	887	1,396	1,762	169	2,520	91,273	98
12	2000	..	889	1,629	1,768	169	2,520	97,007	104
13	2001 #	..	981	1,629	1,768	169	2,520	1,01,670	106

अस्थायी / Provisional

@@ फक्त सार्वजनिक व शासन सहाय्यित रुग्णालयातील खाटांचा समावेश आहे.

खाजगी रुग्णालयातील खाटांचा समावेश केलेला नाही.

Includes beds in General and Government Aided Hospitals only.

Beds in Private Hospitals not included.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे. / Based on mid year projected population of respective year.

* नागरी दवाखाना कंधार, बिलोली, हदगाव, तूरखेड (जि.नांदेड) बंद झाल्यामुळे.

Due to Close of Urban Dispensaries Kandhar, Biloli, Hadgaon, Turkhed (Dist.-Nanded)

** जिल्हा परिषद, यवतमाळ सेस फंडाअंतर्गत ११ अनुदानित दवाखान्याचे अनुदान बंद केल्यामुळे संख्या कमी.

Due to stop of aid from Zilla Parishad Cess Fund, 11 Dispensaries are reduced.

† जिल्हा परिषद, अमरावती सेस फंडाअंतर्गत २२ अनुदानित दवाखाने सर्वसाधारण सभेतील ठरावानुसार बंद करण्यात आल्यामुळे संख्या कमी झाली.

As per resolution passed in general body meeting 22 aided Dispensaries under Zilla Parishad Amaravati Cess Fund has been closed,hence reduction in number

++ प्राथमिक आरोग्य केंद्र म्हणून श्रेणीवाद झाल्यामुळे.

Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centers.

आधार - आरोग्यसेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source - Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 60

तक्ता क्रमांक /
उपभोग्य वस्तूंच्या गटानुसार
MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE (MPCE)

उपभोग्य वस्तूंचे गट (1)	जुलै, १९८७ ते जून, १९८८/ July, 1987 to June, 1988						जुलै, १९९३ ते जून, १९९४/		
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/
	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1. तृणधान्ये ...	31.65	19.98	33.55	11.53	32.26	16.04	55.95	16.81	63.16
2. कडधान्ये ...	8.27	5.22	10.66	3.66	9.07	4.51	16.41	4.93	19.32
3. दूध व दुधाचे पदार्थ ...	10.23	6.46	24.90	8.55	15.00	7.46	21.75	6.53	45.40
4. इतर अन्नपदार्थ ...	48.65	30.71	97.13	33.38	64.16	31.92	102.20	30.70	169.41
एकूण अन्नपदार्थ	98.80	62.37	166.24	57.12	120.49	59.93	196.31	58.97	297.29
5. कापड ...	11.60	7.32	14.61	5.02	12.57	6.25	22.56	6.78	25.23
6. इंधन व दिवाबत्ती ...	13.13	8.29	19.34	6.64	15.13	7.52	26.35	7.91	36.63
7. इतर अन्नतर पदार्थ ...	34.87	22.02	90.85	31.22	52.87	26.30	87.71	26.34	183.61
एकूण अन्नतर पदार्थ	59.60	37.63	124.80	42.88	80.57	40.07	136.62	41.03	245.47
एकूण	158.40	100.00	291.04	100.00	201.06	100.00	332.93	100.00	542.76

टीप - वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या विविध राज्य नमुन्यातील फेऱ्यांच्या माहितीवर आधारित आहे.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

TABLE No. 60

दरडोई मासिक खर्च (द.मा.ख.)

BY GROUP OF ITEMS OF CONSUMPTION

(द.मा.ख.रुपयात/MPCE in Rs.)

July, 1993 to June, 1994 जुलै, १९९३ ते जून, २०००/July, 1999 to June, 2000

Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		Group of items of consumption (1)
टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी		
Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage		
(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)		
11.64	58.49	14.38	81.65	16.70	97.91	11.06	88.01	13.67	...	Cereals
3.56	17.43	4.29	21.73	4.44	26.68	3.01	23.66	3.67	...	Pulses
8.36	30.07	7.39	33.16	6.78	66.62	7.53	46.24	7.18	...	Milk and milk products
31.21	125.85	30.94	139.48	28.53	234.65	26.50	176.69	27.44	...	Other food items
54.77	231.84	57.00	276.02	56.45	425.86	48.10	334.60	51.96	...	Total - Food items
4.65	23.50	5.78	36.37	7.44	55.90	6.31	44.01	6.83	...	Clothing
6.75	29.97	7.37	39.79	8.14	67.01	7.57	50.43	7.83	...	Fuel and light
33.83	121.46	29.85	136.75	27.97	336.61	38.02	214.89	33.38	...	Other non-food items
45.23	174.93	43.00	212.91	43.55	459.52	51.90	309.32	48.04	...	Total - Non-food items
100.00	406.77	100.00	488.93	100.00	885.38	100.00	643.92	100.00	...	Total

Note - Figures are based on the State Sample data of various rounds of the National Sample Survey.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 61

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गाप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE CLASS

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयांत) Monthly <i>per capita</i> expenditure class (in Rs.) (1)	जुलै, १९८७ ते जून, १९८८ July, 1987 to June, 1988			जुलै, १९९३ ते जून, १९९४ July, 1993 to June, 1994			जुलै, १९९९ ते जून, २००० July, 1999 to June, 2000		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
Below 100 पेक्षा कमी	23.94	6.26	18.25	0.15	0.01	0.10	0.07	0.00	0.04
100-200	57.56	36.17	50.69	16.25	3.29	11.69	1.72	0.10	1.08
200-400	15.95	38.70	23.26	61.55	38.01	53.27	37.32	10.17	26.72
400-600	1.90	11.86	5.11	15.64	28.37	20.12	42.08	23.81	34.94
600-800	0.37	3.98	1.54	3.83	14.91	7.73	12.17	21.48	15.81
800-1000	0.11	1.63	0.59	1.38	7.38	3.48	3.60	14.60	7.90
1000 आणि अधिक/ and above	0.17	1.40	0.56	1.20	8.03	3.61	3.04	29.84	13.51
एकूण / Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

T-70

टीप - वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या विविध फेऱ्यांच्या राज्य नमुन्यातील माहितीवर आधारित आहे.

Note - Figures are based on the State Sample data of various rounds of the National Sample Survey.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 63

आर्थिक गणना/ ECONOMIC CENSUS 1998

प्रमुख उद्योग गटांनुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या

NUMBER OF ENTERPRISES AND PERSONS USUALLY WORKING ACCORDING TO MAJOR INDUSTRY GROUPS

प्रमुख उद्योग गट (1)	उपक्रमांची संख्या No. of enterprises			कामगारांची संख्या (हजारात) Persons usually working (In thousand)			मजुरीवरील कामगारांची संख्या (हजारात) Hired persons usually working (In thousand)			Major industry group (1)
	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	एकूण Total (4)	ग्रामीण Rural (5)	नागरी Urban (6)	एकूण Total (7)	ग्रामीण Rural (8)	नागरी Urban (9)	एकूण Total (10)	
1. कृषि ...	4,88,692	28,840	5,17,532	903	65	968	54	19	73	... Agriculture
2. खाणकाम व दगड खाणकाम ...	2,361	507	2,868	22	22	44	19	21	40	... Mining and quarrying
3. वस्तुनिर्माण व दुरुस्ती सेवा ...	2,15,909	2,27,936	4,43,845	861	1,547	2,408	533	1,245	1,778	... Manufacturing and repair services
4. वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ...	600	671	1,271	9	22	31	9	22	31	... Electricity, gas and water supply
5. बांधकाम ...	38,002	20,306	58,308	70	67	137	18	42	60	... Construction
6. घाऊक व्यापार ...	21,984	65,658	87,642	54	214	268	24	129	153	... Wholesale trade
7. किरकोळ व्यापार...	3,99,319	6,87,286	10,86,605	634	1,365	1,999	93	497	590	... Retail trade
8. उपाहारगृहे आणि हॉटेल्स ...	46,052	77,256	1,23,308	112	349	461	43	248	291	... Restaurants and hotels
9. वाहतूक ...	34,533	84,929	1,19,462	64	323	387	23	232	255	... Transport
10. साठवण आणि गोदामे ...	1,606	9,258	10,864	5	30	35	4	21	25	... Storage and warehousing
11. दळणवळण ...	5,805	18,989	24,794	14	108	122	12	88	100	... Communications
12. वित्तीय, विमा, स्थावर मालमत्ता आणि व्यावसायिक सेवा.	33,015	79,859	1,12,874	89	582	671	58	500	558	... Financial, insurance, real estate and business services.
13. सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा	3,25,474	3,19,175	6,44,649	852	2,062	2,914	605	1,718	2,323	... Community, social and personal services.
14. इतर (उल्लेख न केलेले उद्योग गट)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	... Others (Unspecified industry groups).
एकूण ...	16,13,352	16,20,670	32,34,022	3,689	6,756	10,445	1,495	4,782	6,277	... Total

टीप - रकाना क्रमांक ५ ते १० मधील आकडे संक्षिप्तता दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note - Details may not add up to totals due to rounding of figures in column No. 5 to 10.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

National Institute of Statistical Administration,
17-B, Anandbind, Marol,
New Delhi-110016
DOC, No. 23-89-2003
Date: 23-8-2003

शुद्धिपत्र/Errata

प्रकरण क्रमांक ११ मधील परिच्छेद क्रमांक ११.५
खालीलप्रमाणे वाचावा --

११.५ मागील वर्षाच्या तुलनेत २००१-०२ मध्ये एकूण विद्युत निर्मितीत (सहनिर्मिती समाविष्ट करून) २.९ टक्क्यांनी वाढ झाली असून विद्युत निर्मिती ६४,१३८ दशलक्ष किलोवॅट तास होती. त्यामध्ये औष्णिक, जलजन्य व अणुशक्तिजन्य विद्युत निर्मिती अनुक्रमे ६.६ टक्के, १.८ टक्के व ३.७ टक्क्यांनी वाढली असून नैसर्गिक वायुजन्य विद्युत निर्मिती २४.६ टक्क्यांनी कमी झाली. गॅस अथॉरिटी ऑफ इंडियाने नैसर्गिक वायुचा कमी पुरवठा केल्याने नैसर्गिक वायुजन्य विद्युत निर्मितीत घट झाली. राज्यात एकूण विद्युत निर्मितीत औष्णिक विद्युत निर्मितीचा वाटा ८२ टक्के होता. एकूण विद्युत निर्मितीत टाटा व बीएसईएसचा वाटा अनुक्रमे १५.२ टक्के व ५.९ टक्के होता. २०००-०१ व २००१-०२ या वर्षातील विद्युत निर्मितीचा तपशील तक्ता क्रमांक ११.२ मध्ये दिला आहे.

Read paragraph no. 11.5 in chapter 11 as follows --

11.5 The total generation of electricity (including co-generation) at 64,138 million Kilo Watt Hours (KWH) during 2001-02 recorded an increase of 2.9 per cent over last year in which hydro, thermal and nuclear generation grew by about 1.8 per cent, 6.6 per cent and 3.7 per cent respectively, while generation by natural gas plant decreased by 24.6 per cent. The generation by natural gas decreased due to less gas supply by Gas Authority of India Limited (GAIL). Thermal electricity generation accounted for 82 per cent of the total generation of electricity in the State. The share of Tata and BSES in the generation of electricity was 15.2 per cent and 5.9 per cent respectively. The details of electricity generated in the State during 2000-01 and 2001-02 are given in Table No. 11.2.

प्रकरण क्रमांक ११ मधील पृष्ठ क्रमांक ७८ वरील आलेख
खालीलप्रमाणे पहावा --

